

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ,
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

BEN PETRE

**ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ
ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, 1878-1941**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΗ, ΓΑΛΛΟΣ

2014

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αλέξης Πολίτης (επόπτης: Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Γιάννης Ζαϊμάκης (μέλος: Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Δημήτρης Πολυχρονάκης (μέλος: Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αλέξης Πολίτης (Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Στέφανος Κακλαμάνης (Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Αγγέλα Καστρινάκη (Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Γιάννης Ζαϊμάκης (Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Ιωάννης Δημητρακάκης (Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Γιάννης Κοκκινάκης (Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Δημήτρης Πολυχρονάκης (Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Ημερομηνία υποστήριξης: 11 Μαρτίου 2014

Βαθμός: Άριστα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διατριβή αυτή επιχειρεί να συμβάλει στη διερεύνηση της ιστορίας της ελληνικής λογοτεχνίας εκτός των ορίων του κανόνα, επικεντρώνοντας στην παραγωγή ενός συγκεκριμένου τόπου. Εξετάζεται το Ηράκλειο της Κρήτης, μια επαρχιακή πόλη που παρουσίαζε αξιόλογη πνευματική ζωή και πριν από την επίσημη ένταξη του νησιού στο νεοελληνικό κράτος (1913). Ξεκινώντας από τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878), οπότε επετράπη η σύσταση πνευματικών σωματείων και τυπογραφείων, καταγράφεται η εκδοτική δραστηριότητα και η δράση λογοτεχνών και λογίων της πόλης μέχρι τις παραμονές της Μάχης της Κρήτης (1941). Στα πέντε χρονολογικά διατεταγμένα κεφάλαια η μελέτη παρουσιάζει τη συνολική παραγωγή, επιχειρώντας να συνδέσει τα λογοτεχνικά, κριτικά και άλλα έργα με ευρύτερες διεργασίες και εξελίξεις, και να αναδείξει την καίρια συμβολή πολλών ατομικών και συλλογικών πρωτοβουλιών στην προαγωγή της μάθησης. Διερευνώνται η ανάπτυξη και διάδοση των γραμμάτων σε τοπικό επίπεδο, οι πόλοι συσπείρωσης των λογίων και οι προβληματισμοί τους για την πορεία της πνευματικής ζωής, τα δίκτυα επικοινωνίας και οι σχέσεις όχι μόνο με το εθνικό κέντρο αλλά με άλλους τόπους κοντινούς και μακρινούς. Επίσης, χαρτογραφείται η υποδοχή μεμονωμένων έργων και καλλιτεχνικών ρευμάτων της εγχώριας και παγκόσμιας λογοτεχνίας, και ο τρόπος που αξιοποιούνται από τους επίδοξους λογοτέχνες και κριτικούς. Το κυρίως κείμενο συνοδεύεται από πέντε παραρτήματα. Βιογραφούνται 117 πρόσωπα με συμβολή στην πνευματική ζωή του Ηρακλείου, και καταγράφονται συνοπτικά ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα για τις αυτοτελείς εκδόσεις, τα περιοδικά, τις εφημερίδες και τέλος, τις δημόσιες διαλέξεις, που αναφέρονται συχνά ως βαρόμετρο της πνευματικής κίνησης στην πόλη. Παρά τις κατά καιρούς διακυμάνσεις, στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το Ηράκλειο προβάλλει ως πόλη με έναν ζωντανό πυρήνα λογίων και λογοτεχνών, με έργα που παρακολουθούν και συνομιλούν δημιουργικά με την πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και κριτικής.

ABSTRACT

This thesis aims to contribute to investigating the history of Modern Greek literature beyond the bounds of the canon, by focusing on the output of one particular place. It examines Heraklion on Crete, a provincial city with a lively intellectual scene even before the island was officially incorporated into the Modern Greek state (1913). Starting out from the Haleppa Pact (1878), which provided for the establishment of learned societies and printing presses, the thesis records literary and scholarly publishing and related activity up until the eve of the Battle of Crete (1941). In five chronologically ordered chapters, the study looks at overall output, aiming to link literary, critical and other works with wider developments, and to highlight the important contribution of individual and group initiatives to promoting learning. The thesis examines the development and dissemination of literacy on the local level; hubs of intellectual life and concerns over the course it took; communication networks and relations not only with the national capital, but also with other places near and far. In addition, the study maps the reception of individual works and artistic trends in national and world literature, and how budding writers and critics made use of them. The main text is accompanied by five appendices. Potted biographies of 117 individuals who contributed to intellectual life in Heraklion are followed by summary qualitative and quantitative data on individually published works, periodicals, newspapers, and, lastly, public lectures, which are often referred to as a barometer of intellectual life in the city. Despite fluctuations from time to time, throughout the period examined Heraklion emerges as a city with an active core of intellectuals and writers, who produced works that kept pace with the overall course of Modern Greek literature and criticism, engaging in creative discourse with both.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδα
Περίληψη	iii
Περιεχόμενα	iv
Ευχαριστίες	ix
Εισαγωγή	1
Κεφάλαιο Πρώτο	
Τα χρόνια της θεμελίωσης (1878-1905)	13
1.1. Χρονολογική τομή	13
1.2. Η πόλη και ο πληθυσμός	17
1.3. Η ανάπτυξη της παιδείας	22
1.4. Οι λόγιοι της πόλης	27
1.5. Σύλλογοι και κοινωφελείς πρωτοβουλίες	29
1.6. Οι εφημερίδες	33
1.6.1. Γενικά χαρακτηριστικά	33
1.6.2. Οι επιφυλλίδες	37
1.7. Αυτοτελείς εκδόσεις	42
1.7.1. Εισαγωγικά	42
1.7.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις	43
1.7.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις	47
1.8. Ανακεφαλαίωση	50
Κεφάλαιο Δεύτερο	
Στο μεταίχμιο (1906-1922)	52
2.1. Χρονολογική τομή	52
2.2. Η πόλη και ο πληθυσμός	54
2.3. Εξελίξεις στην παιδεία	61
2.4. Οι λόγιοι της πόλης και οι νέοι λογοτέχνες	62
2.5. Το περιοδικό <i>Κρητική Ηώς</i>	68

2.5.1. Εισαγωγικά	68
2.5.2. Εκδοτικά	68
2.5.3. Στόχοι, συνεργάτες, συνεργασίες	69
2.6. Νέοι λογοτέχνες και υπερτοπικές συνεργασίες	75
2.7. <i>Η Κρητική Στοά</i>	81
2.7.1. Εκδοτικά	81
2.7.2. Στόχοι, συνεργάτες, συνεργασίες	82
2.8. Φιλολογικοί σύλλογοι και γλωσσικοί αγώνες	88
2.9. Οι εφημερίδες	91
2.9.1. Γενικά χαρακτηριστικά	91
2.9.2. Οι επιφυλλίδες	97
2.10. Αυτοτελείς εκδόσεις	100
2.10.1. Εισαγωγικά	100
2.10.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις	101
2.10.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις	106
2.11. Ανακεφαλαίωση	109
Κεφάλαιο Τρίτο	
Πνευματική ανασυγκρότηση (1923-1928)	112
3.1. Χρονολογική τομή	112
3.2. Η πόλη και ο πληθυσμός	115
3.3. Εξελίξεις στην παιδεία	121
3.4. Αναχωρήσεις και αφίξεις	123
3.5. Στέκια και σύλλογοι	126
3.6. Οι εφημερίδες	129
3.6.1. Νέοι τίτλοι και τάσεις	129
3.6.2. Ειδικά θέματα και στήλες	131
3.6.3. Κριτικά σημειώματα και λογοτεχνικές επιφυλλίδες	135
3.7. Το περιοδικό <i>Νεοελληνικά Γράμματα</i>	141
3.7.1. Εκδοτικά	141
3.7.2. Στόχοι, πρόγραμμα	143
3.7.3. Συνεργάτες και συνεργασίες	149
3.8. Αυτοτελείς εκδόσεις	166
3.8.1. Εισαγωγικά	166

3.8.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις	166
3.8.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις	170
3.9. Ανακεφαλαίωση	172

Κεφάλαιο Τέταρτο

«Πρωτοπορία» και συλλογικότητα (1929-1935)	173
4.1. Χρονολογική τομή	173
4.2. Η πόλη και ο πληθυσμός	176
4.3. Εξελίξεις στην παιδεία	182
4.4. Πνευματική ζωή και σύλλογοι	185
4.5. Οι εφημερίδες	192
4.5.1. Νέοι τίτλοι και τάσεις	192
4.5.2. Ειδικά θέματα και στήλες	194
4.5.3. Κριτικά σημειώματα και επιφυλλίδες	197
4.6. Τα περιοδικά	211
4.6.1. Εισαγωγικά	211
4.6.2. <i>Ο Πρωτοπόρος</i>	211
4.6.3. <i>Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρησης 1932</i>	216
4.6.4. <i>Το Κάστρο</i>	218
4.6.5. <i>Φύλλα Τέχνης</i>	220
4.7. Αυτοτελείς εκδόσεις	222
4.7.1. Εισαγωγικά	222
4.7.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις	222
4.7.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις	230
4.8. Ανακεφαλαίωση	232

Κεφάλαιο Πέμπτο

Περιφέρεια και κέντρο σε χρόνια πνευματικής κηδεμονίας (1936-1941)	234
5.1. Χρονολογική τομή	234
5.2. Η πόλη, ο πληθυσμός και η προπαγάνδα	241
5.3. Σχολική πραγματικότητα και Ε.Ο.Ν.	250
5.4. Πνευματικά στέκια και σύλλογοι	255
5.5. Η υποδοχή της νέας γραφής	258
5.6. Οι εφημερίδες	268

5.6.1. Γενικά χαρακτηριστικά	268
5.6.2. Επιφυλλίδες και φιλολογικές σελίδες	270
5.7. Το περιοδικό <i>Κρητικές Σελίδες</i>	276
5.7.1. Εκδοτικά	276
5.7.2. Στόχοι, πρόγραμμα	277
5.7.3. Συνεργάτες και συνεργασίες	283
5.8. Αυτοτελείς εκδόσεις	299
5.8.1. Εισαγωγικά	299
5.8.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις	301
5.8.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις	308
5.9. Ανακεφαλαίωση	312

Παραρτήματα

Παράρτημα 1: Τα πρόσωπα	315
Βιβλιογραφία Προσώπων	433
Παράρτημα 1B: Η μουσόληπτη οικογένεια Αλεξίου	445
Παράρτημα 2: Οι αυτοτελείς εκδόσεις	446
2.1. Κατάλογος αυτοτελών εκδόσεων Ηρακλείου	447
2.2. Γραφήματα αυτοτελών εκδόσεων	477
2.2.1. Σύνολο αυτοτελών εκδόσεων	477
2.2.2. Ποίηση, θέατρο, διηγήματα κτλ.	478
2.2.3. Ιστορία, φιλολογία, λαογραφία και μετάφραση	479
2.2.4. Κοινωνικά και συναφείς κατηγορίες	480
2.2.5. Παιδαγωγία, θεολογία, γεωπονία	481
2.3. Βιβλιοθήκη <i>Νεοελληνικών Γραμμάτων</i>	482
Παράρτημα 3: Τα περιοδικά	484
3.1. Συνοπτική παρουσίαση περιοδικών	485
3.1.1. Χρονολογικός πίνακας	485
3.1.2. Διαχρονική ανάπτυξη	486
3.1.3. Περιοδικά κατά πενταετία πρώτης κυκλοφορίας	487
3.2. Γραφήματα περιοδικών «λόγου και τέχνης»	488
3.2.1. Συνεργάτες ανά τόπο	488

3.2.2. Συνεργασίες ανά τόπο	489
3.2.3. Συνεργάτες ανά φύλο	490
3.2.4. Συνεργασίες ανά φύλο	491
3.2.5. <i>Κρητική Ηώς</i> : Καταχωρίσεις ανά είδος	492
3.2.6. <i>Κρητική Ηώς</i> : Σελίδες ανά είδος	493
3.2.7. <i>Κρητική Στοά</i> : Καταχωρίσεις ανά είδος	494
3.2.8. <i>Κρητική Στοά</i> : Σελίδες ανά είδος	495
3.2.9. <i>Νεοελληνικά Γράμματα</i> : Καταχωρίσεις ανά είδος	496
3.2.10. <i>Νεοελληνικά Γράμματα</i> : Σελίδες ανά είδος	497
3.2.11. <i>Κρητικές Σελίδες</i> : Καταχωρίσεις ανά είδος	498
3.2.12. <i>Κρητικές Σελίδες</i> : Σελίδες ανά είδος	499
3.3. Λόγιοι και λογοτέχνες του Ηρακλείου σε περιοδικά άλλων τόπων	500
Παράρτημα 4: Οι εφημερίδες	504
4.1. Συνοπτική παρουσίαση εφημερίδων	505
4.1.1. Χρονολογικός πίνακας	505
4.1.2. Διαχρονική ανάπτυξη	506
4.1.3. Εφημερίδες κατά πενταετία πρώτης κυκλοφορίας	507
4.2. Λογοτεχνικές επιφυλλίδες	508
4.2.1. Ενδεικτική καταγραφή λογοτεχνικών επιφυλλίδων	508
4.2.2. Γλώσσα προέλευσης λογοτεχνικών επιφυλλίδων στην εφ. <i>Δράσις</i>	509
4.2.3. Πίνακας λογοτεχνικών επιφυλλίδων στην εφ. <i>Δράσις</i> (1936)	510
4.3. Συνοπτική παρουσίαση των εκδόσεων όλων των ειδών	512
Παράρτημα 5: Πνευματικοί σύλλογοι και δημόσιες διαλέξεις	513
5.1. Πνευματικοί και φιλανθρωπικοί σύλλογοι Ηρακλείου	514
5.2. Ενδεικτική καταγραφή δημόσιων διαλέξεων 1881-1940	515

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η διατριβή αυτή είναι απότοκος πολύχρονης ενασχόλησης με την ιστορία του Ηρακλείου και των κατοίκων της. Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω τους ανθρώπους και τα ιδρύματα που συνέδραμαν ποικιλοτρόπως στη συγκρότηση της ερευνητικής ιδέας και του κειμένου.

Θα ήθελα πρώτον να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα της διατριβής, καθηγητή Αλέξη Πολίτη, που μου υπέδειξε τα λογοτεχνικά περιοδικά της Κρήτης ως γόνιμο πεδίο έρευνας, και προσέφερε αποτελεσματική βοήθεια σε κάθε στάδιο της εργασίας.

Επίσης ευχαριστώ τα άλλα δυο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, τον αναπληρωτή καθηγητή Γιάννη Ζαϊμάκη, για τον χρόνο που διέθεσε για γόνιμες συζητήσεις και υποδείξεις, και τον επίκουρο καθηγητή Δημήτρη Πολυχρονάκη για την παρότρυνσή του. Για εποικοδομητικές παρατηρήσεις και συμβουλές που συνέβαλαν στη βελτίωση του κειμένου ευχαριστώ και τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής.

Ξεχωριστή βοήθεια παρείχε το προσωπικό των βιβλιοθηκών και αρχείων όπου εργάστηκα. Σε χρόνια αναγκαστικού διαμελισμού των συλλογών, το προσωπικό της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου ξεπέρασε τον εαυτό του προκειμένου να με εξυπηρετήσει. Ιδιαίτερα σημαντική στον εντοπισμό δυσεύρετων εκδόσεων στάθηκε η συνδρομή της κας. Ελένης Κωβαίου και του κ. Κώστα Παπαδάκη στις Κλειστές Συλλογές της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης στο Ρέθυμνο. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στην κα. Γεωργία Κατσαλάκη στη βιβλιοθήκη της ΕΚΙΜ, την κα. Ζαχαρένια Σημανδηράκη στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, τον κ. Εμμ. Δρακάκη στα ΓΑΚ Νομού Ηρακλείου και το προσωπικό σε δημόσιες και δημοτικές βιβλιοθήκες στο Ρέθυμνο, τα Χανιά, το Καστέλι Πεδιάδος και τη Νεάπολη Μεραμπέλλου. Χρήσιμες πληροφορίες άντλησα από το αρχείο της ηρακλειώτικης εφημερίδας *Μεσόγειος*, μετά από ευγενική άδεια του κ. Κώστα Γραμματικάκη, και από το Ληξιαρχείο Ηρακλείου, με τη συνδρομή του κ. Σωκράτη Παγωμένου. Αναπάντεχη για μένα, όχι όμως στους ήδη μνημένους στη κρητολογική βιβλιογραφική έρευνα, υπήρξε η πολύτιμη βοήθεια ενός ανιδιοτελούς ιδιώτη: του Ρεθεμνιώτη βιβλιογράφου και βιογράφου κ. Γεωργίου Π. Εκκεκάκη, που από την πρώτη στιγμή προσφέρθηκε να μου στείλει φωτοαντίγραφα από την πλούσια προσωπική του συλλογή, να μου δανείσει βιβλία και να κάνει πολύτιμες υποδείξεις.

Δεκάδες κάτοικοι του Ηρακλείου και άλλων πόλεων βοήθησαν με την παροχή βιβλιογραφικού υλικού και πληροφοριών, ιδίως για συγγενικά τους πρόσωπα. Δεν τους κατονομάζω έναν-έναν, γιατί είναι βέβαιο πως θα μου διαφύγουν πολλοί. Δεν μπορώ όμως να παραλείψω την αναφορά σε αγαπητούς φίλους και γνωστούς που στήριξαν την εργασία σε επιστημονικό και πρακτικό επίπεδα. Τους φίλους Αγησίλαο Καλουτσάκη, Κώστα Μαμαλάκη, Μάνο Καμπουράκη, Αγγελική Μπαλατατζή και Βαγγελιώ Βιολάκη στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, τη Βαρβάρα Τσάκα και τον Αντώνη Λεβέντη στο Μουσείο Ν. Καζαντζάκη, τον δρ. Αντώνη Βασιλάκη στην ΓΚ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων, και τον Καθηγητή Σταύρο Φραγκουλίδη, που εκτός των άλλων βοήθησε με την προμήθεια βιβλίων και φωτοτυπιών από την πλούσια βιβλιοθήκη του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών στο Α.Π.Θ. Ευχαριστώ επίσης τις φίλες Αμαλία Γεναράκη και Ντενίζ-Χλόη Αλεβίζου, που μου υπέδειξαν σημαντικά έργα αναφοράς στους τομείς της εκκλησιαστικής ιστορίας και της ιστορίας της τέχνης αντίστοιχα.

Οπωσδήποτε, η μεγαλύτερη οφειλή μου είναι προς τη Νίκη, και την κόρη μας Μαρία-Λουίζα, που σε χρόνια δύσκολα με παρότρυναν να ξεκινήσω τη διατριβή, σήκωσαν μαζί το παράπλευρο βάρος της ερευνητικής διαδικασίας, και αντιμετώπισαν με χιούμορ και οξυδερκείς παρατηρήσεις την εμμονή μου με το παρελθόν της πόλης όπου ζούμε.

Η ολοκλήρωση της εργασίας αυτής συνέπεσε, δυστυχώς, με την απώλεια ενός ανθρώπου που συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωσή της. Πριν από σχεδόν δυο δεκαετίες, ο Στυλιανός Αλεξίου πρώτος με έφερε σε επαφή με το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και τον δραστήριο νέο διευθυντή του, κ. Αλέξη Καλοκαιρινό. Στο φιλόξενο, φιλέρευνο περιβάλλον του Μουσείου, με την ιδιότητα του εξωτερικού συνεργάτη-μεταφραστή σταδιακά αναπτύχθηκε το ενδιαφέρον μου για την τοπική ιστορία, αφού μέσα από τη βιβλιοθήκη, τις εκθέσεις και τις πολλές άλλες δραστηριότητες της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών γνώρισα το έργο πολλών αξιόλογων επιστημόνων και ανθρώπων του πνεύματος. Στις έρευνές μου ο ακούραστος, γενναϊόδωρος κ. Αλεξίου ήταν πάντα πρόθυμος να απαντά στις απορίες μου, να υποδεικνύει βιβλία και μελέτες, και να συμπληρώνει τα κενά με τις ανεξάντλητες προσωπικές του γνώσεις για το Ηράκλειο. Η συναναστροφή μαζί του σε επιστημονικό και φιλικό επίπεδο υπήρξε πολυτιμότερη. Ως ελάχιστος φόρος τιμής, αποφασίσαμε οικογενειακά να αφιερώσουμε τη μελέτη αυτή στη μνήμη του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εγκαινιάζοντας μια νέα στήλη στη *Νέα Εστία* το 1933, εποχή κατά την οποία εντείνεται η συζήτηση για την πνευματική αφύπνιση της ελλαδικής επαρχίας, ο Κ. Θ. Δημαράς ενέταξε το Ηράκλειο της Κρήτης μαζί με τη Θεσσαλονίκη και τη Μυτιλήνη στις πόλεις με λογοτεχνική οντότητα, «χώρες καινούργιες, με δικό τους χαρακτήρα, ανεξερεύνητες ακόμη από τους γεωγράφους μας, γεμάτες ζωή και πόθο για δράση»¹. Στα χρόνια που μεσολάβησαν, σποραδικές είναι οι αναφορές στο θέμα: στην περίπτωση του Ηρακλείου απαντούν συνοπτικά άρθρα στον τύπο και σε συλλογικούς τόμους, απομνημονεύματα κυρίως του μεσοπολέμου δημοσιευμένα σε μεταγενέστερα χρόνια, βιβλία και μελέτες για συγκεκριμένους λόγιους, λογοτέχνες και περιοδικά, με δεσπόζουσα τη μορφή του Νίκου Καζαντζάκη.

Όμως, στο τέλος μιας κατατοπιστικής μελέτης για την ίδια εκείνη αφύπνιση του μεσοπολέμου, το 1993 ο Λάμπρος Βαρελάς επεσήμανε την ανάγκη για «εξαντλητικότερη έρευνα για κάθε επαρχιακό χώρο που παρουσιάζει ευδιάκριτη δραστηριότητα στη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου»². Παρότι έχει σημειωθεί πρόοδος από τότε, σε ό,τι αφορά τη χαρτογράφηση ορισμένων περιοχών (π.χ. της Κύπρου, και τελευταία της Θεσσαλονίκης)³ μας λείπει ακόμη μια συνολική, εμπειριστατωμένη εικόνα της αντίστοιχης δημιουργίας στην Κρήτη, όχι μόνο κατά τη δεκαετία του 1930, αλλά και προηγουμένως, σε όλη τη διάρκεια από την επανέναρξη της εκδοτικής δραστηριότητας κατά τον ύστερο 19^ο αιώνα.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια συμβολή προς αυτή την κατεύθυνση, με ιδιαίτερη αναφορά στο Ηράκλειο. Ιχνηλατεί την εκδοτική δραστηριότητα, με επίκεντρο τη λογοτεχνική παραγωγή, και τη γενικότερη δράση των λογίων της πόλης, στο διάστημα από την Σύμβαση της Χαλέπας (1878), οπότε επετράπη η σύσταση τυπογραφείων και η κυκλοφορία εφημερίδων, μέχρι τις παραμονές της Μάχης της Κρήτης, που έβαλε προσωρινό τέλος στην ελεύθερη εκδοτική δραστηριότητα.

¹ Κ. Θ. Δημαράς, «Η κίνηση των ιδεών: Κριτική ποίηση και ψυχανάλυση», *Νέα Εστία*, τχ. 145 (1933), 46-47.

² Λάμπρος Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση λογοτεχνικών και πνευματικών κινήσεων της ελληνικής επαρχίας (1929-1940). Θέματα ιστορίας και βιβλιογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, ΑΠΘ 1997.

³ Βλ. ενδεικτικά Λ. Παπαλεοντίου, *Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση: Κυπριακά περιοδικά 1903-1958*, τόμος Δ΄ της σειράς *Περιοδικά λόγου και τέχνης* (στο εξής ΠΛΤ), Θεσσαλονίκη 2004· Γιώργος Κεχαγιόγλου - Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία 2010· Κώστας Πλαστήρας, *Δημιουργική λογοτεχνία στη Θεσσαλονίκη (1850-1912): Πρώτες αισθητικές διαμορφώσεις*, Θεσσαλονίκη 2009.

Γιατί, όμως, αξίζει να μελετηθεί η πνευματική παραγωγή μεμονωμένων πόλεων; Αν είναι η προσέγγισή μας επιστημονική, σίγουρα όχι για την αυταξία της, προκειμένου να τονωθεί η τοπικιστική αυτοπεποίθηση και υπερηφάνεια⁴. Αλλά, πλάι στις μεγάλες αφηγήσεις, τις καθιερωμένες εθνικές ιστορίες της λογοτεχνίας, στις οποίες θεσμοθετείται και διαρκώς αναθεωρείται ο λογοτεχνικός κανόνας, ώστε να προβληθούν τα κορυφαία επιτεύγματα και να γίνουν συγκρίσεις με άλλες παραδόσεις, η εξέταση άλλων συνόλων, μικρότερων ή μεγαλύτερων, μπορεί να συμβάλει στην απόκτηση μιας πληρέστερης εικόνας. Άλλωστε, με την ριζικά διαφορετική προσέγγιση που εισήγαγε ο Αλέξανδρος Αργυρίου στην ιστοριογραφία της ελληνικής λογοτεχνίας, αλλά και τη γενικότερη στροφή της φιλολογικής επιστήμης πέρα από τα όρια του κανόνα, έχει πλέον συνειδητοποιηθεί ότι την εικόνα αυτή την αποκτούμε όχι μόνο από την οριστική μορφή των αυτοτελών έργων, παρά από τα φυτώρια όπου γεννήθηκαν: στα περιοδικά και τις εφημερίδες κάθε εποχής, όπου καταγράφεται και η σύγχρονη πρόσληψή τους⁵.

Μελετώντας τον τύπο και τα αυτοτελή λογοτεχνικά έργα, μπορούμε να τα εντάξουμε σε ευρύτερα πλαίσια, λαμβάνοντας πάντα υπόψη την περιρρέουσα ατμόσφαιρα όχι μόνο στον τόπο όπου δημιουργήθηκαν, αλλά και στη χώρα γενικότερα. Πλάι στα καθιερωμένα ονόματα, η ενασχόληση με το έργο των ελασσόνων, ακόμη και όσων μόνο παροδικά έγραψαν λογοτεχνία, μας δίνει τη δυνατότητα να ψηλαφίσουμε τις προσδοκίες του αναγνωστικού κοινού στις οποίες επιδιώκουν να ανταποκριθούν⁶. Τούτο αποκτά ιδιαίτερη σημασία στα επαρχιακά κέντρα, αφού εκεί εκδίδονται τα πρωτόλεια—και όχι σπάνια αποκηρυγμένα—πολλών λογοτεχνών που αργότερα μετέβηκαν στην πρωτεύουσα, αναζητώντας την τύχη τους σε ευρύτερους κύκλους. Στα έργα αυτά της νιότης, ενδεχομένως περιθωριακά σε σχέση με το σύνολο της παραγωγής ενός συγγραφέα, φαίνονται καθαρά οι αναγνωστικές προτιμήσεις και η διαχείριση τότε δημοφιλών θεμάτων και μοτίβων. Ακόμη, τόσο τα ίδια τα έργα όσο και τα κριτικά

⁴ Για την τάση αυτή στην τοπική ιστοριογραφία, βλ. Carol Kammen, *On Doing Local History*, Οξφόρδη 2003, 146-147.

⁵ Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας* (στο εξής *ΙΕΛ*), τόμοι 1- 8, Αθήνα 2001-2007. Πλάι στην εντατική μελέτη των περιοδικών που σημειώνεται στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια—με αποκορύφωμα τη σειρά *Περιοδικά Λόγου και Τέχνης* υπό τη γενική εποπτεία του Χ. Λ. Καράογλου—σημειώνω την έκδοση συλλογικών έργων αλλού π.χ. *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines*, επιμ. Peter Brooker και Andrew Thacker, Οξφόρδη 2009.

⁶ Βλ. τις σχετικές επισημάνσεις του Αλέξη Πολίτη, «Αναζητώντας το κοινό στα χρόνια του Μεσοπολέμου», *Η νεοελληνική λογοτεχνία στον Μεσοπόλεμο. Ιστορική και φιλολογική προσέγγιση. Πρακτικά συνεδρίου (Πύργος Ηλείας, 14-16 Μαΐου 2010)*, επιμ. Αθαν. Θ. Φωτόπουλος, Πύργος 2012, 45-62.

σημειώματα στον τύπο αποκαλύπτουν πολλά για την αντιμετώπιση της λογοτεχνικής κληρονομιάς και τη διαχείριση του λεγόμενου «τοπικού χρώματος», δεδομένου ότι, ειδικά στην περίπτωση της Κρήτης, διατυπώνεται ήδη από το τέλος του 19^{ου} αιώνα η προσδοκία Αθηναίων λογίων για μια λογοτεχνία γραμμένη σε διάλεκτο, στα χνάρια των κορυφαίων έργων της Αναγέννησης. Σε καθαρά πρακτικό επίπεδο, η επικέντρωση στην παραγωγή μιας μεσαίου μεγέθους πόλης, κατά τον τρόπο που προτείνεται εδώ, επιτρέπει την εποπτεία αν όχι του συνόλου, τουλάχιστον ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος του πρωτογενούς υλικού, μαζί με τη σχετική βιβλιογραφία.

Αναφορικά με τις συνθήκες δημιουργίας, μπορούν να διερευνηθούν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και διάδοση των γραμμάτων σε τοπικό επίπεδο, οι πόλοι συσπείρωσης των λογίων και οι προβληματισμοί τους για την πορεία της πνευματικής ζωής, η διαχείριση συγκεκριμένων ζητημάτων (π.χ. του γλωσσικού), τα δίκτυα επικοινωνίας και οι σχέσεις όχι μόνο με το εθνικό κέντρο αλλά με άλλους τόπους κοντινούς και μακρινούς. Από την άλλη πλευρά, μπορεί να χαρτογραφηθεί η υποδοχή μεμονωμένων έργων αλλά και καλλιτεχνικών ρευμάτων της εγχώριας και παγκόσμιας λογοτεχνίας, όπως παρουσιάζονται στον τύπο και σε δημόσιες εκδηλώσεις, και ο τρόπος που αξιοποιούνται από τους επίδοξους λογοτέχνες. Γενικότερα, ως μέρος μιας τοπικής ιστοριογραφίας, η μελέτη της πνευματικής ζωής συγκεκριμένων περιοχών έχει πολλά να προσφέρει, φτάνει να συνδεθεί με τα ευρήματα στη μεγαλύτερη αφήγηση της οποίας αποτελεί αναπόσπαστο μέρος.

Παρά την έλλειψη μιας εκτενούς συνθετικής μελέτης, οι ερευνητές της Κρήτης έχουν στη διάθεσή τους χρήσιμα εργαλεία: συστηματικές καταγραφές όσων τοπικών εφημερίδων και περιοδικών διασώζονται στις δημόσιες βιβλιοθήκες⁷, και την τρίτομη κρητική και κρητολογική βιβλιογραφία του Γ. Π. Εκκεκάκη, με τα κατά καιρούς συμπληρώματά της⁸. Επικουρικά λειτουργούν οι ηλεκτρονικοί κατάλογοι βιβλιοθηκών, και οι νέες ψηφιακές βιβλιοθήκες και διαδικτυακές συλλογές. Διευκολύνουν τον εμπλουτισμό προηγούμενων καταγραφών, τον εντοπισμό δυσεύρετων εκδόσεων, και την αναζήτηση της κριτικής αντίδρασης σε μεμονωμένα

⁷ Για τις καταγραφές βλ. Γιάννης Παπιομύτογλου, «Ο τύπος στην Κρήτη», στον τόμο *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Λουκία Δρούλια, Αθήνα 2005, 330-331. Βλ. και πιο αναλυτικές παραπομπές στην οικεία θέση αυτής της μελέτης.

⁸ Γ. Π. Εκκεκάκης, *Τα κρητικά βιβλία, σχεδιάσμα κρητικής βιβλιογραφίας*, τόμ. Α' (1499-1863), Ρέθυμνο 1991· τόμ. Β' (1964-1914), Ρέθυμνο 1990· τόμ. Γ' (1914-1944), Ρέθυμνο 2001· του ίδιου, «Οι πρώτες προσθήκες στα κρητικά βιβλία», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 2 (1990) 139-146· «Τα... σπάνια κρητικά βιβλία (προσθήκες 1509-1913)», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 15-16 (1999-2000), 287-344.

έργα. Επιπλέον, μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη συνεργασία των ντόπιων λογοτεχνών και κριτικών με έντυπα άλλων περιοχών: τη συμμετοχή τους, δηλαδή, σε ευρύτερα δίκτυα.

Από τη βιβλιογραφία με ειδική αναφορά στην πνευματική ζωή του Ηρακλείου, αξίζει να μνημονευθούν εδώ μερικές ενδεικτικές μελέτες. Για τα πρώτα χρόνια διαμόρφωσης ενός πυρήνα λογίων, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, χρήσιμες είναι οι εργασίες της Κάλλιας Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, οι οποίες χαρτογραφούν τις πολιτικές και άλλες εξελίξεις που οδήγησαν στη θεμελίωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος, με όλες τις συνακόλουθες δυσκολίες. Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία οι λόγιοι της πόλης εμφανίζονται περισσότερο «ως προαγωγοί της γνώσης εκ των άνω»⁹ παρά ως προσωπικοί δημιουργοί, καθώς δεν έχουν εξασφαλιστεί η ελευθερία της έκφρασης και οι προϋποθέσεις παραγωγής εντύπων. Ο επιστημονικός χαρακτήρας των συγκεκριμένων μελετών τις ξεχωρίζει από άλλες ερασιτεχνικές αρχαιακές έρευνες για επιμέρους περιόδους ή φαινόμενα (π.χ. για τα τυπογραφεία και τα βιβλιοπωλεία της πόλης), όπου καταγράφονται πρόσωπα και πράγματα του Ηρακλείου χωρίς εκτενή αναφορά σε ευρύτερα πλαίσια.

Από την μετά το 1878 εκδοτική παραγωγή, το κύριο βάρος των μέχρι τώρα συστηματικών ερευνών έχει επικεντρωθεί στα περιοδικά λόγου και τέχνης. Την εισαγωγική εργασία της Μάρθας Αποσκίτη ακολούθησε η μελέτη του Αντώνη Καρτσάκη¹⁰, με πρότυπο την παρουσίαση του περιοδικού *Μούσα* από τον Χ. Λ. Καραόγλου: δίνονται οι ταυτότητες περιοδικών του Ηρακλείου (1900-1940) και πληροφορίες για την τύχη τους, ενώ στη συνέχεια αναλύονται οι κύριες κατηγορίες συνεργασιών με ενδεικτικά παραδείγματα. Ειδικά σε σχέση με τα περιοδικά του μεσοπολέμου, ο Καρτσάκης ισχυρίζεται πως, με ορισμένες εξαιρέσεις, «τα ρεύματα που κυριαρχούν στο κέντρο φθάνουν με κάποια καθυστέρηση στην περιφέρεια και βιώνονται συχνά υπό διάθλαση»¹¹. Στον αντίποδα της υπερβολικής τοπικιστικής αυτοπεποίθησης, εδώ υπάρχει ο κίνδυνος να χαρακτηριστεί η επαρχία ως καθυστερημένη ακριβώς επειδή είναι επαρχία, χωρίς όμως να λαμβάνεται επαρκώς

⁹ Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου «Το λόγιο Ηράκλειο της ύστερης τουρκοκρατίας: τα χρόνια της διαμόρφωσης», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2000, τόμ. Γ'1, 129-146.

¹⁰ Μ. Αποσκίτη, «Ηρακλειώτικα φιλολογικά περιοδικά», *Κρητολογικά*, Αθήνα: Στιγμή 2003, 161-174· Αντώνης Καρτσάκης, *Λογοτεχνικά περιοδικά του Ηρακλείου 1900-1940*, ανέκδοτη σεμιναριακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2000. Η τελευταία μελέτη πρόκειται σύντομα να κυκλοφορήσει σε νέα, εμπλουτισμένη μορφή από τις εκδόσεις της Βικελαιάς Δημοτικής Βιβλιοθήκης (πληροφορία του συγγραφέα).

¹¹ Α. Καρτσάκης, *ο.π.*, 120.

υπόψη η συγχρονική διάσταση. Θυμίζω τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου «μοντέρνος» σε πολλά κείμενα Αθηναίων και άλλων κριτικών του μεσοπολέμου, και την αρχικά περιορισμένη απήχηση έργων που μόνο με την πάροδο του χρόνου αναγνωρίστηκαν ως σταθμοί. Έτσι, είναι μάλλον άκαιρο να μιλήσει κανείς εκ των υστέρων για την άμεση επιβολή και κυριαρχία του καινούργιου στο κέντρο, σε αντίθεση με την επαρχία.

Λόγω της τακτικής ακτοπλοϊκής επικοινωνίας, τα έντυπα όχι μόνο των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολικής Μεσογείου (Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη), αλλά και της δυτικής Ευρώπης (κυρίως του Παρισιού) φτάνουν ήδη από τον ύστερο 19^ο αιώνα με σχετική ευκολία στο Ηράκλειο, όπου συγκροτούνται αξιόλογες ιδιωτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες, και επιδιώκεται με αυξανόμενους ρυθμούς η συνεργασία με περιοδικά άλλων τόπων. Ήδη την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, η συχνή επικοινωνία με την Αίγυπτο επιτρέπει στους Ηρακλειώτες να γνωρίσουν –και να εκτιμήσουν– την ποίηση του Καβάφη πολύ πριν από τη γνωστή εκστρατεία του Μάριου Βαϊάνου υπέρ του Αλεξανδρινού. Και αργότερα, το 1930, ένας αυτοδίδακτος περί τα φιλολογικά κάτοικος της πόλης ενδιαφέρθηκε να προμηθευθεί από το Παρίσι ένα αντίτυπο της συλλογής *Στου γλυτωμού το χάζι* του Θεόδωρου Ντόρρου, και να γράψει σχετική κριτική.

Έτσι, η πρόσληψη του καινούργιου δεν ορίζεται αποκλειστικά από τον απομονωτισμό της επαρχίας, παρά και από άλλους παράγοντες. Στη φθίνουσα δεκαετία του 1930, η στάση του *hominis universalis*, ποιητή και εκδότη περιοδικού Λευτέρη Αλεξίου απέναντι στον υπερρεαλισμό είναι κυρίως προϊόν της ηλικίας του, της ποιητικής παράδοσης μέσα στην οποία ανατράφηκε, και του γενικότερου συντηρητισμού που τον χαρακτηρίζει, και δεν διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη του συνομήλικου Κώστα Ουράνη, αναγνωρισμένου λογοτέχνη του κέντρου.

Αντιστρόφως, παρά τα συχνά παράπονα για το χαμηλό πνευματικό επίπεδο των συμπολιτών, και την απογοητευτική κυκλοφορία του τύπου, φαίνεται βεβιασμένο το συμπέρασμα πως οι στοχεύσεις και το περιεχόμενο των περιοδικών, και ιδιαίτερα των εξωστρεφών *Νεοελληνικών Γραμμάτων* Ηρακλείου, αντανακλούν «τον ορίζοντα προσδοκιών του μέτριας στάθμης κοινού στο οποίο απευθύνονται»¹². Και αυτό γιατί από νωρίς οι εκδότες φροντίζουν για τη διακίνηση των εντύπων τους σε ένα ευρύτερο

¹² Λήμμα «Νεοελληνικά Γράμματα» (Ηρακλείου), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου* (στο εξής *ΕΕΤ*), επιμ. Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Αθήνα 2008, τόμ. Γ', 284-285.

κοινό και εκτός Κρήτης, τόσο μέσω συνδρομών, όσο μέσω βιβλιοπωλείων και αντιπροσώπων, εκμεταλλευόμενοι το ίδιο δίκτυο που περιγράφηκε παραπάνω. Το γεγονός τεκμηριώνεται όχι μόνο από τις στήλες αλληλογραφίας και τις συνεργασίες, αλλά και από τον διάλογο που αναπτύσσεται με περιοδικά άλλων περιοχών. Συνεπώς, όσο και αν τα περιοδικά του Ηρακλείου δεν συγκαταλέγονται σε αυτά που ανέδειξαν νέες τάσεις –όπως οι *Μακεδονικές Μέρες*, έντυπο και αυτό της περιφέρειας– είναι μάλλον παρακινδυνευμένο να αποδώσουμε τις όποιες διαφορές ή «καθυστερήσεις» στον περιφερειακό τους χαρακτήρα και μόνο. Καλό είναι να θυμόμαστε πως στον μεγάλο αριθμό ελληνικών περιοδικών με ούτως ή άλλως περιορισμένη κυκλοφορία, τα πρωτοποριακά από καλλιτεχνικής άποψης αποτελούν μειοψηφία.

Η εκτενέστερη ως τώρα απόπειρα συνολικής αποτίμησης της πνευματικής δημιουργίας στο Ηράκλειο του 20^{ου} αιώνα ανήκει στον Αντώνη Σανουδάκη, που το 1978 δημοσίευσε μια σύντομη μελέτη με τίτλο *Η Νεοκρητική Λογοτεχνική Σχολή*. Πρόκειται για την πρώτη καταγραφή ενός διάσπαρτου υλικού, με συχνές παραπομπές σε απομνημονεύματα λογοτεχνών. Διαπνέεται, ωστόσο, από εμμονή στη μορφή του Καζαντζάκη ως «γενάρχη» της συγγραφικής δραστηριότητας στην πόλη, παραπέμποντας έτσι σε μια προσέγγιση που θέλει την εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων απότοκο της δράσης φωτισμένων ηγετών¹³. Αν και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η συμβολική αξία του Καζαντζάκη, η αναγνώρισή του στους τοπικούς κύκλους από την πρώτη του εξόρμηση, και η επίδρασή του σε μεμονωμένες περιπτώσεις (ξεχωρίζουν μερικά από τα πρώτα έργα του Λευτέρη Αλεξίου), ασφαλώς δεν μπορεί να του πιστωθεί το σύνολο του παραγόμενου έργου στη γενέτειρά του, από την οποία αναχώρησε σε νεαρή ηλικία. Τι σχέση θα μπορούσε να έχει, λ.χ. με τα διηγήματα του ζόφου ή τη χαμηλόφωνη ποίηση των δεκαετιών 1920-1930; Αντίθετα, η παρούσα εργασία επιχειρεί να συνδέσει τα λογοτεχνικά και άλλα έργα με ευρύτερες διεργασίες και εξελίξεις, και να αναδείξει την καίρια συμβολή πολλών ατομικών και συλλογικών πρωτοβουλιών στην προαγωγή της πνευματικής ζωής.

Σε νεώτερο κείμενο, ο Σανουδάκης φαίνεται να έχει απομακρυνθεί από την έννοια της σχολής με τοπικό προσδιορισμό, απομεινάρει της μεσοπολεμικής φιλολογίας με ελάχιστη ερμηνευτική αξία¹⁴. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου μελετητές

¹³ Αντώνης Κ. Σανουδάκης, *Η νεοκρητική λογοτεχνική σχολή*, Αθήνα 1978· βλ. και του ίδιου, *Ψυχογραφία στην ποίηση του Δημάκη*, Αθήνα 1983.

¹⁴ «Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του μεσοπολέμου», *η λέξη*, τχ. 191-193 (2007) 228-234. Για το θέμα των σχολών γενικότερα βλ. Παν. Μουλλάς, στον εισαγωγικό τόμο της ανθολογίας *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Σοκόλη 1993, τόμ. Α' (στο εξής «Εισαγωγή»), 103-104.

έσπευσαν να μιλήσουν για τοπική σχολή με κριτήρια ενδοκειμενικά (με πιο γνωστή τη λεγόμενη «Σχολή της Θεσσαλονίκης») η λεπτομερέστερη εξέταση δείχνει ότι πρόκειται για μια συμβατική, βολική ομαδοποίηση κάτω από την οποία συστεγάζονται συγγραφείς με διαφορετικές αισθητικές και ιδεολογικές αναζητήσεις. Έπειτα, η εναγώνια προσπάθεια εντοπισμού μοναδικών γνωρισμάτων στους λογοτέχνες ενός τόπου ενέχει τον κίνδυνο να περιπέσουμε στην προβολή μιας «πεζής μοναδικότητας» με τοπικιστικά χαρακτηριστικά, παραβλέποντας το υπερτοπικό περιβάλλον και τις όποιες συγγένειες με ευρύτερες τάσεις. Ο ισχυρισμός του Σανουδάκη ότι στα γνωρίσματα της Νεοκρητικής Σχολής ανήκουν η «δημοκρατική ιδεολογική τοποθέτηση» και «η φροντισμένη μορφή του κειμένου και η ισορροπία μορφής-περιεχομένου»¹⁵ δεν αποτελούν, φυσικά, στοιχεία που ξεχωρίζουν τους συγγραφείς της Κρήτης από άλλους.

Κλείνοντας μια σύντομη παρουσίαση των πιο καταξιωμένων Ηρακλειωτών λογοτεχνών, ο Γιώργης Μανουσάκης καταλήγει στο πιο μετρημένο συμπέρασμα πως το έργο τους δεν συγκροτεί σχολή, παρά «ακολουθεί την πορεία της όλης νεοελληνικής λογοτεχνίας»¹⁶, αν και δε λείπουν ορισμένα γνωρίσματα που συνδέονται με τη γενέθλια γη: η επιλεκτική χρήση ιδιοματικών στοιχείων της γλώσσας, οι αναφορές σε πρόσωπα και πράγματα της τοπικής ιστορίας κτλ. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται από την πρόσφατη κυκλοφορία μιας σειράς μικρών τόμων με σύντομη εισαγωγή και επιλογή από το έργο πέντε Ηρακλειωτών λογοτεχνών, με τον νοσταλγικό τίτλο «Οι λησμονημένοι του τόπου»¹⁷. Και στις συλλογές αυτές προκύπτει ότι η αξιοποίηση του τοπικού χρώματος ποικίλει από συγγραφέα σε συγγραφέα – προβάλλει πιο έντονα στο έργο του Μανόλη Δερμιτζάκη (1892-1965), ανθρώπου με περιορισμένη τυπική μόρφωση, ενώ δύσκολα διακρίνεται στους στίχους της δασκάλας Κατίνας Παϊζή (1911-1996), η οποία καλλιεργεί μια χαμηλόφωνη ποίηση χαρακτηριστική του ελληνικού μεσοπολέμου, ανεξαρτήτως τόπου. Το κατά πόσον τα κείμενα αντανακλούν

¹⁵ *Η νεοκρητική λογοτεχνική σχολή*, ό.π., 134. Την έννοια της «πεζής μοναδικότητας», τηρουμένων των αναλογιών, δανείζομαι από τον Δημήτρη Παπανικολάου, «Εθνική ταυτότητα, πολιτισμική ιδιαιτερότητα και πεζή μοναδικότητα», *Παγκοσμιοποίηση και εθνική κουλτούρα*, επιμ. Δημ. Πλάντζος, Αθήνα 2009, 121-125.

¹⁶ Γιώργης Μανουσάκης, «Οι λογοτέχνες του Ηρακλείου από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως σήμερα», *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: διαδρομή στο χρόνο*, επιμ. Ν. Μ. Γιγουρτάκης, Ηράκλειο 2004, 569.

¹⁷ Κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις Δοκιμάκη στο Ηράκλειο: αρ. 1. *Μανόλης Δερμιτζάκης* (επιμ. Μ. Καρέλλης), 2007· αρ. 2 *Μηνάς Δημάκης* (επιμ. Αντ. Σανουδάκης), 2008· αρ. 4 *Άρης Δικταίος* (επιμ. Ντ. Κωνσταντόπουλος), 2010· αρ. 3 *Κατίνα Παϊζή* (επιμ. Ν. Τρουλλινού) 2011· *Λευτέρης Αλεξίου* (επιμ. Δ. Δασκαλόπουλος), 2011. Σύμφωνα με τον εκδότη Α. Δοκιμάκη (προσωπική επικοινωνία, 13-8-2013), η περιορισμένη ανταπόκριση του αναγνωστικού κοινού δεν επιτρέπει τη συνέχιση της σειράς.

σε ένα βαθύτερο επίπεδο το ιδιαίτερο αξιακό σύστημα των Κρητικών (π.χ. την «πάγια κρητική οπτική για την ενοχή, την τιμωρία» στην ποίηση του Δημάκη, κατά την κρίση του Μάνου Λουκάκη)¹⁸ είναι ένα ζήτημα το οποίο θεωρώ πως είναι αρμοδιότεροι να πραγματευθούν οι ανθρωπολόγοι ή οι κοινωνιολόγοι, και πάντως όχι οι μη Κρήτες φιλόλογοι. Στην παρούσα μελέτη, το Ηράκλειο δεν αντιμετωπίζεται *a priori* ως χώρος γέννησης μιας ιδιάζουσας λογοτεχνίας με ενιαία χαρακτηριστικά, παρά ως πόλη όπου παράγονται και συζητιούνται έργα ποικίλης μορφής και περιεχομένου, μέρος ενός μεγαλύτερου συνόλου.

Η εργασία αυτή βασίζεται κατά κύριο λόγο σε έρευνα πρωτογενών πηγών, στον τύπο και τις αυτοτελείς εκδόσεις Ηρακλείου. Τίθενται εξ αρχής τρεις περιορισμοί. Ο πρώτος είναι, αναγκαστικά στην περίπτωση του γράφοντος, γλωσσικός: εξετάζονται αποκλειστικά τα ελληνόγλωσσα έντυπα, με παροδική μόνο αναφορά στη συνεργασία δίγλωσσων μουσουλμάνων με την εφημερίδα *Ηράκλειον* (1893-1897). Δεύτερον, καθώς ως πεδίο μελέτης ορίζεται η πόλη, δεν παρακολουθείται το έργο συγγραφέων μετά την εγκατάστασή τους αλλού, με εξαίρεση τις εξ αποστάσεως συνεργασίες τους με τον τοπικό τύπο. Και τελευταίο, στα πλαίσια μιας συγχρονικής οριζόντιας προσέγγισης του τύπου που προτείνεται από τον Αργυρίου («Η εποχή και οι συγγραφείς της»)¹⁹, δεν εξετάζεται συστηματικά η πορεία των συγγραφέων μετά το 1941.

Το κείμενο αναπτύσσεται χρονολογικά, σε πέντε κεφάλαια (1878-1906· 1906-1922· 1923-1928· 1929-1935· 1936-1941). Οι χρονολογικές τομές επιλέχθηκαν κυρίως με βάση τις εξελίξεις στην πνευματική ζωή (ανάπτυξη τυπογραφίας, εμφάνιση περιοδικών κτλ.), και δευτερευόντως με τις καταλυτικές πολιτικές εξελίξεις (Μικρασιατική Καταστροφή, επιβολή δικτατορίας Μεταξά). Η δομή των επιμέρους κεφαλαίων είναι ενιαία, με μικρές διαφοροποιήσεις. Εισαγωγικά παρουσιάζεται η υπό εξέταση περίοδος και ο συμβατικός διαχωρισμός της από την επόμενη. Το επόμενο υποκεφάλαιο («Η πόλη και ο πληθυσμός») αναδεικνύει όψεις της τοπικής ιστορίας που σχετίζονται με το θέμα της διατριβής, συμβάλλοντας έτσι στη διερεύνηση του κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η πνευματική παραγωγή. Έμφαση δίνεται στις πληθυσμιακές αλλαγές, την ανάπτυξη των υποδομών και τους προβληματισμούς για την πολιτισμική ταυτότητα μιας πόλης που εμφανίζεται

¹⁸ Μ. Δημάκης: *Πορεία μέσα στη νύχτα*, εισαγωγή Μάνος Λουκάκης, επιμ. Χ. Λιοντάκης, Αθήνα 1999, 24.

¹⁹ Α. Αργυρίου, *ΙΕΑ*, τόμ. 3, ιε'.

να αποβάλλει σταδιακά στοιχεία του οθωμανικού της παρελθόντος. Ακολούθως παρουσιάζονται οι κυριότερες εξελίξεις στην παιδεία, που ποικίλουν από τις προσπάθειες εδραίωσης ενός οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος κατά την πρώτη περίοδο, μέχρι τις επεμβάσεις στη σχολική ζωή που επιχειρήθηκαν στα χρόνια του Μεταξά. Εκτός από το γεγονός ότι η παιδεία αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη του γραπτού πολιτισμού και τη διαμόρφωση ενός αναγνωστικού κοινού, ένας σημαντικός αριθμός εκπαιδευτικών διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην ανάπτυξη της πνευματικής ζωής και εκτός σχολείου, στους συλλόγους και στον τύπο, μέσω των οποίων ενθάρρυνε τις νεώτερες γενιές να ασχοληθούν με τις τέχνες. Αντικείμενο των επόμενου υποκεφαλαίου είναι οι συλλογικές αυτές πρωτοβουλίες: εξετάζονται οι συνθήκες ανάληψής τους, οι ανάγκες που εξυπηρετούσαν και η ανταπόκριση του κοινού.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται αναλυτικά κατά σειρά οι υπό εξέταση πρωτογενείς πηγές: πρώτα οι εφημερίδες, με έμφαση στις επιφυλλίδες και τις φιλολογικές στήλες ή /και σελίδες, έπειτα τα λογοτεχνικά περιοδικά και τέλος οι αυτοτελείς εκδόσεις. Αναφορά γίνεται και στις μη λογοτεχνικές εκδόσεις: ιστορικές και φιλολογικές μελέτες, δημόσιες διαλέξεις και λόγοι, εκθέσεις για την πορεία των δημοσίων έργων κτλ., που δίνουν το στίγμα της εποχής. Το κάθε κεφάλαιο κλείνει με μια σύντομη ανακεφαλαίωση.

Η έκταση και η διάρθρωση των κεφαλαίων ποικίλει ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εποχής. Στο πρώτο κεφάλαιο αφιερώνεται περισσότερος χώρος στην οργάνωση της παιδείας και λιγότερος στην περιορισμένη λογοτεχνική παραγωγή. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και μέχρι τη δεκαετία των πολέμων (κεφ. 2) όμως, ο αριθμός των εκδόσεων και των επίδοξων λογοτεχνών παρουσιάζει άνοδο, ενώ φουντώνουν οι γλωσσικοί αγώνες και στην Κρήτη. Έπειτα, κατά την εξέταση των πρώτων μεσοπολεμικών χρόνων (κεφ. 3-4) παρακολουθούνται οι ζοηρές συζητήσεις στον ανθηρό πια τύπο για την «πρωτοπορία» στην τέχνη, τις σχέσεις της με την πολιτική, και την αρχή της εκστρατείας για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας. Τέλος, η επιβολή της μεταξικής δικτατορίας (κεφ. 5), που συμπίπτει χρονικά με την κυκλοφορία του τελευταίου αξιόλογου ηρακλειώτικου λογοτεχνικού περιοδικού (*Κρητικές Σελίδες*), οδηγεί σε μια εξέταση των σχέσεων διανοήσης και εξουσίας, μαζί με τις διαμάχες που προκαλούνται από την ανάδυση μιας νέας ποιητικής γλώσσας, και τις παρεξηγήσεις γύρω από τον ορισμό του υπερρεαλισμού.

Η συλλογή, αποδελτίωση και συνθετική παρουσίαση ενός τόσο μεγάλου σώματος πρωτογενούς υλικού αποτελεί οπωσδήποτε φιλόδοξο εγχείρημα. Ακόμη και στην περίπτωση του πεπειραμένου Αργυρίου, έχει επισημανθεί ο κίνδυνος «το βάρος της πληροφορίας [να] συνθλίβεται από τη συσσώρευση της πληροφορίας»²⁰. Προκειμένου να αποφορτιστεί όσο γίνεται το κυρίως κείμενο από βιογραφικές και πραγματολογικές λεπτομέρειες και ποσοτικές μετρήσεις, το κυρίως κείμενο συνοδεύεται από πέντε παραρτήματα.

Στο Παράρτημα 1 συγκεντρώνονται στοιχεία για 117 πρόσωπα που διαδραμάτισαν ρόλο στην πνευματική ζωή της πόλης κατά το διάστημα 1878-1941. Αρχικό κριτήριο για τη συμπερίληψη των ατόμων ήταν η συνεργασία τους με έντυπο της πόλης ή η συγγραφή μιας τουλάχιστον αυτοτελούς έκδοσης, με ελαστικότητα στην περίπτωση λογίων με τεκμηριωμένη δράση στους πνευματικούς συλλόγους, κείμενα των οποίων δεν εντοπίστηκαν. Στόχος είναι η αντιπροσωπευτική και όχι η εξαντλητική παρουσίαση: ασφαλώς άλλος ερευνητής θα έκανε διαφορετική επιλογή προσώπων. Ως πρότυπο για τη σύνταξη των λημμάτων χρησιμοποιήθηκε το *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (ΑΝΛ)* των εκδόσεων Πατάκη (2007), με τροποποιήσεις. Προκειμένου να αναδειχθεί η πυκνότητα του τοπικού δικτύου λογίων και λογοτεχνών, στο τέλος των βιογραφικών στοιχείων επισημαίνονται συγγένειες μεταξύ προσώπων. Και καθώς οι λογοτέχνες εμπνέονται συχνά από τους φίλους ή / και ομοτέχνους τους, σημειώνονται μεταγενέστερα βιογραφικά ή μυθοπλαστικά έργα στα οποία εμφανίζονται τα πρόσωπα, συχνά με παραλλαγμένο το όνομά τους.

Ακολουθούν ενδεικτικές εργογραφικές πληροφορίες, και οι βιβλιογραφικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν, χωρίς την περιττή αντιγραφή παραπομπών από τα έργα αναφοράς. Στην περίπτωση των ήδη καλά μελετημένων λογοτεχνών (π.χ. Ν. Καζαντζάκη, Γ. Καζαντζάκη), δίνονται κυρίως πραγματολογικά στοιχεία για τη συμμετοχή τους στα περιοδικά και την κίνηση της πόλης, χωρίς να επαναλαμβάνονται στοιχεία από το *ΑΝΛ*. Το συγκεκριμένο παράρτημα συντάχθηκε και λόγω της έλλειψης μέχρι τώρα ενός τοπικού βιογραφικού λεξικού, ικανού να καταγράψει πρόσωπα που δεν μπορούν να διεκδικήσουν θέση σε εθνικής εμβέλειας έργα²¹. Επιπρόσθετα, η αναμφισβήτητη κυρίαρχη θέση της μουσόληπτης οικογένειας Αλεξίου στην

²⁰ Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Από την 'ιστορία της παιδείας' στα 'συγχρονικά τεκμήρια'»: Για την *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Αλέξανδρου Αργυρίου», *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2012, 551.

²¹ Μεγαλύτερης έκτασης βιογραφικό λεξικό Κρητών ετοιμάζει ο Ρεθύμιος βιβλιογράφος Γεώργιος Εκκεκάκης.

πνευματική ζωή του Ηρακλείου οδήγησε στην απόφαση να ανασυνταχθεί μέρος του οικογενειακού της δέντρου (Παράρτημα 1.B), όπου αποτυπώνεται επίσης το πυκνό δίκτυο συγγενικών δεσμών μεταξύ λογίων και λογοτεχνών της Κρήτης και άλλων τόπων.

Στα Παραρτήματα 2 έως 5 παρουσιάζονται συνοπτικά ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα για τις αυτοτελείς εκδόσεις, τα περιοδικά, τις εφημερίδες και, τέλος, τις δημόσιες διαλέξεις, που αναφέρονται συχνά από τους αρθρογράφους ως βαρόμετρο της πνευματικής κίνησης στην πόλη. Αφού συμπληρώθηκαν οι προηγούμενες καταγραφές με στοιχεία από ηλεκτρονικές συλλογές και βιβλιοθήκες, καταρτίστηκαν κατάλογοι και χρονολογικές παραστάσεις που επιτρέπουν την συνολική εποπτεία της παραγωγής και τον εντοπισμό διαχρονικών τάσεων. Οι αυτοτελείς εκδόσεις ταξινομήθηκαν με συμβατικές κατηγορίες, οι οποίες, εκτός από τις προφανείς περιπτώσεις (π.χ. ποιητικές συλλογές) δεν είναι πάντοτε στεγανές.

Η πλήρης αποδελτίωση των τεσσάρων μακροβιότερων λογοτεχνικών περιοδικών Ηρακλείου (*Κρητική Ηώς*, *Κρητική Στοά*, *Νεοελληνικά Γράμματα*, *Κρητικές Σελίδες*) σε βάση δεδομένων Excel διευκόλυνε την εξαγωγή ποσοτικών στοιχείων για τους συνεργάτες και τα είδη συνεργασίας, ενώ επέτρεψε τον έλεγχο πληροφοριών που στη βιβλιογραφία μεταφέρονται από τη μια έρευνα στην άλλη, χωρίς πάντοτε να επαληθευθούν. Η παρουσίαση των γραφημάτων για τα περιοδικά (Παράρτημα 3.2) γίνεται με διάθεση πειραματική, καθώς όσο ξέρω δεν έχει ακόμη οριστεί ενιαίο πρότυπο αναλυτικής αποδελτίωσης και κατηγοριοποίησης ανά συνεργασία, που να επιτρέπει ποσοτικές συγκρίσεις μεταξύ περιοδικών από διαφορετικές περιοχές. Δυστυχώς, η ανυπαρξία δημοσιευμένων δεδομένων σε εθνική κλίμακα δεν επιτρέπει ποσοτικές συγκρίσεις για όλη τη διάρκεια. Προς το παρόν υπάρχουν καταγραφές επιμέρους περιόδων και περιοχών (π.χ. του Λάμπρου Βαρελά για τα επαρχιακά περιοδικά και τις λογοτεχνικές εκδόσεις του μεσοπολέμου, και της ομάδας Καράογλου για τα Αθηναϊκά περιοδικά 1926-1940)²².

Σχετικά με τις εφημερίδες, ας επισημανθεί μια πρόσθετη συμβολή τους στη μελέτη, πέρα από τα δεδομένα που αποτυπώνονται στο Παράρτημα 4. Ιδιαίτερα σε σχέση με την λόγια κουλτούρα του μεσοπολέμου, μπορούν να χρησιμοποιηθούν

²² Λάμπρος Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, 259-271· ΠΑΤ, τόμ. Γ'1, ια'. Για το σύνολο του τύπου, πλάι στην επιλεκτική ληματογράφηση της *Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας του Τύπου*, αναμένεται η δημοσίευση συγκεντρωτικών στοιχείων από την βάση δεδομένων Ι. Καρυάτογλου (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών).

αντιπαραθετικά ως το φωτογραφικό αρνητικό των απομνημονευμάτων λογοτεχνών, μέσα από το οποίο ξεκλειδώνονται αποσιωπήσεις και εξιδανικεύσεις. Επίσης, λόγω της παράλληλης εμπλοκής ενός αριθμητικά μικρού πυρήνα εκδοτών, αρθρογράφων και λογοτεχνών στην παραγωγή εκδόσεων όλων των ειδών, στις εφημερίδες δίνεται η δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τις συνθήκες γέννησης των περιοδικών, και τη μεταφορά ύλης από το ένα μέσο στο άλλο: την εξελικτική πορεία, π.χ. μιας διάλεξης ή ενός λογοτεχνικού κειμένου από την πρώτη του αναγγελία μέχρι την τμηματική του δημοσίευση, την αυτοτελή κυκλοφορία του και, σε κάποιες περιπτώσεις, την κριτική του υποδοχή εντός και εκτός Κρήτης. Δείγματα μιας διαδικασίας που διαφωτίζουν τη συμβολή του καθημερινού και περιοδικού τύπου στην παραγωγή και πρόσληψη των κειμένων.

Μαζί με την ποιοτική εξέταση του υλικού —την ένταξή του στο μικρό και έπειτα στο μεγάλο περιβάλλον— επέμενα στην ποσοτική έρευνα καθώς έχει γίνει πλέον συνείδηση πως προσφέρει μια εναλλακτική προσέγγιση, γόνιμη στην ιστοριογραφική μελέτη, μακριά από τις περίπλοκες κατασκευές που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση μεμονωμένων κειμένων²³. Χωρίς να απορριφθεί η ερμηνευτική αξία θεωριών της λογοτεχνίας σε χέρια ικανά, η παρούσα μελέτη κινείται σε άλλη γραμμή, ως προϊόν αρχειακής έρευνας.

²³ Βλ. Franco Moretti, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*, Λονδίνο 2007, 1-2.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τα χρόνια της θεμελίωσης (1878-1906)

1.1. Χρονολογική τομή

Καθόλου αυθύπαρκτες, οι χρονολογικές τομές και περιοδολογήσεις κατασκευάζονται από τους ερευνητές προκειμένου να ταξινομήσουν και να αναλύσουν τα φαινόμενα που μελετούν. Συνηθίζουμε όμως να βάζουμε σε πρώτο πλάνο την πολιτική ζωή, και με αυτήν να κατασκευάζουμε τα πλαίσια των όποιων διαχρονικών ερευνών: στην κρητική ιστορία, σημαντικότερη εξέλιξη και καθιερωμένη τομή θεωρείται η ανακήρυξη της Κρητικής Πολιτείας, καθεστώτος-προπομπού της ένωσης με την Ελλάδα. Αλλά, τα τελευταία χρόνια συνειδητοποιείται ολοένα και περισσότερο πως η εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων δεν συμπίπτει απαραίτητα με τους σταθμούς της πολιτικής ιστορίας. Τα παραδείγματα είναι πολλά: η ανάπτυξη της αφηγηματικής πεζογραφίας στην ελεύθερη Ελλάδα συνδέεται περισσότερο με την άνθιση του Τύπου παρά με την ίδρυση του κράτους¹.

Το ίδιο ισχύει και για τη συνάφεια της λογοτεχνίας με την επικαιρότητα. Οι συγκλονιστικές εξελίξεις σπάνια καθρεπτίζονται αμέσως, χωρίς επεξεργασία, στα κείμενα: η πρώτη αντίδραση των λογοτεχνών στη γερμανική κατοχή δεν είναι να γράψουν «αντιστασιακά» κείμενα, παρά να καταφύγουν στην ανεμελιά των παιδικών αναμνήσεων ή του έρωτα². Συνεπώς, όσο και αν οι μελετητές της λογοτεχνίας ως κοινωνικού φαινομένου δεν πρέπει να αγνοούν την πολιτική ιστορία, δεν μπορεί η ίδια να λειτουργεί ως απλή πυξίδα τους. Από την άλλη, ιδιαίτερα αν μας ενδιαφέρει η μακροσκοπική εικόνα, αυτή που αποκτά κανείς από την «εξ' αποστάσεως ανάγνωση»³, δεν θα την αποκτήσουμε χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τις αλλαγές στην κοινωνία και την καθημερινή ζωή.

Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση θα παρακολουθεί τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές διεργασίες που συντελούν στην ανάδυση του καινούργιου: τη συγκρότηση του αναγνωστικού κοινού, για παράδειγμα, ή την εμφάνιση του ημερήσιου Τύπου, όπου διατίθεται χώρος για τη δημοσίευση λογοτεχνικών επιφυλλίδων ή τη συζήτηση όψεων της πνευματικής ζωής. Και όταν επικεντρωθούμε

¹ Michalis Chryssanthopoulos «Anticipating Modernism: Constructing a Genre, a Past and a Place», *Greek Modernism and Beyond*, επιμ. D. Tziouvas, Οξφόρδη: Rowman & Littlefield 1997, 61-76.

² Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: Πόλις 2005, 67-74.

³ Κατά το αγγλικό “distance reading”, βλ. Franco Moretti, *ό.π.*, 1.

στο περιεχόμενο μεμονωμένων έργων, πάλι θα μας βοηθήσει να κοιτάξουμε έξω από αυτά: αλλιώς διαβάζεται η *Λυγερή* του Καρκαβίτσα όταν τη δούμε όχι ως απλή ηθογραφία, παρά ως απεικόνιση μιας παραδοσιακής κοινωνίας σε παρακμή, στο κατώφλι της νέας εποχής που φέρνουν ο σιδηρόδρομος και η εξάπλωση του εμπορίου⁴.

Μελετώντας την πορεία της πνευματικής ζωής και της λογοτεχνικής παραγωγής στο Ηράκλειο κατά την αυγή του 20^{ου} αιώνα, προκύπτει ότι σημαντικές αλλαγές συμπίπτουν όχι τόσο με την αποχώρηση του οθωμανικού στρατού και την έλευση του Πρίγκιπα Γεωργίου, όσο με την αναχώρηση του τελευταίου. Από την άποψη αυτή, και για τους λόγους που θα αναλύσουμε στη συνέχεια, η παρούσα μελέτη αντιμετωπίζει ως ενιαία την περίοδο από τη Σύμβαση της Χαλέπας μέχρι τα τέλη του 1906. Βέβαια, κάποιες αναφορές στις πριν από το 1878 εξελίξεις κρίνονται απαραίτητες, προκειμένου να κατανοήσουμε τα πλαίσια και τα αίτια της πνευματικής αφύπνισης.

Η Σύμβαση της Χαλέπας επιλέχθηκε ως χρονική αφετηρία ακριβώς επειδή προβλέπει για πρώτη φορά επί οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη τη νόμιμη σύσταση πνευματικών σωματείων, την ίδρυση τυπογραφείων και την έκδοση εφημερίδων⁵, εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα περίοδο στην παραγωγή του γραπτού λόγου. Όμως, ρητή αναφορά στην ελευθεροτυπία δεν θα έρθει με την αποχώρηση των Οθωμανών, παρά με το Σύνταγμα του 1907: «Έκαστος δύναται να δημοσιεύει προφορικός, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους της Πολιτείας. Ο τύπος είναι ελεύθερος»⁶. Μέχρι τότε, τα έντυπα ελέγχονται αυστηρά, και πέρα από το κλείσιμο συγκεκριμένων τίτλων, οι αρχές δεν διστάζουν να προχωρήσουν στην αναστολή της όποιας εκδοτικής δραστηριότητας, όπως συνέβη με την ανάκληση των ελευθεριών το 1889⁷. Η κατάσταση αυτή δεν αλλάζει όσο ριζικά θα περίμενε κανείς κατά την πρώτη περίοδο της Κρητικής Πολιτείας: το Διάταγμα περί Τύπου του 1899, προφανώς αντανακλώντας το αυταρχικό πνεύμα του Πρίγκιπα και τη δεδηλωμένη

⁴ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα: Νεφέλη 1996, 115-6, με βιβλιογραφία.

⁵ Βλ. άρθρο 15 της Σύμβασης, αναδημ. στο Μ. Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2008, 402: «Επιτρέπεται η εν τη νήσω σύστασις φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, τυπογραφείων και η έκδοσις εφημερίδων...». Για την παράνομη τυπογραφία πριν από τη Σύμβαση βλ. Δ. Ν. Μουδατσάκης, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*, Ηράκλειο: Καζανάκης 2005, 17-18.

⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, 8-2-1907, στο Ξ. Παγκαλιάς, «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983», *Προμηθεύς ο πυροφόρος* τχ. 36 (1983) 345.

⁷ Ευάγγελος Νικολαΐδης, *Περί Κρήτης και ιδία της πόλεως Ηρακλείου*, Αθήνα 1892, 25. Υπερβολική η αναφορά στις «εξαιρετικές ελευθερίες» που απολάμβανε ο τύπος πριν από την απαγόρευση.

απέχθειά του προς τον κομματισμό, του παραχωρεί επί μια διετία το δικαίωμα «να αποποιήται ή να χορηγή κατ' οικείαν αυτού κρίσιν την προς έκδοσιν εφημερίδων και εντύπων εν γένει, περιεχόντων πολιτικήν ύλην, απαιτουμένην άδειαν, ως και να ανακαλή ήδη χορηγηθείσαν τοιαύτην άδειαν»⁸. Δεν ξαφνιάζει λοιπόν το γεγονός ότι η άνθιση των εφημερίδων και του περιοδικού τύπου αναβάλλεται μέχρι την άρση τέτοιων περιορισμών: τις τελευταίες μέρες του 1906, εν όψει της νέας πολιτικής κατάστασης που διαμορφώνεται, ιδρύεται η *Ιδη* (1906-1961), πρώτη από τις μακρόβιες τοπικές εφημερίδες που θα κάνουν την κρίσιμη μετάβαση από την εβδομαδιαία στην πιο τακτική έκδοση.

Και στο πολιτικό-στρατιωτικό πεδίο, η αναχώρηση του πρίγκιπα συμπίπτει με την σταδιακή απόσυρση των ξένων στρατευμάτων. Από εκεί και έπειτα η πόλη του Ηρακλείου θα είναι απαλλαγμένη από την έντονη παρουσία οποιασδήποτε ξένης δύναμης, που επί Κρητικής Πολιτείας συνδέθηκε με την άσκηση της προληπτικής λογοκρισίας, και παρόμοιες παρεμβάσεις στην καθημερινότητα των πολιτών⁹. Ταυτόχρονα, κατά το διάστημα πριν από την παράδοση της ηγεσίας της Κρητικής Χωροφυλακής και τη δημιουργία της πολιτοφυλακής, η «σταδιακή χαλάρωση και οριστική άρση του στρατιωτικού νόμου μαρτυρεί την επικράτηση της ηρεμίας στο νησί»¹⁰. Η μακρά περίοδος ειρήνης και ελευθερίας της έκφρασης που ευνοεί την ανάπτυξη της δημιουργικής γραφής δεν έρχεται με τον Πρίγκιπα: περισσότερο εδραιώνεται με την αποχώρησή του, και τον κατευνασμό μετά την επανάσταση του Θερίσου. Τότε ακριβώς ωριμάζουν και οι συνθήκες για την εμφάνιση των νέων: όσοι επέστρεψαν στο νησί το 1898 για να τελειώσουν το γυμνάσιο βρίσκονται πια στο πανεπιστήμιο, απ' όπου κομίζουν νέες ιδέες και αναγνώσματα σε όσους βρίσκονται ακόμα στα μαθητικά θρανία.

Σε επίπεδο πνευματικής ζωής, λογίων και λογοτεχνικής παραγωγής, τα ίδια πρόσωπα και πρότυπα κυριαρχούν καθ' όλη την περίοδο από τη Σύμβαση της Χαλέπας μέχρι το 1906. Η ποίηση είναι αφηγηματική, δημόσια και εθνικά υπερήφανη, με έντονα στοιχεία προφορικότητας, στα χνάρια ενός Αχιλλέα Παράσχου, ενώ περισσότερη προσοχή δίνεται στη λαογραφία παρά στην αφηγηματική πεζογραφία, τα λίγα δείγματα της οποίας είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα. Τα λιγοστά δράματα έχουν ως φόντο

⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, φ. 71/22-8-1899.

⁹ Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Εικόνες αγγλικής κατοχής, Ηράκλειο 1897-1909», στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Πατρίς* «Κρητική Πολιτεία», 30-11-2007, 38-39.

¹⁰ Robert Holland and Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*, Οξφόρδη: OUP 2006, 134.

το ένδοξο ιστορικό παρελθόν. Γενικά, οι ελάχιστοι μορφωμένοι που έχουν διάθεση να ασχοληθούν με τη λογοτεχνία καλούνται πρώτα να συμβάλουν στην επίλυση πρακτικών ζητημάτων. Ο Αντώνης Βορεάδης, που καλλιέργησε όσο λίγοι στο Ηράκλειο τη δημιουργική γραφή αυτή την περίοδο, είναι ακόμα νεαρός φοιτητής φιλολογίας όταν αναλαμβάνει, μαζί με τον Αντ. Μιχελιδάκη, να συντάξει τον περί παιδείας νόμο του 1881. Μόνο το 1893, αφού παραιτηθεί από τη θέση του γυμνασιάρχη Νεάπολης για να ιδρύσει την εφημερίδα *Ηράκλειον* (1893-1895), θα έχει περισσότερο χρόνο στη διάθεσή του, αλλά και τότε η προσοχή του, όπως και άλλων εκπαιδευτικών της περιόδου (Β. Ψιλάκης, Ν. Παλιεράκης) θα είναι στραμμένη στον κόσμο της αρχαιότητας, τις μεγάλες στιγμές της νεώτερης κρητικής ιστορίας και τη λαογραφία. Ανήκει, άλλωστε, στη γενιά¹¹ που πρώτη θα επιχειρήσει να γράψει μια ολοκληρωμένη ιστορία του νησιού, προωθώντας έτσι τα εθνικά του δίκαια.

Ενδεικτικό της παραγωγής αυτής της μεγαλύτερης γενιάς είναι και τα αθηναϊκά περιοδικά με τα οποία συνεργάζονται, έστω και περιστασιακά: ο ιατρός Ι. Κ. Σφακιανάκης με την *Εστία*, ο δημοδιδάσκαλος Ι. Ν. Ζωγραφάκης με την *Εφημερίδα των Παιδών*. Στο γύρισμα του αιώνα, όμως, θα εμφανιστεί και θα πολλαπλασιαστεί με εντυπωσιακούς ρυθμούς το περιοδικό λόγου και τέχνης: το 1898 η *Τέχνη*, το 1901 η *Πινακοθήκη*, το 1903 ο *Νουμάς*. Πρόκειται για νέο είδος, με το οποίο θα επιδιώξει συνεργασία μια νεώτερη γενιά Ηρακλειωτών. Στις τάξεις του ανήκει και η *Νεότης* (1905)¹², βγαλμένη στην Αθήνα από τον νεαρό μαθητή γυμνασίου Γιάννη Μουρέλλου. Σε λίγο ο ίδιος θα επιστρέψει από την πρωτεύουσα του ελεύθερου κράτους για να εγκατασταθεί οριστικά στο Ηράκλειο. Εκεί, από το 1906, μέσα από το μαθητικό-νεανικό περιοδικό *Κρητική Ηώς*, θα ξεκινήσει μια μακρά πορεία στην πνευματική ζωή της πόλης. Την ίδια περίοδο θα κυκλοφορήσει και ένα πρωτοποριακό μυθιστόρημα γραμμένο στο κλίμα του αισθητισμού, προκαλώντας την αμηχανία των μεγαλύτερων και το δέος των συνομήλικων: το *Όφις και Κρίνο* του Νίκου Καζαντζάκη. Με αυξανόμενους ρυθμούς, οι νέοι και τα νέα ρεύματα βγαίνουν στο προσκήνιο.

Εφόσον, λοιπόν, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στην πνευματική ζωή και τη λογοτεχνική παραγωγή στο Ηράκλειο, περισσότερο χρήσιμο είναι να αντιμετωπίσουμε

¹¹ Ο όρος δεν χρησιμοποιείται εδώ με αυστηρά ληξιαρχικά κριτήρια, παρά με την έννοια των πνευματικών επιδιώξεων και επιλογών. Ο Βορεάδης (γ. 1859) είναι 30 χρόνια νεότερος από τον Β. Ψιλάκη, αλλά οι προτιμήσεις τους δεν διέφεραν σημαντικά.

¹² Χ. Α. Καραόγλου, *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940) αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση* (εφεξής ΠΛΤ), Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1996, Α', 145-146.

ως ενιαία την περίοδο από το 1878 ως το 1905, αντί να χρησιμοποιήσουμε ως οδηγό τον σταθμό της πολιτικής ιστορίας που τοποθετείται στο 1898.

1.2. Η πόλη και ο πληθυσμός

Η πόλη μοιάζει με μεγάλη λεκάνη, με τις επάλξεις να σχηματίζουν τα τοιχώματα και όλο το υπόλοιπο να αποτελείται από μια μονότονη μάζα σπιτιών, που είναι σχεδόν όλα χαμηλά με δώματα, ενώ μια μεγάλη έκταση καταλαμβάνεται από τα ερείπια του σεισμού της 11ης Οκτωβρίου 1856. Ένας σεβαστός αριθμός από φοινικόδεντρα προσδίδει στο μέρος μια όψη πιο ανατολίτικη απ' οπουδήποτε αλλού στην Κρήτη, αλλά το εσωτερικό της πόλης έχει τον ίδιο νοθευμένο ευρωπαϊκό χαρακτήρα με τα παζάρια του, όπου σχοινιά και βαμβακερά μαντήλια είναι τα κύρια αντικείμενα προς πώληση¹³.

Εκτοπισμένος από την Κέρκυρα με το τέλος της βρετανικής κυριαρχίας, στις 9 Μαΐου 1864 (νέο ημερολόγιο) φτάνει στο Ηράκλειο ο Άγγλος ζωγράφος και συγγραφέας Edward Lear. Μαζί με μερικές ακουαρέλες της πόλης, η περιγραφή που μας άφησε είναι χαρακτηριστική, και δεν θα αλλάξει σημαντικά τα επόμενα χρόνια – τους πανύψηλους φοίνικες ξεχωρίζει ένα χρόνο αργότερα και η Anna Vivanti, συμπατριώτισσα του Lear, ενώ την «κατηφή όψιν γεγηρακυίας και σεσαθρωμένης πόλεως» όπως φαίνεται από τη θάλασσα θα τονίσει ο Γιάννης Κονδυλάκης το 1891¹⁴. Όσο για τα επιβλητικά τείχη, χάρη στα οποία η πόλη πήρε το λαϊκό όνομα Κάστρο, δεσπόζουν στα κείμενα όλων των περιηγητών ακόμη και πριν τους δώσουν οι Ενετοί την τελική τους μορφή τον 17^ο αιώνα¹⁵· και τον 20^ο θα έχουν πια μόνιμη θέση στα λογοτεχνικά πορτραίτα του Ηρακλείου. Αποτέλεσμα των σεισμών και των επαναλαμβανόμενων επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα, τα εκτεταμένα χαλάσματα θα κάνουν άμεση εντύπωση στους νεοφερμένους, εξήντα και πλέον χρόνια μετά την άφιξη του Lear. «Το Ηράκλειο είναι γνωστό ως Πόλις των Ερειπίων»¹⁶, θα σημειώσει ο Συριανός Βελισάριος Φρέρης, φτάνοντας για μόνιμη εγκατάσταση το 1924.

¹³ Edward Lear, *The Cretan Journal* επιμ. Rowena Fowler, Αθήνα: Denise Harvey 1985, 66. Η περιγραφή –σε μετάφραση δική μου– στην καταχώριση της 11 Μαΐου.

¹⁴ Anna Vivanti, *Three Months Abroad: A Journey to Crete, Constantinople, Naples and Florence*, Λονδίνο 1865, 88-89· Ι. Δ. Κονδυλάκης «Κρητικά εικόνες: το Ηράκλειον», *Εστία*, 31, τχ. 26 (1891) 403-408.

¹⁵ Ενδεικτικά: Cristoforo Buondelmonti, *Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, πρόλογος Στ. Αλεξίου, μτφ. και εισαγωγή Μάρθα Αποσκίτη, Ηράκλειο 1983, 58.

¹⁶ «Ηράκλειο», *ΝΕφ.*, φ. 2659/30-3-1924.

Πάνω απ' όλα όμως, η συζήτηση για το «νόθο ευρωπαϊκό χαρακτήρα» που διακρίνει ο Lear θα εντείνεται στα χρόνια που μας απασχολούν εδώ. Και αυτό γιατί, παρ' όλο που συνηθίζουμε να εντοπίσουμε τον ραγδαίο εξευρωπαϊσμό στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, η διαδικασία αυτή έχει την αφετηρία της αρκετές δεκαετίες νωρίτερα. Σκιάς του ευρωπαϊκού παρελθόντος υπήρχαν άλλωστε παντού, στα μνημεία της αρχιτεκτονικής και των τεχνών από την περίοδο της ενετοκρατίας. Αλλά, τη δεκαετία του 1870 αρχίζουν να επιστρέφουν στην Κρήτη άνθρωποι με μόρφωση που απέκτησαν στην κυρίως Ελλάδα μετά την εκεί διαφυγή τους κατά την επανάσταση του 1866. Μαζί τους είχε καταφύγει στους Κυκλάδες και ο νεαρός Ιωάννης Κωνσταντινίδης, ο οποίος στράφηκε περισσότερο στο εμπόριο, καλλιεργώντας παράλληλα τον ποιητικό του οίστρο. Επιστρέφοντας στη γενέτειρά του για πρώτη φορά το 1887, πλούσιος καπνέμπορος και καταξιωμένος «εθνικός ποιητής», καλείται να απαγγείλει συνθέσεις του προς τα μέλη του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Αν και εντυπωσιάζεται από την μερική ανοικοδόμηση της πόλης, εκφράζει ταυτόχρονα την απογοήτευσή του για την κατεύθυνση των αλλαγών: «ο φραγκισμός και εδώ καλλιεργηθείς με πλήττει ενδωμόχως. Δεν εύρον το ιδανικόν της Κρήτης μου ως ονειροπολώ αυτήν»¹⁷ γράφει προς τη γυναίκα του. Και σε επόμενη επίσκεψη δεν διστάζει να κάνει τη δυσμενή σύγκριση ανάμεσα στους ένδοξους προγόνους και τους σύγχρονούς του Κρητικούς:

*Δεν είχαν πόθους εις την γην να κτίζουνε παλάτια
να τα στολίζουν φράγκικες κουρτίνες και ταπέτα
και πολυθρόνες κουνιστές κι' ολόχρυσα κρεβάτια
εκείνοι, εις τους ουρανούς το βλέμμα των επέτα.*

[...]

*Τα μυριοχαϊδεμένα μας εμάθανε τα πιάνα
Θεός φυλάζοι το παιδί να πη τη μάννα μάννα.*

*Πρέπει μαμά να την ειπή, μπαμπάκη τον πατέρα*¹⁸,

Η τάση αυτή επιταχύνεται αυτή την περίοδο, με τη εγκατάσταση των καθηγητών, ιατρών και δικηγόρων, τη νέα τάξη πανεπιστημιακής μόρφωσης που «δεσπόζουν στην κοινοβουλευτική και στην πολιτική ζωή του τόπου»¹⁹, εκτοπίζοντας τους

¹⁷ Επιστολή με ημερομηνία 7/19 Νοεμβρίου 1887, στο Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης (επιμ.) *Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και το έργο του (1848-1917)*, Καβάλα 1978, 548.

¹⁸ «Ο Παραλληλισμός», *Ηράκλειον*, φ. 58-59/15 κ. 22-9-1894.

¹⁹ Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μια επισκόπηση» *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 1985, τόμ. Γ', 77-86.

συντηρητικούς, λιγότερο μορφωμένους πληρεξούσιους της υπαίθρου από τη Γενική Συνέλευση των Κρητών μετά το 1875. Πρόκειται για ανθρώπους γεννημένους γύρω στο 1850, όπως ο Ιωάννης Σφακιανάκης και ο Στυλιανός Αλεξίου, που συντέλεσαν με ποικίλους τρόπους στην πνευματική αναγέννηση της πόλης και στα πριν από το 1878 «χρόνια της διαμόρφωσης», όπως τα ονομάζει η Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου²⁰.

Στον μερικό, έστω επιδερμικό ακόμη εξευρωπαϊσμό, ορατός περισσότερο στις συνήθειες και στα πρότυπα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων παρά στην όψη της πόλης, συμβάλλει η γενικότερη τάση εξευρωπαϊσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας που εντείνεται κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα²¹, μαζί με τη σταδιακή αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού, που θα αποκτήσει ακόμη μαζικότερο χαρακτήρα κατά την επόμενη χρονική περίοδο (1907-1922). Στα χρόνια της ημιαυτονομίας, όμως, οι μουσουλμάνοι του Ηρακλείου είναι υπερδιπλάσιοι των χριστιανών: στην απογραφή του 1881 αριθμούν 14.597 έναντι 6.361 χριστιανών²².

Οι συσχετισμοί αυτοί διαταράσσονται με κάθε επαναστατική κίνηση, όταν οι μουσουλμάνοι της υπαίθρου συρρέουν στις περιτειχισμένες πόλεις των ακτών, ενώ οι χριστιανοί διασκορπίζονται στα χωριά ή παίρνουν το δρόμο της προσφυγιάς²³. Έτσι, οι συχνές αναταράξεις μέχρι την εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας οδηγούν στην προσωρινή αναχώρηση των ανθρώπων που αγωνίζονται για την ανάπτυξη της παιδείας και της πολιτιστικής ζωής: με την επανάσταση του 1889 εκπατρίζεται για δέκα χρόνια ο Νικόλαος Νυστεράκης, πρώτος καθηγητής φυσικομαθηματικών στο Γυμνάσιο, και για μικρότερο διάστημα οι ιατροί Ι. Κ. Σφακιανάκης και Ι. Χατζιδάκης. Ανάλογες περιπέτειες έζησε η οικογένεια του Στυλιανού Μιχαήλ Αλεξίου. Μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1890 έφυγαν δυο φορές: τον Ιούνιο του 1896 (ξαναγύρισαν τον Αύγουστο) και το Φεβρουάριο του 1897²⁴. Και όταν επέστρεψαν, λίγες μέρες μετά την άφιξη του Πρίγκιπα Γεωργίου, έπρεπε να στηθεί εκ νέου το οικογενειακό τυπογραφείο, που είχε καταστραφεί ολοσχερώς στη σφαγή του 1898.

²⁰ Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου «Το λόγιο Ηράκλειο της ύστερης τουρκοκρατίας...», ό.π.

²¹ Κατά την επίσκεψή του στα Χανιά το 1858, ο Αμερικανός Bayard Taylor εντυπωσιάστηκε από τη μόρφωση του Βελή πασά, και την άνεση με την οποία φορούσε τα ευρωπαϊκά. Βλ. *Travels in Greece and Russia, With an Excursion to Crete*, Νέα Υόρκη 1870, 94. Για τον εξευρωπαϊσμό στην αυτοκρατορία γενικότερα βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων 2003, 21-22.

²² Νικόλαος Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα 1890, Β' 78.

²³ Χαρακτηριστική περιγραφή ανάλογης κατάστασης κατά την επανάσταση του 1889 καταγράφει ο Κονδυλάκης στη σειρά «Ημέρα κινδύνων και φόβων (εκ του ημερολογίου Κρητός πρόσφυγος)» *Εφημερίς Κορομηλά*, από φ. 209/28-7-1889, αρχή της μακρόχρονης σταδιοδρομίας του στην Αθήνα.

²⁴ Λ. Αλεξίου, *Κρητικό χρονικό των πολέμων και των κατοχών*, ανέκδοτο χφ. 1960, 12-24. Το χφ. στα κατάλοιπα του συγγραφέα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Αν και οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν προσέβλεπαν, όπως οι χριστιανοί κάτοικοι της Κρήτης, στην ένωση του νησιού με την Ελλάδα, η αποχώρηση του οθωμανικού στρατού προκάλεσε τη μετανάστευση σημαντικού αριθμού μουσουλμάνων: στην απογραφή του 1900 αριθμούσαν 11.659 άτομα. Ταυτόχρονα, με την επιστροφή εκπατρισθέντων και τη συρροή επαρχιωτών, ο χριστιανικός πληθυσμός έφτασε στους 10.753²⁵. Βέβαια, στα μάτια των χριστιανών συμπολιτών και των ξένων περιηγητών εκείνο που προσδίδει ανατολίτικο χαρακτήρα στην πόλη είναι κυρίως τα *εξωτερικά γνωρίσματα* της θρησκευτικής ταυτότητας των Κρητών μουσουλμάνων (τζαμιά, χωριστά καφενεία, εδέσματα, ενδυμασία κλπ.), και όχι η αριθμητική ισχύς καθεαυτή. Η παρουσία των περισσότερων στοιχείων είναι ακόμη έντονη μέχρι και την ανταλλαγή των πληθυσμών, όπως προκύπτει από νοσταλγικές αναφορές πολλών συγγραφέων (βλ. κεφ. 2.2).

Άλλος παράγοντας που συνέβαλε στην προσωρινή μεταβολή του πολιτισμικού χάρτη ήταν η παρουσία βρετανικών στρατευμάτων στο Ηράκλειο, από το Φεβρουάριο του 1898 έως τον Ιούλιο του 1909. Από τις διαθέσιμες μαρτυρίες προκύπτει ότι τα κύρια πολιτισμικά προϊόντα που κόμισαν στην πόλη ήταν η ευρωπαϊκή μουσική και ο οργανωμένος αθλητισμός. Στον τύπο δημοσιεύεται συχνά το πρόγραμμα δημόσιων συναυλιών, που με το πλήθος των οργάνων –μέχρι και σκοτσέζικες γκάιντες– έκαναν ιδιαίτερη εντύπωση στους Ηρακλειώτες. Και λίγο πριν την οριστική αποχώρηση των Βρετανών το 1909, σε μια αποχαιρετιστήρια χειρονομία, η στρατιωτική μπάντα παιανίζει μια διασκευή του «Κρητικού» που παραχωρήθηκε από τον Ράδο Αλεξίου. Στον τομέα του αθλητισμού, στους Βρετανούς πιστώνεται η άφιξη του ποδοσφαίρου και η συχνή διοργάνωση αγώνων στίβου, που συνέβαλε στην ίδρυση ανάλογων συλλόγων από τους κατοίκους της πόλης²⁶. Ευνόητο ήταν να οδηγήσει η παρουσία σημαντικού αριθμού στρατιωτών και στην άνθιση μιας υποκουλτούρας της ψυχαγωγίας, με επίκεντρο τον περίφημο Λάκκο, όπου με διάταγμα της Κρητικής Πολιτείας συγκεντρώθηκαν τα χριστιανικά πορνεία, ακριβώς απέναντι από την περιοχή στρατοπέδευσης των Βρετανών. Αρνητικές ειδήσεις και σχόλια για τις σχέσεις τους με

²⁵ Γιάννης Ζαϊμάκης, «Καταγωγή ακμάζοντα». *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Αθήνα 1999, 71-72.

²⁶ Γιάννης Ζαϊμάκης και Ben Petre, «Πολιτισμικός ιμπεριαλισμός και спор στην Ανατολική Μεσόγειο και την Κρήτη: Ο ρόλος των Βρετανικών στρατευμάτων (1880-1912)», στο Σωκράτης Δ. Πετμετζάς και Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη (επιμ.), *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην ανατολική Μεσόγειο, 1880-1920*, Ηράκλειο 2014, 201-228.

τους πολίτες σπανίζουν στον τοπικό τύπο της εποχής²⁷, ίσως γιατί οι ίδιοι είχαν την ευθύνη της λογοκρισίας. Για την παρούσα μελέτη, σημασία έχει ότι συνέβαλαν με την παρουσία τους στους διαρκώς μεταβαλλόμενους πληθυσμιακούς και πολιτισμικούς συσχετισμούς που χαρακτηρίζουν το Ηράκλειο στο γύρισμα του αιώνα, με την ολοένα και πιο αισθητή επικράτηση ευρωπαϊκών προτύπων.

Σχετικά με την ταξική δομή του αστικού πληθυσμού, στον τύπο της εποχής συναντάμε τη διάκριση ανάμεσα στην «ανωτέρα» και τη «δευτερεύουσα» κοινωνία²⁸. Μέλη της πρώτης συγκροτούν τον πυρήνα του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου, η δράση του οποίου εξετάζεται παρακάτω. Πρόκειται για ανθρώπους οι οποίοι διακρίνονται για τη μόρφωσή τους (ιατροί, δικηγόροι και άλλοι πτυχιούχοι) ή τις επιδόσεις τους στο εμπόριο και τη βιομηχανία, που μόλις τώρα κάνει τα πρώτα της βήματα. Αναλύοντας τη δημογραφία του 1881, προκύπτει ότι 2247 άτομα στην πόλη του Ηρακλείου δηλώνουν «βιομήχανοι» (12,96% των χριστιανών και 8,99% των μουσουλμάνων), όρος που αντιστοιχεί στη σημερινή έννοια του βιοτέχνη²⁹. Ακολουθούν για τους χριστιανούς οι έμποροι (5,27%), οι υπηρέτες (3,57%) και οι εργάτες (1,77%) μαζί με τους υπαλλήλους (1,77%). Αν και λίγοι στον αριθμό, οι 21 χριστιανοί γαιοκτήμονες (0,29%) είναι εκείνοι που θα δώσουν την ώθηση για την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας μετά την ανακήρυξη της αυτονομίας.

Τα ελάχιστα εργοστάσια που ιδρύθηκαν τον 19^ο αιώνα πολλαπλασιάζονται με την ανακήρυξη της αυτονομίας. Κατά την ίδια περίοδο γίνονται σημαντικές προσπάθειες για τη βελτίωση των χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορών – τα προηγούμενα χρόνια η πόλη ήταν σε μεγάλο βαθμό αποκομμένη από την ενδοχώρα, καθώς δεν υπήρχαν αμαξιτοί δρόμοι, και οι χείμαρροι γίνονταν αδιάβατοι το χειμώνα³⁰. Η κακή κατάσταση των δρόμων θα αποτελεί μόνιμο θέμα συζήτησης στον Τύπο και τις επόμενες δεκαετίες, καθώς οι ρυθμοί προόδου είναι ιδιαίτερα αργοί: μόνο το 1931 ολοκληρώνεται η οδική σύνδεση του Ηρακλείου με τα Χανιά. Μεταξύ άλλων παραγόντων (με σημαντικότερο ίσως την τοπικιστική άμιλλα), η απομόνωση αυτή δυσχεραίνει τη συνεργασία μεταξύ ανθρώπων όχι μόνο του εμπορίου, αλλά και του

²⁷ Το 1904 («Δια την εν Κνωσώ ιεροσουλίαν», *Νέα Ελευθερία*, φ. 44/7-3-1904) μαθαίνουμε για την κλοπή αρχαιοτήτων της Κνωσού από «5 παιδιά της μουσικής του στρατού».

²⁸ Σχόλιο τις Απόκριες του 1884, εφ. *Μίνως*, φ. 158/25-2-1884.

²⁹ Βλ. Περάκης, *Το τέλος...*, ό.π., 430. Ανάλογο πρόβλημα με απογραφικά δεδομένα για την Πάτρα το 1841 αντιμετωπίζει ο Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα, 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1988, 60.

³⁰ Χρυσούλα Τζομπανάκη *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη. Περίοδος των νεότερων χρόνων (ΑΙ, 19^{ος} αι. και περίοδος της Αυτονομίας)*, Ηράκλειο 2005, 118-120, και Περάκης, *Το τέλος...*, ό.π., 253-259.

πνεύματος, στις μεγαλύτερες πόλεις του νησιού. Από την άλλη, και πριν από την εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, το Ηράκλειο συνδέεται μέσω πυκνού δικτύου ακτοπολοϊκών γραμμών με την Τεργέστη, τα Ιόνια Νησιά, τους Κυκλάδες, τον Πειραιά και τα μεγάλα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου³¹. Στα επόμενα χρόνια, όπως θα δούμε, οι γραμμές αυτές θα επιτρέψουν την ανάπτυξη σχέσεων όχι μόνο με την Αθήνα, αλλά και με την Αλεξάνδρεια και άλλες περιφερειακές εστίες πνευματικής δημιουργίας.

1.3. Η ανάπτυξη της παιδείας

Απαραίτητη προϋπόθεση για την καλλιέργεια του γραπτού λόγου, η αρχή της οργανωμένης εκπαίδευσης στην Κρήτη του 19^{ου} αιώνα συσχετίζεται με τις ευρύτερες μεταρρυθμίσεις που υποχρεώθηκε να παραχωρήσει η παραπαίουσα οθωμανική αυτοκρατορία μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Οι αλλαγές αποκρυσταλλώθηκαν στο Χάτι Χουμαγιούν του 1856, το οποίο προέβλεπε την εφαρμογή της ισονομίας και ανεξιθρησκίας σε όλη την αυτοκρατορία. Δυο χρόνια αργότερα, το λεγόμενο «κίνημα του Μαυρογένη» στα Περιβόλια Χανίων απαίτησε την παραχώρηση των σχετικών ελευθεριών και στην Κρήτη³², πετυχαίνοντας έτσι την έκδοση φερμανιού που ενέκρινε για πρώτη φορά τη σύσταση των δημογεροντιών.

Πρόκειται για τοπικά συμβούλια υπό την καθοδήγηση του επισκόπου, στα οποία ανατέθηκε η ρύθμιση των ζητημάτων κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου των Χριστιανών³³. Αρχικά, δημογεροντίες συστάθηκαν μόνο στις τρεις μεγάλες πόλεις (Ηράκλειο, Ρέθυμνο, Χανιά), αλλά με τον Οργανικό Νόμο του 1868 αυξήθηκαν σε 5 (με την προσθήκη των Σφακίων και του Λασιθίου), συμβάλλοντας στην εξάπλωση της εκπαίδευσης σε όλες τις περιοχές³⁴. Όσο και αν αμφισβητήθηκε η δικαιοδοσία τους σε θέματα παιδείας, από τα πρώτα χρόνια οι δημογεροντίες απορροφούν τις αρμοδιότητες των προηγούμενων άτυπων σχολικών εφοριών, και αναλαμβάνουν συστηματικές συλλογικές πρωτοβουλίες στον πνευματικό τομέα. Το 1862 τίθεται ο θεμέλιος λίθος

³¹ Βλ. τις διαφημιστικές καταχωρήσεις ακτοπολοϊκών εταιρειών στο *Κρητικόν Ημερολόγιον του 1897*, ό.π., 43-49.

³² Για το γενικότερο πλαίσιο βλ. Lilly Macrakis «Venizelos' Early Life and Political Career in Crete» στο Paschalis M. Kitromilides (επιμ.) *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Εδιμβούργο: Edinburgh University Press 2008, 17-18.

³³ Βλ. Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις: Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα: Εστία 1988, 27.

³⁴ Γεώργιος Μαμάκης, *Το Μεραμπέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον*, Άγιος Νικόλαος: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου 2003, 32. Τα επόμενα χρόνια το Μεραμπέλλο αναδεικνύεται σε σημαντικό πνευματικό φυτώριο.

«της προ πολλών χρόνων επιθυμητής και μελετωμένης εκκλησίας του Αγίου Μηνά»³⁵, και τον επόμενο χρόνο αρχίζει να συγκροτείται η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη. Οι εργασίες οικοδόμησης του ναού καθυστέρησαν σημαντικά εξαιτίας των επαναστάσεων και της έλλειψης πόρων, με αποτέλεσμα να γίνουν τα επίσημα θυρανοίξια το 1895. Από την άποψη αυτή, οι περιπέτειες της εκκλησίας βρίσκουν τον παράλληλό τους στις προσπάθειες καταρτισμού της βιβλιοθήκης.

Και πάλι, όμως, η μοίρα των σχολείων και η πορεία των μαθητών καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από ατομικές προσπάθειες, ενώ τα μαθήματα διακόπτονται συχνά από τις επαναστάσεις. Ιδίως τα πρώτα χρόνια, πολύτιμες είναι οι μαρτυρίες των περιηγητών. Καταγράφοντας τις εντυπώσεις του από ταξίδι στο Ηράκλειο το Μάιο του 1858, ο Αμερικανός Bayard Taylor ξεχωρίζει το έργο του Ηπειρώτη Αρχιεπισκόπου Ιωαννίκου του Ξεφλούδη:

Πρώτη του πράξη ήταν να ιδρύσει ένα σχολείο στο Ηράκλειο, και ήδη χίλια εξακόσια παιδιά και των δυο φύλων διδάσκονταν σε αυτό. Άσκησε όλη του την επιρροή ώστε να πείσει τα μοναστήρια της Κρήτης, αληθινά κέντρα οκνηρίας και απληστίας, να ιδρύσουν σχολεία για την αγροτιά με μέρος των άφθονων προσόδων τους, αλλά μόλις τρία ή τέσσερα ανέλαβαν να το κάνουν³⁶.

Στη συνέχεια, ο Taylor θαυμάζει την ευκολία με την οποία οι πιο προχωρημένοι μαθητές αναλύουν χωρία από τον Ξενοφώντα, και αναφέρει την πρόθεση του Αρχιεπισκόπου να στηρίξει την ίδρυση διακοινοτικού σχολείου, παρά τη σφοδρή αντίδραση των χριστιανών. Ο ίδιος ταξιδευτής υπονοεί ότι οι φωτεινές πρωτοβουλίες του Ιωαννίκου χάθηκαν με το θάνατό του, 6 μήνες μετά την επίσκεψη του, αλλά σε έγγραφα της επόμενης περιόδου μαθαίνουμε για την ύπαρξη και άλλων σχολείων μέσα στην πόλη: το 1863, για παράδειγμα, μνημονεύεται ένα ημιγυμνάσιο και ένα παρθεναγωγείο με άνω των χιλίων παιδιών³⁷.

Στην επαρχία του διαμερίσματος Ηρακλείου, όπου ζει το μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού, δημοτικά σχολεία πληθαίνουν εντυπωσιακά μετά το 1869³⁸,

³⁵ Κατά τη διατύπωση του Στέφανου Νικολαΐδη, βλ. Μενέλαος Παρλαμάς, «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα του Στέφανου Νικολαΐδη», *Κρητικά Χρονικά*, 3, τχ. 1 (1949) 320.

³⁶ Bayard Taylor, *ό.π.*, 142. Την ίδια χρονιά (1858) αρχίζουν οι τριβές για τη διεκδίκηση των μοναστηριακών πόρων για την εκπαίδευση, που θα κορυφωθούν στο λεγόμενο «μοναστηριακό ζήτημα» και, έμμεσα, στην επανάσταση του 1866. Βλ. Στ. Γοντικάκης, *Η παιδεία στην Κρήτη 1878-1889*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 1992, 202-204, όπου αντίθετα με την άποψη του Taylor, τονίζεται η συμβολή των μοναστηριών στην εκπαίδευση κατά τα προηγούμενα χρόνια.

³⁷ Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο», *Παλίμνηστον* 13 (1993) 12.

³⁸ Βλ. Στ. Γοντικάκης, *ό.π.*, 238-239.

αλλά δευτεροβάθμια ιδρύματα δεν εμφανίζονται πριν από το 1881. Από νωρίς αναδεικνύονται εστίες μάθησης της ενδοχώρας από όπου θα προκύψουν μελλοντικές γενιές λογίων, όπως το χωριό Αβδού, που το 1860 διαθέτει δημοτικό σχολείο με 40 μαθητές και την προοπτική να εγγραφούν άλλοι 60, καθώς και 2 παιδιά έτοιμα να φύγουν στη Σύρο για τη συνέχιση των σπουδών τους³⁹. Ακόμα και κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων, με καταστραμμένες τις υποδομές, μόλις σιγήσουν τα όπλα όσοι έχουν όρεξη ξαναβγάζουν τα βιβλία τους. Εντυπωσιακό παράδειγμα ο γιος ενός καπετάν-Βασιλή, όπως περιγράφεται από τον Άγγλο J. Hilary Skinner το 1867:

Ο δευτερότοκος γιος του Καπετάνιου, νέος δεκαέξι ή δεκαεπτά ετών, αγαπούσε τα βιβλία χωρίς να έχει κατακτήσει καχεκτικός από τη μελέτη. Αν ο παραμικρός φόβος είχε ποτέ σκιάσει τον πατέρα του, μήπως η ποίηση του χαλάσει την όρεξη για μάχες, ο φόβος αυτός ξεδιαλύθηκε κατά τον τελευταίο πόλεμο. Ο Μαθητής δοκιμάστηκε στα βόλια μαζί με τον Καπετάνιο του, και στο τουφέκι σχεδόν παράβγαινε με τον μπαρουτοκαπνισμένο μεγαλύτερο αδελφό του, τον άνδρα της Καλλιόπης. Τώρα που οι επιχειρήσεις ήταν σε ύφεση, το καθαρισμένο τουφέκι κρεμόταν σε μια πρόκα στον τοίχο, και ο Μαθητής είχε κατεβάσει τη μικρή του βιβλιοθήκη για να περάσει την ώρα του. Στεναχωριόταν που δεν είχε περισσότερα βιβλία - μισή ντουζίνα τόσο ταλαιπωρημένων τόμων δεν θα έκαναν καμία εντύπωση σε μένα, που είχα πάει στην Αθήνα. Αχ! Πόσο θα του άρεσε να επισκεφθεί την Αθήνα, και να ταξιδέψει σε μερικές χώρες της Ευρώπης. Είχε μάθει μερικά πράγματα στην Κρήτη, βέβαια, αλλά ήθελε παρά πολύ να ταξιδέψει, γιατί είχε διαβάσει μια ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, όπου αναφέρονταν πολλά διάσημα μέρη⁴⁰.

Και εδώ παρατηρούμε τη σημασία της ατομικής πρωτοβουλίας αυτά τα χρόνια, μαζί με την έλξη που ήδη ασκεί στους επίδοξους λογίους η πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτος. Φαίνεται επίσης πως το αίτημα για την καθιέρωση ενός σχολικού δικτύου με σταθερή χρηματοδότηση, που συνέβαλε στην έκρηξη της ίδιας της επανάστασης του 1866⁴¹, ήταν πια ώριμο και στα μάτια των επισκεπτών από τη Δύση. Οφείλουμε όμως να είμαστε προσεκτικοί: παρά την πολιτικά υποκινούμενη,

³⁹ Μιχάλης Τρούλης, *Εμμανουήλ Βιβυλάκης, Η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο: Καλαϊτζάκης 2005, 96-97.

⁴⁰ J. E. Hilary Skinner, *Roughing it in Crete in 1867*, Λονδίνο 1868, 128-129. Ο καπετάνιος ήξερε μόνο τουρκική γραφή, που την έμαθε ως αιχμάλωτος στη Σμύρνη μετά την επανάσταση του 1821.

Δικαιολογήθηκε λέγοντας «Αλλά είμαι καλός Χριστιανός παρ' όλ' αυτά [...] και αυτός ο γιος μου δεν ξέρει μόνο να γράφει ελληνικά, αλλά γράφει και ποιήματα».

⁴¹ Βλ. Α. Χουρδάκης, *ό.π.*, 34.

εξιδανικευμένη εικόνα που μας μεταφέρει ο Skinner, η όρεξη για τα γράμματα και η διάθεση των σχετικών πόρων δεν εκδηλώνεται παντού με την ίδια θέρμη. Η ίδια η δημογεροντία Ηρακλείου δείχνει περισσότερο σεβασμό στους δασκάλους της πόλης παρά στους συναδέλφους τους στην επαρχία, που πολλές φορές βρίσκονται αντιμέτωποι με την άρνηση των γονιών να στείλουν τα παιδιά στο σχολείο, ιδίως σε περιόδους εντατικών γεωργικών εργασιών. Και τα προβλήματα οξύνονται όταν οι κοινότητες υποχρεώνονται να αναλάβουν μέρος του κόστους συντήρησης των σχολείων⁴².

Η ανάπτυξη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με τελικό στόχο την κατάρτιση ενός πλήρους γυμνασίου στην πόλη του Ηρακλείου, καθυστέρησε σημαντικά. Παρά την έκφραση παρόμοιας φιλοδοξίας από τον Αρχιεπίσκοπο ήδη από το 1862, κατά τις επόμενες δυο δεκαετίες λειτούργησαν μόνο μια με δυο γυμνασιακές τάξεις, συνήθως ως ανώτερες τάξεις του λεγόμενου «ελληνικού» σχολείου. Το 1879, με την προοπτική χορηγίας από το κληροδότημα Αντ. Παπαδάκη του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ηράκλειο και Ρέθυμνο αποδύονται στον αγώνα ίδρυσης γυμνασίου. Τελικά οι σχετικοί πόροι δεν επαρκούν, αλλά οι προσπάθειες των Ηρακλειωτών θα καρποφορήσουν το 1881⁴³. Τότε, με εκπαιδευτικό νόμο της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών που καταρτίζεται από τους φιλόλογους Α. Βορεάδη και Αντ. Μιχελιδάκη, η εκπαίδευση λαμβάνει μερικώς υποχρεωτικό χαρακτήρα⁴⁴ και ιδρύεται τρίτη γυμνασιακή τάξη χρηματοδοτούμενο από πόρους του ίδιου του νησιού. Η τελευταία τάξη προστίθεται το 1882, και τον επόμενο χρόνο το Κρητικό Γυμνάσιο αναγνωρίζεται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών ως ισότιμο με τα γυμνάσια της Ελλάδας⁴⁵.

Για πρώτη φορά, οι μαθητές της Κρήτης μπορούν να ολοκληρώσουν τις εγκύκλιες σπουδές τους χωρίς να εκπατριστούν. Σε περιόδους ειρήνης ο αριθμός τους αυξάνεται σταθερά, αλλά με το ξέσπασμα των επαναστάσεων τα μαθήματα διακόπτονται, αναγκάζοντας όσους μαθητές μπορούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους

⁴² Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, «Επαρχιακοί δάσκαλοι στην Κρήτη του 1870», *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου 1995, τομ. Γ'1, 121-128.

⁴³ Στ. Γοντικάκης, *ό.π.*, 69-70. Για τις συνθήκες ίδρυσης του Γυμνασίου βλ. Μανόλης Γ. Δρακάκης, «Το Κρητικό Γυμνάσιο Ηρακλείου ως σημείο πολιτικής αντιπαράθεσης», *Κρητικά Χρονικά*, 31 (2011) 241-267.

⁴⁴ Βλ. ειδικότερα. Α. Χουρδάκης, *ό.π.*, 241-267, 295 και 347, και για την αντιμετώπιση των μαθητριών Στ. Γοντικάκη, *ό.π.*, 175.

⁴⁵ Θα ακολουθήσουν και οι άλλες πόλεις. Ο ανακεφαλαιωτικός πίνακας των σχολείων που συνέταξε ο Εμμ. Γενεράλις το 1891 (*Επίτομος γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1891, 126-129) καταγράφει γυμνάσια στα Χανιά (πλήρες από το σχολικό έτος 1887-1888), το Ρέθυμνο, το Ηράκλειο και τη Νεάπολη.

εκτός Κρήτης, και τους καθηγητές να αναζητήσουν εργασία αλλού⁴⁶. Στα ήσυχα χρόνια οι αριθμοί ευδοκιμούν: 48 μαθητές (σε 2 τάξεις) το 1881, 89 το 1883, 106 το 1888, για να απογειωθούν με τον οριστικό επαναπατρισμό χριστιανικών οικογενειών και την αποκατάσταση της ειρήνης: το 1906 το Γυμνάσιο Ηρακλείου έχει 379 μαθητές⁴⁷.

Έμφαση δίνεται στην κλασική παιδεία, και στο πρόγραμμα του 1881 βλέπουμε τους μαθητές της νεοσύστατης Δ΄ τάξης με 6 μαθήματα: Ελληνικά (Όμηρος, Πλάτωνας), Φιλοσοφικά (Ψυχολογία και Λογική J. Beck), Λατινικά (Βιργίλιος), Γαλλικά (Hugo, Racine), Ιερά και Φυσικομαθηματικά. Η ύλη και οι βασικές κατευθύνσεις του γυμνασίου δεν αλλάζουν σε σημαντικό βαθμό τα επόμενα χρόνια, δίνοντας αφορμή για ατέλειωτες συζητήσεις στον τύπο για την υπερπαραγωγή μορφωμένων χωρίς πρακτικές δεξιότητες και αντικείμενο εργασίας. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του απόφοιτου γυμνασίου που δίνει το 1893 ο Αντ. Βορεάδης:

Δεν δύναται να κάμη τον έμπορον, δεν δύναται να επαγγελθή τον τεχνίτην, δεν είνε εις θέσιν να ασχοληθή εις την γεωργίαν, δεν έχει την απαιτούμενην ισχύν και δεν θεωρεί πρέπον να εγγραφή τουλάχιστον χωροφύλαξ, αδυνατεί εν συντόμω να εύρη οιονδήποτε βιοποριστικόν μέσον εκτός του διδασκαλικού⁴⁸.

Όμως, τα επόμενα χρόνια στις τάξεις των αποφοίτων ανήκει μικρός αριθμός ανθρώπων που θα βρουν μια άλλη λύση - θα επιχειρήσουν για πρώτη φορά να ασχοληθούν βιοποριστικά με τη δημοσιογραφία και τη συγγραφή. Παράλληλα, μεγαλώνει το υποψήφιο αναγνωστικό κοινό. Ο αριθμός μαθητών όλων των βαθμίδων αυξάνεται διαρκώς, με αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση του αναλφαβητισμού: από το 1881 ως το 1900 πέφτει κατά 16,3% στην πόλη του Ηρακλείου, και κατά 22,4% σε όλο το νησί. Το σχολικό έτος 1903-04, ο συνολικός μαθητικός πληθυσμός της Κρήτης ξεπερνά τους 35,000, και εκφράζεται ήδη αγωνία για τον υπερβολικό αριθμό δικηγόρων και ιατρών⁴⁹. Αν όχι στο οικονομικό επίπεδο, τουλάχιστον στο μορφωτικό οι προϋποθέσεις για την παραγωγή και διάδοση του έντυπου λόγου έχουν πια εξασφαλιστεί.

⁴⁶ Πιο γνωστή περίπτωση είναι αυτή του Ν. Καζαντζάκη, που φοίτησε στη Γαλλική Εμπορική Σχολή του Τίμιου Σταυρού στη Νάξο κατά το 1897-1898, αλλά ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές σπουδές του στο Ηράκλειο μετά την ανακήρυξη της αυτονομίας.

⁴⁷ Τα στοιχεία από τον Στ. Γοντικάκη, *ό.π.*, 167-169, με εξαίρεση το 1883 («Ελληνικών Κρητικών Γυμνάσιον», *Μίνως*, φ. 125/2-7-1883) και το 1907 (Α. Χουρδάκης, *ό.π.*, 162).

⁴⁸ *Ηράκλειον*, φ. 12/28-10-1893. Φιλόλογος ο ίδιος, ο Βορεάδης ενθάρρυνε το γιο του να σπουδάσει γεωπονικά. Οι προσπάθειες επί Κρητικής Πολιτείας για την απαγκίστρωση από την κλασική παιδεία δεν απέδωσαν ιδιαίτερους καρπούς.

⁴⁹ Α. Χουρδάκης, *ό.π.*, 95, 145. «Δικηγοροπληθώρα», *Νέα Ελευθερία*, φ. 87/20-2-1905.

1.4. Οι λόγιοι της πόλης

Όπως ήδη σημειώσαμε, όσοι ηγούνται των προσπαθειών για την αναβίωση της πνευματικής ζωής στην πόλη αποτελούν μια μικρή ομάδα από πετυχημένους εμπόρους, γαιοκτήμονες και μορφωμένους επαγγελματίες (ιατροί, νομικοί, εκπαιδευτικοί). Από τον κατάλογο μελών του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου⁵⁰ αναφέρουμε τρεις ενδεικτικές περιπτώσεις. Ο Εμμ. Περίδης (1814-1883) διακρίθηκε στο εμπόριο και την ποτοποιία, έχοντας αναπτύξει σχέσεις με εμπόρους της Σύρου από τα 15 του χρόνια. Ως δημογέροντας της πόλης έμεινε γνωστός για τις φιλανθρωπικές του παρεμβάσεις⁵¹. Ο λόγιος Χριστόφορος Αργυράκης (; - 1878) έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στην κατάρτιση της πρώτης δημόσιας βιβλιοθήκης από το 1862, και την ίδια δεκαετία πρωτοστάτησε στο λεγόμενο «μοναστηριακό ζήτημα» για τη διεκδίκηση πόρων για την εκπαίδευση. Παραμονές της επανάστασης του 1878 συνελήφθη από τις αρχές και εκτοπίστηκε στην Αμισό, όπου πέθανε στη φυλακή. Από τους νεώτερους, πρότυπο λογίου στο γύρισμα του αιώνα θεωρείται ο ιατρός και πολιτευτής Ιωάννης Κ. Σφακιανάκης (1848-1924), διαπραγματευτής των Χριστιανών στη Σύμβαση της Χαλέπας, δημοτικός ιατρός και καθηγητής στο Γυμνάσιο⁵².

Μεγάλος αριθμός λογίων της περιόδου αυτής προέρχεται από την επαρχία, ιδίως από χωριά ανατολικά του Ηρακλείου: από τα σχετικά βιογραφικά στοιχεία (βλ. Παράρτημα 1) προκύπτει εντυπωσιακή συγκέντρωση ατόμων από την ευρύτερη περιοχή του Μεραμπέλλου και των Λασιθιώτικων Ορέων, όπου ίσως εξαιτίας των λιγότερο εύφορων ορεινών εδαφών (σε χρόνια που κυριαρχούσε ακόμη το ησιόδειο άροτρο) εκδηλώθηκε από νωρίς η στροφή προς τη μάθηση.

Από τα δυτικά διαμερίσματα καταφτάνει μικρότερος αριθμός μορφωμένων στο Ηράκλειο – λογικό, αφού για όσους επιλέγουν να επιστρέψουν στην Κρήτη μετά το πανεπιστήμιο, προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης υπάρχουν επίσης στα Χανιά και το Ρέθυμνο. Στις τάξεις τους ξεχωρίζουν οι καθηγητές γυμνασίου Ν. Παλιεράκης (Μυλοπόταμος) και Ν. Νυστεράκης (Χανιά), ενώ από άλλα νησιά ο κρητικής καταγωγής ιατρός και πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ιωσήφ Χατζιδάκης από τη Σύρο⁵³ και ο επίσης ιατρός Ιωάννης Λιμπρίτης από την Ίο. Χωρίς

⁵⁰ Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του», *Παλίμνηστον*, 18 (2003) 261-309.

⁵¹ «Διάφορα», *Μίνως*, φ. 113/9-4-1883.

⁵² Κ., «Ι. Σφακιανάκης» στο *Ημερολόγιον Σκόκου* 1900, 144-146.

⁵³ Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 8. Στους επώνυμους θα πρέπει να προστεθούν φυσικά και οι πολυάριθμοι δάσκαλοι που φτάνουν από την Ελλάδα. Βλ. Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, «Η παιδεία στην Κρήτη...», ό.π., 81.

απαραίτητα να είναι εύποροι, στην πλειοψηφία τους οι νέοι λόγιοι προέρχονται από οικογένειες με κύρος και ηγετική θέση στην τοπική κοινωνία: οι Σφακιανάκης, Ξανθουδίδης και Παλιεράκης ήταν γιοι οπλαρχηγών, του Οικονομίδη ο πατέρας ήταν έπαρχος, του Βορεάδη παπάς κλπ. Το περιβάλλον στο οποίο προσδοκούν να ενταχθούν οδηγεί στην υιοθέτηση λόγιου επώνυμου με βάση το πατρώνυμο ή το παρανόμι του πατέρα, που σε κάποιες περιπτώσεις μαρτυρά μια διάθεση απομάκρυνσης από το αμέσως αναγνωρίσιμο κρητικό, υπέρ του ευρύτερα εθνικού: ο Στέφανος Νικολαΐδης από νωρίς εγκαταλείπει το επίθετο Τροχαλάκης· άλλοι είναι ο Ι. Κωνσταντινίδης (του Κ. Στειακάκη), Ν. Σταυράκης (του Σ. Κιατίπογλου) και ο γιος του παπα-Βορά Α. Βορεάδης (αρχικά Παπαδάκης)⁵⁴.

Όσοι προσβλέπουν σε πανεπιστημιακές σπουδές αναγκάζονται να εκπατριστούν για να τελειώσουν το γυμνάσιο, στην Ερμούπολη, την Αθήνα ή τον Πειραιά, στην Αίγινα ή και πιο μακριά: γιος Φαναριώτισσας, ο Γ. Οικονομίδης φοίτησε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή προτού εισέλθει στην οθωμανική κυβερνητική σχολή Γαλατά-Σεράι. Προκειμένου να συντηρηθούν οικονομικά όσο σπούδαζαν, πολλοί απόφοιτοι του Γυμνασίου αναζητούν εργασία στα δημοτικά ή ελληνικά σχολεία, όπως μαρτυρούν οι σχετικές αιτήσεις προς τη Δημογεροντία⁵⁵. Τέλος, εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των πτυχιούχων πανεπιστημίου με ανώτερες σπουδές στο εξωτερικό, κυρίως στη Γαλλία και τις γερμανόφωνες χώρες (π.χ. Ι. Χατζιδάκης, Ι. Σφακιανάκης, Ν. Παλιεράκης, Α. Βορεάδης).

Οι πιο γνωστές ξένες γλώσσες σε αυτή και την επόμενη περίοδο είναι τα γαλλικά και έπειτα τα γερμανικά, με λιγότερο γνωστά τα ιταλικά και τα αγγλικά. Η κυρίαρχη θέση των γαλλικών στο Ηράκλειο τεκμηριώνεται από την ίδρυση το 1893 του μοναδικού στο είδος του συλλόγου Alliance Française, με προορισμό «να καταστήσει εν τη αλλοδαπή γνωστοτέραν την Γαλλίαν και την ωραίαν γλώσσαν της»⁵⁶. Στην περίπτωση των αγγλικών, οι γνώσεις περιορίζονται κυρίως στη γραφή και την ανάγνωση: η Έλλη Αλεξίου αναφέρει ότι ο πατέρας της, «γερός στην αγγλική γλώσσα», αναγκαζόταν να συνεννοείται γραπτά με τους Βρετανούς στρατιώτες που έρχονταν στο βιβλιοπωλείο του⁵⁷. Και τα επόμενα χρόνια, λογοτεχνικές επιφυλλίδες

⁵⁴ Για την τάση αυτή τον 19^ο αιώνα γενικότερα βλ. Αλέξης Πολίτης, *Το μυθολογικό κενό*, Αθήνα: Πόλις 2000, 61-63.

⁵⁵ Το παράδειγμα του φοιτητή ιατρικής Γ. Βαρούχα δίνει ο Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Γιατροί και παιδεία στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη του ΙΘ' αιώνα», *Παλίμψηστον*, 12 (1992) 246. Σε παρόμοιες θέσεις διορίστηκαν όσο ήταν φοιτητές φιλολογίας οι Α. Μιχελιδάκης και Α. Βορεάδης.

⁵⁶ *Κρητικόν ημερολόγιον του έτους 1897*, ό.π., 101-102.

⁵⁷ Έλλη Αλεξίου, *Για να γίνει μεγάλος*, Αθήνα: Καστανιώτης 1978, 13.

αγγλόφωνων συγγραφέων θα βασίζονται σε γαλλικές μεταφράσεις. Μέχρι το 1941, με εξαίρεση την αγγλική μετάφραση ενός οδηγού του Μουσείου, τα γαλλικά είναι η μοναδική ξένη γλώσσα στην οποία τυπώνονται εκδόσεις Ηρακλειωτών (από μία κυκλοφόρησαν οι Μ. Καλοκαιρινός, Λ. Αλεξίου και Γ. Μουρέλλος).

Πέρα από τις πιο γνωστές προσωπικότητες, μόνο έμμεσα μπορούμε να φτάσουμε σε εκτιμήσεις του αριθμού και του ρυθμού αύξησης των ανθρώπων με υψηλή μόρφωση. Ξέρουμε, για παράδειγμα, ότι ο αριθμός των Χριστιανών δικηγόρων σχεδόν διπλασιάζεται κατά τη δεκαπενταετία 1881-1896⁵⁸. Ο κατάλογος μελών του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου από την περίοδο 1887-1895 περιλαμβάνει 190 μέλη, από τα οποία τα δυο τρίτα περίπου είναι κάτοικοι της πόλης. Οι Χριστιανοί που δηλώνουν εγγράμματοι δεν ξεπερνούν το 5% του πληθυσμού της πόλης το 1881⁵⁹, συγκροτώντας μια ελίτ που είχε σημαντική προσφορά στην προώθηση της παιδείας και του αστικού πολιτισμού, με βαρύνουσα συμμετοχή στο σχετικό με αυτά δημόσιο διάλογο.

1.5 Σύλλογοι και κοινωφελείς πρωτοβουλίες

Σημειώσαμε ήδη ότι σημαντικές κοινωφελείς πρωτοβουλίες αναλαμβάνονται μετά την επίσημη αναγνώριση των δημογεροντιών το 1858. Στο Ηράκλειο, στις πρώτες προσπάθειες ανήκει η ίδρυση της δημόσιας βιβλιοθήκης, με σκοπό να συνεπικουρήσει τους νέους μαθητές. Σε σχετική έκκληση που απευθύνουν το 1863 οι δημογέροντες σε φορείς εκτός Κρήτης, αναφερόμενοι στην πρόσφατη πνευματική αφύπνιση ισχυρίζονται ότι η πόλη «ανακύψασα εκ του ληθάργου, συνείδε την των γραμμάτων επί της αληθούς και μονίμου δόξης των λαών επιρροήν και ιδού αναδύεται εις τον ευγενή της μαθήσεως αγώνα». Και σε συλλογικό επίπεδο, λοιπόν, συνειδητοποιείται πλέον ότι οι αγώνες για τη δικαίωση των πόθων θα δίνονται και με όπλο τα γράμματα, από την «εθνικήν νεολαίαν, την άγκυραν ταύτην της πατρίδος και του εθνικού μεγαλείου»⁶⁰. Ο αρχικός πυρήνας της βιβλιοθήκης συγκροτήθηκε μέσα σε δυο χρόνια, αλλά οι σχετικές προσπάθειες διακόπηκαν από την επανάσταση του 1866, για να

⁵⁸ Το 1881 απογράφονται 10 χριστιανοί δικηγόροι στο Ηράκλειο, ενώ καταχώριση του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου στο *Κρητικόν Ημερολόγιον του 1897*, ό.π., 72, απαριθμεί ονομαστικά 17 μέλη (κανένα μουσουλμάνο).

⁵⁹ Ν. Σταυράκης, *Στατιστική...*, ό.π., Β' 78 και 149. Στην απογραφή δεν διευκρινίζεται ποια γλώσσα ξέρουν οι ερωτώμενοι – ελληνικά ή τουρκικά. Πάντως, κρίνοντας και από επιστολές αναγνωστών, στους υποψήφιους αναγνώστες του ελληνόγλωσσου τύπου θα πρέπει να υπολογίζεται αδιευκρίνιστη μερίδα των εγγράμματων Μουσουλμάνων.

⁶⁰ Επιστολή της Δημογεροντίας 19-10-1863, στο Μανώλης Δετοράκης, «Η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο (1863)» *Παλίμψηστον*, 13 (1993) 12-22, απ' όπου αντλώ και τις περισσότερες πληροφορίες.

συνεχίσουν εντατικά την επόμενη δεκαετία με την αποστολή στην Κωνσταντινούπολη του δημογέροντα Χριστόφορου Αργυράκη, επιφορτισμένου με το έργο της συγκέντρωσης βιβλίων από φορείς και ιδιώτες. Στο όλο εγχείρημα συνέδραμαν και ευεργέτες από τα μεγάλα κέντρα του ελληνισμού, ώστε να σχηματισθεί η συλλογή που παραχωρήθηκε τη δεκαετία του 1880 στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο και το Γυμνάσιο⁶¹.

Λίγα χρόνια μετά την κατάρτιση της βιβλιοθήκης, διατυπώνεται ρητά το αίτημα για τη σύσταση ενός σωματείου που να λειτουργεί ως πόλος των πνευματικών δραστηριοτήτων στην πόλη⁶². Ο πρώτος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος ιδρύεται παράνομα το 1875, καταργείται λίγους μήνες αργότερα με εντολή του Σαμίχ πασά και επανιδρύεται με ελαφρά διαφοροποιημένη ονομασία το 1878, βάσει των ελευθεριών που παραχωρήθηκαν με τη Σύμβαση της Χαλέπας. Ήδη όμως κατά την πρώτη περίοδο προχωρά στη διοργάνωση ερασιτεχνικών θεατρικών παραστάσεων με ηθοποιούς τα μέλη, που πέρα από την ψυχαγωγική τους αξία θα αποτελούν όλα τα επόμενα χρόνια σημαντική πηγή εσόδων⁶³.

Σύμφωνα με το καταστατικό του 1879, οι βασικές επιδιώξεις του Συλλόγου συμπεριλαμβάνουν μεταξύ άλλων «την των γραμμάτων εν γένει και ιδία της δημοτικής παιδείας αμφοτέρων των φύλων διάδοσιν», τον εμπλουτισμό της δημόσιας βιβλιοθήκης και τη διοργάνωση δημόσιων μαθημάτων. Ασφαλώς, η δράση και η επικοινωνία του με άλλους ομόλογους οργανισμούς θα πρέπει να ιδωθεί στα ευρύτερα πλαίσια της ελληνικής «συλλογομανίας» του ύστερου 19^{ου} αιώνα: εκπλήρωνε ρόλους που σε άλλες πιο οργανωμένες κοινωνίες ανήκαν στον κρατικό μηχανισμό⁶⁴. Συγκριτικά με τους συλλόγους της Αθήνας, εκείνος του Ηρακλείου ανέλαβε μια ακόμη ευρύτερη αποστολή, δεδομένης της έλλειψης στην Κρήτη ενός ανεπτυγμένου εκπαιδευτικού συστήματος. Μαζί με το υπό σύσταση Κρητικό Γυμνάσιο και τον τύπο,

⁶¹ Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*, Αθήνα: 1931, 56. Πρόκειται κυρίως για βιβλιοθήκη αρχαίας γραμματείας, που το 1872 αριθμούσε 420 τόμους και 6 χειρόγραφα. Βλ. Κ. Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου, «Το λόγιο Ηράκλειο...», ό.π., 136-137.

⁶² Αίτημα της Χριστιανικής Κοινότητας Ηρακλείου προς τη Γενική Συνέλευση των Κρητών, με χρονολογία το 1870. Βλ. Μ. Δετοράκης, «Η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη...», ό.π., 22.

⁶³ *Κατάλογος των εν τω Μουσείω του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου αρχαιοτήτων, ου προετάχθη η κατά το λήξαν έτος 1887 λογοδοσία του προέδρου Ιωσήφ Χατζιδάκη και περιγραφή του εν Αμνισώι σπηλαίου της Ειλειθυίας*, Ηράκλειο 1888, 11.

⁶⁴ Για τους συλλόγους βλ. Αλέξης Πολίτης, «Μια επισκόπηση της πνευματικής ζωής στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα», *Αποτυπώματα του χρόνου*, Αθήνα 2006, 145-147.

που τώρα κάνει τα πρώτα της βήματα, αποτελεί ισχυρό πόλο συσπείρωσης των λογίων στην πόλη.

Στους σκοπούς του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, η ιδιαίτερη αναφορά στην ιστορία και τη λαογραφία, με «τη συλλογή λέξεων, φράσεων ασμάτων, αιγιμάτων, παραμυθιών και εν γένει γλωσσικών μνημείων συντελούντων εις την διαφώτισιν της Κρητικής Ιστορίας»⁶⁵ αντανακλούν την ωρίμανση του αιτήματος, αν όχι των προϋποθέσεων, για τη συγγραφή ολοκληρωμένης ιστορίας του νησιού. Τον επόμενο χρόνο ο Φωτιάδης πασάς θα υποσχεθεί στον λόγιο αγιογράφο Στέφανο Νικολαΐδη να προκηρύξει έπαθλο διακοσίων λιρών για τη συγγραφή τρίτομης ιστορίας της Κρήτης. Ανάλογη πρωτοβουλία θα πάρει η Γενική Συνέλευση των Κρητών το 1881, προσφέροντας αυτή τη φορά δέκα χιλιάδες φράγκα. Όμως, συγγραφέας κατάλληλος ακόμη δεν υπάρχει: μέχρι τη λήξη του δεύτερου διαγωνισμού το 1885 κατατέθηκε μόλις ένα χειρόγραφο, μετάφραση από τα γαλλικά σχετικής εργασίας του Karl Hoeck⁶⁶. Άλλα 5 χρόνια μετά, ο Νικόλαος Σταυράκης θα προλογίσει την *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης* με μια πρώτη διαχρονική επισκόπηση από τη μυθολογική μέχρι τη σύγχρονη του εποχή.

Παρόμοια πορεία διαγράφεται και στα λογοτεχνικά μνημεία: τον Ιούλιο του 1886 η Γενική Συνέλευση εγκρίνει κονδύλι 3000 δρχ. για την ετοιμασία κριτικής έκδοσης του *Ερωτόκριτου*, αλλά θα χρειαστεί να περάσουν σχεδόν τρεις δεκαετίες μέχρι να κυκλοφορήσει η έκδοση-σταθμός Ξανθουδίδη-Αλεξίου. Στο μεταξύ, στις δημοσιεύσεις τους οι λόγιοι της πόλης περιορίζονται σε μικρότερης εμβέλειας έργα, κυρίως αρχαιολογικά, λαογραφικά και ιστορικά.

Με βάση τα ελλιπή διαθέσιμα στοιχεία⁶⁷, τα δημόσια μαθήματα του Συλλόγου επικεντρώθηκαν στις ταχύτατα αναπτυσσόμενες φυσικές επιστήμες, χωρίς να λείπουν κάποιες παρουσιάσεις για τον κόσμο της αρχαιότητας. Πέρα από τις θεατρικές παραστάσεις και τη δημιουργία της πρώτης μουσικής σχολής⁶⁸, διοργανώθηκαν και αποτυπώθηκαν θετικά στον Τύπο τουλάχιστον δυο «φιλολογικές βραδιές» με την απαγγελία ποιημάτων από τον Ι. Κωνσταντινίδη. Κρίνοντας από τα δημοσιευμένα ποιήματά του, η παρουσία του στο βήμα εξυπηρετούσε μια από τις πολλές λειτουργίες

⁶⁵ Μ. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος...», ό.π., 265-266.

⁶⁶ Για την πρωτοβουλία του 1880 βλ. Μ. Παρλαμάς, «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα του Στέφανου Νικολαΐδη», ό.π., 333, Η ενέργεια αυτή προκάλεσε έριδα με τον πολιτικό αντίπαλο του Νικολαΐδη Α. Μιχελιδάκη, στον οποίον αποδίδεται η μετέπειτα απόφαση της Συνέλευσης: βλ. Δ. Ξυριτάκης, «Αντώνιος Μιχ. Μιχελιδάκης (Ο βίος, η πολιτεία, το έργο)», *Παλίμψηστον*, 17 (2000) 165.

⁶⁷ Βλ. καταγραφή διαλέξεων του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, Παράρτημα 5.2.

⁶⁸ Μ. Δετοράκης, «Η πρώτη φιλαρμονική στο Ηράκλειο», *Ιδιόφωνο*, 14 (2008) 16.

των συλλόγων: την ανάγκη για εκτόνωση μέσα από τη ρητορική έξαρση. Ένας κόσμος στην αναζήτηση νέων γνώσεων, λοιπόν, με το ίδιο ποιητικό αισθητήριο που έκανε διάσημους στην Αθήνα τους Α. Παράσχο και Γ. Σουρή.

Σημαντική στροφή στις επιδιώξεις του Συλλόγου σημειώθηκε μετά την ανάληψη της προεδρίας από τον Ι. Χατζιδάκη το 1883. Θεωρώντας ότι η μέριμνα για τα εκπαιδευτικά πράγματα είχε σε μεγάλο βαθμό εξασφαλιστεί με τον νόμο του 1881, ο ίδιος έστρεψε την προσοχή στην περισυλλογή και διαφύλαξη των κρητικών αρχαιοτήτων, πράγμα που έκρινε σκόπιμο επειδή «αν δεν υπήρχεν ο Σύλλογος σπουδαιόταται αρχαιολογικά ανακαλύψεις ή δεν θα εγίνοντο διόλου, ή τα αρχαιολογικά ευρήματα θα διεσκορπίζοντο εις τας τέσσαρας ανέμους. Έκαστον Μουσείον της Ευρώπης και Αμερικής θα απέκτα τεμάχια τινά, άτινα μεμονωμένα θα έχαναν το πλείστον της αξίας των ή το χειρότερον θα εθάπτοντο εις ιδιωτικές συλλογάς των απανταχού αρχαιοφίλων»⁶⁹. Και εδώ βλέπουμε, στην προετοιμασία της πολιτικής αλλαγής και με την αυξανόμενη ροή ξένων αρχαιολόγων προς το νησί, την ανάγκη προστασίας και συγκροτημένης παρουσίασης των ιστορικών τεκμηρίων που προβάλλουν την εθνική ταυτότητα. Με αυτό το σκεπτικό, στα γραφεία του Συλλόγου δίπλα στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά βρίσκεται και προσωρινός χώρος στέγασης των λίγων αρχαιοτήτων που θα αποτελέσουν τον πυρήνα του πρώτου αρχαιολογικού μουσείου, και αρχίζουν συστηματικές προσπάθειες περιστολής των λαθρανασκαφών μαζί με την περισυλλογή και μελέτη του υλικού⁷⁰. Ταυτόχρονα, ο Σύλλογος σχηματίζει δική της βιβλιοθήκη, αναλαμβάνοντας την παλαιότερη δημόσια συλλογή της Δημογεροντίας και δίνοντας τα μη ιστορικά βιβλία στο νεοσύστατο Γυμνάσιο.

Όπως στην περίπτωση των διαγωνισμών για τη συγγραφή ιστορίας του νησιού, και με αυτή την αφορμή ξεσπά μια διαμάχη για τη διαχείριση του παρελθόντος. Μετά την αναγνώριση της αρμοδιότητας του Συλλόγου σε θέματα αρχαιολογικά από την Υψηλή Πύλη, ο πρόεδρος Χατζιδάκης θεωρεί ότι άδειες ανασκαφής μπορούν να χορηγούνται απευθείας σε ξένους αρχαιολόγους, ενώ ο φιλόλογος Ι. Περδικάρης υποστηρίζει πως οι σχετικές δραστηριότητες πρέπει να εγκρίνονται, αν όχι και να

⁶⁹ Ι. Χατζιδάκης, *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου...*, ό.π., 12. Είχαν προηγηθεί το 1878 οι σύντομες ανασκαφές του Μ. Καλοκαιρινού στην Κνωσό, που διακόπηκαν τον επόμενο χρόνο με εντολή του Φωτιάδη πασά, και σειρά άκαρπων προσπαθειών από ξένους αρχαιολόγους να αποκτήσουν την κυριότητα του χώρου. Οι ανασκαφές του Evans θα ξεκινήσουν το 1900. Βλ. Κ. Κόπακα, «Μίνωος Καλοκαιρινού Ανασκαφές στην Κνωσό», *Παλίμνηστον*, 9/10 (παράρτημα, 1990) 5-69.

⁷⁰ Την χαρακτηριστική περίπτωση του Ιδαίου Άντρου εξιστορεί ο Ι. Χατζιδάκης, *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου...*, ό.π., 12-14.

διενεργούνται, από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία⁷¹. Πρόκειται για ακόμη μια εκδήλωση των έντονων διαφωνιών που ανακύπτουν στις ηγετικές τάξεις των μορφωμένων Χριστιανών, οι οποίες κυρίως αφορούν σε θέματα τακτικής παρά ουσίας. Διαφωνίες που, ιδιαίτερα στο πολιτικό πεδίο, προβάλλουν έντονα στις πρώτες εφημερίδες της πόλης.

Άλλη ένδειξη του σχηματισμού ενός πυρήνα μορφωμένων αστών είναι η ίδρυση τουλάχιστον τριών φιλανθρωπικών σωματείων στο γύρισμα του αιώνα. Στην Φιλόπτωχο Επιτροπή (1893) και τον Φιλανθρωπικό Σύλλογο των Κυριών Ηρακλείου (1901) δραστηριοποιούνται οι γυναίκες των γνωστών επιστημόνων και εμποροβιομηχάνων της πόλης (Σ. Μ. Καλοκαιρινού, Α. Ι. Χατζιδάκη, Μ. Ι. Σφακιανάκη κ.α.), κατά το γνωστό πρότυπο συμμετοχής των γυναικών στη δημόσια ζωή αυτή την εποχή. Τα επόμενα χρόνια η συμπεριφορά των μελών τους θα δώσει αφορμή για δηκτικά σχόλια στον τύπο και ακόμα σε λογοτεχνικά κείμενα⁷². Παρόμοιου προσανατολισμού ήταν η Φιλόπτωχος Αδελφότητα (1900) υπό την προεδρία του ιατρού Χαράλαμπου Γιαμαλάκη, η οποία ίδρυσε νυχτερινή σχολή για άπορα παιδιά που δεν ενέπιπταν στην κατηγορία της υποχρεωτικής φοίτησης, και συνέχισε τις προσπάθειες του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου για την κατάρτιση Φιλαρμονικής⁷³.

Γενικότερα, οι σύλλογοι αυξάνονται και διευρύνονται ειδολογικά μετά την εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας. Τότε εμφανίζονται επαγγελματικές οργανώσεις, σωματεία για την προώθηση τοπικών συμφερόντων και νέες αθλητικές ενώσεις⁷⁴ – όλα δείγματα μιας κοινωνίας που οργανώνεται σε νέες βάσεις, αναζητώντας νέες δραστηριότητες και νέα σημεία αναφοράς.

1.6. Οι εφημερίδες

1.6.1. Γενικά χαρακτηριστικά

Η εικόνα που διαθέτουμε για τον Τύπο του Ηρακλείου μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι εκ των πραγμάτων αποσπασματική. Μερικούς τίτλους γνωρίζουμε μόνο έμμεσα,

⁷¹ Για τη διαμάχη όπως προκύπτει από την αλληλογραφία της εποχής βλ. Γιάννης Σακελλαράκης, *Αρχαιολογικές αγωνίες στην Κρήτη του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1998.

⁷² Βλ. π.χ. «Ποικίλα», *Νεφ.*, φ. 39/8-1-1912, και το διήγημα του Βελ. Φρέρη «Αριστοκρατικές καρδιές», *ΝΓ*, 1 (Οκτ. 1926) 5-15.

⁷³ Μ. Δετοράκης, «Η πρώτη φιλαρμονική...», ό.π., 17-20.

⁷⁴ Βλ. Ζαχαρένια Σημανδηράκη, «Τα κρητικά σωματεία από το 1878 ως το 1913», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος ο Χρυσόστομος 1990, 431-451.

από μαρτυρίες τρίτων⁷⁵, ενώ σε άλλους δεν διαθέτουμε πλήρεις σειρές. Παρ' όλα αυτά, διακρίνονται τρεις διαφορετικές φάσεις στην εξέλιξη των τοπικών εφημερίδων: μια πρώτη περίοδος από το 1881 ως το 1889, με την αυξανόμενη κομματική αντιπαράθεση που οδήγησε σε πολιτικό αδιέξοδο και την επιβολή κυρώσεων· μια δεύτερη, από το 1893 ως το 1897, με λιγότερο πολιτικοποιημένες εκδόσεις που διακόπηκαν και πάλι από την πολιτική αστάθεια· και τέλος μια τρίτη περίοδος, από την ανακήρυξη της αυτονομίας μέχρι το 1906, με την επιβολή αυστηρής λογοκρισίας από τον Πρίγκιπα Γεώργιο και τις ξένες στρατιωτικές αρχές, πάντα με την κυριαρχία των βραχύβιων εβδομαδιαίων εκδόσεων.

Μια αποτίμηση του πολιτικού κλίματος στην πόλη κατά την πρώτη περίοδο μας δίνει ο ποιητής Ι. Κωνσταντινίδης: «Μεταξύ των άλλων τους εύρον εις κομματισμούς διηρημένους εις δυο στρατόπεδα και αι διαφοραί των σχεδόν ως της Καβάλας γελοιαί και αβδηρητικάί»⁷⁶ γράφει προς τη γυναίκα του, επισκεπτόμενος το Ηράκλειο το 1887. Παρατήρηση ουσιαστική – οι ίδιοι άνθρωποι που συγκρούονται κατά καιρούς στα πλαίσια του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου βρίσκονται αντιμέτωποι και στην πολιτική, χωρίς να έχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, τουλάχιστον από τη σημερινή σκοπιά.

Από τα πρώτα χρόνια της ημιαυτονομίας, με την συνδρομή του κρητικού Τύπου εντάθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα στις δυο χριστιανικές παρατάξεις στη Γενική Συνέλευση: οι λεγόμενοι Φιλελεύθεροι ή «Ευπόλυτοι» με αρχηγό τον Αντ. Μιχελιδάκη και υποστηρικτή την εφημερίδα *Μίνως* του Χατζηπέτρου Λυδάκη, και οι Συντηρητικοί ή «Καραβανάδες» υπό τον Ν. Σταυράκη, με προβολή από την (*Νέα*) *Εβδομάδα* του Στυλιανού Αλεξίου. Κατά τρόπο που επαναλαμβάνεται και τα επόμενα χρόνια, η δεύτερη εφημερίδα φαίνεται να προήλθε από τους κόλπους της πρώτης, λίγο μετά την ίδρυσή της το 1881⁷⁷, και οι δύο τίτλοι συνδέονται με τα βιβλιοπωλεία-τυπογραφεία που προβάλλουν συστηματικά, τα οποία ιδρύθηκαν μετά το 1878. Ο μεταξύ τους ανταγωνισμός είναι λοιπόν πολλαπλός, οδηγώντας συχνά σε αλληλοκατηγορίες σε θέματα από την πολιτική μέχρι τα εμπορικά, τα εκπαιδευτικά και ακόμα την προσωπική

⁷⁵ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της λανθάνουσας πεζής και έμμετρης σατιρικής εφημερίδας *Εύπολις* του Γ. Αγγελίδη. Στη *Μίνως* βρίσκουμε ανακοινώσεις για την κυκλοφορία (φ. 12/7-3-1881) και τη διακοπή της (φ. 36/22-8-1881).

⁷⁶ Χιόνης (επιμ.), *ό.π.*, σημ. 18. Οι υποτιμητικές αναφορές σε Αβδηρίτες, και «μια Ελλάδα Αβδηριτιά» έχουν ευρύτατη διάδοση κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεσσαλονίκη 1984, 219. Εδώ, όπως αλλού, ο Κωνσταντινίδης συγκρίνει δυσμενώς τη νέα πραγματικότητα με εκείνη της επαναστατημένης Κρήτης του 1866.

⁷⁷ Βλ. «Επιχώρια», *Μίνως*, φ. 22/16-5-1881, όπου ο συντάκτης αποκαλεί τους αδελφούς Αλεξίου τέως συναδέλφους, και συντάκτες της εφημερίδας *Εβδομάδος*.

ζωή των συντακτών. Ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι η υποδαύλιση των κομματικών παθών από τις εφημερίδες –πιθανόν με γνώμονα και την αύξηση της κυκλοφορίας– συνέβαλε στην πολιτική εμπλοκή του 1889 και τη συνακόλουθη επανάσταση⁷⁸, η οποία κατέληξε στην ανάκληση των ελευθεριών, μεταξύ των οποίων και του Τύπου. Αλλά και πέρα από τις παρεμβάσεις της διοίκησης υπήρχε το χρόνιο πρόβλημα της οικονομικής βιωσιμότητας, ακόμη πιο οξύ σε μια περίοδο που δεν είχε εξασφαλιστεί ούτε μια μόνιμη ειρήνη, ούτε ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό⁷⁹.

Τις απαγορεύσεις του 1889 ακολούθησε ένα κενό μέχρι το 1893, όταν με το πρόσχημα έκδοσης ενός γεωργικού και εμπορικού δελτίου κυκλοφόρησε το *Ηράκλειον*, με διευθυντή και αρχισυντάκτη τον Αντώνη Βορεάδη. Η εφημερίδα αυτή φιλοδοξούσε «να καταστή το κέντρον της πνευματικής ταύτης κοινωνίας, το εντευκτήριον, εν ω θα συναντώνται τακτικώς οι εργάται της προόδου, λόγιοι, έμποροι, βιομήχανοι, γεωργοί κλπ.»⁸⁰. Απέφευγε την έντονη πολιτική αντιπαράθεση των προηγούμενων χρόνων, και εισήγαγε με πιο συστηματικό τρόπο τη δημοσίευση και σχολιασμό λαογραφικής και λογοτεχνικής ύλης, μέσα από τη στήλη *Εντευκτήριον*. Παράλληλα, μαζί με την επί παραγγελίας σύνθεση επιγραμμάτων ο Βορεάδης διαφήμιζε τακτικά την πινδαρική *Ολυμπιακή Ωδή* που εξέδωσε τρίγλωσσα (αρχαία, καθαρεύουσα και γαλλικά) με αφορμή τους ολυμπιακούς αγώνες του 1896, μαζί με ευνοϊκές κρίσεις Ελλήνων και ξένων λογίων⁸¹. Όχι λίγες φορές η εφημερίδα δέχθηκε αυστηρές συστάσεις να περιορίζεται στον αρχικό προορισμό της, τιμωρήθηκε με προσωρινές παύσεις, και έκλεισε οριστικά με τις ταραχές του 1897.

Λίγο πριν από τα ίδια γεγονότα θα εκδοθεί και η τελευταία γνωστή μας βραχύβια εφημερίδα της ημιαυτονομίας: η *Πρόοδος* του φιλόλογου Ι. Περδικάρη, με υπεύθυνους συντάκτες τους Σ. Ξανθουδίδη και Εμμ. Παντελάκη. Από το προγραμματικό άρθρο και τους συντελεστές συνάγουμε ότι οι σκοποί της «κατά το πλείστον φιλολογικής και επιστημονικής» εφημερίδας συνέκλιναν απόλυτα με αυτούς του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Μετά από τον σχολιασμό της δεινής περιόδου που

⁷⁸ Και απλοί πολίτες απέδωσαν ευθύνες για την πολιτική ανωμαλία στους δημοσιογράφους. Πριν από την εκκένωση του Ηρακλείου το 1889, χριστιανός κάτοικος απείλησε τον Γ. Κονδυλάκη λέγοντας: «Αυτός τάκαμε με την εφημερίδα του! Αυτός σας εξεσπίτωσε κ' επήρε στο λαιμό του, ο σκύλος, πενήντα χιλιάδες ανθρώπους!». Βλ. «Ημέραι κινδύνων και φόβων», *Εφημερίς Κορομηλιά*, φ. 209/28-7-1889.

⁷⁹ Βλ. ειδοποίηση προς τους συνδρομητές της εφημερίδας *Μίνως*, με απειλή για τη διακοπή έκδοσης από τους πρώτους μήνες κυκλοφορίας, φ. 30/11-6-1881, και ξανά «Ειδοποίησις», φ. 231/10-8-1885.

⁸⁰ *Ηράκλειον*, φ. 1/12-8-1893

⁸¹ Π.χ. *Ηράκλειον*, φ. 136/28-3-1896, με θετικές αποτιμήσεις Βερναρδάκη, Γ. Χατζιδάκη κ.ά.

διανύει το νησί, η σύνταξη δηλώνει ότι προτίθεται να παρακολουθεί στενά τις εξελίξεις στην αρχαιολογία:

Αλλά και παντοίας άλλας επιστημονικάς παραγματείας ασμένως θέλομεν καταχωρίζει εν ταις στήλαις της «Προόδου», φιλολογικάς μεν καθόλου, αλλά και νομικάς, και ιατρικάς, και των φυσικών επιστημών, σχετιζομένας προς επίκαιρα εγχώρια ζητήματα ή σκοπούσας να καταστήσωσι προσιτά τοις πολλοίς τα αποτελέσματα της αλλαχού επιστημονικής κινήσεως, ή οποσδήποτε συμβαλλομένας εις εύρεσιν της αληθείας, ώστε να αποβή αληθώς το ημέτερον φύλλον κάτοπτρον του εν τη νήσω πνευματικού βίου κατά πάσας αυτού τας εκφάνσεις και κέντρον συνεργασίας των εν Κρήτη επιστημόνων και λογίων καθόλου⁸².

Η κατεύθυνση είναι χαρακτηριστική, με έμφαση περισσότερη στην αρχαιολογία και τις φυσικές επιστήμες παρά στην «ελαφρά φιλολογία», όπως θα δούμε στην εξέταση των επιφυλλίδων.

Μετά την κάθοδο του πρίγκιπα, αρχίζει η αθρόα εισαγωγή εξοπλισμού για την ίδρυση τυπογραφείων και βιβλιοδετειών, και μερικοί υπάλληλοι που απασχολούνταν προηγουμένως στις επιχειρήσεις του Στυλιανού Αλεξίου και του χ. Π. Λυδάκη ιδρύουν δικά τους καταστήματα⁸³. Ωστόσο, οι σχετικά λίγες νέες εφημερίδες είναι κατά κανόνα βραχύβιες, και εκδίδονται μόνο μια φορά την εβδομάδα. Κατά το πρότυπο της προηγούμενης περιόδου, η *Ελευθερία* αλλάζει τον τίτλο της σε *Νέα Ελευθερία*, προκειμένου να παρακάμπτει το σκόπελο της λογοκρισίας: οι εφημερίδες «ψαλιδίζονται» τακτικά, και οι προβλεπόμενες τιμωρίες φτάνουν μέχρι την απειλή των καταναγκαστικών έργων για παραβάτες δημοσιογράφους⁸⁴. Άλλο πρόβλημα είναι η εξοικείωση του κοινού με την κουλτούρα του Τύπου, όπως σημειώνεται στο προγραμματικό άρθρο της *Αλήθειας*, και η επιλογή της κατάλληλης γλώσσας:

Η «Αλήθεια» θα γράφεται εις γλώσσαν όσον δυνάμεθα απλήν, καταληπτήν εις τους αναγνώστας, δι' ους προορίζεται. Αλλά και τα δημοσιεύματά της θα είνε επίσης απλά και ευνόητα. Δεν επιδιώκομεν δάφνας δημοσιογραφικάς,

⁸² *Πρόδος*, φ. 1/5-1-1897. Το πρώτο και ενδεχομένως μοναδικό αυτό φύλλο εντόπισα στο Αρχείο Μουρέλλου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης (στο εξής ΒΔΒ), 7/4.27-4.30. Τον ίδιο μήνα ξεκίνησαν ταραχές που οδήγησαν και πάλι στην προσωρινή αναχώρηση μεγάλου αριθμού Χριστιανών.

⁸³ Η ίδια τάση θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια, οδηγώντας στην έντονη παρουσία ανθρώπων από την ευρύτερη περιοχή των Λασιθιώτικων ορέων στον τυπογραφικό-εκδοτικό χώρο. Κατεβαίνοντας στην πόλη, ο εσωτερικός μετανάστης αναζητεί εργασία πρώτα από τους συγχωριανούς του, και έτσι καταλήγει στο ίδιο με αυτούς επάγγελμα.

⁸⁴ Μαρτυρία του νεαρού τότε Θ. Μαρκίδη, που έγραφε κοινωνική στήλη στην *Ελευθερία*, βλ. *Κνωσός*, 38 (1962) 16.

δεν θα δημοσιεύωμεν επομένως άρθρα, τα οποία πολλάκις συμβαίνει να μην τα εννοούν ούτε αυτοί οι συντάκται των⁸⁵.

Η προσέγγιση αυτή, με γνώμονα την καλύτερη διάδοση της γνώσης, είναι χαρακτηριστική της μετριοπάθειας που δείχνουν οι συντάκτες της περιόδου και απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα. Μετά την αναζωπύρωση των παθών το 1888, ο Βορεάδης είχε χαρακτηρίσει «άγονον και άχαριν» τη σχετική συζήτηση. Στα πλαίσια πάντοτε της γραπτής γλώσσας της εποχής, η στάση του μοιάζει να είναι των ίσων αποστάσεων, όταν υπόσχεται πως η εφημερίδα «θα αποφεύγη επιμελώς πάσαν επίδειξιν ανωφελή και θα επιδιώκη πάντοτε την σαφήνειαν, χωρίς όμως να παραβαίνει τους κανόνες της ορθοεπείας και γλαφυρότητος»⁸⁶. Έτσι, δεν διστάζει να δημοσιεύσει και να επαινέσει το απόσπασμα μιας μετάφρασης-διασκευής της *Οδύσσειας* σε κρητική διάλεκτο, από τον δημοδιδάσκαλο Ι. Ν. Ζωγραφάκη, που του φάνηκε «προτιμότερα πάσης άλλης εις την καθαρεύουσαν λεγομένην», ή να απαντήσει θετικά σε σχόλια του Ψυχάρη⁸⁷. Η ψύχραιμη αυτή τοποθέτηση θα διαταραχθεί αρκετά χρόνια αργότερα, το 1909, όταν η νέα γενιά θα μεταφέρει την ένταση των γλωσσικών αγώνων από την Αθήνα στην Κρήτη, προκαλώντας την μερική αντίδραση όχι μόνο των συντηρητικών, αλλά και των μετριοπαθών.

1.6.2. Οι επιφυλλίδες

Στην επιλογή των επιφυλλίδων, χωρίς να αποκλείουν εντελώς τη λογοτεχνία οι πρώτες εφημερίδες δείχνουν σαφή προτίμηση στις θετικές και εφαρμοσμένες επιστήμες, «αντί πάσης άλλης οιασδήποτε επιφυλλίδος, πραγματευομένης περί μυθιστορημάτων και άλλων ήκιστα επωφελών αντικειμένων τοις αναγνώσταις ημών»⁸⁸. Έτσι, στην εφημερίδα *Μίνως* βρίσκουμε χρηστικές σειρές με τίτλους όπως «Πρακτική γεωργία - Η κομμώσεις των εσπεριδοειδών», «Οδηγία προς τους χωρικούς περί ελαιοποιίας», «Περί χημικών λιπασμάτων» και άλλες σχετικές με εξελίξεις στην ιατρική, όπως «Θεραπεία του καρκίνου». Ακόμη, η ανυπόγραφη σειρά «Περί περιστρεφομένων τραπεζών» αντανακλά πλήρως την λογοκρατούμενη, απορριπτική στάση απέναντι στα πνευματιστικά φαινόμενα που εξέφρασε με άρθρο του στο περιοδικό *Εστία* ο ιατρός Ι.

⁸⁵ Προγραμματικό άρθρο, *Αλήθεια*, φ. 1/14-10-1900.

⁸⁶ «Το πρόγραμμα του *Ηρακλείου*», *Ηράκλειον*, φ. 1/12-8-1893.

⁸⁷ Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 17. Παρά τη θετική αποτίμηση του Βορεάδη, η μετάφραση της *Οδύσσειας* που ετοιμάζε ο ίδιος ήταν, φυσικά, στην καθαρεύουσα. Βλ. Ε. Φραγκάκι, *Αντώνιος Βορεάδης Κρησ*, ό.π., 33.

⁸⁸ *Μίνως*, φ. 223/11-6-1885.

Κ.Σφακιανάκης⁸⁹. Το έντονο ενδιαφέρον για τις σπουδαίες αρχαιολογικές ανακαλύψεις οδηγεί τον Ι. Περδικάρη να δημοσιεύσει την πρώτη μετάφραση των νόμων της Γόρτυνας⁹⁰. Στο χώρο των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων ανήκουν κείμενα όπως «Οι αυτόχθονες της Γης του Πυρός εν τω ζωολογικό κήπω των Παρισίων», και στα πρώτα ταξιδιωτικά βρίσκουμε τη μακροσκελή σειρά «Κρήτη και Κρήτες» του Σπ. Παγανέλη. Τέλος, οι λογοτεχνικές επιφυλλίδες στηρίζονται κυρίως σε μεταφράσεις από τα γαλλικά, χωρίς απαραίτητα να αναφέρεται το όνομα του συγγραφέα. Πρόκειται για διηγήματα («Η μικρά κόρη του φυλακισμένου–Διήγησις Αμερικανική», «Ο χρυσούς κύαμος») και τουλάχιστον ένα μυθιστόρημα, του Ιταλού Γ. Ρεστόνι⁹¹. Η ταύτιση των μεταφραστών δυσχεραίνεται από τη χρήση των αρχικών τους και μόνο – ενδεχομένως να αναδημοσιεύονται τα κείμενα από άλλες εφημερίδες.

Η επιλογή της ύλης υπαγορεύεται από ποικίλους παράγοντες. Είναι φανερό ότι οι επιφυλλίδες καθρεπτίζουν τα ενδιαφέροντα των λογίων της πόλης όπως εκφράζονται και στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο, και ταυτόχρονα επιχειρούν να εξυπηρετήσουν τη διαπιστωμένη ανάγκη διάδοσης πρακτικών γνώσεων. Από την άλλη, εύκολη και οικονομικά συμφέρουσα λύση αποτελούν οι αναδημοσιεύσεις από άλλα έντυπα, πρακτική που θα συνεχίσει και τα επόμενα χρόνια⁹². Ο χώρος που αφιερώνεται στη λογοτεχνία είναι σχετικά λίγος, και δεν δημοσιεύονται πρωτότυπα πεζογραφήματα, απλά γιατί, πέρα από τη γνωστή προτίμηση για μεταφρασμένη λογοτεχνία, αναγνωρισμένοι ώριμοι πεζογράφοι με διάθεση να γράψουν επιφυλλίδες δεν έχουν ακόμη εμφανιστεί στην πόλη. Η ελάχιστη δημοσιευμένη ποίηση αποτελείται από εύκολα στιχουργήματα παρόμοια με αυτά του Ι. Κωνσταντινίδη, όπου μεταξύ άλλων εκφράζεται και πάλι απογοήτευση για τον εντεινόμενο εξευρωπαϊσμό:

*Πώς σ' αγαπώ, γλυκιά Ελλάς, 'σα δεύτερή μου μάνα,
Στον κόσμο πια το φώναξα σα πασκαλλιάς καμπάνα,*

*Μα έχω με τους Έλληνες παράπονο μεγάλο,
Που αν μου μένη στην ψυχή, θα πάθω δίχως άλλο.*

⁸⁹ «Ινδάλματα και οπτασίαι», *Εστία*, τχ.112 (1878) 122-126 και τχ. 113 (1878) 137-142.

⁹⁰ Ι. Π., «Νόμοι αρχαίοι της Γόρτυνος. Μεταπεφρασμένοι εις την Νέαν Ελληνικήν», *Μίνως*, από φ. 258/22-2-1886.

⁹¹ «Ο Δήμιος», *Μίνως*, από φ. 42/3-10-1881.

⁹² π.χ. τα κείμενα γεωπονίας αναδημοσιεύονται από το αθηναϊκό περιοδικό *Ελληνική γεωργία*, όργανο «των συμφερόντων των απανταχού Ελλήνων κτηματιών, καλλιεργητών της γης και κτηνοτρόφων», βλ. *Μίνως*, φ. 223/11-6-1885. Συχνή πηγή ειδησεογραφικής και μη ύλης αποτελούσε ο *Νεολόγος* Κωνσταντινούπολης.

*Αυτό 'νε το παράπονο, που καίει την καρδιά μου
Πως εφραγκέψατε πολύ, ω ελληνοπαιδά μου....*

Αυτά από τον φιλέλληνα Γενικό Πρόξενο της Γαλλίας στην Αδριανούπολη το 1885⁹³. Βρισκόμαστε ακόμη μακριά από την τακτική αναδημοσίευση έργων από τους ποιητές της αναδυόμενης Νέας Αθηναϊκής Σχολής.

Η γενικότερη απροθυμία συμπερίληψης λογοτεχνικής ύλης αυτή την πρώτη περίοδο μπορεί να έχει και αλλού τα αίτια της: από τη στιγμή που οι εκδότες Λυδάκης και Αλεξίου πρακτόρευαν τα ονομαστά περιοδικά της Αθήνας στα βιβλιοπωλεία τους⁹⁴, δεν είχαν ιδιαίτερο συμφέρον να εξαντλήσουν την ούτως ή άλλως περιορισμένη τοπική ζήτηση για λογοτεχνία μέσα από τις εφημερίδες τους. Μια απόπειρα του Λυδάκη να εκδώσει τακτικό παράρτημα με μυθιστορήματα συνάντησε πολλές δυσκολίες, και σταμάτησε μετά την έκδοση του πρώτου τίτλου (*Ο οπλοποιός του Μεδιολάνου* του Ponson du Terrail).

Κατά την επόμενη περίοδο, με την τακτική στήλη *Εντευκτήριον* ο Βορεάδης κατέβαλε προσπάθεια να επικοινωνεί με το κοινό του *Ηρακλείου*, κάνοντας έκκληση για τη συλλογή λαογραφικού υλικού και δημοσιεύοντας διαγωνισμούς. Στους αναγνώστες συγκαταλέγονται και Μουσουλμάνοι της πόλης, που στέλνουν απαντήσεις σε αινίγματα και μεταφράζουν ποίηση και έγγραφα σημαντικών Οθωμανών⁹⁵. Δείγματα μιας κάποιας προσέγγισης των δυο κοινοτήτων από τη μεριά του Βορεάδη, ταυτόχρονα μαρτυρούν την ύπαρξη μιας νέας τάξης μορφωμένων –τονίζεται το νέο της ηλικίας τους– που κινούνται με άνεση στις δυο γλώσσες. Από τη μεριά των χριστιανών, την εμφάνισή τους στη στήλη κάνουν ο ποιητής Κωνσταντινίδης και, όπως είδαμε, ο δημοδιδάσκαλος Ι. Ζωγραφάκης με τη διασκευή-μετάφραση της *Οδύσσειας* στην κρητική διάλεκτο. Και σε μια δική του συμμετοχή με αυτή την αφορμή, ο Ψυχάρης ισχυρίζεται ότι το ένδοξο λογοτεχνικό παρελθόν της Κρήτης δίνει εχέγγυα για μια γενικότερη αναγέννηση:

*Να μην ξεχνούμε όμως και την ιστορία της κρητικής σας φιλολογίας, γιατί
σε σας χρωστούμε τους πρώτους στίχους που γραφήκανε στη γλώσσα του*

⁹³ «Το παράπονό μου», *Μίνως*, φ. 212/23-3-1885.

⁹⁴ *Μίνως*, φ. 207/19-1-1885, όπου διαφημίζονται τα περιοδικά *Αττικόν Μουσείον*, *Εστία*, *Η διάπλασις των παιδων*, *Εβδομάς*, *Κλειώ* και *Νέα Εντέρπη*.

⁹⁵ Ενδεικτικά: Ποίηση του Διοικητή Μαχμούτ-Δζελλάλ-Εδδίν πασά μεταφράζει ο «ο υιός του συμπολίτου ιατρού Περτέβ-εφέντη Μεχμέτ-Αλής Μουλαζάδες» (φ. 49/14-7-1894), και τη διαθήκη του ιδρυτή της αυτοκρατορίας Οσμάν «ο φιλομαθής συμπολίτης νέος Φαζίλ εφ. Ρουκουνάκης, όστις επίσης καλώς γινώσκει αμφοτέρας τας γλώσσας ταύτας» (φ. 50/21-7-1894).

*λαού όπως τη μιλεί και σήμερα ακόμη ο λαός ... Κόντεψε στις Ερωφίλης τα χρόνια να γίνη εκείνο που προσπαθούμε να καταφέρουμε και τώρα, μια καινούρια φιλολογία, με γλώσσα καινούρια*⁹⁶.

Στην κολακευτική για τους Κρητικούς αναφορά θα επιστρέφουν επανειλημμένα τα επόμενα χρόνια οι λογοτέχνες της πόλης: αν οι προσπάθειες των συγχρόνων τους δεν αποτελούν παρά τη συνέχιση μιας παράδοσης, τότε, σύμφωνα με τη Γαλάτεια Καζαντζάκη, δικαιούνται να μιλάνε για «νεοκρητική φιλολογία»⁹⁷.

Όμως, κατά τα χρόνια κυκλοφορίας του *Ηρακλείου*, η ελληνική πεζογραφία κρίνεται ακόμα πενιχρή. Αφορμή για σχετική συζήτηση δίνεται με την έκδοση στην Αλεξάνδρεια ενός διηγήματος που υπογράφει η Ελένη Παπαδάκη, κόρη του εκπαιδευτικού και πολιτευτή Στυλιανού. Κατά την άποψη του Βορεάδη:

*Αίτια της πενιχρότητος ταύτης είνε άλλα τα πολλά και η πτόησις μεν ημών προς παν ο, τι οθνείον, η ολιγορία δε προς παν ο, τι προέρχεται παρ' ημών. Και είνε παράδοξον αληθώς, πως ο Έλλην, ο την ιδίαν πατρίδα είπερ τις και άλλος φιλόν και μέγα εφ' εαυτώ τε και επί τω ιδίω έθνει φρονών, οσάκις πρόκειται να κρίνη περί των ομογενών του ή περί των έργων αυτών προκατειλημμένος σχεδόν πάντα λέγει μετά καταφρονήσεως - «Ρωμηοί - Ρωμαίικα πράμματα», ωσει ήτο όλως αδύνατον ναεύρη αρετήν τινα παρά τοις απογόνις εκείνων, ους συχνάκις γαυριών καλεί φωστήρας της οικουμένης, εν ω τουναντίον, οσάκις πρόκειται να κρίνη περί των ζένων προσώπων και έργων, ως επί το πλείστον αποφαίνεται και προαποφαίνεται ευνοϊκώς υπέρ αυτών*⁹⁸.

Με άλλα λόγια, οι προτιμήσεις στη λογοτεχνία δεν είναι παρά άλλη μια εκδήλωση του γενικότερου αισθήματος εθνικής μειονεξίας. Το κοινό διαβάζει κυρίως μεταφράσεις, και η πρωτότυπη πεζογραφία που δημοσιεύεται στα έντυπα της Αθήνας δεν έχει ακόμη καταξιωθεί.

Για τον ίδιο λόγο κάνει ιδιαίτερη εντύπωση η *Αγάπη-Κάκια*, το διήγημα της Παπαδάκη, στο οποίο αφιερώνεται η πρώτη εκτενής βιβλιοκρισία λογοτεχνικού έργου στο *Ηράκλειον*. Για μας σήμερα, είναι ολοφάνερο πως περιεχόμενο και γλώσσα

⁹⁶ Γ. Ψυχάρης, «Γλώσσα και γλωσσικά», *Ηράκλειον*, φ. 103/27-7-1895. Ήδη χαιρετίζοντας την καθιέρωση της στήλης *Εντευκτήριον*, η *Εφημερίς* του Κορομηλά παρατήρησε (*Ηράκλειον*, φ. 19/16-12-1893): «Δεν απέχει δε ίσως ο καιρός, καθ' ον εκεί όπου εδιδάσκετο άλλοτε η *Ερωφίλη* του Χορτάτση θα χειροκροτηθή κανέν νέον έργον εις Κρητικήν διάλεκτον». Σημειώνω την άγια προσδοκία του κέντρου για μια λογοτεχνία της επαρχίας με ιδιαίτερο τοπικό χρώμα.

⁹⁷ Πετρούλα Ψηλορείτη, «Αισθητικά σημειώματα», *Γράμματα*, 1, τχ. 4 (1911) 103-109.

⁹⁸ «*Αγάπη-Κάκια* της Ελένης Σ. Παπαδάκη», *Ηράκλειον*, φ. 103/27-7-1895.

παραπέμπουν σε μια πεζογραφία που φεύγει. Μόνο η μορφή, το διήγημα, μοιάζει να εντάσσεται στην κυρίαρχη κατεύθυνση της περιόδου. Ο Θεοχάρης και η Χρυσή, και οι δυο ορφανά εκ πατρός, μεγαλώνουν στο ίδιο ψαροχώρι και ερωτεύονται. Τη σχέση τους διαβάλλει με διάφορα ψέματα ο Γιάννης, αλλά σε κάποιο ταξίδι του με τον Θεοχάρη, οι τύψεις του τον ωθούν να ομολογήσει την αλήθεια. Ο Θεοχάρης βάζει κατευθείαν πλώρη για το χωριό, αλλά πέφτουν σε τρικυμία και το πλοίο τους τσακίζεται. Την τελευταία στιγμή σώζεται ο Θεοχάρης, αλλά μόλις που προλαβαίνει να σφίξει στην αγκαλιά του την άρρωστη με κατάθλιψη Χρυσή, που προσεύχεται απελπισμένα σε ένα ξωκλήσι.

Καταδικασμένος έρωτας, οργισμένη φύση, ερημοκλήσια, αρρώστιες, όλα ανήκουν στην τοπιογραφία του ρομαντισμού. Και ο λόγος δυσκίνητος, επαναλαμβανόμενος, μακροπερίοδος:

Η φιάλη του οίνου, τον οποίον η μήτηρ ή η σύζυγος ή η αδελφή ήντησεν εκ του εις τίνα γωνίαν πίθου, κενούται ολίγον κατ' ολίγον, ο διηγούμενος ευθυμότερος γενόμενος ποικίλλει δια τίνων αστείωτων την διήγησίν του, ή διακόπτει αυτήν, ίνα γελάση θορυβωδώς, εν ω η νεαρά κόρη αφήνει το ράμιμόν της επί των γονάτων της, ίνα γελάση ανετώτερον και αυτή, ή ίνα ανταλλάξη εν βλέμμα ή μίαν λέξιν μετά του νεαρού μνηστήρος της, του ναύτου, όστις ευτυχής, διότι μετά πόσον χρόνον επαναβλέπει την εκλεκτήν της καρδιάς του, κάθηται πλησίον της περιβάλλων αυτήν δια βλέμματος πλήρους αγάπης και έρωτος, και τα μικρά κροτούσι τας χείρας γελώντα –πολλάκις χωρίς να γνωρίζωσι και αυτά διατί, και απλώς διότι βλέπουσι τους άλλους γελώντας– με τους αργυρούς και μουσικούς αθώους γελωτάς των⁹⁹.

Στάθηκα στο διήγημα αυτό για δυο λόγους. Πρώτον, όσο κι αν ο Βορεάδης το χαιρετίζει ως μια νέα αρχή, περισσότερο μοιάζει με τέλος. Μετά από μερικούς αβέβαιους μαθητικούς πειραματισμούς στην καθαρεύουσα, η νέα γενιά Ηρακλειωτών πεζογράφων θα ταχθεί στον αγώνα για τη δημοτική, και θα διευρύνει τους ορίζοντες πέρα από την ηθογραφία ρομαντικής υφής. Δεύτερον, και αν εκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια, πρόκειται για το πρώτο γνωστό μας λογοτέχνημα γραμμένο από γυναίκα της Ανατολικής Κρήτης - επτά χρόνια μετά την ίδρυση της *Εφημερίδας των κυριών* και ένα χρόνο πριν από τη διαμάχη του Ροΐδη με την Παρρέν για τις «γράφουσες

⁹⁹ Συνέχεια του προηγούμενου, *Ηράκλειον*, φ. 104/3-8-1895.

Ελληνίδες»¹⁰⁰, ο Βορεάδης υιοθετεί μάλλον προωθημένη στάση απέναντι στο θέμα της γυναικείας συγγραφής, υποστηρίζοντας ότι το έργο διαψεύδει όσους «θεωρούσι την γυναίκα φύσει κατωτέραν του ανδρός και νομίζουσιν, ότι δεν δύναται αυτή να ευδοκιμήση εν τοις γράμμασι και ταις επιστήμαις, ώσπερ εν πολλοίς άλλοις επιτηδεύμασι, τοσούτον όσον ο ανήρ»¹⁰¹. Όπως και στο γλωσσικό ζήτημα, σημαντικό δείγμα προοδευτικότητας από τον φιλόλογο που θα αναλάβει από το 1910 τη διεύθυνση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Ηρακλείου, όπου μεταξύ άλλων φοιτά η Έλλη Αλεξίου.

Κατά την τρίτη και τελευταία περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ, που συμπίπτει με τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1899-1906), δίπλα σε επιφυλλίδες για την αρχαιολογία και τις θετικές επιστήμες¹⁰² κάνουν την εμφάνισή τους έργα της νεώτερης ελληνικής πεζογραφίας μαζί με ταξιδιωτικές εντυπώσεις, μεταφράσεις διηγημάτων και ελαφρά λογοτεχνία. Έτσι, υπό τη διεύθυνση του ιατρού και χρονογράφου-μεταφραστή Ι. Δρακόπουλου, στη *Νέα Ελευθερία* δημοσιεύονται το διήγημα *Η άσχημη αδελφή* του Δημήτρη Βικέλα (έργο του 1886) και μια μετάφραση του *Ημερολογίου Μαρίας Βετσέρας* από τον καθηγητή ξένων γλωσσών Θ. Οικονομίδα. Στην ίδια εφημερίδα βρίσκουμε και ένα ανυπόγραφο χριστουγεννιάτικο διήγημα – άλλο είδος που καθιερώνεται στον τοπικό τύπο τα επόμενα χρόνια, προφανώς ακολουθώντας το παράδειγμα των αθηναϊκών εφημερίδων.

Ταυτόχρονα, στα γραφεία της *Νέας Ελευθερίας* γίνεται αγοραπωλησία και ενοικίαση μεταφρασμένων βιβλίων, μεταξύ των οποίων «πολλά και ωραία μυθιστορήματα»¹⁰³. Δίπλα στην αριθμητική αύξηση των βιβλιοδετείων και βιβλιοπωλείων, δείγμα και αυτό μιας προσδοκίας ότι διευρύνεται το αναγνωστικό κοινό μέσα στην πόλη.

1.7. Αυτοτελείς εκδόσεις

1.7.1. Εισαγωγικά

Όπως και με τον Τύπο, η πληροφόρησή μας για τις εκδόσεις κατά τα πρώτα χρόνια είναι οπωσδήποτε αποσπασματική. Αρκετά συμπληρωματικά στοιχεία αντλούμε από

¹⁰⁰ Σοφία Ντενίση, *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*, Αθήνα 2008, 55-63.

¹⁰¹ *Ηράκλειον*, φ. 103/27-7-1895.

¹⁰² Π.χ. Ν. Νυστεράκης, «Ο Άρης», *Αλήθεια*, από φ. 18/10-2-1901, «Ο αστήρ των μάγων», *Ν. Ελευθερία*, φ. 79/25-12-1904· Σ. Ξανθουδίδης, «Ο Κρητικός Πολιτισμός, ήτοι τα εξαγόμενα των εν Κρήτη ανασκαφών», *Ν. Ελευθερία*, φ. 68/10-10-1904.

¹⁰³ «Βιβλία επ' ενοικίω», *Ν. Ελευθερία*, φ. 85/6-2-1905.

τις εφημερίδες, αφού οι ιδιοκτήτες τους είχαν κάθε λόγο να προωθήσουν τίτλους που έβγαιναν από τα δικά τους πιεστήρια. Τούτο αποτελεί κανόνα καθ' όλη την περίοδο μέχρι την Κατοχή – ελάχιστα είναι τα τυπογραφεία που δεν εμπλέκονται στην παραγωγή εφημερίδων. Μάλιστα, μέχρι το 1906 υπάρχουν μόλις τέσσερις τυπογράφοι-εκδότες: ο ιδιότροπος Κ. Σιβάκης, οι βιβλιοπώλες χ. Π. Λυδάκης και Στ. Αλεξίου, και από το 1899 ο εκπαιδευμένος από τον τελευταίο Σπ. Δ. Αλεξίου. Όπως προκύπτει από τα συγκεντρωτικά βιβλιογραφικά στοιχεία, ο ρυθμός παραγωγής αυξάνεται σταδιακά από το 1878 μέχρι τα γεγονότα του 1889, που οδήγησαν σε τριετή αναστολή εκδοτικών δραστηριοτήτων. Μόλις 4 τίτλοι μάζ έχουν διασωθεί από το 1893 μέχρι την ανακήρυξη της αυτονομίας, οπότε σημειώνεται αύξηση και ειδολογική διεύρυνση της παραγωγής.

1.7.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις

Η εικόνα της περιορισμένης λογοτεχνικής παραγωγής που αποκομίσαμε από τον Τύπο καθρεπτίζεται και στις αυτοτελείς εκδόσεις. Πεζογραφία δεν υπάρχει, ενώ τα ποιητικά έργα είναι κατά κανόνα πολύστιχες συνθέσεις με την ευρεία αλλά όχι αποκλειστική χρήση της διαλέκτου, γραμμένα σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα. Εδώ βρισκόμαστε στο μεταίχμιο ανάμεσα στο προφορικό και το γραπτό: οι ρίμες του Βενέτικου Αναγνώστη (*Ποίημα δια το βακουφικόν ζήτημα*, 1884¹⁰⁴) και τα (αχρονολόγητα) *Κρητικά τραγούδια, ήτοι εξιστόρησις διαφόρων επαναστατικών γεγονότων της Επανάστασεως 1896-1899* του Χατζηζαχαριάδη Αναγνώστη, συνθέτη και του πιο γνωστού *Βίου του αρχηγού Μ. Κόρακα* (1908), καταγράφουν, εξυμνούν ή καυτηριάζουν πρόσωπα και πράγματα της πρόσφατης ιστορίας.

Από τη συνολική παραγωγή, ευνόητο είναι πως μόνο ένα πολύ μικρό μέρος εξασφαλίζει τη μονιμότητα της έντυπης μορφής. Ακόμη και το παρωνύμιο «αναγνώστης» των συγγραφέων δηλώνει ότι πρόκειται για ανθρώπους ξεχωριστούς σε τοπικό επίπεδο ως χειριστές του γραπτού λόγου. Εκτιμώντας τις νέες δυνατότητες που προσφέρουν τα τυπογραφεία της πόλης, είτε συνεχίζουν την σατιρική παράδοση της προ του 1878 εποχής που στρέφεται κατά των Μουσουλμάνων¹⁰⁵, είτε τονώνουν το φρόνημα των Χριστιανών με την εξιστόρηση ηρωικών κατορθωμάτων. Τους ίδιους σκοπούς και την ίδια στιχουργική ευκολία συναντάμε στη μακροσκελή αφηγηματική

¹⁰⁴ Η έκδοση του ποιήματος συμπίπτει με την κορύφωση της έντασης γύρω από το βακουφικό ζήτημα το 1884. Βλ. Μ. Περάκης, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης...*, ό.π., 291-357.

¹⁰⁵ Για την σάτιρα πριν από το 1878, βλ. Θ. Δετοράκης, «Η πολιτική σάτιρα στην Κρήτη τον 19^ο αιώνα», στη συναγωγή μελετών του ίδιου *Νεοκρητικά Μελετήματα*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη: Ηράκλειο 2005, 235-246, με βιβλιογραφία.

σύνθεση *Εκστρατεία του Ομέρ πασά κατά του Λασιθίου*, το πρώτο ποίημα που τύπωσε ο πρόσφυγας Ι. Κωνσταντινίδης στην Ερμούπολη το 1868. Παρ' όλου που συνέθεσε και εκείνος δική του «κορακιάδα»¹⁰⁶, φιλοδοξεί να βρεθεί πιο κοντά στη λόγια παράδοση – στα κατοπινά χρόνια θα επιχειρήσει να μεταφράσει Byron και Ανακρέοντα και θα αφιερώσει ποιήματα σε καταξιωμένους ξένους και Έλληνες ποιητές, πολιτικούς και λογίους. Πολυταξιδεμένος έμπορος, είναι ο μόνος από τους ποιητές της περιόδου που προσεγγίζει την Ευρωπαϊκή παράδοση, παρά το ότι καυτηριάζει άλλες εκδηλώσεις φραγκισμού.

Οπωσδήποτε όμως, ο πιο ιδιόμορφος λογοτέχνης αυτής της περιόδου είναι ο πολυγραφέτερος όλων Κ. Σιβάκης. Τυπώνοντας τα εθνικά υπερήφανα έργα του σε ιδιόκτητο πρωτόγονο πιεστήριο, σε γλώσσα καθαρεύουσα που ελάχιστα θυμίζει τους ριμαδόρους, με την αναγγελία του έργου *Ο καπετάν Φραγκιάς* (1885) μας δίνει μια γεύση των συγγραφικών του προθέσεων:

Όλωσ απρόοπτα δυστυχήματα επελθόντα μοι, με ηνάγκασαν άκοντα να διακόψω την πορείαν των βιοτικών μου επιχειρήσεων. Έκτοτε αφιέρωσα τας ημέρας μου εις την μελέτην αρχαίων τε και νεώτερων αγωνιστών, πεσόντων εν ταις διαφόροις της Κρήτης επαναστάσοσι, και ο θαυμασμός μ' ενεθάρρυνε να εξιστορήσω τα κατορθώματα ενός τούτων δια στίχων. Μνημονεύσω δε και τινας των λοιπών αποδίδων ούτω προς αυτούς τον φόρον της ευγνωμοσύνης μου. Καίτοι δε αισθανόμενος ανεπαρκείς τας δυνάμεις μου προς επιχείρησιν τοιούτου ιερού έργου, ουχ ήττον πεποιθώς εις την επιείκιαν των αναγνωστών, εκδίδω τον Καπετάν Φραγκιάν, έκαστον φυλλάδιον του οποίου σύγκειται εκ δυο και ημίσεως τυπογραφικών φύλλων, ήτοι τεσσαράκοντα περίπου σελίδων, τιμώμενον δια τους συνδρομητάς Γρόσια 5¹⁰⁷.

Μέχρι το θάνατό του το 1913 τύπωσε τουλάχιστον επτά έμμετρα έργα, μεταξύ των οποίων μια διασκευή του *Ερωτόκριτου* (1887, επανεκδ. 1907) με φόντο την επανάσταση του 1866, και μια παράφραση του ίδιου έργου (1906). Όσο κι αν τα δυο έργα κρίνονται κατώτερα από το πρωτότυπο, ιδιαίτερα όσον αφορά την αλλοίωση της γλώσσας¹⁰⁸, μαρτυρούν το έντονο ενδιαφέρον του Σιβάκη για το έργο του Κορνάρου

¹⁰⁶ Βλ. απόσπασμα «Ο Κόρακας», *Κρητική Εστία* (περιοδικό), 99 (Σεπτ. 1960) 121.

¹⁰⁷ «Διάφορα», *Μίνως*, φ. 223/11-6-1885.

¹⁰⁸ Ναταλία Δεληγιαννάκη, «Άλλος ένας Νέος Ερωτόκριτος», *Παλίμψηστον*, 12 (1992) 93-103. Για παραφράσεις που «δείχνουν τη δυσμενή επίδραση της καθαρεύουσας και του σχολείου στην καλαισθησία των ανθρώπων» κάνει λόγο ο Στυλιανός Αλεξίου στη μικρή έκδοση του *Ερωτόκριτου*, Αθήνα: Εστία 1997, λη'. Ο ίδιος παρατηρεί ότι το έργο του Σιβάκη είχε ελάχιστη απήχηση, αφού «ούτε

ακριβώς την εποχή που, όπως είδαμε, το αίτημα για την κριτική επανέκδοση του κειμένου δεν έχει ακόμη ικανοποιηθεί.

Στις υπόλοιπες συνθέσεις του Σιβάκη ανήκει το φιλόδοξο σύνθετο δράμα *Η Κρήτη ενώπιον δικαστηρίου του εικοστού αιώνας* (1887), μια απόπειρα εξιστόρησης των κρητικών επαναστάσεων από το 1821 και μετά, όπου ασκείται και δριμεία κριτική στις ευρωπαϊκές δυνάμεις για κωλυσιεργία και αποικιοκρατικές βλέψεις:

*Και πάντοτε ανωφελώς ο Κρης αίματα χύνει·
διότι' οι δυνατοί της γης, οι ισχυροί εκείνοι
της μαύρης ταύτης εποχής οι νόες οι μεγάλοι,
οι Άγγλοι, Ρώσσοι, Γερμανοί, Αυστριακοί και Γάλλοι·
πάντοτε αντί αρωγόν να μας προτείνουν χείρα
στο κίνημά μας έδιδον κακούργον χαρακτήρα.
[...] Ενίστ' αλλαγίν ζυγού η Αλβιών προτείνει
ιδού! ιδού πολιτισμός, ιδού δικαιοσύνη!¹⁰⁹*

Το τελευταίο δίστιχο απηχεί τις ανησυχίες για τη δημιουργία βρετανικού προτεκτοράτου στην Κρήτη, σύμφωνα με τις επιθυμίες της Ελισάβετ Κονταξάκη και άλλων υποστηρικτών του «αντεπαναστατικού κινήματος». Όμοια με την περίπτωση του Ι. Κωνσταντινίδη λοιπόν, η απλή στη σύνθεση ποίηση του Σιβάκη διασώζει στοιχεία για τις αντιλήψεις της εποχής. Από την άποψη της τεχνικής αλλά και της τεχνολογίας, οι εκδόσεις του θα θεωρηθούν ξεπερασμένες από τη γενιά που αναδύεται – για τον Γιάννη Μουρέλλο ο θάνατός του το 1913 συμπίπτει με τη μετάβαση «της τέχνης της πόλεως μας από την πρωτόγονον εις την προοδευμένην και την μάλλον προσοικειωμένην με το γούστο μας»¹¹⁰.

Ο μοναδικός άνθρωπος πανεπιστημιακής μόρφωσης που εκδίδει λογοτεχνικό έργο αυτή την περίοδο είναι ο φιλόλογος, γυμνασιάρχης Χανίων και ιστορικός Βασίλειος Ψιλάκης, ο οποίος τυπώνει τη *Φρονίμη* (1889), πεντάπρακτη τραγωδία με κρητική υπόθεση, βασισμένη στη σχετική διήγηση του Ηροδότου. Πιθανότατα η επιλογή του τόπου έκδοσης –του Ηρακλείου και όχι των Χανίων– υπαγορεύεται από τον μεγαλύτερο αριθμό υποψήφιων αγοραστών-αναγνωστών στα μαθητικά θρανία του

καν μνημονεύεται από τον Ξανθουδίδη». Για άλλα έργα που αποδίδονται στον Σιβάκη, βλ. Παράρτημα Ι, λήμμα 7.

¹⁰⁹ Κ. Σιβάκης, *Η Κρήτη ενώπιον δικαστηρίου του εικοστού αιώνας – δράμα εις πράξεις τρεις*, Ηράκλειο 1887, 4. Έκκληση για την εγγραφή συνδρομητών απευθύνει ο συγγραφέας στην εφ. *Μίνως*, φ. 297/22-11-1886.

¹¹⁰ Ι. Πύργος, «Τα πιεστήρια», *ΝΕφ.*, φ. 159/17-11-1913.

Ηρακλείου, που μπορούν να εξασφαλίσουν την έκδοση εμπορικά. Και τα επόμενα χρόνια, τα δραματικά έργα των φιλολόγων Ν. Παλιεράκη και Α. Βορεάδη θα χρησιμοποιηθούν στα σχολεία, στη δεύτερη περίπτωση ως επίσημο αναγνωστικό στα δημοτικά σχολεία της Κρητικής Πολιτείας. Στον κόσμο της μυθολογίας είχε στραφεί νωρίτερα και ο Ιεραπετρίτης Ιωάννης Α. Γιαννικάκης¹¹¹ με το πολύστιχο ποίημα *Ευτέρπη* (1881), έχοντας εξασφαλίσει εντυπωσιακό αριθμό συνδρομητών από όλη την Κρήτη (330), οι περισσότεροι από την ευρύτερη περιοχή κατοικίας του.

Σε αντίθεση με τα Χανιά¹¹², στο Ηράκλειο η παραγωγή λευκωμάτων και περιοδικών εκδόσεων λογοτεχνικού ή φιλολογικού ενδιαφέροντος είναι εξαιρετικά περιορισμένη πριν από το 1906. Την πλήρη στήριξη της εφημερίδας *Μίνως* απολάμβανε η πρωτοβουλία του φιλόλογου Ε. Μ. Αλεξίου να εκδώσει το *Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1882*, με την προδημοσίευση αποσπασμάτων στον τύπο. Και εδώ βλέπουμε θέματα επιστημονικά («Οι κομήται εν τη ιστορία») και ιστορικά-αρχαιολογικά («Περί λαβυρίνθου») δίπλα σε ένα πρώιμο για τα ελληνικά δεδομένα κείμενο επιστημονικής φαντασίας («Μετά εκατόν έτη»). Όσο για τους νεότερους, με αυστηρότητα κρίθηκε η πρώτη γνωστή μας απόπειρα έκδοσης μαθητικής εφημερίδας, *Το δελτίον των σχολείων* (1887):

Είδομεν δ' εν εαυτή και διατριβάς ενυπογράφους υπό γνωστών μαθητών του Γυμνασίου τούτου, τας μεν περί Ασιατικής φιλολογίας πραγματευομένας, τας δε «περί παιδείας», τας δε περί της χρησιμότητος «των φυσικών και των μαθηματικών» [...] εφημερίς υπό μαθητών συντασσομένη και περί ζητημάτων μάλιστα τοσούτον ψηλά, οία τα ανωτέρω, δεν δύναται να είνε ευπρόσωπος απέναντι του Κοινού, εκτός εάν το περιεχόμενον της εφημερίδος προέρχεται εξ αντιγραφής και ... λογοκλοπείας¹¹³.

Έτσι, ο σχολιαστής κλείνει συνιστώντας στους επίδοξους συντάκτες να περιοριστούν στη δημοσίευση των καλύτερων σχολικών εκθέσεων. Σαφώς ελαφρύτερο, τερπνό

¹¹¹ Για τον Γιαννικάκη και την κατοπινή παραγωγή του –που καταμαρτυρά μεταξύ άλλων την πρώιμη αξιοποίηση της «μινωικής» κληρονομιάς στη λογοτεχνία– βλ. την ανακοίνωση του Δημήτρη Ε. Περοδασκαλάκη «Καταιγίς-Λυρικό ποίημα. Μια άγνωστη ποιητική σύνθεση για τη σφαγή της 25ης Αυγούστου 1898 στο Ηράκλειο» προς το συνέδριο *100 Χρόνια από την Ενωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, Ηράκλειο, 23-26 Οκτωβρίου 2013, υπό έκδοση στα πρακτικά.

¹¹² Η εντυπωσιακή εκδοτική δραστηριότητα που σημειώνεται στα Χανιά από το 1900 οφείλεται κυρίως στην οργάνωση της αυτόνομης πολιτείας, εκτείνεται όμως πέρα από αυτήν. Μέχρι το 1905 εκδίδονται τουλάχιστον 6 περιοδικά, μεταξύ των οποίων ο *Σπινθήρ* (1902) της Α. Λανδράκη, που εξασφάλισε τη συνεργασία του Παλαμά, του Πολέμη, του Μαρτζώκη κ.ά. Βλ. Σ. Βολουδάκη κ.ά (επιμ.), *Τα χανιώτικα περιοδικά από το 1900-1940*, Ημερολόγιο 1996 του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων.

¹¹³ «Οι μαθηταί δημοσιογράφοι», *Μίνως*, φ. 347/7-11-1887.

περιεχόμενο θα έχει η μαθητική-νεανική *Κρητική Ηώς* (1906), που εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο.

Τέλος, η ύπαρξη του θρησκευτικού περιοδικού *Ποιμὴν* (1902-3), «προς διδασκαλίαν κλήρου και λαού, την 1^{ην} και 15^{ην} εκάστου μηνός εκδιδόμενον υπό της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης»¹¹⁴, μαρτυρεί το έντονο ενδιαφέρον της Εκκλησίας για τη διάδοση των ιδεών της μέσω του γραπτού λόγου. Ως πόλος συσπείρωσης του χριστιανικού πληθυσμού με σημαντική συμβολική και οικονομική δύναμη, η Αρχιεπισκοπή συνέβαλε με διάφορους τρόπους στην παραγωγή πλήθος εντύπων, ιδίως στα πρώτα βήματα της τυπογραφίας.

1.7.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις

Ο ρόλος της Εκκλησίας φαίνεται και από τη ποσοτική της συμμετοχή στις αυτοτελείς εκδόσεις. Ενδεικτικά, από τους 33 χρονολογημένους μη λογοτεχνικούς τίτλους της περιόδου 1879-1905, οι 10 σχετίζονται με την παρουσία της. Από αυτές, οι δυο ακολουθίες του 1879 είναι οι πρώτες γνωστές μας εκδόσεις στην πόλη, ενώ τα υπόλοιπα 8 κείμενα είναι λόγοι αρχιερέων ή πραγματείες θεολογικού περιεχομένου. Δεδομένη είναι η συμβολική αξία της *Ακολουθίας του Αγίου ενδόξου τροπαιοφόρου και Μεγαλομάρτυρος Μηνά*, που είχε συνθέσει σε μικρή ηλικία ο Στέφανος Νικολαΐδης. Αμέσως μετά την εμφάνιση των τυπογραφείων έκανε τουλάχιστον δυο εκδόσεις, μια στο Ηράκλειο (1879) και άλλη μια την επόμενη χρονιά στο Ρέθυμνο¹¹⁵.

Αναπολώντας την εποχή αυτή, όταν η δημοτική σχολή στον Άγιο Μηνά είχε εκατό μαθητές, χρονογράφος θα υποστηρίξει το 1922 ότι λόγω των αυστηρότατων ηθών «μοναδικήν απόλαυσιν [των μαθητών] απετέλει κατά τους μακρυνούς εκείνους χρόνους η καταφυγή μας εις την εκκλησίαν όπου εικούμεν με κατάνυξιν τας ακολουθίας, ιδίως του εσπερινού...»¹¹⁶. Λίγα χρόνια αργότερα, τα συναξάρια ανήκουν στα πρώτα αναγνώσματα του Ν. Καζαντζάκη, που και εκείνος αφιερώνει σελίδες της μυθιστορηματικής του αυτοβιογραφίας στη μεγάλη συμβολική αξία του πολιούχου¹¹⁷.

¹¹⁴ Όπως εμφανίζεται στη συνοπτική καταγραφή του Γιάννη Παπιομύτογλου, «Τα κρητικά και κρητολογικά περιοδικά», *Προμηθεύς ο Πυροφόρος*, 18 (1980) 62.

¹¹⁵ Για την έκδοση Ηρακλείου (του Κ. Σιβάκη) βλ. Παράρτημα 2.1, α/α 2. Η έκδοση του Ρεθύμνου, που καταγράφεται από τον Γ. Π. Εκκεκάκη (*Τα Κρητικά Βιβλία*, τόμ. Β', αρ. 240), πωλούνταν στο βιβλιοπωλείο Λυδάκη, βλ. *Μίνως*, φ. 12/7-3-1881 – μια πρόωπη μαρτυρία της διακίνησης βιβλίων ανάμεσα στις πόλεις του νησιού.

¹¹⁶ Μάγδης, «Πόθος μεγαλομάρτυρος», *ΝΕφ.*, φ. 2248/15-11-1922.

¹¹⁷ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα: Ελένη Καζαντζάκη 1962, 86-91. Μέχρι το 1941 τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικές εκδόσεις της πόλης αφιερώνονται στο πρόσωπο του Αγίου Μηνά και το φερώνυμο μητροπολιτικό ναό.

Τέλος, κοντά στο πνεύμα των κηρυγμάτων βρίσκεται το ηθικοπλαστικό ιατρικό εγχειρίδιο *Εικόν υγιεινής πασών των ηλικιών του ανθρώπου*, γραμμένο στην Αθήνα αλλά τυπωμένο στο Ηράκλειο από τον Μ. Περίδη (1882), όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση.

Στις φιλολογικές εκδόσεις ανήκουν εργασίες του Ι. Ν. Ζωγραφάκη, δημοδιδασκάλου στη Ρογδιά που είδαμε να δημοσιεύει απόσπασμα μιας διασκευασμένης μετάφρασης της *Οδύσσειας* στην εφημερίδα *Ηράκλειον*. Στο *Παραμύθι της Στακτοπούτας υπό ιστορικήν έποψιν* (1886), διακρίνουμε το πάθος του συγγραφέα να βρει παράλληλα στην αρχαία γραμματεία (καταλήγει στις μορφές της Ιφιγένειας και της Ηλέκτρας). Όσο και αν η λαογραφία στόχευε στην ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας, ο υπερβάλλον ζήλος του Ζωγραφάκη είχε γίνει αντικείμενο κριτικής από κριτές λαογραφικών διαγωνισμών του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου¹¹⁸. Το γνωστό ενδιαφέρον του Στ. Μ. Αλεξίου για την κρητική λογοτεχνία αποδεικνύεται από την έκδοση στο τυπογραφείο του της *Φυλλάδας της Ψυχής* του Μπουνιαλή, δεκαπέντε χρόνια πριν από την κυκλοφορία του *Ερωτόκριτου*.

Ο τομέας της ιστορίας-αρχαιολογίας, που διαχρονικά θα αποδειχθεί από τους παραγωγικότερους όλων των κατηγοριών (38 από τις 256 εκδόσεις στο διάστημα 1878-1941) είναι ακόμη σε αναμονή αυτή την περίοδο – μόλις τέσσερις τίτλοι ως το 1909, όλες μετά την κήρυξη της αυτονομίας, και μετά οκτώ στη πενταετία 1910-1914. Για ευνόητους λόγους, η πρώτη μη λογοτεχνική έκδοση σχετική με τις επαναστάσεις τυπώνεται στην πόλη μετά την αποχώρηση του οθωμανικού στρατού, με τη διερεύνηση της επανάστασης του 1878 από τον ιατρό και αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων Στ. Ματζαπετάκη.

Ιδιαίτερα σε σύγκριση με τα Χανιά, όπου βρίσκονταν τα τυπογραφεία της διοίκησης και κατόπιν της Κυβέρνησης της Κρητικής Πολιτείας, στο Ηράκλειο μικρός είναι ο αριθμός των εκδόσεων σχετικών με τα οικονομικά και τη λειτουργία του δημοσίου. Η εξέταση των βιβλιογραφικών δεδομένων δείχνει ότι μεγάλο μέρος της τυπογραφικής δραστηριότητας στα Χανιά από το 1898 και μετά αφορά τα διοικητικά. Ενδεικτικά, στο διάστημα 1859-1900 η βιβλιογραφία Ηλιού-Πολέμη του 19^{ου} αιώνα καταγράφει 81 χανιώτικες εκδόσεις σχετικές με τα νομικά, τα οικονομικά και τις λειτουργίες του δημοσίου (το 69% του συνόλου), από τις οποίες οι 54 τυπώθηκαν τη

¹¹⁸ Β. Βέργη-Νέρη, «Ο δημοδιδάκαλος Ιωάννης Ν. Ζωγραφάκης...», ό.π., 354-355.

διετία 1899-1900¹¹⁹. Αντίθετα, στο Ηράκλειο καταγράφονται μόλις 3 παρεμφερείς εκδόσεις την περίοδο 1878-1903. Ισάριθμες είναι τα έντυπα των νεοσύστατων συλλόγων.

Από τις δημοσιευμένες εκθέσεις του διευθυντή τελωνείων Ν. Σταυράκη αποκομίζουμε μια εικόνα του αναλφαβητισμού που εξακολουθεί να μαστίζει τομείς του δημοσίου το 1888:

Άξιον σημειώσεως ωσαύτως τυγχάνει, ότι οι πλείστοι των τελωνοφυλάκων εισίν αγράμματοι εντελώς, εκτελούσι δε τας ανατιθεμένας αυτοίς καταμετρήσεις εμπορευμάτων δι' απλής χαράξεως γραμμής επί χάρτου ή επί ξύλων· κρατούσιν δηλονότι την κοινώς λεγομένην τσέτολαν. Είνε ανεπίδεκτον πάσης αμφισβητήσεως, ότι ο τελωνοφύλαξ δέον να η εξησκημένος εις την ανάγνωσιν και γραφήν, διότι άνευ του προσόντος τούτου αδύνατος αποβαίνει αυτό η εκπλήρωσις των καθηκόντων του. Ανάγκη λοιπόν απόλυτος είνε, ίνα ορισθώσιν ανάλογα προσόντα δια τους διοριζομένους εις θέσεις τελωνοφυλάκων.¹²⁰

Αυτά παρά τις προσπάθειες που ήδη σημειώσαμε για τη διάδοση των γραμμάτων. Από τον ονομαστικό κατάλογο προκύπτει ότι οι περισσότεροι τελωνειακοί υπάλληλοι είναι Μουσουλμάνοι, στους οποίους παρατηρείται υψηλότερο ποσοστό αναλφαβητισμού. Επομένως, η ρύθμιση που προτείνει ο Σταυράκης δεν θα είχε μόνο ευεργετικό αποτέλεσμα για τα τελωνεία, αλλά και για την αντιπροσώπευση των Χριστιανών στο δημόσιο. Η αύξηση του εμπορίου με τη συνακόλουθη ανάγκη εξοικείωσης με τις σύγχρονες πρακτικές θα ώθησε τον Σπ. Βρισιμιτζάκη να εκδώσει το βιβλίο *Ευμέθοδος Λογιστική ή Αυτοδίδακτος Διπλογραφία* (1880), για το οποίο βρήκε συνδρομητές στην Κρήτη, σε πολλές πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου και σε παροικίες όπως τη Βράιλα.

Κλείνουμε αυτή την επισκόπηση των εκδόσεων με τρεις τίτλους που μαρτυρούν τις προσπάθειες για τη θεμελίωση μιας συστηματικής, επιστημονικής προσέγγισης στη γεωργία. Η πρώτη ανήκει στον Μίνωα Καλοκαιρινό, και αποτελεί τη δική του συμμετοχή στον διαγωνισμό της γαλλικής κυβέρνησης για την καταπολέμηση της φυλλοξήρας¹²¹. Γραμμένη γαλλικά το 1883, ο συγγραφέας βρίσκεται στα όρια της χρεοκοπίας όταν την ανατυπώνει ένδεκα χρόνια μετά, σε μια ανέλπιδη προσπάθεια να

¹¹⁹ www.benaki.gr/bibliology/19.htm

¹²⁰ Ν. Σταυράκης, *Τελωνεία Κρήτης – Έκθεσις προς την Γενικήν Διοίκησιν Κρήτης*, Ηράκλειο 1888, 22-23.

¹²¹ Για τη γαλλική κρίση – ανέλπιστα ευκαιρία για τους σταφιδεμπόρους της Πάτρας – βλ. Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα, 1828-1860...*, ό.π., 18.

αποδειξεί ότι πρώτος εκείνος είχε προτείνει στους Γάλλους τη χρήση της πίσσας που μνημονεύεται στον Στράβωνα, και άρα εκείνος δικαιούται το βραβείο των τριακοσίων χιλιάδων φράγκων - μια έκδοση που επιβεβαιώνει την εικόνα ενός αρχαιομαθή εμπόρου σε οικονομικό αδιέξοδο. Η έκδοση του Γ. Κουτετάκη (1904) για την αποξήρανση της σταφίδας παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς προηγείται κατά αρκετά χρόνια της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι πιστώνονται στο πρακτικό επίπεδο με την επανάσταση στην καλλιέργεια και εμπορία της κρητικής σταφίδας¹²².

Τέλος, *Τα πρώτα μαθήματα της γεωργίας* του Ν. Μ. Παπαδάκη, βασισμένο σε γαλλικό κείμενο, απευθύνεται στους μαθητές και «πάντα φιλοπρόοδον γεωργόν». «Φρονούμεν ότι είναι καιρός πλέον να δοθή εν Κρήτη μια ώθησις εις την γεωργίαν, η οποία είναι γνωστόν ότι ευρίσκεται δυστυχώς ακόμη εις τα σπάργανα αυτής», σχολιάζει αρθρογράφος της *Νέας Ελευθερίας*¹²³, επαναλαμβάνοντας το πάγιο αίτημα του Τύπου για περισσότερη έμφαση στην πρακτική εκπαίδευση. Η προσπάθεια θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια με δημόσιες διαλέξεις, εκδόσεις, περιοδικά (*Τα Γεωργικά Χρονικά*, 1908) και εφημερίδες (*Αγροτική Κρήτη*, 1927) που απευθύνονται στους αγρότες του νησιού.

1.8. Ανακεφαλαίωση

Η πνευματική αφύπνιση στο Ηράκλειο αρχίζει με τη θέσπιση των δημογεροντιών το 1858. Παρά τις όποιες αντιρρήσεις και τις διαρκείς αναταράξεις, οι δημογεροντίες αναπτύσσουν κοινωφελή δράση που εκτείνεται πέρα από τον προβλεπόμενο ρόλο τους, στους τομείς της παιδείας και του πολιτισμού. Οι προσπάθειες διακόπτονται από την επανάσταση του 1866, που έχει και αυτή ως κεντρικό αίτημα την καλύτερη χρηματοδότηση και οργάνωση της παιδείας. Μια σημαντική μερίδα ανθρώπων που καταφεύγει στο ελεύθερο ελληνικό κράτος εκείνη την περίοδο επιστρέφει γύρω στο 1875, οπλισμένη με τη μόρφωση που της επιτρέπει να αναλάβει ουσιαστικό ρόλο στην πολιτική, εκτοπίζοντας αντιπροσώπους της υπαίθρου από τη Γενική Συνέλευση. Οι ίδιοι εγκαθίστανται για επαγγελματικούς λόγους στο Ηράκλειο και στις άλλες πόλεις, αλλά σε πολλές περιπτώσεις είναι γόννοι ηγετικών προσωπικοτήτων από τα χωριά της ενδοχώρας. Μαζί με γαιοκτήμονες και επίδοξους βιομηχάνους, οι ίδιοι επιστήμονες θα προωθήσουν τη διάδοση της παιδείας και της ευρύτερης επιμόρφωσης μέσα από τον

¹²² Βλ. π.χ. Ευγενία Λαγουδάκη, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης 2009, 233-235.

¹²³ «Ν. Μ. Παπαδάκης: *τα πρώτα μαθήματα της Γεωργίας*», *Νέα Ελευθερία*, φ. 100/12-6-1905.

Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο. Ταυτόχρονα, από το 1879 και μετά εμφανίζονται οι πρώτες εκδόσεις, και αμέσως μετά ο τοπικός τύπος. Στα επόμενα χρόνια ψηφίζεται ο εκπαιδευτικός νόμος (1881), δίνοντας για πρώτη φορά δημόσιο και μερικώς υποχρεωτικό χαρακτήρα στην εκπαίδευση, και καρποφορούν οι προσπάθειες για την ίδρυση πλήρους γυμνασίου στο Ηράκλειο.

Η καλλιέργεια των κομματικών αντιπαραθέσεων, με τη συνδρομή των εφημερίδων, οδηγεί στην πολιτική εμπλοκή του 1889, την προσωρινή έξοδο των Χριστιανών από την πόλη και την αναστολή εκδοτικής δραστηριότητας επί μια τριετία (1890-1892). Μετά την αποκατάσταση της ομαλότητας η πολιτικοποίηση του Τύπου υποχωρεί, παρατηρείται μια στροφή προς τη δημοσίευση βιβλιοκρισιών και ανάλογης ύλης, και αρχίζει η συλλογή λαογραφικού υλικού. Όπως και την προηγούμενη περίοδο, οι λογοτεχνικές επιφυλλίδες είναι περιορισμένες, αφού περισσότερη προσοχή αφιερώνεται σε πρακτικά ζητήματα. Η εκδοτική δραστηριότητα διακόπτεται και πάλι από τα γεγονότα του 1897.

Μετά την εγκαθίδρυση της Κρητικής Πολιτείας σημειώνεται αύξηση στις εισαγωγές τυπογραφικού εξοπλισμού, ιδρύονται νέα βιβλιοδετεία και βιβλιοπωλεία, και για πρώτη φορά εμφανίζονται στον τύπο επιφυλλίδες γραμμένες από αναγνωρισμένους Έλληνες λογοτέχνες. Όμως, η ούτως ή άλλως περιορισμένη εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή αποτελείται από ποίηση και έμμετρα δράματα, με την υπογραφή ανθρώπων που εξακολουθούν να αντλούν έμπνευση από το ιστορικό παρελθόν, χειριζόμενοι μια στιχουργία η οποία οφείλει πολλά στην προφορική παράδοση. Με την εξαίρεση του πολυταξιδεμένου εμπόρου-εθνικού ποιητή Ι. Κωνσταντινίδη, επαφή με άλλους λογοτέχνες και τα έργα τους δεν υπάρχει. Η εικόνα αυτή θα ανατραπεί ριζικά από το 1906 και μετά, όταν αρχίζει να γράφει η πρώτη γενιά μαθητών που τελειώνει το γυμνάσιο στην αυτόνομη Κρήτη, τροφοδοτώντας τη φαντασία όσων βρίσκονται ακόμα στα θρανία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Στο μεταίχμιο (1906-1922)

2.1. Χρονολογική τομή

Αναζητώντας την επόμενη τομή στη λόγια δημιουργία των Ηρακλειωτών, αξιόπιστος οδηγός αποδεικνύεται η εκδοτική δραστηριότητα. Έχουμε ήδη επισημάνει πως νέα στροφή παρατηρείται το 1906-7, με την τυπική άρση της λογοκρισίας και άλλων περιορισμών στον Τύπο και την εμφάνιση μιας νέας γενιάς επίδοξων λογοτεχνών. Η γενιά αυτή θα εκφραστεί πρώτα μέσα από το νεανικό περιοδικό *Κρητική Ηώς* (1906-8), ενώ με τα ποιητικά πρωτόλεια του Λευτέρη Αλεξίου (*Παιδικά τραγούδια*, 1906) και τη δημοσίευση ιστορικών εγγράφων από τον Θ. Μαρκίδη (*Δια την ιστορίαν ήτοι 83 έγγραφα επίσημα των Τούρκων πασάδων Ηρακλείου*, 1906) εγκαινιάζεται η παρουσία των νεότερων στις αυτοτελείς εκδόσεις Ηρακλείου. Στην Αθήνα έχει ήδη προηγηθεί η έκδοση του περιοδικού *Νεότης* (Αυγ. – Δεκ. 1905) από τον μαθητή γυμνασίου Γιάννη Μουρέλλο, και του μυθιστορήματος *Όφρις και Κρίνο* από τον Νίκο Καζαντζάκη.

Στα επόμενα χρόνια, οι νέοι θα αποδειχθούν εξαιρετικά παραγωγικοί: θα συνεργαστούν με περιοδικά λόγου και τέχνης της Ελλάδας και της Αιγύπτου, θα βγάλουν ημερολόγια και λευκώματα, θα ιδρύσουν εφημερίδες και θα τυπώσουν δικά τους αυτοτελή έργα, καλύπτοντας όλα τα είδη του λόγου, από επιστημονικές πραγματείες και χρονογραφήματα μέχρι ποιήματα, διηγήματα και θεατρικά έργα. Για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, ο Ι. Μουρέλλος και ο Λ. Αλεξίου, και περισσότερο σε συμβολικό επίπεδο ο περιπλανώμενος Ν. Καζαντζάκης, θα παραμείνουν στο επίκεντρο της πνευματικής δημιουργίας στο Ηράκλειο μέχρι το τέλος του μεσοπολέμου.

Όσο και αν τροφοδοτεί τη δημιουργική τους φαντασία, η «δεκαετία των πολέμων» 1913-1922 θα σταθεί εμπόδιο στην πνευματική παραγωγή όχι μόνο εκείνων, αλλά της πόλης συνολικότερα. Οι δύσκολες συνθήκες περιορίζουν την εκδοτική δραστηριότητα, μεταθέτοντας τον χρόνο κυκλοφορίας έργων που γράφονται μέσα στους πολέμους και αμέσως μετά, όπως θα δούμε όταν εξετάσουμε το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*. Την πορεία των πραγμάτων μαρτυρούν οι αριθμοί: οι 25 γνωστές μας αυτοτελείς εκδόσεις της πενταετίας 1905-1909 γίνονται 39 το 1910-1914,

για να πέσουν στις 9 το 1915-1919 και τις 7 το 1920-1924¹. Σημάδια μιας γενικότερης ανάκαμψης έχουμε με την επιστροφή της ομαλότητας, έστω υπό εντελώς διαφορετικές συνθήκες, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ως «απαρχή» της πνευματικής κίνησης χαιρετίζεται η συναυλία κλασικής μουσικής από τους Κ. Σφακιανάκη και Λ. Αλεξίου το 1924², χρονιά κατά την οποία ξαναρχίζουν οι δημόσιες διαλέξεις, και ταυτόχρονα ο δημόσιος διάλογος για τη σχέση των πολιτών με την πνευματική ζωή. Στο μεταξύ, η όψη της πόλης αλλάζει ριζικά με την ανταλλαγή των πληθυσμών, που ξεκινά άτυπα με την άφιξη του ατμόπλοιου *Σμύρνη* ήδη τον Αύγουστο του 1922³. Με άλλα λόγια, το τέλος της περιόδου που εξετάζεται στο παρόν κεφάλαιο ορίζεται από την αρχή της επόμενης, με την ανάδυση νέων δεδομένων και προοπτικών.

Στα χρόνια που μας απασχολούν εδώ συντελείται η σταδιακή αποχώρηση της παλαιότερης φρουράς λογίων, των μελών του ουσιαστικά ανενεργού πια Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου⁴. Το 1907 πεθαίνει ο αγιογράφος και χρονικογράφος Στέφανος Νικολαΐδης, και ο πρώτος ανασκαφέας της Κνωσού Μίνως Καλοκαιρινός, και ακολουθούν οι φιλόλογοι Ι. Περδικάρης (1909) και Α. Βορεάδης (1913), ο πρώτος τυπογράφος της πόλης Κ. Σιβάκης (1913) και ο λαϊκότροπος «εθνικός ποιητής» Ιωάννης Κωνσταντινίδης (1917). Αρχές της επόμενης δεκαετίας φεύγουν ο Στυλιανός Αλεξίου (1921) και ο πολιτευτής και πρώτος γυμνασιάρχης Α. Μιχελιδάκης (1923).

Όσο ζουν, μερικοί από τους παλαιότερους εξακολουθούν να γράφουν, πάντα όμως γύρω από τα ίδια θέματα: τυπώνουν ιστορικής έμπνευσης δράματα για χρήση στα σχολεία, και συνεργάζονται με ενθουσιασμό με το λαογραφικό περιοδικό *Κρητικός Λαός* (1909) και την ιστορικού περιεχομένου *Χριστιανική Κρήτη* (1912-1913). Δυο από τα κεντρικά τους αιτήματα στο πεδίο της εγχώριας ιστορίας και φιλολογίας ικανοποιούνται επιτέλους, με την κυκλοφορία της τρίτομης *Ιστορίας της Κρήτης* του Β. Ψιλάκη (Χανιά, 1909) και την κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου* (Ηράκλειο, 1915). Αποχωρώντας, μερικές φορές εκπρόσωποι της γενιάς αυτής παραδίδουν με

¹ Η κάμψη είναι εμφανής και αλλού: στα χρόνια 1917-1923 δεν μας είναι γνωστό κανένα ηρακλειώτικο περιοδικό, λογοτεχνικό ή άλλο.

² Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 64. Όπως παρατηρεί ο Μ. Θεοσίτης [Καλημεράκης], η προσέλευση ήταν απογοητευτική.

³ Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη «Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο. Το παράδειγμα της Ν. Αλικαρνασσού» *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2000, том. Γ'2, 99-105. Κύματα προσφύγων είχαν φτάσει κατά καιρούς από άλλες περιοχές και νωρίτερα – βλ. π.χ. «Οι πρόσφυγες και η αναλγησία τους», *Κρητική Εστία*, φ. 12/12-7-1914.

⁴ Ο Μ. Δετοράκης («Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος...», ό.π., 284) αναφέρει πρόταση συγχώνευσης του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου με τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα το 1901. Υπήρχε λοιπόν η πεποίθηση ότι η αποστολή του έβαινε προς το τέλος της.

γενναιοδωρία τη σκυτάλη: ένα χρόνο πριν από το θάνατό του στο Ηράκλειο το 1920, ο Γιάννης Κονδυλάκης εκφράζεται με τα θερμότερα λόγια για *Το Μιχελιό*, πρώτη νουβέλα του ηθογράφου Γ. Καφφετζάκη:

Εις πολλά σημεία το ευρίσκω ανώτερον του Πατούχα μου [...] Εγώ γράφω τον Πατούχαν κατά την εποχήν εκείνην εκρατούσα εις τον γλωσσαμυντορικών χορόν, αδικήσας ούτως και το έργον μου και την δημοτικήν γλώσσαν, ενώπιον της οποίας ελπίζω να εξαγνισθώ έστω και εις τα γηρατεία μου με την Πρώτην Αγάπην, γραμμένην, όπως είδατε, εις την ζωντανήν γλώσσαν.»⁵

Όπως θα δούμε, όταν πρωτοεμφανίζεται στο περιοδικό *Κρητική Ηώς*, ο Καφφετζάκης (προτού υιοθετήσει το ψευδώνυμο Γ. Μαράντης) βρίσκεται ακόμα κάτω από τη σκιά της σχολικής καθαρεύουσας. Το 1920 όμως, μια δεκαετία μετά το φούντωμα των γλωσσικών αγώνων στην Κρήτη, έχει συντελεστεί πια η οριστική στροφή υπέρ της δημοτικής και στην πεζογραφία των Ηρακλειωτών συγγραφέων. Ταυτόχρονα, η έλξη της πρωτεύουσας και οι ανακατατάξεις που φέρνουν οι πόλεμοι και η Μικρασιατική Καταστροφή οδηγούν στην αλλαγή των προσώπων: δυο χρόνια μετά από την οριστική αναχώρηση του Μαράντη (1922), καταφτάνει στο Ηράκλειο ο Συριανός Βελισσάριος Φρέρης, που θα πρωταγωνιστήσει στις προσπάθειες για μια κοινωνική πεζογραφία, με φόντο την ίδια την πόλη που τον φιλοξενεί. Ένας νέος κύκλος ανοίγει.

2.2. Η πόλη και ο πληθυσμός

Εγώ όμως φρονώ ότι το Ηράκλειον μετεβλήθη υφ' όλης τας επόψεις επί τα βελτίω και προπάντων υπό κοινωνικήν. Ως παράδειγμα σοι δε φέρω την ελευθέραν κοινωνικήν ζωήν την οποίαν ημείς εδώ ζόμεν κατά τα έτη αυτά, και την οποίαν θα αντιληφθής και μόνος σου όταν καθίσης ολίγον καιρόν εδώ.

Γνωρίζεις φίλε μου, ότι είσαι τώρα ελεύθερος να κάνης ότι θέλης χωρίς να δίδης λόγον εις κανένα; Πού ηδύνασο άλλοτε π.χ. να κυττάξης Χανούμισαν κατά πρόσωπον, να της ομιλήσης ή να την αγαπήσης; ⁶

Γραμμένο από μαθητές, *Το απαίσιον ξημέρωμα*, πρώτο (ημιτελές) αστικό πεζογράφημα τοποθετημένο στο Ηράκλειο, αποτυπώνει πολλές από τις αλλαγές που συντελούνται αυτή την περίοδο. Πρώτ' από όλα, όπως δείχνει το παραπάνω απόσπασμα, οι

⁵ Πρόλογος του εκδότη Μιχ. Ι. Πολυχρονάκη στο Γ. Μαράντης, *Το Μιχελιό*, Νεάπολη ⁴1973, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁶ «Το απαίσιον ξημέρωμα», *Κρητική Ηώς*, 23 (15-5-1908) 181.

Μουσουλμάνοι βρίσκονται πλέον σε μειονεκτική θέση. Οι παλαιότεροι πληθυσμιακοί συσχετισμοί έχουν πια οριστικά ανατραπεί: το 1911, όταν εκλέγεται για πρώτη φορά Χριστιανός δήμαρχος, απογράφονται στην πόλη 15.877 Χριστιανοί και 9.248 Μουσουλμάνοι⁷. Αυτά τα τελευταία χρόνια συνύπαρξης των δυο στοιχείων, όσο η εξουσία βρίσκεται πια στα χέρια των Χριστιανών αλλά η παρουσία των Μουσουλμάνων είναι ακόμη αισθητή, διατηρώντας στα μάτια ορισμένων τον ανατολίτικο αέρα της πόλης, θα αποτυπωθούν αργότερα με έντονη νοσταλγία στα κείμενα όσων λογοτεχνών τα έζησαν. Καθόλου συμπτωματικά, στα χρόνια της αυτονομίας τοποθετούνται αφηγήματα με επίκεντρο το νεανικό έρωτα ενός Χριστιανού και μιας Μουσουλμάνας: πρώτα δημοσιεύεται το σύντομο διήγημα *Μνημόσυνο* (1907) της Γαλάτειας Αλεξίου, και ακολουθεί η *Γκιουλμπέ* του Γιάννη Μουρέλλου (1919), και έπειτα *Ο απαγορευμένος έρωτας* του Μαράντη (1946)⁸. Φιλικά πορτραίτα Μουσουλμάνων βρίσκουμε και στα χρονικά της περιόδου γραμμένα από τον Μανώλη Δερμιτζάκη (1962-3) και τη Μαρίκα Φρέρη (1979)⁹.

Όμως, στα χρόνια μέχρι την ανταλλαγή εντείνονται φωνές άλλων που ζητούν την απαλοιφή στοιχείων του οθωμανικού ιστορικού παρελθόντος. Συχνός στόχος είναι τα τοπωνύμια: συστηματική προσπάθεια (μετ-)ονομασίας των οδών εγκρίθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο το 1905, δίνοντας προτεραιότητα σε ονόματα σχετικά με την νεώτερη κρητική ιστορία¹⁰. Φαίνεται ωστόσο πως οι πολίτες δεν υιοθέτησαν τις προτάσεις: «Είναι ντροπή στην πόλιν μας να μην μπορούμε να πετάξωμεν έως τώρα την απεχθή ανάμνησιν των ονομάτων των οδών αι οποίαι μ' αυτό το όνομά των έκαμνον τον σκλάβον της χθες ν' αναστενάξει», παρατηρεί αρθρογράφος το 1912¹¹. Καθώς αποδεικνύονται εφτάψυχες οι τουρκικές ονομασίες (μερικές επιβιώνουν μέχρι και σήμερα, έναν αιώνα και πλέον μετά), το ζήτημα θα εξακολουθήσει να απασχολεί τους τοπικούς άρχοντες και τις εφημερίδες μέχρι τις παραμονές της γερμανικής κατοχής. Άλλοι ενοχλούνται ακόμα και από την παρουσία τουρκικών επιγραφών στα καταστήματα, ισχυριζόμενοι ότι οι περισσότεροι Μουσουλμάνοι της πόλης δεν

⁷ Γ. Ζαϊμάκης, «Καταγώγια ακμάζοντα»..., ό.π., 73.

⁸ Lalo de Castro «Μνημόσυνο», *Πινακοθήκη* 75 (1907) 48-49, με φόντο τη σφαγή του 1898, όπου μια Μουσουλμάνα ερωτεύεται έναν Χριστιανό που σώζει από το μαινόμενο όχλο, εκείνος όμως την αρνείται: «Γκιουλμπέ» *ΝΤ*, 1 (1926) 25-33 και επόμενα τεύχη· Γ. Μαράντης *Στο Κάστρο – Απαγορευμένος έρωτας*, Αθήνα 1946.

⁹ Βλ. Παράρτημα 1, λήμματα 69 και 92..

¹⁰ Βλ. Απόφαση 1837/14-2-1905 του Δήμου Ηρακλείου. Ευχαριστώ τον κ. Κλεάνθη Σιδηρόπουλο για την υπόδειξη. Όπως σημειώνει η Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη*, ό.π., 19, επί Οθωμανών μόνο οι κεντρικές οδοί πόλεων της Κρήτης είχαν όνομα.

¹¹ «Ανάγκη διορθώσεως», *ΝΕφ.*, φ.38/1-1-1912.

γνωρίζουν καν την τουρκική γραφή. Στην ίδια λογική, ασφαλώς, πρέπει να αποδοθεί η αρνητική στάση αρκετών απέναντι στην ανατολίτικη μουσική. Η διάθεση κάθαρσης κορυφώνεται με τις καταστροφές τζαμιών από τους επιστράτους το Σεπτέμβριο του 1915, παρά τις επικρίσεις του τύπου και ορισμένων λογίων.¹²

Λίγο νωρίτερα, στα ύστερα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, φτάνουν στην ολοκλήρωσή τους σημαντικές πρωτοβουλίες που συνδέονται με τη δράση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Το πρώτο τμήμα του νέου, έστω προβληματικού, Κρητικού Μουσείου για τη στέγαση της αρχαιολογικής συλλογής εγκαινιάζεται το 1907, και την επόμενη χρονιά έρχεται η δωρεά Βικέλα, που μαζί με βιβλία από τον Σύλλογο θα αποτελέσουν τον πυρήνα της δημοτικής βιβλιοθήκης¹³. Στα ίδια χρόνια καταφτάνει στην πόλη ένας μόνιμος ανταγωνιστής του βιβλίου και μελλοντικός τροφοδότης ύλης στις εφημερίδες: το 1909 αρχίζουν οι πρώτες κινηματογραφικές προβολές¹⁴. Και στις θεατρικές αίθουσες, που πολλαπλασιάζονται, υποχωρεί η σημασία των ερασιτεχνικών παραστάσεων, με την εμφάνιση γνωστών επαγγελματικών θιάσων όπως της Μαρίκας Κοτοπούλη, που δέχονται να ανεβάσουν έργα από Ηρακλειώτες δημιουργούς.

Παράλληλα, με ορατή πλέον την αποχώρηση της μουσικής του βρετανικού στρατού, αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον που είχε δείξει παλαιότερα ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος για την διδασκαλία της μουσικής και τη δημιουργία ορχήστρας. Τέλη του 1908 ιδρύεται από νέους μορφωμένους της πόλης ο μουσικός σύλλογος «Απόλλων», που στα κατοπινά χρόνια θα βοηθήσει το Δήμο Ηρακλείου στην οργάνωση της νέας Φιλαρμονικής¹⁵. Κλασική μουσική, θέατρο, ευρωπαϊκοί χοροί: όλα μαρτυρούν την εδραίωση μιας αστικής κουλτούρας με αναφορά στη Δύση. Δεν θα πρέπει όμως να μας διαφεύγει το γεγονός ότι πρόκειται για μια σωρευτική διαδικασία, που εξελίσσεται διαρκώς και τα επόμενα χρόνια¹⁶.

¹² Επιγραφές: «Αι τουρκικαί επιγραφαί», *ΝΕφ.*, φ. 136/25-8-1913· μουσική: Γ. Ζαϊμάκης, *ό.π.*, 86. Για τις καταστροφές τζαμιών βλ. «Τα αντίποινα», *ΝΕφ.*, φ. 367/19-9-1915. Τα γεγονότα ανακαλεί με φρίκη πολλά χρόνια αργότερα ο Λευτέρης Αλεξίου, στο *Κρητικό χρονικό...*, *ό.π.*, 48-49.

¹³ Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Η Βικελαία Βιβλιοθήκη και ο δημιουργός της*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 1978, 22-28.

¹⁴ Βλ. σχετικά Ν. Τσαγκαράκης, «Τα πρώτα χρόνια του κινηματογράφου στο Ηράκλειο», *Κρητικά Χρονικά*, 32 (2012), 287-296.

¹⁵ «Μουσικός Σύλλογος Ηρακλείου “ο Απόλλων”», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 303. Στα δημοσιευμένα προγράμματα κυριαρχούν τα έργα δυτικών συνθετών.

¹⁶ Τη δεκαετία του 1930, ανακαλώντας το Ηράκλειο του 1910, ο Ελβετός καθηγητής Γαλλικών Γιόζεφ Ράις σημειώνει ότι «καταπληκτική επιτυχία θάχε κείνος ο χορός, όπου θα χόρευαν 15 ή 20 ζεύγη», ενώ για το επίπεδο της γαλλομάθειας σχολιάζει: «Οι περισσότεροι δεν ήξεραν ούτε να τα μιλούν, ούτε να τα γράφουν». Βλ. *Ελ. Σκ.*, φ. 1086/25-8-1932 και 1087/26-8-1932.

Στον αστικό πληθυσμό έχει επίσης επισημανθεί η επιτάχυνση των αλλαγών στην ενδυμασία, με την επικράτηση της ευρωπαϊκής μόδας. «Παλαιότερον είχε ο κόσμος την συνήθειαν να κάμνη ένα φόρεμα το οποίον εφόρει έως ότου να καταστραφή. Τώρα πλέον ήρχισε να παύη και αυτό το κακόν. Οι νέοι όλοι της τάξεώς μας θα ιδής να έχουν ως εξ επτά ενδυμασίας το έτος, τας οποίας φορούν αναλόγως της εποχής και της ώρας της ημέρας [...] Μου φαίνεται δε ότι η βράκα δεν είναι ένδυμα κατάλληλον. Πολύ ολίγους θα εύρης τώρα εις την πόλιν να φορούν βρακιά. Είναι άλλωστε και δύσχρηστον ένδυμα κατά την γνώμην μου». Λόγια του «κομψευόμενου» νεαρού Θεόδωρου προς τον φίλο του Αριστείδη, στο *Απαίσιον ξημέρωμα*. Την μερική υποχώρηση της φορεσιάς και στα χωριά καταγράφει ο Γιάννης Κονδυλάκης το 1919, συσχετίζοντάς την με την εισροή των μαθητών στις πόλεις, τη στρατιωτική θητεία και τη μετανάστευση¹⁷.

Στο πολιτικό πεδίο, ισχυροποιείται το έρεισμα που απέκτησε ο Βενιζέλος στο Ηράκλειο με την επανάσταση του Θερίσου, ιδίως μετά τη δημόσια στήριξη του Ιωάννη Σφακιανάκη. Η οριστική στροφή μεγάλης μερίδας Ηρακλειωτών υπέρ του επισφραγίζεται με τις διπλωματικές επιτυχίες:

Έχει ιδιαίτεραν σημασίαν δια την πόλιν Ηρακλείου, η οποία μέχρι της χθες ακόμη απετέλει εστίαν πολεμικής κατά του ανδρός εκείνου όστις σήμερον δια της θαυμαστής διπλωματικής του περινοίας και δια της πολιτικής του δεξιότητος κατώρθωσε να παρουσιάση εις τα έκπληκτα όμματα της Ευρώπης την απιστευτοτέραν συνένωσιν των μάλλον αδιαλλάκτων εχθρών...¹⁸

σημειώνει αρθρογράφος το 1912, με αφορμή τη μετονομασία της κεντρικής πλατείας Αρκαδίου (Λιονταριών) σε Πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου. Βρισκόμαστε πια στο τέλος της «αδέσποτης» εποχής (1908-1912), κατά την οποία η Κρήτη διοικείται από επιτροπή «εν ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων»¹⁹. Ακολουθεί η επίσημη ένωση με την Ελλάδα, και τα επόμενα χρόνια η πόλη, όπως και όλη η χώρα, ζει το όνειρο πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας. Το 1915 ο Λευτέρης Αλεξίου γράφει το πατριωτικό σονέτο «Στην Πόλη!», απηχώντας τον γενικότερο ενθουσιασμό:

¹⁷ «Το απαίσιον ξημέρωμα», ό.π., 181· Κ. [Γ. Κονδυλάκης], «Το ένδυμα», *ΝΕφ.*, φ. 1081/22-1-1919. Μάλιστα, ο Κονδυλάκης προτείνει ήδη τη δημιουργία τμήματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο «εις το οποίον να διασωθή και ό, τι δύναται από το Κρητικόν ένδυμα».

¹⁸ «Ευτυχής μετονομασία», *ΝΕφ.*, φ. 81/3-11-1912.

¹⁹ Λ. Καλλιβρετάκης, «Κρήτη 1871-1913: Το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας» στο αφιέρωμα *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000* εφ. *Τα Νέα* 2003, τομ. 5 (1871-1909), 341.

*Το πλήρωμα ήρθε! Σπάθα να ζωστούνε
ζητούν οι αυτοκράτοροι αναστημένοι·
σαν από νεκροφάνεια γυρισμένοι
σ' ακριτικούς αγώνες μας καλούνε [...]»²⁰.*

Τα ίδια χρόνια τυπώνονται μαρτυρίες, λογοτεχνικά βιβλία, έως και ταξιδιωτικές εντυπώσεις εμπνευσμένα από τη δράση των Κρητών στα μέτωπα των πολέμων στα Βαλκάνια, και έπειτα στη Μικρά Ασία. Το Μάιο του 1919 οι πολίτες συρρέουν και πάλι στην Πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου για να γιορτάσουν την κατάληψη της Σμύρνης. Τον τόνο δίνουν οι στίχοι του Νεαπολίτη Μιχάλη Διαλυνά ή Διαλυνομιχάλη:

*Η «Νέα Εφημερίδα» μας
πρώτη μας αναγγέλλει,
πως όλα ήλθαν δεξιά
όλα γάλα και μέλι.
Μας έδωκαν την Κύπρο μας
πήραμε και τη Σμύρνη
υψώθη ο Τίμιος Σταυρός
κι' έπεσεν η σελήνη.
Κι' η γαλανή Σημαία μας
στη Σμύρνη κυματίζει,
και κάθε Έλλην γνήσιος
απ' τη χαρά δακρύζει [...]»²¹*

Ως την ύστατη στιγμή, τα μηνύματα είναι αισιόδοξα: «Ποίον όμως θα είναι το πολιτικοπνευματικόν κέντρον του νεώτερου Ελληνισμού; Μόνον η Κωνσταντινούπολις έχει την συνεχή εκείνην παράδοσιν, η οποία θ' αποτελέσει το θεμέλιον του νέου Ελληνοανατολικού πολιτισμού» ισχυρίζεται ο δικηγόρος Ιωάννης Θιακάκης το 1920, για να προσθέσει μετεκλογικά τη σημείωση: «Η κατάσταση είναι σκοτεινή, τα γεγονότα πρόσφατα, ο Ποινικός Νόμος ήρχισεν εγείρων αναρχικήν κεφαλήν κατά της ελευθέρως σκέψεως δια να συναχθούν συμπεράσματα και λεχθούν προρρήσεις. Τούτο μόνον λέγομεν, ότι πιστεύομεν εις την μετάνοιαν και την δύναμιν

²⁰ Λ. Αλεξίου, *Κρητικό χρονικό...*, ό.π., 41-42. Στην παραλλαγή που δημοσιεύεται μετά την Καταστροφή στα *Σονέτα* (1925, 42) χαμηλώνει ο τόνος, με την εμφάνιση της διφορούμενης φράσης «ποιος το πιστεύει;»

²¹ «Επιθεώρησις του 1918», *ΝΕφ.*, φ. 1173/11-5-1919.

του Έθνους»²². Και την κρίσιμη στιγμή, με βάση τους υπολογισμούς του Στρατολογικού Γραφείου Ηρακλείου, στο μέτωπο βρίσκονται 40.595 Κρητικοί, ή το 24% του συνολικού ανδρικού πληθυσμού στο νησί²³. Στα γραφεία των εφημερίδων καταφτάνουν δεκάδες γράμματα την ημέρα από στρατευμένους στα μέτωπα και τραυματίες στα νοσοκομεία. Και με την πλήρη ανατροπή, η ποιήσή τους αλλάζει τόνο. Ανήμερα του Ευαγγελισμού το 1921, ο νεαρός συνεργάτης της *Νέας Εφημερίδας* Γ. Δ. Μαρκόπουλος είχε γράψει:

*Εκατό χρόνια πέρασαν... εκατό χρόνια πάνε
απ' το θλιμμένο τάφο σου, σηκώσου Κωνσταντίνε,
άκουσε την Ανάσταση οι σάλπιγγες σκορπάνε,
«Τώρα με χρόνους με καιρούς, τώρα δικά μας είναι»²⁴.*

και μόλις 20 μήνες μετά, ο ίδιος:

*Και τι μπόρες, τι κλάμματα πολλά,
τι ευτυχία για μας κομματιασμένη,
και του βουνού η πέτρα πως χαλά
σαν περνάτε εσείς οι νικημένοι²⁵.*

Αυτά στα μέτωπα των πολέμων.

Στο μεταξύ, μέσα στην πόλη συνεχίζονται οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού. Ήδη από τις άδειες εισαγωγής βιομηχανικού εξοπλισμού τη δεύτερη επταετία της Κρητικής Πολιτείας (1907-1913) προκύπτει εντατικοποίηση των ρυθμών εκβιομηχάνισης σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, προφανώς προϊόν της διαρκούς ειρήνης²⁶.

Μαζί με την υπερπόντια μετανάστευση αυξάνεται και η αστυφιλία, και στις εφημερίδες εμφανίζεται ολοένα και πιο συχνά ο τύπος της «σταφιδούς», εργάτριας που καταφτάνει από την ενδοχώρα ζητώντας απασχόληση στα λίγα τότε σταφιδοεργοστάσια. Παρουσιάζεται ως άδολη χωριάτισσα, και στις επόμενες δεκαετίες θα πρωταγωνιστήσει σε άρθρα και διηγήματα για τις διάφορες μορφές εκμετάλλευσης που αντιμετωπίζει στην πόλη. Τα μεγάλα εργοστάσια είναι ακόμα

²² Ι. Ζ. Θιακάκης, *Ελευθέρη έρευνα εις την Ανατολήν*, Ηράκλειο: τυπ. Νέας Εφημερίδος 1920, 70 και 83.

²³ «Τι λέγουν οι αριθμοί» *ΝΕφ.*, φ. 2115/11-6-1922.

²⁴ «1821-1921» *ΝΕφ.*, φ. 1741/25-3-1921.

²⁵ «Οι νικημένοι», με την ένδειξη «Γκιουμουλτζίνα, 2-11-1922». Αναδημοσιεύτηκε με τη νεκρολογία του Μαρκόπουλου, *ΝΕφ.*, φ. 2386/12-5-1923.

²⁶ Μ. Δρακάκης, «Η πορεία προς τον αστικό εκσυγχρονισμό της Κρήτης: Έμποροι και Βιομήχανοι στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας», στο Μ. Τρούλης (επιμ.) *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*. Πρακτικά συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003, 360-372.

λίγα, όμως, και η πλειοψηφία των κατοίκων εξακολουθεί να απασχολείται σε μικρές βιοτεχνίες. Σημαντική ώθηση στην παραγωγή θα δοθεί μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, με την εισροή κεφαλαίων, εργατών και νέων τεχνικών, και την υλοποίηση δημόσιων έργων.

Το αίτημα για τον εκσυγχρονισμό της πόλης και του νησιού γενικότερα διαφαίνεται από την συχνή αρθρογραφία γύρω από τρία μεγάλα αναπτυξιακά έργα - τον ηλεκτροφωτισμό του Ηρακλείου, την επέκταση του λιμανιού και το σιδηρόδρομο της Μεσαράς - χωρίς ακόμη να σημειωθεί ουσιαστική πρόοδος²⁷. Ωστόσο, κάτι αρχίζει να αλλάζει στις μετακινήσεις και τις μεταφορές. Στους δρόμους εμφανίζονται ποδήλατα, και από το 1912 τα πρώτα αυτοκίνητα: το 1914 η Ελληνική Εταιρεία Αμαξών Ηρακλείου ειδοποιεί το κοινό ότι πούλησε τα άλογα και τις άμαξες της «καθότι πάντα ταύτα αντικατεστάθησαν δι' αυτοκινήτων»²⁸, και υγιεινολόγοι θέτουν το ζήτημα μεταφοράς των πανδοχείων έξω από τα τείχη της πόλης. Όμως, όπως και με τα δημόσια έργα, δεν είναι ακόμη ώριμες οι συνθήκες: το 1923 παραμένουν σε λειτουργία τουλάχιστον 32 χάνια με στάβλους μέσα στην πόλη, και πλήθος μικρών στάβλων με οικόσιτα ζώα²⁹.

Στις προσπάθειες εξωραϊσμού ανήκει και η σχεδιαζόμενη ανοικοδόμηση της ενετικής λότηζιας για τη στέγαση του δημαρχείου, σε σχέδια του Ιταλού αρχιτέκτονα Maximiliano Ongaro. Στον τοπικό τύπο το έργο θα διαδεχθεί τον ολοκληρωμένο πια μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά ως φιλόδοξο, άπιαστο συλλογικό όνειρο που διακόπτεται συχνά από τις δυσμενείς συγκυρίες. Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό, επί πολλές δεκαετίες θα παραμένει απλώς κατερειπωμένη ενθύμηση περασμένων μεγαλείων, πηγή έμπνευσης για τους ποιητές³⁰.

Η δεκαετία του 1910 στο Ηράκλειο, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από ένα έντονο αίσθημα προσμονής – την προσδοκία της επίσημης ένωσης με την Ελλάδα διαδέχεται η διάθεση πλήρους απαλλαγής από το οθωμανικό παρελθόν, που τροφοδοτείται από το όνειρο πραγματοποίησης της Μεγάλης Ιδέας. Στην καθημερινή ζωή η μοντερνικότητα (εξηλεκτρισμός, εκβιομηχάνιση, σύγχρονα μεταφορικά μέσα, κλπ.) είναι μεν ορατή,

²⁷ Βλ. ενδεικτικά «Ο ηλεκτροφωτισμός της πόλεως», *Κρητική Εστία*, φ. 8/14-6-1914. Οι εργασίες στο λιμάνι θα εντατικοποιηθούν τη δεκαετία του 1920, ενώ ο σιδηρόδρομος της Μεσαράς δεν θα γίνει ποτέ. Το θέμα εξετάζει η Χ. Τζομπανάκη, *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη...*, ό.π., 87 κ.ε.

²⁸ «Ειδοποίησις», *Κρητική Εστία*, φ. 16/9-8-1914.

²⁹ Ν. Αρμακόλλας, «Η υγιεινή κατάσταση της πόλεως», *Νεφ.*, φ. 2368/20-4-1923.

³⁰ Από την ποίηση που ενέπνευσε βλ. του Λευτέρη Αλεξίου *La Loggia Veneziana (ένα παλάτι ρημαγμένο βενετσιάνικο)*, στη συγκεντρωτική έκδοση *Μπαγκατέλλες* (Ηράκλειο 1930, ποίημα XXVIII). Κατατάσσεται στους «Πρώτους στίχους», άρα θα γράφτηκε πριν από το 1920.

αλλά από πολλές απόψεις παραμένει ακόμα άφραστη, περισσότερο επιθυμία παρά πραγματικότητα. Στην πνευματική ζωή εισχωρεί το νέο, αλλά το παλιό επιμένει. Σε αυτά τα χρόνια θα επιστρέψουν ξανά και ξανά τις επόμενες δεκαετίες οι νοσταλγοί της ανατολίτικης ατμόσφαιρας, αναγνωρίζοντας ότι τότε επιβίωνε ακόμα το «παλιό Κάστρο».

2.3. Εξελίξεις στην παιδεία

Η διάδοση της παιδείας και η θεμελίωση του σχολικού δικτύου που σκιαγραφήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο συνεχίζεται και αυτή την περίοδο. Χωρίς να σταθούμε σε επιμέρους νομοθετικές ρυθμίσεις της Κρητικής Πολιτείας –με κατάληξη την πλήρη υπαγωγή των εκπαιδευτικών θεμάτων στη νομοθεσία του ελληνικού κράτους το 1914³¹– στις σημαντικές εξελίξεις συμπεριλαμβάνεται η εμφάνιση νέων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που λειτούργησαν ως κυψέλες πνευματικής δημιουργίας μέσα στην πόλη. Το 1905, με την ενθάρρυνση του Βενιζέλου, ο φιλόλογος και πρώην γυμνασιάρχης Ηρακλείου Ιωάννης Περδικάρης ιδρύει το ιδιωτικό λύκειο «ο Κοραΐς»³². Εκεί υπηρετούν πρώην καθηγητές του Κρητικού Γυμνασίου ήδη γνωστοί για τη συμμετοχή τους στην πνευματική ζωή - τις επόμενες δεκαετίες θα τους διαδεχθούν άλλα πρόσωπα με εξίσου σημαντική συνεισφορά. Η ίδρυση του σχολείου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μαρτυρεί και την αυξημένη οικονομική ευρωστία της πόλης, με ένα καλά εδραιωμένο εύπορο στρώμα ικανό να συντηρεί ένα ιδιωτικό σχολείο. Είχε προηγηθεί το 1902 η ίδρυση της γαλλικής Σχολής Καλογραιών, όπου οι κόρες των εύπορων οικογενειών μαθαίνουν γαλλικά και πιάνο³³. Από το 1918 λειτουργεί και η Ιταλική Σχολή, προσφέροντας μαθήματα ιταλικής γλώσσας και φιλολογίας στα παιδιά των Φραγκολεβαντίνων και σε κάθε άλλο ενδιαφερόμενο.

Άλλο πνευματικό φυτώριο της πόλης ήταν το διδασκαλείο. Το 1910 ο Γενικός Επιθεωρητής Παιδείας Εμμ. Γενεράλις επεσήμανε την ανάγκη καλύτερης επιμόρφωσης των διδασκαλισσών, καθώς στο νησί υπηρετούσαν δίπλα στις

³¹ Βλ. τη διπλωματική εργασία της Μ. Δελάκη, *Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως την Ένωση με το επίσημο Ελληνικό Κράτος*, ΑΠΘ 2007, 217-218. Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή Αντ. Χουρδάκη για την υπόδειξη.

³² Μετά την εγγραφή των δυο παιδιών του, ο «Κοραΐς» βαφτίστηκε «σχολείο του Βενιζέλου». Βλ. Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη «Μ. Γ. Παρλαμάς. Ο δημιουργός του ενός» στον επιμελημένο από την ίδια συλλογικό τόμο *Σήμα Μενελάου Παρλαμά*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2002, 333.

³³ «Ίδρυση παρθενγωγείου», *Νέα Ελευθερία*, φ. 30/24-8-1902. Ξενοφοβικές αντιδράσεις για την επέκτασή της διατυπώθηκαν από τη συντηρητική εφημερίδα *Ελπίς*, φ. 39/22-3-1907. Τις εμπειρίες της στη σχολή περιγράφει η Μαρίκα Βελ. Φρέρη, *Το Κάστρο μας: Κρητικό ηθογραφικό χρονικό*, Αθήνα 1979, 125-129.

διπλωματούχες αρσακειάδες ακόμη και απόφοιτοι του Ανώτερου Παρθεναγωγείου, ηλικίας μόλις 14 ετών. Οι προτάσεις του εισακούστηκαν τον επόμενο χρόνο, με την κατάρτιση πλήρους τριτάξιου διδασκαλείου θηλέων στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Ηρακλείου³⁴. Τα επόμενα χρόνια θα φοιτήσει εκεί η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών που συμμετέχουν ενεργά στην πνευματική ζωή και τις φιλολογικές συντροφίες της πόλης.

Γενικότερα, οι συστηματικές προσπάθειες που καταβλήθηκαν επί Κρητικής Πολιτείας για την εκπαίδευση των κοριτσιών δεν άργησαν να αποφέρουν καρπούς. Στα μέσα της δεκαετίας του 1910, δημοσιογράφοι της πόλης διαπιστώνουν αύξηση των αναγνωστριών στη Βικελαία Βιβλιοθήκη, και λίγα χρόνια αργότερα ο Μουρέλλος σχολιάζει θετικά τον αριθμό των γυναικών που αγοράζουν λογοτεχνικά βιβλία και στέλνουν συνεργασίες για δημοσίευση στη *Νέα Εφημερίδα*, πράγμα που τον ωθεί, πρόωρα όπως αποδεικνύεται, να προτείνει τη σύσταση του πρώτου φιλολογικού συλλόγου γυναικών³⁵. Στο μεταξύ, ανατρέπεται οριστικά η αριθμητική υπεροχή των ανδρών στο διδασκαλικό επάγγελμα – το 1925 ο εκπαιδευτικός Στ. Αλοΐζος παρατηρεί με απογοήτευση ότι μόλις 9 από τους 38 δασκάλους του Ηρακλείου είναι άνδρες³⁶.

Το αίτημα για μια παιδεία με πρακτικό προσανατολισμό, που το είδαμε να διατυπώνεται χωρίς ιδιαίτερο αποτέλεσμα και την προηγούμενη περίοδο, παραμένει πάντα επίκαιρο. Το 1915 ομάδα Ηρακλειωτών εμπόρων αποτελείται με τηλεγράφημα στους βουλευτές του τόπου, ζητώντας την ίδρυση Εμπορικής Σχολής: «Σώζετε ούτω από θεσιθηρικών κλασικισμόν 450 σαρδεληδόν συνωστιζομένους εν Γυμνασίω μαθητάς»³⁷. Λύση έσπευσε να δώσει «ο Κοραής», με την κατάρτιση εμπορικών τμημάτων, ενώ την ίδια χρονιά ιδρύθηκε αντίστοιχο τμήμα στο Γυμνάσιο και πλήρους μικτή Εμπορική Σχολή. Όλα δείγματα της αυξημένης εμπορικής δραστηριότητας στην πόλη.

2.4. Οι λόγιοι της πόλης και οι νέοι λογοτέχνες

Εστιάζοντας κυρίως στον χριστιανικό πληθυσμό, η κοινωνιολογική μελέτη έχει εντοπίσει αυτή την περίοδο τρεις διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις ή δίκτυα στην

³⁴ Βλ. Α. Χουρδάκης, *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία*, ό.π., 671. Για το νομοθετικό διάταγμα ίδρυσης του διδασκαλείου βλ. το ίδιο, 697.

³⁵ «Για τα κορίτσια μας», *ΝΕφ.*, φ. 1802/6-6-1921· Ι. Πύργος, «Μια ιδέα», *ΝΕφ.*, φ. 2240/5-11-1922.

³⁶ Στ. Αλοΐζος, «Η Λαϊκή εκπαίδευση κλονίζεται», *ΝΕφ.*, φ. 3052/26-6-1925.

³⁷ «Ανάγκη πρακτικής εκπαιδευσεως», *ΝΕφ.*, φ. 358/15-8-1915.

πόλη, που λειτουργούν με ανοικτούς όρους³⁸: την αστική, η οποία αντιπροσωπεύεται από τους εμπόρους και τους μορφωμένους επαγγελματίες, τη «λαϊκή» που εκφράζεται από τα αμόρφωτα στρώματα, και την αγροτική, με φορείς τους ανθρώπους της ενδοχώρας που συναλλάσσονται στην πόλη ή εγκαθίστανται εκεί.

Για ευνόητους λόγους η παρούσα μελέτη ενδιαφέρεται για την πρώτη, τη λόγια η «υψηλή» κουλτούρα, που φέρεται να είχε στραμμένη την προσοχή της στον δυτικό πολιτισμό. Περιγραφή μιας αστικής οικογένειας της εποχής την ώρα που χαλαρώνει βρίσκουμε στα λογοτεχνικά «Γράμματα» της Lalo de Castro (Γαλάτειας Αλεξίου) στο περιοδικό *Πινακοθήκη*:

Τις γραμμές αυτές μολοταύτα σου τις γράφω στο τραπέζι που βρίσκεται στη μέση της τραπεζαρίας, ενώ ο Πέτρος και ο Λώρης παίζουν μια συμφωνία του Beethoven κι' η Αντιγόνη ιχνογραφεί κάτι μενεξέδες δίπλα μου κι' ο μπαμπάς διαβάζει παρέκει την εφημερίδα του. [...] Εγώ έχω ανοιχτό μπροστά μου και διαβάζω Το βιβλίο της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ του κ. Χρηστομάνου»³⁹.

Όσο αντιπροσωπευτική και αν είναι η λογοτεχνική απεικόνιση αυτή, χρειάζεται προσοχή για να μην καταλήξουμε στην υπεραπλουστευμένη άποψη πως οι αστοί έχουν τα μάτια τους στραμμένα αποκλειστικά στην Ευρώπη ή την «υψηλή» κουλτούρα. Τα δίκτυα είναι ανοικτά, και όχι περιοριστικά: η πρόσβαση στη μια παράδοση δεν αποκλείει ούτε οδηγεί αναγκαστικά στον υποβιβασμό των άλλων δυο. Μάλιστα, η εξοικείωση αρκετών μορφωμένων αστών με τον κόσμο της υπαίθρου είναι δεδομένη για δυο λόγους. Πρώτον, όπως ήδη επισημίναμε, σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιοι προέρχονται από τα χωριά και γνωρίζουν καλά τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Δεύτερον, τουλάχιστον στο ιδεατό επίπεδο ο κόσμος αυτός συνδέεται με την ιστορία, τις αξίες και τις εκφάνσεις του «γνήσιου» κρητικού πολιτισμού, μέρος της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς που καλούνται να καταγράψουν και να διαφυλάξουν οι λαογράφοι, αλλά και οι ηθογράφοι⁴⁰. Πολλά παραδείγματα βρίσκουμε στο

³⁸ Γ. Ζαϊμάκης, *ό.π.*, 79-83.

³⁹ «III» («Γράμματα») *Πινακοθήκη*, 90 (1908) 114. Το έργο του Χρηστομάνου δίνει αφορμή για σκέψεις γύρω από τη ζωή μιας αυτοκράτειρας – πιο δημοφιλείς θα ήταν οπωσδήποτε οι μεταφράσεις εύπεπτης ξένης λογοτεχνίας. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Nat Pinkerton, βλ. Μ. Θεορίτης [Μ. Καλημεράκης] «Επιδημία», *Νεφ.*, φ. 130/4-8-1913.

⁴⁰ Παρά το διαρκές ενδιαφέρον των Ηρακλειωτών λογίων για τη λαογραφία, το οποίο καθρεπτίζεται στις εφημερίδες και ακόμα σε εξειδικευμένα περιοδικά, ο Γ. Ζαϊμάκης (*ό.π.*, 83) δεν εντοπίζει κανένα «συνεκτικό ιδεολογικό ρεύμα με ιστορική διάρκεια» που να υποστηρίζει την εγχώρια πολιτισμική παράδοση. Για τις δύσκολες σχέσεις αστών αρχαιολόγων με τους κατοίκους της υπαίθρου, και τις μειωτικές αναφορές στους «αμαθείς» χωρικούς στον Τύπο, βλ. Βασίλης Βαρουχάκης, «Ιωσήφ Χατζιδάκης: Η λυσσώσα αρχαιολογία της Κρητικής Πολιτείας και οι αντιφάσεις της», υπό έκδοση από

ηρακλειώτικο λαογραφικό περιοδικό *Κρητικός Λαός* – πρόθυμος συνεργάτης, ο δάσκαλος και μετέπειτα διευθυντής ιδιωτικού σχολείου Μιχαήλ Σηφάκης στέλνει κρητικά δημοτικά τραγούδια που καταγράφει από συγγενείς του στην Αγία Βαρβάρα. Μάλιστα, το αναλλοίωτο της εγχώριας παράδοσης πολλές φορές αντιδιαστέλλεται με τα ξενόφερτα στοιχεία που υπόκεινται στις μεταβολές τις μόδας. «Δεν σας φαίνεται πως μόνον οι εθνικοί μας χοροί συμφωνούν με τας φυσικάς και αληθινάς θεωρίας;», αναρωτιέται αρθρογράφος της εφημερίδας *Ιδη*⁴¹. Σε αυτό θα πρέπει προστεθεί ό, τι είπαμε νωρίτερα – όσο και αν είναι ποθητό το νέο ή το δυτικό, αυτή την περίοδο δεν βρίσκεται πάντα στη διάθεση των αστών. Έτσι, για τις ανάγκες ενός χορού που διοργάνωσε το Μάρτιο του 1907, ο Σύλλογος Κυριών Ηρακλείου αναγκάστηκε να επιστρατεύσει ένα μπουζούκι και μια λύρα. Το αποτέλεσμα σχολιάζεται ως εξής:

Την ορχήστραν απετέλει η πάντα του καφωδείου, όπερ είναι εγκατεστημένον κατά τας άλλας εσπέρας εν τω θεάτρω. [...] Η μουσική αυτή δεν ανταπεκρίνετο προς το όλον περιβάλλον, αλλά δια τον χορόν κατώρθωσε να τηρήση τον χρόνον και τούτο ήτο το σπουδαιότερον. [...] Εις το πρώτον γοργόν ανάκρουσμα της λύρας ως από ηλεκτρισμού μετεκινήθησαν αυτομάτως οι πόδες των χορευτών του πηδηκτού [...] Τιμά δ' αληθώς τους έχοντας την ευγενή ταύτην έμπνευσιν, η χοροεσπερίς να εγκαινιασθή από τον Εθνικόν της Κρήτης χορόν, τον οποίον πρώτον και υπέρ πάντα άλλον δέον η νεολαία της πατρίδος μας να εκμανθάνη⁴².

Και πράγματι, σε μια τουλάχιστον συμβολική χειρονομία, άλλες ανάλογες εσπερίδες ευρωπαϊκών χωρών άνοιγαν και έκλειναν ελληνικά, συνήθως με τον καλαματιανό και τον κρητικό.

Λιγότερο θετικά αποτιμάται από τους αστούς ο λεγόμενος «λαϊκός» πολιτισμός της πόλης, προφανώς γιατί είχε δεσμούς με τα κατώτερα στρώματα, τους ηθικά ύποπτους χώρους και το ανεπιθύμητο πια ανατολίτικο παρελθόν. Ως έκφανση της παράδοσης αυτής αναφέρονται, μαζί με τη λαϊκή μουσική, θεάματα όπως ο Καραγκιόζης και ο Φασουλής⁴³. Και εδώ, όμως, ακούγονται διαφορετικές φωνές – με δηκτικό τρόπο σχολιάζεται η υποτίμηση τέτοιων παραστάσεων στα «Γράμματα» της Γαλάτειας Αλεξίου:

την Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών (Ηράκλειο) στον τόμο *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην ανατολική Μεσόγειο, 1880-1920*.

⁴¹ «Οι νέοι χοροί», *Ιδη*, φ. 50/6-12-1907.

⁴² «Ο χορός του Συλλόγου των Κυριών», *Ιδη*, φ. 14/3-3-1907.

⁴³ Γ. Ζαϊμάκης, *ό.π.*, 82.

Χθες βράδυ ήμουν στου Φασουλή. Μπά! Γιατί βλέπω τη μικρή αυτή πτυχή της αηδίας στο στοματάκι σου; Σου φαίνεται άσχημο να σου πω που επήγα εγώ εκεί; - Θάταν καλλίτερα να σου πω πως πέρασα τη νύκτα μου στην όπερα; ή σε κανένα θέατρο, που παριστάνουν ζωντανοί άνθρωποι – ζωντανοί φασουλήδες δηλαδή; Πόσο απατάσαι, αγάπη μου. Ο Φασουλής, παιδί μου, είναι θέατρο σαν όλα τα θέατρα⁴⁴.

Αν προσθέσουμε στα παραπάνω τις επιφυλάξεις των συντηρητικών λογίων για τον «φραγκισμό» που είδαμε κατά την προηγούμενη περίοδο, εύκολα θα αντιληφθούμε ότι το σχήμα δεν είναι μονολιθικό. Ο κύριος προσανατολισμός είναι μεν προς το νέο και το δυτικό, αλλά ιδίως η ιδεατή παράδοση της υπαίθρου, ως εθνική κληρονομιά, αποτιμάται θετικά.

Η έκδηλη διάθεση της Γαλάτειας Αλεξίου να αποστασιοποιηθεί από τις κυρίαρχες αντιλήψεις και επιλογές των αστών μαρτυρεί και το μέγλωμα του κενού ανάμεσα στη νέα γενιά λογοτεχνών και την ευρύτερη κοινωνία. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι οι λόγιοι της πρώτης περιόδου ήταν κατά πλειοψηφία άνθρωποι υψηλής κοινωνικής στάθμης (ιατροί, εκπαιδευτικοί, πετυχημένοι έμποροι κλπ.) ταγμένοι στην υπόθεση της πνευματικής αφύπνισης και της επίτευξης πολιτικών στόχων. Με την πιθανή εξαίρεση του ιδιότροπου Σιβάκη, η όποια λογοτεχνική τους δραστηριότητα ήταν ενταγμένη στην κοινωνική ζωή των αστών (π.χ. δημόσιες απαγγελίες Ι. Κωνσταντινίδη, θεατρικές παραστάσεις), όπου έβρισκε ενθουσιώδη υποδοχή⁴⁵. Στο αντίθετο άκρο βρισκόταν από το ξεκίνημά της η επόμενη γενιά, σύμφωνα με τα όσα θυμάται η Γαλάτεια Αλεξίου:

Η ζωή στην πόλη ήτανε καταθλιπτική. Όπως τα κάστρα αυτής, έτσι και οι συνήθειες των ανθρώπων υψώνονταν και έκλειναν το πνεύμα και την ψυχή, περιορίζοντάς τα στις καθημερινές απaráλλαχτες πράξεις.

[...] Πώς συνέβηκε και ξεκόψαμε από το μουντό κοπάδι των άλλων; Πως επιθυμήσαμε να βγούμε από το βάλτο που ήτανε βουλιαγμένοι οι αποδέλοιποι; Ποιος ξέρει; Ξαφνικά κάποιος από εμάς έγραψε ένα τραγούδι.

Αυτό ήτανε και το σάλπισμα της εξόρμησης ξεσήκωσε τις καρδιές μας. [...]

⁴⁴ «VII» («Γράμματα»), *Πινακοθήκη*, 92 (1908) 160. Για έναν «θαυμάσιο Φασουλή στο Μπεντενάκι» κάνει λόγο ο Ν. Καζαντζάκης σε γράμμα του 1907 προς τον φίλο του Χ. Στεφανίδη. Βλ. Μ. Αποσκίτου-Αλεξίου «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα του Νίκου Καζαντζάκη στον Χ. Στεφανίδη», *Αμάθεια*, 35 (1978) 136.

⁴⁵ Για την ποίηση ως μέσο κοινωνικοποίησης τον 19^ο αιώνα, βλ. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια...*, ό.π., 115-117, 148.

Σε λίγο επικοινωνούσαμε με τους ποιητές της Αθήνας, της Κέρκυρας. Λαβαίναμε γράμματα από παντού. Μας έστελναν τα βιβλία τους νέοι πρωτόβγαλτοι, σαν κι' εμάς, κι άλλοι φτασμένοι⁴⁶.

Σχηματίζοντας διάφορες ομάδες και συντροφίες, από το 1906 μαθητές γυμνασίου, μαζί με φοιτητές που επιστρέφουν εμπνευσμένοι από την πρωτεύουσα, αρχίζουν να γράφουν δική τους λογοτεχνία, διαμορφώνοντας νέα, δικά τους «επικοινωνιακά δίκτυα με ένα υπερτοπικό πολιτισμικό περιβάλλον»⁴⁷ για την ανταλλαγή ιδεών και την κυκλοφορία περιοδικών και βιβλίων. Αν και θα γράψουν μια λογοτεχνία με ύφος, γλώσσα και τεχνοτροπία διαφορετική από τους παλιούς, τα πρώτα χρόνια ορισμένοι βρίσκονται ακόμη υπό τη σκιά τους. Ενδεικτικό της επίδρασης του σχολείου είναι η γλώσσα (σε καθαρεύουσα γράφουν ορισμένοι μετέπειτα δημοτικιστές στην *Κρητική Ηώς*), η θεματολογία (μέρος της σατιρικής μαθητικής ποίησης του Μιχάλη Καλημεράκη εμπνέεται από την *Οδύσσεια*⁴⁸) και ακόμα τα ψευδώνυμα: ως *Lacrima Regum* υπογράφει το πρώτο του κείμενο στο περιοδικό *Νεότης* ο Ν. Καζαντζάκης, κατά προφανή παραλλαγή μιας φράσης του Βιργιλίου που θα γνώρισε στα μαθητικά θρανία⁴⁹.

Σε απόλυτους αριθμούς, ο κύκλος όσων ασχολούνται με τη λογοτεχνία είναι οπωσδήποτε περιορισμένος. «Δεν πιστεύω ότι είναι δυνατόν ν' αναπτυχθή ποτέ εν Κρήτη φιλολογική κίνησις», γράφει ένας αναγνώστης στο δεύτερο φύλλο του περιοδικού *Κρητική Ηώς*⁵⁰. Κυρίως λόγω της ευρείας χρήσης ψευδωνύμων –δυο ή και περισσότερα μπορεί να αντιστοιχούν σε ένα πρόσωπο– ο ακριβής αριθμός Ηρακλειωτών συνεργατών στα δυο λογοτεχνικά περιοδικά της περιόδου αυτής (*Κρητική Ηώς* και *Κρητική Στοά*) δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί. Δεν ξεπερνά όμως τα πενήντα άτομα, και, αν επικεντρωθούμε στους σταθερούς συνεργάτες, ο αριθμός θα είναι αισθητά μικρότερος. Σε σχέση με τους λογίους της προηγούμενης περιόδου, πολύ περισσότεροι γεννήθηκαν στην πόλη ή εγκαταστάθηκαν εκεί σε νεαρή ηλικία, είτε οικογενειακώς είτε μόνοι τους για να φοιτήσουν στο γυμνάσιο και το διδασκαλείο. Το γεγονός ότι αρκετοί είναι παιδιά εμπόρων καθρεφτίζεται σε λογοτεχνικά κείμενα

⁴⁶ Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Εντυπώσεις και αναμνήσεις», *Αφιέρωμα των Ελλήνων ποιητών στον ποιητή Απόστολο Μελαχρινό για τα σαράντα χρόνια των Παραλλαγών του*, Αθήνα 1947, 137.

⁴⁷ Η φράση από τον Γ. Ζαϊμάκη, *ό.π.*, 79, με αναφορά στα αντίστοιχα δίκτυα του λαϊκού πολιτισμού.

⁴⁸ *Μιχάλης Καλημεράκης Θερσίτης - Καλυβίτης (1886-1925) Το έργο του*, Αθήνα 1961, 77-88.

⁴⁹ «Sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt», *Αινειάδα* I: 462. Το βιβλίο I της *Αινειάδας* διδασκόταν στο Κρητικό Γυμνάσιο τη δεκαετία του 1880, υποθέτω και αργότερα. Βλ. εφ. *Μίνως*, φ. 86/2-10-1882.

⁵⁰ «Επιστολαί εξ Ηρακλείου», *ΚΗ* 2, 9.

εμπνευσμένα από την εποχή, όπου η επιθυμία των γονιών για άμεση επαγγελματική αποκατάσταση είναι ασύμβατη με τα «ανώτερα» πράγματα που σχεδιάζουν οι ίδιοι⁵¹.

Σχεδόν όλοι οι νέοι απόφοιτοι του Γυμνασίου θα επιχειρήσουν να σπουδάσουν στο πανεπιστήμιο, αλλά αρκετοί θα εγγραφούν –ιδίως στη Νομική– χωρίς να πάρουν ποτέ πτυχίο, ή χωρίς να ασκήσουν το σχετικό επάγγελμα⁵². Και, όπως οι επαναλαμβανόμενες επαναστάσεις του ύστερου 19^{ου} αιώνα διατάρασαν τη ζωή των μεγαλύτερων, η σταδιοδρομία αυτής της νέας γενιάς διακόπτεται συχνά από τη στρατιωτική θητεία. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Γιάννη Μουρέλλου: τα σχέδιά του για την έκδοση της *Κρητικής Στοάς* αναβλήθηκαν για 2 χρόνια, όταν η κλάση του 1886 κατατάσσεται πρώτη στη νέα Εθνοφρουρά το 1907⁵³. Το 1912, έχοντας ήδη ιδρύσει τη *Νέα Εφημερίδα*, απουσιάζει από το Ηράκλειο για ένα χρόνο στους Βαλκανικούς Πολέμους, το 1917 υπηρετεί στο στρατολογικό γραφείο, και το 1919 λαμβάνει μέρος στην Ουκρανική Εκστρατεία.

Αλλά και πέρα από τους πολέμους, η αναζήτηση νέων ευκαιριών οδηγεί πολλούς να φύγουν από την πόλη. Ο Καζαντζάκης είναι ουσιαστικά επισκέπτης πια όταν επιστρέφει από το Παρίσι το 1909, και τον επόμενο χρόνο τον ακολουθεί στην Αθήνα η Γαλάτεια. Ο Γιάννης Σταυριδάκης, από τους βασικούς συντελεστές μαζί με τον Μουρέλλο και τον Καλημεράκη της *Κρητικής Στοάς* και της *Νέας Εφημερίδας*, διορίζεται στο Υπουργείο Εξωτερικών το 1915. Η νεανική συντροφιά διαλύεται γρήγορα, θυμίζοντας την παρατήρηση του Π. Μουλλά ότι η έννοια της γενιάς παραπέμπει μόνο «σ' ένα είδος κοινής αφετηρίας» με περιορισμένη διάρκεια⁵⁴. Δίπλα στην φθίνουσα πορεία των μεγαλύτερων, στις δράσεις και την παραγωγή των νέων αυτά τα χρόνια της κοινής εκκίνησης θα σταθούμε στις επόμενες ενότητες.

⁵¹ Βλ. Lalo de Castro «VII» («Γράμματα»), *Πινακοθήκη*, 92 (1908) 160· Ν. Καζαντζάκης 1962, *ό.π.*, 375· Έλλη Αλεξίου, *Γ' Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον*, Αθήνα: Καστανιώτης 1978, 18-20, όπου με διπλωματικό τρόπο ο πατέρας της αφηγήτριας την πείθει να αποδεχθεί το διορισμό της ως δασκάλας, αντί να σπουδάσει ζωγραφική στο Πολυτεχνείο.

⁵² Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι Θ. Μαρκίδης, Ν. Καζαντζάκης, Γ. Μουρέλλος, Μ. Καλημεράκης κ.ά. Για το φαινόμενο γενικότερα βλ. την εισαγωγή του Γιώργου Βελουδή στο μυθιστόρημα του Κ. Χατζόπουλου *Ο πύργος του ακροπόταμου*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας 2005, 8.

⁵³ Αναγγελία έκδοσης του πρώτου τόμου της *Κρητικής Στοάς*, *Τδη*, φ. 105/31-1-1909· Ι. Μουρέλλος «Ο πρώτος στρατός της Κρήτης», *Δράσις*, φ. 1621/14-10-1937.

⁵⁴ Π. Μουλλάς, «Εισαγωγή», *ό.π.*, 101.

2.5. Το περιοδικό *Κρητική Ηώς*

2.5.1. Εισαγωγικά

Ως κοινή αφετηρία, οι συντροφίες και σύλλογοι των μαθητικών χρόνων και της νεότητας καταλαμβάνουν ιδιαίτερη θέση σε έργα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα - ο Καζαντζάκης θυμάται τη δική του συμμετοχή σε μια «Φιλική Εταιρεία», και αργότερα ο Γιάννης Σφακιανάκης περιγράφει τον φιλολογικό-αθλητικό όμιλο «Αστραπή»⁵⁵. Έξω από το χώρο της λογοτεχνικής περιγραφής, το 1906 καταγράφεται η συγκρότηση του μαθητικού φιλολογικού συλλόγου «Θαλήτα», με σκοπό τη συγγραφή και παραγωγή θεατρικών έργων πατριωτικού χαρακτήρα (*Η προδοσιά* του Γ. Μουρέλλου, ο *Αθανάσιος Διάκος* κ.ά.) και την πρώτη απόπειρα έκδοσης λογοτεχνικού περιοδικού, με τον τίτλο *Κρητική Ηώς*⁵⁶. Αν και είχε ήδη φανεί στον ορίζοντα ο Καζαντζάκης με τη νουβέλα του αισθητισμού *Οφεις και κρίνο*, κρίνεται επιβεβλημένη η πρόταξη του περιοδικού, καθώς αντιπροσωπεύει μια πρώτη συλλογική προσπάθεια δημιουργίας «φιλολογικής κίνησης» από νέους Ηρακλειώτες, που από πολλές απόψεις παραπέμπει όχι στην καινοτομία, αλλά στον συντηρητισμό του παρελθόντος.

2.5.2. Εκδοτικά

Πέρα από το ίδιο το περιοδικό, τα ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία για την *Κρητική Ηώς* προέρχονται από τρία σύντομα κείμενα-απομνημονεύματα του συνεργάτη Νίκου Στρατάκη, που δημοσίευσε εκεί τα πρωτόλειά του⁵⁷. Ιδρυτής ήταν ο συμμαθητής του Γ. Π. Παπαδάκης (εμφανίζεται με το ψευδώνυμο «Βουτιανός»), και διαχειριστής ο μετέπειτα διακεκριμένος νομικός Εμμ. Μελισσειδής. Επίσημη σχέση του περιοδικού με το γυμνάσιο δεν φαίνεται να υπάρχει. Με πρότυπο προφανώς τα περιοδικά της Ελλάδας που έφταναν στα βιβλιοπωλεία της πόλης ήδη από τη δεκαετία του 1880, η *Κρητική Ηώς* κυκλοφόρησε ως οκτασέλιδη δεκαπενθήμερη έκδοση από την 1^η Οκτωβρίου 1906⁵⁸. Λόγω οικονομικών προβλημάτων –μη πληρωμής συνδρομών και κατάχρησης εισπράξεων– η έκδοση διακόπηκε από τον Αύγουστο του 1907 μέχρι τον Απρίλιο του 1908, για να συνεχίσει υπό νέα διεύθυνση μέχρι την οριστική διακοπή τον

⁵⁵ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, ό.π., 134 κ.ε.· Γιάννης Γ. Σφακιανάκης, *Οδός Μαρτύρων*, Αθήνα 1975, 48 κ.ε.

⁵⁶ Μ. Δερμιτζάκης, «Πώς ε γνώρισα το Μουρέλλο», *Δράσις*, φ. 2358/7-4-1940· Ν. Στρατάκης «Πριν από πενήντα χρόνια», *Κνωσός*, 15 (1955) 5.

⁵⁷ Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 55.

⁵⁸ Περιληπτική ταυτότητα δίνει ο Καρτσάκης, *Λογοτεχνικά περιοδικά...*, ό.π., 21.

Ιούνιο του ίδιου χρόνου, με τη συμπλήρωση 24 τευχών (τηρήθηκε, δηλαδή, η δέσμευση των εκδοτών προς τους ετήσιους συνδρομητές).

Σε όλο το διάστημα της κυκλοφορίας της, η *Κρητική Ηώς* διατίθεται σε σταθερή τιμή, με τη μέθοδο της συνδρομής. Παρά την αυτάρεσκη διαφημιστική δήλωση πως «ουδέν των εν Κρήτη περιοδικών κέκτηται έστω και το ήμισυ της κυκλοφορίας της *Ηούς*. Εκδίδεται εις 2000 αντίτυπα»⁵⁹, τα οικονομικά της, όπως άλλωστε και όσων περιοδικών εκδόθηκαν στο Ηράκλειο μέχρι την Κατοχή, δεν ήταν ποτέ ρόδινα. Συχνές είναι οι εκκλήσεις προς τους συνδρομητές, που φτάνουν και μέχρι την απειλή της δικαστικής είσπραξης οφειλών. Αλλά και πέρα από καθαρά οικονομικά ζητήματα, ως περιοδικό εκδιδόμενο από μαθητές, αν δεν μεταβιβαζόταν ήταν μοιραίο να κλείσει με τη ολοκλήρωση των γυμνασιακών τους σπουδών.

Οι εκδότες φρόντισαν από την πρώτη στιγμή για τη δημιουργία εκτεταμένου δικτύου διανομέων, σε 28 πόλεις και χωριά της Κρήτης, στην Αθήνα και τον Πειραιά, το Ναύπλιο και την Κορινθία. Η συχνή επαφή με την Αίγυπτο, όπου υπήρχαν αντιπρόσωποι σε τρεις πόλεις (Αλεξάνδρεια, Κάιρο και Ζαγαζίκι), είναι ενδεικτικό των δεσμών με τις εκεί παροικίες, που θα διατηρηθούν και τα επόμενα χρόνια. Σταδιακά προστίθενται αντιπρόσωποι σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, και εμφανίζεται μια ενθουσιώδης ομάδα υποστηρικτών από τη Σαμψούντα. Συνολικά το περιοδικό επικοινωνεί με 299 διαφορετικά άτομα, καλύπτοντας πολλές εστίες ελληνόφωνου πληθυσμού στην Ανατολική Μεσόγειο.

2.5.3. Στόχοι, συνεργάτες, συνεργασίες

Ο δεδηλωμένος σκοπός του περιοδικού είναι διπλός:

*Να παράσχη δηλονότι αφ' ενός ανάγνωσμα τερπνόν άμα και ωφέλιμον εις το κοινόν της πατρίδος μας, όπερ εν ελαχίστη μοίρα επικοινωνεί προς τα Ευρωπαϊκά γράμματα, εξ άλλου δε να ανοίξη τη δηψώση πνευματικής ενασχολήσεως και αναπτύξεως νεολαία της Κρήτης κόνιστραν ευγενούς πνευματικής αμίλλης και να δώσει ώθησίν τινα εις τα πνευματικά έργα.*⁶⁰

⁵⁹ *KH*, 9 (1907) 69. Ο εγχώριος ανταγωνισμός στον οποίον αναφέρεται είναι πολύ περιορισμένος: από τα άλλα δυο καταγεγραμμένα περιοδικά που συμπίπτουν χρονικά, η *Γεωργική Ανθοδέσμη* (Ιεράπετρα 1907) αφιερώνει ελάχιστο χώρο σε λογοτεχνήματα. Σοβαρότερη απειλή φαίνεται να αποτελεί ο *Κρητικός Αστήρ* (Χανιά 1906-1914) «όργανον εκπαιδευτικών, επιστημονικών, φιλολογικών και κοινωνικών», όπου δημοσιεύτηκαν το 1914 τα πρώτα ποιήματα του Καρυωτάκη. Βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Ο Κώστας Καρυωτάκης στην Κρήτη», *ΚΣε*, 1, τχ. 5 (1936) 146-149.

⁶⁰ Προγραμματικό άρθρο, *KH*, 1 (1906) 1.

Ως προς το πρώτο, η συντακτική ομάδα είχε συνείδηση ότι δεν θα μπορούσε να φτάσει στο ύψος των Ευρωπαϊκών εκδόσεων, όπου «παρελαύνει καθ' εβδομάδα πάν ο, τι η εξέλιξις του συγχρόνου πολιτισμού παράγει αξιόλογον». Σε αυτό προστίθεται η αβέβαια πολιτική κατάσταση, και «το στενόν του κύκλου εν ω κέκληται να δράση το παρόν». Στο δεύτερο κιάλας τεύχος, το περιοδικό αναγνώριζε ακόμη «την απορροφητικήν δύναμην, την οποίαν κατά τους νεωτέρους χρόνους εξασκούσιν αι πρωτεύουσαι, επί της πνευματικής κινήσεως»⁶¹, προεξοφλώντας την αναχώρηση των ταλαντούχων από την περιφέρεια και τις μελλοντικές συζητήσεις για τον πνευματικό ρόλο της επαρχίας. Αλλά, επιστρέφοντας στο γνώριμο αίτημα για την καταγραφή της Κρητικής ιστορίας, ιδιαίτερα των επαναστατικών χρόνων, αναρωτιέται: «Μήπως αναμένωμεν από άλλους να συναθροίσουν το πολύτιμον τούτο φιλολογικόν υλικόν;»

Απαντώντας στην πρώτη πρόκληση, τη γνωριμία με τα ευρωπαϊκά γράμματα, σημαντικό μέρος του περιοδικού (το 28% του συνολικού χώρου) αφιερώθηκε στις μεταφράσεις. Πρόκειται όμως για εύπεπτα έργα όχι ιδιαίτερα γνωστά σήμερα, τα οποία ταξιδεύουν τους αναγνώστες σε άλλους κόσμους⁶². Συμπεραίνουμε ότι η ύλη αυτή καθρεπτίζει τις αναγνωστικές επιλογές των νεαρών συνεργατών - ελάχιστοι θα είχαν τη διάθεση ή τον τρόπο να αποδώσουν τα αριστουργήματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας που συναντάμε στην *Εστία* και ανάλογα περιοδικά της Αθήνας.

Σε άλλο τόνο, ξεχωρίζει το πεζό «Ποτέ πλειά» του Paul Verlaine ως μια πρώτη ένδειξη του ενδιαφέροντος ορισμένων για τους Γάλλους συμβολιστές⁶³. Η επιλογή της δημοτικής για τη μετάφραση αυτή δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη σε πεζό κείμενο. Πιστή στην καθαρεύουσα, η σύνταξη παραδέχεται ωστόσο: «αν και ακολουθεί την νεωτέραν ιδιόρρυθμον γλωσσικήν σχολήν ην, ημείς τουλάχιστον δεν επιδοκιμάζομεν, κατώρθωσε ν' αποδώση εν τη μεταφράσει όλην την λεπτότητα των ιδεών και του αισθήματος του πρωτοτύπου»⁶⁴.

⁶¹ «Επιστολαί εξ Ηρακλείου» *KH*, 2 (1906) 9

⁶² Ενδεικτικά: «Κυνήγια και περιπέτεια του Παύλου Καλλύ [Paul du Chaillu] εις την χώραν των Γοριλλών»· Ε. Κρεβίλ «Εν μυστήριον»· «Δράμα εν τοις ύδασι, ιστορία καρχαριών» και άλλες ανάλογες σειρές.

⁶³ Ανών «Ποτέ πλειά», *KH*, 10 (1907) 74. Τη θέση των Γάλλων συμβολιστών στα μαθητικά του διαβάσματα τονίζει ο Λ. Αλεξίου, «Οι Παραλλαγές στην Κρήτη», *Αφιέρωμα των Ελλήνων ποιητών στον ποιητή Απόστολο Μελαχρινό*, ό.π., 122-123.

⁶⁴ *KH*, 10 (1907) 74. Η παρατήρηση του Καρτσάκη (ό.π., 23, σημ. 1) ότι το περιοδικό αποδέχεται τη δημοτική στην ποίηση, σύμφωνα με τα καθιερωμένα, αλλά όχι στην πεζογραφία, δεν ισχύει απόλυτα: εμφανίζονται και πρωτότυπα πεζογραφήματα στη δημοτική, π.χ. Ερημίτης του Χωρήβ, «Η συγχώρεσι στο δολοφόνο» (από φ. 9, 71 και σε άλλες 4 συνέχειες).

Και σε άλλες πρωτότυπες συνεργασίες το περιοδικό επέδειξε ανάλογη ευελιξία απέναντι στις διάφορες μορφές της γλώσσας, φιλοξενώντας και κριτικές από υποστηρικτές της δημοτικής. Στις δυο βιβλιοκρισίες, που αφορούν σε εκδόσεις του μαθητή ακόμη Κωστή Χαριτάκη, η προσοχή εστιάζεται όχι μόνο στο περιεχόμενο, αλλά κατά μεγάλο μέρος και στη γλώσσα, σύμφωνα με τη γενικότερη τάση της εποχής: «Γλώσσα αμελέτητη, ένωση αυθαίρετη δημοτικής και καθαρεύουσας και αρχαίας, συνθετικές ασκήσεις μαθητού που του στρεβλώνουν ακόμα το γλωσσικόν αίσθημα οι δάσκαλοι, δειλά ακόμα και αδέξια και άτυχα φτερουγίσματα προς την αλήθεια και το φως»⁶⁵ χαρακτηρίζει τη συλλογή *Ανεμώναι* ο Γ. Α. Ν.. Σαφώς μεγαλύτερος στην ηλικία, ο συγκεκριμένος κριτικός είναι δημοτικιστής με προτιμήσεις ολότελα διαφορετικές από άλλους συνεργάτες - θιασώτης του αισθητισμού, κλείνει το κείμενό του με μια ρήση του Oscar Wilde. Τέτοιου είδους επιλογές, όπως αυτές του Ν. Καζαντζάκη, θα κριθούν αυστηρά στον τύπο στα αμέσως επόμενα χρόνια, με την κορύφωση των γλωσσικών αγώνων στην Κρήτη.

Προκειμένου να τονώσει το εθνικό φρόνημα των αναγνωστών και να καλλιεργήσει το ενδιαφέρον τους για την ιστορία, η *Κρητική Ηώς* προκήρυξε σχετικούς διαγωνισμούς, καλώντας τους απογόνους των οπλαρχηγών να διασώσουν ό, τι μπορούσαν από την προφορική παράδοση (τχ. 2, 15). Επίσης, πρόβαλε συστηματικά τις προσπάθειες του Χαριτάκη - εκτός από ένα δικό του σημείωμα τοπικής ιστορίας,⁶⁶ στο περιοδικό δημοσιεύονται αποσπάσματα και κριτικές από δυο σύντομα βιβλία που εξέδωσε με βιογραφίες επαναστατών και σχετικά ποιήματα γραμμένα με τον τρόπο του δημοτικού τραγουδιού, παραπέμποντας στη ρήση του Α. Βαλαωρίτη: «Θεμέλιον της νέας Ελληνικής ποιήσεως πρέπει να είναι η πιστή εξιστόρησις των παθημάτων και των μαρτυριών του Έθνους, η διηνεκής του Ελληνισμού προς τον ξενισμόν πάλη»⁶⁷.

Στο ίδιο πνεύμα κινούνται αρκετοί ακόμη επίδοξοι ποιητές, αφού 11 από τα συνολικά 59 ποιήματα φέρουν τίτλους όπως «Στην Κρήτη», «Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως» και άλλα παρόμοια. Από την άλλη, η σύνταξη του περιοδικού

⁶⁵ Γ. Α. Ν., «Αι Ανεμώναι», *ΚΗ*, 9 (1907) 70-71. Στις απαντήσεις αναγνωστών (φ. 10, 75) επικρίνεται για τη χρήση της δημοτικής. Την τάση των κριτικών να επικεντρώνονται στη γλώσσα επισημάνει ο P. Bien, *Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature*, Princeton: Princeton University Press 1972, 160-166, με ιδιαίτερη αναφορά στην «εριστική στενοκεφαλιά» του *Νουμά*.

⁶⁶ «Εθνικαί σελίδες: περί του πύργου του λιμένου» *ΚΗ*, 19 (1907) 150-151 και 21 (1908) 162, όπου κατακρίνεται η έλλειψη ενδιαφέροντος για την τοπική ιστορία και η φτωχή σχετική βιβλιογραφία. Την επόμενη χρονιά κυκλοφορεί στην Αθήνα η *Επίτομος ιστορία της Κρήτης* του Στ. Ξανθουδίδη.

⁶⁷ Η ρήση στο εξώφυλλο της συλλογής *Ανεμώναι. Έργα έμμετρα και πεζά*, Χανιά 1906. Ακολούθησε η έκδοση *Κρητικών πάνθεον*, Ηράκλειο 1907, που σχεδιαζόταν ως περιοδική αλλά δεν ξεπέρασε το ένα τεύχος.

είναι επιφυλακτική απέναντι στις υπερπατριωτικές κορώνες: τα κείμενα «Έλληνες εσμέν» και «Έχομεν και αλυτρώτους αδελφούς» δημοσιεύθηκαν περικομμένα «αφ' ενός μεν διότι φαίνονται ημίν προσήκουσαι μάλλον εις εφημερίδα πολιτικήν εξ άλλου δε ένεκεν της λογοκρισίας»⁶⁸.

Την αχαλίνωτη εξόρμηση επίδοξων λογοτεχνών αποτιμά αρνητικά ο Γ. Α. Ν., περιγράφοντας τους μαθητές γυμνασίου στην κριτική που μόλις είδαμε:

[...] Και δεν μαντεύεις πως από κείνα τα χείλη βγαίνουν λαμαρτίνειοι στεναγμοί, μελαγχολία Ρενέ και Βερθέρων κι' ότι μέσα σ' αυτά τα κεφάλια που δεν τ' άγγισεν ακόμα βαρύ το χέρι της πραγματικότητας βράζουν και συστρέφονται και απειλούν έκρηξη διηγήματα αγρίου πατριωτισμού ή μαύρης απαισιοδοξίας, δράματα και ειδύλλια με πέντε (αριθ. 5) πράξεις και άνω, στίχοι, μυθιστορήματα, εφημερίδες, περιοδικά⁶⁹.

Αν και δεν στρέφεται μόνο κατά του περιοδικού, στην κριτική αυτή συνοψίζεται μεγάλο μέρος της πρωτότυπης παραγωγής στην *Κρητική Ηώ*. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γιάννη Μουρέλλου: στις συνεργασίες του συμπεριλαμβάνονται οι πατριωτικοί στίχοι «Θρησκεία και πατρίς» μαζί με άτεχνη ερωτική ποίηση της νιότης όπως «Η απάρθηνη» και «Έλα», ενώ δημοσιεύεται κριτική του δικού του θεατρικού δράματος *Η προδοσία*. Τέλος, ο Μουρέλλος αποδίδει φόρο τιμής στον ποιητικό του μέντορα και πρώην συνεργάτη στο περιοδικό *Νεότης* Στέφανο Μαρτζώκη⁷⁰.

Κατά μια τουλάχιστον εκτίμηση, η παρουσία της *Κρητικής Ηούς* «ίσως θέρμανε τις κατοπινές εκδόσεις»⁷¹. Και πράγματι, εκτός από τους Μουρέλλο και Χαριτάκη, στους συνεργάτες του περιοδικού συγκαταλέγονται ο μελλοντικός ηθογράφος Γ. Καφφετζάκης-Μαράντης και ο λιγότερο γνωστός λογοτέχνης Ν. Στρατάκης. Επίσης, στον κύκλο των συνδρομητών συναντάμε ανθρώπους που θα ξεχωρίσουν αργότερα στη δημόσια ζωή, όπως τον φοιτητή Εμμανουήλ Τσουδερό, εδώ μεταξύ άλλων σε ρόλο υπερασπιστή των γυναικών⁷². Εδώ μπορούμε να παρακολουθήσουμε τους νέους

⁶⁸ Κ. Λαγουμιτζάκης, «Έλληνες εσμέν», *ΚΗ*, 3 (1906) 21.

⁶⁹ Γ. Α. Ν., «Αι Ανεμώναι», ό.π.. Στην απάντησή του (φ. 10, 75) ο Μ. Καλημεράκης υποστηρίζει ότι τα περί «φιλολογίδιτος» στο γυμνάσιο είναι υπερβολές, αφού «μεταξύ 450 και πλέον δυο ή τρεις δεν είναι παράδοξον να γράφωσι».

⁷⁰ Ιωάν. Δ. Μουρέλλος, «Στο μεγάλο μας εθνικό ποιητή Στέφανο Μαρτζώκη», *ΚΗ*, 13 (1907) 101, που ξεκινά: «Σε Σένα μεγάλε μου δάσκαλε, σε Σένα πνευματικέ μου πατέρα, που μ' εγέννησες μέσα στα θεία βασίλεια των Μουσών...». Την προθυμία του Μαρτζώκη να βοηθά τους επίδοξους νέους ποιητές στην Αθήνα ξεχωρίζει ο Κώστας Βάρναλης, *Φιλολογικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Κέδρος 1981, 59-60.

⁷¹ Α. Καρτσάκης, ό.π., 23.

⁷² *ΚΗ*, 7 (1907) 49. Ο Τσουδερός παρακολουθεί το περιοδικό στενά από την αρχή, χαιρετίζοντας την έκδοσή του με επιστολή στο τρίτο τεύχος («Η *Ηώς*» φ. 3, 24). Συνδρομητής από την Αγία Βαρβάρα

λογοτέχνες στα πρώτα τους βήματα. Νεοδιόριστος δάσκαλος στο Κάτω Χωριό Ιεράπετρας, ο Καφφετζάκης ενθαρρύνει τους μαθητές του να συμμετέχουν στους διαγωνισμούς του περιοδικού και υποβάλει τέσσερις δικές του συνεργασίες ρομαντικής και πατριωτικής έμπνευσης, πεζοτράγουδα σε γλώσσα ακόμα πιο συντηρητική από αυτή που θα μεταχειριστεί στα πρώτα του χρονογραφήματα:

*Ήτο νυξ έαρος, βαθεία και μελαγχολική. Οι αστέρες αμυδρώς σελαγίζοντες εν τω διαστήματι κατώπτριζον το γλυκύ αυτών φως εν τη γαληνιώση θαλάσση, ήτις τα υγρά αυτής κέλευθα εξήπλον ήμερα ως εν απεράντω πέπλω βαθυκύνω*⁷³.

Πρωτόλεια, με έντονη ακόμη την επίδραση του σχολείου, σε επίπεδο γλώσσας και περιεχομένου. Και ο Ν. Στρατάκης, αναπολώντας την εποχή μετά από μισόν αιώνα, θα χαρακτηρίσει τη δική του πρώτη συνεργασία ως «αφήγημα που μέσα του άχνιζε το ζεστό ερωτικό παραλήρημα και το επλαισίωσε μια πλούσια ρομαντική διάθεση»⁷⁴. Τα ίδια χαρακτηριστικά φέρουν τα κείμενα αγνώστων σήμερα συνεργατών, με σαφή προτίμηση για την ποίηση και το πεζοτράγουδο. Συχνότερα από τα πατριωτικά εμφανίζονται ποιήματα ερωτικά, με τίτλους όπως «Κρυφή λαχτάρα», «Σ' εσένα» και «Η αιτία του πόνου μου».

Μόλις οκτώ από τους ογδόντα και πλέον συνεργάτες ασχολούνται με την πεζογραφία, όπου με ελάχιστες εξαιρέσεις κυριαρχεί η καθαρεύουσα. Παραγωγικότερος όλων είναι ο Έσπερος, που προβάλλεται από το πρώτο κιόλας τεύχος του περιοδικού (ενδεχομένως να ανήκει στη συντακτική ομάδα), με κείμενο-πρότυπο «των λεπτών εκείνων αρετών αίτινες καλούνται ευγένεια και αβρότης ύφους»⁷⁵. Και πρόκειται σαφώς για γλώσσα, περιεχόμενο και ύφος που παραπέμπουν στον ρομαντισμό: οραματισμοί, αυτοκτονίες, και ο ιδανικός τύπος της κόρης μέσα στη φύση:

Εβλεπον διαρκώς την σιτόχρουν εκείνην κόρην με την βραχείαν εσθήτα και το βλέμμα μου προσηλκύνετο ακουσίως εις τα λευκά πέταλα των ανθέων της

είναι ο Μ. Σηφάκης (φ. 11, 88), μελλοντικός ιδρυτής ιδιωτικού λυκείου στο Ηράκλειο και εκδότης του εκπαιδευτικού περιοδικού *Φως*.

⁷³ Γ. Ι. Καφφετζάκης, «Νυξ ρέμβης», *KH*, 12 (1907) 94.

⁷⁴ Ν. Στρατάκης, «Πριν από πενήντα χρόνια», *Κνωσός*, 15 (1955) 4. Προφανώς αναφέρεται στο κείμενο «Μία πρωία εν τη εξοχή», *KH*, 3 (1906) 23. Στο περιοδικό δημοσιεύτηκαν άλλες τέσσερις συνεργασίες του – τα μόνα κείμενα που έγραψε στο Ηράκλειο. Αργότερα θα ξαναεμφανιστεί από τις Σέρρες και την Αθήνα.

⁷⁵ Εισαγωγικό σημείωμα σύνταξης στο κείμενο του Έσπερου «Αμυγδαλής άνθη», *KH*, 1 (1906) 1.

αμυγδαλής, τα οποία επεκάθηντο αβρώς επί των πλοκάμων της κόμης της...⁷⁶.

Εδώ βρισκόμαστε ακόμα σε μια εξιδανίκευση του αγνού έρωτα, μακριά από την τολμηρή ηδυπάθεια που έχει κεντρική θέση στο *Όφης και κρίνο*.

Στην παλιά διδακτική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα, που τόσο κατηγορηματικά απέρριπταν οι υπέρμαχοι του αισθητισμού, ανήκει η πρώτη απόπειρα συγγραφής αστικού μυθιστορήματος με φόντο το Ηράκλειο, το οποίο παρουσιάζεται από την αρχή της δεύτερης περιόδου (φυλλάδια 20 ως 24) ως καρπός συλλογικής προσπάθειας. Με τίτλο *Το απαίσιον ξημέρωμα*, εξιστορεί τις περιπέτειες του Αριστεΐδη, μαθητή από τη Μεσαρά που επιστρέφει στο Ηράκλειο μετά τις επαναστάσεις για να συνεχίσει τις σπουδές του στο γυμνάσιο. Στην πόλη συναντά τον πρώην συμμαθητή του Θεόδωρο, «κομψευόμενο» και παραστρατημένο νέο που θα επιχειρήσει να παρασύρει και αυτόν στον υπόκοσμο. Αν και η αφήγηση διακόπτεται με το κλείσιμο του περιοδικού στην 5η συνέχεια, στο εισαγωγικό σημείωμα ξεκαθαρίζεται ο ηθικοπλαστικός χαρακτήρας του εγχειρήματος:

Οι αναγνώσται μας θέλουσιν ιδει εξελισσόμενα εν μέσω σκηνών πλήρους ενδιαφέροντος και ζωής όλα τα ελαττώματα και την σαπρίαν ήτις δυστυχώς τοσούτον προώρως ήρξατο να μαστίζη την αρτιπαγή κοινωνίαν μας, εκ παραλλήλου δ' άμα τα υγεία εκείνα στοιχεία τα κεκρυμμένα εις τα βάθη της λαϊκής ψυχής άτινα, αναθάλλοντα ως σπόρος γόνιμος, κέκλυνται, ως ελπίζομεν, να επιφέρωσιν εν αποτέρω μέλλοντι, την εξάγνησιν και αναγέννησιν της κοινωνικής ψυχής⁷⁷.

Και σε επόμενο τεύχος, απαντώντας σε παρατηρήσεις αναγνωστών για το ζοφερό περιεχόμενο του έργου, η σύνταξη επικαλείται το νατουραλιστικό του χαρακτήρα: «Εάν... αναφαίνωνται πληγαί ειδεχθείς και μέλη σεσηπότα δεν πταίομεν ημείς αλλά τα πράγματα, διότι ημείς αντιγράφομεν εκ της πραγματικότητας.»⁷⁸. Η τεχνική του Ζολά σε πιστή εφαρμογή, προκειμένου να αναδείξει τους πειρασμούς που

⁷⁶ Έσπερος, «Αμυγδαλής άνθη», ό.π..

⁷⁷ «Το απαίσιον ξημέρωμα», *KH*, 20 (1908) 157.

⁷⁸ Απάντηση προς Κοινωνιολόγον (Ι. Δ. Ε.), στήλη αλληλογραφίας, *KH*, 23 (1908) 184. Σε πλαίσια διαφορετικά, την ίδια λογική θα επιστρατεύσει η Γαλάτεια Καζαντζάκη για να αποκρούσει τους αριστερούς επικριτές της το 1930, στο περιοδικό *Πρωτοπόροι*, τχ. 2, 59: «Τώρα, αν στα διηγήματά μου οι περισσότεροι τύποι είναι ξεπεσμένοι ηθικά αντί να είναι επαναστάτες, αυτό συμβαίνει επειδή από τέτοιους πλεονάζει η ζωή γύρω μου». Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Καστανιώτης 1996, 163.

καλούνται να αντιμετωπίσουν οι μαθητές της επαρχίας στο Ηράκλειο των 24.000 κατοίκων.

Στοιχεία που μαρτυρούν τον ελαφρύ χαρακτήρα της *Κρητικής Ηούς*, παραπέμποντας περισσότερο στα οικογενειακά περιοδικά του ύστερου 19^{ου} αιώνα παρά στα κατοπινά περιοδικά λόγου και τέχνης, είναι η συχνή δημοσίευση αινιγμάτων και ευτράπελων ειδήσεων, η ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ αναγνωστών με περίτεχνα ψευδώνυμα (π.χ. «Το Αιθέριον Χαμογέλασμα ασπάζεται τον Κόμητα της Κεφαλληνίας και περιμένει νεότερα»⁷⁹) και η τακτική παρουσίαση νέων ευρημάτων της επιστήμης (σειρές «Το ράδιον και αι θεραπευτικά αυτού ιδιότητες», «Περί των υψιπέκνων ηλεκτρικών ρευμάτων», κ.ά.). Το υπερτοπικό δίκτυο συνδρομητών που αναφέρθηκενωρίτερα δεν επεκτείνεται σε συνεργασία με γνωστούς λογίους και λογοτέχνες της εποχής, με μόνη εξαίρεση τον Δ. Καλογερόπουλο⁸⁰, που είχε κάθε λόγο να προσελκύει το ενδιαφέρον των νέων για τις δικές του εκδόσεις. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι από την παλαιότερη γενιά Ηρακλειωτών αφιερώνεται χώρος στον τότε γυμνασιάρχη Ν. Παλιεράκη, με ένα κείμενό του για τη σημασία των σχολικών περιπάτων⁸¹.

Συνολικά, η *Κρητική Ηώς* σηματοδοτεί το πρώτο ενδιαφέρον ενός πυρήνα νεαρών Ηρακλειωτών για τη δημιουργία πνευματικής κίνησης και λογοτεχνικής παραγωγής. Έντυπο στο μεταίχμιο, στις σελίδες του βρίσκουμε τα πρωτόλεια μερικών ανθρώπων που θα διαμορφώσουν πλήρως το προσωπικό τους λογοτεχνικό ύφος στα αμέσως επόμενα χρόνια. Η παρουσία δημοτικιστών, μαζί με μερικές μεταφράσεις και αναφορές σε συγγραφείς του συμβολισμού και του αισθητισμού, δείχνουν το δρόμο που ήδη ακολουθούν ορισμένοι. Οι τάσεις αυτές φανερώνονται ολοκάθαρα πια στις συνεργασίες των Ηρακλειωτών με τα περιοδικά της Αθήνας και της Αιγύπτου, και στα κείμενα που δημοσιεύουν στην *Κρητική Στοά*.

2.6. Νέοι λογοτέχνες και υπερτοπικές συνεργασίες

Λίγο πριν από την κυκλοφορία του νεανικού περιοδικού, στα τέλη του 1905 εκδίδεται στην Αθήνα το *Όφρις και Κρίνο*, το πρώτο γνωστό μας αυτοτελές μυθιστόρημα σύγχρονου Ηρακλειώτη συγγραφέα. Το περιεχόμενό του, οι οφειλές του ιδίως στον D'

⁷⁹ «Μικραί δημοσιεύσεις», *KH*, 13 (1907) 104. Και εδώ η χρήση ψευδωνύμων δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε επακριβώς τον αριθμό γυναικών συνδρομητών ή συνεργατών, οπωσδήποτε όμως αποτελούν μικρή μόνο μειοψηφία.

⁸⁰ «Ανάγλυφα», *KH*, 20 (1908) 159. Αργότερα, ο Καλογερόπουλος έστειλε συνεργασίες στους τόμους 2 και 3 της *Κρητικής Στοάς*.

⁸¹ «Σχολικοί περίπατοι», *KH*, 14-15 (1907) 110-111 και τχ. 16 (1907) 123-124..

Annunzio και τον Επισκοπόπουλο, και η κριτική του υποδοχή στην Αθήνα, έχουν επαρκώς διερευνηθεί αλλού⁸². Για την παρούσα μελέτη, σημασία έχει ότι το βιβλίο και ο συγγραφέας κόμισαν νέα πράγματα στο Ηράκλειο, ωθώντας και άλλους να ασχοληθούν με τη λογοτεχνία. Στα μάτια των μαθητών γυμνασίου παρουσιάζεται το πρότυπο του φτασμένου συγγραφέα, με ένα κείμενο που κεντρίζει αμέσως την εφηβική τους φαντασία. Όπως θυμάται ο Νίκος Στρατάκης:

[Ημασταν] Θαυμαστές από τότε του Καζαντζάκη που είχε εκδόσει εκείνο το περίφημο κόκκινο βιβλιαράκι «Όφης και Κρίνο». Το κρατούσε πάντα στην τσέπη του αυτό το βιβλιαράκι ο Λευτέρης, το ξεφύλλιζε και το διάβαζε αχώρταγα.⁸³

Πρόκειται φυσικά για τον Λευτέρη Αλεξίου, που ομολογεί και ο ίδιος πως ο Καζαντζάκης τον έστρεψε σε μια κρίσιμη στιγμή από την μουσική προς την λογοτεχνία⁸⁴. Σε κανέναν άλλο Ηρακλειώτη συγγραφέα δεν φαίνεται τόσο καθαρά η επιρροή της καζαντζακικής σκέψης όσο στον Αλεξίου, ίσως διότι ήταν από τους λίγους σε θέση να την κατανοήσει, να την επεξεργαστεί και τελικά –γύρω στο 1926– να την απορρίψει.

Στα μαθητικά του χρόνια ο ίδιος θυμάται τον Καζαντζάκη να απαγγέλνει ποιήματα από μια ιδιόχειρη συλλογή, με αντιγραφές κυρίως Γάλλων συμβολιστών (Mallarmé, Verlaine, Rimbaud, de Regnier, κ.ά.) μαζί με μερικά ποιήματα του Παλαμά⁸⁵. Αυτά τα δυο ρεύματα –αισθητισμός και συμβολισμός– θα κυριαρχήσουν στις συνεργασίες των νέων με έντυπα εκτός Κρήτης. Έχοντας γνωρίσει πολλές νέες ποιητικές φωνές μέσα από τα περιοδικά που έφταναν στην επαρχία, ήταν φυσικό να επιδιώξουν την δημοσίευση των έργων τους, με την ελπίδα να φτάσουν σε ένα ευρύτερο κοινό⁸⁶. Με παραγωγικότερους τους Νίκο Καζαντζάκη και Γαλάτεια Αλεξίου (με τα διάφορα ψευδώνυμά τους), στο διάστημα 1906-1916 συνεργάζονται εννέα Ηρακλειώτες με τουλάχιστον τέσσερα σημαντικά περιοδικά της εποχής: δυο της Αλεξάνδρειας (*Νέα Ζωή* και *Γράμματα*) και δυο της Αθήνας (*Πινακοθήκη* και *Ο Νουμάς*).

⁸² Βλ. ενδεικτικά Α. Σαχίνης, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, Αθήνα 1981, 321-336· Peter Bien *Kazantzakis. Politics of the Spirit* (τόμ. 1), Princeton: Princeton University Press 1989, 8-9· Γεώργιος Εμμ. Στεφανάκης, *Αναφορά στον Καζαντζάκη*, Αθήνα: Καστανιώτης 2007, 37-49.

⁸³ Ν. Στρατάκης, «Στη μνήμη του Λευτέρη Αλεξίου», *Πατρίς*, φ. 8182/6-10-1964. Για την αντίδραση των νέων βλ. και Γ. Π. Πάγκαλος, *Πάρεργα (Τόποι και πρόσωπα)*, Αθήνα 1962, 93.

⁸⁴ Λ. Αλεξίου, *Κρητικό χρονικό...*, ό.π., 34.

⁸⁵ Ανάλογη αλλά μεταγενέστερη συλλογή (του 1907) υπάρχει στο Αρχείο Ν. Καζαντζάκη του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης (στο εξής ΙΜΚ), Α/Α 6..

⁸⁶ Γ. Μαράντης, «Η Ελενιώ», *ΝΕφ.*, φ. 1431/15-3-1920), με αναφορά στο ρόλο των περιοδικών.

Είναι γνωστό πως τα κείμενα του Καζαντζάκη και της Αλεξίου που δημοσιεύονται στην *Πινακοθήκη* και άλλα περιοδικά από το 1906 είναι σε μεγάλο βαθμό αυτοβιογραφικά⁸⁷. Σε μερικές περιπτώσεις, μάλιστα, οι δυο συγγραφείς εμφανίζονται να συνομιλούν: ακολουθώντας το πεζογράφο «Τι μου λένε οι παπαρούνες» του Καζαντζάκη, όπου ο αφηγητής δηλώνει πως «το θαύμα της Αγάπης άστραψε μέσα μου», η Αλεξίου υπογράφει ένα κείμενο λιγότερο αισθησιακό με τίτλο «Τι μούπανε οι κυκλαμίες»⁸⁸, στο οποίο ένα κυκλάμινο παρακαλεί την αφηγήτρια να μην την ξεριζώσει από το βουνό, παρά να την αφήσει «εδώ που γεννήθηκα, κι' έρχου κάθε χρόνο να με βλέπεις – έτσι θα μ' αγαπάς αιώνια». Σε άλλη συνεργασία της Γαλάτειας από το Ηράκλειο, περιγράφεται το τέλος μιας σχέσης, με μια ανώνυμη ανδρική φωνή να δηλώνει έτοιμος να θυσιάζει την αγάπη, που τον περιορίζει πια, για χάρη της Δόξας⁸⁹. Εδώ, από πολύ νωρίς, εμφανίζεται η διαπάλη ανάμεσα στην αφοσίωση προς τη σύντροφο και την υψηλή αποστολή του καλλιτέχνη, θέμα που θα επανέλθει στο μυθιστόρημα της Γαλάτειας *Άνθρωποι και υπεράνθρωποι* (1957). Στα κείμενα αυτοβιογραφικής έμπνευσης ανήκουν και τα «Γράμματα» της Γαλάτειας στην *Πινακοθήκη*, που με την οξεία τους κριτική στον κοινωνικό περίγυρο ξεσήκωσαν αντιδράσεις ανάμεσα στους ευπόληπτους αστούς του Ηρακλείου.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε πως ο Καζαντζάκης και η Αλεξίου δημοσίευσαν σονέτα σε περιοδικά της Αιγύπτου το 1914, πιθανότατα λαμβάνοντας αφορμή από τη συμμετοχή τους τον προηγούμενο χρόνο στο αφιέρωμα των *Γραμμάτων* στον Μαβίλη, όπου έγραψαν εγκωμιαστικά για τον Επτανήσιο ποιητή⁹⁰. Σημαντικό ρόλο θα έπαιξε και η εντατική μελέτη του Δάντη στην οποία επιδόθηκε τόσο ο Καζαντζάκης όσο και ο παραγωγικός ποιητής σονέτων Λευτέρης Αλεξίου. Σε πείσμα των καιρών, το ίδιο είδος θα καλλιεργούν με επιμονή τις επόμενες δυο δεκαετίες και άλλοι Ηρακλειώτες.

⁸⁷ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου*, Αθήνα 1997, 95-96, με αναφορά στις νουβέλες της Γαλάτειας *Ridi Pagliacio* (1909) και *Κόκκινη ζωή* (1912). Για τον Καζαντζάκη βλ. P. Bien, *Kazantzakis. Politics of the Spirit*, ό.π., 9, 16-17.

⁸⁸ Κάρμα Νιρβαμή, «Τι μου λένε οι παπαρούνες», *Πινακοθήκη*, 6, τχ. 66 (1906) 96-98· Lalo de Castro, «Τι μούπανε οι κυκλαμίες», *Πινακοθήκη*, 7, τχ. 73 (1907) 7-9. Ως «φουντωμένη παπαρούνα» περιγράφεται η Γαλάτεια τρία χρόνια αργότερα, στο κείμενο του Καζαντζάκη «Γαλάτεια Αλεξίου», *ο Νουμάς*, 7, τχ. 348 (1909) 1-3..

⁸⁹ Lalo de Castro, «Stances», *Πινακοθήκη*, 7, τχ. 76 (1907) 81-82.

⁹⁰ Πετρούλα Ψηλορείτη, «Σονέτα» (sic), *Νέα Ζωή*, 9, τχ. 1 (1914) 7-10 και Πέτρος Ψηλορείτης, «Οιδίποδας - Τα αιώνια - Η αμυγδαλιά – Θερμοπύλες», *Γράμματα*, 2, τχ. 21 (1914) 313-314· «Γνώμες για το Μαβίλη», *Γράμματα* 2.13 (1913) 84. Οχι άδικα, σε εκτενές κριτικό δοκίμιο για την Πετρούλα Ψηλορείτη στη *Νέα Ζωή*, 10, τχ. 3-4 (1915) 214-226, ο Κ. Ν. Παππάς διακρίνει στο σονέτο *Δον Κιχώτης* της Γαλάτειας στίχους «επηρεασμένους από τη σεμνή, ελληνικώτατα λιτή ποιητική τέχνη του Καβάφη».

Στα περιοδικά εκτός Κρήτης, αυτή την περίοδο οι λιγότερο γνωστοί της συντροφιάς ασχολούνται αποκλειστικά με την ποίηση. Στη *Νέα Ζωή* του 1910 βρίσκουμε τον γνώριμο από την *Κρητική Ηώ* Κωστή Χαριτάκη με το ποίημα «Η βούργια»⁹¹, με γλώσσα και στιχουργία ενδεικτική της εμμονής του στην δημοτική παράδοση. Εντελώς διαφορετική κατεύθυνση έχουν οι ιδιαίτερα συχνές συνεργασίες Ηρακλειωτών στα *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας κατά το πρώτο έτος κυκλοφορίας τους (1911). Εδώ ασφαλώς βρίσκεται και ο διάυλος που φέρνει το ποίημα «Μάρτιαι ειδοί» του Καβάφη, σταθερού συνεργάτη των *Γραμμάτων*, πολύτιμο δώρο στον τρίτο και τελευταίο τόμο της *Κρητικής Στοάς* του Μουρέλλου. Η πρόιμη γνωριμία με τον Αλεξανδρινό οδήγησε και τη Γαλάτεια, όσο βρισκόταν ακόμα στο Ηράκλειο, να γράψει μια από τις πρώτες κριτικές αποτιμήσεις του έργου του, που ο ίδιος θυμόταν με ευγνωμοσύνη πολλά χρόνια αργότερα⁹². Σε επόμενα τεύχη των *Γραμμάτων* δημοσιεύουν ποιήματά τους οι Ηρακλειώτες Γιώργος Λουλακάκης, Μιχάλης Αναστασίου, Μανόλης Παπαστεφάνου, Μύρων Γουναλάκης, και Μιχάλης Καλημεράκης, ενώ με την απόδοση ενός ποιήματος του Mallarmé εγκαινιάζει τη μεγάλη του προσφορά στη λογοτεχνική μετάφραση ο Λ. Αλεξίου⁹³.

Σε πλήρη εναρμόνιση με το δεδηλωμένο στόχο της συντακτικής ομάδας των *Γραμμάτων* να προτάσσει τη συγκίνηση, και να αναζητεί τον τεχνίτη που «θα μας χαρίσει τη μεγάλη ανατριχίλα της Τέχνης»⁹⁴, στις συνεργασίες των Ηρακλειωτών κυριαρχεί η ηδυπάθεια του αισθητισμού, κάποτε με τη χρήση του ελευθερωμένου στίχου:

*Κρασί καρνάδο ολονυχτίς
Ταχείλη σου μουστώνει,
κι' όλο κι' αχνίζουν, - ηλιόγνομη
μια καρπεριά – οι γοφοί σου
και στέκει σου ροδομεστό
τ' ωραίο κορμί,*

⁹¹ Κωστής Α. Χαριτάκης, «Η βούργια», *Νέα Ζωή*, 6, τχ. 4 (1910) 153.

⁹² Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 40. Δέκα και πλέον χρόνια μετά την κριτική της Γαλάτειας, και παρά τις προσπάθειες προώθησης του ποιητή από τον Μ. Βαϊάνο, το «θέμα Καβάφη» δίστασε τη συντακτική ομάδα του χανιώτικου λογοτεχνικού περιοδικού *Αυγερινός*. Βλ. Εμμ. Κριαράς, *Μακράς ζωής αγωνίσματα*, Αθήνα 2009, 34.

⁹³ Stéphane Mallarmé, «Το όραμα», μτφ. Α. Σοφιστή, *Γράμματα*, 1, τχ. 11 (1911) 374. Εν είδει αφιερώματος σχεδόν, στο ίδιο τεύχος εμφανίζονται άλλοι 3 Ηρακλειώτες.

⁹⁴ «Αφορμές αντί για πρόγραμμα», *Γράμματα*, 1, τχ. 1 (1911) 1-3.

καθώς φουσκώνουνε
 οι ανθοί οι κρυφοί σου⁹⁵.

Ένας ποιητικός κόσμος που δίνει διέξοδο στη νεανική ορμή και που, όπως παρατηρήθηκε για το *Όφισ και Κρίνο*, μάλλον σχετίζεται περισσότερο με την εντρυφήση στα σχετικά λογοτεχνήματα παρά με την ίδια την εμπειρία⁹⁶. Παραπλήσιες είναι οι συνεργασίες άλλων - ακόμα ο πιο χαμηλών τόνων Αναστασίου υπογράφει το αισθησιακό «Τραγούδι των ρόδων», αναπτύσσοντας σε μεγαλύτερη σύνθεση την επιμελημένη στιχουργία για την οποία έμεινε κυρίως γνωστός⁹⁷. Με θλιμμένη διάθεση για τα περασμένα και αναφορές στο φθινοπωρινό κλίμα του συμβολισμού μιλά έτερος της ομήγυρης, ο έμπορος Μύρων Γουναλάκης⁹⁸.

Ποσοτικά μεγαλύτερη παρουσία στα *Γράμματα* είχε ο ιδιαίτερα δημοφιλής στη συντροφιά Μιχάλη Καλημεράκης, έχοντας ήδη συνεργαστεί με τον *Νουμά*. Στα μαθητικά πρωτόλεια που εκδόθηκαν μεταθανάτια ο τόνος είναι κατά κύριο λόγο σατυρικός, με τη συχνή χρήση διαλεκτικών στοιχείων, σε ποιήματα προσδεμένα στην επικαιρότητα. Αλλά στα κατοπινά χρόνια η διάθεση αλλάζει - τα κρητικά στοιχεία δεν λείπουν εντελώς, ιδίως σε ποιήματα με τοπικές αναφορές, σαφώς όμως υποχωρούν. Στα *Γράμματα*, κλίμα παράλληλο με αυτό των άλλων Ηρακλειωτών βρίσκουμε στους πρώτους στίχους της συλλογής «Επιθυμίες», αλλά κυρίαρχη θέση στην ποίηση του Καλημεράκη έχει αυτό που ονόμασε ο Καζαντζάκης μια «πολυστέναχτη βυζαντινότροπη μελωδία»⁹⁹. Όπως φαίνεται εδώ, η επιλογή του σκηνικού και του λεξιλογίου θυμίζουν τον Μελαχρινό των *Παραλλαγών*, γνωστό στο Ηράκλειο από τα διαβάσματα της παρέας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το ακόλουθο σύντομο ποίημα:

ΛΥΣΗ

Στη χώρα βουβοί οι ίσκιои θεμελιώνουνε
 τη νύχτια σιγή· τη γαλήνη στοιχειώνουνε.
 Τις κορφές βασίλισσες η πορφύρα έντυσε,
 που σένρετ' αργοδιάβατη στ' άδντα

⁹⁵ Γ. Λουλακάκης, «Ηβη», *Γράμματα*, 1, τχ. 9 (1911) 314.

⁹⁶ Βλ. την κριτική του Σαμπρόλ [=Ανδρέας Χρυσάνθης] στην εφ. *Εστία*, 13-1-1906 αναδημοσιευμένη μαζί με άλλες στο Ν. Καζαντζάκης, *Όφισ και κρίνο* (επιμ. Π. Σταύρου), Αθήνα 2005, 191-193.

⁹⁷ Μ. Αναστασίου, «Το τραγούδι των ρόδων», *Γράμματα*, 1, τχ. 11 (1911) 373. Από την άλλη, με το ποίημα «Εσπέρα» στο τχ. 15 (1913) 102, κάνει την πρώτη αναφορά στον χώρο των αναμνήσεων, όπου θα καταφύγει και στην κατοπινή του παραγωγή. Βλ. Μ. Αποσκίτου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μ. Αναστασίου», *Κρητολογικά*, ό.π., 131.

⁹⁸ Μ. Γουναλάκης [και Γουναλάκης] «Olympria», *Γράμματα*, 1, τχ. 11 (1911) 374 / «Μαργαρίτα», 2, τχ. 17 (1913) 241 / «Αποχαιρετισμός», 2, τχ. 21 (1914) 385.

⁹⁹ Μ. Καλυβίτης, «Επιθυμίες», *Γράμματα*, 1, τχ. 9 (1911) 290. Για την κρίση του Καζαντζάκη βλ. *Μιχάλης Καλημεράκης Θεωρίτης – Καλυβίτης*, ό.π., 8.

των πύρινων ναών του βασιλέα του ήλιου,
για τις μεγάλες λειτουργίες των ωρών¹⁰⁰.

Ο Καλημεράκης εκτιμήθηκε όχι μόνο για την ποίησή του, αλλά και για την φιλολογική του κατάρτιση. Στις συστάσεις του προς νεότερους συνοψίζονται οι προτιμήσεις της εποχής, χωρίς αναφορές σε ξένους ποιητές: «Γράφετε στίχους αγαπητέ μου, αλλά για να τους φυλάξετε... Εν τω μεταξύ διαβάσετε. Διαβάστε Παλαμά, Γρυπάρη, Πορφύρα ακόμη και Πολέμη (τα *Εξωτικά* του θα σας χρησιμεύσουν). Από τους παλιούς μη λησμονείτε το Σολωμό και το Βαλαωρίτη»¹⁰¹. Στη δική του περίπτωση, η πλήρης διαμόρφωση μιας προσωπικής φωνής διακόπηκε μετά τη διάγνωσή του με φυματίωση το 1916, οπότε περιορίστηκε στον ρόλο του χρονογράφου.

Η παραπάνω σύντομη περιήγηση σε μη κρητικά περιοδικά μας επέτρεψε να δούμε το είδος της ποίησης που καλλιεργούνταν στο Ηράκλειο κατά την εποχή των θρυλικών θερινών συνάξεων της συντροφιάς Αλεξίου - Καζαντζάκη στο Κράσι, παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων. Ως εξέχουσα μορφή αναγνωρίζεται ήδη ο Καζαντζάκης, όπως βλέπουμε και σε σχετικές αφιερώσεις ποιημάτων. Δεν μπορούμε όμως να μιλήσουμε για ξεχωριστή «νεοκρητική» σχολή υπό την καθοδήγησή του – απλά οι συνομήλικοι πειραματίζονται μεταξύ άλλων με το ευρύτερο ρεύμα του αισθητισμού, σε συνεργασία με τα *Γράμματα* και τη λεγόμενη «Ηδονιστική σχολή Αλεξανδρείας»¹⁰². Ο ίδιος ο Καζαντζάκης, ας σημειωθεί, είχε ήδη πάρει αποστάσεις από το συγκεκριμένο ρεύμα το 1907, δηλώνοντας για το *D' Annunzio*: «Εξεγείρει μερικούς νέους που πριν να γνωρίσουν τη ζωή είναι φυσικόν να ζητούν απ' αυτήν πολύ περισσότερα απ' ό,τι μπορεί να δώσει»¹⁰³.

Όπως και να έχει, με τη δραστηριότητά τους οι νέοι διευρύνουν τις επαφές της πόλης με το δίκτυο λογοτεχνών της Ελλάδας και της διασποράς. Αξιοποιώντας και παλαιότερες γνωριμίες από τα μαθητικά του χρόνια, από τα τέλη του 1909 ο Γιάννης Μουρέλλος είχε κιάλας επιχειρήσει να παρουσιάσει μια «αρκετά ακριβή εικόνα της εν

¹⁰⁰ Μ. Καλυβίτης, «Δύση», *Γράμματα*, 1, 4 (1911) 99. Πβ. «Απολυτικά (I)», Απόστολος Μελαχρινός, *Τα ποιήματα*, επιμ. Αγορή Γκρέκου, Αθήνα: Εστία 1994, 69. Και στις μεγάλες συνθέσεις του Καλημεράκη (π.χ. *Θρήνοι*) βλέπουμε μια παρόμοια με τον Μελαχρινό διάταξη σε μικρότερες αυτοτελείς ενότητες.

¹⁰¹ Ο Παλαιός, «Φιλολογικές αναμνήσεις: ο ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης Καλυβίτης», *Δράσις*, φ. 1299/13-9-1936. Γνωστή ήταν η εκτίμηση που έτρεφε, εκτός από τον Μελαχρινό, και στον Μαλακάση. Βλ. το χρονογράφημα «Στο θλιβερό απόβραδο», *Μιχάλης Καλημεράκης Θεοσίτης – Καλυβίτης*, ό.π., 177-178.

¹⁰² Για το περιοδικό και την τέχνη που προωθεί βλ. Μαρία Ρώτα, «Ανασυνθέτοντας την αλεξανδρινή λογοτεχνική δραστηριότητα, 1910-1930», *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2012, 49-53.

¹⁰³ Bien, *Kazantzakis. Politics of the Spirit*, ό.π., (τόμ. 1) 12.

Κρήτη φιλολογικής κινήσεως» στον δεύτερο τόμο του δικού του ημερολογίου-περιοδικού *Κρητική Στοά*, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα τη συνεργασία λογοτεχνών από άλλους τόπους¹⁰⁴.

2.7. Η *Κρητική Στοά*

2.7.1. Εκδοτικά

Όπως στην περίπτωση της *Κρητικής Ηούς*, οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την *Κρητική Στοά* είναι έμμεσες – στο Αρχείο Μουρέλλου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης δεν σώζεται παρά η σφραγίδα του περιοδικού¹⁰⁵. Από τον Γ. Καφφετζάκη-Μαράντη μαθαίνουμε ότι τη συντακτική ομάδα αποτελούσαν οι φίλοι Γιάννης Μουρέλλος, Μιχάλης Καλημεράκης και Γιάννης Σταυριδάκης. Ο τελευταίος είχε ευθύνη για την πολυτελή εμφάνιση του περιοδικού, που μνημονεύεται ευνοϊκά σε σχεδόν όλες τις κριτικές¹⁰⁶. Εκτός από αναφορές σε ένα ταξίδι προώθησης της *Στοάς* στην Αίγυπτο, δεν έχουμε στοιχεία για την κυκλοφορία της, τον αριθμό των συνδρομητών ή τα γενικότερα οικονομικά. Λόγω του πολυτελούς χαρτιού και της εικονογράφησης, το κόστος παραγωγής θα ήταν ιδιαίτερα υψηλό - απαγορευτικό για μια πιο τακτική έκδοση. Και είμαστε σίγουροι πως ο ρόλος της διαφήμισης στη χρηματοδότηση είναι ασήμαντος, αφού ο σχετικός χώρος περιορίζεται στις δυο τελευταίες σελίδες του πρώτου τεύχους. Δεν αποκλείεται, πάντως, να δημοσιεύθηκαν επί πληρωμή οι πολλές φωτογραφίες προσωπικοτήτων που κοσμούν τα τεύχη¹⁰⁷.

Η διακοπή έκδοσης της *Κρητικής Στοάς* μετά από 3 τεύχη (1908, 1909, 1911) οφείλεται πιθανά όχι τόσο στα οικονομικά ή στις πολεμικές περιπέτειες, όσο στην ίδρυση της *Νέας Εφημερίδας* από τον Μουρέλλο τον Απρίλιο του 1911: ανάλογη τύχη είχαν τα *Νεοελληνικά Γράμματα* το 1928, με την ίδρυση της *Ελευθέρας Σκέψης*. Όσο για το κενό στις χρονολογίες το 1910, είναι φαινομενικό και μόνο. Αντίθετα με τη συνήθη πρακτική (π.χ. *Ημερολόγιον Σκόκου*, *Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1909* κ.ά.), τα πρώτα δυο τεύχη της *Κρητικής Στοάς* φέρουν τη χρονολογία του χρόνου που

¹⁰⁴ «Πρόλογος», *ΚΣΤ* 2 (1909).

¹⁰⁵ Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ. Περιγραφές της *Κρητικής Στοάς* έχουν ήδη δοθεί, πρώτα από την Μ. Αποσκήτη, «Ηρακλειώτικα φιλολογικά περιοδικά», *Κρητολογικά*, ό.π. 161-163. Επιπρόσθετες πληροφορίες δίνει ο Α. Καρτσάκης, *Λογοτεχνικά περιοδικά του Ηρακλείου*, ό.π., 23-27. Εδώ θα περιοριστούμε σε παρατηρήσεις που προκύπτουν κυρίως από την ανάλυση των στοιχείων στην ηλεκτρονική αποδελτίωση.

¹⁰⁶ Γ. Καφφετζάκης-Μαράντης, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μιχαήλ Καλημεράκης», *Δράσις*, φ. 2054/1-4-1939.

¹⁰⁷ Για την υιοθέτηση αυτής της τακτικής από τον *Νουμά* βλ. την Εισαγωγή του Χ. Χατζηιωσήφ στην επιμελημένη από τον ίδιον *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα* (Α'1) 15.

φεύγει, ενώ το τρίτο φέρει εκείνη του χρόνου που έρχεται¹⁰⁸. Άρα, από ένα τεύχος κυκλοφόρησε το Δεκέμβριο του 1908, 1909 και του 1910. Παρότι η περιοδικότητα παραπέμπει σε ημερολόγιο, λείπουν άλλα συνήθη χαρακτηριστικά του είδους, όπως ο καζαμιάς, το εορτολόγιο κλπ. Έτσι, η *Κρητική Στοά* είναι από τις ελάχιστες εκδόσεις του Ηρακλείου που καλύπτουν το χώρο ανάμεσα στο περιοδικό και το ημερολόγιο. Άλλη μια προσπάθεια σαφώς χαμηλότερης ποιότητας, μικρότερου όγκου και κόστους θα κάνει δυο δεκαετίες αργότερα ο Κωστής Φραγκούλης, με την *Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρηση*, αλλά εκείνη δεν θα ξεπεράσει το ένα τεύχος.

2.7.2. Στόχοι, συνεργάτες, συνεργασίες

Εγκαινιάζοντας την έκδοση με μια πολύ απαισιόδοξη αποτίμηση της λογοτεχνικής ζωής στην Ελλάδα, παρμένη από τις *Φιλολογικές υποτυπώσεις* του Θερειανού, ο Μουρέλλος αντιτείνει ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο άσχημα στην Κρήτη. Τελευταία παρατηρείται «αρκετή επίδοση εις την ελαφράν φιλολογίαν καλουμένην» στο νησί¹⁰⁹, όπου «είναι αληθές ότι ένα έργον φιλολογικόν υποστηρίζεται, όταν φανή ότι είναι κάπως αναγνώσιμον». Έτσι, σκοπός της *Κρητικής Στοάς* είναι «να δώση θάρρος εις τους επιθυμούντας ν' ασχοληθώσιν εις την ποίησιν, τας επιστήμας και τας ωραίας τέχνας. Αι σελίδες αυτής θα είναι ανοικταί εις πάντα δυνάμενον να γράψη κάτι καλόν»¹¹⁰.

Παρά τους μακροπρόθεσμους στόχους, κατά το πρώτο έτος η *Στοά* γράφεται εξ ολοκλήρου από τον Μουρέλλο – όπως εξηγεί, δεν πρόλαβε να συγκεντρώσει αξιόλογο υλικό, ούτε θέλει να εκθέσει τους συνεργάτες του στα βέλη της κακεντρεχούς κριτικής. Μαζί με ιστορικά κείμενα και βιογραφίες, που μας προϊδεάζουν για την μελλοντική πορεία του συντάκτη ως ιστοριοδίφη, αρκετά από τα ποιήματα και σύντομα πεζά αναδημοσιεύονται από παλιότερα περιοδικά: τη δική του μαθητική *Νιότη*, την *Πινακοθήκη* του Καλογερόπουλου, την *Κρητική Ηώ* και το *Κρητικόν Ημερολόγιον 1909*. Στις 36 βιογραφίες παρουσιάζονται άνθρωποι που αγωνίστηκαν για την ελευθερία της Κρήτης, εργάζονται για τη θεμελίωση της ειρήνης και της ευνομίας μετά την ανακήρυξη της αυτόνομης πολιτείας και συνεισφέρουν στην πνευματική ανάπτυξη

¹⁰⁸ Βλ. «Πρόλογος», *ΚΣΤ*, 2 (1909), με ημερομηνία 31-12-1909. Αντίθετα, βλέπουμε το ποίημα του Καβάφη στο τρίτο τεύχος (1911) να αναδημοσιεύεται με μνεία του κρητικού περιοδικού στα *Γράμματα* Αλεξάνδρειας, 1, τχ. 2, που κυκλοφόρησε στις αρχές του 1911.

¹⁰⁹ Πιθανόν μια έμμεση αναφορά στην *Κρητική Ηώ*. Ο Μουρέλλος αναδημοσιεύει μερικές από τις εκεί συνεργασίες του στο πρώτο τεύχος της *Στοάς*.

¹¹⁰ Εισαγωγικό σημείωμα, *ΚΣΤ*, 1 (1908) 5-8.

του νησιού. Σε αυτούς, φυσικά, συγκαταλέγονται άνθρωποι της μεγαλύτερης γενιάς που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Όλος ο τόμος κοσμείται με φωτογραφίες τους. Ο πατριωτικός τόνος δίνεται από την αρχή, με μια ιστορική αναδρομή στους τρεις αρμοστές της Κρήτης (Εμμ. Τομπάζη, Πρίγκιπα Γεώργιο, Α. Ζαΐμη) η οποία κλείνει με την ευχή «να εκπληρωθή το μέγιστον και ωραιότερον όνειρον παντός Έλληνας, η ένωσις της Κρήτης μετά της Ελλάδος». Ακολουθεί *Η προδοσιά*, δράμα γύρω από τις ανεπιτυχείς προσπάθειες ενός νεαρού Κρητικού να κερδίσει μέσω της βίας και έπειτα της εξωμοσίας την όμορφη κόρη ενός οπλαρχηγού: ένα έμμετρο θεατρικό πατριωτικής υφής, καρπός της συμμετοχής του συγγραφέα στον μαθητικό σύλλογο «Θαλήτα», που αντανακλά και μια γενικότερη όρεξη για έργα εθνικά αυτή την περίοδο¹¹¹. Συνολικά, στο ξεκίνημα της *Κρητικής Στοάς* ο Μουρέλλος κάνει έναν απολογισμό των μέχρι τότε επιδόσεών του στα γράμματα, μεταφέροντας την αισιόδοξη ατμόσφαιρα και τις προτιμήσεις της εποχής. Την ίδια προσπάθεια θα συνεχίσει αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, εγκαινιάζοντας την σύγχρονη πολεμική λογοτεχνία.

Στα επόμενα δυο τεύχη της *Κρητικής Στοάς* φαίνεται καθαρά η οργανωτική ικανότητα για την οποία θα ξεχωρίσει όλα τα επόμενα χρόνια ο Μουρέλλος. Μέτριος συγγραφέας ο ίδιος, κατάφερνε να προσελκύσει αξιόλογους συνεργάτες και να ενθαρρύνει την ανάδυση νέου ταλέντου στα περιοδικά και τις εφημερίδες του. Εξετάζοντας τις συνεργασίες, προκύπτει ότι δημοσιεύθηκαν έργα 120 διαφορετικών ατόμων, αριθμός που μειώνεται αισθητά αν αφαιρέσουμε τους 35 ζωγράφους (κυρίως Ευρωπαίους ακαδημαϊκούς), πίνακες των οποίων κοσμούν τα τεύχη 2 και 3, προφανώς αναδημοσιευμένοι από άλλα περιοδικά. Σημαντικό μέρος της εικονογράφησης στα ίδια τεύχη ανήκει και στον κρητικής καταγωγής Ηλία Κουμετάκη¹¹², με πρωτότυπες γελοιογραφίες, μοναδικές στο είδος τους σε περιοδικό της πόλης. Οι υπόλοιποι συνεργάτες κατανέμονται περίπου ισομερώς ανάμεσα στους Ηρακλειώτες (30, συν Ν. Καζαντζάκη και Γ. Αλεξίου, που βρίσκονται πια στην Αθήνα), και τους Ελλαδίτες (35).¹¹³ Μόλις δυο άτομα συμμετέχουν από τις κοινότητες της διασποράς, και οι δυο από την Αίγυπτο (ο Καβάφης και ένας ερασιτέχνης φωτογράφος). Σε αντίθεση με την

¹¹¹ Βλ. Ε.-Α. Δελβερούδη, «Η καλλιέργεια του πατριωτικού αισθήματος στη θεατρική παραγωγή των αρχών του 20^{ου} αιώνα» στον συλλογικό τόμο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Χ. Χατζηωσήφ και Γ. Μαυρογορδάτος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1988, 306-314.

¹¹² Κρητικής καταγωγής με μητέρα από την Κέρκυρα, ο Κουμετάκης μεγάλωσε στα Επτάνησα. Έτσι, προστίθεται στον εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό επτανήσιων συνεργατών της *Κρητικής Στοάς*. Βλ. Δ. Πόρτολος, *Ο σκιτσογράφος Ηλίας Κουμετάκης*, Αθήνα: Άγρα και ΕΛΙΑ 1998.

¹¹³ Άλλοι δεκατρείς συνεργάτες παραμένουν αταύτιστοι. Είτε δεν υπογράφουν, είτε χρησιμοποιούν άγνωστα σήμερα ψευδώνυμα.

Κρητική Ηώ, παρότι και το περιοδικό του Μουρέλλου στοχεύει σε παγκρήτια εμβέλεια, δεν εμφανίζονται παρά τρία άτομα από τους υπόλοιπους νομούς – ο Ν. Φανδρίδης-Χάλης, ο Γ. Καλαϊσκάκης¹¹⁴ και άλλος ένας φωτογράφος. Ο πρώτος, γόνος γνωστής οικογένειας των Χανίων που ασχολήθηκε από νεαρή ηλικία με την κριτική της τέχνης και της λογοτεχνίας, υπογράφει άρθρα για τον Ruskin και τον Turner, αντανακλώντας το ενδιαφέρον των νέων για τους θεωρητικούς του αισθητισμού¹¹⁵.

Στους Ηρακλειώτες συνεργάτες, μόνο οι νεώτεροι υπογράφουν λογοτεχνικά κείμενα, απαλλαγμένοι πια από τη σχολική καθαρεύουσα. Όπως και στην περίπτωση της *Κρητικής Ηούς* οι επίδοξοι πεζογράφοι είναι ελάχιστοι – ο Μουρέλλος εμφανίζεται στα τεύχη Β΄ και Γ΄ με το ψευδώνυμο Σπήλιος Ρούβας¹¹⁶, και ο Λευτέρης Αλεξίου με το νεωτερίζον διήγημα «Ένας χορός υπέρ των χήρων και των ορφανών», μοναδική του συνεργασία, παρότι έχει ήδη τυπώσει τα ποιητικά του πρωτόλεια. Ολόκληρο το σύντομο κείμενο έχει τη μορφή ενός διακεκομμένου μονολόγου, όπου ο αφηγητής καλεί τον αναγνώστη να παρακολουθεί τον βίαιο καυγά ενός ζευγαριού μέσα από την κλειδαρότρυπα του σπιτιού τους. Η νεωτεριστική τεχνική δεν απέχει πολύ από ανάλογους πειραματισμούς στην πρώτη συλλογή διηγημάτων του Πέτρου Πικρού *Χαμένα κορμιά*, που κυκλοφόρησε το 1922¹¹⁷.

Ποιήματά τους δημοσιεύουν τα μέλη της συντροφιάς που είδαμε προηγούμενα, μακριά όμως από τις ακρότητες του αισθητισμού, πιθανόν γιατί ο τόνος εκείνος δεν ταίριαζε σε περιοδικό που θα κυκλοφορούσε ευρέως και στην τοπική κοινωνία. Οι δυο συνεργασίες του Μ. Γουναλάκη (με το ψευδώνυμο Θ. Ναράντας), αν και θεωρήθηκαν πρώιμα δείγματα μοντέρνας ποιητικής γραφής, ανήκουν και λόγω τυπογραφικής εμφάνισης μάλλον περισσότερο στο γνωστό αυτήν την εποχή ερμαφρόδιτο είδος του

¹¹⁴ Για τον Χανιώτη λόγιο Γ. Καλαϊσκάκη (1856-1912) βλ. Μανόλης Βουρλιώτης, «Επιστολές των Ι. Ζωγραφάκη, Γ. Καλαϊσκάκη και Ι. Κονδυλάκη στον Νικόλαο Πολίτη (1883-1894)», *Κρητολογικά Γράμματα*, 22 (2011) 83-106.

¹¹⁵ Α. Σαχίνης, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, ό.π., 41-49. Ο Φανδρίδης-Χάλης εμφανίζεται και στις σελίδες του *Νουμά* με μια μελέτη για τον Meredith. Πρωτοπόρος ειδικά για τα δεδομένα της Κρήτης, αργότερα συσχετίστηκε με τον Παλαμά. Πέθανε σε ηλικία 25 ετών, αφήνοντας το μεγαλύτερο μέρος του έργου του ανέκδοτο.

¹¹⁶ Στο ειδικό αφιέρωμα της εφ. *Δράσης* με αφορμή τα 35χρονα του Μουρέλλου στα γράμματα (φ. 2358/7-4-1940) γίνεται λόγος για δικό του διήγημα με τον τίτλο *Ο Αλετράς* - πρόκειται ασφαλώς για τις *Νεράιδες* (*ΚΣΤ*, 2 (1909) 87-93. Πολλά χρόνια αργότερα, ο Μουρέλλος θα δώσει το όνομα Σπήλιος Ρούβας στον πρωταγωνιστή του έργου *Ημερολόγιο ενός νεκρού λοχαγού: απ' την εποποιία της Αλβανίας* (Ηράκλειο 1947).

¹¹⁷ *ΚΣΤ*, 2 (1909) 155-158. Για τον Πικρό, βλ. την εισαγωγή της Χριστίνας Ντουνιά στην πρόσφατη επανέκδοση *Χαμένα κορμιά*, Αθήνα: Άγρα 2009, 9-21.

πεζού ποιήματος¹¹⁸. Ο Γιάννης Σταυριδάκης δείχνει το ενδιαφέρον του για τον συμβολισμό, μεταφράζοντας δυο διηγήματα του Αντρέγιεφ και αποσπάσματα από τον *Θησαυρό των ταπεινών* του Maeterlinck. Δικές του είναι επίσης αποδόσεις ποιημάτων του Heine και των φιλοκρητικών Γάλλων R. Ponchet και P. Baudry, που δημοσιεύονται μαζί με το πρωτότυπο, μοναδικά δείγματα ξενόγλωσσης ποίησης στα περιοδικά του Ηρακλείου¹¹⁹.

Το περιεχόμενο της *Κρητικής Στοάς* διευρύνεται σημαντικά με τις επιστημονικές εργασίες που υπογράφουν κυρίως οι μεγαλύτεροι στην ηλικία Ηρακλειώτες, γραμμένες φυσικά στην καθαρεύουσα – οι Ι. Χατζιδάκης και Σ. Ξανθουδίδης δημοσιεύουν από δυο μελέτες αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος, ο καθηγητής Ν. Νυστεράκης ένα κείμενο για τον κομήτη Halley, με αφορμή την εμφάνισή του στους ουρανούς το 1910. Το σταθερό ενδιαφέρον για τη λαογραφία μαρτυρούν οι εργασίες του μουσικού Γ. Ι. Χατζιδάκη για την κρητική μουσική, και των Ι. Χατζηϊωάννου και Ι. Δρακόπουλου για το γάμο στην Κύπρο και την Κρήτη αντίστοιχα. Νέες τάσεις στην αρχιτεκτονική αναδεικνύει ο μηχανικός Δ. Κυριακός, με μια μελέτη για το μπετόν αρμέ. Τέλος, η έλξη που ασκεί πάντα ο πνευματισμός¹²⁰ οδήγησε τον συντάκτη του περιοδικού να ζητήσει σχετικό κείμενο από τον τουρκομαθή λόγιο Αβραάμ Λευκόχειρ, που καταγράφει τις εμπειρίες του από συνεδρίες στο σπίτι του. Όπως θα δούμε, το παράδειγμά του θα ακολουθήσουν τη δεκαετία του 1920 ο Ελευθέριος Πλάτων και ο ίδιος ο Μουρέλλος.

Με την κυκλοφορία του δεύτερου τεύχους της *Κρητικής Στοάς* στα τέλη του 1909, το ζεύγος Καζαντζάκη είναι ήδη εγκατεστημένο στην Αθήνα, έχοντας πάρει το δρόμο που θα ακολουθήσει πλήθος λογοτεχνών τα επόμενα χρόνια. Με κοινό ψευδώνυμο (Πέτρος και Πετρούλα Ψηλορείτη), τηρούν κοινή στάση απέναντι στην προσπάθεια του Μουρέλλου. Στέλνουν συνεργασίες που στη συνέχεια εμφανίζονται - κάποτε σε πιο ανεπτυγμένη μορφή - σε περιοδικά της Αλεξάνδρειας, προφανώς στοχεύοντας σε ευρύτερους κύκλους. Έτσι, ενώ αποσπάσματα από τα εκτενή διηγήματα της Γαλάτειας *Εγώ – Όλοι εσείς* και *Κόκκινη Ζωή* εμφανίζονται στην *Κρητική Στοά*, θα δημοσιευθούν στην ολόκλητά τους στη *Νέα Ζωή*. Ακόμα και το

¹¹⁸ Για «μοντέρνους στίχους» κάνει λόγο ο Στυλιανός Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Λευτέρης Αλεξίου (1890-1964)» *Παλίμψηστον* 9/10 (1989-1990) 14. Τα συγκεκριμένα ποιήματα είναι «Τα νεανικά όνειρα», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 310 και «Μελαγχολία», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 123.

¹¹⁹ Την πληροφορία για την πατρότητα των μεταφράσεων – με τα ψευδώνυμα Γιαν. Σ. και Γιάννης Σ. – δίνει η Ε. Φραγκάκι, *Χάνδαξ – Κάστρο – το Ηράκλειό μου*, Αθήνα 1978, 53.

¹²⁰ Νεανική περιέργεια για το θέμα εκφράζει ο Καζαντζάκης στον φίλο του Χ. Στεφανίδη, σε γράμμα του 1907. Βλ. Μ. Αποστίτου-Αλεξίου, «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα...», ό.π., 135.

μονόπρακτο *Μέσα στους τίμιους*, όπου επιστρέφει στον έλεγχο των αστικών ηθών που είδαμε στα «Γράμματα» της *Πινακοθήκης*, έχει όμοιο σκηνικό και χαρακτήρες (απόκριες, η πρωταγωνίστρια-θύμα ντυμένη τσιγγάνα, λάγνοι άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας) με το πιο ανεπτυγμένο δράμα της ίδιας *Με κάθε θυσία*, που εμφανίζεται στη *Νέα Ζωή*¹²¹. Του Καζαντζάκη το πρωτοποριακό θεατρικό έργο *Κωμωδία Τραγωδία μονόπραχτη*¹²² δημοσιεύεται περίπου ταυτόχρονα στο ηρακλειώτικο περιοδικό και στο *Σεράπιο*. Τον επόμενο χρόνο ο ίδιος στέλνει στον Μουρέλλο ένα σύντομο απόσπασμα από το ανολοκλήρωτο μυθιστόρημα *Η πρώτη σειρήνα*, το οποίο ο Κατσιμπαλής θεώρησε μέρος της τριλογίας που ξεκίνησε με τις *Σπασμένες Ψυχές*¹²³. Όπως και να έχει, το όλο περιβάλλον του έργου και οι φυσιολατρικές περιγραφές θυμίζουν πολύ περισσότερο τα ώριμα έργα του Καζαντζάκη παρά το απαισιόδοξο αστικό μυθιστόρημα του Παρισιού. Στο σύνολο τους, τα θεατρικά και πεζά του Πέτρου και της Πετρούλας Ψηλορείτη είναι από τις πιο πρωτοποριακές συνεργασίες στο περιοδικό, μακριά από την απλή ηθογραφία άλλων.

Τα περισσότερα πεζογραφήματα στα συλλογικά τεύχη 2 και 3 της *Κρητικής Στοάς* υπογράφονται από ελάσσονες λογοτέχνες της Ελλάδας. Με την εξαίρεση των κειμένων του Φώτου Γιοφύλλη και της Σίβυλλας – μοναδικής συνεργάτιδας εκτός από τη Γαλάτεια - πρόκειται για χιουμοριστικά σκίτσα ή ηθογραφικά διηγήματα δοσμένα από επαρχιώτες, όπως ο Σταμάτης Σταματίου από τη Ναύπακτο, ο Τρικαλινός Δ. Κρεβούρης και ο Βαλτετσιώτης Θ. Κληρονόμος. Αναμνήσεις από την Πάτρα καταγράφει ο Άριστος Καμπάνης, που τον επόμενο χρόνο κατεβαίνει στο Ηράκλειο ως αντιπρόσωπος του οίκου Φέξη, προφανώς προσβλέποντας στην διάδοση των εκδόσεων σε μια πόλη που εμφανίζει αξιόλογη πνευματική παραγωγή.

Στους ποιητές εκτός Κρήτης τα πράγματα είναι διαφορετικά. Εδώ βρίσκουμε ονόματα πιο γνωστά, όπως του Κωστή (και του Λέανδρου) Παλαμά¹²⁴, του αναδυόμενου Καβάφη, του Φιλύρα και βέβαια του Στέφανου Μαρτζώκη, που τόσο εκτιμούσε ο Μουρέλλος. Υπάρχει και ένας ποιητής που θα ξαναεμφανιστεί στο επόμενο περιοδικό του, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* – ο Γιάννης Περγιαλίτης. Άλλος

¹²¹ Πετρούλα Ψηλορείτη, «Με κάθε θυσία», *Νέα Ζωή*, 7, τχ. 1 – 7, τχ. 3 (1911).

¹²² Για το έργο και τη θέση του στη συνολική παραγωγή του Καζαντζάκη, βλ. Peter Bien Kazantzakis. *Politics of the Spirit* (τόμ. 2) Princeton: Princeton University Press 2007, 399-400.

¹²³ Γ. Κατσιμπαλής, «Ο άγνωστος Καζαντζάκης: Τα πρώτα μυθιστορήματα», *Νέα Εστία*, τχ. 750 (1958) 1498-1503.

¹²⁴ Τον Ιούνιο του 1909 ο Παλαμάς είχε ήδη αναγνωρίσει τον αγώνα των Ηρακλειωτών δημοτικιστών μέσα από τις σελίδες του *Νουμά*, απαντώντας σε κείμενο που δημοσίευσε ανώνυμα ο Καζαντζάκης. Βλ. Κ. Παλαμάς, «Swinburne», *Ο Νουμάς*, 7, τχ. 347 (1909) 3-5.

επώνυμος της εποχής είναι ο Δ. Ταγκόπουλος, ενισχυτής των Ηρακλειωτών δημοτικιστών, με ένα απόσπασμα από το θεατρικό *Ζωή Λογγάρη*.

Επιστημονικές μελέτες από την Ελλάδα υπογράφουν οι επτανήσιοι Σ. δε Βιάζης, Λ. Ζώης και Δ. Πελεκάσης (με τη μεσολάβηση του Μαρτζώκη;), ενώ με μια παρέμβαση στη γνωστή διαμάχη για τις γράφουσες Ελληνίδες επανεμφανίζεται ο γνώριμος από την *Κρητική Ηώ* Δ. Καλογερόπουλος. Δεν θα μπορούσε να παραλείψει μια θετική αναφορά στο όνομα της Lalo de Castro, «της τόσο νεωτεριστικής εις ιδέας, αρκετά πρωτοτύπου, την οποίαν δικαίως το Ηράκλειον δύναται να επιδείξει ως την σημαιοφόρον της γυναικείας αναπτύξεως», μαζί με την επιφύλαξη πως «εάν η μόνη Κρήσσα γράφουσα αναστείλη την προς τον μαλλιαρισμόν ορμήν, υφ' ης ατυχώς παρεσύρθη, θα επιβληθή επί μάλλον εις την εκτίμησιν των αξίων να κρίνωσι.». Γενικότερα, ο Καλογερόπουλος επιμένει στην συντηρητική αξίωση του Ροΐδη να περιορίζονται οι γυναίκες στα όρια που κατά την γνώμη του προσιδιάζουν στο φύλο τους: «Η χάρις, η λεπτή αντίληψις, η ευγένεια του αισθήματος δέον να ώσι τα κύρια γνωρίσματα της γραφούσης. Αι ομίχλαι ας μένουν ως προνόμιον δια τα ανδρικά μέτωπα»¹²⁵.

Ελάχιστος χώρος στην *Κρητική Στοά* αφιερώνεται στην κριτική. Για μια επιθεώρηση της λογοτεχνικής και θεατρικής κίνησης στην πρωτεύουσα, στο δεύτερο τεύχος ο Μουρέλλος στρέφεται στον Φώτο Γιοφύλλη. Εκείνος αποφαινεται μάλλον αρνητικά για το 1909, σημειώνοντας πάντως το πλήθος των εκδόσεων ποίησης και θεατρικών έργων. Μόλις μια βιβλιοκρισία δημοσιεύεται στα τρία τεύχη του περιοδικού, για τους *Κρητικούς χορούς* του Γ. Ι. Χατζιδάκη. Δεδομένης της προθυμίας αρκετών μορφωμένων να αρθρώσουν κριτικό λόγο στις στήλες του τοπικού τύπου, η απουσία της κριτικής εδώ δεν αποκλείεται να αποτελεί συνειδητή επιλογή της σύνταξης. Διαφορετική πολιτική ακολουθείται τα επόμενα χρόνια, στα περιοδικά *Νεοελληνικά Γράμματα* και *Κρητικές Σελίδες*.

Συνοψίζοντας, μέσα από την *Κρητική Στοά* ο Μουρέλλος κατόρθωσε να αναδείξει την πνευματική ζωή του τόπου του σε πρωτόγνωρο βαθμό, γεγονός που αναγνωρίστηκε στις κριτικές του δεύτερου τεύχους. Μέσα από τις συνεργασίες διακρίνονται τα ενδιαφέροντα των Ηρακλειωτών, με τους μεγαλύτερους να επικεντρώνονται σε επιστημονικές μελέτες και τους νεότερους να καλλιεργούν κυρίως την ποίηση. Βέβαια, με την έμφαση στους συμπολίτες, και την πολύ περιορισμένη

¹²⁵ Δ. Ι. Καλογερόπουλος, «Ελληνίδες γράφουσαι», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 206-208.

συμμετοχή ανθρώπων από τη δυτική Κρήτη, το περιοδικό δεν κατάφερε να δώσει μια πλήρη εικόνα της επιστημονικής και λογοτεχνικής δημιουργίας σε όλο το νησί. Και με την επιλογή των Ελλαδιτών συνεργατών, φαίνεται το κύρος που προσδοκούσε να αντλήσει ο Μουρέλλος από την παρουσία ονομαστών ποιητών, μα όχι πεζογράφων.

2.8. Φιλολογικοί σύλλογοι και γλωσσικοί αγώνες

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε τον Α. Βορεάδη και άλλους να τηρούν ψύχραιμη στάση απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα ακόμα και μετά το 1888, προτάσσοντας πάντα την διάδοση της γνώσης μέσα από εύληπτα κείμενα. Επόμενο ήταν να θερμανθεί το κλίμα μετά την αλλαγή του αιώνα, όταν άρχισαν να επιστρέφουν από την Αθήνα φοιτητές που έζησαν από κοντά τα Ευαγγελικά και τα Ορεστικά. Την ίδια περίοδο ο Κονδυλάκης δήλωσε την οριστική του στροφή υπέρ της δημοτικής, αν και μετά την κάθοδό του στο Ηράκλειο έγραψε υποτιμητικά για «τας φθογγολογικές διαστροφάς» του ψυχαρισμού¹²⁶.

Ομοίως, κατά την προσπάθειά του να προσηλυτίσει τον φίλο του Χαρίλαο Στεφανίδη το 1906, ο Καζαντζάκης σημειώνει: «μην ξεχνάς ότι υποστηρίζονται τρεις γλώσσες κυρίως: α) η καθαρεύουσα β) η δημοτική γ) η ψυχαρική. Και η α' και η γ' είναι εξ ίσου φρικώδεις. Τη β' λατρεύω και υποστηρίζω»¹²⁷. Πράγμα που δεν εμπόδισε τον εκκολαπτόμενο συγγραφέα να αναγνωρίσει τη μεγάλη προσφορά του Ψυχάρη τρία χρόνια αργότερα, κατά την έναρξη των γλωσσικών αγώνων στο Ηράκλειο, στην αφιέρωση της διατριβής του για τον Νίτσε. Και όπως ήταν φυσικό, οι προσπάθειες των Κρητών δημοτικιστών είχαν πάντοτε τη θερμή υποστήριξη του ίδιου του γλωσσολόγου, που δεν έχανε ευκαιρία να εξυμνεί το λαμπρό παράδειγμα της κρητικής λογοτεχνίας¹²⁸.

Χρονιά ορόσημο στο νησί είναι το 1909, όταν με πρωτοβουλία μιας συντροφιάς νέων Χανιωτών ιδρύεται «ο Σύλλογος για την εθνική γλώσσα 'ο Σολωμός'». Το καταστατικό υπογράφουν, μεταξύ άλλων, οι Ηρακλειώτες Ν. Καζαντζάκης, Θ. Μαρκίδης και Κ. Χαριτάκης¹²⁹. Αμέσως μετά την είδηση της βίαιης διάλυσής του,

¹²⁶ «Ο Κονδυλάκης και οι μαλλιαροί», εφ. *Αθήναι*, φ. 119/14-2-1905. Το κείμενο αναδημοσιεύτηκε πρόσφατα στην ηρακλειώτικη εφημερίδα *Πατρίς*, 23-8-2010. Για τον ψυχαρισμό βλ. το χρονογράφημα του Κονδυλάκη «Οι συγγραφείς και η γλώσσα», *Νεφ.*, φ. 1141/3-4-1919.

¹²⁷ Βλ. Μ. Αποσκίτου-Αλεξίου, «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα...», ό.π., 134.

¹²⁸ Η αναφορά του Ψυχάρη στη λογοτεχνική παράδοση της Κρήτης (βλ. κεφ. 1.6.2.) επαναλαμβάνεται και σε ευχαριστήριο γράμμα προς τον Γυμναστικό Σύλλογο Ρεθύμνου το 1900- βλ. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, *Αναδρομές. Η συμβολή της Κρήτης στον αγώνα του δημοτικισμού*, Αθήνα: Δίφρος 1966, σημ. σ. 12.

¹²⁹ *Ελπίς*, φ. 32/17-3-1911.

αναυσιτήθηκε στο Ηράκλειο από τον Καζαντζάκη και τη δική του παρέα (αρκετοί υπήρξαν μέλη του παλαιότερου μαθητικού συλλόγου «Θαλήτα»). Τόσα πολλά γράφτηκαν εκ των υστέρων για τα συμβάντα στα μέσα του 1909 που και οι δυο σύλλογοι δημοτικιστών της Κρήτης πέρασαν γρήγορα στη σφαίρα του μύθου, με ο, τι αυτό συνεπάγεται. Εδώ ας σημειωθεί το γεγονός ότι τουλάχιστον στα Χανιά, το ξεχείλισμα της λαϊκής οργής εξηγείται κατά ένα μέρος από κακόβουλες φήμες πως οι δημοτικιστές θα ματαίωναν την ένωση με την Ελλάδα. Αν λοιπόν στην Αθήνα γινόταν λόγος για ρούβλια και πανσλαβισμό¹³⁰, στην Κρήτη δεν υπήρχε χειρότερη καταγγελία από εκείνη που ήθελε τους δημοτικιστές να παίζουν την ύστατη στιγμή με τις τύχες του νησιού. Γιατί όσο και αν υπήρχαν διαφωνίες προς τα μέσα, ο σκοπός της ένωσης ήταν ένας και ιερός: από τις τοπικές εφημερίδες προκύπτει πως με αυτή την αφορμή, οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου στην Κρήτη ήταν οι πρώτοι που συνέδεσαν το όνομά του με τον δημοτικισμό. Το ίδιο θα κάνουν οι συντηρητικές δυνάμεις της πρωτεύουσας στη συνέχεια, όταν αναλάβει τα ηνία της χώρας¹³¹.

Μια γενική εικόνα των Χανιωτών δημοτικιστών («νέοι καλών οικογενειών») και της υποδοχής τους το 1909 περιέχεται σε γράμμα με νουθεσίες του Ηρακλειώτη ιατρού Γεωργίου Στεφανίδη προς τον αδελφό του Χαρίλαο, τώρα πια φανατικό δημοτικιστή. Για ποικίλους λόγους, κατά τον ίδιον ο λαός δεν υποστηρίζει τη γλώσσα «του»:

Ωστε ο όχλος του οποίου την γλώσσαν υποκρίνονται οι μαλιαροί ότι θέλουσι να λαλώσι και να γράφωσι εθεώρησεν ως βεβήλωσιν της γλώσσης του την τοιαύτην παραφθοράν της εθνικής του γλώσσης και σύσσωμος εξανέστη και επάταξε τους βεβήλους πράγματι τούτους της γλώσσας αδιαφορήσας περί της θέσεως την οποίαν ούτοι κατείχον εν τη κοινωνία [...].¹³²

Τελικά οι φόβοι του επιστολογράφου για ανάλογες εξελίξεις στο Ηράκλειο διαψεύστηκαν: οι μεγαλύτερες αντιδράσεις φαίνεται πως περιορίστηκαν στις στήλες εφημερίδων προσκείμενων στην παράταξη του Μιχελιδάκη, πολιτικού αντιπάλου του

¹³⁰ Peter Mackridge, *Language and Identity in Greece 1766-1976*, Οξφόρδη: Oxford University Press 2010, 252. Ο Κονδυλάκης κάνει λόγο για «το επιχείρημα των ρουβλίων και των λιρών» στο κείμενο της εφ. *Αθήναι*.

¹³¹ Για τη σύνδεση αυτή βλ. Bien, *Kazantzakis and the Linguistic Revolution*, ό.π., 174-177 και Mackridge, ό.π., 277-8. Επίσης Λασσιθιωτάκης, ό.π., 9.

¹³² Δημοσθένης Γ. Στεφανίδης, «Μια επιστολή του 1909 για τους 'γλωσσικούς αγώνες' στην Κρήτη», *Παλίμνηστον*, 16 (1996) 177-179. Για το κύρος που προσέδιδε η γνώση και χρήση της καθαρεύουσας, και την απροθυμία εγκατάλειψής της, βλ. Α. Πολίτης, «Λογοτεχνία και διάνοηση. 1880: μια καινούρια γενιά στο προσκήνιο» στο αφιέρωμα *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000* εφ. *Τα Νέα* 2003, том. 5 (1871-1909) 232.

Βενιζέλου¹³³. Για τους νέους του «Σολωμού», πάντως, που φωτογραφήθηκαν με τον Δ. Ταγκόπουλο για την πρώτη σελίδα του *Νουμά* το 1910, η σύσταση του συλλόγου σήμαινε την οριστική εγκατάλειψη της καθαρεύουσας στους λογοτεχνικούς τους πειραματισμούς.

Την ίδια περίοδο αξίζει να σημειώσουμε την ύπαρξη ενός φιλολογικού καφενείου, στα πρότυπα με εκείνα που ανθούν την ίδια εποχή στην Αθήνα. Πρόκειται για ένα καφενείο-αναγνωστήριο «όπου συχνάζει ο καλύτερος κόσμος της πόλης», σύμφωνα με διαφήμιση στο πρώτο τεύχος της *Κρητικής Στοάς*. Όπως μαθαίνουμε για τη συντακτική ομάδα του περιοδικού:

Εκεί εσχεδίαζαν και συζητούσαν τις επιχειρήσεις των εκδόσεων, εδιαβάζοντο οι εργασίες ενός εκάστου, στο φιλολογικόν πεδión, ανεκοινούντο οι μελέτες και οι παρατηρήσεις επάνω στα νέα βιβλία, τις νέες ποιητικές συλλογές κι' όλο το βράδυ επερνούσε με συζητήσεις φιλολογικές και καλλιτεχνικές που προήγον τους νέους εκείνους, ενώ μαζί τους παρακινούσαν σε μελέτη γόνιμη και άμιλλα ευγενή¹³⁴.

Η σημασία του συγκεκριμένου στεκιού υποχώρησε με το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων και τη διάλυση της συντροφιάς. Τη δεκαετία το 1920 και του 1930 θα δημιουργηθούν άλλα, όπως το ονομαστό «Studio» του Λευτέρη Αλεξίου, όπου και πάλι σχεδιάζονται οι εκδόσεις των Ηρακλειωτών.

Τα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν δεν άφηναν πολλά περιθώρια για τη σύσταση πνευματικών ομίλων ή τη διοργάνωση διαλέξεων. Αποδίδοντας την απουσία φιλολογικού συλλόγου και στις αντιδράσεις για τη γλώσσα, το 1914 με αφορμή μια συνέντευξη με τον Ιωάννη Δαμβέργη, αρθρογράφος σημειώνει: «πόσον αξιοκατάκριτοι είμεθα αλήθεια ενώ έχομεν τόσους δοκίμους ποιητάς και λογογράφους εδώ πέρα να μην υπάρχει ούτε ίχνος συνδέσμου, ενώ και βιβλιοθήκην ήδη έχομεν και πρόσωπα όπως τον κ. Δαμβέργην να ενθαρρύνουν κάθε προσπάθειαν, δεν λείπουν». Επιχειρώντας να ανατρέψει την εικόνα του άκαμπτου γλωσσασμύντορα, ο ίδιος ο Δαμβέργης εμφανίζεται προοδευτικός, χαιρετίζοντας από την Αθήνα τους αγώνες των δημοτικιστών στη γενέτειρά του και επισημαίνοντας την ανάγκη εμπλουτισμού της

¹³³ Βλ. Ιδαίος, «Μαλλιαροί και ξυρισμένοι», *Ιδη*, φ. 121/23-5-1909· Ν. Σπυριδάκης «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Ιδη*, από φ. 122/30-5-1909. Παρά τα όσα υποστηρίζονται σε απομνημονεύματα νεότερων, στον τύπο δεν καταγράφονται επεισόδια της έκτασης που εκδηλώθηκαν στα Χανιά.

¹³⁴ Διαφήμιση: *ΚΣΤ*, 1 (1908) 305-306. Πρόκειται για το ξενοδοχείο Κνωσός στην οδό Μαρτύρων, κοντά στη θέση που θα ιδρυθεί αργότερα η Πνευματική Κοινότητα. Η περιγραφή από τον Γ. Καφοπετζάκη-Μαράντη «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης», *Δράσις*, φ. 2054/1-4-1939.

Βικελαίας Βιβλιοθήκης με σύγχρονα λογοτεχνικά έργα, καθώς τη θεωρεί «πολύ βαρειά για το στομάχι του κοινού»¹³⁵.

Από την ενδεικτική καταγραφή διαλέξεων, προμήνυμα μελλοντικών εξελίξεων φέρνει «Το εργατικόν ζήτημα υπό εθνικήν έποψιν» (1914), τη χρονιά που ιδρύεται το εργατικό κέντρο της πόλης¹³⁶. Στα φιλολογικά ξεχωρίζει μια ομιλία για τον Oscar Wilde το 1917, θέμα που έκρινε εκ πρώτης όψεως μάλλον άκαιρο «μεσ' την πολεμικήν ανεμπουμπούλα των ημερών» ο Γ. Λουλακάκης¹³⁷ – για μας μαρτυρά το άσβηστο ενδιαφέρον των νέων για τον αισθητισμό. Και το καλοκαίρι του 1920, μια ομάδα νέων που δεν είχε ακόμα στρατευθεί προχώρησε στην ίδρυση του Φιλολογικού Ομίλου Ηρακλείου. Στις λίγες καταγεγραμμένες δραστηριότητες του βραχύβιου ομίλου συγκαταλέγονται διαλέξεις (αγνώστου όμως περιεχομένου), και ο επικήδειος του Κονδυλάκη, που τον εκφώνησε ο πρόεδρος¹³⁸. Η επόμενη συστηματική προσπάθεια διοργάνωσης διαλέξεων, που στον τύπο θεωρούνται βαρόμετρο της πνευματικής ζωής και μέτρο σύγκρισης με τις άλλες πόλεις του νησιού, θα γίνει με τη σύσταση του Συνδέσμου Εφένδρων Αξιωματικών το 1924.

2.9. Οι εφημερίδες

2.9.1. Γενικά χαρακτηριστικά

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το 1907 θα μπορούσε να θεωρηθεί χρονιά-τομή στην ιστορία του τοπικού τύπου, αφού με το νέο σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας καταργήθηκε ρητά η λογοκρισία, με εξαίρεση τις επιθέσεις «κατά τινος των ανεγνωρισμένων και εν τη Νήσω λατρευομένων θρησκείων, ή κατά του προσώπου του Ανωτάτου άρχοντος», και ταυτόχρονα ήρθαν οι προηγούμενοι περιορισμοί σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο και την περιουσιακή κατάσταση των εκδοτών¹³⁹. Ήδη το 1906, στο πολωμένο κλίμα μετά την επανάσταση του Θερίσου, κάνει την εμφάνιση της μια νέα ομάδα έντονα πολιτικοποιημένων τίτλων, συσπειρωμένων γύρω από τις δυο μορφές του Ελευθερίου Βενιζέλου και του γερασμένου πλέον αντιπάλου του, Αντ.

¹³⁵ Γ. Κ[αφφετζάκης:] «Από μίαν συνομιλίαν με τον κ. Ι. Δαμβέργην», *ΝΕφ.*, φ. 233/2-7-1914. Βλ. και Παράρτημα 1, λήμμα 27.

¹³⁶ Βλ. Ευγενία Λαγουδάκη, «Η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Ηρακλείου», *Κρητολογικά Γράμματα* 22 (2009-2011) 279-300, με πληροφορίες για τη σοσιαλιστικού προσανατολισμού εφημερίδα *Ο Εργάτης – Ο Λαός* (1914-1915). Το κείμενο της διάλεξης (από τον Θ. Κυπραίο, διευθυντή του περιοδικού *Μερόη*), δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα από 7-11-1914.

¹³⁷ Λ. [=Γ. Λουλακάκης], «Περί τούτου και περί τίνος άλλου», *ΝΕφ.*, φ. 551/22-4-1917.

¹³⁸ «Ίδρυσις Φιλολογικού Ομίλου», *ΝΕφ.*, φ. 1542/24-7-1920. Βλ. και Παράρτημα 1, λήμμα 85.

¹³⁹ *Επίσημος Εφημερίς* της Κρητικής Πολιτείας, 8-2-1907, στο Ξ. Παγκαλιάς, «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983», *Προμηθέυς ο Πυροφόρος* 36 (1983) 345.

Μιχελιδάκη. Διακαής πόθος όλων παραμένει η ένωση, με τους υποστηρικτές της μιας μερίδας να δηλώνουν ότι εμπόδιο αποτελούν οι έτεροι. Έτσι η *Ελπίς* (1906-1911), στο προγραμματικό της άρθρο: «Προς ταχύτεραν όμως επιτυχίαν του σκοπού αυτού [της ένωσης], προ παντός απαιτείται η πολιτική εξουθένωσις της βενιζελικής φατριάς»¹⁴⁰.

Ωστόσο, η ουσιαστική αλλαγή στα εκδοτικά πράγματα έρχεται με την καθιέρωση τριών μακρόβιων τίτλων που αποτελούν, σύμφωνα με τα προγραμματικά τους άρθρα, επίσημα κομματικά όργανα. Η προσκείμενη στον Μιχελιδάκη *Ιδη* (1906-1941, και μεταπολεμικά) εκδίδεται ανελλιπώς μέχρι την Κατοχή, ολοκληρώνοντας τη μετάβαση από την εβδομαδιαία στην καθημερινή έκδοση τον Αύγουστο του 1922. Στα χρόνια μετά την ένωση, όταν ο Μιχελιδάκης προσχωρεί στο κόμμα του Γούναρη, και λίγο αργότερα αποχωρεί από την πολιτική ζωή, η εφημερίδα εξακολουθεί να τηρεί σταθερά αντιβενιζελική γραμμή, εκφράζοντας τις πολιτικά συντηρητικές δυνάμεις. Στους βενιζελικούς τίτλους μεγάλης διάρκειας ανήκει η *Νέα Εφημερίς* (1911-1927) του Γ. Μουρέλλου¹⁴¹, από το τυπογραφείο του οποίου αποχώρησε ο Ανδρέας Ζωγράφος για να ιδρύσει την *Ανόρθωση* (1916-1941), τίτλο με προφανή αναφορά στον μνημειώδη λόγο για εθνική ανόρθωση που εκφώνησε ο Βενιζέλος τον Σεπτέμβριο του 1910.

Στοιχεία για τη χρηματοδότηση των συγκεκριμένων εφημερίδων δεν εντοπίστηκαν, ξέρουμε όμως ότι ο Βενιζέλος αντιλήφθηκε από νωρίς τη σημασία του Τύπου για την συσπείρωση μιας ισχυρής εκλογικής βάσης στα μεγάλα αστικά κέντρα¹⁴². Για τους εκδότες, οι συνέπειες της λογοκρισίας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία όσο βρίσκονται στην αντιπολίτευση – το 1921-1922 ο Μουρέλλος φυλακίζεται για τρεις μήνες στο φρούριο Φιρκά των Χανίων, κατηγορούμενος ότι μέσω της εφημερίδας του επεδίωκε να μαράνει το ζήλο των στρατευομένων, μετά την απαγόρευση δημοσίευσης ειδήσεων από το μέτωπο¹⁴³. Αντίστοιχα, λευκές στήλες με την ένδειξη «λογοκρισία» εμφανίζονται κατά καιρούς και στον αντιβενιζελικό τύπο, σύμφωνα με

¹⁴⁰ *Ελπίς*, φ. 1/9-3-1906. Να σημειώσουμε ότι ο εκδότης της εφημερίδας, δικηγόρος Σ. Μ. Βιστάκης, κυκλοφόρησε και το αντιβενιζελικό πόνημα *Το έργο του Βενιζέλου* (1911).

¹⁴¹ Για την κομματική ταυτότητα της *Νέας Εφημερίδας* και τη μετάβαση στην καθημερινή έκδοση, βλ. Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο...», ό.π., 99-100 σημ. 1, με αναφορά και σε άλλες εφημερίδες.

¹⁴² Mark Mazower, «The Messiah and the Bourgeoisie: Venizelos and Politics in Greece, 1909-1912», *The Historical Journal*, 5, τχ. 4 (1992) 901. Η μεσσιανική ιδιότητα που αποδίδεται στον Βενιζέλο καθρεπτίζεται στα λόγια του Μουρέλλου, καθώς περνά από τις Μουρνιές το 1921: «Εδώ γεννήθηκε ο Εθνικός Προφήτης. Είναι η Βηθλεέμ της γιγαντωμένης νέας Ελλάδος... Κλίνω το τρεμάμενο γόνυ μου στον τόπο που γεννήθηκες, Εθνικέ Προφήτη...» («Χανιά-Ρέθυμνο», *ΝΕφ.*, φ. 1789/22-5-1921).

¹⁴³ «Μεσ' απ' τα κάγκελα», *ΝΕφ.*, φ. 1964/12-12-1921 και επόμενα φύλλα.

την τακτική που υιοθετούν πολλές εφημερίδες μέχρι την απαγόρευσή της από τη δικτατορία Μεταξά.

Αν και δεν λείπουν δείγματα τοπικισμού στον ηρακλειώτικο Τύπο ήδη από τα πρώτα χρόνια, αυτή την περίοδο διευρύνεται ειδολογικά η γνωστή ως σήμερα άμιλλα με τα Χανιά, που ο ιστορικός Β. Ψιλάκης χρονολογούσε τουλάχιστον από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα¹⁴⁴. Φυσικά, ο ορισμός των Χανίων ως πρωτεύουσας της Κρητικής Πολιτείας συνέβαλε στην όξυνση του κλίματος. Μέσα από το ίδιο πρίσμα θα πρέπει να ιδωθεί, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, η εχθρική στάση των περισσότερων Ηρακλειωτών απέναντι στον Βενιζέλο προ του 1905. Εκτός από τη διεκδίκηση πολιτικής και θεσμικής εξουσίας (σάλο προκάλεσε, για παράδειγμα, η κατάργηση του Εφετείου Ηρακλείου το 1914), οι σχετικές αψιμαχίες συμπεριλαμβάνουν την τεχνολογική εξέλιξη, τα πολιτιστικά και άλλα πολλά. Χαρακτηριστική είναι η αρθρογραφία γύρω από την άφιξη για πρώτη φορά του θιάσου Κοτοπούλη στα τέλη του 1911. Παρά τους αρχικούς φόβους ότι δεν θα συγκεντρωθεί ικανός αριθμός συνδρομητών, τελικά πραγματοποιούνται δύο κύκλοι παραστάσεων, προς φανερή ικανοποίηση της *Νέας Εφημερίδας*:

Η επιτυχία της δευτέρας συνδρομής της δίδος Κοτοπούλη η μεγαλύτερα της πρώτης πρέπει να χαιρετισθή ως ευχάριστον γεγονός δια την πόλιν μας, η οποία σήμερα παρουσιάζει κατέχουσαν την πρώτην θέσιν εκτός του εμπορίου και εις την καλλιτεχνικήν κίνησιν.

Εν Χανίοις μετά πολλούς μόχθους δεν κατώρθωσαν να εγγράψωσιν ούτε το εν τρίτον των εδώ εγγραφέντων συνδρομητών δια να κατορθώσουν να θαυμάσουν την διαπρεπή καλλιτέχνηδα¹⁴⁵.

Τα σαφέστατα μηνύματα του συντάκτη πιάνονται από τον επισκέπτη της πόλης Άριστο Καμπάνη. Οξυδερκής κριτικός και δημοσιογράφος, η παράσταση της *Ηλέκτρας* του Hofmannsthal του δίνει αφορμή να πλήξει τις ίδιες ευαίσθητες χορδές:

Ο θίασος της Δος Κοτοπούλη, ο οποίος παρέχει αυτάς τας ημέρας αληθινάς αισθητικές απολαύσεις εις τους Ηρακλειώτας, έδωκεν εις εμέ την illusion ότι δεν είμαι μακρά από τας Αθήνας. Και θα έδωκεν την ιδίαν illusion και εις πολλούς Ηρακλειώτας, οι οποίοι είδαν τας Αθήνας. Αλλά και πόσοι δεν τας

¹⁴⁴ Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Χανιά 1910, τομ. 3, 868, σημ. 1. Η Κάλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλυτρωτισμός...*, ό.π., 96-97, θεωρεί την άμιλλα διάδοχη κατάσταση της διαφοράς μεταξύ βουνίσσιων και καμπίσιων.

¹⁴⁵ «Η Δευτέρα συνδρομή», *ΝΕφ.*, φ. 40/16-11-1911.

*είδαν; Δεκαεξάωρον ταξείδι χωρίζει την μητρόπολιν της Κρήτης. Διότι το Ηράκλειον είναι η πραγματική μητρόπολις της Κρήτης. Απορώ μάλιστα πώς έβαλαν αλλού την πρωτεύουσαν της Κρητικής Πολιτείας και όχι εις το κέντρον της μεγαλονήσου*¹⁴⁶.

Και τις επόμενες δεκαετίες βλέπουμε εφημερίδες και περιοδικά των δυο πόλεων να διεκδικούν τα πρωτεία σε όλους τους τομείς, όχι λίγες φορές ανταλλάζοντας πυρά και για την πνευματική παραγωγή.

Η κομματικοποίηση του γλωσσικού ζητήματος, ιδιαίτερα από το 1909 και μετά, επόμενο ήταν να βρίσκει την αντανάκλασή της και στον Τύπο: στην *Ιδη* φιλοξενούνται άρθρα εχθρικά προς τους δημοτικιστές¹⁴⁷, και κατ' επέκταση στους νέους λογοτέχνες. Ενδεικτικά, ο συνεργάτης της εφημερίδας Ν. Σπυριδάκης μεταχειρίζεται τον γνωστό συσχετισμό της νέας γαλλικής κυρίως λογοτεχνίας με τον εκφυλισμό για να επιτεθεί με σφοδρότητα κατά του νεαρού Καζαντζάκη, αν και δεν παύει να αναγνωρίζει την αξία του:

*Είνε μαλλιάρος και δεν ηδύνατο να μη είνε. Ο παρ' ημίν έκφυλος, εις ον εκδηλούνται τα πρώτα στίγματα του μυστικισμού, εάν ασχολήται περί τα γράμματα δεν δύναται να μη ασπασθή τον μαλλιαρισμόν, διότι δι' αυτού είνε ελεύθερος να πλάττη λέξεις, δι' ων θα εκφράζωνται κατ' αυτόν αι αόριστοι εικόνες του, αι υδαρείς και νεφελώδεις, αληθή των εννοιών έμβρυα [...] Ο αυτός εξέδωκε βιβλίον «Όφισ και κρίνο» συλλογήν ασυναρτήτων φράσεων, αλλά φράσεων ασελγών, ανηθικών, εκλεγισών κατά προτίμησιν εκ διαφόρων βιβλίων συμβολιστών και άλλων. Υπέβαλεν εις διαγωνισμόν εν τω Πανεπιστημίω δράμα τι το «Ξημερώνει» απορριφθέν, διότι προήγε την μοιχείαν και παρ' αδελφοίς, δημοσιεύει δε τώρα μυθιστόρημα τι εν τω Νουμά «Σπασμένες ψυχές» επιγραφόμενον. Εκ του τίτλου του καταφαίνεται ότι και τούτο θα ομοιάζει προς τα άλλα [...] Διαβλέπει τις εν αυτώ συγγραφικόν τάλαντον και εφυΐαν ου την τυχούσαν και θα ήτο καλόν να παύση υφιστάμενος τας Γαλλικάς επιδράσεις*¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Α. Καμπάνης, «Ορέστεια», *ΝΕφ.*, φ. 22-1-1912.

¹⁴⁷ Ιδαίος, «Μαλλιαροί και ξυρισμένοι», *Ιδη*, φ. 121/23-5-1909· Ν. Σπυριδάκης, «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Ιδη* φ. 122/30-5-1909 και επόμενα φύλλα.

¹⁴⁸ Ν. Σπυριδάκης, «Εκδηλώσεις εκφυλισμού» (β'), *Ιδη*, φ. 138/19-9-1909. Για τον εκφυλισμό στην τέχνη ως αντικείμενο μελέτης, με αφετηρία τον ύστερο 19^ο αιώνα, βλ. Χριστίνα Ντουνιά, «Η δεκαετία του 1920: από την ποίηση της παρακμής στην κοινωνική αμφισβήτηση», *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας...*, ό.π., 64. Αμηχανία μπροστά στην ανάδυση νέων τρόπων έκφρασης μαρτυρούν και χρονογραφήματα Ηρακλειωτών της εποχής, όπως το σατιρικό «Συμβολιστής», *Ο Εργάτης*, φ. 5/5-9-1914.

Με άλλα λόγια, ο δημοτικισμός συνδέεται με τις καινοτομίες στη λογοτεχνία – σωστά διείδε ο Σπυριδάκης τον γλωσσοπλάστη της *Οδύσειας* - ως άλλη μια εκδήλωση εκφυλισμού. Μόνο αν οι νέοι μπορέσουν να αποβάλουν τη γλώσσα αυτή και τις ξένες επιδράσεις, θα είναι σε θέση να συγγράψουν έργα αληθινά ωφέλιμα. Πρόκειται για άλλο ένα τεκμήριο του χάσματος που ανοίγει ανάμεσα στους νέους και τους παλιούς: όσοι είχαν μόνο καλά λόγια να πουν για τους «εθνικούς» ποιητές δεν ενοχλούνται μόνο από τη γλωσσική μορφή των νέων έργων, αλλά και από το περιεχόμενό τους.

Αντιθέτως, βασικοί συντελεστές της βενιζελικής *Νέας Εφημερίδας* από τα πρώτα της βήματα υπήρξαν μέλη του «Σολωμού», που δεν θα μπορούσαν παρά να ενθουσιαστούν με την καταξίωση των φίλων τους. Έτσι, με αφορμή το ανέβασμα του έργου *Με κάθε θυσία* στο Βασιλικό Θέατρο το 1911, η *Νέα Εφημερίς* σημειώνει:

Τιμητικωτάτη, δια την πόλιν μας είναι η απόκτησις και άλλου αντιπροσώπου εις τα πανελλήνια γράμματα, σημειουμένη πλέον και επισήμως δια της πεισματώδους συζητήσεως ήτις διεξάγεται περί το όνομα της συμπολιτιδός μας κ. Πετρούλας Ψηλορείτη και περί το τελευταίον δράμα της. Όσον δε και αν η πλειονότης των λογίων δίδει την ψήφον κατακριτικήν – μολοντί και τα ονόματα των επαινετών είναι σοβαρότατα – μόνος ο οξύς τόνος και η διάρκεια του αγώνος αποδεικνείουσι το ενδιαφέρον του έργου, αφού άλλως τε η γνώμη των κατακρινόντων δεν είναι εξηλεγμένης ειλικρινείας¹⁴⁹.

Επέμεινα σε αυτά τα δυο παραδείγματα προκειμένου να δείξω ότι η *Ιδη* και λόγω γλωσσικών επιλογών στάθηκε επιφυλακτική απέναντι στους νέους λογοτέχνες της πόλης¹⁵⁰, ενώ η *Νέα Εφημερίδα* και όσοι βενιζελικοί τίτλοι ιδρύθηκαν κατά τις επόμενες δεκαετίες παρείχαν πιο πρόθυμα χώρο για τη δημοσίευση πρωτότυπων έργων και την αποτίμηση της λογοτεχνικής παραγωγής. Επόμενο ήταν η εφημερίδα του Μουρέλλου να υποστηρίζει με θέρμη τη γλωσσική μεταρρύθμιση, και να καταγγείλει τους «βρυκόλακες του Μιστριωτισμού» μετά την επιστροφή των παλιών διδακτικών βιβλίων το 1921¹⁵¹.

Σε όλες τις εφημερίδες, ο συνολικός χώρος που καταλαμβάνουν τα λεγόμενα «φιλολογικά» (λογοτεχνία / φιλολογία) εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Ελάχιστος χώρος αφιερώνεται στην ποίηση - δεν ξαφνιάζει το γεγονός ότι τα

¹⁴⁹ «Ζητήματα», *ΝΕφ*, φ. 13/10-7-1911.

¹⁵⁰ Ανεκτικότερη στάση τηρούσε η εφημερίδα απέναντι σε νέους συγγραφείς που τύπωναν βιβλία στα πιεστήριά της, όπως τον Κωστή Χαριτάκη. Βλ. «Το Κρητικόν πάνθεον του κ. Κωστή Χαριτάκη», *Ιδη*, φ. 50/6-12-1907.

¹⁵¹ «Η γλώσσα», *ΝΕφ*., φ. 1699/3-2-1921· «Γλώσσα και εκπαίδευσις», φ. 1756/24-4-1921.

περισσότερα στιχουργήματα συνδέονται με την πολιτική, τις πολεμικές περιπέτειες και την απώλεια αγαπημένων προσώπων. Τη θέση τους βρίσκουν και οι εθνικιστικές κορώνες, θυμίζοντας τη διάθεση κάθαρσης που ήδη σημειώσαμε:

*Αράπης, Φράγκος, Τούρκος αν σ' εμόλυνε
Κι' εμάρανε της γης σου όλη τη φύτρα
Δεν ευωδιάζεις πάλι τη Μεσόγειο
Με τα χρυσόμηλά σου και τα κίτρα;*¹⁵².

Αν και πολλά χειρόγραφα επίδοξων ποιητών έφταναν στα γραφεία της *Νέας Εφημερίδας*, προτεραιότητα δίνεται κυρίως στους ήδη αναγνωρισμένους δημόσιους στιχουργούς όπως τον Ι. Κωνσταντινίδη και τον Μ. Διαλυνά, που τον είδαμε προηγουμένως να χαιρετίζει την κατάληψη της Σμύρνης. Με πιο σύγχρονη ποίηση εμφανίζονται κατά διαστήματα στενοί φίλοι ή συνεργάτες της διεύθυνσης, αλλά όχι με τη συχνότητα που θα δούμε άλλους νέους λογοτέχνες σε εφημερίδες της δεκαετίας του 1930. Αντίστοιχα, στις στήλες της *Ιδης* και άλλων ομοφρόνων εφημερίδων τυπώνονται πολιτικά στιχουργήματα, κατά κύριο λόγο αντιβενιζελικά¹⁵³. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα, όπως μια παρωδία των εκφραστικών τρόπων της Παλαιάς Αθηναϊκής Σχολής αφιερωμένη «εις την εξ Ηρακλείου Κρήτης ποιήτριαν Γ. Σ. Α.» (προφανώς τη Γαλάτεια Αλεξίου), που έχει πιστωθεί στον νεαρό Καζαντζάκη¹⁵⁴.

Σε στιγμές πολιτικής έντασης (π.χ. εθνικός διχασμός, εκλογές) ή πολέμων η ειδησεογραφία, και όσες διαφημίσεις επενδύουν στην αυξημένη κυκλοφορία, έχουν τον πρώτο λόγο. Έπειτα, η κάμψη της βιβλιοπαραγωγής που σημειώσαμε στην αρχή του κεφαλαίου –αποτέλεσμα και αυτή των πολέμων– σημαίνει αυτόματα και μείωση της σχετικής συζήτησης, με ταυτόχρονη αύξηση επιστολών και άλλων κειμένων γραμμένων από αναγνώστες στα μέτωπα¹⁵⁵. Τον πλέον καθοριστικό ρόλο παίζει φυσικά η διαθεσιμότητα κατάλληλων συνεργατών – στα χρόνια πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο πυρήνας νέων μορφωμένων ανταλλάσσει απόψεις για τις νέες επιστημονικές και άλλες εκδόσεις, τα εκπαιδευτικά, την πολιτική και πλήθος

¹⁵² Γεώργιος Στρατήγης, «Στην Κρήτη», *Εθνική*, φ. 165/15-11-1909.

¹⁵³ Βλ. ενδεικτικά *Ελπίς*, φ. 4/30-3-1906 (ποίημα υπέρ τον Μιχελιδάκη)· Ω., «Μια συμβουλή», *Ιδη*, φ. 490/19-1-1922 (έμμετρη διαμαρτυρία για την ενθρόνιση του Μελέτιου Μεταξάκη ως Οικουμενικού Πατριάρχη).

¹⁵⁴ Βλ. Μ. Ζ. Κοπιδάκη «Μούσης μορμολύκειον», *Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης 2007, 369-372.

¹⁵⁵ Πολλές άτυπες πολεμικές ανταποκρίσεις δημοσιεύθηκαν στη *Νέα Εφημερίδα*, συνήθως με τη μορφή επιστολών. Βλ. ενδεικτικά Γιαν. Παχ[ιαδάκης], «Στα Πέντε Πηγάδια», φ. 114/2-7-1913, και τη σειρά του ίδιου «Αναμνήσεις πολεμιστού», φ. 186/22-1-1914. Φύλλα από το πολεμικό ημερολόγιο του Μουρέλλου στην Ουκρανική Εκστρατεία αναδημοσιεύτηκαν από τον *Ελεύθερο Τύπο* της Αθήνας, π.χ. «Ο Καπετάν Γιάννης Πολυξίγκης», φ. 1240/30-7-1919.

άλλων θεμάτων. Για καλή του τύχη, όταν λείπει ο Μουρέλλος στην Ουκρανική Εκστρατεία, τον αναπληρώνει για ένα διάστημα ο εθισμένος στο χρονογράφημα Γιάννης Κονδυλάκης, σχολιάζοντας την επικαιρότητα και δίνοντας μια περιγραφή της τελευταίας του επίσκεψης στη Βιάννο¹⁵⁶. Συχνές αναφορές στην ελληνική και ξένη λογοτεχνία κάνει ο Γιώργος Λουλακάκης όσο παραμένει συντάκτης και χρονογράφος στη *Νέα Εφημερίδα*, μέχρι την επιστράτευση του 1917. Και η μικρή στήλη στην *Ανόρθωση* «ο ελληνικός στίχος», με αναδημοσιευμένη ποίηση του Παλαμά, του Μαλακάση και του Δροσίνη, αντανακλά ασφαλώς τις προτιμήσεις του χρονογράφου Καλημεράκη. Τύχη ανάλογη έχουν οι επιφυλλίδες – αυξάνονται όσο μειώνεται η πίεση της πολιτικής αρθρογραφίας.

2.9.2. Οι επιφυλλίδες

Μετά το 1906 πληθαίνουν οι εφημερίδες με το επίθετο «φιλολογική» στον τίτλο τους, παραπέμποντας στη συμπερίληψη λογοτεχνικής επιφυλλίδας. Στη μεγάλη πλειοψηφία αναδημοσιεύονται αισθηματικές ιστορίες και περιπέτειες τότε δημοφιλών αλλά σήμερα ξεχασμένων ξένων συγγραφέων, όπως η Carmen Sylva και ο E. Salgari. Ωστόσο, στις επιφυλλίδες της *Νέας Εφημερίδας* εμφανίζονται και πιο γνωστά ονόματα, όπως ο E. A. Poe, ο A. Conan Doyle και άλλοι, σε μεταφράσεις Ηρακλειωτών¹⁵⁷.

Μερικές φορές επιχειρείται μια συσχέτιση της λογοτεχνίας με την κοινωνική πραγματικότητα: τον καιρό της μαζικής αποδημίας, δημοσιεύεται το μυθιστόρημα *Ο μετανάστης* του Victorien du Saussay, παράλληλα με διαφημίσεις πλοίων που αναχωρούν για την Αμερική¹⁵⁸. Ίσως επειδή η ανεύρεση έτοιμης ύλης παρουσίαζε δυσκολίες, η ύλη των επιφυλλίδων περνά τις διαχωριστικές γραμμές της πολιτικής και του γλωσσικού ζητήματος: όταν κλείνει η βενιζελική *Δάφνη*, το μυθιστόρημα *Quo Vadis?* μεταφέρεται στις στήλες της σφόδρα αντιβενιζελικής *Ελπίδας*. Και παρά τη σκληρή στάση της απέναντι στους δημοτικιστές, η ίδια εφημερίδα αναδημοσίευσε ολόκληρο το *Θάνατος παλικαριού* του Παλαμά, με τη σημείωση του συντάκτη πως

¹⁵⁶ Για τα χρονογραφήματα του Κονδυλάκη στη *Νέα Εφημερίδα* βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 26.

¹⁵⁷ Η *Διπλή δολοφονία εις την οδόν Μοργκ* του Poe (σε απόδοση του Μ. Καλημεράκη από τα Γαλλικά) δημοσιεύθηκε ως επιφυλλίδα στη *Νέα Εφημερίδα* από φ. 112/26-5-1913. Είναι η μόνη μετάφραση νεότερης λογοτεχνίας που εκδόθηκε αυτοτελώς στο Ηράκλειο μέχρι την Κατοχή (1913, επανέκδ. 1922). Στην εφημερίδα ακολούθησε *Ο Χρυσοκάνθαρος*.

¹⁵⁸ *ΝΕφ.*, φ. 1/8-4-1911. Το θέμα της μετανάστευσης προβάλλει έντονα στον τύπο και τα αμέσως επόμενα χρόνια.

«θα την ξέχανα, αν δεν έσπρωχνε να βγη ξανά στο φως ο φίλος μου ο Πάλλης»¹⁵⁹. Εξαιρετική περίπτωση από πολλές απόψεις, αφού μαζί με κείμενα των Κρητικών Ι. Δαμβέργη, Γ. Κονδυλάκη και ένα διήγημα της Γαλάτειας Καζαντζάκη, ανήκει στα ελάχιστα έργα αναγνωρισμένων σήμερα Ελλήνων λογοτεχνών που (ανα)δημοσιεύονται στις επιφυλλίδες κατά την περίοδο αυτή.

Τα πρώτα πεζογραφήματα από ντόπιους, γραμμένα στην καθαρεύουσα, συμπεριλαμβάνουν ένα διήγημα τρόμου με τον τρόπο του Ροε¹⁶⁰ και βουκολικά της παλιάς ηθογραφίας:

*Ποιμενίς νεαρά και καλλίμορφος παρακολουθεί μετά φιλοστόργου οφθαλμού τα τρυφερά αρνία της και τέρπεται βλέπουσα τας χαριτωμένας κινήσεις αυτών. Είναι ωραία δεκαεξαέτις παρθένος με ωραίαν ξανθήν κόμην, εφ' ης αι του ηλίου ακτίνες πλαγίως προσπίπτουσαι προσέδιδον χρυσίζουσιν τινά όψιν, φέρουσα δε την απλήν των Αρχαίων Ελληνίδων αμφίεσιν προσωμίαζε νόμφη τινί ή τινί των αρχαίων Ελληνικών θεοτήτων*¹⁶¹.

Γραμμένο στο Ρέθυμνο, το συγκεκριμένο διήγημα είναι του 1908, μαρτυρώντας την εμμονή ορισμένων σε παλαιότερους εκφραστικούς τρόπους και ξεπερασμένα σκηνικά. Σε αυτά ασφαλώς συμπεριλαμβάνονται και τα πατριωτικά διηγήματα του Δαμβέργη και κάποιων μιμητών του.

Όμως, τα πρώτα αυτά χρόνια η *Ιδη* ακολούθησε τακτική παρόμοια με εκείνη των εφημερίδων του προηγούμενου αιώνα, δίνοντας προτεραιότητα όχι τόσο στη λογοτεχνία όσο στη δημοσίευση επιφυλλίδων ηθικοπλαστικού χαρακτήρα και κρητικού ενδιαφέροντος, π.χ. την «Πραγματεία περί των ψυχολογικών αποτελεσμάτων του οίνου» του Ε. De Amicis και «Η Κρήτη: η θέσις αυτής εξ απόψεως του διεθνούς δικαίου» του Henri Couturier, σε μεταφράσεις Ηρακλειωτών οι οποίες κυκλοφόρησαν και αυτοτελώς από το τυπογραφείο της εφημερίδας. Κατά καιρούς δημοσιεύονται σε συνέχειες φιλολογικά κείμενα και ιστορικά σημειώματα λογίων της πόλης, όπως οι έρευνες του φιλόλογου Στ. Δεινάκη για τις σχέσεις της κλασικής γραμματείας με τον *Ερωτόκριτο* – θέμα που ανέπτυξε περιστασιακά και την ώρα της διδασκαλίας στο γυμνάσιο, τροφοδοτώντας το ενδιαφέρον των νέων για την κρητική λογοτεχνία¹⁶².

¹⁵⁹ *Ελπίς*, φ. 52/28-6-1907. Αργότερα επιτίθεται στον Βενιζέλο ως «προστάτης των μαλλιαρών, μισθάρνων οργάνων των πλειστών των εχθρών της πατρίδος μας». Βλ. «Το γλωσσικόν ζήτημα και τα συλλαλητήρια», *Ελπίς*, φ. Β' 30/3-3-1911.

¹⁶⁰ Ε., «Ζωής τραγωδία», *Ελπίς*, φ. 1/9-3-1906, με την ένδειξη «εγράφη εν Ηρακλείω τη 19 Οκτωβρίου 1903».

¹⁶¹ Α. Γ. Μ., «Η ποιμενίς», *Ιδη*, από φ. 69/16-5-1908, με την ένδειξη «Ρέθυμνο τη 27 Απριλίου 1908».

¹⁶² Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 42.

Και στον βενιζελικό τύπο τα πρωτότυπα πεζογραφήματα σπανίζουν. Κοντά μια δεκαετία μετά τα διηγήματα της *Ιδης* που είδαμε παραπάνω, όσα εμφανίζονται στη *Νέα Εφημερίδα* δείχνουν μια διάθεση μετατόπισης του ενδιαφέροντος από την ύπαιθρο στο περιβάλλον της πόλης και τα προβλήματα της καθημερινότητας. Εκτενέστερο παράδειγμα είναι η *Ιστορία μιας γυναίκας* του Μουρέλλου, εξιστόρηση ενός αποτυχημένου γάμου που άρεσε και λόγω του οικείου τοπικού σκηνικού. «Αποφύγατε μια πρόχειρη ξενική μετάφραση, από τα ρομάντσα αυτά με την μεγάλη αφηγηματικότητα τα ασύγχρονα όμως και στραβά και χωρίς καμμία άλλη αξία» παρατηρεί ο φιλολογικός συντάκτης, σχολιάζοντας τη θετική ανταπόκριση αναγνωστών¹⁶³.

Όσο συνεχίζονται οι πόλεμοι πάντως, οι περιορισμοί οδηγούν προς ποικίλες κατευθύνσεις. Κάποτε παρατηρείται αύξηση της ανώδυνης μεταφρασμένης λογοτεχνίας - τον Απρίλιο του 1921, αμέσως μετά την επιβολή αυστηρής προληπτικής λογοκρισίας για τις εξελίξεις στη Μικρά Ασία, διπλασιάζεται η λογοτεχνική ύλη¹⁶⁴. Από την άλλη, αφού απαγορεύονται οι αναφορές στο μέτωπο, το ενδιαφέρον και η άσκηση κριτικής στρέφονται προς την κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας. Λίγες μέρες μετά τις απαγορεύσεις, καταγγέλλοντας έμμεσα τα αυξανόμενα κρούσματα αστυνομικής αυθαιρεσίας, δημοσιεύεται το πρωτότυπο διήγημα «Μεγάλη Παρασκευή», με θέμα την βάνουση εκδίωξη μιας ηλικιωμένης ζητιάνας από την πόρτα της εκκλησίας, και στα επόμενα φύλλα αυξάνεται η αρθρογραφία γύρω από ανάλογα πραγματικά περιστατικά¹⁶⁵.

Σε ένα εντελώς άλλο κλίμα, εξυπηρετώντας τη φυγή από το οικείο περιβάλλον, ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα σημειώματα από την κεντρική Αφρική του Αγησιλάου Καραμπάση. Πρώην καθηγητής θεολογίας στον «Κοραή», από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 μεταφέρει στους αναγνώστες της *Νέας Εφημερίδας* στιγμιότυπα από την εξωτική του ζωή στις φυτείες, σε κείμενα διανθισμένα με λέξεις και εκφράσεις της γλώσσας Σουαχίλι¹⁶⁶. Στα επόμενα χρόνια, με τη βελτίωση των

¹⁶³ Λ., «Η επιφυλλίς σας», *ΝΕφ.*, φ. 546/10-4-1917. Για την αυστηρότερη κρίση του Καζαντζάκη, βλ. «Λίγα λόγια σαν πρόλογος» στην έκδοση του Μουρέλλου *Οι δυο τελάλισσες*, Ηράκλειο 1925, χωρίς σελιδαρίθμηση.

¹⁶⁴ Για τη λογοκρισία βλ. «Στρατιωτικός Νόμος», *ΝΕφ.*, φ. 1756/13-4-1921. Στο αμέσως επόμενο φύλλο μαζί με το *Άγριο Ρόδο* του Georges Malgague αρχίζει το διήγημα του Prosper Mérimée *Το Μαργαριτάρι του Τολέδου*. Παρόμοια χρήση της λογοτεχνίας (και της κριτικής) ως ανώδυνης ύλης παρατηρείται και αργότερα, ιδιαίτερα επί Μεταξά.

¹⁶⁵ Γ. Δ. Μαρκόπουλος, «Μεγάλη Παρασκευή», *ΝΕφ.*, φ. 1759/16-4-1921.

¹⁶⁶ Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 44.

μεταφορών, θα πολλαπλασιαστούν τα ταξιδιωτικά κείμενα και οι περιγραφές εκδρομών εντός και εκτός Κρήτης.

Συνολικά, οι πόλεμοι λειτουργούν ανασταλτικά στη δημοσίευση λογοτεχνικής και φιλολογικής ύλης στις εφημερίδες. Οι συνεργάτες –είτε μεταφραστές, είτε επίδοξοι συγγραφείς– συχνά καλούνται στα όπλα, ενώ κατά διαστήματα ο διαθέσιμος χώρος συρρικνώνεται από την έλλειψη χαρτιού και την πίεση της ειδησεογραφίας, εξοβελίζοντας ακόμα και μεταφράσεις αναδημοσιευμένες από άλλα έντυπα¹⁶⁷. Έτσι, με εξαίρεση ένα πολεμικό διήγημα του ίδιου του Μουρέλλου, οι λογοτεχνικές επιφυλλίδες απουσιάζουν από την *Νέα Εφημερίδα* από τις αρχές του 1922 και για τριάντα μήνες. Η επιστροφή τους το 1924, με το ρομάντζο *Γιάννης Σαβαώθ* του Βελισσάριου Φρέρη, εγκαινιάζει μια νέα προσπάθεια για τη δημιουργία μιας κοινωνιστικής πεζογραφίας, με έμμεσες αναφορές στην πόλη του Ηρακλείου και τα περίχωρα, και επίκεντρο τα ορατά κοινωνικά προβλήματα. Μια περιφερειακή εκδοχή της λογοτεχνίας του ζόφου, που θα τη δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

2.10. Αυτοτελείς εκδόσεις

2.10.1. Εισαγωγικά

Όπως σημειώσαμε στην αρχή του κεφαλαίου, τα χρόνια σταθερότητας και ειρήνης από τη δεύτερη περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και μετά συνέβαλαν στην άνθιση της εκδοτικής δραστηριότητας. Οι 9 αυτοτελείς εκδόσεις στο διάστημα 1900-1904 σχεδόν τριπλασιάζονται σε 25 το 1905-1909, φτάνοντας τις 38 το 1910-1914. Η μεγάλη κάμψη που ακολουθεί δεν συμπίπτει τόσο με τους Βαλκανικούς Πολέμους (μάλιστα, ορισμένοι τίτλοι εμπνέονται από αυτούς), όσο με τα χρόνια του εθνικού διχασμού, του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹⁶⁸ και της Μικρασιατικής Εκστρατείας: από τους 9 τίτλους της πενταετίας 1915-1919, οι 7 κυκλοφόρησαν το 1915. Μόλις 7 ακόμη εκδόσεις μας είναι γνωστές από τότε μέχρι το τέλος του 1924.

Δίπλα στις παλαιότερες επιχειρήσεις του Στυλιανού Αλεξίου (21 εκδόσεις) και του εκπαιδευμένου από τον ίδιον Σπυρίδωνα Αλεξίου (14), σπουδαίο ρόλο διαδραμάτισαν τα τυπογραφεία των νέων εφημερίδων *Ιδη* (13) και *Νέα Εφημερίς* (18

¹⁶⁷ Έτσι, η *Νέα Εφημερίδα* περιορίζεται σε δισέλιδη έκδοση επί πολλούς μήνες το 1918-1919. Η επιφυλλίδα επιστρέφει μετά από απουσία ενός και παραπάνω έτους στο φ. 1310/22-10-1919, με τη *Σόνια* του J. D'Ostava.

¹⁶⁸ Σοβαρότατες ελλείψεις σε βασικά αγαθά, πόσο μάλλον στο χαρτί, δημιούργησε ο ναυτικός αποκλεισμός το 1917. Όπως διαβάζουμε (*ΝΕφ.*, φ. 520/25-1-1917): «Τα συμβαίνοντα καθ' εκάστην προ των αρτοποιειών της πόλεως προκαλούν την λύπην και την δυσθυμίαν των διαβατών και γεννούν σκέψεις εις άκρον ζοφεράς δια το μέλλον».

τίτλοι εκδόθηκαν από τον Μουρέλλο, με διάφορες επωνυμίες). Ο επιστημονικός διάλογος ενισχύθηκε με την κυκλοφορία δυο περιοδικών λαογραφίας και ιστορίας, του *Κρητικού Λαού* (1909) και της επιχορηγούμενης από την Εκκλησία *Χριστιανικής Κρήτης* (1912-1913), από τα οποία ανατυπώθηκαν αυτοτελώς αρκετές εργασίες. Με τις δυο αυτές εκδόσεις, και τον *Ερωτόκριτο* των Ξανθουδίδη-Αλεξίου (1915), μπορούμε να πούμε ότι ξεκινούν οι ευρείας συμμετοχής, οργανωμένες κρητολογικές σπουδές, με το βάρος να δίνεται στη χριστιανική εποχή.

2.10.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις

Μαζί με τα λίγα κύκνεια άσματα της παλαιότερης γενιάς, η εμφάνιση των νέων στο προσκήνιο συμβάλει στην αύξηση της λογοτεχνικής παραγωγής, ιδίως κατά τη δεκαετία 1906-1915. Τον πρώτο λόγο έχει η ποίηση - τις τελευταίες εκδόσεις του ιδιότροπου Κωνσταντίνου Σιβάκη (1906-7) και του Χατζηζαχαριάδη Αναγνώστη (1908) ακολουθεί η πρώτη συγκεντρωτική έκδοση στίχων του Νεαπολίτη πρωτοδίκη Μ. Διαλυνά (*Ποιήματα*, 1909). Στον έμμετρο πρόλογο υποστηρίζει ότι άλλοι τον προέτρεψαν να τυπώσει τον τόμο, και με ένα δηκτικό σχόλιο για τη «διακειμενικότητα» άλλων δείχνει πλήρη συνείδηση της απόστασης που χωρίζει την τέχνη του από τη λόγια ποίηση:

Δεν θε να φέρω εις το φως πολύ σπουδαία πράγματα,

ούτε μην περιμένετε πως θα ιδήτε θαύματα.

Γιατί δεν είμαι ποιητής ουδ έργων άλλων κλέπτης

μον' είμαι ένας απλούστατος κι' άπειρος στιχοπλέκτης,¹⁶⁹

Στις μακροσκελείς αφηγηματικές συνθέσεις ο Διαλυνάς έχει στόχο παραπλήσιο με τους «Αναγνώστες», καταγράφοντας και εξυμνώντας τον ηρωισμό των Κρητών κατά τα επαναστατικά χρόνια. Πρώτο μέλημά του είναι να διασώσει στοιχεία που κινδυνεύουν να χαθούν για τη δράση οπλαρχηγών αλλά και λιγότερο γνωστών ανθρώπων της Ανατολικής Κρήτης. Στο πνεύμα αυτό εντάσσεται και η *Κριτσωτοπούλα*, που κυκλοφόρησε αυτοτελώς το 1912. Σε άλλα, κατά κανόνα συντομότερα ποιήματα, σε γλώσσα μικτή ο Διαλυνάς σχολιάζει ή και σατιρίζει την πολιτική και κοινωνική επικαιρότητα, συμβουλευοντας τους κυβερνώντες:

Ενόσω η εκπαίδευσις είναι υποχρεωτική

πώς θα κατά καταφέρουνε, παρακαλώ, οι χωρικοί,

¹⁶⁹ Μιχαήλ Διαλυνά, *Ποιήματα*, Ηράκλειο: τυπ. Σπ. Δ. Αλεξίου 1909, 4.

όταν δεν έχουνε λεπτά!! Περίεργο κυνήγι
«Να λεν του σκύλου πιάστε τον και του λαγού να φύγη!»
Μόνον εις τα Γυμνάσια τα δίδακτρα αφήτε
«Μη πάντες γαρ απόστολοι, μη πάντες γαρ προφήται»¹⁷⁰

Μια παρόμοια προτρεπτική λειτουργία, χωρίς όμως σατιρική διάθεση, εξυπηρετεί αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το *Εθνικόν ποίημα* (1922) του στιχουργού Αντώνη Παπαδογαμβράκη, που καλεί τους απόστρατους και τους πρόσφυγες να εργαστούν με πνεύμα ομοψυχίας για το καλό της χώρας, ενώ επιρρίπτει τις ευθύνες για τα δεινά στους εχθρούς του Βενιζέλου.

Στο μεταξύ, όπως είδαμε και στα λογοτεχνικά περιοδικά, στην πλειονότητά τους οι νεώτεροι μορφωμένοι καλλιεργούν μια ποίηση με ολότελα διαφορετικό σκοπό και προσανατολισμό. Τα πρωτόλεια του Λευτέρη Αλεξίου (*Παιδικά τραγούδια*, 1909) προκάλεσαν τον ενθουσιασμό του Καζαντζάκη, που σε γράμμα προς τον γνωστό στη συντροφιά Ηρακλειωτών νέων Μελαχρινό ισχυρίζεται ότι «σε μερικά του ποιήματα είναι ανώτερος από τον Παλαμά»¹⁷¹. Κρίνοντας από την επανεμφάνισή τους στη συγκεντρωτική έκδοση *Μπαγκατέλλες* (1930), σε μερικές περιπτώσεις αναδύεται – όμοια με την ποίηση του Καλημεράκη– το σκηνικό και λεκτικό περιβάλλον των *Παραλλαγών*:

Βουβό ένα κλάψιμο γκρικέται
στην έρημη την εκκλησία
από το θόλο που βρουχέται
Μες στην πυκνή την υγρασία
θρηνούνε ολόθαμπες λαμπάδες
και η μαύρη εικόνα του Μεσσία¹⁷²

Αλλού πάλι, η χρήση ανισοσύλλαβων στίχων (ποίημα XXVIII, «La Loggia Veneziana») δείχνει ότι ο Αλεξίου δεν έχει προσδεθεί ακόμη στο άρμα της απόλυτης μορφικής αυστηρότητας. Αυτό θα γίνει με τις συλλογές *Vers français d'un grec* (1913)

¹⁷⁰ «Τω κ. Προέδρω της Κρητικής Βουλής», με χρονολογία 29 Απριλίου 1903, στο ίδιο, 66.

¹⁷¹ Στο ίδιο γράμμα ο Καζαντζάκης μνημονεύει την αποστολή των *Παραλλαγών* στη Γαλάτεια δυο χρόνια ωρίτερα. Βλ. Β. Τσακαλή, «Λευτέρης Αλεξίου – Νίκος Καζαντζάκης: Παράλληλη ανάγνωση», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2005, τομ. Γ'2, 134. Αυστηρότερη ήταν η βιβλιοκρισία του Κ. Ν. Κ. στο περιοδικό *Νέα Ζωή*, 10, τχ. 3-4 (1915) 226-227 – ανάμεσα σε άλλα, επέκρινε τη χρήση λατινικών τίτλων από τον Αλεξίου ως δείγμα «κάποιου pédantisme».

¹⁷² Ποίημα IV, «Καπνός», *Μπαγκατέλλες (έμμετρα και πεζά) 1908-1930*, Ηράκλειο 1930, χωρίς σελιδαρίθμηση. Στο ατέλειωτο κυνήγι της τελειότητας, ο Αλεξίου μιλά στο προλογικό σημείωμα για την «οριστική μορφή» - άρα νέα επεξεργασία - των ποιημάτων.

- στίχοι γραμμένοι με τον τρόπο του Moréas και του Ronsard - και *Sonetum bene temperatum* (1914), στις οποίες απάντησε ποιητικά ο Παλαμάς, ξεχωρίζοντας από τότε τον αγώνα του νεαρού Κρητικού για στιχουργική τελειότητα¹⁷³. Η βασανιστική εμμονή αυτή θα οδηγήσει σε επάλληλες επεξεργασίες μορφής (κάποτε και περιεχομένου) των ίδιων στίχων και τα επόμενα χρόνια.

Απόλυτα συνδεδεμένα με τις τύχες της Κρήτης είναι πολλά από τα πρωτότυπα θεατρικά έργα τυπωμένα στα χρόνια πριν και αμέσως μετά την ένωση, εποχή έξαρσης του πατριωτικού δράματος και στην ελεύθερη Ελλάδα. Το ειδύλλιο *Η διπλωματία εν Ανατολή* (1909) αποπνέει την ίδια αγανάκτηση απέναντι στις μεγάλες δυνάμεις που είχε εκφράσει ο Σιβιάκης δυο δεκαετίες νωρίτερα με την *Κρήτη ενώπιον δικαστηρίου του εικοστού αιώνας* (1887), τώρα με αφορμή το ερμαφρόδιτο καθεστώς της αυτονομίας:

*Αιώνας όλους πέρασα υπό ζυγόν βαρβάρων
και μόλις λίγο διάστημα π' έκοψα τας αλύσσεις.
Άλλ' όμως πάλι δυστυχώς δεν ήλλαξεν η τύχη,
ήλλαξε μόνον η μορφή και όχι η ουσία.
Γιατί... ο Κρητικός λαός ημίμετρα δεν θέλει.¹⁷⁴*

Έστω με πιο έμμεσο τρόπο, παρόμοια δυσφορία για τον αυταρχισμό των δυτικών διατυπώνεται μέσα από τις πολλές θεατρικές διασκευές των *Κρητικών γάμων* του Ζαμπέλιου. Από αυτές τυπώθηκε μόνο η *Κρητική παλαιούσα* (1913) του Βορεάδη, ο οποίος διέθετε τις απαραίτητες διασυνδέσεις ώστε να πετύχει την έγκριση και κυκλοφορία του ως σχολικού αναγνωστικού, ξέρομε όμως ότι όμοια έργα έγραψαν οι νεώτεροι Χαριτάκης (*Σοφία Δα Μολίν*, 1907) και Καζαντζάκης (με τον πιο δηκτικό τίτλο *Έως πότε;*, 1908)¹⁷⁵. Η αντίδραση στο έργο του Βορεάδη φανερώνει το χάσμα των γενεών: ενώ ο Ιωάννης Κωνσταντινίδης συγκινήθηκε τόσο ώστε να αφιερώσει ένα ποίημα στον συγγραφέα και να του δωρίσει μια λύρα αρχαίου σχήματος, ο νεώτερος καθηγητής του «Κοραή» Αγησίλαος Καραμπάσης εκτίμησε ότι το κείμενο έχει «τι το ακραιφνώς διδασκαλικόν», και ακολουθεί απλά τα χνάρια του Ραγκαβή και του

¹⁷³ Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτη ποιητής...», ό.π., 17-18. Το ποίημα του Παλαμά κοσμεί το εξώφυλλο των *Σονέτων* (1926) – «διόρθωση» της συλλογής του 1914.

¹⁷⁴ Α. Σκαράκης, *Η διπλωματία εν Ανατολή. Δραματικών ειδύλλιον*, Ηράκλειο: τυπ. Ίδης 1909, 29-30. Σαφέστατη ως προς τους σκοπούς του έργου είναι η σημείωση (σ. 5): «Η αναπαράστασις του έργου επιτρέπεται δι' εθνικόν σκοπόν. Δια πάσαν άλλην περίπτωσιν μόνον τη αδεία του συγγραφέως».

¹⁷⁵ Το έργο του Χαριτάκη αναγγέλλεται στο οπισθόφυλλο των *Ανεμώνων* του (Χανιά, 1907), δεν φαίνεται όμως να εκδόθηκε ποτέ. Το *Έως πότε;* δημοσιεύθηκε με εισαγωγή του Δημήτρη Γουνελά στη *Νέα Εστία*, τχ. 1211 (1977) 166-235, βάσει του χειρόγραφου που υποβλήθηκε στον Παντελίδειο Δραματικό Διαγωνισμό του 1908. Ο ίδιος (σ. 167) επισημαίνει πως ώθηση στα έργα ιστορικού περιεχομένου, με φόντο την Φραγκοκρατία ή την Τουρκοκρατία, έδωσαν οι όροι των διαγωνισμών.

Βερναρδάκη χωρίς να λαμβάνει υπόψη νεότερες εξελίξεις.¹⁷⁶ Στην παλιά φρουρά των φιλολόγων ανήκει και ο γυμνασιάρχης Ν. Παλιεράκης, που την ίδια χρονιά τυπώνει τον δικό του *Αχιλλέα*, έργο έμμετρο γραμμένο στα πλαίσια της σχολικής διδασκαλίας.

Στο νιτσεικής έμπνευσης «θέατρο των ιδεών» εντάσσεται το σύντομο θεατρικό *Οι λύκοι* του Λευτέρη Αλεξίου (1917, με χρονολογική ένδειξη το 1908). Εδώ έχουμε έναν προβληματισμό παρόμοιο με την περίπου σύγχρονή του *Κωμωδία* του Καζαντζάκη – τη διαχείριση του φόβου μπροστά στην απειλή του τέλους. Καθώς καταφτάνουν οι λύκοι, ένας άρχοντας στρέφεται στον αλχημιστή του, προκειμένου να του υποδείξει τον τρόπο να σώσει τον λαό. Η απάντηση που λαμβάνει για τη φύση του θεού δίνει τον τόνο όλου του έργου: «Στην κορφή της ζωής, έχει στέσει της θυσίας το άσβηστο καμίνι όπου ο ίδιος καίγεται και εξαγνίζεται αιώνια. Μάθε να θυσιάζεις και να θυσιάζεσαι, ω άνθρωπε. Έτσι θα εξαγνιστής και θα νικήσης. Τα πάντα ή τίποτα!»¹⁷⁷. Και στο τέλος, όταν ο άρχοντας ορμά με το λαό προς τη μεγάλη πρόκληση, ο αλχημιστής παραμένει με το ερώτημα «άραγε, θα διώξουν το κακό;». Δεν είμαστε μακριά από την αγωνία για τη μεταθανάτια ζωή με την οποία κλείνει η *Κωμωδία*.

Η ισχύη αλλά υπαρκτή πεζογραφική παραγωγή περιορίζεται σε δυο ανθρώπους με δικά τους τυπογραφικά μέσα, τον Λευτέρη Αλεξίου και τον Γιάννη Μουρέλλο, που προφανώς προσβλέπουν περισσότερο στην ικανοποίηση προσωπικών φιλοδοξιών παρά στην εμπορική επιτυχία. Εφαλτήριο και στις δυο περιπτώσεις είναι οι πρόσφατα βιωμένες εμπειρίες – ο Αλεξίου υπογράφει μια φιλοσοφική αφήγηση με αφορμή την αρρώστια και το θάνατο της αδελφής ενός στενού φίλου¹⁷⁸, ενώ ο Μουρέλλος αντλεί την έμπνευσή του από τη θητεία στα μέτωπα για να γράψει σύγχρονα πολεμικά διηγήματα. Κινούμενος σε διαφορετική τροχιά από τους γνωστούς συγγραφείς της αντιπολεμικής λογοτεχνίας που θα ακολουθήσουν (Μυριβήλης, Βενέζης κ.ά.), συχνά επικεντρώνεται στα ατομικά ηθικά διλήμματα, όπως άλλωστε και στα κατοπινά του έργα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «Το πορτοφόλι»: Ένας στρατιώτης θέλει να πάρει το πορτοφόλι ενός πλούσιου Ελληνοαμερικανού συμπολεμιστή που κομματιάζεται μπροστά του σε μάχη έξω από τα Ιωάννινα. Αφού ενδίδει στον πειρασμό, κερδίζει το

¹⁷⁶ Για την πρώτη παράσταση και την αντίδραση Ι. Κωνσταντινίδη βλ. *Ελπίς*, φ. 22/6-11-1911· και το κριτικό σημείωμα του Α. Καραμπάση, *ΝΕφ.*, 23-11-1911. Χονδροειδή επίθεση στον Βορεάδη για την χρήση της καθαρεύουσας εξαπέλυσε ο «Μινώταυρος» από τις στήλες της χανιώτικης εφημερίδας *Κρήτη*, φ. 10/15-2-1912, στην οποία απάντησε ο συγγραφέας με κείμενο στη *ΝΕφ.*, «Ο Μινώταυρος της Κρήτης», φ. 46/26-2-1912.

¹⁷⁷ Α. Σοφιστής [=Λ. Αλεξίου], *Οι λύκοι. Δράμα* (1908), Ηράκλειο 1917, 10. Νιτσεική και η αφιέρωση «Σ' ένα δυνατό Νεοέλληνα».

¹⁷⁸ *Εγώ ανάμεσα στη φύση και το θάνατο* (1910). Η περιγραφή από τον Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π., 7.

θαυμασμό των συναδέλφων γιατί βρίσκεται κοντά στον νεκρό την κρίσιμη στιγμή και αποκρούει μια επίθεση των Τούρκων. Στο τέλος πετάει το πορτοφόλι σε μια χαράδρα, και αποκοιμείται ευχαριστημένος με τις τιμές που θα λάβει για την πολεμική του γενναιότητα. Η κριτική ξεχώρισε τα διηγήματα αυτά κυρίως για την πρωτότυπη θεματολογία τους, εκφράζοντας ταυτόχρονα επιφυλάξεις για την αδύναμη γραφή του Μουρέλλου. Ο ίδιος είχε από νωρίς συνείδηση των περιορισμένων δυνατοτήτων του, αποδίδοντάς την μάλλον άστοχα, παρά τη χρήση μιας στρωτής δημοτικής, στην επίδραση του διδασκαλισμού¹⁷⁹.

Αν και δεν εκδόθηκε στο Ηράκλειο, αξίζει να σταθούμε στο *Μιχελιό* (1921), πρώτη ηθογραφία του Γιώργου Καφφετζάκη-Μαράντη. Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι στα έργα του απλά αντιγράφει τα κρητικά ήθη, ακολουθώντας το παράδειγμα του Κονδυλάκη¹⁸⁰. Ωστόσο, σε αυτή την πρώτη νουβέλα και τις επόμενες εκείνο που προβάλλει είναι μια εποχή κάθε άλλο παρά στατική (οι ιστορίες διαδραματίζονται στη Νεάπολη Μερραμπέλλου και τα περίχωρα, την εποχή της Κρητικής Πολιτείας ή λίγο πριν), η οποία αναδύεται μέσα από αντιστικτικά ζεύγη ανθρώπων, καταστάσεων και αντιλήψεων.

Καθώς οι παλιές συνήθειες και νοοτροπίες τίθενται σε αμφισβήτηση, οι άνθρωποι βρίσκονται μπροστά στο δίλημμα: να παραμένουν προσκολλημένοι στο παλιό ή να ακολουθούν το καινούριο. Έτσι, στο *Μιχελιό* ο Βαρελομανώλης, αγωνιστής του 1897, θεωρείται προοδευτικός όταν αποφασίζει να στείλει την κόρη του Αθηνιό για ανώτερες σπουδές στο Ηράκλειο. Αυτό παρά τη θέληση της γυναίκας του, που ζητάει περισσότερα χέρια στα χωράφια και όχι μια «κερία δασκάλα». Ένα δίλημμα υπαρκτό, από τη στιγμή που οι ανοιχτόμυαλοι αντιλαμβάνονται τις ευκαιρίες που προσφέρει το νεοϊδρυθέν διδασκαλείο θηλέων. Στο τέλος κερδίζει η πρόοδος: τελειωμένη δασκάλα, το Αθηνιό παντρεύεται τον γιο του εφόρου του Μουσείου, εξαίρετο νέο με λαμπρές σπουδές στην Ευρώπη, και εγκαθίσταται στην πόλη.

Δεν είναι σύμπτωση ότι από το Μερραμπέλλο βγήκε μεγάλος αριθμός δυναμικών διδασκαλιστών, όπως η Σοφία Μαυροειδή, η Μαρία Λιουδάκη κ.ά. Εύθυμη περιγραφή της χωριάτικης ζωής ναι, και μαζί ζωντανή, «φωνογραφική» απόδοση της ντοπιολαλιάς, με στόχο όμως την ανάδειξη ενός κόσμου στο μεταίχμιο, μπροστά στις

¹⁷⁹ Απόστολος Σαχίνης, *Αναζητήσεις της μεσοπολεμικής πεζογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1978, 41-34. Λανθασμένα αναφέρεται η χρονολογία έκδοσης «γύρω στο 1923» - τα πρώτα διηγήματα κυκλοφόρησαν το 1915.

¹⁸⁰ Εισαγωγικό σημείωμα, Γ. Καφφετζάκης-Μαράντης, *Εμάθετέ τα*; Αθήνα: Αλικιώτης 1939, χωρίς σελιδαρίθμηση.

προκλήσεις της νέας εποχής. Δείγμα της αφηγηματικής του τέχνης είχε ήδη φανερώσει ο Μαράντης το 1915, με ένα βιβλίο εμπνευσμένο από τις εμπειρίες των Βαλκανικών Πολέμων, το οποίο μας μεταφέρει από τη λογοτεχνία στον χώρο της σύγχρονης ιστορίας¹⁸¹ - οι πόλεμοι στάθηκαν αιτία για τη συγγραφή τίτλων που ποικίλουν από το ημιλογοτεχνικό (Μαράντης) ως την ξερή καταγραφή με την παράθεση ντοκουμέντων (Α. Ζωγράφος).

2.10.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις

Η κυκλοφορία ανατυπωμένων μελετών από τα ειδικά περιοδικά *Κρητικός Λαός* και *Χριστιανική Κρήτη* ανέτρεψε τους συσχετισμούς: σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, τα χρόνια 1906-1922 οι μη λογοτεχνικές μεταφράσεις μαζί με τις φιλολογικές, ιστορικές και λαογραφικές εκδόσεις (29) ξεπερνούν τις λογοτεχνικές (20). Με τον *Κρητικό Λαό* (1909), δημιουργία του εικοσιπεντάχρονου γεωπόνου-εκδότη Γ. Ελευθεριάδη και του Κύπριου φιλόλογου Ι. Χατζηϊωάννου, συνεργάζονται λόγιοι - κυρίως εκπαιδευτικοί - της παλαιότερης γενιάς (Π. Βλαστός, Α. Βορεάδης, κ.α.) και νεότεροι (Α. Καραμπάσης, Μ. Σηφάκης)¹⁸². Καθώς η εμφάνιση του περιοδικού συμπίπτει με την ίδρυση της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας στην Αθήνα, αναδημοσιεύεται μια λεπτομερή περιγραφή της λαογραφικής επιστήμης και των στόχων της από τον Ν. Γ. Πολίτη, μαζί με το καταστατικό της Εταιρείας. Την έστω βραχύβια προσπάθεια (κυκλοφόρησαν συνολικά 6 τεύχη) χαιρέτησε ως «καλή αρχή» μια δεκαετία μετά ο Γιάννης Κονδυλάκης, κατακρίνοντας ταυτόχρονα τις γλωσσικές επεμβάσεις που διέκρινε σε ορισμένες συνεργασίες¹⁸³.

Διαφορετικό προσανατολισμό είχε η *Χριστιανική Κρήτη* (1912-13, 3 ογκώδη τεύχη), με χορηγό την Εκκλησία της Κρήτης¹⁸⁴. Η πλειονότητα των 16 δεδηλωμένων αντικειμένων έρευνας σχετίζονται με συγκεκριμένα μοναστήρια και εκκλησιαστικούς

¹⁸¹ Γ. Μαράντης, *Οι Κρήτες στον αγώνα (από την δράσιν του ανεξαρτήτου)*, Ηράκλειο 1915. Αν και χρησιμοποιεί το λογοτεχνικό του ψευδώνυμο, ο συγγραφέας ξεκαθαρίζει στον πρόλογο ότι στοχεύει στην αποκατάσταση της ιστορικής πραγματικότητας γύρω από τη δράση των Κρητών μαχητών.

¹⁸² Κατά τον Ελευθεριάδη (*Ιδη*, φ. 121/23-5-1909, *ΚΑ* 1 (1909) 25) *Ο Κρητικός Λαός* αποτελεί συνέχεια-μετονομασία της δικής του ελαφρύτερης *Ποικίλης Στοάς*. Εκτός από λαογραφικές μελέτες, δημοσιεύονται γεωργικά δελτία και κείμενα του Ελευθεριάδη, και μια λογοτεχνική επιφυλλίδα.

¹⁸³ «Κρητική λαογραφία», *ΝΕφ.*, φ. 1118/7-3-1919: «Δημοσιεύοντες δε παραμύθια και παραδόσεις, περιφρονούν ή διορθώνουν την γλώσσαν εις την οποίαν τα ήκουσαν. Και αισθάνεται κανείς λύπην και αηδίαν να βλέπει αυτάς τας παραμορφώσεις και τας οικτράς προσπαθείας αττικισμού επάνω εις ένα παραμύθι».

¹⁸⁴ Η εκδοτική δραστηριότητα της Εκκλησίας συνεχίζεται αυτά τα χρόνια με την εκτύπωση και άλλων αρχιερατικών λόγων, και την ετοιμασία, σε συνεργασία με τον Στ. Αλεξίου, μίας *Νέας πλήρους ιεράς σύνοψης* (1914)..

θεσμούς του νησιού, αντισταθμίζοντας τη μέχρι τότε κυριαρχία της προχριστιανικής αρχαιολογίας στις ιστορικές μελέτες των Ηρακλειωτών. Πάντως, το φάσμα ενδιαφερόντων είναι ευρύ, καλύπτοντας τη συλλογή λαογραφικού υλικού και τη δημοσίευση βιβλιοκρισιών¹⁸⁵. Στυλοβάτης του περιοδικού είναι ο Στέφανος Ξανθουδίδης, με εργασίες ιστορικού, φιλολογικού και λαογραφικού ενδιαφέροντος, δίπλα στον οποίον εμφανίζονται ο Στ. Δεινάκης (συνεχίζοντας τις μελέτες του για την κρητική γραμματεία), ο τότε Γενικός Διοικητής Κρήτης Στέφανος Δραγούμης, και άλλοι λόγιοι από την Κρήτη και αλλού, όπως ο Λ. Ζώης και ο G. Gerola. Η αυτοτελής ανατύπωση τουλάχιστον 8 εργασιών από το περιοδικό τα επόμενα χρόνια φανερώνει το επιστημονικό ενδιαφέρον που δημιούργησε.

Στον Ξανθουδίδη ανήκει και το κορυφαίο επίτευγμα στον χώρο της φιλολογίας αυτή την περίοδο: η κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου* (1915) στο τυπογραφείο του Στυλιανού Μ. Αλεξίου, ο οποίος είχε ουσιαστική συμμετοχή στο όλο εγχείρημα από την αρχή¹⁸⁶. «Για πρώτη φορά, το έργο και ο ποιητής τοποθετούνται σωστά χρονολογικά και φιλολογικά. Για πρώτη φορά μπαίνουν γερές βάσεις σε ένα έδαφος, όπου πριν από τον Ξανθουδίδη οι ειδικοί συνήθως παρέβαιαν», κατά την διατύπωση του Στυλιανού Λ. Αλεξίου¹⁸⁷. Επιπρόσθετο τεκμήριο της τότε πνευματικής συνεργασίας Κρητικών και Επτανήσιων που είδαμε στα περιοδικά αποτελεί η συμβολή σε πολλούς τομείς του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, μέσα από πυκνή αλληλογραφία με τον Ξανθουδίδη. Στο καθαρά εμπορικό επίπεδο, απόλυτα δικαιώθηκαν οι εκδότες στην εκτίμηση ότι το κόστος μιας τέτοιας επιστημονικής εργασίας δεν θα μπορούσε να αποσβεστεί από τις πωλήσεις: χαιρετίζοντας την έκδοση ως «το μεγαλύτερο φιλολογικόν γεγονός των τελευταίων χρόνων από της μεσαιωνικής εποχής μέχρι σήμερα», ο Μουρέλλος προσέθεσε πως «το έργον εκείνο το οποίον έπρεπε να αποτελεί το στόλισμα και το καύχημα, ιδίως των Ηρακλειωτών, και το οποίον έπρεπε να το έχουν πάντες ανεξαιρέτως εις τα σπίτια των, μόνον δυο το αγόρασαν μέχρι της ώρας, οι κ.κ. Σφακιανάκης και Ησυχάκης»¹⁸⁸.

¹⁸⁵ *Χριστιανική Κρήτη*, 1-2 (1912) σ'-ζ'.

¹⁸⁶ Για το ιστορικό έκδοσης βλ. Λευτέρης Αλεξίου, «Μια δίκαια αποκατάσταση», *Κρητικά Χρονικά*, Γ' (1954) 478-498. Ενδεικτική των εντάσεων της εποχής, η επιστημονική συνεργασία Στ. Μ. Αλεξίου – Ξανθουδίδη έπεσε θύμα μιας διαμάχης για τον τίτλο του έργου – *Ερωτόκριτος* τον ήθελε ο πρώτος, *Ερωτόκριτος* ο δεύτερος.

¹⁸⁷ Στ. Αλεξίου, «Στέφανος Ξανθουδίδης», στα *Κείμενα φιλίας και αγάπης*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης 2011, 79.

¹⁸⁸ Ι. Πύργος, «Βιβλιοκρισία: Ερωτόκριτος», *Νεφ.*, φ. 57/12-5-1912.

Τις ιδεολογικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις της συντροφιάς νέων μπορούμε να ιχνηλατήσουμε μέσα από τις δικές τους έρευνες: πλάι στην πολυσυζητημένη διατριβή του Καζαντζάκη για τον Νίτσε (1909)¹⁸⁹ βρίσκουμε και εκείνη του φίλου του Γιάννη Σταυριδάκη (1912), μια φιλόδοξη προσπάθεια να ανασυστήσει τη δομή της μινωικής οικονομίας μέσα από την αρχαία γραμματεία και τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα. Το κείμενο –και ιδιαίτερα ένα υποκεφάλαιο για τον «προϊστορικό σοσιαλισμό»– προκάλεσε ειρωνικά σχόλια στον *Νουμά* για ελλιπή τεκμηρίωση και ενασχόληση με το μακρινό παρελθόν¹⁹⁰. Για μας φανερώνει τη γοητεία που ασκούσαν στους νέους μορφωμένους οι ανακαλύψεις της μινωικής αρχαιολογίας, αλλά και οι νέες πολιτικές θεωρίες: θα χρειαστεί να περάσει άλλη μια δεκαετία μέχρι να κερδίσει ο σοσιαλισμός κεντρική θέση στη λογοτεχνία¹⁹¹. Τέλος, πρώιμο δείγμα του ενδιαφέροντος για τη βυζαντινή φιλοσοφία, ειδικά για τα ελληνικά δεδομένα, μαρτυρούν οι μελέτες σχετικές με τον Πλήθωνα Γεμιστό του νεαρού θεολόγου Αγησιλάου Καραμπάση, που συνεργάστηκε και με εκκλησιαστικά περιοδικά της ανατολικής Μεσογείου¹⁹².

Η ηγετική φυσιογνωμία του Βενιζέλου και η δράση του στα χρόνια του επεκτατισμού δεν ήταν δυνατόν να μείνουν ασχολίαστες. Στα έργα πολιτικού χαρακτήρα ανήκει μια σφοδρή επίθεση εναντίον του (*Το έργο του Βενιζέλου*, 1911) από τον δικηγόρο και εκδότη της εφημερίδας *Ελπίς* Σωκράτη Βιστάκη και, στο αντίθετο στρατόπεδο, Η *Ελευθέρα έρευνα εις την Ανατολήν* (1920) του επίσης νομικού Ι. Ζ. Θιακάκη, ενθουσιώδες κήρυγμα του μεγαλοϊδεατισμού πριν από την ανατροπή, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω.

Εκτός από μερικούς εκλογικούς κατάλογους του 1913, τυχαίες επιβιώσεις ενός ασφαλώς πολύ μεγαλύτερου συνόλου και πηγή πολύτιμων δημογραφικών

¹⁸⁹ P. Bien, *Η πολιτική του πνεύματος...*, ό.π., 25· Gunnar de Boel, «Ο Καζαντζάκης ‘πιστός αναγνώστης’ του Nietzsche των Γάλλων», *Νίκος Καζαντζάκης: Το έργο και η πρόσληψή του: Πεπραγμένα διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου: Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου, Γάλλος 23-25 Απριλίου 2004*, επίμ. Κ. Ψυχογιός, Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας 2006, 215-228. Αντίθετα με τον μύθο που πλάθει ο Καζαντζάκης στην *Αναφορά στον Γκρέκο* (ό.π., 379-406), ο Γερμανός φιλόσοφος τον απασχολούσε και προτού μεταβεί στο Παρίσι για σπουδές – βλ. αναφορές στο δοκίμιό του «Η αρρώστια του αιώνας», *Πινακοθήκη*, 6, τχ. 63 (1906) 46-47. Φοιτητής στην Αθήνα, ασφαλώς κάτι θα κόλλησε από τον νιτσεϊκό πυρετό που μεταδιδόταν από την εποχή της *Τέχνης* (1898-1899).

¹⁹⁰ Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 68.

¹⁹¹ Βλ. Τάκης Καγιαλής, «Λογοτεχνία και πνευματική ζωή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα* (Β' 2) ό.π., 312. Στο Ηράκλειο, η πρώτη ομάδα σοσιαλιστών εμφανίστηκε την ίδια χρονιά με τη δημοσίευση της διατριβής Σταυριδάκη (1912), ενώ ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Ηρακλείου ιδρύθηκε το 1919. Βλ. Ευγενία Λαγουδάκη, «Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στο Ηράκλειο», *Κρητικά Χρονικά*, 31 (2011) 285 και 286 σημ. 17.

¹⁹² Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 44.

πληροφοριών¹⁹³, οι υπόλοιπες μη λογοτεχνικές εκδόσεις σχετίζονται με τις συνεχιζόμενες προσπάθειες εκσυγχρονισμού στους τομείς των αστικών υποδομών, της εκπαίδευσης και της γεωργίας. Έτσι, εκτός από δυο μελέτες για το λιμάνι (1907)¹⁹⁴ και την ύδρευση (1914), βλέπουμε να διατυπώνεται ξανά το χρόνιο αίτημα για περισσότερη πρακτική εκπαίδευση, αυτή τη φορά στο δημοτικό σχολείο. Ειδικότερα, ο διευθυντής του Κρητικού Διδασκαλείου Γεώργιος Παπασωτηρίου, με τη *Μελέτη περί της δημοτικής εκπαίδευσως, ήτοι τι θα εκέρδιζεν η κοινωνία αν ήσαν καλύτερα τα δημοτικά σχολεία* (1907)¹⁹⁵ ζητά επίμονα την αναμόρφωση του δημοτικού σχολείου, με έμφαση στα γεωργικά. Όπως και στα προηγούμενα χρόνια, οι επιστήμονες γεωπόνου της πόλης εμφανίζονται με δημοσιεύσεις που αποσκοπούν στη διάδοση νέων καλλιεργητικών μεθόδων.

2.11. Ανακεφαλαίωση

Από το 1906 και μετά μια νέα γενιά μορφωμένων με ζωηρό ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία βγαίνει στο προσκήνιο, ενώ βαίνει προς το τέλος της η διαδρομή όσων συντέλεσαν στην πρώτη πνευματική αφύπνιση. Οι νέοι βγάζουν δικές τους εκδόσεις και περιοδικά, όπου φαίνεται η σταδιακή απεξάρτηση από την επίδραση του διδασκαλισμού και τους παλαιότερους εκφραστικούς τρόπους, και η έλξη που ασκούν ο συμβολισμός και ο αισθητισμός. Ιδιαίτερα παραγωγικά είναι τα χρόνια μέχρι την κήρυξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου: λίγο μετά την μαθητική *Κρητική Ηώ* (1906-1908) και τη νεανική *Κρητική Στοά* (1908-1910), κυκλοφορούν χάρη στη συνεργασία των δυο γενεών το λαογραφικό-γεωπονικό περιοδικό *Ο Κρητικός Λαός* (1909) και η ιστορικού περιεχομένου *Χριστιανική Κρήτη* (1912-1913). Σε επίπεδο επιστημονικών δημοσιεύσεων, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος μετατίθεται προς τη μελέτη της χριστιανικής εποχής, εντατικοποιούνται οι προσπάθειες συγκέντρωσης λαογραφικού υλικού, και εκπληρώνεται το χρόνιο αίτημα για μια κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου*.

Τα ίδια χρόνια οι νέοι συμμετέχουν στους γλωσσικούς αγώνες μέσα από το σύλλογο δημοτικιστών «ο Σολωμός», ενώ με την ανταλλαγή περιοδικών και βιβλίων

¹⁹³ Με τη συγκέντρωση και ανάλυση των καταλόγων ασχολείται τελευταία ο Ρεθύμνιος βιβλιογράφος Γ. Π. Εκκεκάκης. Βλ. «Οι Ρεθεμνιώτες του 1906 και τα επαγγέλματά τους», στον ιστότοπο <http://agonigrammi.wordpress.com/>.

¹⁹⁴ Για τη μελέτη αυτή και τον συντάκτη της, τον Γάλλο μηχανικό Quellenec, βλ. Χ. Τζομπανάκη, *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη...*, ό.π., 96 και 108.

¹⁹⁵ Για τη μελέτη αυτή, και την πορεία του Παπασωτηρίου ως ενδεικτική περίπτωση ενός εκπαιδευτικού με προωθημένες απόψεις, βλ. Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα»*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2013, 87, με βιβλιογραφία.

αναπτύσσουν ένα ευρύ δίκτυο πνευματικής συνεργασίας, ιδιαίτερα με λογοτέχνες και λόγιους από τα Επτάνησα και την Αίγυπτο. Σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά κοινωνικά ενταγμένων λογίων, νιώθουν ότι η ενασχόλησή τους με τα πνευματικά πράγματα και τη νέα μορφή της γλώσσας τους απομακρύνει από τις αντιλήψεις των συμπολιτών τους, πράγμα που επιβεβαιώνεται από την αντίδραση των συντηρητικότερων. Κυρίαρχο ρόλο στα πεζά και την ποίησή τους κατέχουν τα ρεύματα του αισθητισμού και του συμβολισμού - δυσανάλογη επιρροή σε σχέση με τη γενικότερη επιβολή του στα νεοελληνικά γράμματα ασκεί ο Μελαχρινός, με τη συλλογή *Παραλλαγές* (1907).

Ως ξεχωριστές μορφές της συντροφιάς αναγνωρίζονται ο Νίκος Καζαντζάκης και η Γαλάτεια Αλεξίου, ειδικότερα μετά τη δημοσίευση και παράσταση έργων τους στην πρωτεύουσα. Από τον θάνατο του Μαβίλη και μετά, αρχίζει στο Ηράκλειο η καλλιέργεια του σονέτου και της μορφικά αυστηρής ποίησης, με κύριο εκφραστή τον Λευτέρη Αλεξίου. Παράλληλα, με τα πρώτα του θεατρικά έργα ο ίδιος βρίσκεται κάτω από τη βαριά σκιά της καζαντζακικής σκέψης. Η πρωτότυπη πεζογραφία είναι περιορισμένη, και αντλεί την έμπνευσή της λίγο-πολύ από πρόσφατα βιωμένες εμπειρίες: τα κείμενα κοινωνικής κριτικής της Γαλάτειας στα περιοδικά ακολουθούν διηγήματα του Λευτέρη Αλεξίου και του Γιάννη Μουρέλλο, με τον τελευταίο να εγκαινιάζει την σύγχρονη πολεμική λογοτεχνία. Οι βαλκανικοί πόλεμοι ωθούν και άλλους νέους να καταγράψουν μαρτυρίες για τη δράση των Κρητών στα μέτωπα.

Η μορφή των τοπικών εφημερίδων αλλάζει, με την εμφάνιση μακρόβιων τίτλων που κάνουν τη σταδιακή μετάβαση από την εβδομαδιαία στην καθημερινή έκδοση. Όσο μοιάζει εφικτή η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, στην αρθρογραφία τους για την πόλη κορυφώνεται η διάθεση απαλλαγής από τα εξωτερικά γνωρίσματα του οθωμανικού παρελθόντος. Με την έκρηξη των πολέμων δημοσιεύονται αυτόπτες μαρτυρίες και στιχουργήματα νεαρών Κρητών από τα μέτωπα, καταγράφοντας την εναλλαγή των συναισθημάτων τους ανάλογα με την πορεία των επιχειρήσεων. Σε υπερτοπικό επίπεδο, η συνεχιζόμενη συγκέντρωση θεσμικής εξουσίας στα Χανιά οδηγεί σε ειδολογική διεύρυνση της άμιλλας ανατολικής-δυτικής Κρήτης, που πλέον εκτείνεται σε ζητήματα τεχνολογικής προόδου και πνευματικής ζωής.

Την ίδια περίοδο, όλο και περισσότερες εφημερίδες υιοθετούν το επίθετο «φιλολογική» στον τίτλο τους, αλλά ο χώρος που διατίθεται στις επιφυλλίδες ποικίλει ανάλογα με την πίεση της πολιτικής αρθρογραφίας και τη συνολική έκταση του φύλλου. Τον πρώτο ρόλο έχουν οι μεταφράσεις εύπεπτης λογοτεχνίας, αν και δεν

λείπουν μελέτες κρητικού ενδιαφέροντος και ηθικοπλαστικά κείμενα. Με την κομματικοποίηση των γλωσσικών αγώνων το 1909, ο αντιβενιζελικός τύπος τηρεί επιφυλακτική έως εχθρική στάση απέναντι στους δημοτικιστές της πόλης. Συνολικά, η παρουσία της πρωτότυπης λογοτεχνίας στις εφημερίδες παραμένει περιορισμένη: τη μερίδα του λέοντος στην ποίηση κρατά η πολιτική στιχουργία και οι συνθέσεις επικαιρότητας του Μιχάλη Διαλυνά, του Ιωάννη Κωνσταντινίδη και μερικών νεώτερων. Παράλληλα, τα τελευταία γλωσσικά συντηρητικά διηγήματα ξεπερασμένης θεματολογίας διαδέχονται οι πρώτες δοκιμές συγγραφής μιας κοινωνικής πεζογραφίας, μεταφέροντας τη δράση από την ύπαιθρο και τις επαναστάσεις του παρελθόντος στη σύγχρονη πόλη. Σημεία των καιρών, μας δείχνουν την κατεύθυνση που θα πάρουν τα πράγματα την επόμενη περίοδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Πνευματική ανασυγκρότηση (1923-1928):
η πορεία προς τα *Νεοελληνικά Γράμματα*

3.1. Χρονολογική τομή

Στην Ελλάδα, η γόνιμη αλλά πολιτικά και κοινωνικά ταραγμένη περίοδος του μεσοπολέμου ξεκινά εκεί που τελειώνει οριστικά η Μεγάλη Ιδέα. Στις αποτιμήσεις της πνευματικής παραγωγής κατά τη δεκαετία του είκοσι, χαρακτηριστική έμεινε η μειωτική αποστροφή του Γιώργου Θεοτοκά για τους πρεσβύτερους του, που «βούλιαξαν στο λιμάνι της Σμύρνης όχι μόνο τις δυνάμεις τους, αλλά και τα ιδανικά τους»¹. Και αν η Μικρασιατική Καταστροφή αναγνωρίστηκε γρήγορα ως σταθμός στην πολιτική και πνευματική πορεία της χώρας, άλλο ορόσημο θεωρείται το 1929, έτος κυκλοφορίας του ίδιου του κειμένου του Θεοτοκά.

Κατ' αυτό το σχήμα, ο ελληνικός μεσοπόλεμος μοιράζεται σε δύο περίπου ισόχρονες φάσεις: στη χαμηλόφωνη δεκαετία του 1920, όπου στη λογοτεχνία κυριαρχούν η φυγή, η παραίτηση και η «θολή επαναστατικότητα»², και την επόμενη, με την δυναμικότερη, φωτεινότερη εμφάνιση της «γενιάς του 1930», που προωθεί τη μετάβαση από τον άτολμο στον τολμηρό μοντερνισμό. Όλα αυτά σε πολύ αδρές γραμμές, βέβαια, γιατί οι μεταβάσεις δεν είναι ποτέ τόσο απότομες ή απόλυτες όσο οι σχηματικές τομές των γραμματολόγων. Πολλά εξαρτώνται από την οπτική μας – αν επικεντρωθούμε όχι τόσο στα αυτοτελή έργα, παρά στα περιοδικά και τις συλλογικές εκδόσεις όπου εκκολάπτονται, θα δούμε τους λογοτέχνες του 1920 και του 1930 να συμβιώνουν, πράγμα που οδήγησε τον Αλέξανδρο Αργυρίου να μιλήσει για «γενιά του μεσοπολέμου»³. Και αν πάλι φύγουμε από τις κορυφές της δημιουργίας και πάμε στους πρόποδες, στους ελάσσονες συγγραφείς, η εικόνα αυτή θα διαφοροποιηθεί ξανά: πριν από την Κατοχή η εμφάνιση της μοντέρνας γραφής μπορεί μεν να απασχολεί έντονα τους επίμονους παρατηρητές, τα ειδικά περιοδικά ή ακόμη τις φιλολογικές στήλες των εφημερίδων, αλλά στο επίπεδο της δημιουργίας δεν αφορά παρά ελάχιστους λογοτέχνες.

¹ Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1988, 63.

² Για το κλίμα της εποχής στη λογοτεχνία βλ. Χριστίνα Ντουινιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό.π., 29-53.

³ Α. Αργυρίου, *ΙΕΑ*, τόμ. 1, 12-13.

Πέρα από τα γνωστά εγχειρίδια με επίκεντρο τον λογοτεχνικό κανόνα, μελέτες για την πνευματική παραγωγή της ελληνικής επαρχίας καταγράφουν μια ανοδική πορεία κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, και μια ζωηρή επικοινωνία με την πρωτεύουσα, κυρίως από το 1929 και μετά. Ξεχωρίζοντας το Ηράκλειο ως μια από τις τρεις πιο δραστήριες πόλεις της περιφέρειας (μαζί με τη Μυτιλήνη και τη Θεσσαλονίκη), ο Λάμπρος Βαρελάς μας περιγράφει τις γενικές τάσεις σε έναν από τους καλύτερους δείκτες της κίνησης, τα επαρχιακά λογοτεχνικά περιοδικά: «Η πιο ισχνή περίοδος όσον αφορά την κυκλοφορία τους είναι η τριετία 1920-1922, προφανώς για τους γνωστούς ιστορικούς λόγους. Εντυπωσιακή όμως αύξηση παρατηρείται κατά τη διετία 1923-1924, σταθερότητα ως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, πύκνωση στο γύρισμα του 1930 και πραγματική έκρηξη κατά τη τριετία 1936-1938»⁴.

Όπως σημειώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εκδοτικά και άλλα δεδομένα μας οδηγούν να προτείνουμε μια τομή στην πνευματική ζωή του Ηρακλείου το 1924, με την επανάκαμψη της δραστηριότητας μετά τη δεκαετία των πολέμων. Δεδομένου ότι τα μεγέθη είναι ούτως ή άλλως μικρά, εδώ είναι καίρια μια παρατήρηση του Χρήστου Λούκου: «Οι αριθμοί και τα ποσοστά δεν μπορούν φυσικά να αποδώσουν τη δυναμική των κοινωνικών φαινομένων. Κάποιες ομάδες, ακόμη και μεμονωμένα άτομα, είναι δυνατόν να δώσουν ποιοτική ώθηση σε τομείς όπως η παιδεία, η υγεία, οι τέχνες κ.λπ., πολλές φορές δυσανάλογη ως προς τις «αντικειμενικές» συνθήκες οι οποίες επικρατούσαν στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου εγγράφονται οι τομείς αυτοί»⁵. Στην προκειμένη περίπτωση, ένας μικρός αριθμός ανθρώπων συσπειρώνεται σε πνευματικά στέκια και καλλιτεχνικούς συλλόγους, διοργανώνοντας συναυλίες, εκθέσεις και δημόσιες διαλέξεις, και προάγοντας μέσω του Τύπου τη δημιουργική γραφή και τον δημόσιο διάλογο για τις τέχνες και τα γράμματα.

Δίνοντας το ψυχολογικό στίγμα στην αρχή της περιόδου, την απόγνωση όσων έζησαν τις προηγούμενες μεθυστικές νίκες των βαλκανικών πολέμων και την προοπτική δημιουργίας της Μεγάλης Ελλάδας συνοψίζει ο πολύγραφος Γιάννης Μουρέλλος, τον Ιούλιο του 1923:

*Πιέζω την καρδιά μου ν' αφήσει κάποιο τόπο για να χωρέσει η μικρούλα
ελπίδα, μια μικρούτσικη ελπίδα, που να μου δώσει το δικαίωμα να*

⁴ Λάμπρος Βαρελάς, «Το λογοτεχνικό περιοδικό της επαρχίας στον Μεσοπόλεμο (1919-1940). Προβληματισμοί και πραγματικότητα», *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 2001, 60-61.

⁵ Χ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. Β' 1, 152.

μουρμουρίσω έστω και σιγά-σιγά το «πάλι με χρόνους με καιρούς πάλι δικά μας θά 'ναι» κι όμως... δεν χωρεί η καρδιά μου, δεν έχει τόπο. Είναι γεμάτη οδύνη και πόνο⁶.

Στο Ηράκλειο, όπως και αλλού, μέρος αυτής της οδύνης και του πόνου θα διοχετευθεί τα επόμενα χρόνια στην πεζογραφία. Η παλαιότερη εύθυμη ηθογραφία της υπαίθρου, τύπου Γ. Κονδυλάκη και Γ. Μαράντη, αν και δεν παύει ολότελα να καλλιεργείται, βρίσκει τον αντίποδά της σε επίκαιρες εικόνες του αστικού χώρου, με έμφαση –ενίοτε σε σημείο υπερβολής– στους ανθρώπους του περιθωρίου, τους εξαθλιωμένους πρόσφυγες και τις ολοένα και πιο ορατές κοινωνικές ανισότητες. Εδώ, η πεζογραφία εναρμονίζεται σε μεγάλο βαθμό με το κλίμα που επικρατεί στις σελίδες του Βουτυρά, του Παρορίτη ή του Πικρού, κάποτε υιοθετώντας ένα παρόμοιο αλλά πιο υποτονικό επαναστατικό όραμα. Και όχι εντελώς αδικαιολόγητα: όμοια με την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, το Ηράκλειο βλέπει τον πληθυσμό του να απογειώνεται μετά την άφιξη των προσφύγων, με όλα τα συνακόλουθα κοινωνικά προβλήματα.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της λεγόμενης «κοινωνιστικής»⁷ τάσης στην πεζογραφία, έκδηλης ακόμα και στον τίτλο τους, είναι οι *Προλεταριακές τραγωδίες* του Βελισσάριου Φρέρη, ενός από τους βασικούς συντελεστές της προσπάθειας για την αναζωπύρωση της τοπικής πνευματικής κίνησης κατά την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία. Βέβαια, δεν είναι όλα σκοτεινά: δίπλα σε μερικά διηγήματα με πιο ανάλαφρο περιεχόμενο, σε άρθρα και αυτοτελείς εκδόσεις καταγράφονται ταξιδιωτικές εντυπώσεις ανθρώπων της πόλης.

Στον χώρο της ποίησης, αντίθετα, δεν σημειώνονται ραγδαίες αλλαγές πραγμάτων ή προσώπων αυτά τα χρόνια, εκτός αν λογαριάσουμε για εξέλιξη την υποχώρηση της παλιάς αφηγηματικής στιχουργίας τύπου Ι. Κωνσταντινίδη και Μ. Διαλυνά: θα δούμε να κυριαρχεί το σονέτο, σε νέες επεξεργασίες παλαιότερων στίχων των φιλόλογων Λευτέρη Αλεξίου και Μιχάλη Αναστασίου, οι οποίοι ασχολούνται παράλληλα και με την κριτική. Από την άλλη, στοχεύοντας σε μια ολότελα διαφορετική, μεγαλειώδη σύνθεση που θα ολοκληρωθεί χρόνια αργότερα, τη συγγραφή της *Οδύσειας* ξεκινά στη γενέτειρά του ο Νίκος Καζαντζάκης. Προσωρινά, πάντως, βρίσκεται στο προσκήνιο όχι τόσο για τις συγγραφικές του επιδόσεις όσο για

⁶ «Περασμένα μεγαλεία», *ΝΕφ.*, φ. 2452/28-7-1923.

⁷ Επαμ. Μπαλούμης, *Πεζογραφία του '20*, Αθήνα 1996, 253-323.

την πολιτική του δράση, ως μέντορας μιας ομάδας δυσαρεστημένων εφέδρων, τροφοδοτώντας τον δημόσιο διάλογο για τον σοσιαλισμό.

Στις στήλες της βενιζελικής *Νέας Εφημερίδας*, όπου διεξάγεται η σχετική συζήτηση, διακρίνεται και μια αυξημένη διάθεση παρουσίασης λογοτεχνών από την υπόλοιπη Ελλάδα, μέσα από την άρθρωση έστω και πρόχειρου κριτικού λόγου. Οι προσπάθειες επικοινωνίας με ευρύτερους κύκλους επιστεγάζονται με ένα περιοδικό λόγου και τέχνης, καρπός μιας συντροφιάς τεσσάρων-πέντε ανθρώπων με φανερό τη φιλοδοξία να ξεπεράσουν τα στενά όρια της πόλης. Και το εγχείρημά τους πέτυχε – κατά μια πρόσφατη κρίση, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* Ηρακλείου «δεν μπορούν να θεωρηθούν, με κανένα τρόπο, επαρχιακό φύλλο, δηλαδή με “κλειστό ορίζοντα”»⁸. Τούτο οφείλεται κατά ένα μέρος στην άφιξη πνευματικών ανθρώπων από άλλους τόπους, με διαφορετικούς ορίζοντες και κύκλους γνωριμιών. Το απότομο τέλος του περιοδικού, τον Ιούνιο του 1928, σχετίζεται με ευρύτερες εξελίξεις: εν όψει των εκλογών του Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, ο εκδότης και διευθυντής Γιάννης Μουρέλλος στρέφεται και πάλι στην άμεση πολιτική στήριξη του Βενιζέλου, βγάζοντας την εφημερίδα *Ελευθέρα Σκέψη* (1928-1936). Εκεί θα παρουσιαστεί από τα πρώτα φύλλα μια νεώτερη, αριθμητικά μεγαλύτερη ομάδα επίδοξων πεζογράφων και ποιητών, στην οποία πολλαπλασιάζονται εντυπωσιακά οι γυναικείες φωνές. Οι νέοι της δεκαετίας του 1930.

3.2. Η πόλη και ο πληθυσμός

Μετρημένα χρόνια θα περάσουν και το Κάστρο ολόκληρο θα μας παρουσιασθεί μια νέα πόλις χτισμένη πάνω σε επιστημονικά σχέδια, σε κανόνες υγιεινής κι' η καινούργια «Οδός των Μαρτύρων» ή ορθότερα της «Πλάνης» –αφού αντικρίζοντας κανείς τις οικοδομές της νομίζει ότι όλο το Ηράκλειο είναι παρόμοια χτισμένο– θα χάσει το σημερινό της ρεκόρ και θα πάρει ίσως δευτερεύουσα θέση ανάμεσα στους Καστρινούς δρόμους.

Πόσα νέα σπίτια χτίζονται και πόσα πρόκειται να χτιστούν! Παντού, όπου κι αν διαβεί κανείς, θ' αντικρύσει σκαλωσιές, θα δει εργάτες να κουβαλούν πέτρες κι' ασβέστη, θα διακρίνει μαρμαράδες να σμιλεύουν μάρμαρα, θα

⁸ Α. Αργυρίου, *ΙΕΛ*, τόμ. 1, 235.

σκοντάπει σε μυστριά σε λασποσάνιδα, σε κοτρόνια, σε πηλοφόρια και σ' άλλα εργαλεία που σκόρπια βρίσκονται στους δρόμους του Ηρακλείου⁹.

Σε μια από πολλές συνεργασίες του με τη *Νέα Εφημερίδα*, ολοκληρώνοντας την περιγραφή του ταξιδιού από τη Σύρο για μόνιμη εγκατάσταση στην Κρήτη, ο Βελισσάριος Φρέρης μας μεταφέρει τον άνεμο αναδημιουργίας που πνέει στην πόλη το 1924. Έχουν περάσει κοντά δυο χρόνια αφότου αγκυροβόλησε το ατμόπλοιο *Σμύρνη*, μεταφέροντας χιλιάδες πρόσφυγες που καταφεύγουν στην ευρύτερη περιοχή της πόλης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η πολιτισμική σύνθεση του Ηρακλείου μεταβάλλεται οριστικά με την ανταλλαγή, αφού αποχωρούν οι περίπου οκτώ χιλιάδες μουσουλμάνοι της πόλης. Από την άλλη, η αστυφιλία συμβάλλει μαζί με το προσφυγικό ρεύμα στην αύξηση του πληθυσμού κατά 30% και πλέον σε λιγότερο από μια δεκαετία: οι 24.976 κάτοικοι το 1920 γίνονται 33.404 το 1928¹⁰, παγιώνοντας την αριθμητική υπεροχή έναντι των Χανίων.

Σε αυτά τα πλαίσια, επόμενο ήταν να εντατικοποιηθούν η διαδικασία απαλοιφής στοιχείων του οθωμανικού παρελθόντος και η γεωγραφική εξάπλωση της πόλης. Το 1923 κατεδαφίζονται μερικοί μιναρέδες¹¹, και τον επόμενο χρόνο το Βεζύρ Τζαμί αποδίδεται στη χριστιανική θρησκεία ως ναός του Αγίου Τίτου. Την ίδια εποχή ο Δήμος Ηρακλείου αποπειράται άλλη μια φορά να καθιερώσει ελληνικές ονομασίες για όλες τις κεντρικές οδούς και πλατείες. Έντονες συζητήσεις και για τα ενετικά μνημεία της πόλης πυροδοτούν οι νέες διανοίξεις στα τείχη, προκειμένου να διευκολύνεται η διέλευση οχημάτων και να αερίζεται καλύτερα η πόλη: όσοι τάσσονται υπέρ των κατεδαφίσεων τις συνδέουν με τον εκσυγχρονισμό, ενώ άλλοι εκφράζουν απογοήτευση για τη μανία καταστροφής, και την αδιαφορία που δείχνουν οι πλούσιοι για την πολιτιστική κληρονομιά της πόλης τους. Αυστηρά κρίνει τη διάθεση των Ηρακλειωτών να αφανίσουν τα ίχνη του παρελθόντος η αρχαιολόγος Σέμνη Παπασπυρίδη[-Καρούζου]:

Τα μνημεία της τέχνης, είτε Μινωικά, είτε αρχαία Ελληνικά, είτε Ενετικά, είτε Τουρκικά δεν υπάγονται σε κανένα φανατισμό, ούτε σε καμιά έχθρα. Είναι κοινό κτήμα της ανθρωπότητας και πρέπει να τα σέβεται κανείς, έστω και αν είναι έργα των εχθρών του. [...] Αυτά τα περιφρονημένα, τα

⁹ Β. Φρέρης, «Τα καστρινά καλντηρίμια», *ΝΕΦ.*, φ. 2660/1-4-1924. Η ονομασία «Οδός Πλάνης» καθιερώθηκε στον προφορικό λόγο κατά τον μεσοπόλεμο.

¹⁰ Χ. Λούκος, *ό.π.*, 137.

¹¹ Γ. Ζαϊμάκης, *Καταγωγή ακμάζοντα...*, *ό.π.*, 117.

καταδιωκόμενα Ενετικά τείχη είναι ό,τι προσθέτει κάποιο ύφος στην πόλη, και της δίδουν, όπως λένε «τοπικό χρώμα». Το να τα καταστρέψει κανείς είναι -θα το πω καθαρά- δείγμα κατώτερης βαθμίδος πολιτισμού¹².

Παράλληλα, οι αυξημένες ανάγκες στέγασης και η επιθυμία κάποιων ευπορότερων να κατοικούν σε πιο ευάερες περιοχές οδηγούν σε έναν οικοδομικό οργανισμό, με τη χωροθέτηση προσφυγικών συνοικισμών και τη διάνοιξη δρόμων που επιτρέπουν τη σταδιακή ανάπτυξη νέων προαστίων όπως του Μασταμπά, κατά το πρότυπο της αριστοκρατικής Χαλέπας Χανίων¹³. Γύρω από το παλιό περιτειχισμένο Κάστρο, το νέο Ηράκλειο μεγαλώνει.

Πολλές από τις εξελίξεις και αντιθέσεις της περιόδου είναι ορατές στην περιοχή της οδού που περιγράφει ο Φρέρης στο παραπάνω απόσπασμα. Εκεί, σε κτήρια με επιβλητικές προσόψεις, βρίσκεται η καρδιά της ανερχόμενης οικονομικής ζωής, πεδίο δράσης των ισχυρότερων της πόλης. Η εικόνα καταγράφεται στις παιδικές αναμνήσεις του Γιάννη Σφακιανάκη - εδώ βρίσκονται «το χοντρικό εμπόριο, οι τράπεζες, τα πρακτορεία των ατμοπλοϊκών εταιριών, τα ναυλομεσιτικά γραφεία, τα καταστήματα ναυτιλιακών ειδών, τα μεγάλα ξενοδοχεία, το ταχυδρομείο, οι ταβέρνες, τα μεγάλα καφενεία και καφωδεία»¹⁴. Όχι μακριά, όμως, σε τζαμιά, αποθήκες και άλλα παλιά κτίρια στα δαιδαλώδη σοκάκια, στοιβάζονται προσφυγικές οικογένειες σε συνθήκες εξαθλίωσης. Στα δεινά που αντιμετωπίζουν θα πρέπει να προστεθούν και εκείνα των ανέργων και ακτημόνων παλαιών πολεμιστών, που ιδρύουν σωματείο για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους το Σεπτέμβριο του 1922.

Το πεδίο των αντιπαραθέσεων έχει πια μετατοπιστεί οριστικά από το εθνικό-θρησκευτικό στο κοινωνικό, και πολλά από τα προβλήματα που οξύνονται μετά την Καταστροφή στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις καταγράφονται και στο Ηράκλειο: αύξηση της αλητείας, των μικροκλοπών, της πορνείας, των αφροδίσιων νοσημάτων και άλλων ασθενειών¹⁵. Ένας ζοφερός κόσμος, που θα εμφανιστεί πρώτα στην πεζογραφία και έπειτα στην ποίηση των Ηρακλειωτών. Στον αντίποδα, όμως, ας σημειώσουμε πώς αποτυπώνει τα ίδια χρόνια ο Λευτέρης Αλεξίου, δεσπίζουσα μορφή στους πνευματικούς κύκλους, γράφοντας μετά τη φρίκη του Β΄

¹² «Τα Ενετικά μνημεία Ηρακλείου», *Νεφ.*, φ. 2685/26-4-1924. Υπέρ της κατεδάφισης είχε ταχθεί προηγουμένα ο Γιάννης Μουρέλλος («Το Κάστρο», *Νεφ.*, φ. 2092/15-5-1922).

¹³ Ε. Λαγουδάκη, *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου*, ό.π., 144-177. Επίσης «Μασταμπάς», *Νεφ.*, φ. 2435/8-7-1923.

¹⁴ Γ. Σφακιανάκης, *Οδός Μαρτύρων*, Αθήνα: Εκδόσεις Βάκων 1975, 9.

¹⁵ Γ. Ζαϊμάκης, ό.π., 115.

Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής: «Εζήσαμε πολύ ξένιαστα, πολύ πανηγυρικά, σα να το ξέραμε, πως αποχαιρετούσαμε τον τρόπο τούτο της ζωής...»¹⁶.

Στη βόρεια απόληξη της οδού Μαρτύρων, στο λιμάνι, ξεκινά ένα φιλόδοξο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού που θα υλοποιηθεί τμηματικά σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Το έργο συνδέεται και με άλλες κατακτήσεις της σύγχρονης ζωής, οι οποίες παρέμεναν στη σφαίρα των υποσχέσεων την προηγούμενη δεκαετία. Για για τις ανάγκες διαμόρφωσης ενός νέου, μεγάλου λιμενοβραχίονα κατασκευάζεται η πρώτη μονάδα ηλεκτροπαραγωγής της πόλης, που από τα τέλη του 1924 θα χρησιμοποιείται και για τον ηλεκτροφωτισμό δρόμων και οικιών. Τα ίδια χρόνια εγκαθίσταται και επεκτείνεται σε όλο το κέντρο το πρώτο τηλεφωνικό δίκτυο, και χτίζεται ένα νέο κινηματοθέατρο (του Πουλακάκη), όπου έκτος από ψυχαγωγικές δραστηριότητες γίνονται πολιτικές ομιλίες και συγκεντρώσεις, αντανακλώντας τις έντονες κοινωνικές ζυμώσεις της περιόδου¹⁷.

Η διαδικασία εξευρωπαϊσμού των αστών συνεχίζεται με αμείωτους ρυθμούς. Έχοντας εγκαταλείψει προ πολλού την ντόπια φορεσιά, αυτή τη δεκαετία ολοένα και περισσότεροι άνδρες απαλλάσσονται από «το ανδρικότερο γνώρισμα», το μουστάκι. Και καθώς το αυτοκίνητο γίνεται πλέον προσιτό στους πλούσιους, οι κομψές κυρίες πυκνώνουν τις εξορμήσεις τους στα χωριά, όπου το ντύσιμο και η επιτηδευμένη συμπεριφορά τους μοιάζει παράταιρη στο αγροτικό περιβάλλον – το ψηλοτάκουνο και ο θεσμός του *après-midi prolongé* μεταφέρονται μέχρι το Οροπέδιο Λασιθίου, προκαλώντας καυστικά σχόλια στον τύπο¹⁸.

Η εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη στις αρχές της δεκαετίας του 1920 οφείλεται μεταξύ άλλων στην εισροή κεφαλαίων και τεχνογνωσίας μαζί με τους πρόσφυγες, με μέρος της εκτοπισμένης οικονομικής δραστηριότητας να μεταφέρεται από τα μικρασιατικά παράλια στην Κρήτη. Το έτος 1923 καταγράφεται ως έτος «ανδροποίησεως του εμπορίου και της βιομηχανίας της σταφίδας» μετά την ίδρυση ενός σύγχρονου εργοστασίου επεξεργασίας του προϊόντος, με τη σημείωση πως «θα είχαμε ακόμη “μεσάνυχτα” εάν δεν συνέβαιναν η Μικρασιατική καταστροφή και δεν

¹⁶ Λευτέρης Αλεξίου, *Αξέχαστοι καιροί, χρονικό της νιότης*, Αθήνα: Εστία 1956, 13. Για τον χαρακτηρισμό του κειμένου ως αυτοβιογραφική αφήγηση και όχι μυθιστόρημα, βλ. την εισαγωγή του Δημ. Δασκαλόπουλου στον επιμελημένο από τον ίδιο τόμο *Λευτέρης Αλεξίου. Ο ποιητής*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης 2011, 24.

¹⁷ «Για πρώτη φορά», *Νεφ.*, φ. 2430/1-7-1923.

¹⁸ Ι. Πύργος [Γ. Μουρέλλος], «Αναπλαστική μόδα», *Νεφ.*, φ. 1690/23-1-1921. Τέλης Άλκης [Α. Γραμματικάκης], «Το αυτοκίνητο», *Νεφ.*, φ. 2992/27-4-1925, και «Το ντακούνη», *Νεφ.*, φ. 3129/12-9-1925.

εγκαθίστατο εις τον “ρογαλίζοντα επί του θησαυρού του” πλουτοφόρον νομόν μας, οι Αδελφοί Κωνσταντινίδη»¹⁹.

Στους άλλους κλάδους που γνώρισαν εντυπωσιακή ανάπτυξη από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 συμπεριλαμβάνονται η καπνοβιομηχανία, τα εργοστάσια ζυμαρικών και το εμπόριο κίτρου σε άλμη. Τα εξαγωγίμα γεωργικά προϊόντα –κυρίως η σταφίδα και το κίτρο– είναι περιζήτητα και πωλούνται σε εξαιρετικές τιμές, οδηγώντας σε απότομη συσσώρευση πλούτου και έπειτα εκδηλώσεις νεοπλουτισμού, όχι μόνο στην πόλη, αλλά και στην ύπαιθρο. «Τα χωριά γεμίζονε με μνημειώδεις ουρμπάνικες κατοικίες και μεγαροειδή κατασκευάσματα. Οι αφελείς χωρικοί καμαρώνουνε τα μέγαρά τους, οι μικροεργολάβοι των πόλεων εισβάλουν με τα μαδέρια τους, τα τσιμέντα τους, τους εξώστες και τα κιονόκρανα...» θα σημειώσει απογοητευμένα ο αναμορφωτής της Οδού Μαρτύρων Δημήτρης Κυριακός²⁰. Αλλά, η πιστωτική έκρηξη και η πτώση των τιμών οδηγούν από το 1925 σε μια αντίστροφη πορεία, με κατάληξη τη βαθύτατη ύφεση στο τέλος της δεκαετίας.

Στη σφαίρα της πολιτικής, το ήδη πλειοψηφικό βενιζελικό ρεύμα στο Ηράκλειο, όπως και σε άλλες πόλεις, ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο μετά την άφιξη των προσφύγων²¹. Ωστόσο, η παγκόσμια αναταραχή στον απόηχο της Ρωσικής Επανάστασης και του Μεγάλου Πολέμου, οι οφθαλμοφανείς κοινωνικές ανισότητες και οι συχνές εναλλαγές κυβερνήσεων προκαλούσαν ανησυχίες στους αστούς για το ενδεχόμενο κομμουνιστικής ανατροπής. Μέσα στο κλίμα ανασφάλειας, οι όποιες κινητοποιήσεις και πρωτοβουλίες ίδρυσης συλλογικών οργάνων για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία στον φιλελεύθερο τύπο, και αποδίδονταν στους «ηγούμενους ενταύθα της Μπολσεβικικής κινήσεως»²². Τα πνεύματα οξύνθηκαν στις αρχές του 1925, όταν ομάδα αντιμιλιταριστών κομμουνιστών αντιπαρατάχθηκε με εθνικόφρονες διαδηλωτές, με αφορμή την απέλαση του Πατριάρχη Κωνσταντίνου ΣΤ΄ από την Πόλη.

Είναι όμως φανερό ότι οι αντιδράσεις και ανησυχίες υπήρξαν δυσανάλογες με την αριθμητική ισχύ και την πυγμή των πρωταγωνιστών στο Ηράκλειο ή την φαιδρή κατάληξη των γεγονότων εκεί, που καμία σχέση δεν είχαν, όπως επισημάνθηκε, με τα

¹⁹ γ.λ., «Έχομεν βιομηχανίαν;», *Ανόρθωσις*, φ. 2444/22-11-1929.

²⁰ «Σκέψεις για την αγροτική αρχιτεκτονική», *ΝΓ*, Βιβλίο 13-14, 657.

²¹ Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», αφιέρωμα *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, εφ. *Τα Νέα* 2003, 7 (1922-1940) 95.

²² «Η απολογία μας», *ΝΕφ.*, φ. 2907/30-1-1925. Παρόμοια φρασεολογία είχε συνοδεύσει την ίδρυση Συλλόγου Εφέδρων το 1922.

όσα είχε βιώσει προηγουμένως στο Βερολίνο ο Νίκος Καζαντζάκης²³. Αλλά, η σύλληψη και προσωρινή κράτηση του τελευταίου με την υποψία της υποκίνησης των επεισοδίων, και η δημοσίευση της δικής του «Ομολογίας Πίστεως» στη *Νέα Εφημερίδα* του Μουρέλλου πυροδότησε μια νέα εκτενή θεωρητική συζήτηση.

Σε γενικές γραμμές οι μετριοπαθείς φιλελεύθεροι –σκληρότερη γραμμή τηρούσε η *Ανόρθωσις*– βλέπουν με συμπάθεια το όραμα για μια δικαιότερη κοινωνία, και συνδιαλέγονται με τους κομμουνιστές διανοούμενους, διαφωνώντας με τις απόψεις τους αλλά αναγνωρίζοντας το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Πρόκειται για μια περιφερειακή εκδήλωση του γόνιμου διαλόγου ανάμεσα στη φιλελεύθερη και την αριστερή σκέψη που διακόπτεται μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Ένας τέτοιος διάλογος ήταν φυσικό να προκύψει στο Ηράκλειο, αφού αρκετά μέλη της λογοτεχνικής συντροφιάς των αρχών του αιώνα, αν δεν είχαν προσχωρήσει στον κομμουνισμό, πάντως γοητεύονταν από τις επαναστατικές ιδέες. Εκτός από τις γνωστές περιπτώσεις της Γαλάτειας και του Νίκου Καζαντζάκη, και αργότερα της Έλλης Αλεξίου, ενδεικτική του προβληματισμού είναι μια προσωπική επιστολή του Γ. Μαράντη προς τον Γ. Μουρέλλο, τον Ιανουάριο του 1924:

Συμφωνώ απόλυτα με τον Καζαντζάκη πως ο Θεός αυτή τη φορά έρχεται φοβερός εναντίον των καταδυναστευόντων. Οι μάζες των καταπιεζομένων στην προσδοκία του ερχομού του άρχισαν να ζυπνούν. Κοίτα τι γίνεται γύρω μας, όλα τα καθεστώτα σειούνται εκ θεμελίων - όλα κρατιούνται με τη βία. Κάποιος ωκεανός μγκάται από κάτω μας. Αλλοίμονο σε όσους δεν τον ακούν²⁴.

Το κείμενο, που δεν πέρασε απαρατήρητο, συνοδεύτηκε από την προαναγγελία έκδοσης ενός περιοδικού με τον τίτλο *Ξημερώνει*, «όργανο των παραπάνω αρχουσών σκέψεων». Με δεδομένη την φιλοξενία και προβολή τέτοιων απόψεων από τον Μουρέλλο, δεν μας ξαφνιάζει η στάση που θα τηρήσει το δικό του περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* απέναντι στο νομοσχέδιο-πρόπλασμα «περί ιδιώνυμου», όταν θα κατατεθεί για συζήτηση στο κοινοβούλιο το 1928. Σχολιάζοντας τις απαντήσεις πανεπιστημιακών σε έρευνα του *Ριζοσπάστη*, η συντακτική ομάδα του περιοδικού κάνει λόγο για το «αντιδραστικό νομοσχέδιο που μελετά η Κυβέρνησις ενάντια στην

²³ Bien, *Kazantzakis. Politics...* (τόμ. 1), ό.π., 85-96.

²⁴ «Ελεύθεραι σκέψεις», *ΝΕφ.*, φ. 2590/6-1-1924.

ελεύθερη σκέψη και την ανεπηρέαστη επιστημονική έρευνα»²⁵. Και τον Αύγουστο του ίδιου έτους, όσο η προώθηση του νόμου διακόπτεται από τις πολιτικές εξελίξεις, ο Μουρέλλος θα επιλέξει να βαφτίσει τη νέα του εφημερίδα *Ελευθέρα Σκέψη*.

Συνοψίζοντας, κατά την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, το Ηράκλειο μεγαλώνει και εκσυγχρονίζεται σε εντυπωσιακό βαθμό, αλλάζοντας ριζικά πολιτισμική και κοινωνική σύνθεση. Δίπλα στους πρόσφυγες, τους επαναπατρισθέντες πολεμιστές και τους μετανάστες από την ενδοχώρα, συνυπάρχουν οι οικονομικά ισχυροί, που έχουν πλέον πρόσβαση στις κατακτήσεις της μοντέρνας εποχής. Όσοι αγωνίζονται για την μεταπολεμική αναβίωση της πνευματικής ζωής και τη δημιουργία λογοτεχνικής κίνησης θα στρέψουν συχνά τα βέλη τους στον νεοπλουτισμό και την έλλειψη καλλιέργειας των ευπόρων, κάποτε αντλώντας έμπνευση από τις εμφανέστερες κοινωνικές αντιθέσεις στις σελίδες της πεζογραφίας τους.

3.3. Εξελίξεις στην παιδεία

Οι μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετώπισαν τα σχολεία της χώρας τη δεκαετία αυτή αφορούσαν στην ένταξη των προσφύγων μαθητών και την περαιτέρω διάδοση της παιδείας. «Περισσότεροι εκπαιδευόμενοι, περισσότεροι διδάσκοντες, μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών, τεχνικά βελτιωμένα βιβλία, περισσότερα σχολικά κτίρια» μας λέει ο Αλέξης Δημαράς²⁶, επισημαίνοντας παράλληλα την ανατροπή των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών της προηγούμενης περιόδου, τη στασιμότητα των πρακτικών και την ακαταλληλότητα των υποδομών.

Καταγράψαμε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο την αντίδραση της *Νέας Εφημερίδας* στους «βρικόλακες του Μυστριωτισμού», αρχές του 1921 – αλλά κύρια πηγή προβληματισμού στον τοπικό τύπο τα επόμενα χρόνια είναι, βέβαια, η σχολική στέγη, σε μια πόλη όπου αυξάνεται κατακόρυφα ο μαθητικός πληθυσμός. Ενδεικτική της κατάστασης είναι η δημιουργία ενός δεύτερου γυμνασίου το 1922, το οποίο συστεγαζόταν με το πρώτο υπό εντελώς ακατάλληλες συνθήκες στο κτίριο της Νομαρχίας. Τα μαθήματα διακόπηκαν για μεγάλο διάστημα όταν διατάχθηκε η παραχώρηση των αιθουσών για τις ανάγκες στέγασης των προσφύγων, και τα σχολεία

²⁵ ΝΓ, Βιβλίο 19-20, 945. Για την έρευνα του Ριζοσπάστη βλ. τη μεταπτυχιακή εργασία της Αγγελικής Χριστοδούλου *Από τον Πάγκαλο στον Βενιζέλο: Κομμουνιστικό κίνημα και αντικομμουνισμός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1926-1928)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2007, 33-42.

²⁶ «Εκπαίδευση 1922-1940», *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000, Τα Νέα*, 2003, 7 (1922-1940) 197.

μεταφέρθηκαν σε δυο στενές, σκοτεινές οθωμανικές οικίες²⁷. Και τα πράγματα στα δημοτικά δεν ήταν καλύτερα. Όπως μας πληροφορεί επιστολή του Διδασκαλικού Συλλόγου Ηρακλείου το 1925, ο αριθμός των σχολείων δεν αυξήθηκε μετά την ανταλλαγή, παρά το γεγονός ότι διπλασιάστηκε ο αριθμός των μαθητών, φτάνοντας τους 3.000: «Οι γονείς των εντοπίων και προσφύγων μαθητών παραπονούνται δια τον συνωστισμό των παιδιών των μέσα εις τας σημερινάς τρώγλας όπου απειλείται η υγεία όχι μόνο των τόσων τρυφερών υπάρξεων αλλά και αυτών των ιδίων. Ο σύλλογος των προσφύγων και το Τοπικόν Συμβούλιον αυτών καταγίνονται εις την στέγασιν των πλουσίων προσφύγων...»²⁸. Παρά τα εμπόδια, όμως, έρευνα στα αρχεία των δημοτικών σχολείων έδειξε ότι προχώρησε ομαλά η ένταξη των προσφύγων μαθητών, οι επιδόσεις των οποίων δεν υστέρησαν σημαντικά από εκείνες των γηγενών.²⁹

Στις εξελίξεις της περιόδου αυτής ανήκει και η ίδρυση ενός ακόμη πλήρους ιδιωτικού σχολείου, του Παλλαδίου Λυκείου, από τον Μ. Ζ. Σηφάκη. Όμοια με τα εκπαιδευτήρια που πολλαπλασιάστηκαν τον ίδιο καιρό στην Αθήνα, το Παλλάδιο ανήκε σαφώς στις «μικρές, προσωποπαγείς μονάδες, που παρήκμαζαν ή εξαφανίζόντουσαν μαζί με τους ιδρυτές τους»³⁰ (συγχωνεύθηκε με το Λύκειο «Κοραής» παραμονές του πολέμου), αλλά που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εισαγωγή νέων παιδαγωγικών μεθόδων. Η κατάρτιση του Σηφάκη, ενός από τους εισηγητές της μοντεσοριανής αγωγής στην Ελλάδα, τεκμηριώνεται στις πολλές εργασίες του στο ηρακλειώτικο παιδαγωγικό περιοδικό [*Διδασκαλικόν*]/*Φως*, το οποίο επιμελήθηκε ο ίδιος κατά την πρώτη περίοδο κυκλοφορίας του, το 1924. Στο σχολείο συγκεντρώθηκαν προοδευτικοί δάσκαλοι που ασχολήθηκαν και με τη συγγραφή σχολικών και άλλων βιβλίων, όπως ο Στ. Αλοΐζος και ο Κ. Τριανταφυλλίδης³¹.

Τέλος, σε ιδιωτικά και δημόσια σχολεία της πόλης υπηρετούσαν τη δεκαετία του 1920 πολλοί χαρισματικοί εκπαιδευτικοί με ενεργή συμμετοχή στην πνευματική ζωή της πόλης, μεταδίδοντας τα ενδιαφέροντα και τους προβληματισμούς τους στις

²⁷ «Το Β' Γυμνάσιον», *Ιδη*, φ. 191/12-7-1922· Ν. Νυστεράκης, «Εγκατάστασις Γυμνασίου στο στρατώνα», *ΝΕφ.*, φ. 2509/4-10-1923, και η διαμαρτυρία ενός μαθητή (σε γλώσσα δημοτική) για τις άθλιες συνθήκες που επικρατούσαν ακόμη το 1926: «Η ράτσα», *ΝΕφ.*, φ. 3326/4-4-1926.

²⁸ «Ανοικτή επιστολή: μια απορία», *ΝΕφ.*, φ. 3004/9-5-1925.

²⁹ Κώστας Ανδριώτης, «Πρόσφυγες και γηγενείς μαθητές σε σχολεία της πόλης του Ηρακλείου (1922-1930). Μια προσπάθεια ενσωμάτωσης», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2005, Γ'1, 351-363.

³⁰ Α. Δημαράς, *ό.π.*, 205.

³¹ «Το Παλλάδιον», *ΝΕφ.* φ. 3119/2-9-1925. Ο Σηφάκης και οι πρωτοβουλίες του (όπως η ίδρυση σχολής οικοκυρικής το 1928), είχαν πάντοτε τη θερμή προσωπική υποστήριξη του Γ. Μουρέλλου. Την επόμενη δεκαετία θα δούμε τον Σηφάκη να αρθρογραφεί στην *Ελευθέρα Σκέψη*.

επόμενες γενιές. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της διδασκαλίας του Λευτέρη Αλεξίου στο Διδασκαλείο Θηλέων, όπως τη μεταφέρει η Μαρίκα Φρέρη:

Άνθρωπος με μεγάλη εγκυκλοπαιδική μόρφωση, συγγραφέας, ποιητής και μουσικός άριστος, μα που στη διδασκαλία τηρούσε δικούς του κανόνες και νόμους. Πάνω στην έδρα ξεχνιόταν και ενώ άρχιζε Ιστορία ή Γεωγραφία κατέληγε στον Μπαλζάκ, τον Γκόρκυ ή στον Βάγκνερ και τον Μπετόβεν. Μας σκλάβωνε όμως και μας αιχμαλώτιζε με το ωραίο του λέγειν και κρεμόμαστε από τα μεγάλα του χείλη μαθαίνοντας τόσα άσχετα πράγματα με το μάθημά μας – μα που, ομολογώ, μας άρεσαν περισσότερο³².

Μαθητής στον «Κοραή», ο μελλοντικός φιλόλογος Μενέλαος Παρλαμάς γοητεύτηκε από την «κομψή, περιεκτική και χαρίεσσα» διδασκαλία του Μιχάλη Αναστασίου, και το «ηδύ και κομψόν» ύφος της ποίησής του³³. Και ένας από τους σπουδαιότερους ζωγράφους στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου, ο Τάκης Καλμούχος, δίδασκε τα καλλιτεχνικά στο Διδασκαλείο, μέχρι που τον έπεισε ο Νίκος Καζαντζάκης να φύγουν μαζί για την Αίγυπτο (η «έκδοση Καλμούχου» της καβαφικής ποίησης έχει εδώ την αφετηρία της). Τα παραδείγματα είναι πολλά – φτάνει να πούμε ότι όσοι νέοι άνθρωποι είχαν πνευματικές ανησυχίες, όπως ο Γιάννης Σφακιανάκης, ο Μηνάς Δημάκης και η Μαρίκα Φρέρη, ήταν φυσικό να επιδιώξουν τη συναναστροφή με τους δασκάλους τους και τα κατοπινά χρόνια. Έτσι διευρύνθηκε εντυπωσιακά ο κύκλος των φιλόμουσων και επωάστηκαν οι επίδοξοι λογοτέχνες της δεκαετίας του 1930.

3.4. Αναχωρήσεις και αφίξεις: η πορεία την πνευματικής ζωής

Οι μετακινήσεις που επέβαλαν οι καιροί επόμενο ήταν να επιφέρουν αλλαγές στους πνευματικούς κύκλους της πόλης. Περιστασιακή μόνο επαφή, σήμερα ορατή μέσω επιστολών και δημοσιεύσεων στον τύπο, διατηρούν ορισμένοι από τη συντροφιά νέων του 1910 που έφυγαν από την Κρήτη (Γ. Καζαντζάκη, Γ. Μαράντης, Α. Καραμπάσης), ενώ σε όσους παραμένουν (Λ. Αλεξίου, Μ. Αναστασίου, Γ. Μουρέλλο κ.ά.) προστίθενται εκπαιδευτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι που φτάνουν με υπηρεσιακή μετάθεση από άλλα μέρη της Ελλάδας (ο τηλεγραφετής Β. Φρέρης, οι αρχαιολόγοι Σέμνη Παπασυρίδη και Σπύρος Μαρινάτος, ο χημικός Ε. Πλάτων κ.ά.). Στις τάξεις των προσφύγων ξεχωρίζει μικρός αριθμός πολύγλωσσων ανθρώπων υψηλού

³² Μαρίκα Βλ. Φρέρη, *Το Κάστρο μας...*, ό.π., 74-75.

³³ Π. [= Μ. Παρλαμάς], «Ο Μιχάηλ Αναστασίου – Ποιητής και διδάσκαλος» (νεκρολογία), *Μεσόγειος*, φ. 1437-59/12-8-1955.

μορφωτικού επιπέδου, με πιο γνωστή περίπτωση τον μετέπειτα μεταφραστή τουρκικών εγγράφων Ν. Σταυρινίδη. Τέλος, η βιολογική ανανέωση φέρνει στο προσκήνιο νέα πρόσωπα, όπως τον Στέργιο Σπανάκη (πρωτοεμφανίζεται ως αρθρογράφος, και από το 1926 έφορος της Βικελαίας Βιβλιοθήκης), τη στιγμή που η προσφορά των μεγαλύτερων οδεύει προς το τέλος του. Το 1923, μετά από 40 χρόνια στην υπηρεσία των κρητικών αρχαιοτήτων, παραιτείται από έφορος του Μουσείου ο Ιωσήφ Χατζιδάκης. Ο διάδοχός του και έτερος θεμελιωτής των κρητολογικών σπουδών Στέφανος Ξανθουδίδης θα πεθάνει το 1928.

Στην αρχή της δεκαετίας μοιάζει κοινή η διαπίστωση πως η πνευματική ζωή της πόλης βρίσκεται σε τέλμα. Σε έκθεση που συνέταξε για την Βικελαία Βιβλιοθήκη το 1920, ο Θ. Β. Οικονομίδης σημειώνει (όχι εντελώς ανυστερόβουλα, αφού είχε αναγκαστεί σε παραίτηση από τη θέση του εφόρου το 1911) πως «η κατάσταση αυτής είναι κατά πάσαν σχέσιν λυπηρά και αξιοθρήνητος»³⁴ – και δεν βελτιώθηκε σημαντικά μέχρι τον διορισμό του Σπανάκη, και τη μεταστέγαση των συλλογών σε κατάλληλο χώρο (το νέο μέγαρο «Ακτάρικα») το 1932. Στις νεανικές αναμνήσεις του Γιάννη Σφακιανάκη από την περίοδο αυτή, η Βικελαία καταγράφεται ως μαθητικό αναγνωστήριο περιοδικών του 19^{ου} αιώνα:

– Όλοι «Εστίες» ζητάτε, και μάλιστα εικονογραφημένες. Πού να τις βρούμε, είπε με τη μύτη ο βιβλιοθηκάριος. Έχουμε καμιά δεκαριά τόμους, κι είναι όλοι πιασμένοι. Υπάρχει κι η «Πανδώρα», κι η «Ευτέρπη», και το «Μη Χάνεσαι» και τα «Παναθήναια»... Έ, γιατί δηλαδή δεν τα καταδέχεστε; Κι οι «Κρητικοί Γάμοι» του Ζαμπελίου άσκημοι είναι; Κι ο Κοραής, κι ο Βικέλας...

– Δώστε μου την «Πάπισσα Ιωάννα», κύριε Αβραμίδη³⁵.

Άλλοι δείκτες της κίνησης, πάντα σύμφωνα με τους αρθρογράφους, θεωρούνται οι συναυλίες κλασικής μουσικής και οι δημόσιες διαλέξεις. Καταγράψαμε νωρίτερα τη σημασία που αποδόθηκε στη συναυλία του Λευτέρη Αλεξίου με τον πιανίστα Κώστα Σφακιανάκη, αρχές του 1924. Με θερμή χαιρετίζει και ο Γιάννης Μουρέλλος την εκδήλωση, επικρίνοντας όμως ως ακαλλιέργητο το απογοητευτικά

³⁴ «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», αφιέρωμα εφ. *Πατρίς*, μέρος α' (Μάιος 2009) 83.

³⁵ Γ. Σφακιανάκης, *Οδός Μαρτύρων*, ό.π., 9.

μικρό ακροατήριο³⁶. Ο αγώνας για τη διάδοση της κλασικής μουσικής εντάθηκε τον επόμενο χρόνο, όταν με τη συνδρομή του Σφακιανάκη και τοπικών παραγόντων ιδρύθηκε παράρτημα του Ελληνικού Ωδείου. Παράλληλα, μια σπάνια αλλά τελικά ανεκμετάλλευτη ευκαιρία στην πορεία του Λευτέρη Αλεξίου ως μουσικοσυνθέτη παρουσιάστηκε όταν ο διεθνούς φήμης πιανίστας Δημήτρης Μητρόπουλος ερμήνευσε στο Ηράκλειο δικές του συνθέσεις, αυτή τη φορά μπροστά σε πολυπληθέστερο κοινό³⁷.

Ανεξάρτητα από την παρατηρούμενη παραγωγή, ιερεμιάδες για την έλλειψη υψηλής πνευματικής ζωής απαντούν συχνά στον μεσοπολεμικό τύπο ολόκληρης της χώρας, όπου συνδέονται με μια γενικότερη κρίση του ελληνικού αστισμού: από τις στήλες της *Αναγέννησης*, ο Δ. Γληνός διαμαρτύρεται για την «απροσδόκητη διανοητική ανεπάρκεια»³⁸. Αλλά κρίνοντας εκ των υστέρων, η εμφάνιση τέτοιων κειμένων στο Ηράκλειο αποτελεί μια ένδειξη πως κάτι κινείται, σαν να προετοιμάζεται το έδαφος για την ανάληψη μιας νέας συλλογικής πρωτοβουλίας, που δεν αργεί να φανερωθεί. Ειδικά τη δεκαετία του 1920, η κακοδαιμονία αποδίδεται στην κυριαρχία του νεοπλουτισμού, με τη ροπή των νέων προς ελαφριές μορφές ψυχαγωγίας και υλικές απολαύσεις. Λαβή για μια τέτοια συζήτηση έδωσε, την άνοιξη του 1924, μια από τις πρώτες δημόσιες διαλέξεις με γυναίκα στο βήμα. Σχολιάζοντας την απογοητευτική προσέλευση, η στήλη επικαιρότητας της *Νέας Εφημερίδας* παρατηρεί:

Η προχθεσινή διάλεξις της δεσποινίδος Σέμνης Παπασπυρίδου μας έπεισε – καίτοι πολύ ασθενείς ήσαν οι δισταγμοί μας προς σχματισμόν της γνώμης μας– ότι το κοινόν του Ηρακλείου κάθε άλλο παρά δια διαλέξεις και πνευματικός ηδονάς είναι. Προτιμά να πάει στη ρέγουλα παρά να καθίσει μια ώρα και να μάθη πράγματα που δεν μπορεί να ζέρει.

*– Αμέ η έλλειψις των κυριών της πόλεώς μας από την πρώτη διάλεξιν που δίδει γυναίκα εις τον τόπον μας; Ε και νάταν καμμιά μοδίστα κατάλληλη να κάμει διάλεξη περί μόδας! Δεν θα χωρούσε μήτε βελόνα το θέατρο.*³⁹

Στη συνέχεια, έχοντας αποδώσει το κακό στο «εύκολο κέρδος των χρημάτων», ο Μουρέλλος προτείνει την ίδρυση ενός φιλολογικού ομίλου που «μπορεί σιγά-σιγά να

³⁶ Ι. Πύργος [= Γ. Μουρέλλος], «Η Μπαγιαντέρα», *ΝΕφ.*, φ. 2588/4-1-1924. Ο τίτλος είναι μειωτική αναφορά στην ελαφριά κλασική μουσική του J. Strauss II, του τύπου που παιάνιζαν οι στρατιωτικές μπάντες επί Κρητικής Πολιτείας.

³⁷ Αρ. Χατζηδάκης, «Το Ωδείον Ηρακλείου», *Ελ. Σκ.*, φ. 974/6-11-1931. Για τη συναυλία, βλ. «Η συναυλία του Μητρόπουλου», *ΝΕφ.*, φ. 2927/19-2-1925 και Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π., 9-10.

³⁸ Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2007, 46.

³⁹ «Καστρινές πεννιές», *ΝΕφ.*, φ. 2704/21-5-1924.

τραβήξει την κοινωνία ολόκληρη σε ανώτερα σκαλοπάτια περνώντας την από τα πνευματικά υπόγεια που βρίσκεται σήμερα»⁴⁰. Αμφιβολίες για την επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος εκφράζει ο Θρασύβουλος Σταυράκης (θα τον δούμε αργότερα τακτικό συνεργάτη των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*), υποστηρίζοντας πως «Οι “πολλοί” άνδρες και γυναίκες θα ενδιαφέρονται μονάχα για τ’ ατομικά τους συμφέροντα και την πανίσχυρον Μόδα, μη ξέροντας δε (ούτε θέλοντας να μάθουν) τι θα πει τουλάχιστο πρώτα Παγκόσμια καλλιτεχνική δράση κι’ όχι... αμέσως αμέσως Μινωικός πολιτισμός, Ελληνική Αρχαιότητα, Μεσαιωνική μας Λογοτεχνία και καθόλου τέχνη, Δημοτικά τραγούδια κ.λπ.»⁴¹. Παρά τις επιφυλάξεις όμως, η δυναμική υπάρχει, και προς το τέλος της ίδιας χρονιάς ο Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών αναλαμβάνει τη διοργάνωση σειράς διαλέξεων, με την πρώτη να έχει τον επίκαιρο τίτλο «Το πνεύμα νικά την ύλη»⁴².

3.5. Στέκια και σύλλογοι

Άλλα δείγματα της πορείας ανασυγκρότησης αποτελούν τα πνευματικά στέκια και οι καλλιτεχνικοί σύλλογοι. Από τα πρώτα, πιο γνωστό είναι οπωσδήποτε το λεγόμενο Studio, χώρος μελέτης και συναναστροφής που συνέστησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 ο Λευτέρης Αλεξίου, δίπλα στο ανανεωμένο οικογενειακό τυπογραφείο. Παρά τις μειωτικές αναφορές του ίδιου στους *Αζέχαστους Καιρούς*⁴³, οι μαρτυρίες κυρίως νεότερων από τη δεκαετία του 1930 (Μαρίνας Μηλολιδάκη, Μηνά Δημάκη) φανερώνουν τη σημασία του χώρου στα πρώτα τους βήματα. Εκεί καλλιεργήθηκε το ενδιαφέρον τους για τη λογοτεχνία, την κλασική μουσική και ακόμη για τις εικαστικές τέχνες (έργα των ζωγράφων Καλμούχου και Λυδάκη κοσμούσαν τους τοίχους), εκεί διάβαζαν τα πρωτόλειά τους και άκουγαν τα σχόλια των εμπειρότερων, εκεί συναντιόντουσαν οι συνεργάτες των λογοτεχνικών περιοδικών της πόλης.

Άλλος, μάλλον πιο ασυνήθιστος χώρος συνάντησης της τοπικής διανοήσης ήταν το φαρμακείο του Χ. Στεφανίδη, παιδικού φίλου του Καζαντζάκη με πνευματικές ανησυχίες⁴⁴. Απ’ όλες τις μαρτυρίες, είτε σύγχρονες με τα γεγονότα είτε σε μορφή

⁴⁰ Ι. Πύργος [Γ. Μουρέλλος], «Οι γυναίκες του Κάστρου», *Νεφ.*, 2708/25-5-1924.

⁴¹ «Φίλε κ. Πύργε», *Νεφ.*, φ. 2711/29-5-1924.

⁴² Το κείμενο αναδημοσιεύτηκε στη *Νεφ.*, φ. 2877/2-12-1924. Ο ομιλητής Κ. Λουκαράς δηλώνει απογοητευμένος από τον γενικό «διανοητικόν μαρασμόν» της χώρας, που αποδίδεται και πάλι στον υλισμό.

⁴³ Βλ. π.χ. σ. 13, όπου η συντροφιά του Αλεξίου βαφτίζεται «Πούλια του Γκομπινώ μ’ αστέρια τέταρτο μέγεθος».

⁴⁴ Μηνάς Δημάκης, *Καζαντζάκης: Επιστολές-σχόλια*, Αθήνα: Το Ελληνικό Βιβλίο 1975, 43-47. Από το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* (Βιβλίο 17-18, 856) μαθαίνουμε για ανάλογες «βδομαδιάτικες

απομνημονευμάτων, προκύπτει ο θαυμασμός που προκαλούσε στους κύκλους ο πλέον καταξιωμένος λογοτέχνης της πόλης, «για μας καύχημα και στολίδι», κατά τη διατύπωση στους *Αζέχαστους καιρούς* του Λευτέρη Αλεξίου. Ωστόσο ο ίδιος ο Καζαντζάκης διατηρούσε τις επιφυλάξεις του για το σινάφι στη γενέτειρά του: «Τον Καλμ[ούχο] θα τον χαλάσει ο μέτριος αέρας που αναπνέει τώρα – Φρέρηδες, Στεφανίδηδες και τέτοια είναι καλά για μισή ώρα. Δεν έχουμε καιρό», γράφει στον Παντελή Πρεβελάκη το 1928. Δεν παύει όμως να παρακολουθεί τα πράγματα από απόσταση, λαμβάνοντας τα *Νεοελληνικά Γράμματα* ακόμη και όταν βρίσκεται στη Ρωσία⁴⁵, και διατηρώντας αλληλογραφία με φίλους και θαυμαστές στην πόλη.

Στο Ηράκλειο, όπως και σε άλλα μικρά και μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, οι πνευματικοί σύλλογοι του μεσοπολέμου συνήθως ιδρύονται από συντροφικές νέων, με στόχο την καλλιέργεια των μελών και του ευρύτερου κοινού μέσα από το ερασιτεχνικό θέατρο, τις δημόσιες διαλέξεις, τις εκθέσεις, κάποτε και τις εκδόσεις. Οι επωνυμίες που επιλέγονται φανερώνουν τη συγγένεια των σκοπών: Σύλλογος Ερασιτεχνών εμφανίστηκε στον Βόλο το 1916, και Όμιλος Ερασιτεχνών στο Ηράκλειο το 1924. Παρόμοια τροχιά διέγραψαν οι δυο οργανώσεις, καθώς από θίασο η πρώτη μετεξελίχθηκε στο Σύλλογο Φιλοτέχνων Βόλου (εκδότη του γνωστού περιοδικού *Ο Φιλότεχνος*), ενώ η δεύτερη συγχωνεύθηκε με την Καλλιτεχνική Συντροφιά, σύλλογο με ευρύτερο πρόγραμμα. Ας σημειωθεί όμως ότι κανένας ηρακλειώτικος σύλλογος δεν εξέδωσε περιοδικό ή λεύκωμα, ούτε διασώθηκαν σημαντικά υλικά τεκμήρια της δράσης τους περά από ορισμένα καταστατικά και αναγγελίες εκδηλώσεων. Εξαιρεση αποτελούν μόνο οι διαλέξεις, με αρκετά κείμενα να αναδημοσιεύονται στις εφημερίδες.

Όσο για τις υπόλοιπες δραστηριότητες των συλλόγων, το ανέβασμα ερασιτεχνικών παραστάσεων σχολιάζεται με ιδιαίτερο ενθουσιασμό γιατί, αντίθετα με τα γνωστά θεατρικά σχήματα που επισκέπτονται κατά καιρούς την πόλη⁴⁶, οι τοπικές παραγωγές προϋποθέτουν την ενεργή συμμετοχή πολιτών, θυμίζοντας στους παλαιότερους τη δράση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Κάποτε προκύπτουν διαφωνίες για την επιλογή των έργων: όταν ομάδα νέων προσέγγισε τον Μουρέλλο με σκοπό να ανεβάσουν τους *Φοιτητές* του Ξενόπουλου, εκείνος επαίνεσε την

συγκεντρώσεις» συνεργατών στο σπίτι του Γ. Μουρέλλου. Περιγραφή του φαρμακείου Στεφανίδη δίνει η Μάρθα Αποσκίτου-Αλεξίου, «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα...», ό.π., 119.

⁴⁵ *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη 1984, Γράμμα 52/17-5-28, σ. 70 και Γράμμα 58/20-7-28, σ. 85-86.

⁴⁶ Βλ. π.χ. την επίσκεψη του θιάσου Ιατρίδου-Βεάκη-Νέζερ (*Νεφ.*, φ. 1991/15-1-1922), και την επανεμφάνιση μετά από πολλά χρόνια της Κοτοπούλη (*Νεφ.*, φ. 3252/17-1-1926).

πρωτοβουλία, θέτοντας όμως ως απαραίτητο όρο να παίξουν πρώτα διασκευές του *Ερωτόκριτου* και του *Φορτουνάτου*, με βάση τις εκδόσεις του Ξανθουδίδη⁴⁷. Και το 1926, η παράσταση του *Κουκλόσπιτου* από μέλη της Καλλιτεχνικής Συντροφιάς θεωρήθηκε υπερβολικά φιλόδοξη για τα μέτρα του τοπικού κοινού:

Τι ζητά σας παρακαλώ ο Ίψεν εις το Ηράκλειον και μάλιστα την στιγμήν που και παρ' ηθοποιών καλλιτεχνών πράγματι ερχόμενος είναι οπωσδήποτε βαρύς δια τα κότσα μας; ... Ο Ίψεν, αγαπητοί μου, προϋποθέτει μόρφωσιν, βάθος πνεύματος και συλλογισμών, οξείαν αγχοίνιαν, ευρείαν κοινωνιολογικήν αντίληψιν, ξηράν και εμπράγματον αισθηματικότητα, λεπτότητα σκέψεως! Ιδιότητες που και αν ακόμη υποθέσωμεν ότι κέκτησθε σεις οι παίζοντες, ημείς εν τούτοις οι θεωμένοι αν τας πλησιάζωμεν καν είναι ζήτημα⁴⁸.

Στην απάντησή του, ένας ανώνυμος αρθρογράφος (πιθανότατα ο Βελισάριος Φρέρης, υπεύθυνος της Καλλιτεχνικής Συντροφιάς) δίνει το στίγμα των προθέσεων των συντελεστών:

Ημείς έχομεν την γνώμην ότι το προχθεσινόν κοινόν δεν επήγε εις την παράστασιν της «Καλλιτεχνικής Συντροφιάς» δια να θαυμάση καλλιτέχνας εις την απόδοσιν Ιψενικού έργου, αλλά να εκτιμήση την φιλότιμον προσπάθειαν ολίγων –δυστυχώς– νέων και νεανίδων της πόλεώς μας, οι οποίοι αντί να φοιτούν εις τα χορευτικά ντάνσιγκ κλπ. καταγίνονται εις υψηλότερα και ευγενέστερα πράγματα – εις την Καλλιτεχνίαν. [...]

Με την εκτέλεσιν των Ιψενικών έργων, η καλλιτεχνική μας συντροφιά δίδει τον τόνον της αυτοπεποιθήσεως των μελών της, και την γνώσιν προς τα μεγάλα και διδακτικά έργα⁴⁹.

Η διαφορά ανάμεσα σε τέτοιου είδους ευγενικές στοχεύσεις και τις επιθυμίες του ευρύτερου κοινού διακρίνεται και σε άλλες δραστηριότητες του συλλόγου. Περιγράφοντας μια εκδρομή στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού, αρθρογράφος παρατηρεί πως: «Μετά την επίσημον διάλεξιν [του γυμνασιάρχη Α. Βουρδουμπάκη] ο κ. Μαρινάτος, έφορος του Μουσείου, ανέλαβε να ερμηνεύσει την σημασίαν των ανασκαφών επεξηγών συνάμα τας αρχαιότητας, ενώ οι ερασιτέχνηι φωτογράφοι

⁴⁷ «Ψυχές αετών», *ΝΕφ.*, φ. 2446/21-6-1923.

⁴⁸ Τέλης Άλκης [=Α. Γραμματικάκης], «Οι καλλιτέχνηι», *ΝΕφ.*, φ. 3240/4-1-1926.

⁴⁹ «Πρόχειρη κριτική», *ΝΕφ.*, φ. 3244/9-1-1926.

τρέχοντες δεξιά και αριστερά φωτογράφιζαν τα γκρουπ των Κνωσοφίλων»⁵⁰. Οπωσδήποτε ένας κόσμος όχι μακριά από τα *lorgnons* και τα *Kodak* της καρυωτακικής *Δελφικής Εορτής*. Όμοια με το χάσμα ανάμεσα στους εγχώριους συγγραφείς και το αναγνωστικό κοινό, που ταλανίζει τους λογοτέχνες του μεσοπολέμου, η απόσταση των φιλόμουσων από τους συμπολίτες τους θα αποτελέσει πηγή προβληματισμού και παρεξηγήσεων ιδιαίτερα στην αρχή της επόμενης δεκαετίας, και τροχοπέδη στην βιωσιμότητα των αμιγώς καλλιτεχνικών συλλόγων. Πάντως, η περίπτωση της Καλλιτεχνικής Συντροφιάς μας ξαναφέρει στην παρατήρηση του Χρήστου Λούκου για τον καθοριστικό ρόλο των ατομικών πρωτοβουλιών: σε μεγάλο βαθμό προσωποπαγής οργάνωση, η Συντροφιά παρήκμασε μετά την αναχώρηση του Βελισάριου Φρέρη από την πόλη, αν όχι πιο πριν⁵¹.

3.6. Οι εφημερίδες

3.6.1. Νέοι τίτλοι και τάσεις

Από τα συγκεντρωτικά στοιχεία που διαθέτουμε (βλ. Παράρτημα 4.1.) προκύπτει ότι σχετικά λίγες νέες εφημερίδες κυκλοφόρησαν στο διάστημα 1923-1928 (6), ιδιαίτερα σε σύγκριση με την έκρηξη που σημειώνεται τα επόμενα χρόνια. Καθοριστικό ρόλο έπαιξαν, φυσικά, οι πολιτικές εξελίξεις. Το 1922 κλείνει ο φιλοβασιλικός τίτλος *Το Στέμμα* (1919-1922) και, τέλη του 1923, με όλο και πιο πιθανή την επιστροφή του Βενιζέλου από την εξορία, το τυπογραφείο αγοράζεται από υποστηρικτές της αντίπαλης μερίδας, που βγάζουν τη *Νέα Γενεά* (1923-1934)⁵².

Παράλληλα, τα άλυτα προβλήματα των παλαιών πολεμιστών προβάλλονται συστηματικά από τη *Φωνή του Εφέδρου* (1923-1926), η οποία με τις συνεχείς εκκλήσεις για τη συσπείρωση εργατών και εφέδρων τράβηξε την προσοχή της Γαλάτειας και του Νίκου Καζαντζάκη, οδηγώντας το 1925 στην ανάληψη πολιτικής δράσης από τον τελευταίο. Η αντιπολεμική, κομμουνιστική γραμμή της εφημερίδας οδήγησε στο κλείσιμό της με στρατιωτική διαταγή⁵³. Από τις βραχύβιες εφημερίδες ειδικού σκοπού, χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η *Συνταγματική Κρήτη*, που

⁵⁰ Ρεπόρτερ, «Η πρώτη διάλεξις», *Νεφ.*, φ. 3056/30-6-1925.

⁵¹ Ευγενία Λαγουδάκη, «Η πνευματική ζωή στο Ηράκλειο στα 1930-1940 (πληροφορίες από τον Τύπο της εποχής)», *Παλίμνηστον* 21-22 (2006-2007) 94.

⁵² «Ζητήματα και γνώμαι», *Νέα Γενεά*, φ. 25/9-1-1924.

⁵³ P. Bien, *Kazantzakis. Politics...* (τόμ. 1), ό.π., 82 κ.ε.· Ε. Λαγουδάκη, «Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών...», ό.π., 296-297.

κυκλοφόρησε παραμονές του δημοψηφίσματος το 1924 για να προπαγανδίσει υπέρ της διατήρησης της μοναρχίας⁵⁴.

Όσο για του παλιότερους μακρόβιους τίτλους των κυρίαρχων παρατάξεων, την έκδοσή τους συνεχίζουν η συντηρητική *Ιδη*, η σκληρά αντικομμουνιστική *Ανόρθωσις* και η *Νέα Εφημερίς*. Μεγάλο βήμα στην τεχνολογική εξέλιξη της τελευταίας αποτέλεσε η εγκατάσταση ενός φωτοστιγμογραφείου το 1923, διευκολύνοντας τη αναπαραγωγή φωτογραφιών: μαζί με εικόνες κινηματογραφικών αστέρων και έργων εκσυγχρονισμού της πόλης, εμφανίζονται και σκίτσα από ντόπιους δημιουργούς, όπου αποτυπώνεται η σκληρή κοινωνική πραγματικότητα της εποχής⁵⁵. Η *Νέα Εφημερίς* περνάει σε άλλα χέρια το Μάιο του 1926, πιθανόν εξαιτίας των προβλημάτων που συσσωρεύτηκαν μετά την αποτυχημένη ενασχόληση του Μουρέλλου με το εμπόριο. Πάντως, τον Οκτώβριο ο ίδιος δηλώνει ότι έχει εξασφαλίσει για μια διετία το νέο του εγχείρημα, την έκδοση του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα*⁵⁶.

Σε ένα νέο υπό διαμόρφωση κοινό στρέφεται το 1927 ο αρχισυντάκτης της *Νέας Εφημερίδας Ηλίας Διαλυνάς*, ιδρύοντας την *Αγροτική Κρήτη*. «Εβδομαδιαίον όργανον των αγροτικών τάξεων», στοχεύει στη διάδοση πρακτικών γνώσεων, την προώθηση του συνεταιριστικού κινήματος αλλά και την πνευματική ανύψωση των αγροτών: «Ο σκοπός της είναι να προασπίζει τα συμφέροντα των παραγωγικών τάξεων, να καθοδηγεί αυτές, και να παρέχει τας στοιχειώδεις γνώσεις προς την επαγγελματική των μόρφωσιν, παραλλήλως δε να εξυπηρετεί και ηθικοπλαστικούς σκοπούς»⁵⁷. Στην προσπάθεια συνέδραμαν με ποικίλη αρθρογραφία και λογοτεχνήματα μορφωμένοι με ίδιαν αντίληψη της κατάστασης στα χωριά.

Αντίθετα με τα βραχύβια γεωργικά περιοδικά προηγούμενων ετών (βλ. Παράρτημα 3.1.), η επιβίωση της *Αγροτικής Κρήτης* μέχρι τον πόλεμο, με την συμπερίληψη τερπνής ύλης, γυναικείας στήλης και λογοτεχνικών επιφυλλίδων, μαρτυρά τουλάχιστον την επιμονή του Διαλυνά, αν όχι την ύπαρξη ενός υπολογίσιμου αναγνωστικού κοινού στην ύπαιθρο. Βέβαια, κάποτε μοιάζουν εξωπραγματικές οι προσδοκίες των αρθρογράφων – δύσκολα θα μπορούσαν να αδειάσουν τα καφενεία

⁵⁴ Κώστας Γ. Τσιγκάνης, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1986, 220-221, όπου παρουσιάζεται ως όργανο της Συνταγματικής Νεολαίας Νομού Ηρακλείου, και αδελφή εφημερίδα της *Συνταγματικής Χανίων*.

⁵⁵ Π.χ. σκίτσα του Λαμπρινίδη, «Οι πρώην πλούσιοι επαιτούν – από την προσφυγική τραγωδία», *ΝΕφ.*, φ. 2530/28-10-1923, «Προσφυγικά Χριστούγεννα», *ΝΕφ.*, φ. 2591/7-1-1924.

⁵⁶ «Ένα χρόνο έμπορος», *ΝΕφ.*, φ. 3257/22-1-1926, και *ΝΓ*, Βιβλίο 1, 48, όπου ο Μουρέλλος δηλώνει πως το περιοδικό «... θα τραβήξει μπροστά με ακλόνηστη την απόφαση να ξεπεράσει την εξασφαλισμένη του δίχρονη ζωή».

⁵⁷ «Η Αγροτική Κρήτη», *Αγροτική Κρήτη*, φ. 3/19-9-1927.

στα χωριά μετά από την ίδρυση λαϊκών βιβλιοθηκών, όπως ονειρεύτηκε η εκπαιδευτικός Σ. Αμαριώτου⁵⁸.

3.6.2. Ειδικά θέματα και στήλες

Με την εδραίωση της ειρήνης μεγαλώνει η μη πολιτική ύλη των εφημερίδων, καθιερώνονται νέες στήλες και αφιερώνεται περισσότερος χώρος σε έκτακτες συνεργασίες (κείμενα διαλέξεων, σημειώματα κ.τ.λ.), όπου μπορούμε να ιχνηλατήσουμε τα ενδιαφέροντα των συνεργατών, και να αντλήσουμε πληροφορίες για το αναγνωστικό κοινό στο οποίο στόχευαν οι εκδότες.

Σε μια δεκαετία που το ποσοστό εγγράμματων γυναικών αυξάνεται αλματωδώς σε εθνικό επίπεδο, φτάνοντας το 40% το 1928⁵⁹, επόμενο ήταν να αυξηθούν οι προσπάθειες προσέλευσης αναγνωστριών. Παρά τις συχνές επικρίσεις για την υπερβολική ενασχόληση των γυναικών με τη μόδα, οι σχετικές στήλες πυκνώνουν, με τη συνδρομή της νέας τεχνολογίας που διευκολύνει την αναπαραγωγή φωτογραφιών και σχεδίων. Παράλληλα, με αρχική αφορμή τη γνωμοδότηση της συνταγματικής επιτροπής υπέρ της γυναικείας ψήφου, από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 πολλαπλασιάζεται η αρθρογραφία γύρω από τη χειραφέτηση και τα δικαιώματα των γυναικών. Εκτός από τις «πολλές, συνήθως όχι σοβαρές, συζητήσεις μεταξύ των ανδρών» που διαπιστώθηκαν και αλλού⁶⁰, στον τοπικό τύπο συναντάμε μερικές δεκτικές φωνές και πιο ουσιώδη αρθρογραφία για την είσοδο γυναικών στην αγορά εργασίας⁶¹. Μαζικότερη παρουσία γυναικείων συνεργασιών, ειδικά με λογοτεχνήματα, παρατηρείται από την επόμενη περίοδο.

Στα είδη που γνωρίζουν άνθιση από την αρχή του μεσοπολέμου ανήκουν οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, κατά ένα μέρος χάρη στην κινητικότητα που επιτρέπουν οι βελτιώσεις στις μεταφορές. Τώρα, στο δειλό ξεκίνημα του μαζικού τουρισμού, εκτός από μεμονωμένους ευκατάστατους περιηγητές καταφτάνουν στην Κρήτη μέλη περιηγητικών ομίλων σε οργανωμένες εκδρομές από την πρωτεύουσα και το εξωτερικό, με κύριο προορισμό τις αρχαιότητες. Η εμφανής αλλαγή σχολιάζεται στον τύπο:

⁵⁸ «Γυναικεία στήλη: Για τις χωριατοπούλες της Κρήτης», *Αγροτική Κρήτη*, φ. 62/5-11-1928.

⁵⁹ Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. Β' 1, 343.

⁶⁰ Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησαν τον Μουσσολίνο! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2006, 152. Ένα καλό παράδειγμα: Μ. Σκουνάκης, «Η γυνή γεννά αλλά δεν γεννάται» *ΝΕφ.*, φ. 1758/15-4-1921.

⁶¹ π.χ. Ι. Μποςδογιάννης, «Η πολιτική και οι γυναίκες», *ΝΕφ.*, από φ. 2154/27-7-1922.

Μικροαστοί, μικροεισοδηματίαι, καθηγηταί ξεπεσμένοι, φτωχοί καλλιτέχναι, συνταξιούχοι διαφόρων υπηρεσιών, διευθύντριαι οικοτροφείων, επήραν ένα πρωί τις βαλίτσες των, εκαβαλίκεψαν το υπερωκεάνειον και αποχαιρετίσαντες τας μακρυνάς των πατρίδας μας επεσκεύθησαν για να θαυμάσουν τα μουσεία μας, τας αρχαιότητάς μας και τον ουρανόν της πατρίδος μας⁶².

Και ενώ οι «λόρδοι» του 19^{ου} αιώνα κατέγραφαν τις εντυπώσεις τους σε πολυσέλιδους τόμους μετά την επιστροφή στην πατρίδα τους, τώρα πληθαίνουν στις στήλες των εφημερίδων οι σύντομες ανταποκρίσεις και η κατά σειρά δημοσίευση εκτενέστερων περιγραφών από κάθε γωνιά της γης· στενά συνδεδεμένη με τον τύπο, η ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία ακμάζει από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, στα κείμενα του Κώστα Ουράνη, του Νίκου Καζαντζάκη και άλλων. Ενδεικτικός της γενικότερης τάσης είναι ο μεγάλος αριθμός περιηγητικών και ταξιδιωτικών κειμένων σε αθηναϊκά περιοδικά της εποχής⁶³. Ειδικά όταν φέρουν επώνυμη υπογραφή (όπως του Παύλου Νιρβάνα, που επισκέφθηκε την Κνωσό το 1924 σε εκδρομή του Οδοιπορικού Συνδέσμου), οι εντυπώσεις επισκεπτών από το Ηράκλειο και τα περίχωρα αποτελούν πρόσφορη πηγή αναδημοσιεύσεων στις τοπικές εφημερίδες.

Όμως, αυτή είναι μόνο η μια όψη του νομίσματος: δίπλα στα κείμενα όσων έρχονται απ' έξω, πυκνώνουν εντυπωσιακά περιγραφές δοσμένες από κατοίκους της ίδιας της πόλης, εμπνευσμένες από εκδρομές στο νησί και ταξίδια στην υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό. Η πανευρωπαϊκή στροφή των αστών προς την ύπαιθρο και την «υγιεινή» φύση, που αντιδιαστέλλεται με την ασφυκτική ζωή των πόλεων, βρίσκει την έκφρασή της στο Ηράκλειο σε περιγραφές αποδράσεων κυρίως προς την ορεινή ενδοχώρα, μακριά από τους παραθαλάσσιους κάμπους όπου ζει ο αστικός πληθυσμός⁶⁴. Ακόμη και η *Αγροτική Κρήτη*, με υποτιθέμενο στόχο τις αγροτικές μάζες, παρουσιάζει μια αστικού τύπου εξιδανικευμένη εικόνα της υπαίθρου, περιγράφοντας την ως «ασφαλεστέρα πηγή της υγείας. Εκεί μόνον ευρίσκει κανείς αληθινάς τέρψεις αι οποίαι τον ξεκουράζουν από τας συγκινήσεις της βιοπάλης, από τους συγκλονισμούς και τας θλίψεις και τας νευρικότητας της σημερινής ζωής, ιδίως της ζωής των

⁶² Κ. Αβρός, «Περιηγηταί», *ΝΕφ.*, φ. 3322/31-3-1926.

⁶³ *ΠΙΤ* (Β'1), 27, 49 και αλλού.

⁶⁴ π.χ. Γ. Μαρκόπουλος, «Η Θριφτή», *ΝΕφ.*, φ. 2846/1-11-1924· Ι. Πύργος, «Η Ρογδιά», *ΝΕφ.*, από φ. 3096/9-8-1925.

πόλεων»⁶⁵. Στα θετικά σχόλια για τα ταξιδιωτικά κείμενα, κυριαρχεί η έμφαση στην ηθικοπλαστική τους δύναμη:

*Πόσο θα ευεργετούσε την ελληνική ψυχή της κρητικής μας νεότητας δίνοντάς της κι εφέτος να διαβάσει ένα σας ταξίδι στον Ψηλορείτη ή όπου αλλού! Δεν αμφιβάλλω ότι θα βρέθηκαν πολλοί έτοιμοι να σας μιμηθούνε. Ανάψετε τη φλόγα για την αγάπη της φύσης και της αλήθειας της!*⁶⁶

Αυτά από την παιδαγωγό Μαρία Αμαριώτου, εγκατεστημένη στο Μόναχο για σπουδές, σε γράμμα προς τον Γιάννη Μουρέλλο, δημοσιογράφο και πρόεδρο του νεοσύστατου Ορειβατικού Ομίλου.

Μια παρόμοια φυσιολατρική διάθεση βρίσκουμε στο βιβλίο της Σοφίας Αμαριώτου (*Στη χώρα των ελάτων*, 1927), εμπνευσμένο από την επίσκεψη που έκανε στην αδελφή της. Πάντως, ο κίνδυνος διολίσθησης σε μια αισθηματική ηθογραφία είχε ήδη επισημανθεί:

Η Κρήτη, η Πατρίδα, πρέπει να περιγραφεί άριστα και τελειότατα, και σε άρθρα και σε βιβλία ιδιαίτερα. Για να μάθουμε τον «τόπον» μας. Όλα μας τα «καλά» και όλα μας τα «κακά». Τι πρέπει ν' αφήσουμε και τι πρέπει να σκουπίσουμε. Αντί να γράφουμε για “κοπελιές” και για “γένια”, θα ’ταν προτιμότερο, νομίζω, να γράφουμε για την “πρόοδο” της Κρήτης, την αυριανή, την υλική, την ηθική και πνευματική⁶⁷.

Κατά περίεργο τρόπο, τα λόγια αυτά του συντηρητικού αποικιοκράτη Αγησιλάου Καραμπάση θα βρουν ανταπόκριση στα κείμενα ενός ανθρώπου με εντελώς διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό: στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε τον Θέμο Κορνάρο ως περιοδεύοντα συντάκτη της *Ελευθέρας Σκέψης* να μαστιγώνει την αδιαφορία των κρατούντων για τα δεινά στη Σπιναλόγκα και στα ορεινά χωριά της Κρήτης.

Η αποχώρηση των Μουσουλμάνων και οι συνακόλουθες αλλαγές στον χαρακτήρα της πόλης επόμενο ήταν να δώσουν νέα ώθηση στις ιστορικές μελέτες. Καθώς εξαλείφεται ο κίνδυνος πρόκλησης εντάσεων μεταξύ θρησκευτικών μερίδων, και –σε εθνικό επίπεδο– αναζητούνται νέοι τρόποι «ανάδειξης του πνευματικού υποβάθρου του ελληνισμού»⁶⁸ μετά την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας,

⁶⁵ «Η εξοχή: το κυνήγι», *Αγροτική Κρήτη*, φ. 3/19-9-1927.

⁶⁶ «Γράμματα από το Μόναχο: Εκπαιδευτικά προβλήματα», *Νεφ.*, φ. 3101/14-8-1925.

⁶⁷ Α. Καραμπάσης, «Περί Ψηλορείτη και του αλογογράφου σου», *Νεφ.*, φ. 2876/1-12-1924.

⁶⁸ Λ. Βαρελάς, *ό.π.*, 13-14 και 39-41.

εντατικοποιείται η διερεύνηση και προβολή της τοπικής ιστορίας. Στη *Νέα Εφημερίδα*, η προτεραιότητα που δίνεται στην εκλαϊκευση φαίνεται σε τίτλους όπως «Δια να γνωρίσωμεν την Κρήτην» του υπέργηρου Ρεθεμνιώτη λόγιου Παύλου Βλαστού, και στην απλοποιημένη παρουσίαση της αρχαίας κρητικής ιστορίας που έγραψε ο Σπύρος Μαρινάτος μετά από παράκληση του Μουρέλλου⁶⁹.

Η αλλαγή χρήσης πολλών μνημείων έφερε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τον αστικό χώρο και τα κτίριά του. Καθόλου τυχαία, το πρώτο εκλαϊκευτικό ιστορικό σημείωμα του Στέφανου Ξανθουδίδη αυτά τα χρόνια αφορά στο Βεζύρ Τζαμί, λίγες εβδομάδες πριν από την τελετή απόδοσής του στη χριστιανική λατρεία. Ακολούθησε μια μεγαλύτερη σειρά του ίδιου συγγραφέα, που κατά την εκτίμηση του Μουρέλλου θα αποτελούσε «πολύτιμον ιστορικόν βιβλίον το οποίον θα περιέρχεται από γενεάν εις γενεάν. Η έλλειψις τοιούτου ειδικού βιβλίου ήτο αισθητή και εις την έλλειψιν αυτήν οφείλεται η αμάθεια όλων μας επί σημαντικοτάτων λεπτομερειών της ιστορίας της πόλεώς μας και των μνημείων της»⁷⁰.

Άλλη μια επιχειρούμενη αλλαγή στο πρόσωπο της πόλης –η εκ νέου μετονομασία των οδών– έδωσε αφορμή στον ίδιο τον Μουρέλλο να στραφεί σε ανάλογες έρευνες. Παρότι ισχυρίσθηκε πως «η ιστορία δεν είναι ο κλάδος που διάλεξα στα ελληνικά γράμματα»⁷¹ (είχε δοθεί στην πεζογραφία), ο κατάλογος που συντάσσει, με σύντομες πληροφορίες γύρω από κάθε ονομασία αρχαίας ή νεώτερης προέλευσης, συνιστά την αρχή μιας νέας διαδρομής του ως ιστοριοδίφη, με αποκορύφωμα την φιλόδοξη απόπειρα συγγραφής μιας *Ιστορίας της Κρήτης* από την επόμενη δεκαετία.

Εκτός από τα ταξιδιωτικά και τα θέματα ιστορίας-αρχαιολογίας, στα μέσα της δεκαετίας του 1920 η αρθρογραφία και τα κείμενα διαλέξεων φανερώνουν μια απότομη έκρηξη του ενδιαφέροντος για τον πνευματισμό. Έχουμε ήδη σημειώσει την ενασχόληση των Ηρακλειωτών με το θέμα – την απορριπτική στάση του λογοκρατούμενου Ι. Κ. Σφακιανάκη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και τη νεανική περιέργεια του Μουρέλλου στα χρόνια έκδοσης της *Κρητικής Στοάς*. Περιέργεια που άφησε ίχνη και στη συλλογή που συγκροτούσε από μαθητής γυμνασίου ο Στ. Σπανάκης, σήμερα ενταγμένη στη Βικελαία Βιβλιοθήκη: το 1919 αγοράζει τη μελέτη *Πνευματισμός και υπνωτισμός* του C. Lombroso (από τους λίγους τίτλους της

⁶⁹ Βλ. Παράρτημα 1, λήμματα 4 και 82.

⁷⁰ «Η ιστορία του Ηρακλείου», *ΝΕφ.*, φ. 2954/18-3-1925 – δυο σειρές σημειωμάτων του Ξανθουδίδη εκδόθηκαν και αυτοτελώς, το 1925 και το 1927.

⁷¹ «Πρόχειρη ιστορία», *ΝΕφ.*, φ. 3249/14-1-1926.

Βιβλιοθήκης Φέξη στη δική του συλλογή). Οι τραυματικές εμπειρίες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου δίνουν νέα ώθηση στον πνευματισμό σε ολόκληρη την Ευρώπη⁷², και το 1923 ο ιατρός Άγγελος Τανάγρας ιδρύει στην Αθήνα την Ελληνική Εταιρία Ψυχικών Ερευνών, επιχειρώντας με αρχαιότερες αδελφές οργανώσεις ανά τον κόσμο να συμβιβάσει την παραψυχολογία με τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη. Παράλληλα φουντώνει η σχετική αρθρογραφία σε έντυπα ποικίλης ύλης, όπως το περιοδικό της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*⁷³.

Το 1925 ο Τανάγρας καλείται στην Κρήτη, προκειμένου να ερευνήσει τα φαινόμενα που παρατηρούνται σε πνευματιστικές συνεδρίες στο σπίτι του Ε. Πλάτωνα, διευθυντή του Χημείου Ηρακλείου, και με αυτή την αφορμή μιλά σε πυκνό ακροατήριο. Έχουν ήδη προηγηθεί διαλέξεις και πρωτότυπες περιγραφές πειραμάτων, ενώ ακολουθούν μεταφράσεις και κείμενα στον τύπο που δείχνουν ότι έστω και παροδικά, ένας πυρήνας μορφωμένων Ηρακλειωτών μαγνητίζεται από τα πνευματιστικά. Από την εύθυμη πλευρά, το όλο θέμα αποτελούσε πλούσια πηγή έμπνευσης και για τους χρονογράφους της πόλης. Ο πνευματισμός θα γνωρίσει νέα άνθιση όταν πυκνώνουν ξανά τα σύννεφα του πολέμου, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930.

3.6.3. Κριτικά σημειώματα και λογοτεχνικές επιφυλλίδες

Στη διαχρονική εξέταση των επιφυλλίδων, καταγράψαμε τη μετάβαση από τις σειρές επιστημονικού και εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα του 19^{ου} αιώνα στην ελαφρά λογοτεχνία των «φιλολογικών» τίτλων, με την αραιά εμφάνιση πρωτότυπων διηγημάτων. Ακόμη, παρακολουθήσαμε το ενδιαφέρον για θέματα φιλολογικά και λαογραφικά από το «Έντευκτήριον» του Α. Βορεάδη (εφ. *Ηράκλειον*) μέχρι τα χρονογραφήματα του Γιώργου Λουλακάκη (*Νέα Εφημερίδα*), και τη συρρίκνωση ανάλογης ύλης κατά τη διάρκεια των πολέμων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 εμφανίζονται κατά διαστήματα άρθρα εμπνευσμένα από τα παραλειπόμενα της ζωής των λογοτεχνών⁷⁴. Αλλά περίπου ταυτόχρονα με την επανέναρξη των διαλέξεων το 1924, μια πιο συστηματική προσπάθεια ξεκινά με την καθιέρωση φιλολογικής στήλης στη *Νέα Εφημερίδα*, πρωτοβουλία του άρτι αφιχθέντα Βελισσάριου Φρέρη.

⁷² Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge: CUP 1996, 55 κ.ε.

⁷³ ΠΑΤ (Β'1), 10 (κατηγορία «Ιατρική, πνευματισμός, παραψυχολογία, αποκρυφισμός»).

⁷⁴ π.χ. Γ. Μαράντης, «Ελεύθεροι σκέψεις», *ΝΕφ.*, φ. 2164/7-8-1922 (περιγραφή της ταβέρνας του Δημητρώ, από τα πιο γνωστά στέκια λογοτεχνών στην Αθήνα).

Εγκαινιάζοντας τη στήλη, δηλώνει αποφασισμένος να επανεντάξει το Ηράκλειο στις πόλεις με φιλολογική ζωή:

Καθώς στην πρωτεύουσα έτσι και στις επαρχίες παρατηρείται μια φλογώδης φιλολογική ζύμωση. Βιβλία λανσάρονται καινούργια κάθε μέρα, νέα περιοδικά κυκλοφορούν, αδιάφορο αν απ' αυτά άλλα μόλις κατορθώνουν να βγάλουν το πρώτο εξάμηνο κι' άλλα τον πρώτο χρόνο. Γι' αυτό δεν φταίει κατά τη γνώμη μας το κοινό, μα οι εκδότες που άπειροι για μια τέτοια δύσκολη δουλειά οι περισσότεροι σερβίρουν στο υπομονετικότερο πράμα του κόσμου, το χαρτί, ανάξια πρωτόλεια νέων που βιάζονται να ντεμπουτάρουν φιλοδοξώντας φιλολογικές δάφνες.

Έτσι λοιπόν, αφού σ' όλη την Ελλάδα σημειώνεται μια παρόμοια ζύμωση, νομίζουμε άπρεπο να υστερεί το ωραίο και προοδευτικό Ηράκλειο στην λαμπρή αυτή προσπάθεια. Γι' αυτό θ' αρχίσουμε από τις στήλες της αξιόλογης «Νέας Εφημερίδος» τη δημοσίευση κριτικών σημειωμάτων πάνω στα καινούργια βιβλία⁷⁵.

Το άρθρο θα μπορούσε να προστεθεί στις ήδη γνωστές μαρτυρίες της «περιοδικίτιδας» που εκδηλώθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1910, και στην οποία συμμετείχε ο ίδιος ο Φρέρης από την Ερμούπολη, βγάζοντας το *Συριανόν ημερολόγιον 1922* (με σκοπό την «αφύπνιση» της πόλης) και το περιοδικό *Έσπερος* (1922-1923). Η απουσία του Ηρακλείου από το σκηνικό είναι πράγματι εντυπωσιακή: όσο ξέρομε, κανένα λογοτεχνικό περιοδικό δεν κυκλοφόρησε στην πόλη από τις αρχές του 1911 ως το φθινόπωρο του 1926. Εύγλωττη είναι η σύγκριση με τα Χανιά, όπου συντροφιάς μαθητών γυμνασίου έβγαλαν τουλάχιστον τρεις νέους τίτλους μόνο την τριετία 1923-1925⁷⁶. Ξέροντας ότι δεν έλειπαν ούτε τα υλικά μέσα, ούτε οι νέοι με πνευματικές ανησυχίες (Γιάννης Σφακιανάκης, Άρης Χατζηδάκης κ.ά.), η διαφορά είναι ιδιαίτερα δυσεξήγητη: στα πολλαπλά αίτια να συμπεριλάβουμε άραγε τη χαώδη κατάσταση που επικρατούσε στα σχολεία μετά την ανταλλαγή;

Όπως και αν έχει, ο Φρέρης κομίζει στην Κρήτη αρκετή πείρα και γνώση της λογοτεχνικής και φιλολογικής επικαιρότητας. Εκτός από τη θητεία του στον *Έσπερο*, έχει ήδη συνεργαστεί με γνωστά περιοδικά της Αθήνας και άλλων κέντρων. Και το

⁷⁵ Β. Φρέρης, «Εξαγνισμός», *ΝΕφ.*, φ. 2627/20-2-1924. Βλ. και Παράρτημα 1, λήμμα 79.

⁷⁶ Σ. Βολουδάκη κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, 149. Προσωπική μαρτυρία σχετικά με το περιοδικό *Αυγερινός* καταθέτει ο εισηγητής επί της ύλης Εμμ. Κριαράς, *Μακράς ζωής αγωνίσματα*, *ό.π.*, 33-34.

1923 εμφανίστηκε στην ανθολογία *Οι νέοι διηγηματογράφοι* του Αδαμ. Παπαδήμα⁷⁷, ταυτόχρονα με την κυκλοφορία της πρώτης του συλλογής (*Πρωτοβρόχια*). Χαρακτηριστικός τύπος λογοτέχνη της γενιάς του, είναι υπάλληλος τηλεγραφείου που στον ελεύθερό του χρόνο σκαρώνει διηγήματα με κοινωνικό περιεχόμενο, αν και σε κριτικά κείμενα τηρεί σαφείς αποστάσεις από τη στρατευμένη λογοτεχνία. Γεννημένος το 1900, είναι ο πρώτος φιλολογικός συνεργάτης του ηρακλειώτικου τύπου που γράφει αποκλειστικά στη δημοτική, λίγο πριν γενικευθεί η ίδια τάση στις εφημερίδες της πρωτεύουσας⁷⁸.

Από τα κείμενα του Φρέρη στη *Νέα Εφημερίδα* (βιβλιοκρισίες, σημειώματα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις και το ρομάντζο *Γιάννης Σαβαώθ*), μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σημειώματα επικαιρότητας, όπου φαίνεται ο προβληματισμός του για τη μοίρα του λογοτεχνικού βιβλίου και τις σχέσεις τέχνης και ιδεολογίας. Αρκετά χρόνια πριν από την κορύφωση των συζητήσεων για το αναγνωστικό κοινό, τάσσεται υπέρ της κρατικής καθοδήγησης, και εκφράζει απογοήτευση για τα δημοφιλή βιβλία της εποχής, αφού: «εκδίδονται σε πολλές χιλιάδες αντίτυπα η *Μαύρη Χειρ*, ο *Νατ Πίγκερτων*, η *Λιλίκα*, τ' *Απόκρυφα της Γκαρσονιέρας* κι' άλλα τέτοια αερολογήματα και πορνογραφήματα»⁷⁹.

Σε άλλο άρθρο επισημαίνει τους οικονομικούς παράγοντες που καταδικάζουν τους διηγηματογράφους σε αφάνεια: το κόστος έκδοσης ενός τόμου διηγημάτων είναι δυσβάσταχτο, ιδιαίτερα σε σύγκριση με τη δαπάνη για μια ολιγοσέλιδη ποιητική συλλογή. Και αυτός, προφανώς, είναι ένας από τους λόγους που ωθούν τον Φρέρη μαζί με τον Μουρέλλο να αναγγείλουν την έκδοση του περιοδικού *Νεοελληνικό Διήγημα*, δηλώνοντας πως «σκοπός του είναι η ανύψωση του καθυστερημένου αυτού κλάδου της φιλολογίας και η ανάδειξις κρυμμένων ταλέντων»⁸⁰. Αν και δεν φαίνεται να υλοποιήθηκε η πρωτοβουλία, εδώ ασφαλώς πέφτει ο σπόρος για την κυκλοφορία των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* ένα χρόνο αργότερα, με βασικούς συντελεστές τους ίδιους ανθρώπους.

Άλλος συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη φιλολογική στήλη της *Νέας Εφημερίδας* και το περιοδικό είναι η στάση τους απέναντι στο ζήτημα τέχνης και ιδεολογίας.

⁷⁷ *Οι νέοι διηγηματογράφοι*, επιμ. Α. Παπαδήμα, Αθήνα: Α. Ι. Ράλλης 1923, 164-167.

⁷⁸ Α. Αργυρίου, *ΙΕΑ*, τόμ. 1, 38.

⁷⁹ Β. Φρέρης, «Ένας λαμπρός νόμος», *ΝΕφ.*, φ. 2636/1-3-1924. Τα ίδια θα διαπιστώσει το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* 11 χρόνια μετά – βλ. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία...*, ό.π., 34-35.

⁸⁰ «Νεοελληνικό Διήγημα», *ΝΕφ.*, φ. 2925/17-2-1925.

Απαντώντας σε μια βιβλιοκρισία για τα *Πρωτοβρόχια* του στο αριστερό περιοδικό *Νέοι Βωμοί*, ο Φρέρης ισχυρίζεται πως:

[...] δεν απαιτείται να είναι ένα διήγημα ή ποίημα σκαρωμένο απάνω σε αυστηρά ιδεολογικό σκελετό, να φωνάζουν κάθε τόσο τα δρώντα πρόσωπα: είμαστε κομμουνιστές, ή εθνικιστές, ή κληρικοί ή αντικληρικοί. Κι' αν κάτι παρόμοιο συμβεί παύει τότε το διήγημα να είναι διήγημα – από την αυστηρή σημασία της λέξης – και γίνεται απλή μπροσούρα, μέσο προπαγάνδας, χωρίς αξία φιλολογική αφού θα υστερείται Τέχνης⁸¹.

Δυο χρόνια αργότερα θα δούμε τη σύνταξη των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* να υποστηρίζει ακριβώς τα ίδια: «η τέχνη είναι το πιο ανεξάρτητο, το πιο αχαλίνωτο πράγμα. Είναι η ζωή του σύμπαντος· όχι του κοινωνικού ανθρώπου. Έτσι, μόνο ως τέτοια υπάρχει. Αλλιώς γίνεται κήρυγμα».⁸² Δεν είναι να απορεί κανείς που τέτοιου είδους ανυπόγραφα σημειώματα αποδόθηκαν από τη *Νέα Επιθεώρηση* στον Φρέρη, παρά τη διάψευση του ηρακλειώτικου περιοδικού.

Τα υπόλοιπα φιλολογικά σημειώματα στη *Νέα Εφημερίδα* ασχολούνται κατά τρόπο μάλλον επιδερμικό με γνωστούς και αφανείς λογοτέχνες της εποχής (δίπλα στον Φώτο Γιοφύλλη και την Ειρήνη Δεντρινού βρίσκουμε τον Χιώτη Ανδρέα Λοΐζο και τον Συριανό μπαρμπέρη ποιητή Νάννο), και εικόνες από τη ζωή στην Ερμούπολη και το Ηράκλειο. Θετικά εκφράζεται ο Φρέρης για τους ντόπιους συγγραφείς, φέρνοντας στο φως το ολοκληρωμένο δράμα *Ηρακλής λυόμενος* του Λευτέρη Αλεξίου, και παρακολουθώντας τη συγγραφική πορεία του Νίκου και της Γαλάτειας Καζαντζάκη. Εντοπίζεται και μια διαφημιστική δημοσίευση, με τη θετική προβολή της *Ιστορίας μιας γυναίκας* του Μουρέλλου – πρακτική που θα ενταθεί τα επόμενα χρόνια καθώς πληθαίνουν τα έργα ντόπιων συγγραφέων. Ενδεικτικό της προσέγγισης στη φιλολογική επικαιρότητα είναι ένα άρθρο για το γνωστό «πρόβλημα» της δημοτικότητας του Βουτυρά. Έχοντας παρουσιάσει περιληπτικά τις θέσεις του Ξενόπουλου και του Παρορίτη, ο Φρέρης καταλήγει χωρίς περαιτέρω ανάλυση στη διαπίστωση πως «δε θα πάψει να διαβάζεται απ' όσους ξέρουν να διαβάσουν, από εκείνους που παίρνοντας το έργο του στα χέρια τους λένε: *Τώρα θα διαβάσω Βουτυρά*»⁸³.

⁸¹ Β. Φρέρης, «Τέχνη και ιδέα», *ΝΕφ.*, φ. 2715/3-6-1924, απαντώντας στην κριτική του Α.Β.Μ. [Α. Μεντζελίδη] «Βελ. Φρέρης, *Πρωτοβρόχια*», *Νέοι Βωμοί*, 1, τχ. 3 (Μάρτης 1924) 95. Ευχαριστώ θερμά τη Χριστίνα Ντουσιά για την παραπομπή στο περιοδικό.

⁸² *ΝΓ*, Βιβλίο 17, 854.

⁸³ Β. Φρέρης, «Φιλολογικές κουβέντες – ο Βουτυράς», *ΝΕφ.*, φ. 2734/26-6-1924.

Υλοποιώντας τη δέσμευσή τους να προωθήσουν την πεζογραφία, Μουρέλλος και Φρέρης δημοσιεύουν δικά τους διηγήματα στις στήλες της εφημερίδας. Πηγή έμπνευσης για τον πρώτο είναι και πάλι οι εμπειρίες των Βαλκανικών Πολέμων, αλλά αυτή τη φορά από τα μετόπισθεν: στο *Βάντζε* εξιστορείται η τύχη μιας φτωχής κοπέλας που ενδίδει στις ορέξεις ανδρών από τα δυο στρατόπεδα (βουλγαρικό και ελληνικό), καθώς μετατοπίζεται το μέτωπο. Το κεντρικό του θέμα, οι «διαβρωτικές αλλοιώσεις που επιφέρει ο πόλεμος ακόμα και σε ηθικά προπύργια»⁸⁴ θα επανέλθει σε παραλλαγμένη μορφή τα επόμενα χρόνια, σε διηγήματα άλλων για την εκμετάλλευση προσφύγων και εργατριών από την επαρχία.

Το κοινωνικό περιθώριο απασχολεί και τον Φρέρη, στο «ψυχογραφικό ρομάντζο» *Γιάννης Σαβαώθ*, που κατά τη δήλωση του ίδιου «δύσκολα αφήνει την εντύπωση ιδεολογικού διηγήματος, μα και κάτω από τον ήρωα κρύβεται ένας ολόκληρος κόσμος ανθρώπων αδικημένων από τη φύση και την κοινωνία, που η γέννηση κι' ο θάνατός τους είναι αδελφωμένοι με τη δυστυχία»⁸⁵. Ο Σαβαώθ, ένας ορφανός με νοητική υστέρηση, πιάνει δουλειά στο λατομείο μιας επαρχιακής πόλης όπου καταφθάνει αναζητώντας εργασία. Ερωτεύεται την τηλεφωνήτρια του λατομείου, και αφού εκείνη μαζί με τη διεύθυνση και τους εργάτες τον περιπαίζουν και τον λουδορούν, καταλήγει ύστερα από ατύχημα στο φρενοκομείο της πόλης. Βγαίνοντας μετά την ανάρρωσή του, ξαναγυρίζει στη δουλειά και αυτοκτονεί μπροστά σε όλους, πέφτοντας σε τμήμα του λατομείου την ώρα που ανατινάσσεται. Πρόκειται για ένα πεζογράφημα στο οποίο παρελαύνουν πολλά από τα μοτίβα της εποχής –ορφάνια, αρρώστια, τρέλα και εκμετάλλευση εργατών– αλλά με τους ανατροπείς να απομονώνονται:

- *Ένιά σας, αδέλφια, και θα γυρίσει ο τροχός...*
 - *Αν δεν του δώσουμε εμείς την πρώτη βόλτα δε γυρίζει μοναχός του σύντροφε, του απάντησε ο διπλανός του.*
- Ο πρώτος εργάτης χωρίς να βγάλει τσιμουδιά τραβήχτηκε από κοντά του*⁸⁶.

Έτσι, μόνη διέξοδος για τον τραγικό πρωταγωνιστή είναι ο θάνατος. Όπως και στα διηγήματα των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, εντυπωσιακή είναι η ευκολία με την οποία

⁸⁴ Ε. Μπαλούμης 1996, ό.π., 181. Το διήγημα πρωτοεμφανίστηκε ως επιφυλλίδα (*ΝΕφ.*, από φ. 2423/24-6-1923).

⁸⁵ Β. Φρέρης, «Τέχνη και ιδέα», *ΝΕφ.*, φ. 2715/3-6-1924. Η δημοσίευση του έργου αρχίζει από το φ. 2691/6-5-1924.

⁸⁶ Β. Φρέρης, *Γιάννης Σαβαώθ*, Ηράκλειο 1925, 61.

ο Φρέρης εντάσσει στοιχεία από το νέο περίγυρό του στα γραπτά του: αναζητώντας ένα σύγχρονο αστικό-βιομηχανικό τοπίο για το έργο, αξιοποίησε χωρίς να τα κατονομάζει τα λιμενικά έργα Ηρακλείου, το λατομείο δυτικά της πόλης και ο σιδηρόδρομος που τους συνέδεε. Στις γενικά θετικές κριτικές αποτιμήσεις από την Ελλάδα και το εξωτερικό, ο *Γιάννης Σαβαώθ* συσχετίστηκε μάλλον άστοχα με την *Παναγία των Παρισίων* του Ουγκώ⁸⁷ – μόνος κοινός παρονομαστής είναι ο διανοητικά καθυστερημένος πρωταγωνιστής, ο οποίος όμως απορρίπτεται εδώ από το αντικείμενο του πόθου του. Κατά τα άλλα πρόκειται για ένα τυπικό δείγμα απαισιόδοξης αστικής λογοτεχνίας του μεσοπολέμου, χωρίς να φτάνει στις ακραίες νατουραλιστικές περιγραφές άλλων συγγραφέων.

Πλάι στα λογοτεχνήματα της πόλης συνεχίζεται η καλλιέργεια της πρωτότυπης ηθογραφίας και η χιουμοριστική αξιοποίηση της κρητικής διαλέκτου. Τον διπλό ρόλο του χρονογράφου και εύθυμου ηθογράφου που επιτελούσε προηγούμενα ο Γιώργος Μαράντης αναλαμβάνει τώρα ο νεώτερος Αριστοτέλης Γραμματικάκης, «μοναδικός δυστυχώς στον τόπο μας μετά το θάνατο του μεγάλου Κονδυλάκη στο λαογραφικό Κρητικό διήγημα»⁸⁸ κατά την περιγραφή του Μουρέλλου. Συγγραφέας με πηγαίο ταλέντο, έμεινε λιγότερο γνωστός από τον Μαράντη διότι τα λογοτεχνικά κείμενά του δεν κυκλοφόρησαν ποτέ αυτοτελώς. Η παρουσία του με πλήθος διηγήματα τη δεκαετία του 1920, μαζί με τα (ομολογουμένως λίγα) ηθογραφικά άλλων συνεργατών των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, επιβεβαιώνει πως το είδος δεν χάθηκε ποτέ ολότελα από το σκηνικό: την επόμενη δεκαετία θα δούμε το γραπτό *νάκλι* να πολλαπλασιάζεται στις στήλες των εφημερίδων με εντυπωσιακούς ρυθμούς.

Από την άλλη, τα σαφώς πιο σκληρά ηθογραφικά διηγήματα της Γαλάτειας Καζαντζάκη, με περιεχόμενο που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αντίληψη της υπαίθρου ως τόπου αγνότητας, υγείας και ευθυμίας, δεν αναδημοσιεύονται συχνά στις εφημερίδες της γενέτειράς της. Τέτοιου είδους ηθογραφία άλλων συγγραφέων θα συναντήσουμε αργότερα στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, πλάι σε άλλα σκοτεινά διηγήματα με φόντο την πόλη.

Έχοντας σημειώσει κάθετη πτώση στα χρόνια πριν από το 1922, οι επιφυλλίδες ξένης λογοτεχνίας αργούν να επιστρέψουν. Στα λίγα δείγματα ξεχωρίζουν δυο ιστορικά μυθιστορήματα, αντανακλώντας όχι μόνο το ενδιαφέρον για το αρχαίο και πρόσφατο

⁸⁷ Μιχ. Πετρίδης, «Τρία βιβλία του Βελ. Φρέρη», *ΝΓ*, Βιβλίο 7, 328· Ι. Πύργος [=Γ. Μουρέλλος], «Γιάννης Σαβαώθ», *ΝΕφ.*, φ. 2978/11-4-1925.

⁸⁸ «Ο κ. Τέλης Άλκης», *Ελ. Σκ.*, φ. 755/13-2-1931.

παρελθόν της Κρήτης που παρατηρήσαμε στα ιστορικά σημειώματα, αλλά τη γενικότερη προτίμηση για τους Ρώσους συγγραφείς και τη Ρωσία αυτά τα χρόνια: από τις στήλες της *Νέας Εφημερίδας* ο Σπύρος Μαρινάτος προτρέπει τους αναγνώστες να παρακολουθούν την επιφυλλίδα *Η γέννηση των θεών* του D. Merezhkovsky, μυθιστόρημα που περιστρέφεται γύρω από τις σχέσεις των αρχαίων Αιγυπτίων με τους Μινωίτες⁸⁹, ενώ στην *Ανόρθωση* ο Ι. Δρακόπουλος μεταφράζει το μυθιστόρημα του Γάλλου Claude Anet *Όταν η γη έτρεμε – πώς έπεσεν η Αγία Ρωσία*. Τα αμέσως επόμενα χρόνια, γνωστοί Ρώσοι συγγραφείς (Τολστόι, Γκόρκι κ.ά.) φιγουράρουν σε μια σειρά βιβλίων που καταρτίζει ο Μουρέλλος υπό τον γενικό τίτλο *Βιβλιοθήκη των Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Όμως, πραγματική έκρηξη των μεταφράσεων θα σημειωθεί από την αρχή της επόμενης δεκαετίας, με την αθρόα δημοσίευση κοσμοπολίτικης λογοτεχνίας.

3.7. Το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*

3.7.1. Εκδοτικά

Τα *Νεοελληνικά Γράμματα* Ηρακλείου αναγνωρίζονται και σήμερα ως ένα από τα πλέον αξιόλογα περιοδικά του μεσοπολέμου, ξεπερνώντας κατά πολύ τα συνηθισμένα όρια μιας επαρχιακής έκδοσης. Αντλώντας στοιχεία από την υπάρχουσα βιβλιογραφία και από τη δική μας ηλεκτρονική αποδελτίωση, εδώ θα επιχειρήσουμε να εντάξουμε το περιοδικό στη διαχρονική εξέταση των πραγμάτων, επικεντρώνοντας στον ρόλο που διαδραμάτισαν οι Ηρακλειώτες συνεργάτες, και τη στάση τους απέναντι στη λογοτεχνική επικαιρότητα.

Το περιοδικό ανήκει στις πολλές εκδοτικές πρωτοβουλίες του Γιάννη Μουρέλλου, που υπήρξε διευθυντής καθ' όλη τη διάρκεια κυκλοφορίας. Έρευνα στα διασωθέντα τμήματα του προσωπικού του αρχείου στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και τη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη δεν έφερε στο φως σημαντικά υλικά τεκμήρια ή μαρτυρίες. Ωστόσο, μέρος του οικογενειακού αρχείου Φρέρη στο ΕΛΙΑ⁹⁰—χειρόγραφα των Α. Μαγγανάρη, Α. Γιαλούρη, Π. Ταγκόπουλου, Γ. Κατσίμπαλη και Γ. Κορδάτου, όλα δημοσιευμένα στα Βιβλία 3 ως 8 του περιοδικού— ενισχύει την υποψία ότι τα *Νεοελληνικά Γράμματα* αποτελούν συνέχεια της συνεργασίας Μουρέλλου-Φρέρη που καταγράψαμε παραπάνω. Στη «συνταχτική συντροφιά», όπως αυτοαποκαλείται,

⁸⁹ Για το μυθιστόρημα και τις οφειλές του στις ανασκαφές και θεωρίες του Evans βλ. Cathy Gere, *Knossos and the Prophets of Modernism*, Λονδίνο: University of Chicago Press 2009, 150.

⁹⁰ Αρχείο Φρέρη ΕΛΙΑ, Κωδικός αναγνώρισης 531, 546, 572, 599, Α.Ε. 33/97/ υποφάκελος 2.5.

πιθανή θα πρέπει να θεωρείται επίσης η συμμετοχή των Λ. Αλεξίου, Θ. Σταυράκη και Μ. Αναστασίου, αφού ανήκουν στον πυρήνα των τακτικών συνεργατών Ηρακλείου (με πάνω από 10 συνεργασίες ο καθένας). Πρόκειται ουσιαστικά για τον κύκλο στο Studio του Λευτέρη Αλεξίου από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του. Όμοια με τα άλλα περιοδικά της πόλης, δεν διαθέτουμε άμεσα στοιχεία για την κυκλοφορία, αλλά από τις στήλες αλληλογραφίας προκύπτει ότι στους 21 μήνες ζωής του (Οκτώβριος 1926 - Ιούνιος 1928), η σύνταξη κατέγραψε πάνω από 800 διαφορετικούς συνδρομητές στην Ελλάδα και το εξωτερικό, με αναγνώστες σε όλες τις πόλεις της Κρήτης και σε εντυπωσιακό αριθμό χωριών, κυρίως του νομού Ηρακλείου.

Εκτός από το γνήσιο ενδιαφέρον, ασφαλώς θα συνέβαλαν στην ευημερία των αριθμών οι σχετικά καλές οικονομικές συνθήκες στα χωριά κατά τα χρόνια κυκλοφορίας των ΝΓ, η συμβολική αξία των γραμμάτων και η περηφάνια για τη λόγια παραγωγή του νησιού. Πυρήνες συνδρομητών υπήρχαν ακόμη σε πόλεις της ελλαδικής επαρχίας (στην ονομαστή για την πνευματική της ζωή Μυτιλήνη, το Μεσολόγγι, τη Θεσσαλονίκη κ.ά.) και στην Αθήνα, όπου το περιοδικό διακινείται και μέσω των βιβλιοπωλείων Ελευθερουδάκη, Ζηκάκη κ.ά.. Πράκτορες διανομής ανέλαβαν επίσης ο Αντ. Γιαλούρης στην Πόλη και η σύνταξη του περιοδικού *Γράμματα* Αλεξάνδρειας.

Με εξασφαλισμένους πόρους για δυο χρόνια, η τιμή συνδρομής ορίζεται σταθερά στα 120 δραχ. ετησίως, ακριβώς δηλαδή όσο της *Αναγέννησης* του Γληνού, που συμπίπτει χρονικά (Σεπτέμβριος 1926 - Αύγουστος 1928) με το ηρακλειώτικο περιοδικό και συνδιαλέγεται μαζί του. Άλλη πηγή εσόδων είναι η διαφήμιση: περιορίζεται στα εξώφυλλα και τις τελευταίες σελίδες, με αυξητική τάση (από μία καταχώριση στο Βιβλίο 3-4 μέχρι έντεκα στο Βιβλίο 21, με τη συμμετοχή επαγγελματιών από την Αθήνα και τον Πειραιά). Η κυκλοφορία του περιοδικού διακόπτεται χωρίς προειδοποίηση τον Ιούνιο του 1928, έχοντας μόλις ανακοινώσει την εγγραφή νέων συνδρομητών. Από την ίδια δεξαμενή αναγνωστών ενδέχεται να άντλησε στήριξη ο Μουρέλλος όταν ανήγγειλε, μέσα από το συλλογικό *Κρητικό Λεύκωμα*, την έκδοση της *Ελευθέρας Σκέψης*⁹¹, μιας φιλοβενιζελικής καθημερινής εφημερίδας που κυκλοφόρησε από την 1^η Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, με την προοπτική επιστροφής του εθνάρχη στην πρωθυπουργία.

⁹¹ *Κρητικό Λεύκωμα*, Ηράκλειο, Ιούνιος 1928, 49.

3.7.2. Στόχοι, πρόγραμμα

Ακόμη και από την επιλογή του ονόματος, με την ευρύτατη αναφορά του, διαφαίνεται ο προσανατολισμός των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, και η ουσιαστική διαφορά του απ' όλα τα προηγούμενα λογοτεχνικά περιοδικά του Ηρακλείου. Προγραμματικό άρθρο – εκτός από τη δήλωση για «δίχρονη ζωή»– δεν υπάρχει, αλλά από τα περιεχόμενα συνάγουμε ότι η έκδοση δεν στοχεύει τόσο στην ανάδειξη νέων λογοτεχνικών ταλέντων στην Κρήτη, όσο στη δημοσίευση υλικού από ένα σχετικά κλειστό κύκλο ντόπιων δημιουργών ώριμης ηλικίας (ο μέσος όρος ηλικίας φτάνει τα 35), τη συνεργασία με λογοτέχνες και διανοητές από ολόκληρη τη χώρα και τα περιφερειακά κέντρα ελληνισμού (Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια κ.ά.), και την παρακολούθηση της πνευματικής παραγωγής.

Η συγκυρία για τη δημιουργία ενός τόσο φιλόδοξου, εξωστρεφούς εντύπου είναι ευνοϊκή, αν λάβουμε υπόψη την παρατήρηση πως «το 1926, η Αθήνα και ο Πειραιάς δεν διέθεταν περιοδικά που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ελκυστικό βήμα και εκφραστικό όργανο για πολλούς λογοτέχνες»⁹². Από την άλλη, θα πρέπει να σημειώσουμε πως τα *Νεοελληνικά Γράμματα* δεν εξασφάλισαν –αν τη ζήτησαν– τη συνεργασία των τότε λογοτεχνών πρώτου μεγέθους. Λείπουν ο Παλαμάς και ο Καβάφης, παρότι είχαν εμφανιστεί στην *Κρητική Στοά*, και επίσης ο Σικελιανός και ο Βάρναλης, στους οποίους ασκείται κριτική με άρθρα και σημειώματα⁹³. Επιπλέον, απουσιάζουν οι χαρακτηριστικές αλλά τότε λιγότερο αναγνωρισμένες φωνές του Κ. Γ. Καρυωτάκη και της Μαρίας Πολυδούρη, συνεργατών του Φρέρη στον *Έσπερο* της Σύρου, ίσως γιατί βασικοί συνεργάτες του περιοδικού εξέφραζαν επιφυλάξεις για τον τύπο της ποίησης που καλλιεργούσαν.

Εμπόδιο στην παρουσίαση μιας πραγματικά πανελλήνιας πλειάδας λογοτεχνών φαίνεται πως στάθηκε αρχικά η διστακτικότητα ορισμένων εκτός Κρήτης να στείλουν ύλη, ενδεχομένως επειδή το Ηράκλειο δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστό ακόμη ως τόπος πνευματικής δημιουργίας. Απαντώντας σε κριτική για το περιορισμένο κύκλο ντόπιων κυρίως συνεργατών, η σύνταξη διατείνεται πως «Ζητήθηκε συνεργασία από τους Αθηναίους, τους Επαρχιώτες, τους Αλεξανδρινούς συναδέρφους μας. Άλλοι μας στείλανε, άλλοι ούτε καν απάντησαν στην πρόσκλησή μας. [...] Τώρα, αν το

⁹² ΠΛΤ (Β'1), κζ'.

⁹³ Για τον Σικελιανό βλ. ΝΓ, Βιβλίο 10, 473 (κριτική στις Δελφικές Εορτές) και Βιβλίο 16, 768 («Το τραγούδι των Αργοναυτών»), και για τον Βάρναλη Βιβλίο 15, 715 (κριτική στους *Σκλάβους πολιορκημένους*). Εκτενέστερα αναφέρεται στους δυο ο Λευτέρης Αλεξίου στο αντίστοιχο «Ψυχολογικό σημείωμα» (Βιβλίο 3-4, 140-148).

μεγαλύτερο μέρος του περιοδικού γράφεται από τον εδώ κύκλο, αυτό δε δυσαρεστεί καθόλου τους αναγνώστες μας»⁹⁴. Ωστόσο, σε μια από τις πρώτες αφιμαχίες του πολέμου ανάμεσα στην περιφέρεια και το κέντρο για το ρόλο των επαρχιακών περιοδικών, σφοδρή ήταν η αντίδραση των Ηρακλειωτών σε σύσταση των *Ελληνικών Γραμμάτων* πως έπρεπε να περιοριστούν στην ντόπια λογοτεχνική παραγωγή⁹⁵.

Πάντως, με τη σταδιακή προσθήκη Κρητών και μη συνεργατών (οι πέντε τακτικοί Ηρακλειώτες εμφανίζονται όλοι από το Βιβλίο 1), τα *Νεοελληνικά Γράμματα* φιλοξένησαν δημιουργίες 62 ανθρώπων στα δυο χρόνια, αριθμός αντίστοιχος με τους συνεργάτες της επίσης μηνιαίας *Μούσας* της Αθήνας (1920-1923), που συγκέντρωσε κείμενα 92 ατόμων σε διάστημα τριών ετών⁹⁶. Αύξηση, σε σχέση με τα προηγούμενα περιοδικά της πόλης, παρουσιάζει ο αριθμός γυναικών συνεργατών (9/62), αλλά μόλις 3 (η Μαρία Αμαριώτου, η Έλλη Δασκαλάκη και η Σοφία Μαυροειδή) εμφανίζονται περισσότερες από μια φορά. Από σύντομες αναφορές στους σχετικούς καταλόγους συνάγουμε ότι στους συνδρομητές συγκαταλέγονταν αρκετές γυναίκες, ιδίως διδασκάλισσες στα χωριά. Είναι η ίδια πληθυσμιακή ομάδα που θα κάνει δυναμικότερη εμφάνιση μέσα από τις *Κρητικές Σελίδες*.

Ιδιαίτερα πλούσια πηγή έμμεσων πληροφοριών για τις επιδιώξεις και τις θέσεις του περιοδικού αποτελούν τα σημειώματα «Χωρίς τίτλο» στο τέλος κάθε τεύχους και, σε λιγότερο βαθμό, η στήλη αλληλογραφίας. Η τελευταία εμφανίζεται για πρώτη φορά μόλις στο Βιβλίο 9 (Ιούνιος 1927), εκκινώντας από την ακόλουθη σύσταση: «Κον. Γ. Κρ. Ως βλέπετε η δημοσίευσις ποιημάτων εις τα *Νεοελληνικά Γράμματα* γίνεται με αυστηρότατο έλεγχο. Αν κρίνωμε από κείνα που στείλατε, πολύ γρήγορα θα σας βάλωμε στη στήλη των συνεργατών μας. Δουλέψετε ακόμα το στίχο σας. Έχει ανάγκη»⁹⁷. Από εκεί και έπειτα, σπάνιες είναι οι αναφορές σε υποψήφιους συνεργάτες στις τάξεις των συνδρομητών.

Ηχηρή είναι επίσης η απουσία πρωτόπειρων λογοτεχνών, πράγμα που ενδεχομένως δικαιολογεί τις νύξεις για αποκλεισμούς που συναντάμε σε μετέπειτα συλλογικές εκδόσεις νεώτερων Ηρακλειωτών. Θυμόμαστε, άλλωστε, το σχόλιο του Φρέρη στη *Νέα Εφημερίδα* για «ανάξια πρωτόλεια νέων». Απεναντίας, στον χώρο της μουσικής (Ρένα Κυριακού) και της ζωγραφικής (Γ. Λυδάκης), προβάλλεται θετικά το

⁹⁴ Βιβλίο 10, 474.

⁹⁵ Βιβλίο 15, 715.

⁹⁶ Χ. Λ. Καράογλου, *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923)*, Αθήνα: Νεφέλη 1991, 60 κ.ε.

⁹⁷ Βιβλίο 9, 432α'.

ανερχόμενο ταλέντο και δημοσιεύονται σχετικές συνεργασίες. Στον σχολιασμό της επικαιρότητας, το περιοδικό δεν έχει ως κεντρική, άμεση αποστολή του την προβολή και τόνωση της πνευματικής ζωής στην πόλη ή στην Κρήτη γενικότερα. Σημειώνεται μεν η διαχρονική προσφορά του Ηρακλείου στα γράμματα και τις τέχνες (Κορνάρος, Θεοτοκόπουλος, Καζαντζάκης), αλλά πέρα από τις εκδόσεις, και μία συναυλία του νεοσύστατου Ωδείου, δεν καταγράφονται εκθέσεις, διαλέξεις ή άλλες εκδηλώσεις τοπικών καλλιτεχνικών συλλόγων, ούτε γίνονται συχνές αναφορές σε άλλα περιοδικά του νησιού⁹⁸.

Από την άλλη, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* παρακολουθούν, σχολιάζουν και συνομιλούν συχνά με περιοδικά της πρωτεύουσας και του έξω ελληνισμού, και παρουσιάζουν μεγάλο αριθμό νέων εκδόσεων από άλλα μέρη. Ενδεικτικά, στα «Βιβλία-περιοδικά που λάβαμε» καταγράφονται 22 διαφορετικά περιοδικά: 8 αθηναϊκά (*Αναγέννηση*, *Νέα Αγωγή*, *Νεοελληνική Τέχνη*, *Νέα Τέχνη*, *Παρασκήνια*, *Νέα Εστία*, *Παν*, *Ελληνικά Γράμματα*), 8 αλεξανδρινά (*Νέα Ζωή*, *Ερμής*, *Φάρος*, *Έρευνα*, *Αλεξανδρινή Τέχνη*, *Σημειώματα*, *Παναιγύπτια*, *Maalesh*) και 4 άλλων πόλεων (ο *Φιλότεχνος* του Βόλου, το *Φως* του Ηρακλείου, *Le Libre* του Montpelier και το *Hellas* του Αμβούργου), αλλά όχι τα κρητικά περιοδικά *Προμηθεύς ο Πυροφόρος* (Ρεθύμνου) ή *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος* (Χανίων), που κυκλοφορούσαν την ίδια εποχή⁹⁹.

Επιπλέον, πιθανότατα λόγω των πολυποίκιλων ενδιαφερόντων του Αλεξίου, εντοπίζονται αναφορές σε έντυπα μη λογοτεχνικά όπως τα *Μουσικά Χρονικά*. Συνεπώς, όταν ο χώρος των σημειωμάτων αυξάνεται και η σύνταξη δηλώνει πως «με ευσυνειδησία προσπαθούμε να δώσουμε μια αμερόληπτη και σοβαρή εικόνα της πνευματικής κατάστασης του τόπου μας»¹⁰⁰, ως «τόπος» νοείται μάλλον ολόκληρος ο χώρος πνευματικής δημιουργίας των Νεοελλήνων, όπως ορίζεται στον τίτλο του περιοδικού, και όχι τα στενότερα πλαίσια της Κρήτης. Ο προσανατολισμός αυτός γίνεται ιδιαίτερα ευδιάκριτος όταν συγκριθούν τα σχόλια «Χωρίς τίτλο» με τις αντίστοιχες σημειώσεις των *Κρητικών Σελίδων*.

Φανερά τουλάχιστον, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* ανήκουν στα λογοτεχνικά περιοδικά που απέχουν από τις πολιτικές συζητήσεις. Στις αξιώσεις ενός αριστερού εντύπου της Αθήνας, η σύνταξη απαντά:

⁹⁸ Βιβλίο 16, 767 (θετική προβολή του ηρακλειώτικου παιδαγωγικού περιοδικού *Φως*)· Βιβλίο 16, 770 (κριτική στο χανιώτικο *Περιοδικό Δελτίο της Βιβλιοθήκης του Κρητικού Φιλολόγου Συλλόγου*, κυρίως για τη γλωσσική του συντήρηση).

⁹⁹ Γ. Παπιμούτγλου, «Τα κρητικά και κρητολογικά περιοδικά», ό.π., 144-145.

¹⁰⁰ Βιβλίο 16, 769.

Τι θέλουν οι εκδότες του περιοδικού αυτού; Ν' αρχίσουμε κ' εμείς να βρίζουμε τον Πάγκαλο, τον Παπαναστάση, την Οικουμενική κ.λ.π. Μα το περιοδικό μας είναι καθαρά λογοτεχνικό περιοδικό κ' οι άνθρωποι που το γράφουν δεν είναι πολιτευόμενοι. Επιτέλους ας το νιώσουμε πια ότι πρέπει καθένας μας να περιοριστεί στον κύκλο του αν θέλει να κάνει κάτι. Ή ποιητής θα είσαι ή πολιτευόμενος¹⁰¹.

Στη συνέχεια όμως, ομολογείται πως «Οι περισσότεροι από μας ανήκουν στην ίδια ιδεολογία που ανήκουν κ' οι εκδότες του εν λόγω περιοδικού. Άλλοι έχουν εκδηλωθεί στα έργα τους, άλλοι όχι. Αυτό δε σημαίνει». Το ότι οι συνεργάτες κοιτούσαν «προς τα αριστερά», όπως άλλωστε αρκετοί λογοτέχνες της εποχής, επιβεβαιώνεται και από τις σχέσεις που αναπτύσσονται με άλλα γνωστά περιοδικά. Παρά τις κατά καιρούς διαφωνίες (κυρίως για τις πολύ αυστηρές βιβλιοκρισίες εκδόσεων Ηρακλείου από την Άλκη Θρύλο), τα *Νεοελληνικά Γράμματα* υποστηρίζουν την *Αναγέννηση*, χαρακτηρίζοντάς την: «το σοβαρότερο και θαρραλέωτερο όργανο της σκέψης στην Ελλάδα για ένα χρόνο πέρα-πέρα»¹⁰². Μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τάσσονται με το μέρος του προοδευτικού Γληνού και, με ποικίλες αφορμές, έρχονται σε αντιπαράθεση με τον Δελμούζο και τα *Ελληνικά Γράμματα*¹⁰³.

Στις συμπάθειες της σύνταξης ανήκει και η αριστερή *Νέα Επιθεώρηση*, η οποία χαιρετίζεται από νωρίς ως «ένα από τα σοβαρότερα περιοδικά που βγαίνουν σήμερα στον τόπο μας, μ' όλον ότι κάνει την εντύπωση πολιτικής περισσότερο επιθεώρησης, παρά λογοτεχνικού περιοδικού. Κ' έτσι όμως είναι περίφημη»¹⁰⁴. Συνεπώς, η αριστερή σκέψη και οι σχετικές συζητήσεις είναι καλοδεχούμενες, αρκεί να διαχωρίζονται από την τέχνη.

Μάλιστα, επεκτείνοντας τη λογική αυτή και στη δράση των λογοτεχνών, το περιοδικό προτιμά να τους βλέπει στο γραφείο τους και όχι στην παλαίστρα της πολιτικής. Αφορμή για μια σχετική συζήτηση στάθηκε η επεισοδιακή συγκέντρωση στο θέατρο Αλάμπρα της Αθήνας τον Ιανουάριο του 1928, με πρωταγωνιστές τους Δελμούζο, Ιστράτι και Καζαντζάκη, και η δίωξη που ακολούθησε. Όπως και στην περίπτωση του ιδιώνυμου, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* παίρνουν θέση υπέρ της ελευθερίας της έκφρασης, υποστηρίζοντας πως: «ο διωγμός είναι δραστηκότερος

¹⁰¹ Βιβλίο 10, 473.

¹⁰² Βιβλίο 12, 575.

¹⁰³ Βιβλίο 15, 745, Βιβλίο 16, 765, και αλλού.

¹⁰⁴ Βιβλίο 19-20, 944.

παράγοντας για τη διάδοση μιας νέας ιδέας, από κάθε προπαγάνδα»¹⁰⁵. Ταυτόχρονα όμως, ξεκαθαρίζεται πως: «προτιμούμε τον Ιστράτι της Κηφισιάς από τον Ιστράτι της Αλάμπρας. Τον Ιστράτι της πέννας κι όχι εκείνον που κραδαίνει τον πυρσό του επαναστάτη. Ας αφήσει την πολιτική για τους πολιτικούς»¹⁰⁶. Και όταν μοιάζει αναπόφευκτη μια ανοιχτή σύγκρουση για το θέμα, η σύνταξη προσπαθεί να διατηρήσει τις ισορροπίες, εμμένοντας όμως στην κεντρική της θέση: «Εκτιμούμε πολύ, μα παρά πολύ τη *Νέα Επιθεώρηση*. Δεν είναι τιμή μας να τα χαλάσουμε μαζί της. [...] Κι' όμως αν διάβαζαν καλά το σημειώμά μας εκείνο, για το μεγάλο Ιστράτι, θάβλεπαν οι συντάχτες του σημειώματος πώς ούτε «επιείκειες», ούτε «συμβουλές» ούτε «καλοκαγαθίες» περιέχει. Απλούστατα λέει μια μεγάλη αλήθεια. Ο Γκόρκυ στο γραφείο του, το χουζούρι του γυρεύει; Θέλουμε μια απάντηση σ' αυτό το τελευταίο»¹⁰⁷. Αλλά και στις κρίσεις συγκεκριμένων έργων, βλέπουμε την ίδια απέχθεια απέναντι στις πολιτικές αναφορές. «Η τέχνη είναι να λες κάτι χωρίς αντικειμενικούς σκοπούς πολιτικούς [...] Όλα τ' άλλα είναι θεωρίες που η πράξη έρχεται να διαψεύσει»¹⁰⁸, γράφει το περιοδικό, σχολιάζοντας ένα ποίημα του Βάρναλη στη *Νέα Επιθεώρηση*.

Σε ένα άλλο ζήτημα με πολιτικές προεκτάσεις, το γλωσσικό, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* τάσσονται ανοικτά υπέρ της διευρυμένης χρήσης της δημοτικής. Θέση αναμενόμενη, αν λάβουμε υπόψη την προηγούμενη δράση των Ηρακλειωτών δημοτικιστών, στους οποίους ανήκαν μέλη της εικαζόμενης συντακτικής ομάδας (Λ. Αλεξίου, Μ. Αναστασίου). Με ενθουσιασμό παρουσιάζεται μια σειρά άρθρων του Δημ. Κυριακού για την αρχιτεκτονική, με την παρατήρηση ότι «πρώτος αυτός δίνει το παράδειγμα στους αρτηριοσκληρωτικούς Χατζιδακίζοντες πως η δημοτική μπορεί κάλλιστα να εξυπηρετήσει όπως τη φιλολογία, το θέατρο και την κριτική έτσι και όλους ανεξαιρέτως του κλάδους της επιστήμης»¹⁰⁹. Μάλιστα, παρά τις αντιστάσεις η σύνταξη θεωρεί πως το ζήτημα βρίσκεται κοντά στην επίλυσή του, και καταφέρεται εναντίον όσων υποστηρίζουν συμβιβαστικές λύσεις, χαρακτηρίζοντας τη *Νέα Εστία* του Ξενόπουλου «συντηρητική και δια πολλών προτερημάτων κεκοσμημένη γεροντοκόρη της μέσης οδού», κυρίως επειδή διαχώριζε τη γλώσσα της λογοτεχνίας (δημοτική) από

¹⁰⁵ Βιβλίο 16, 764.

¹⁰⁶ Βιβλίο 17-18, 845.

¹⁰⁷ Βιβλίο 19-20, 948.

¹⁰⁸ Βιβλίο 19-20, 945.

¹⁰⁹ Βιβλίο 9, 432. Φυσικά, η προηγούμενη συνεργασία του Κυριακού με την *Κρητική Στοά*, 2 (1909) 313-317, είναι γραμμένη στην καθαρεύουσα.

εκείνη της επιστήμης (καθαρεύουσα)¹¹⁰. Με σφοδρότητα επικρίνουν οι Ηρακλειώτες τις ακραίες υπερσυντηρητικές θέσεις που εξέφρασε ο Πατρινός Ιω. Συφάκι με τη μελέτη *Ο δολοφόνος μου το σχολείον*, αλλά και τον πόλεμο του Υπουργού Παιδείας και κάποτε δημοτικιστή Νικολούδη εναντίον των «Μαλλιαροκομμουνιστών». Επιπλέον, από νωρίς το περιοδικό εξασφάλισε τη συνεργασία του ένθερμου δημοτικιστή Αντώνη Γιαλούρη, που υπογράφει μεταξύ άλλων μελέτη για την πορεία του γλωσσικού ζητήματος στην Πόλη.

Όσον αφορά στην κριτική, έχει παρατηρηθεί ότι ασκείται μια ανεξίθρησκη πολιτική¹¹¹. Οι συνεργάτες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* μπορούν να εκφράσουν ελεύθερα τις όποιες απόψεις του, για τις οποίες δεν φέρει καμία ευθύνη ούτε απαραίτητα υιοθετεί η συντακτική ομάδα. Το δικαίωμα του αντιλόγου ανήκει σε όσους δέχονται κριτική, αλλά και σε όσους θέλουν να εκφέρουν διαφορετική άποψη. Έτσι, ο Πέτρος Πικρός απαντά μέσα από τις φυλακές Συγγρού στον Γ. Κατσίμπαλη, προκειμένου να αποκρούσει την κατηγορία της λογοκλοπής στο μυθιστόρημα *Τουμπεκί*¹¹², ενώ ο Μιχάλης Αναστασίου αντιδρά στους ισχυρισμούς του Λ. Αλεξίου σε «ψυχολογικό σημείωμα» για τους Καζαντζάκη και Δραγούμη¹¹³.

Δυνατότητα έχουν οι συνεργάτες να απαντούν στις επικρίσεις άλλων εντύπων, και η σύνταξη να ελέγχει αυστηρά τα κείμενα και τη συμπεριφορά ανθρώπων του πνεύματος, ακόμη και συνεργατών. Ο τότε 19χρονος Παντελής Πρεβελάκης, νεαρότερος λογοτεχνικός συνεργάτης του περιοδικού, αποδοκιμάζεται ως υπερβολικά επηρεασμένος από τη γραφή του Καζαντζάκη, πνευματικού του καθοδηγητή¹¹⁴. Αλλά πάνω από όλα, ζητείται ο σεβασμός απέναντι στην πνευματική παραγωγή: «Επί τέλους! Χτυπήσετε το πρόσωπο, μα σεβαστείτε το έργο. Είναι δυο πράγματα χωριστά. Και το λέμε αυτό εμείς, χωρίς να υποστηρίζουμε πως το έργο Καλομοίρη είναι απρόσβλητο»¹¹⁵, δηλώνει η σύνταξη, με αφορμή μια επίθεση στον συνθέτη από τα *Μουσικά Χρονικά*. Πρόκειται για μια θέση που γίνεται σεβαστή και στα κριτικά κείμενα των συνεργατών.

¹¹⁰ Βιβλίο 19-20, 946-7. Για τη γλωσσική πολιτική της *Νέας Εστίας* βλ. *ΠΑΤ*, τόμ. Β' 1, 81.

¹¹¹ Α. Καρτσάκης, *ό.π.*, 38-39.

¹¹² Γ. Βουγάς [= Γ. Κατσίμπαλης], «Φιλολογικά ήθη», Βιβλίο 16, 749-755 και Π. Πικρός, «Στη Διεύθυνση», Βιβλίο 17-18, 841-848.

¹¹³ Λ. Αλεξίου, «Δραγούμης και Καζαντζάκης», Βιβλίο 2, 77-82 και Μ. Αναστασίου, «Μια απάντηση κατά καθήκον», Βιβλίο 3-4, 158-162.

¹¹⁴ Βιβλίο 17-18, 854.

¹¹⁵ Βιβλίο 19-20, 948.

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι στο επίπεδο των προθέσεων τα *Νεοελληνικά Γράμματα* είναι ένα περιοδικό ανοιχτών οριζόντων, το οποίο συνδιαλέγεται καλοπροαίρετα με τους διανοητές της αριστεράς αλλά υποστηρίζει την ανεξαρτησία της τέχνης από την πολιτική. Υπό αυτή την έννοια καλύπτει τον χώρο ανάμεσα στις δυο κύριες τάσεις που εκδηλώθηκαν στον περιοδικό τύπο μετά την πτώση του Πάγκαλου – τα μαρξιστικά έντυπα (*Νέα Επιθεώρηση*) και εκείνα των ιδεαλιστών της αστικής διανοήσης (*Νέα Εστία*)¹¹⁶. Το ποιες μορφές της τέχνης προωθούσε στην πράξη διαφαίνεται μέσα από τα κείμενα των συνεργατών.

3.7.3. Συνεργάτες και συνεργασίες

Εξετάζοντας τα λογοτεχνικά περιοδικά της επαρχίας, ο διαχωρισμός των συνεργατών με βάση τον τόπο συγγραφικής δράσης μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τι παράγουν οι λογοτέχνες και διανοητές στην εκδότρια πόλη, κατά πόσον η παραγωγή τους συμβαδίζει με τα ευρύτερα ρεύματα, αλλά και τον βαθμό που οι πνευματικοί άνθρωποι άλλων τόπων ανταποκρίνονται στην πρόσκληση για συνεργασία. Από τα συγκεντρωτικά στοιχεία (βλ. πίνακα 3B.1, Παρατήματα) προκύπτει πως οι τότε κάτοικοι Ηρακλείου (13+Σύνταξη), οι πρώην κάτοικοι (5) και οι υπόλοιποι Κρητικοί (5) είναι στο σύνολό τους περίπου ισάριθμοι με τους Ελλαδίτες (25), ενώ σημαντική είναι η συμβολή συνεργατών εκτός της επικράτειας (8 άτομα συνολικά, από την Αλεξάνδρεια, την Αμμόχωστο, την Πόλη, το Παρίσι, και το Σικάγο). Όσον αφορά τον καταμερισμό της συνολικής ύλης, τη μερίδα του λέοντος κατέχουν οι κάτοικοι της πόλης (138 συνεργασίες), και ακολουθούν οι Ελλαδίτες (61), οι πρώην κάτοικοι Ηρακλείου (14), οι ομογενείς (12), οι υπόλοιποι Κρητικοί (6), ενώ 10 παραμένουν αταύτιστοι.

Ξεκινώντας από τον πυρήνα των μόνιμων συνεργατών Ηρακλείου, βλέπουμε ότι τα περισσότερα κείμενα υπογράφει ο Αλεξίου, καλύπτοντας και το μεγαλύτερο ειδολογικό εύρος (35 εμφανίσεις: θέατρο, ποίηση, διήγημα, μετάφραση, κριτική και μια επιστολή), και ακολουθούν ο Μ. Αναστασίου (27: ποίηση, κριτική), ο Β. Φρέρης (18: 17 διηγήματα και 1 βιβλιοκρισία), ο Θ. Σταυράκης (17: ποίηση), και ο Γιάννης Μουρέλλος (17: 5 διηγήματα και 2 νουβέλες σε συνέχειες).

¹¹⁶ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Οδυσσέας 2006, 57.

Υψηλό είναι το ποσοστό αναδημοσιευμένης ύλης, ιδίως στην ποίηση των Ηρακλειωτών, που δεν παρουσιάζει ραγδαία εξέλιξη μορφής ή περιεχομένου από τα προπολεμικά χρόνια. Τα μόλις τέσσερα ποιήματα του Αλεξίου φέρουν την ένδειξη «Από τους παλιούς στίχους»: τρία χρόνια αργότερα καταχωρούνται στα «Παιδικά τραγούδια» της συγκεντρωτικής έκδοσης *Μπαγκατέλλες* (1930)¹¹⁷, υποδεικνύοντας ότι ανήκουν στην προπολεμική παραγωγή. Χαρακτηριστικό είναι «Το καλογεράκι», με θέμα τους πειρασμούς της σάρκας και του έξω κόσμου, μοτίβο γνωστό στη γαλλική συμβολιστική ποίηση, το οποίο είχαν επίσης επεξεργαστεί η Γαλάτεια Καζαντζάκη και ο Μιχ. Καλημεράκης¹¹⁸. Άλλη αναδημοσιευμένη σύνθεση είναι «Ο καπνός», που επισημάναμε ήδη μαζί με τα βυζαντινής ατμόσφαιρας ποιήματα της ίδιας συντροφιάς. Συνολικά, οι λίγοι στίχοι του Αλεξίου στο περιοδικό δεν είναι αντιπροσωπευτικά της μέχρι τότε γνωστής παραγωγής του, που αποτελείται κυρίως από σονέτα. Αυτά εμφανίζονται σε νέα, θεματολογικά διατεταγμένη αυτοτελή έκδοση το 1926, ταυτόχρονα με τα *Νεοελληνικά Γράμματα*.

Το γεγονός ότι η «Μπαλλάντα του ήλιου και του καιρού»¹¹⁹ του Αλεξίου συνοδεύεται από την αφιέρωση «Στον καλό μου Βελισάριο Φρέρη, γιατί του αρέσει», αποτελεί μια έμμεση ένδειξη ότι ο Συριανός στάθηκε κινητήρια δύναμη για τη δημοσίευση παλιότερων λογοτεχνημάτων μέσα από τις σελίδες του περιοδικού. Είδαμε πως ο ίδιος παρουσίασε ευνοϊκά το δράμα *Ηρακλής λυόμενος* στη *Νέα Εφημερίδα* το 1923, με την παρατήρηση πως: «έχει άδικα καταδικασθεί σε αφάνεια, γιατί, αχάριστος ο ποιητής προς τη Μούσα του, το θεωρεί ατέλειωτο, ενώ, κατά τη γνώμη μου δε θα σήκωνε ακόμη ούτε έναν τόνο, ούτε ένα κόμμα»¹²⁰. Το έργο δημοσιεύεται τελικά σε έξι συνέχειες στα *ΝΓ* (και έπειτα αυτοτελώς το 1928) με τον τίτλο *Ηρακλής και Ομφάλη* – άλλο ένα καζαντζακικής έμπνευσης δράμα του Αλεξίου στο οποίο, όπως και στους *Λύκους* (1912), ο πρωταγωνιστής καταφέρνει την τελευταία στιγμή να σπάσει τα ψυχολογικά δεσμά του και να «ορμά προς τη θέωση». Κατά το χρόνο εμφάνισής του στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, ξέρομε πως το έργο εκφράζει θέσεις (ανάγκη απαλλαγής από τα δεσμά της καθημερινότητας, κινήγι μακρινών οριζόντων) που δεν ασπάζεται πλέον ο συγγραφέας του, έχοντας απορρίψει τη βιοθεωρία του πνευματικού του

¹¹⁷ Η έκδοση ανακοινώθηκε ήδη το 1928, στις σελίδες του περιοδικού (Βιβλίο 19, 476).

¹¹⁸ Βιβλίο 2, 61. Πρβ. Πετρούλα Ψηλορείτη, «Μοναχός», *Νέα Ζωή*, 9, τχ. 1 (1914) 10· «Καλόγρια», *Μιχάλης Καλημεράκης Θεραπίτης - Καλυβίτης*, ό.π., 58.

¹¹⁹ Βιβλίο 1, 2.

¹²⁰ Β. Φρέρης, «Ηρακλής λυόμενος», *ΝΕφ.*, φ. 2743/4-7-1923. Από τον κατάλογο έργων του Αλεξίου στα *Σονέττα* (1925) προκύπτει ότι το έργο γράφτηκε δυο χρόνια νωρίτερα, το 1921.

δασκάλου¹²¹. Το μόνο άλλο θεατρικό στο περιοδικό είναι ένα απόσπασμα από το *Νικηφόρος Φωκάς* του Καζαντζάκη. Εκφράζοντας ενθουσιασμό για την αυτοτελή κυκλοφορία του το Δεκέμβριο του 1927, η συντακτική ομάδα συγχαίρει τον οίκο (Στοχαστής) για την ανάληψη μιας τέτοιας εμπορικά ζημιόγυνας έκδοσης, και σημειώνει πως το έργο «εγράφτηκε πριν από δώδεκα χρόνια»¹²².

Βάσει χρονολογικών ενδείξεων, οι περισσότεροι στίχοι του Αναστασίου στο περιοδικό γράφτηκαν επίσης τη δεκαετία του 1910¹²³. Ορισμένα από τα *Είκοσι Σονέτα* παρουσιάστηκαν σε ελαφρά διαφορετική μορφή από τον Τέλλο Άγρα στην αντιπροσωπευτική ανθολογία της σύγχρονης του ποίησης *Οι νέοι* (1922). Ίσως μετά την εμφάνισή του στο ομώνυμο περιοδικό¹²⁴, η προσφορά του Αναστασίου προκάλεσε το ενδιαφέρον λογοτεχνικών κύκλων της πρωτεύουσας. Σε κριτικό του κείμενο, ο ίδιος παραφράζει τον Σολωμό προκειμένου να εκθέσει τη δική του σύλληψη της ποιητικής διαδικασίας: «... πρέπει βαθιά η καρδιά να συλλάβει κι ο νους, κύριος των υλικών μέσων, έπειτα, να στερεοποιήσει σε ήχο ή σχήμα ή λόγο μετρώντας, υπολογίζοντας με προσπάθεια καρτερική ό,τι εκείνη συνέλαβε»¹²⁵.

Όπως και με τον Αλεξίου, η «προσπάθεια καρτερική για να ημερώσει τη ρίμα και το στίχο» είναι ακριβώς εκείνο που χαρακτηρίζει την ποίηση του Αναστασίου, περιορίζοντας την παραγωγή του και αναγκάζοντάς τον να εμμένει σε νέες επεξεργασίες παλιών στίχων: οι διαφορές ανάμεσα στα σονέτα όπως δημοσιεύονται από τον Άγρα και έπειτα στα *ΝΓ*, και η παρουσίασή τους αρκετά χρόνια μετά την πρώτη γραφή, ανατρέπουν ως ένα βαθμό τον ισχυρισμό ότι ο Αναστασίου «δεν συνήθιζε να επεξεργάζεται παλαιότερη εργασία του»¹²⁶. Ο ίδιος είχε πλήρη συνείδηση ότι η ποίηση έπρεπε πλέον να πάρει νέα κατεύθυνση, ανταποκρινόμενη στις ταχύτατες αλλαγές της εποχής, αλλά απέρριπτε κατηγορηματικά ως λύση την απαισιόδοξη στιχουργία της παρακμής, ακόμη και πριν αναδειχθεί σε ίνδαλμα των νέων ο Καρυωτάκης με την αυτοχειρία του. Κρίνοντας τα *Λυπημένα τραγούδια* του Γιάννη Χονδρογιάννη, φίλου της Πολυδούρη, θα γράψει: «Όχι, το ξαναλέμε, δεν είναι δυνατόν ανεπηρέαστα ένας νέος φυσικά εκδηλωνόμενος να γράψει παρόμοια. Τα νιάτα φέρουν φυσικά προς τη

¹²¹ Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π., 8-9.

¹²² Βιβλίο 15, 715.

¹²³ Βλ. Σονέτα I-IV «1917», Βιβλίο 6, 248· XIII-XVIII «1912-1917», Βιβλίο 8, 363· IXX-XX «1912-1917», Βιβλίο 10, 451.

¹²⁴ *ΠΙΤ*, τόμ. Α', 275.

¹²⁵ Μ. Αν., «Π. Μαυρέα: *Έλεγχοι*», Βιβλίο 3-4, 176. Πβλ. τη συζήτηση ανάμεσα στον Σολωμό και τον Μόντη στα *Προλεγόμενα* του Πολυλά, αναδημ. *Εισαγωγή στην ποίηση του Σολωμού*, επιμ. Γ.

Κεχαγιόγλου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1999, 40.

¹²⁶ Μ. Αποσκίτη, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μιχάλης Αναστασίου», ό.π., 131.

χαρά, προς την πλέρια αισιοδοξία, στην αγάπη... Είναι αλήθεια περίεργο που στα πενήντα ποιήματα του τόμου αυτού αναζητώντας δε θα βρεις ένα ερωτικό στίχο». Εδώ ακριβώς εδράζονται οι αντιρρήσεις του Αναστασίου – όχι στη μορφή, αλλά στο περιεχόμενο των ποιημάτων, καθώς θεωρεί τον νεορομαντισμό επιστροφή στη «θλιβερή μάσκα – που άλλωστε η μόδα της πέρασε»¹²⁷. Και ως απόδειξη της πεποίθησης αυτής στην πράξη, η εξύμνηση της ομορφιάς και η δύναμη που χαρίζει ο έρωτας έχουν κεντρική θέση στα σονέτα της νιότης που δημοσιεύει ο ίδιος στα *Νεοελληνικά Γράμματα*:

*Λαμπρή μου αγάπη τώρα, πλέον απ' άλλη
δίνεις φτερά στην άτολμη καρδιά,
την πρώτη μου χαρίζεις ορμή πάλι.*

*Η δύναμή σου πόσο είναι μεγάλη!
Ίσως κ' η δάφνη μ' ανθηρά κλαδιά
στη λαμπερή κι αγνή σου φλόγα θάλλει.*¹²⁸

Τα όποια αρνητικά συναισθήματα στην ποίηση του Αναστασίου πηγάζουν από τη νοσταλγία («Ωδή», Βιβλίο 2, 51-52) και τον έρωτα χωρίς ανταπόκριση (Σονέτο XV, Βιβλίο 8, 362) – ο έρωτας καθαυτός είναι αγνός και θετικός. Ταυτόχρονα, με το να προτείνει ως διέξοδο στους νεώτερους όχι τους μεγάλους λυρικούς, αλλά το δημοτικό τραγούδι, προεξοφλεί κατά κάποιο τρόπο τη δημιουργική αξιοποίηση της παράδοσης από τους ποιητές της επόμενης δεκαετίας.

Τρίτος από τους τακτικά εμφανιζόμενους Ηρακλειώτες ποιητές είναι ο Θρασύβουλος Σταυράκης, και εκείνος κυρίως με παλιές του συνθέσεις. Παρουσιάζοντας τα νέα του ποιήματα (8 από τα 20 που δημοσιεύονται συνολικά), η σύναξη παρατηρεί: «Ο Στ. ως τώρα δημοσίευε τραγούδια παλιά, που έγραψε από εδώ και πολλά χρόνια και που βαστούσε χρόνια στο συρτάρι του, ίσως από μια αφορμή που συναντά κανείς συχνά σ' εκείνους τους αγνούς, τους κλεισμένους στον εαυτό τους τραβηγμένους ποιητές»¹²⁹. Από τους πρώτους στίχους αναδύεται πάλι το υποβλητικό κλίμα και λεκτικό περιβάλλον της προπολεμικής ποίησης που ανιχνεύσαμε στον

¹²⁷ Μ. Αν., «Γιάννη Χονδρογιάννη: *Λυπημένα τραγούδια*», Βιβλίο 6, 280-282. Η χρήση του όρου «νεορομαντισμός» γίνεται με βάση τις εκτιμήσεις της εποχής: ο ίδιος ο Αναστασίου παρομοιάζει την ποίηση του Χονδρογιάννη με εκείνη «του δέκατου ένατου αιώνα με το χαρακτηριστικό ρομαντισμό της...». Για ζητήματα ταξινόμησης της ποίησης αυτής βλ. Χριστίνα Ντουνιά, «Η δεκαετία του 1920...», ό.π., 62-63.

¹²⁸ Σονέτο III, ΝΓ, Βιβλίο 6, 247.

¹²⁹ Βιβλίο 9, 432.

Μελαχρινό και τον Καλημεράκη, μέντορα του Σταυράκη. Ξανασυναντάμε την αδικοχαμένη ζωή στο μοναστήρι, το «ασκητικό κομπολόι» και τα «αχνοκάντηλα», και μαζί εξάρσεις αισθησιασμού με τις βασανισμένες μορφές της Κασσιανής και της Μαρίας Μαγδαληνής,¹³⁰. Αν ήμασταν αυστηροί, θα μιλούσαμε για την ποίηση ενός επίγονου επιγόνων. Κάποτε μεταφερόμαστε στη χαμοζωή της πόλης, γνώριμο σκηνικό στην πεζογραφία της δεκαετίας του 1920:

*Στενά δρομάκια μυστικά σε νύχτες του χειμώνα
μες' τις ωχρές αντιφεγγιές που οι γλόμποι του γκαζιού,
άστρα θολά τρεμούλιαζαν μπρος σε καμμιάν εικόνα
κάποιας ταβέρνας, κανενός αμαρτωλού σπιτιού.*

[...]

*Και κάπου με τους άναρχους αλήτες κρύφιος μύστης
στο φέγγος μιας αδέκαστης λατρείας σκοτεινής,
το ψέμα κάθε μου παλιάς να περιπαίξω πίστης
και νέους θεούς να ονειρευθώ μες τ' άθλια της ζωής¹³¹.*

Αναφορές στον κοινωνικό περίγυρο και τον ηθικό ξεπεσμό, που θα πληθύνουν σε στίχους νεώτερων Ηρακλειωτών, με την απαισιοδοξία της εποχής αλλά χωρίς την αιχμηρότητα που συναντάμε σε ποιήματα όπως το γνωστό «Ναυάγιο» της Γαλάτειας Καζαντζάκη, δημοσιευμένο το 1931. Στις τελευταίες συνεργασίες του Σταυράκη βρίσκουμε την ποίηση εντοπιότητας που θα καλλιεργήσει πιο συστηματικά στη συνέχεια, ταυτόχρονα με τον επίσης στιχουργό-δημοσιογράφο Άρη Χατζηδάκη. Όμως, η τέχνη του δεν ανανεώθηκε σε σημαντικό βαθμό, ούτε απέκτησε δυνατή προσωπική χροιά.

Στην ποιητική προσφορά των ντόπιων ανήκουν επίσης οι συνεργασίες της Σοφίας Μαυροειδή (από την Αθήνα, κυρίως με σονέτα). Η παρουσίασή της ως «μια νέα Κρητική ποιήτρια»¹³² επιβεβαιώνει την πανελλήνια εμβέλεια του περιοδικού, καθώς στο νησί ήταν ήδη γνωστή, έχοντας δημοσιεύσει στίχους σε τοπικές εφημερίδες από το 1922-1923. Με τη χαρά που συνοδεύει την ανακάλυψη ενός «αγράμματος» λαϊκού λογοτέχνη παρουσιάζεται ο Γιάννης Δεληβασίλης: ψαράς, ποιητής και διηγηματογράφος, η εγκωμιαστική παρουσίασή του από τη σύνταξη θυμίζει τις

¹³⁰ Βλ. «Τα τραγούδια ενός γυρισμού (10 και 11)», Βιβλίο 1, 34 και «(14)», Βιβλίο 2, 63. Και για τη ζωή της καλόγριας, «Από δυο τριλογίες», Βιβλίο 7, 318-319.

¹³¹ «Τα τραγούδια ενός γυρισμού (21)», Βιβλίο 2, 63.

¹³² Βιβλίο 10, 476.

προσπάθειες αριστερών περιοδικών του μεσοπολέμου να εξασφαλίσουν την ενεργό συμμετοχή της μάζας¹³³. Περιορισμένη είναι η παρουσία λογοτεχνών από τη Δυτική Κρήτη. Στη μοναδική του συνεργασία, ο Χανιώτης Μανώλης Σκουλούδης πειραματίζεται με τον ελευθερωμένο στίχο, πάνω σε ένα θέμα απόλυτα ενταγμένο στο κλίμα της εποχής:

*Μιλήσαμε για κείνον όπου αγάπησε,
δίχως κι αυτός ποτέ ν' αγαπηθεί...
για κείνη την κοπέλλα, που την έθαψαν
με δανεικούς παράδες
και που ακολούθησαν
στην εκφορά δυο αδέρφια
φθισικοί...¹³⁴*

Τέλος, οι στίχοι από την *Οδύσεια* που παρουσιάζει ο Νίκος Καζαντζάκης είναι από τα ελάχιστα δείγματα δημιουργικής αξιοποίησης της προφορικής παράδοσης στα *Νεοελληνικά Γράμματα*. Μαζί με σύντομα αποσπάσματα σε άλλα περιοδικά (την *Αναγέννηση*, τα *Ηλύσια* και τις *Κρητικές Σελίδες*), πυροδότησαν διαμάχες για το φιλόδοξο έπος πολύ πριν δημοσιευθεί στην ολότητά του το 1938¹³⁵.

Εκτός από τον Μιχαήλ Γ. Πετρίδη, οι 18 ποιητές από την υπόλοιπη Ελλάδα και το εξωτερικό εμφανίζονται μόνο περιστασιακά. Πρόκειται για ονόματα ήδη γνωστά από τα περιοδικά και τις ανθολογίες της Αθήνας και της Αιγύπτου, με εξαίρεση την 20χρονη τότε Διαλεχτή Ζευγώλη: με τέσσερα ποιήματα εμφανίζονται ο Ν. Χάγερ-Μπουφίδης και Δ. Π. Ταγκόπουλος, με τρία ο Γ. Περγιαλίτης, με δύο οι Α. Μαγγανάρης, Μήτσος Παπανικολάου και Ι. Παπαϊωάννου, ενώ με ένα οι Ειρήνη Δεντρινού, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Σ. Σκίπης, Γ. Σπαταλάς, Σ. Σπεράντσας, Μ. Στασινόπουλος, Μ. Αναγνωστόπουλος, Κ. Κωνσταντινίδης, Ρ. Σεγκοπούλου και Ι. Οικονομίδης. Αν και η αναζήτηση της πρώτης δημοσίευσης όλων των συνεργασιών βρίσκεται έξω από τα πλαίσια της παρούσας έρευνας, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι από τα δυο ποιήματα του Παπανικολάου, το ένα εμφανίζεται για πρώτη φορά («Φθινοπωρινό σχέδιασμα», Βιβλίο 9, 413), ενώ το άλλο («Μέσα στη βουή του

¹³³ Βιβλίο 6, 287. Για τους προλετάριους λογοτέχνες βλ. Χ. Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό.π., 155.

¹³⁴ «Βροχή», *ΝΓ*, Βιβλίο 1, 36-37.

¹³⁵ Βιβλίο 10, 435, και για σχετική διαμάχη με τα *Ελληνικά Γράμματα* βλ. Βιβλίο 19-20, 942.

δρόμου», Βιβλίο 13-14, 645) είχε ήδη δημοσιευθεί τον ίδιο χρόνο στα *Ελληνικά Γράμματα*¹³⁶.

Το σύνολο των συνεργατών καλλιεργεί το σύντομο λυρικό ποίημα της λεγόμενης ανανεωμένης παράδοσης, που ελάχιστες φορές ξεφεύγει από την απόλυτη μορφική αυστηρότητα (π.χ. το ανομοιοκατάληκτο βουκολικό όραμα «Πώς θα περνούσα μακριά» του Ν. Χάγερ-Μπουφίδη).¹³⁷ Μόλις δυο είναι τα πεζά ποιήματα, το ένα της Σοφίας Αμαριώτου και το άλλο του Λευτέρη Αλεξίου¹³⁸. Μορφικά, το σονέτο καλλιεργούν πιο εντατικά οι Κρητικοί (31 από τα 96 ποιήματα [32%]) είναι σονέτα, τα 26 γραμμένα από Ηρακλειώτες).

Όσον αφορά στο περιεχόμενο, οι πλέον έκτυπες διαφορές ανάμεσα στους ντόπιους και τους υπόλοιπους συνεργάτες είναι η σαφή προτίμηση των πρώτων για την άντληση μοτίβων από τη θρησκευτική ζωή (χωρίς όμως να πρόκειται για λατρευτική ποίηση), και το αισιόδοξο πνεύμα ορισμένων στίχων του Αναστασίου και του Αλεξίου. Τα φυσιολατρικά στοιχεία, που εύλογα υπάρχουν σε μεγαλύτερη αφθονία στην ποίηση των επαρχιωτών («Μπαλλάντα του ήλιου του καιρού» του Αλεξίου, «Στην ελιά» της Ζευγώλη¹³⁹), απαντούν και στις συνθέσεις των εγκατεστημένων στην πρωτεύουσα ως επιθυμία απόδρασης από τον κλειστό χώρο και επαφής με τη φύση («Εύδια» του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου¹⁴⁰, και το παραπάνω ποίημα του Χάγερ-Μπουφίδη). Αντίστροφα, παρόλο που είδαμε το θλιβερό περιβάλλον της πόλης στην ποίηση του Ηρακλειώτη Σταυράκη, η θλίψη και η μονοτονία δεν έχουν ακόμη συνδεθεί με την ασφυκτική ζωή στην επαρχία, θέμα ιδιαίτερα προσφιλές στους περιφερειακούς ποιητές μετά τη δημοσίευση της «Πρέβεζας» του Καρυωτάκη το 1930¹⁴¹.

Σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση της ποιητικής φυσιογνωμίας των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* είχε ο πλέον τακτικός συνεργάτης εκτός Ηρακλείου Μιχαήλ Πετρίδης (1886-1973), φιλόλογος μέσης εκπαίδευσης, στιχουργός, κριτικός και μεταφραστής αρχαίας γραμματείας¹⁴², όπως οι Αλεξίου και Αναστασίου. Δημοσιεύει ένα κριτικό άρθρο, μια βιβλιοκρισία και 15 ποιήματα, κυρίως από τη σειρά *Τα τραγούδια της γυναίκας*, μια μάλλον άστοχη προσπάθεια να διεισδύσει στη

¹³⁶ Μιχαήλ Χ. Ρέμπας, *Μήτσος Παπανικολάου Ποιητικά έργα. Απαντα τα Ευρεθέντα*, μεταπτυχιακή εργασία ΑΠΘ 2008, 247.

¹³⁷ Βιβλίο 2, 61-62. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της ποίησης στα ΝΓ, με παραδείγματα, βλ. Α. Καρτσάκης, *ό.π.*, 43-52.

¹³⁸ «Κατερίνα», Βιβλίο 3-4, 134 και «Ludwig van Beethoven», Βιβλίο 7, 291.

¹³⁹ Βιβλίο 1, 3· Βιβλίο 3-4, 135.

¹⁴⁰ Βιβλίο 3-4, 133.

¹⁴¹ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, *ό.π.*, 160-167.

¹⁴² Ε. Μωραΐτου-Βάσσου «Μιχαήλ Πετρίδης» (νεκρολογία), *Νέα Εστία*, τχ. 1110 (1973) 1323-1324.

βασανισμένη από ερωτικό πόθο και ενοχές γυναικεία ψυχολογία. Από τις σελίδες του *Νουμά* στις αρχές της δεκαετίας, ο ίδιος είχε απορρίψει συλλήβδην τα νεότερα ρεύματα και τις ξένες επιδράσεις (τον ρομαντισμό, τον νατουραλισμό, τον συμβολισμό και τον φουτουρισμό), προβάλλοντας την κλασική γραμματεία ως μόνη αυθεντική πηγή έμπνευσης για τους σύγχρονους του νεοέλληνες ποιητές:

[...] ο άνθρωπος σήμερα, στην πρωτόφαντη παραζάλη της πολυτάραχης εποχής μας, γυρεύει ως αντίδοτο Τέχνη που να δίνει Ελληνική διαύγεια, Ολύμπια γαλήνη, κλασική λιτότητα και την ψυχικήν εκείνη ευρωστία, που ισορροπημένα μυαλά μονάχα μπορούν να εμφυσήσουν στα έργα¹⁴³.

Στο ίδιο πνεύμα, από τα *Νεοελληνικά Γράμματα* καυτηριάζει: «το φυλλομέτρημα – επιπόλαιο κ' εκείνο– ξένων βιβλίων και περιοδικών και το ψάρεμα από κει μέσα για χρήση μας Φραντσέζικων σκάρων πρώτης»¹⁴⁴. Τέτοιες υπερσυντηρητικές απόψεις δεν θα τις ασπαζόταν βέβαια ο Αλεξίου, δεδομένης της ευρείας ενημέρωσής του γύρω από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία (ας θυμηθούμε μόνο τη συλλογή *Vers Français d'un Grec*, [1913], που θα ξαναβγεί το 1928). Όμως, λαμβάνοντας υπόψη την εμμονή του ίδιου και του Αναστασίου στη μορφική αυστηρότητα, θα δούμε ότι τα *Νεοελληνικά Γράμματα* δεν ήταν πιθανόν να υποστηρίξουν την ανατροπή των καθιερωμένων, σε μια εποχή μάλιστα που το αίτημα δεν είχε ωριμάσει στη χώρα γενικότερα. Το χάσμα ανάμεσα στη γενιά αυτή και τους πρωτοπόρους θα φανεί την επόμενη δεκαετία, τόσο στην επαρχία όσο και στο κέντρο, ιδίως μετά την εμφάνιση μιας ποίησης που θεωρήθηκε –αρκετές φορές λανθασμένα– υπερρεαλιστική.

Κλείνοντας την αναφορά στην ποίηση, σημειώνουμε πως με την εξαίρεση δυο σονέτων της Μαυροειδή, στίχοι Ηρακλειωτών δεν δημοσιεύθηκαν κατά το τελευταίο εξάμηνο ζωής του περιοδικού (Βιβλία 16-21, Ιανουάριος-Ιούνιος 1928): προσώρας μοιάζει να έχουν στερέψει τα αποθέματα εργασίας που επιθυμούν οι ποιητές της πόλης να παρουσιάσουν στο ευρύτερο κοινό.

Η εκφρασμένη επιθυμία προώθησης της διηγηματογραφίας πραγματοποιείται στα *Νεοελληνικά Γράμματα* μέσα από συνεργασίες 15 λογοτεχνών. Με την σταδιακή υποχώρηση της ποίησης, έχει παρατηρηθεί πως αυξάνεται προοδευτικά ο χώρος ο αφιερωμένος στον πεζό λόγο, ιδιαίτερα στα τελευταία τεύχη του περιοδικού¹⁴⁵. Δίπλα στην κυρίαρχη παρουσία των Φρέρη και Μουρέλλου (23 από τα 46 πρωτότυπα

¹⁴³ «Συμπλήρωμα: Για τη νέα μας ποίηση», *Ο Νουμάς*, 20, τχ. 778 (1923) 692.

¹⁴⁴ «Τέχνη και ζωή», *ΝΓ*, Βιβλίο 13-14, 662.

¹⁴⁵ Α. Καρτσάκης, *ό.π.*, 43.

αφηγηματικά) βρίσκονται άλλοι τέσσερις λογοτέχνες της πόλης: Λ. Αλεξίου (4), Σ. Αμαριώτου (1), Α. Γραμματικάκης (1) και Γ. Δεληβασίλης (1), και οι πρώην κάτοικοι Έλλη Δασκαλάκη (2) και Γαλάτεια Καζαντζάκη (1). Ο αριθμός συνεργατών από την υπόλοιπη Κρήτη είναι και πάλι περιορισμένος: από ένα διήγημα δημοσιεύουν ο Παντελής Πρεβελάκης (φοιτητής στην Αθήνα πλέον) και ο Χανιώτης Γ. Καλομενόπουλος. Στους υπόλοιπους πεζογράφους –οι περισσότεροι σήμερα ξεχασμένοι– τακτικότερος είναι ο Αντώνης Γιαλούρης, πράκτορας των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* στην Πόλη (7 διηγήματα), μαζί με τους Α. Παπαδήμα, Π. Σιλβανό, Μ. Βισάνθη και τον μοναδικό πεζογράφο από την ελλαδική επαρχία, Κοζανίτη Κ. Τσιτσελίκη (από 1). Και εδώ ας σημειωθεί η απουσία λογοτεχνών του συρμού: παρά την επίδραση της τέχνης του, λείπει ο πολυγραφότατος Βουτυράς, ή ακόμη ο συγγραφέας της δημοφιλούς *Ωραίας του Πέραν* Τυμφορηστός, τη συνεργασία του οποίου εξασφάλισε το χανιώτικο περιοδικό *Αυγερινός*¹⁴⁶.

Ειδολογικά, με μεγάλη διαφορά πλειοψηφούν τα θλιβερά διηγήματα με φόντο τις κοινωνικές ανισότητες στη σύγχρονη πόλη. Προβάλλεται ο ξεριζωμός των προσφύγων, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, και η υποκριτική αντιμετώπιση των νεοφερμένων από τους εύπορους αστούς στους τόπους εγκατάστασης: άλλη μια όψη της Μικρασιατικής τραγωδίας, μετά τα γράμματα από το μέτωπο στις εφημερίδες, αλλά και τις νωπές αφηγήσεις της αιχμαλωσίας που έδωσαν ο Αυγέρης, ο Βενέζης και άλλοι.

Πηγή έμπνευσης στις *Προλεταριακές τραγωδίες* του Φρέρη (11 διηγήματα) είναι προφανέστατα το αστικό περιβάλλον του Ηρακλείου μετά την Καταστροφή, αν και με λιγότερες ρητές αναφορές. Συχνά θέματα είναι η αντιμετώπιση της γυναίκας (της προσφυγοπούλας ή της εσωτερικής μετανάστριας) ως σεξουαλικού αντικειμένου στον χώρο εργασίας, και η αναλγησία της γραφειοκρατικής μηχανής. Στην ίδια σειρά απεικονίζονται για πρώτη φορά στο Ηράκλειο οι γνώριμοι στη λογοτεχνία του ζόφου χώροι του πορνείου και της φυλακής¹⁴⁷, που θα κάνουν και άλλες εμφανίσεις τα επόμενα χρόνια. Από τους δημοφιλείς πρωταγωνιστές της εποχής βρίσκουμε και τον τύπο του αλήτη, εδώ σε αστικό σκηνικό, σε συνεργασίες του Γιαλούρη και του Δεληβασίλη. Οι δυο ιστορίες εμπνευσμένες από τη σχολική ζωή που παρουσιάζει στο περιοδικό η Έλλη Αλεξίου-Δασκαλάκη («Η Βαγγελίτσα» και «Τα τρία αδέρφια») θα ενταχθούν αργότερα στους *Σκληρούς αγώνες για μικρή ζωή* (1931), αλλά προς το παρόν

¹⁴⁶ Εμμ. Κριαράς, *Μακράς ζωής αγωνίσματα*, ό.π., 33.

¹⁴⁷ «Συχαμένες νύχτες», Βιβλίο 7, 310-317 και «Στη φυλακή», Βιβλίο 8, 347-350.

η ίδια αναζητά ακόμη τον εκδότη της συλλογής¹⁴⁸. Σε τοπικό επίπεδο, ο χώρος του σχολείου θα αξιοποιηθεί λογοτεχνικά τα επόμενα χρόνια, από τις δασκάλες συγγραφείς των *Κρητικών Σελίδων*.

Μια δεύτερη σαφώς μικρότερη ομάδα στα πεζά συνιστούν τα εννέα διηγήματα που διαδραματίζονται στην ύπαιθρο, με εκτεταμένη χρήση της κρητικής διαλέκτου. Από αυτά, δυο («Με γεια τη βράκα Νικολιό» του Γ. Καλομενόπουλου και «Το πρωί βουκόλισσα και το βράδυ νύφη» του Α. Γραμματικάκη) ανήκουν στην παράδοση της εύθυμης ηθογραφίας, ενώ μια απόλυτα θετική, λυρική περιγραφή του χωριού το σούρουπο («Ειρήνη»), δίνει ο νεαρός Παντελής Πρεβελάκης. Σκληρές εικόνες της φτώχειας, της ασπλαχνίας και των εγκλημάτων τιμής, στον τύπο της ρεαλιστικής-νατουραλιστικής ηθογραφίας, μεταφέρουν ο Μουρέλλος και ο Φρέρης. Έτσι, στα *Νεοελληνικά Γράμματα* βλέπουμε τις «δυο διαμετρικά αντίθετες οπτικές»¹⁴⁹ της αγροτικής ζωής που κυριάρχησαν στη λογοτεχνία ως το 1930.

Η μοναδική συνεργασία της Γαλάτειας με το περιοδικό ανήκει σε μια τρίτη, λιγότερο ομοιογενή κατηγορία αφηγηματικών κειμένων, το κυρίαρχο στοιχείο των οποίων είναι η πρωτοποριακή αφηγηματική τεχνική. Στο «Άσμα ασμάτων» της Καζαντζάκη, το διακεκομμένο, χρονικά εξαρθρωμένο παραμιλητό ενός μεθυσμένου θυμίζει τα παραληρήματα του αλκοολικού Μαρμελάντοφ στο *Εγκλημα και Τιμωρία*, αλλά και τους ασυνάρτητους μονολόγους στη συλλογή του Πέτρου Πικρού *Χαμένα Κορμιά*¹⁵⁰, που θεωρήθηκαν δείγματα νεωτερικότητας:

– *Τι ουρλιάζεις ρε και συ; Σκασμός! Σκασμός να μιλήσει κι' άλλος. Όλο λες, όλο λες, και τι λες, τρομάρα σου; Μηδέν. Μηδέν το μηδέν, μηδέν!.. Το λοιπόν βουβάσου κι' άκουε. Μόκο μη βγάλεις... Εγώ μιλάω!.. Πρώτα κι αρχής πάει η γυναίκα... Η Νότα... Γιατί; Γιατί έτσι θέλει... Λόγο θα σου δώσει; Τα παράπονά σου στο δήμαρχο! Μετά, σου κλείνει και το μαγαζί... Έτσι θέλει! Ένα σκαμνί κ' ένα τραπέζι, κι' ο Μαστροθανάσης μπαλώνει τα παπούτσια του κοσμάκη στο σοκάκι... Σε λίγο να, κι' αρρώστια... Πάνε ο Θεοδωράκης και το Λενιό!*¹⁵¹

¹⁴⁸ Βιβλίο 16, 767.

¹⁴⁹ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 156.

¹⁵⁰ Βλ. την εισαγωγή της Χριστίνας Ντουνιά στην πρόσφατη επανέκδοση της συλλογής από τις εκδόσεις Άγρα, 2009, 13-16.

¹⁵¹ Βιβλίο 6, 243-245 (πρωτοσέλιδα).

Πρωτότυπη, σχεδόν θεατρική είναι η διαχείριση του παρελθόντος από τον Λευτέρη Αλεξίου στις «Τρεις σκηνές από την τουρκική σκλαβιά»¹⁵²: από τα ελάχιστα κείμενα ιστορικής έμπνευσης σε ολόκληρο το περιοδικό, τα τρία σύντομα πεζά (σε χρόνο ενεστώτα) σε τίποτα δεν θυμίζουν τα ηρωικά διηγήματα τύπου Δαμβέργη. Μοντερνιστική είναι και η ενασχόληση με τη διαδικασία της συγγραφής στο «“Τάδε έφη ένας ανισόρροπος”, ήτοι η κριτική της σύγχρονης τέχνης (Εσσαι με διηγηματική μορφή)», έναν διάλογο για τις σχέσεις τέχνης-ζωής και συγγραφέα-αναγνωστικού κοινού. Έτσι, κατά τρόπο που δεν έχει προσεχθεί ως τώρα, αυτή την περίοδο τα πειράματα του Αλεξίου στον χώρο της πεζογραφίας είναι μάλλον προοδευτικά, σε αντίθεση με την προσκόλλησή του στις παραδοσιακές μορφές στην ποίηση. Τέλος, αναφέρουμε το τολμηρό για την εποχή διήγημα του Γιαλούρη «Ένας φίλος»¹⁵³, με θέμα την ομοφυλοφιλική έλξη του αφηγητή προς έναν σιδερά, που από την αφιέρωση φαίνεται να ήταν υπαρκτό πρόσωπο.

Τα μοναδικά αφηγηματικά κείμενα που δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες στο περιοδικό είναι δυο νουβέλες του Γιάννη Μουρέλλου. Κρίνοντας από το απόσπασμα μιας επιστολής του Καζαντζάκη που προτάσσεται της *Γκιουλμπέ*¹⁵⁴, και εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα λογοτέχνημα γραμμένο αρκετά χρόνια πριν από την κυκλοφορία των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Σημειώσαμε ήδη πως εντάσσεται σε μια ομάδα κειμένων με θέμα τον έρωτα ενός νεαρού Χριστιανού προς μια Μουσουλμάνα, τα χρόνια της συνύπαρξης των δυο κοινοτήτων στο Ηράκλειο.

Στην εκδοχή του Μουρέλλου οι Μουσουλμάνοι πλην της πρωταγωνίστριας απεικονίζονται κατά τρόπο απόλυτα αρνητικό: το τέλος της ιστορίας διαδραματίζεται στην Πόλη, όπου ο άνδρας της Γκιουλμπέ την δολοφονεί με άγριο τρόπο όταν μαθαίνει για την παράνομη επανένωσή της με τον αφηγητή. Με πιο ευαίσθητο τρόπο θα πραγματευθεί το ίδιο θέμα μεταπολεμικά ο Γιώργος Μαράντης, στο έργο *Ένας απαγορευμένος έρωτας* (Αθήνα 1946), παρουσιάζοντας την μουσουλμανική κοινότητα του Κάστρου ως διχασμένη ανάμεσα στη συντήρηση και την πρόοδο. Η δεύτερη νουβέλα του Μουρέλλου, *Τατιάνα Ιβάνοβνα Κάσκιν*, βασίζεται στις εμπειρίες του συγγραφέα κατά τη διάρκεια της Ουκρανικής Εκστρατείας το 1919. Σε ένα επιμνημόσυνο άρθρο για τα δυο χρόνια από τη δολοφονία του υπαρκτού προσώπου Όλγα Ιβάνοβνα Κάσκιν, ο Μουρέλλος έδωσε την υπόσχεση πως «Σα φόρο αγάπης θα

¹⁵² Βιβλίο 13-14, 604-606.

¹⁵³ Βιβλίο 19-20, 905-913.

¹⁵⁴ Βιβλίο 1, 25. Κατοπινές αυτοτελείς εκδόσεις αναφέρουν ως χρονολογία συγγραφής το 1919.

διηγηθώ πολύ γρήγορα σε ολόκληρο βιβλίο τη σύντομη μα τέλεια ιδανική φιλία και αγάπη μας»¹⁵⁵. Και πράγματι, αποσπάσματα από το δημοσιογραφικό κείμενο μεταφέρονται αυτούσια στο λογοτέχνημα.

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση της πεζογραφίας στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, σημειώνουμε άλλο ένα κείμενο-μνημόσυνο: «Ο Γιάννης Σταβριδάκης» του Νίκου Καζαντζάκη θα ενταχθεί αργότερα, με παραλλαγμένη μορφή, στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946). Το κείμενο του 1927 επικεντρώνεται στον πρόωρα χαμένο Σταυριδάκη και δεν περιέχει καμία αναφορά στον πολυμήχανο εργάτη, αλλά η τελευταία φράση «Τώρα όμως με τριγυρνάει με αγωνία και πιάνεται από πάνω μου, φωνάζει, δε θέλει να χαθεί»¹⁵⁶, παραπέμπει στην εμμονή του Καζαντζάκη με τον ρόλο του συγγραφέα ως σωτήρα (του θεού, των αθησαύριστων λέξεων της δημοτικής, της μνήμης αγαπημένων προσώπων κ.ά.). Ειδικότερα, μας θυμίζει τον λόγο που επικαλείται ο αφηγητής του *Ζορμπά* για τη συγγραφή ολόκληρου του μυθιστορήματος: την ανάγκη να στερεώσει τη μνήμη του φίλου του σε λόγο. Με αυτό το πρώτο απόσπασμα σε περιοδικό (θα ακολουθήσει ο πρόλογος του μυθιστορήματος, στις *Κρητικές Σελίδες*), βλέπουμε ότι το έργο γράφεται επί δυο δεκαετίες σχεδόν. Επιπλέον, σε απόλυτη αντίθεση με την ταχύτητα δημοσίευσης μεταπλασμένων βιομάτων από τους Μουρέλλο και Φρέρη, θα αναθεωρηθεί άλλη μια φορά μετά την πρώτη έκδοση.

Τα πολλά και ποικίλα ενδιαφέροντα των συνεργατών στα *Νεοελληνικά Γράμματα* –από την αρχαία γραμματεία μέχρι τη σύγχρονη ποίηση– διακρίνονται και στις μεταφράσεις. Από τις 31 σχετικές συνεργασίες (7,73% της συνολικής ύλης), οι 13 ανήκουν στον Αλεξίου, που αποδίδει μέρος ενός ποιήματος του Μορέας και αναδημοσιεύει (χωρίς άλλο με διορθώσεις) τη σχολιασμένη μετάφραση του Κάτουλλου που τύπωσε για πρώτη φορά το 1912¹⁵⁷. Μακριά από τον κλασικισμό, σαφή προτίμηση στους σύγχρονους δημιουργούς δείχνουν οι μεταφραστές εκτός Κρήτης. Προφανώς σε αναζήτηση του ναΐφ και του αυθόρμητου στην τέχνη –στοιχεία που έκαναν τον Μακρυγιάννη και τον Θεόφιλο τόσο προσφιλείς μορφές μερικά χρόνια αργότερα– ο Γ. Κατσίμπαλης μεταφράζει στίχους του Ουαλλού πλανόδιου ποιητή W. H. Davies, με τη σημείωση πως: «Δεν τραγουδά “εκ προμελέτης” αλλά από ανάγκη και η απλότητα που άλλοι επιτηδεύονται να φτάσουν, αναβλύζει απ’ αυτόν αβίαστα εντελώς κι απaráμιλλη [...] Μακάρι να τον παίρναν παράδειγμα μερικοί από τους

¹⁵⁵ «Μνημόσυνο: Όλγα Ιβάνοβνα Κάσκιν», *ΝΕφ.*, φ. 1711/17-2-1921.

¹⁵⁶ Βιβλίο 8, 369.

¹⁵⁷ Εργογραφία του Αλεξίου στα *Σονέττα* (1925), 109.

δικούς μας των λογής σχολών “της ανίας”, των “τεφρών και γκρίζων δειλινών” και του “παράνομου πάθους”»¹⁵⁸. Μαζί με τις παρατηρήσεις του Αναστασίου που είδαμε προηγουμένως, άλλο ένα δείγμα της δυσφορίας που γεννούσε η ποίηση της παρακμής.

Το γεγονός ότι οι συνεργάτες του περιοδικού παρακολουθούσαν στενά την πνευματική επικαιρότητα εκτός συνόρων φαίνεται και στις μεταφράσεις κειμένων γαλλικής κυρίως προέλευσης. Το πρώτο δημοσιευμένο κείμενο της 23χρονης Marguerite Yourcenar («L’homme couvert de dieux» / «Ο άνθρωπος») αποδίδει ο αταύτιστος Π. Σιλβανός, μόλις πέντε μήνες μετά τη δημοσίευσή της στην κομμουνιστική *L’Humanité*¹⁵⁹. Ομοίως, από έκδοση της *Mercure de France* μεταφράζει ο Α. Παπαδήμας σελίδες από τις *Χαμένες εντυχίες* (1924) του Henri de Regnier. Σε νέα γαλλική μετάφραση στηρίζεται ο Κ. Καμαρινός για να παρουσιάσει τους *Δουβλινέζους* του James Joyce¹⁶⁰, ενώ από παλαιότερη έκδοση στον χώρο της αισθητικής, το πρώτο κεφάλαιο των συζητήσεων του Paul Gsell με τον Rodin (Παρίσι, 1911) αποδίδει ο Β. Τατάκης.

Τα γερμανικά γράμματα εμφανίζονται μέσα από μεταφράσεις των αδελφών Μαρίας και Σοφίας Αμαριώτου, με παραμύθια και μια σειρά από μελέτες «για τη σημερινή γερμανική λογοτεχνία» του εγκατεστημένου στο Ηράκλειο καθηγητή Nathan Blutreich. Ο μόνος Ιταλός συγγραφέας, και ο μόνος που μεταφράζεται από δυο διαφορετικούς συνεργάτες (Π. Πρεβελάκη και Γ. Περούλη) είναι ο ιδιαίτερα δημοφιλής τα προηγούμενα χρόνια D’Annunzio. Τέλος, ο μεταφραστής βόρειας λογοτεχνίας Βάσος Δασκαλάκης δημοσιεύσει «Εσκιμώικα τραγούδια» από τα Δανικά. Γενικότερα, παρατηρούμε ότι οι περισσότεροι σύγχρονοι ξένοι δημιουργοί που παρουσιάζονται στα *Νεοελληνικά Γράμματα* δεν συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον των μεταφραστών τα επόμενα χρόνια, καθώς δεν επανεμφανίζονται στα περιοδικά της Αθήνας πριν από την Κατοχή.

Κριτικές μελέτες δημοσιεύονται τακτικά στο περιοδικό, και αποτελούν μαζί με τις βιβλιοκρισίες σχεδόν το 16% της συνολικής ύλης. Από τα κείμενα των Ηρακλειωτών, ξεχωρίζει η σειρά «Ψυχολογικά σημειώματα για τις σύγχρονες

¹⁵⁸ Βιβλίο 8, 379-380.

¹⁵⁹ Βιβλίο 2, 83. Για το πρωτότυπο βλ. J. Savigneau, *Marguerite Yourcenar: Inventing a Life*, μτφ. Joan E. Howard, Σικάγο: Chicago University Press 1993, 68. Κατά την εκτίμηση του συλλέκτη και ερευνητή περιοδικών Γιώργου Ζεβελάκη (σε προσωπική μας επικοινωνία), πίσω από το ψευδώνυμο Σιλβανός ενδέχεται να κρύβεται ο Παντελής Πρεβελάκης.

¹⁶⁰ Βιβλίο 3-4, 190. Ανήκει στις πρώτες περιγραφές έργων του Joyce σε πανελλήνιο επίπεδο, βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, «Σημειώσεις για την πρόσληψη του Τζόυς στην Ελλάδα», *Νέα Εστία*, τχ. 1750, Νοέμβριος 2002, σ. 648. Ο ίδιος συνεργάτης των *ΝΓ* παρουσιάζει τον επίσης Ιρλανδό Sean O’Casey (Βιβλίο 11, 525).

ελληνικές προσωπικότητες» – πιθανότατα οι μοναδικές συνεργασίες του Αλεξίου που γράφονται ειδικά για το περιοδικό. Μαζί με την αρθρογραφία του στο περιοδικό *Κάστρο* και μερικές διαλέξεις αναδημοσιευμένες στις εφημερίδες, συνιστούν τα λίγα θεωρητικά του κείμενα που διασώθηκαν. Εξετάζονται κατά ζεύγη οι Δραγούμης και Καζαντζάκης (Βιβλίο 2), Σικελιανός και Βάρναλης (Βιβλίο 3-4), Κονδυλάκης και Γαλάτεια Καζαντζάκη (Βιβλίο 5), Παπαδιαμάντης και Παλαμάς (Βιβλίο 6).

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το έντονα φορτισμένο πρώτο κείμενο παρουσιάζουν τα υπόλοιπα τρία, όπου ο κριτικός ξεκινά από γενικές θεωρητικές θέσεις και παρατηρήσεις για να καταλήξει σε διαπιστώσεις ή και προσωπικές αναμνήσεις των εξεταζόμενων προσώπων. Έτσι, για τους Σικελιανό και Βάρναλη επιστρατεύεται η σύγχρονη ψυχολογία προκειμένου να υποστηριχθεί πως υπερισχύει η συναισθηματική λειτουργία και στους δυο, σε σημείο που «δυο εξαιρετικά προικισμένοι νεοέλληνες ποιητές πάνε να χαθούν χωρίς να πλάσουν άρτιο έργο». Στο αντίθετο άκρο βρίσκονταν, λέει, οι Γάλλοι Παρνασσιστές: «εδημιούργησαν κι αυτοί μια ποίηση που δε ζει. Υπερτροφεί σ' αυτήν η αίσθηση, τα contours, ο νους· και υστερεί η ειλικρινής συγκίνηση». Η κοινή αυτή διαπίστωση λαμβάνει άλλες διαστάσεις στο στόμα ενός ποιητή που κατηγορήθηκε για το ίδιο ακριβώς ελάττωμα: «Ο κ. Αλεξίου είναι σκλάβος του ρασιοναλισμού του» θα γράψει ο Κλ. Παράσχος το 1931, κρίνοντας τις *Μπαγκατέλλες*¹⁶¹.

Στο επόμενο σημείωμα ο Αλεξίου ξεχωρίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του βέρου Κρητικού («είναι ίσιος, τίμιος, άντρας, αντίκρυ στους άλλους· συγκρατημένος, επιφυλαχτικός, σαρκαστικός, άμα κρίνει τον εαυτό του» κλπ.), τα οποία αναγνωρίζει στον Κονδυλάκη και στη Γαλάτεια, παραθέτοντας προσωπικές αναμνήσεις των δυο. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο πρώτος δεν έφτασε στο μέγιστο των δυνατοτήτων του, ενώ τονίζει τη μαχητική διάθεση στη ζωή και τα γραπτά της Γαλάτειας. Μαζί με την διάλεξη για την «Κρητική ψυχή» του Μουρέλλου (εκδ. 1938), πρόκειται για μια από τις λίγες θεωρητικές προσεγγίσεις στον χαρακτήρα του Κρητικού αυτά τα χρόνια, διατυπωμένη εδώ με τρόπο ώστε να μην αποπνέει έντονο τοπικισμό. Χωρίς να επιχειρεί κάποια εξήγηση, ο Αλεξίου μιλά για «βαθεία ποιοτική διαφορά κυττάρου από τους άλλους νεοέλληνες. Στο καλύτερο για στο χειρότερο κανείς δε μπορεί να βεβαιώσει».

¹⁶¹ Π., «Λευτέρη Αλεξίου: *Μπαγκατέλλες (έμμετρα και πεζά) 1908-1930*», *Νέα Εστία*, τχ. 110 (1931) 778.

Απεναντίας, οι μορφές του Παλαμά και του Παπαδιαμάντη δίνουν αφορμή στον Αλεξίου να παρουσιάσει τη δική του θεωρία για την συγκρότηση της νεοελληνικής ψυχής και την εν δυνάμει ανωτερότητά της στον τομέα των τεχνών, σε μια εποχή γενικότερου προβληματισμού για το θέμα. Ξεκινώντας από τη θέση ότι η τέχνη είναι συγκίνηση, και η συγκίνηση πηγάζει από την ανάμνηση, υποστηρίζεται ότι οι νεοέλληνες βρίσκονται σε μοναδική θέση να δημιουργήσουν καλλιτεχνικά, αφού «κανείς λαός στην οικουμένη δεν είχε τέτοιες και τόσες μοίρες. Το σπειράλιο του ανεβοκατεβασμού από μεγαλεία σε ταπεινώσεις, σε καμιά γωνιά της γης δενπραγματοποίησε τόσους γύρους». Στον αντίποδα βρίσκεται ο Αμερικανικός λαός, που δεν έχει ριζώσει ακόμη στη νέα γη, άρα τα όποια λογοτεχνήματά του είναι «στεναγμοί σταλμένοι στην πολύπαθη Μάνα-Ψυχή του παλιού μας κόσμου, που ξέρει να κλαίει». Και, επειδή η έμπνευση είναι στενά συνδεδεμένη με τον τόπο και τον πολιτισμό όπου παράγεται, η οικουμενική τέχνη αποτελεί ουτοπία.

Αναλύοντας τον χαρακτήρα του νεοέλληνα με όρους γεωκλιματικούς και ιστορικούς, ο Αλεξίου προτείνει στη θέση του γνωστού δυϊσμού Έλληνα-Ρωμιού τρία βασικά συστατικά: τα κατάλοιπα του ραγιαδισμού, τον βυζαντινισμό (από «την αξιοθρήνητη περίοδο των Παλαιολόγων»), και την αρχαία Ελλάδα, που μετά την έλευση του χριστιανισμού επιβιώνει μόνο μέσα από τη γλώσσα. Σε αυτά προσθέτει ακόμη «την ισχυρότατη επίδραση που πήραμε σ' αυτά τα εκατό χρόνια και που παίρνουμε ολοένα από τον ευρωπαϊκό και τον άλλο ξένο πολιτισμό», διευρύνοντας έτσι τα συνθετικά σχήματα ταυτότητας που στηρίζονται αποκλειστικά σε αυτόχθονα στοιχεία¹⁶². Όλα αυτά μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο, γιατί κατά τον Αλεξίου είναι ακόμη νωρίς να μιλήσει κανείς για την επίδρασή του.

Το απόσταγμα όλων των παραπάνω εντοπίζει ο αρθρογράφος στο έργο του Παπαδιαμάντη και του Παλαμά, που «ο ένας εσυγκινήθηκε βαθιά κι ολόψυχα από την ελληνική ζωή κι από τη συγκίνησή του επήγασε πανανθρώπινο έργο· – ο άλλος επήρε πανανθρώπινο υλικό κ' έπλασε έργο που θ' αποτελέσει το θεμέλιο της νεοελληνικής τέχνης». Και πάλι, όμως, η διαπίστωση αυτή είναι εντυπωσιολογική, χωρίς να στηρίζεται σε βαθύτερη ανάλυση ή συγκεκριμένα παραδείγματα από το έργο των συγγραφέων. Χαρακτηριστικά, το τελευταίο μέρος της μελέτης καταλαμβάνουν οι αναμνήσεις συναντήσεων με τον Παλαμά.

¹⁶² Για μια ιστορική αναδρομή στους τρόπους θεώρησης του παρελθόντος από τους Έλληνες λόγιους, βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις 2011, 294-297.

Το ότι τα *Νεοελληνικά Γράμματα* κατόρθωσαν να επιβληθούν ως έντυπο πανελληνίας εμβέλειας αποδεικνύεται και από τα κριτικά κείμενα μη Κρητών συνεργατών, όπου βλέπουμε ότι η επικοινωνία δεν διεξάγεται αποκλειστικά με όρους επαρχίας-κέντρου. Είδαμε νωρίτερα τη διαμάχη των Αθηναίων Πικρού και Κατσίμπαλη για το *Τουμπεκί*, στην οποία μπορούμε να προσθέσουμε ορισμένες βιβλιοκρισίες: ο Κατσίμπαλης καυτηριάζει την ποιότητα των μεταφράσεων στην *Αγγλική ανθολογία* του Γλαύκου Αλιθέρση, και ο Πάνος Ταγκόπουλος επαινεί την αγγλική απόδοση του Παλαμά από τους Στεφανίδη και Κατσίμπαλη, κρίνει όμως αυστηρά τον τρόπο συγκρότησης μιας ανθολογίας παιδικής ποίησης από τον Πέτρο Χάρη και τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο.

Το εκτενές κείμενο του Γ. Κορδάτου για τον *Σολωμό χωρίς μεταφυσική* του Βάρναλη εντάσσεται στη ζωνηρή συζήτηση που πυροδότησε η μελέτη σε εφημερίδες και περιοδικά της Αθήνας. Επιχειρώντας από τη σκοπιά του μαρξιστή να αντικρούσει τις επιδερμικές κρίσεις άλλων, ο Κορδάτος καταλήγει στο συμπέρασμα πως: «Ο Βάρναλης θρυμματίζοντας τον ιδεαλιστικό πύργο του Αποστολάκη, χαράζει ένα καινούργιο δρόμο που θα μας φέρει πιο κοντά στον Σολωμό». Μαζί με τις συνεργασίες του Φ. Γιοφύλλη για την καθαρή ποίηση (μια πολύ αρνητική αποτίμηση), και του Μ. Βάλσα για τις *Όρνιθες* του Αριστοφάνη στο Θέατρο Atelier του Παρισιού, όλα δείγματα του ανοικτού χαρακτήρα του περιοδικού. Ας επισημανθεί ότι μόλις δυο κριτικές αφορούν εκδόσεις Ηρακλειωτών (το ταξιδιωτικό *Στη χώρα των ελάτων* της Σοφίας Αμαριώτου, και τρία βιβλία του Βελ. Φρέρη). Συνολικά, κρίθηκαν εκτενώς μόνο 7 από τις 30 εκδόσεις που στάλθηκαν στο περιοδικό, ενώ συνοπτικές κρίσεις άλλων διατυπώθηκαν στα σημειώματα επικαιρότητας.

Καινοτομία για τα τοπικά δεδομένα αποτελεί η αξιοποίηση ζωγράφων της πόλης για την εικονογράφηση των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Ο Τάκης Καλμούχος δημοσιεύει σκίτσα από το ταξίδι με τον Καζαντζάκη στο Σινά και από τη Μονή Αρκαδίου, ο Γιώργος Λυδάκης φιλοτεχνεί ένα εξώφυλλο και προσωπογραφίες των Φρέρη και Αλεξίου, και ο Χανιώτης Ι. Βολουδάκης την προσωπογραφία του Θ. Σταυράκη. Για πρώτη φορά, απεικονίζονται σκηνές από λογοτεχνικά έργα Ηρακλειωτών – σκίτσο του Λυδάκη για το διήγημα «Κάτω από τον ίσκιο του θανάτου» του Αλεξίου προκάλεσε (δικαιολογημένα) την αντίδραση των *Ελληνικών Γραμμάτων* για την εντυπωσιακή ομοιότητά της με γνωστή ξυλογραφία της Käthe Kollwitz που είχε αναδημοσιευθεί στο περιοδικό *Φιλική Εταιρεία*. Από την ίδια περίοδο, τοπικοί καλλιτέχνες αναλαμβάνουν την εικονογράφηση αυτοτελών εκδόσεων του Ηρακλείου

και της Αθήνας (π.χ. ξυλογραφίες του Λυδάκη κοσμούν το μυθιστόρημα *Ξεριζωμένοι* του Βάσου Δασκαλάκη [1930]). Αργότερα θα δούμε διακοσμητικά και εικόνες νεώτερων ζωγράφων στο περιοδικό *Κρητικές Σελίδες*.

Ολοκληρώνοντας την περιγραφή των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, χρήσιμο είναι να σημειώσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά που τα διαφοροποιούν από άλλες εκδόσεις. Ο ορισμός του περιοδικού ως λογοτεχνικού οδήγησε στον αποκλεισμό ύλης που βρίσκουμε όχι μόνο σε προηγούμενα έντυπα του Μουρέλλου, αλλά και σε πολλά άλλα περιοδικά της δεκαετίας του 1920. Λείπουν, για παράδειγμα, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Δημοσιεύοντας μονοσέλιδα την περιγραφή μιας εκδρομής, η σύνταξη σημειώνει: «Τα *Νεοελληνικά Γράμματα* σαν καθαρά λογοτεχνικό περιοδικό δεν μπορούν να παραθέσουν περιγραφή της υπέροχης αυτής εκδρομής, που τόσο τίμησε τους δασκάλους του νησιού μας. Κι' όμως δημοσιεύουν το παρακάτω γράμμα συνεργάτη τους...»¹⁶³. Αυτό σε μια εποχή που, όπως σημειώσαμε, τα ταξιδιωτικά κείμενα πληθαίνουν στον τύπο.

Επίσης, παρότι κατέχουν κεντρική θέση στα περιοδικά με τοπική αναφορά (π.χ. την *Ιόνιος ανθολογία* [1927-1941])¹⁶⁴, οι μελέτες ιστορίας και αρχαιολογίας απουσιάζουν από τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, με εξαίρεση μια περιγραφή ιταλικών ανασκαφών από τον μη ειδικό Λευτέρη Αλεξίου¹⁶⁵. Τέλος, δεν υπάρχει καμία μελέτη από τον χώρο της λαογραφίας, ούτε δημοσιεύονται καταγραφές δημοτικών τραγουδιών από ιδιωτικές συλλογές. Πράγματι, λοιπόν, η συντακτική επιτροπή επέμεινε μέχρι τέλους στον αυστηρό περιορισμό της ύλης σε θέματα λογοτεχνίας και αισθητικής. Σε τοπικό επίπεδο, το παράδειγμα αυτό ακολούθησαν μόνο τα δυο θνησιγενή περιοδικά στο ξεκίνημα της επόμενης δεκαετίας *Πρωτοπόρος* (1931) και *Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρησης* (1932), ενώ αρκετά ευρύτερο πρόγραμμα, όπως θα δούμε, είχαν οι *Κρητικές Σελίδες* (1936-1939) της Θάλειας Καλλιγιάννη.

Συνοπτικά, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* λειτούργησαν ως βήμα για την προβολή έργων μιας ολιγομελούς συντροφιάς Ηρακλειωτών, δίδοντας στη δημοσιότητα ποίηση, θέατρο και πεζογραφία που γράφτηκε από τον καιρό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και έπειτα. Ο βασικός πυρήνας συνεργατών εμφανίζεται εναρμονισμένη με το γενικότερο κλίμα στην πεζογραφία (μετάθεση του ενδιαφέροντος από την ύπαιθρο στην πόλη,

¹⁶³ Βιβλίο 11, 528. Εκτενέστερη περιγραφή της ίδιας εκδρομής έδωσε ο δάσκαλος Κωστής Τριανταφυλλίδης, σε αυτοτελή έκδοση του παιδαγωγικού περιοδικού *Φως* (1927).

¹⁶⁴ *ΠΑΤ*, τόμ. Β΄1, 124-125, κατηγορία «Ιστορία, βιογραφία».

¹⁶⁵ Βιβλίο 9, 415-422.

προβληματισμός για τις κοινωνικές ανισότητες κ.λπ.), αλλά στην ποίηση μερικοί εκφράζουν επιφυλάξεις για την κυριαρχία φωνών της παρακμής. Με το ενδιαφέρον που έδειξε για την πνευματική επικαιρότητα σε πανελλήνιο επίπεδο, το περιοδικό λειτούργησε ως διάυλος επικοινωνίας για λογοτέχνες και διανοούμενους της πρωτεύουσας και της ομογένειας, υποστηρίζοντας την αυτονομία της τέχνης από την πολιτική, αλλά και το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Για όλους τους παραπάνω λόγους αντιμετωπίστηκε με σοβαρότητα από άλλα σύγχρονά του περιοδικά αναγνωρισμένης αξίας, και καταγράφεται ως σταθμός στην πνευματική ζωή της πόλης, όχι μόνο από τους επίδοξοι λογοτέχνες της επόμενης γενιάς, αλλά και από τη σύγχρονη φιλολογική επιστήμη.

3.8. Αυτοτελείς εκδόσεις

3.8.1. Εισαγωγικά

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ανασυγκρότησης, βλέπουμε την εκδοτική δραστηριότητα να επιστρέφει σε κανονικούς ρυθμούς. Οι 7 αυτοτελείς εκδόσεις τα δύσκολα χρόνια 1920-1924 αυξάνονται σε 26 την επόμενη πενταετία, δηλαδή στα επίπεδα που βρίσκονταν πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ο αριθμός των τυπογραφείων που εμπλέκονται στη βιβλιοπαραγωγή δεν αυξάνεται αισθητά, αλλά τα πρόσωπα αλλάζουν: μετά το θάνατο του Στυλιανού Μ. Αλεξίου (1921), το τυπογραφείο που αναδημιουργεί ο γιος του Λευτέρης περιορίζεται κυρίως σε εκδόσεις δικών του έργων. Στο προσκήνιο βγαίνει τώρα ο Πελοποννήσιος βιβλιοπώλης-τυπογράφος Ν. Αλικιώτης (7 εκδόσεις στο διάστημα 1923-1928), που θα τυπώσει μεγάλο αριθμό κυρίως παιδαγωγικών και σχολικών βιβλίων τα επόμενα χρόνια. Κεντρική θέση εξακολουθεί να κατέχει ο Μουρέλλος (10 εκδόσεις, με 5 διαφορετικές επωνυμίες). Μετά τη διακοπή των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, ο ίδιος θα συνεχίσει να συμβάλει στην καλλιέργεια της δημιουργικής γραφής, δημοσιεύοντας συνεργασίες μιας πολυπληθούς ομάδας νεότερων στις στήλες της *Ελευθέρας Σκέψης*.

3.8.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις

Με την περιγραφή της λογοτεχνικής ύλης στη *Νέα Εφημερίδα* και τα *Νεοελληνικά Γράμματα* καλύψαμε το μέγιστο μέρος των 10 αυτοτελών λογοτεχνικών εκδόσεων της περιόδου: σχεδόν όλες βγήκαν από τα πιεστήρια του Αλεξίου ή του Μουρέλλου. Στο επίπεδο της γλώσσας, ας σημειωθεί ότι έχει πια επικρατήσει οριστικά η δημοτική – τα τελευταία λογοτεχνικά βιβλία γραμμένα στην καθαρεύουσα είναι τα θεατρικά *Κρήτη*

παλαιούσα (1911) και *Αχιλλεύς* (1913) των εκπαιδευτικών Ν. Παλιεράκη και Α. Βορεάδη. Από όλες τις εκδόσεις, ξεχωρίζει το συλλογικό *Κρητικό Λεύκωμα*, αφού μας δείχνει το είδος της λογοτεχνίας που επιθυμούσαν να καλλιεργήσουν οι νέοι, όσοι δηλαδή αποκλείστηκαν από τα *Νεοελληνικά Γράμματα*. Κυκλοφόρησε τον Ιούνιο του 1928, ταυτόχρονα με τη διακοπή του περιοδικού, αλλά ακριβώς επειδή συνιστά μια νέα αρχή –από ηλικιακής άποψης τουλάχιστον– θα παρουσιαστεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Στα ήδη μνημονευμένα έργα του Αλεξίου (επανεκδόσεις των *Σονέτων* και των *Vers Français*, και το θεατρικό *Ηρακλής και Ομφάλη*) μπορούμε να προσθέσουμε άλλο ένα. *Η Γένεση* γράφτηκε παράλληλα με την καζαντζακική *Οδύσεια* και, με τον πλήρη τίτλο *Οι δεκαπεντασύλλαβοι από ένα έπος που δεν θα τελειώσει*, έχει δεδηλωμένη ειδολογική συγγένεια. Όμως, στο σκόπιμα μειωτικό προλογικό σημείωμα συναντάμε μια από τις πιο ξεκάθαρες δηλώσεις απομάκρυνσης από τις παλιές αναζητήσεις:

Περιεχόμενό του: οι τωρινές επιστημονικές και φιλοσοφικές ιδέες για την κοσμογονία και την εξέλιξη. Σκοπός: η κήρυξη της θεωρίας μου: Ότι δηλαδή ο άνθρωπος έχει χρέος και μπορεί να βοηθήσει με τη βούλησή του τη συνέχιση της πορείας του παντός, που είναι η ολοένα πλήρωση της συνείδησης.

Περιστατικά που δεν είναι τόπος εδώ να τ' αναφέρω μ' έφεραν στο σημείο να ιδώ καθαρά πως τέτοιες αλήθειες είναι άχρηστες στη σημερινή ζωή.

Η τέχνη και η σκέψη πρέπει να 'χουν σκοπό το να χορτάσουν μια σύγχρονη ανάγκη. Αλλιώς και να λείπουν ολότελα από μια κοινωνία, μικρή και τιποτένια θα 'ναι η βλάβη. Κ' εξάλλου είναι αστεία η προσπάθεια κι αξιοθρήνητος ο αγώνας εκείνου του τεχνίτη και κείνου του στοχαστή που δουλεύει για να προσφέρει στην ανθρωπότητα κάτι που δεν του το γυρεύει¹⁶⁶.

Είναι λοιπόν μάταιος ο αγώνας του «δασκάλου» Καζαντζάκη. Σε άλλο σημείο, μαθαίνουμε ότι μόνο από αδυναμία ο συγγραφέας δεν κατέστρεψε τα χειρόγραφα. Η δύσκολη, αντιφατική σχέση του Αλεξίου με την τέχνη του τον ώθησε να παραθέσει παρόμοια σημειώματα σε πολλά από τα έργα του, συνήθεια που προκάλεσε μεταξύ άλλων την αντίδραση της Άλκης Θρύλου. «Γιατί είναι καθήκον ενός συγγραφέα να υποτιμά τόσο το κοινό, ώστε να πιστεύει ότι είναι αρκετό γι' αυτό το έργο που ο ίδιος ο δημιουργός του τοποθετεί σ' ένα χαμηλό επίπεδο, αυτό δεν το εξήγησε ποτέ ο κ.

¹⁶⁶ «Μερικά λόγια», *Η Γένεση*, Ηράκλειο 1926, χωρίς σελιδαρίθμηση.

Αλεξίου»¹⁶⁷, γράφει σε μια από τις καυστικές της κριτικές για την παραγωγή του στην *Αναγέννηση*. Αλλά τα πράγματα δεν θα αλλάξουν τα επόμενα χρόνια: επιστρέφοντας από τη Γερμανία, ο Αλεξίου θα σχίσει τα χειρόγραφα ενός ακόμη έργου (το αντιπολεμικό θεατρικό *Μετόπισθεν*) όσο φιλοξενείται από το ζεύγος Καζαντζάκη στην Τσεχία, και έπειτα θα επιχειρήσει να το ξαναγράψει στο Ηράκλειο¹⁶⁸.

Στα πεζογραφήματα αυτής της περιόδου μπορούμε να μνημονεύσουμε τις *Δυο τελάλισσες* του Μουρέλλου, μια αστική ηθογραφία τοποθετημένη στο οθωμανικό Κάστρο του ύστερου 19^{ου} αιώνα, με λεπτομερείς περιγραφές του περιβάλλοντος και χρήση τοπικής διαλέκτου. Στο επίκεντρο βρίσκεται η κρίση της συνείδησης που συναντάμε στα περισσότερα έργα του Μουρέλλου, και μαζί μια απόλυτα αρνητική εικόνα των Τουρκοκρατικών: η μια τελάλισσα (πλανόδια πωλήτρια) Χαλιμέ σκοτώνει τη φίλη της Φατουμέ για να κλέψει τα χρυσαφικά της και έπειτα, βασανισμένη από τύψεις, βγαίνει από την περιτειχισμένη πόλη στην εξοχή. Στο τέλος, μετά από ένα κυνηγητό που θυμίζει αμυδρά τη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη, η Χαλιμέ συλλαμβάνεται από την αστυνομία, χάνει τα λάφυρα και αφήνεται να περιπλανηθεί τρελή στους δρόμους. Τελευταίο από τα λογοτεχνικά έργα του Μουρέλλου που αναφέρεται στο οθωμανικό παρελθόν, τυπώνεται μαζί με το αντιπολεμικό διήγημα *Βάντζε*, κατά ένα μέρος επειδή ο Καζαντζάκης ξεχώρισε τις επιδόσεις του φίλου του στο συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος. Μόλις τρία χρόνια μεγαλύτερος από τον Μουρέλλο, τα όσα γράφει από το Βερολίνο (σε γράμμα που προτάσσεται της έκδοσης) είναι ενδεικτικά της σχέσης του με τους ελάσσονες ομοτέχνους της γενέτειρας:

*Σου μιλώ σα γέρος. Σιχαίνομαι τη δογματικότητα που χωρίς να θέλω πήραν τα λόγια μου. Μα είμαι πιο ηλικιωμένος από σένα, έχω πολλά δει, πολλά υποφέρει για την τέχνη και βαθύτατα ενδιαφέρομαι για τους παραστάτες μου στο φοβερό τούτο, μάταιο και γοητευτικό ανηφόρισμα της ωραιότητας*¹⁶⁹.

Ίσως αυτή η συνήθεια των συνομήλικων να στρέφονται στον Καζαντζάκη ή στον Αλεξίου¹⁷⁰, και το ύφος των προλογικών σημειωμάτων, είναι αυτό που έκανε τον νεαρό Γιάννη Σφακιανάκη να αντισταθεί τόσο σθεναρά στο «πατρονάρισμα της τέχνης του», παρουσιάζοντας ο ίδιος τη δική του συλλογή *Διηγήματα* μερικά χρόνια αργότερα.

¹⁶⁷ Άλκης Θρύλος, «Λευτέρης Αλεξίου: *Ηρακλής και Ομφάλη*», *Αναγέννηση*, Β' 10 (1928) 447.

¹⁶⁸ Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π., 11.

¹⁶⁹ «Λίγα λόγια σαν πρόλογο», *Οι δυο τελάλισσες*, Ηράκλειο 1925, χωρίς σελιδαρίθμηση.

¹⁷⁰ Αυτή την εποχή ο Αλεξίου προλογίζει τα *Διηγήματα* του Κώστα Βιτάλη (Ηράκλειο 1927), τα οποία δυστυχώς δεν εντοπίστηκαν για αυτοψία.

Πάντως, μια μαρτυρία για τα όσα διάβαζε (ή μάλλον δεν διάβαζε) εκείνη την εποχή έδωσε ο χιουμορίστας Αριστοτέλης Γραμματικάκης με αφορμή τη νέα νουβέλα του Μουρέλλου: δήλωσε πως θα την έκρυβε στο ίδιο μπαούλο με τη *Βικτώρια* του Χάμσον και τον *Ψαρά της Ισλανδίας* του Πιέρ Λοτί, ώσπου να βρει χρόνο να τα διαβάσει¹⁷¹.

Ο λόγος για δυο δημοφιλείς συγγραφείς της εποχής μας φέρνει στη Βιβλιοθήκη *Νεοελληνικών Γραμμάτων* που συγκρότησε τα ίδια χρόνια ο Μουρέλλος, επιλέγοντας τίτλους ελληνικής και ξένης λογοτεχνίας. Τον Μάιο του 1927 συναντάμε αναφορές στο βιβλιοπωλείο του περιοδικού, όπου ιδρύεται ειδικό τμήμα για την έκδοση νέων έργων¹⁷². Στις πίσω σελίδες των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* έχει ήδη δημοσιευθεί κατάλογος 49 βιβλίων, προφανώς κατά τα πρότυπα των πολυπληθών σειρών που βγάζουν εκδοτικοί οίκοι της πρωτεύουσας, με έργα Ηρακλειωτών και άλλων συγγραφέων. Μέχρι τη διακοπή του περιοδικού εντάχθηκαν στη σειρά συνολικά 81 βιβλία (βλ. Παράρτημα 2.3.). Από διασταυρώσεις άλλων καταλόγων προκύπτει ότι οι περισσότεροι τίτλοι εκδόθηκαν τα αμέσως προηγούμενα χρόνια από γνωστούς οίκους της Αθήνας – αρκετά στη βιβλιοθήκη της Άγκυρας, όπου βρίσκουμε την *Ιστορία μιας γυναίκας* του Μουρέλλου το 1921. Σύμφωνα με τις διαφημίσεις στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, τα βιβλία διατίθενται με μηνιαίες δόσεις και, κρίνοντας από τις τιμές (από 6,00 ως 60,00 δραχμές), θα πρέπει να ήταν δεμένα.

Οι 13 τίτλοι είναι έργα συγγραφέων του Ηρακλείου τα οποία, με εξαίρεση τα *Πρωτοβρόχια* του Φρέρη (Ερμούπολη 1923), κυκλοφόρησαν πρώτη φορά στην πόλη. Εκτός από μια σήμερα δυσεύρετη συλλογή διηγημάτων του Κώστα Βιτάλη, τα υπόλοιπα λογοτεχνικά υπογράφονται από τον στενό πυρήνα συνεργατών των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*. Μια δεύτερη ομάδα συνιστούν τα 21 βιβλία Νεοελλήνων συγγραφέων, με πιο γνωστούς τους Ξενόπουλο και Παπαδιαμάντη, δίπλα σε νεώτερους, όπως τον Αδαμ. Παπαδήμα. Μόλις δύο είναι οι ποιητικές συλλογές (τα εύθυμα *Τραγούδια του Ραμπαγά*, και τα *Τραγούδια της ταβέρνας* του Αιμ. Βεάκη), με τα πεζογραφήματα να φανερώνουν ποικίλες τάσεις στη πεζογραφία, από τις *Ψαράδικες ιστορίες* του Εμμ. Λυκούδη μέχρι *Το μυθιστόρημα των απάχηδων* του θεατρικού συγγραφέα Γιάννη Πρινέα. Βρίσκουμε επίσης ένα ταξιδιωτικό (το *Σπάρτη-Μυστράς*

¹⁷¹ «Αι δυο τελάλισσες», *ΝΕφ.*, φ. 2972/5-4-1925. Μια υπερβολικά θετική κριτική του Κωστή Μπαστιά αναδημοσίευσε ο Μουρέλλος από τον *Ελεύθερο Τύπο*, 17-8-1925, βλ. «Οι δυο τελάλισσες», *ΝΕφ.*, φ. 3107/21-8-1925. Ο ίδιος κριτικός παίνεσε και τον Γιάννη Σαβαώθ του Φρέρη.

¹⁷² *ΝΓ*, Βιβλίο 8, 384.

του Κ. Πασαγιάννη), και ένα βιβλίο οικονομικής θεωρίας. Συνολικά, με την παρουσία των ντόπιων το ποσοστό των Νεοελλήνων είναι αρκετά υψηλό (34/81 βιβλία ή 42%) σε σύγκριση με τις γνωστές σειρές αθηναϊκών οίκων. Ωστόσο, τρίτη και μεγαλύτερη κατηγορία συνιστά η μεταφρασμένη λογοτεχνία (43/81 ή 53%), όπου κυριαρχούν Ρώσοι και Γάλλοι συγγραφείς κυρίως του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Αντρέγιεφ, ο Ντοστογιέβσκι, ο Μπαλζάκ και ο Μωπασάν, χωρίς να λείπουν τίτλοι που παραπέμπουν σε λιγότερο απαιτητική αισθηματική λογοτεχνία. Τέλος, στη σειρά του Μουρέλλου εντάσσονται η *Ιστορία του ελληνικού λαού* του W. Miller, οι *Γνώμαι και περικοπαί* του πανταχού παρόντος Νίτσε, και άλλοι δυο τίτλοι από τη Βιβλιοθήκη Φέξη.

Για τα δεδομένα του Ηρακλείου, ο κατάλογος της Βιβλιοθήκης *Νεοελληνικών Γραμμάτων* μας παρέχει, μαζί με τους ελάχιστους καταλόγους τοπικών εκδοτικών οίκων¹⁷³, την πληρέστερη εικόνα της ποικιλίας λογοτεχνικών τίτλων που θα μπορούσε να συναντήσει κανείς στα λίγα βιβλιοπωλεία της πόλης κατά τον μεσοπόλεμο – για την παραφιλολογία η κύρια πηγή πληροφόρησης είναι τα άρθρα-καταγγελίες όπως εκείνο του Φρέρη που συναντήσαμε νωρίτερα. Η συγκρότηση της Βιβλιοθήκης μας δείχνει από μόνη της ότι ο Μουρέλλος φιλοδοξούσε να ακολουθήσει το παράδειγμα των γνωστών αθηναϊκών οίκων, προωθώντας το εμπόριο του λογοτεχνικού βιβλίου παράλληλα με το περιοδικό του. Η τελευταία γνωστή-μου έκδοση στη σειρά είναι τα *Είκοσι σονέτα* του Αναστασίου το 1928, χρονιά κατά την οποία διακόπηκε το περιοδικό. Δεν εντοπίστηκαν αναφορές στο βιβλιοπωλείο ή τα βιβλία της σειράς στο επόμενο εκδοτικό εγχείρημα του Μουρέλλου, την *Ελευθέρα Σκέψη*.

3.8.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις

Τα μη λογοτεχνικά βιβλία αυτής της περιόδου καθρεπτίζουν τα ενδιαφέροντα των Ηρακλειωτών όπως καταγράφηκαν στις εφημερίδες, και τις συνεχιζόμενες προσπάθειες εκσυγχρονισμού των αστικών υποδομών.

Το ένα τρίτο των τίτλων (6/18) ανήκουν στον χώρο της ιστορίας. Ακραίο δείγμα υπερπατριωτισμού είναι τα όσα καταγράφει ο Μιχ. Κεφαλογιάννης ως *Διδάγματα εκ της ιστορίας του Ανατολικού Ζητήματος*. Με στερεότυπο τρόπο, μετά την έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων λαμβάνει θάρρος από το ιστορικό υπόβαθρο του ελληνισμού: «Η πίστις μας προς την ιδέαν, ότι είμεθα κάτι περισσότερο παρά

¹⁷³ Έχω υπόψη μου τον γενικό κατάλογο των εκδόσεων Αλικιώτη του 1939, ο οποίος όμως περιλαμβάνει κυρίως σχολικά βιβλία.

άνθρωποι, διότι είμεθα Έλληνες, διότι άπασα η ανθρωπότης μας είναι οφειλέτης, πρέπει να διατηρείται ακλόνητος»¹⁷⁴. Γράφοντας κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στη Λαζάννη το 1923, ο συγγραφέας αποκλείει την εξασφάλιση μιας μόνιμης ειρήνης, και επιμένει πως η εκπολιτιστική εκστρατεία του έθνους στην Ανατολή έχει διακοπεί μόνο προσωρινά. Τέτοιου είδους φωνές θα υποχωρήσουν μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, όταν ολοένα και περισσότεροι αναζητούν μια νέα αποστολή πνευματικής ανύψωσης εντός συνόρων, παραμερίζοντας οριστικά τη Μεγάλη Ιδέα.

Στον ιδιαίτερα ανθηρό τομέα της τοπικής ιστορίας ανήκει η *Ιστορία της εκκλησίας εν Κρήτη* (1925) του Εμμ. Πετράκη, θεολόγου και μετέπειτα διευθυντή του Λυκείου ο Κοραής, και οι σειρές σημειωμάτων που έγραψε για τη *Νέα Εφημερίδα* ο Στέφανος Ξανθουδίδης. Προλογίζοντας τη μια συλλογή, ο Μουρέλλος παρατήρησε με ικανοποίηση πως συνιστούσαν «την πλήρη ιστορίαν του Ηρακλείου και μιαν μεγάλην συμβολήν εις την γενικήν ιστορίαν της Κρήτης, ιδίως επί της Ενετικής και Τουρκικής κυριαρχίας»¹⁷⁵. Το βιβλιογραφικό κενό που επεσήμαναν από τις αρχές του αιώνα μαθητές γυμνασίου στο περιοδικό *Κρητική Ηώς* είχε πια καλυφθεί. Ταυτόχρονα, η αυξανόμενη ροή επισκεπτών στις αρχαιότητες ωθεί τον Ξανθουδίδη να επανεκδώσει τον οδηγό του Μουσείου Ηρακλείου, ο οποίος κυκλοφορεί τώρα και σε αγγλική μετάφραση (1927). Αντίστροφα, οι εξορμήσεις των Κρητικών στην Ελλάδα και την Ευρώπη καταγράφονται σε δυο βιβλία ταξιδιωτικών εντυπώσεων.

Η κυκλοφορία του περιοδικού [*Διδασκαλικόν*] *Φως* συνέβαλε στην τόνωση των παιδαγωγικών μελετών. Από τις σελίδες του, ο πρωτοπόρος Μ. Ζ. Σηφάκης ανατυπώνει μια εργασία για τη διδασκαλία της ανάγνωσης κατά τη μέθοδο Montessori, ενώ ο συνοδοιπόρος του και παραγωγικός συγγραφέας Στ. Αλοΐζος τυπώνει έναν οδηγό σουηδικής γυμναστικής για το σχολείο.

Τέλος, οι δυο εκδόσεις στη διαχρονικά μικρή κατηγορία «δημόσιο» συνδέονται με το μεγαλύτερο έργο της περιόδου, την επέκταση του λιμανιού.

¹⁷⁴ Μ. Κεφαλογιάννης, *Διδάγματα εκ της ιστορίας του ανατολικού Ζητήματος*, Ηράκλειο 1923, 76.

¹⁷⁵ Προλογικό σημείωμα στο *Χάνδαξ-Ηράκλειον Ιστορικά σημειώματα*, Ηράκλειο 1927.

3.9. Ανακεφαλαίωση

Με την ανταλλαγή των πληθυσμών, το παλιό Κάστρο των οθωμανικών χρόνων παραχωρεί τη θέση της στο νέο Ηράκλειο, μια πόλη που μεγαλώνει και εκσυγχρονίζεται με γοργούς ρυθμούς. Μια σχετικά μικρή ομάδα ανθρώπων που αγωνίζεται για την μεταπολεμική ανασυγκρότηση ιδρύει συλλόγους και στέκια για την προώθηση της πνευματικής ζωής, και στον τοπικό τύπο καταφέρεται εναντίον των εύπορων αστών για το διανοητικό τους μαρασμό. Διοργανώνονται συναυλίες κλασικής μουσικής, θεατρικές παραστάσεις, διαλέξεις, και επισκέψεις στις κοντινές αρχαιότητες, χωρίς να συναντούν πάντα τη θερμή ανταπόκριση του κοινού. Στο μεταξύ, οι νέες συνθήκες μετά την αποχώρηση των Μουσουλμάνων ευνοούν τη μελέτη και διάδοση των γνώσεων γύρω από την ιστορία της πόλης και των μνημείων της, ενώ μια αστικού τύπου αντίληψη για την καθαρότητα της φύσης ενισχύει τη δημοσίευση ταξιδιωτικών εντυπώσεων από την ορεινή ενδοχώρα. Ταυτόχρονα, προβάλλονται κείμενα όσων καταφτάνουν, σε όλο και μεγαλύτερους αριθμούς, από την πρωτεύουσα και το εξωτερικό. Με τη σκέψη ότι το Ηράκλειο απουσιάζει από την «έντονη φιλολογική ζύμωση» της εποχής, καθιερώνεται μια φιλολογική στήλη στη *Νέα Εφημερίδα*, και ο εκδότης της αναγγέλλει την έκδοση ενός περιοδικού για την προώθηση του διηγήματος.

Κορωνίδα όλων των προσπαθειών αποτελεί το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*, όπου παρουσιάζονται λογοτεχνήματα και κριτικά άρθρα της ίδιας ομάδας ώριμων Ηρακλειωτών, γραμμένα από τη δεκαετία των πολέμων και έπειτα, μαζί με αξιόλογες συνεργασίες από την Ελλάδα και τα περιφερειακά κέντρα της διασποράς. Η ποίηση των ντόπιων δεν ανανεώνεται σε σημαντικό βαθμό, αφού κυρίαρχο παραμένει το σονέτο των προπολεμικών χρόνων. Απεναντίας, στην πεζογραφία παρατηρείται μια μετατόπιση προς το σύντομο διήγημα με κοινωνικές αναφορές, τοποθετημένο κυρίως στο αστικό περιβάλλον.

Η συντακτική ομάδα του περιοδικού ασκούσε μια ιδιαίτερα αυστηρή πολιτική στην επιλογή της ύλης, αποκλείοντας έτσι τους νεώτερους ντόπιους, και έδειξε έμπρακτα τη διάθεση να ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της τοπικής κίνησης. Με άλλα λόγια, δεν ακολούθησε τη συνταγή για τα επαρχιακά λογοτεχνικά περιοδικά που έμελλε να προωθήσουν οι διανοούμενοι του κέντρου τα αμέσως επόμενα χρόνια, ως μέρος της σταυροφορίας τους για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

«Πρωτοπορία» και συλλογικότητα,
θνησιγενή και προσωπικά περιοδικά (1929-1935)

4.1. Χρονολογική τομή

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 ακούγονται ολοένα και περισσότερες φωνές που ζητούν, με ποικίλους τρόπους, την αναγέννηση της πνευματικής ζωής σε εθνική κλίμακα. Δίπλα στις διαπιστώσεις του Γιώργου Θεοτοκά το 1929, μπορούμε να προσθέσουμε τα όσα παρατηρεί τον επόμενο χρόνο, αλλά από διαφορετική σκοπιά, η Γαλάτεια Καζαντζάκη: εγκλωβισμένη σε μια φωτογραφική ηθογραφία γαλλικής έμπνευσης, η νεοελληνική πεζογραφία αδυνατεί να αποκτήσει οικουμενικό χαρακτήρα¹. Κατά τη γνώμη της, η διέξοδος βρίσκεται προς την κατεύθυνση της «πρωτοπορίας», που τη συσχετίζει με την αξιοποίηση μιας ρωσικού τύπου ψυχογραφίας.

Ευρύτερα, ως έννοια ή σύνθημα μάλλον ακαθόριστου περιεχομένου, το αίτημα της πρωτοπορίας θα κυριαρχήσει τα επόμενα χρόνια. Το βλέπουμε στα ονόματα των περιοδικών: την *Πρωτοπορία* (1929-1931) του Φώτου Γιοφύλλη ακολουθούν οι αριστεροί *Πρωτοπόροι* (1930-1932) και *Νέοι Πρωτοπόροι* (1931-1936), και ακόμη ο θνησιγενής *Πρωτοπόρος* (1931) του Ηρακλείου. Είτε κόμισαν τα συγκεκριμένα έντυπα κάτι καινούργιο είτε όχι, το σίγουρο είναι πως αυτή την εποχή, αναγνώστες και κριτικοί σε πρωτεύουσα και επαρχία βρίσκονται έκπληκτοι και αμήχανοι μπροστά στα πρώτα δείγματα μιας τελείως διαφορετικής γραφής, με χαρακτηριστικό παράδειγμα –από την άποψη της πρόσληψης– την ποιητική συλλογή *Στου γλυτωμού το χάζι* του Θεόδωρου Ντόρρου (1930). Και είναι τέτοια η σύγχυση που προκαλεί αυτή η νέα γραφή που, όπως θα δούμε, πυροδοτεί συζητήσεις γύρω από τον υπερρεαλισμό αρκετά πριν από την πραγματική εμφάνισή του στα ελληνικά γράμματα, το 1935. Τότε έρχεται μια χρονιά-καμπή στην πορεία της εγχώριας λογοτεχνικής παραγωγής- ο “annus mirabilis” της νεοελληνικής μοντέρνας ποίησης - καθώς πλάι στην *Υψικάμινο* του Εμπειρικού και τα πρώτα ποιήματα του Ελύτη, κυκλοφορεί το *Μυθιστόρημα* του Σεφέρη. Στις κορυφές

¹ Γαλάτεια Καζαντζάκη, «Η επίδραση των γαλλικών γραμμάτων στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Αλεξανδρινή Τέχνη*, 4, τχ. 9 (1930) 266-280.

της δημιουργίας, τα τεκμήρια μιας πραγματικής αλλαγής είναι ορατά, έστω και αν δε γίνονται αμέσως δεκτά με ενθουσιασμό².

Αλλά δεν είναι μόνο οι εξωστρεφείς πρωτοπόροι που αναζητούν διεξόδους. Στον αντίποδα, το 1929 ο κριτικός Φώτος Πολίτης ανοίγει τον διάλογο γύρω από την πνευματική αφύπνιση της ελλαδικής επαρχίας, με την πεποίθηση ότι ως κιβωτός εθνικών αξιών και μνημείων του λόγου, η περιφέρεια μπορεί να αναλάβει το ρόλο του κυματοθραύστη απέναντι στην «άκριτη μίμηση κάθε ευρωπαϊκής μόδας, όπου καταποντίζεται σήμερα η πρωτεύουσά μας»³. Στη σχετική συζήτηση, μέρος ενός ευρύτερου προβληματισμού γύρω από τη φύση της ελληνικότητας, εμπλέκονται λόγιοι και λογοτέχνες από ολόκληρη τη χώρα. Οι φιλελεύθεροι νέοι αντιδρούν αμέσως στην απόρριψη της ευεργετικής επικοινωνίας με το εξωτερικό –ο Θεοτοκάς κατηγορεί τον Πολίτη για «πνευματικό μιλιταρισμό»– ενώ ορισμένοι εκπρόσωποι της επαρχίας δυσανασχετούν με ό,τι εκλαμβάνουν ως προσπάθεια ποδηγέτησης από τους πρωτευουσιάνους, ιδίως αναφορικά με το περιεχόμενο των περιοδικών τους. Στο προσκήνιο, λοιπόν, βρίσκεται ο επαναπροσδιορισμός σχέσεων: σε πρώτο πλάνο ανάμεσα στη χώρα και τη Δύση, και σε δεύτερο ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια.

Και στους κόλπους της μικρής κοινωνίας λογοτεχνών και διανοούμενων του Ηρακλείου, τουλάχιστον σε ληξιαρχικό επίπεδο, οι συνθήκες για ανανέωση έχουν πια ωριμάσει. Είδαμε ότι όσο κυκλοφορούν τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, τη σκηνή μονοπωλούν οι ώριμης ηλικίας δημιουργοί, αποκλείοντας όσους ντόπιους γεννήθηκαν μετά το 1900. Η πρώτη ομαδική προβολή της νεώτερης γενιάς συμπίπτει με τη διακοπή εκείνου του περιοδικού, τον Ιούνιο του 1928. Στο *Κρητικό Λεύκωμα* δημοσιεύονται ποιήματα και πεζά μιας ομάδας δεκατεσσάρων φοιτητών και άλλων φιλόμουσων νέων που, απογοητευμένοι όπως οι μεγαλύτεροι από την κυρίαρχη νοοτροπία στην πόλη, δηλώνουν αποφασισμένοι να προκαλέσουν «κρίσεις για 'κεινούς που το μυαλό τους φυρά πίσω από τις κουϊντες του θεάτρου, στο γλέντι και το ξενύχτι το αδιάκοπο»⁴. Χωρίς να καταφέρονται ευθέως εναντίον των πρεσβύτερων, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η συνεργασία μαζί τους δεν είναι πάντα εφικτή: «Έχουνε κι αυτοί τους

² “Annus mirabilis” κατά τη διατύπωση του Δημήτρη Τζιόβα, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα...*, ό.π., 172. Για τις (κατά πλειοψηφία αρνητικές) αντιδράσεις σημανόντων πεζογράφων της εποχής βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα 2006, 159-173.

³ Φ. Πολίτης, «Η επαρχία», *Ελεύθερον Βήμα*, 17-04-1929. Παραπέμπω από τη διεξοδική μελέτη του Λ. Βαρελά, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 12.

⁴ Πρόλογος στο *Κρητικό Λεύκωμα*, Ηράκλειο, Ιούνιος 1928.

“παλαιούς”. Το καλύτερο είναι καθείς για δικό του λογαριασμό να φροντίζει. Έτσι δεν δημιουργούνται παράπονα»⁵.

Περισσότερος χώρος για την ανάπτυξη προβληματισμών και την παρουσίαση λογοτεχνημάτων δίνεται με την κυκλοφορία της φιλοβενιζελικής *Ελευθέρας Σκέψης*, και όσων εφημερίδων ιδρύονται στη συνέχεια από συνεργάτες της. Ο αριθμός επίδοξων λογοτεχνών και κριτικών πολλαπλασιάζεται, και αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες για την ίδρυση καινούργιων συλλόγων και περιοδικών. Αντιμέτωποι με την αδιαφορία του ευρύτερου κοινού για θέματα λογοτεχνικά ή φιλολογικά, με μια ρητορεία που συγχέει την καλλιτεχνική με την πολιτική πρωτοπορία, οι νέοι σκοντάφτουν στο κυρίαρχο πολιτικό κλίμα, το οποίο περιορίζει οπωσδήποτε την απήχησή τους. Σύντομα όμως θα βρεθεί μια συμβιβαστική λύση, που επιτρέπει τη λειτουργία ενός βιώσιμου πνευματικού συλλόγου πιο καθολικού χαρακτήρα.

Παράλληλα, από το 1929 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 τυπώνεται στην πόλη ένας σημαντικός αριθμός αυτοτελών λογοτεχνικών εκδόσεων, μεταξύ των οποίων το πρώτο γνωστό μας βιβλίο με γυναικεία υπογραφή (η ποιητική συλλογή *Ροδοπέταλα* της Κατίνας Παϊζή, 1931), και τα πρώτα δείγματα γραφής από πεζογράφους που θα καταξιωθούν πανελλαδικά μετά την εγκατάστασή τους στην Αθήνα (Θέμο Κορνάρο, Γιάννη Σφακιανάκη). Δυο θνησιγενή λογοτεχνικά περιοδικά νέων διαδέχονται δυο προσωπικές εκδόσεις στίχου και κριτικής, η μία από τον ώριμο Λευτέρη Αλεξίου (*Το Κάστρο*, 1934-1938), και η άλλη από τον νεαρό αλλά ταλαντούχο Μηνά Δημάκη (*Φύλλα Τέχνης*, 1935-1937).

Αναμφισβήτητα, ο όγκος της παραγωγής και ο αριθμός συγγραφέων έχει αυξηθεί, μένει όμως να δούμε κατά πόσον ανταποκρίνονται πραγματικά στο αίτημα για ανανέωση και πρωτοπορία. Ας λάβουμε υπόψη ότι όσο και αν θέλουν να αποβάλουν το παλιό, οι νέοι είναι ακόμη άπειροι και αμήχανοι απέναντι στους μοντέρνους τρόπους γραφής. Το δίλημμα συνοψίζει στα μέσα του 1931 ο Μιχάλης Τζενάκης, ένας από τους πιο δραστήριους παράγοντες των καλλιτεχνικών σωματείων, και τακτικός αρθρογράφος για θέματα πολιτισμού:

Οι γέροι μας –καλά κρατούν τη ρουτίνα, οι νέοι μας– ή τους ακολουθούν, θλιβερό φαινόμενο πρόωρου γεροντικού μαρασμού, ή σπουν τον κύκλο, μοντερνίζουν. Οι μοντέρνοι της Δύσεως είναι πιθανόν ακατανόητοι. Οι δικοί μας είναι ακόμα και γεροντικοί πεισματάρηδες στο ύφος και στην εικόνα. Ο

⁵ Στο ίδιο, 4.

μοντερνισμός τους δεν είναι επανάστασις, αλλ' απλό συλλαλητήριο μικροαστών για τα μέτρα υπέρ των πολυτέκνων⁶.

Στην ποίηση, πάντως, το πλέον αποφασιστικό βήμα για την ανανέωση –μέσα από την απελευθέρωση των μορφών και την υιοθέτηση μιας νέας γλώσσας– θα γίνει το 1937, από τους δυο ποιητές με το μεγαλύτερο εκτόπισμα τα επόμενα χρόνια, το Μηνά Δημάκη και τον Άρη Δικταίο. Αν αναζητούμε μια τομή λαμβάνοντας υπόψη την ευρύτερη πνευματική πορεία της πόλης, μπορούμε να την ορίσουμε λίγο πιο πριν, στις αρχές του 1936. Τότε βγαίνουν οι *Κρητικές Σελίδες* της Θάλειας Καλλιγιάννη, το επόμενο λογοτεχνικό περιοδικό ευρείας κυκλοφορίας.

Αμέσως μετά τον θάνατο του Βενιζέλου, τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς, ο Μουρέλλος αποχωρεί οριστικά από τη δημοσιογραφία για να αφοσιωθεί στην ιστοριογραφία, πουλώντας την οικονομικά επισφαλής *Ελευθέρα Σκέψη*⁷. Και με την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας τον Αύγουστο, ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία του ελληνικού τύπου, όπου η λογοκρισία συνδυάζεται με μέτρα ενισχυτικά της πολιτικά ουδέτερης ή εμμέσως προπαγανδιστικής ύλης. Μπροστά σε αυτή τη νέα πρόκληση-πρόσκληση, με έργα, κριτικά σημειώματα και διαλέξεις οι λογοτέχνες και διανοούμενοι του Ηρακλείου εξακολουθούν να επεξεργάζονται την αντίδρασή τους απέναντι στην έλευση του καινούργιου στην τέχνη.

4.2. Η πόλη και ο πληθυσμός

Ο, τι χαρακτηρίζει κυρίως το Ηράκλειον είναι η έλλειψις ρυθμού και σχεδίου, η ανυπαρξία συγχρονισμένης αισθητικής εξωτερικής εμφανίσεως. Δυστυχώς το περίφημο ιστορικό Κάστρο μοιάζει περισσότερο με τσιγγανοχώρι παρά με πόλιν εις την οποίαν κατοικούν πενήντα χιλιάδες άνθρωποι, πόλιν με σφύζουσαν εμπορικήν κίνησιν, με μακράν ιστορίαν, με αρχαιολογικούς θησαυρούς αμυθήτους και μοναδικήν γεωγραφικήν θέσιν⁸.

Παρά τη συνηθισμένη δόση δημοσιογραφικής υπερβολής, η περιγραφή αυτή μας μεταφέρει την δυσανασχέτηση πολλών για την όψη και λειτουργία της πόλης τη δεκαετία του 1930. Μετά τη μαζική εισροή προσφύγων την προηγούμενη περίοδο, το Ηράκλειο εξακολουθεί να μεγαλώνει, αλλά τώρα με σαφώς ηπιότερους ρυθμούς. Από

⁶ Μιχ. Νας. [=Μιχάλης Τζενάκης], «Πνευματικές ανησυχίες» (γ'), *Ελ. Σκ.*, φ. 877/14-07-1931.

⁷ Για υπέρογκα χρέη από απλήρωτες συνδρομές κάνει λόγο ο Μουρέλλος ένα χρόνο πριν από το κλείσιμο της εφημερίδας. Βλ. *Νέον Φως*, φ. 1/18-04-1935, α/α 10.13, Αρχείο Μουρέλλου Βικελαίας Βιβλιοθήκης.

⁸ Μ., «Το Ηράκλειό μας», *Ανόρθωσις*, φ. 3949/1-12-1934.

το 1928 ως τις παραμονές του πολέμου, ο πληθυσμός αυξάνεται κατά άλλο ένα 18%, πλησιάζοντας τους σαράντα χιλιάδες κατοίκους το 1940⁹. Ταυτόχρονα, ο προβληματισμός για τον πολιτισμικό δυισμό της πόλης αρχίζει να υποχωρεί, με την πεποίθηση ότι τα ανατολίτικα στοιχεία έχουν πια αποβληθεί, όχι μόνο πληθυσμιακά, αλλά και από την άποψη της εξωτερικής εμφάνισης. «Να τώρα η σιλουέτα του Ηρακλείου στα βάθη του ορίζοντα. [...] Πού είναι όμως οι τόσο μιναρέδες του, που τρυπούσαν τον ουρανό;» αναρωτιέται ένας επισκέπτης το 1928, για να απαντήσει: «Κανένας δε στέκει πια στη θέση του! Το Ηράκλειο δεν ταράζει πια η διαπεραστική φωνή του Μουεζίνη. Είναι πέρα ως πέρα Ελληνικό, Χριστιανικό!»¹⁰. Και σε συμβολικό επίπεδο, οι σχέσεις της πόλης με τον δυτικό κόσμο επαναπροσδιορίζονται το 1935. Έναν αιώνα και πλέον μετά την καθιέρωση του ελληνοπρεπούς ονόματος Ηράκλειον, οι εμπορικοί οίκοι υιοθετούν από κοινού τον τύπο Héraclion στην αλληλογραφία τους με το εξωτερικό, στη θέση του ενετικής προέλευσης Candie¹¹.

Συνεπώς, σε μια εποχή διατράνωσης μιας αμιγώς ελληνικής ταυτότητας, οι επιδιώξεις επαναπροσδιορίζονται: πώς θα μπορέσει η πόλη να ανταποκριθεί στον ρόλο που της αναλογεί με βάση την οικονομική της δύναμη, το πλούσιο ιστορικό της παρελθόν, αλλά και το σημαντικό κεφάλαιο που διαθέτει στον τομέα των γραμμάτων και των τεχνών; Μέρος της απάντησης βρέθηκε με την καλλιέργεια του ενδιαφέροντος για τις εγχώριες παραδόσεις.

Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την θεσμοθέτηση του Καλοκαιρινείου Λαογραφικού Διαγωνισμού το 1929, με στόχο την περισυλλογή ιστορικού και λαογραφικού υλικού¹², ως ενδεικτικό μιας στροφής που έχει καταγραφεί σε εθνικό επίπεδο. Ξέρουμε όμως ότι, όπως και με την αποβολή των ανατολίτικων στοιχείων και την υιοθέτηση των ευρωπαϊκών τρόπων, πρόκειται για μια σωρευτική διαδικασία, με διαρκείς διακυμάνσεις. Τα ίχνη της εντοπίσαμε τις προηγούμενες δεκαετίες, στα πρώτα λαογραφικά περιοδικά της πόλης, και στην ευκαιρία για επαναξιολόγηση της τοπικής ιστορίας που δόθηκε με την οριστική αποχώρηση των Μουσουλμάνων. Στα ίδια

⁹ Χ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», ό.π., 137.

¹⁰ «Το Μαράθσειο Διδασκαλείο στην Κρήτη», *Ανόρθωσις*, φ. 2017/03-07-1928. Στα μάτια των επισκεπτών από τη Δύση, τα ανατολίτικα στοιχεία θα είναι εμφανή και τα επόμενα χρόνια. Βλ. τις διαπιστώσεις του Henry Miller το 1939, και του Jean Cocteau το 1952, στην ανθολογία *Ηράκλειο, μια πόλη στη λογοτεχνία*, ό.π., 87-88 και 72-73 αντίστοιχα.

¹¹ «Η μετονομασία της πόλεώς μας εις το εξωτερικόν», *Ανόρθωσις*, φ. 4008/12-02-1935. Ο Στέφανος Νικολαΐδης (Μ. Παρλαμάς, «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα...», ό.π., 313) καταγράφει την καθιέρωση της επωνυμίας Ηράκλειον «αντί της προτέρας Χάνδαξ και Κάνδια» το 1831.

¹² «Ιστορικός και λαογραφικός διαγωνισμός», *Ελ. Σκ.*, φ. 394/26-11-1929.

πλαίσια εντάσσεται η επανεξέταση του ιστορικού ρόλου των δυτικών δυνάμεων. Τον Ιούνιο του 1913, μέσα στον γενικό ενθουσιασμό για την έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων και την Ένωση της Κρήτης, θεμελιώθηκε μια αναθηματική στήλη προς τιμήν των Γάλλων που έσπευσαν υπό τον Δούκα Beaufort να ενισχύσουν τον ενετικό Χάνδακα το 1669, στο τέλος του Κρητικού Πολέμου. Όπως θα περίμενε κανείς, την εκδήλωση των αποκαλυπτηρίων απαθανάτισε στιχουργικά ο «εθνικός» ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης¹³. Αλλά το 1925, σχολιάζοντας το μνημείο στον απόηχο της μικρασιατικής καταστροφής, ο Μουρέλλος αναρωτιέται για τον Beaufort: «Πώς υποστήριξε έναν τύραννο το Βενετσάνο που τυραννούσε εν ονόματι του Σταυρού κατά άλλου που έσφαζε εν ονόματι του Μωάμεθ; Κι οι δυο για τη φυλή μας ήταν τύραννοι, κι οι πρώτοι χειρότεροι και απαισιώτεροι γιατί ήταν πάντα δόλιοι και δολοφόνοι»¹⁴.

Από εκεί και μετά, ο δημόσιος χώρος διακοσμείται με έναν αυξανόμενο αριθμό νέων αγαλμάτων και κατασκευών που αποδίδουν τιμή σε ανώνυμους και επώνυμους Έλληνες, λόγιους και ήρωες της τοπικής και πανελλήνιας ιστορίας. Ξεκινώντας από τον άγνωστο στρατιώτη το 1928, και το Ηρώον για την εθνική εκατονταετηρίδα το 1930¹⁵, τα αποκαλυπτήρια πύκνωσαν στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά, που δεν έχανε ευκαιρία για τελετές με χαρακτήρα εθνικής εορτής.

Τα ενδιάμεσα χρόνια σημαδεύονται από την εντεινόμενη οικονομική κρίση, που κατά μια άποψη έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη στροφή προς τα μέσα και στον πνευματικό τομέα, αφού η χώρα αναγκάστηκε να αναπτύξει μεγαλύτερο βαθμό αυτάρκειας. Στον τοπικό τύπο η έναρξη της κρίσης καταγράφεται τουλάχιστον ένα χρόνο πριν από το κραχ του 1929, μετά την πτώση των τιμών στα εξαγώγιμα αγροτικά προϊόντα και τη διολίσθηση της δραχμής¹⁶. Σύμφωνα με τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του 1930, η πόλη διαθέτει είκοσι και πλέον εργοστάσια άξια λόγου, αναμφίβολα όμως μερικοί κλάδοι βρίσκονται σε καθοδική πορεία. Το εμπόριο κίτρου καταρρέει, και λίγο αργότερα η τοπική καπνοβιομηχανία πέφτει θύμα της παρατηρούμενης υπερσυγκέντρωσης οικονομικής δραστηριότητας στην πρωτεύουσα¹⁷.

¹³ «Επί των αποκαλυπτηρίων της αναθηματικής στήλης των εν τη πολιορκία του Ηρακλείου Γάλλων ιπποτών», Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης (επιμ.), *Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης...*, ό.π., 508-509.

¹⁴ Μ., «Η απόκρυφη και φανερή ζωή του Κάστρου», *ΝΕφ.*, φ. 3172/25-10-1925.

¹⁵ «Το μνημείον των πεσόντων», *Ανόρθωσις*, φ. 2022/08-07-1928 (το άγαλμα του άγνωστου στρατιώτη, έργο του Χ. Νάτσιου), και φ. 2696/08-10-1930 (οι εκδηλώσεις της εκατονταετηρίδας).

¹⁶ «Πώς επήλθε στον νομόν μας η κρίσις», *Ελ. Σκ.*, φ. 29/12-09-1928, και στο ευρύτερο πλαίσιο, Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Λονδίνο: Penguin 1998, 106-116.

¹⁷ Για τη γενικότερη τάση, από την οποία υπέφεραν πολλές επαρχιακές πόλεις, βλ. Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», ό.π., 144-145. Πλήγμα στις μικρές καπνοβιομηχανίες του Ηρακλείου

Σε συλλογικό επίπεδο, η περίοδος ανοίγει και κλείνει με ογκώδεις διαδηλώσεις: τα μεγάλα αντιφορολογικά συλλαλητήρια που διοργανώθηκαν στο Ηράκλειο και τα γύρω χωριά αρχές του 1928 προκάλεσαν ανησυχίες ακόμη και στον αθηναϊκό τύπο για την κατάλυση του κράτους, ενώ η χρήση κατασταλτικών πρακτικών κορυφώθηκε τον Αύγουστο του 1935, όταν μια διαδήλωση σταφιδεργατών κατέληξε σε αιματηρές συγκρούσεις με την αστυνομία και το στρατό, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν έξι διαδηλωτές. Παραμονές της μεταξικής δικτατορίας η πόλη διαθέτει ένα οργανωμένο Εργατικό Κέντρο με τη συμμετοχή είκοσι δύο σωματείων, αλλά η αντίστροφη μέτρηση έχει αρχίσει. Τον Ιούνιο του 1936 ματαιώνεται η δεύτερη προγραμματισμένη επίσκεψη του Δημήτρη Γληνού στο Ηράκλειο, και πέντε στελέχη του Εργατικού Κέντρου συλλαμβάνονται και εκτοπίζονται¹⁸.

Η γενικότερη ανησυχία αποτυπώνεται στα ονόματα και τις επιδιώξεις νέων οργανώσεων: στον Αντικομμουνιστικό Σύλλογο Ηρακλείου το 1931, και τον Λαϊκό Πολιτικό Σύλλογο τον επόμενο χρόνο, με δεδηλωμένο σκοπό «την εξέτασιν των οικονομικών ζητημάτων του δυσπραγούντος συνόλου»¹⁹. Από τις στήλες των εφημερίδων εκτοξεύονται κατηγορίες εναντίον «αρχικομμουνιστών» διανοούμενων και συγγραφέων (π.χ. του Γιάννη Σφακιανάκη, και γενικότερα των μελών της Πνευματικής Κοινότητας), οι οποίες μπορούν κατά ένα μέρος να αποδοθούν στον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ φιλοβενιζελικών εφημερίδων. Χονδροειδείς επεμβάσεις της λογοκρισίας σε λογοτεχνικά κείμενα δεν μας είναι γνωστές στο Ηράκλειο αυτά τα χρόνια, αν και η πρώτη ποιητική συλλογή του νεαρού Κωστή Φραγκούλη *Μ' ανοιχτά φτερά* κατασχέθηκε και καταστράφηκε αμέσως μετά την κυκλοφορία του στην Αθήνα το 1930, «αφού η λογοκρισία της εποχής θεώρησε ορισμένους στίχους σαν υπομονευτικά μηνύματα κατά του καθεστώτος»²⁰. Προς το τέλος της υπό εξέταση περιόδου, τουλάχιστον ένας τακτικός αρθρογράφος της *Ελευθέρας Σκέψης* τιμωρήθηκε

και άλλων περιφερειακών κέντρων αποτέλεσε η δημιουργία του μεγάλου εργοστασίου Παπαστράτου στον Πειραιά το 1931.

¹⁸ Άννα Μανουκάκη-Μεταξάκη, «Το συνδικαλιστικό κίνημα στο Νομό Ηρακλείου από το 1929 ως τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2005, Γ'1, 395-411. Τα γεγονότα του 1935 κατέγραψε λεπτομερώς ο *Ριζοσπάστης*, από το φύλλο της 25^{ης} Ιουλίου.

¹⁹ «Γύρω στην πόλι μας», *Ανόρθωσις*, φ. 3183/04-06-1932.

²⁰ Κωστής Σ. Φραγκούλης, *Μ' ανοιχτά φτερά*, Αθήνα 1930 - Ηράκλειο 2002, σημείωση μετά τη σελίδα περιεχομένων.

με εκτοπισμό στη Σητεία, απ' όπου όμως μπόρεσε να στείλει επιστολές διαμαρτυρίας στις εφημερίδες²¹.

Στον τομέα των υποδομών, τα μεγάλα έργα εκσυγχρονισμού (λιμάνι, δίκτυα ηλεκτροφωτισμού κλπ.) συνεχίζονται χωρίς να ολοκληρωθούν. Το οδικό δίκτυο της ενδοχώρας επεκτείνεται διαρκώς, σε σημείο που γίνεται λόγος για την σταδιακή κατάργηση της ατμοπλοϊκής γραμμής στα βόρεια παράλια (το λεγόμενο πλοίο «του γύρου»). Μετά την οδική σύνδεση των δυο μεγαλύτερων πόλεων στο νησί, η άφιξη σημαντικού αριθμού Χανιωτών του Συλλόγου Αυτοκινητιστών την άνοιξη του 1931 χαιρετίζεται ως έναρξη του εσωτερικού τουρισμού, με το αιχμηρό σχόλιο πως: «Έτσι αποδεικνύουν ότι δεν είναι μόνον οι ξένοι που επιθυμούν να μάθουν τον κρητικό πολιτισμόν»²². Πάντως, η κατάσταση των δρόμων παραμένει μάλλον αποκαρδιωτική, κρίνοντας από την περιγραφή δυο νεαρών Γαλλίδων επιστημόνων: «Λίγο η λάσπη των μουλαρόδρομων, λίγο οι πέτρες και οι θάμνοι, όποιος ταξιδεύει με αυτοκίνητο δεν ξέρει ποτέ εάν θα φθάσει στον προορισμό του, παρόλο που το όχημά του, σε πινακίδα με μεγάλα γράμματα, γράφει “Εξπρές”»²³.

Όπως και σε ολόκληρη την Ευρώπη, οι νέες μορφές ψυχαγωγίας που εμφανίζονται τώρα στο Ηράκλειο βασίζονται στις τεχνολογικές εξελίξεις, και την καλλιέργεια προτύπων σωματικής ομορφιάς και υγείας. Προς τα τέλη του 1931 εγκαινιάζεται ο ομιλών κινηματογράφος, και λίγο αργότερα ο τύπος σημειώνει με ικανοποίηση πως το ραδιόφωνο ακούγεται πλέον και σε απόμερους δρόμους. Η καρικατούρα του ιδανικού υποψήφιου γαμπρού, όπως αποτυπώνεται στην κωμωδία *Οι αρραβώνες της Νάσης* των Μ. Αναστασίου και Β. Φρέρη (1930)²⁴, με αθλητικό παράστημα και όρεξη να ασχοληθεί με το τένις, παραπέμπει στο κατεξοχήν αστικό περιβάλλον άθλησης και κοινωνικής συναναστροφής του Ομίλου Αντισφαίρισης και Αθλοπαιδιών Ηρακλείου, με έτος ίδρυσης το 1928. Ένας χώρος και ένα άθλημα που, όπως παρατηρήθηκε, καταδεικνύουν τη σταδιακή χειραφέτηση των νεαρών αστών

²¹ Μιχάλης Τζενάκης, «Οι καταδιωκόμενοι ιδεολόγοι», *Ελ. Σκ.*, φ. 1415/17-12-1935 και «Αι εορταί των εξορίστων», *Ελ. Σκ.*, φ. 1420/22-12-1935. Για την πολιτική δίωξη της εφημερίδας *Ανόρθωσις* βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 63.

²² «Οι αυτοκινητισταί Χανίων», *Ελ. Σκ.*, φ. 802/11-04-1931. Πρόκειται προφανώς για πλάγια αναφορά στα ανάκτορα της Κνωσού, πρώτο τουριστικό αξιοθέατο του νησιού, που εγγράφονται ως σημαντικό πολιτισμικό κεφάλαιο της ανατολικής Κρήτης, στα πλαίσια της τοπικιστικής άμιλλας με τους δυτικούς νομούς.

²³ Marthe Oulié και Mariel Jean-Brunhes, «Κρουαζιέρα στην Κρήτη», *National Geographic*, Φεβρουάριος 1929, αναδημ. στο *Βήμα*, 30-04-2003, 47.

²⁴ Μ. Αναστασίου – Β. Φρέρης, «Οι αρραβώνες της Νάσης», *Νέα Εστία*, τχ. 118 (1931) 1210-1214 και τχ. 119 (1931) 1256-1262.

γυναϊκών²⁵, επιτρέποντας τη διεύρυνση του κοινωνικού τους κύκλου εκτός οικογένειας: αρκετές από τις γυναίκες στον όμιλο είναι νεαρές δασκάλες, κόρες εύπορων οικογενειών που ασχολούνται και με τη συγγραφή.

Στο αστικό τοπίο, την εξαφάνιση των μιναρέδων ακολουθούν άλλες αλλαγές που υποδεικνύουν την πορεία του εξευρωπαϊσμού και του εκμοντερνισμού. Το 1930 εγκαινιάζεται το πρώτο πολυώροφο κτίριο της πόλης με ασανσέρ: προϊόν της συσσώρευσης πλούτου από το εξαγωγικό εμπόριο, και στέγη μεταξύ άλλων της αριστοκρατικής Λέσχης Ηρακλείου, το Μέγαρο Φυτάκη ολοκληρώνεται την ίδια χρονιά που, σε κοντινή απόσταση, ο Άρθουρ Έβανς τελειώνει τις δικές του ανακατασκευές κτιρίων στα παλάτια της Κνωσού, αξιοποιώντας τις πλαστικές ιδιότητες του μπετόν αρμέ. Εγχείρημα το οποίο προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στον αυξανόμενο αριθμό επισκεπτών, κατά μια πρόσφατη ανάγνωση συνιστά ένα από τα πιο τολμηρά πειράματα του μοντερνισμού²⁶.

Ακόμη και αν τα ανάκτορα και ο αναπλασμένος μινωικός ρυθμός βρήκαν γρήγορα πρόθυμους μιμητές στον χώρο της αρχιτεκτονικής (ξεχωρίζει το Ηρώον της πόλης για την εθνική εκατονταετηρίδα, 1930), στη λογοτεχνία, με εξαίρεση την ανολοκλήρωτη *Οδύσεια* του πρωτοπόρου Καζαντζάκη, το ατώτερο εκείνο παρελθόν δεν κατέχει ακόμη σημαντική θέση στα κείμενα των Ηρακλειωτών. Η αξιοποίηση εικονιστικών και άλλων στοιχείων θα εντατικοποιηθεί το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, με τη συνεπικουρία της μεταξικής δικτατορίας.

Προς το παρόν, ακόμη και στο επίπεδο της δημοσιογραφίας η απευθείας ροή πληροφοριών από το χώρο των ανασκαφών προς την πόλη θα πρέπει να είναι περιορισμένη, αφού κατά καιρούς οι εφημερίδες σημειώνουν με απογοήτευση πως αναγκάζονται να αναδημοσιεύουν σε μετάφραση την αρθρογραφία του Έβανς στους *Τάιμς* του Λονδίνου. Τα παράπονα είναι ενδεικτικά μιας ετεροβαρούς, αποικιοκρατικού τύπου σχέσης μεταξύ των Βρετανών ανασκαφέων της Κνωσού και της τοπικής κοινωνίας, με τους πρώτους να μην αισθάνονται την ανάγκη να κοινοποιούν τα αποτελέσματα των ερευνών τους στο μορφωμένο κοινό της πόλης²⁷.

²⁵ Eric Hobsbawm, *The Age of Empire*, Νέα Υόρκη 1989, 182. Για το Ηράκλειο, βλ. Θάλεια Καλλιγιάννη, *Ναθαλία, η μεγάλη ένοχη*, Αθήνα 1962, 79 και 110.

²⁶ Γ. Ζ[εβελάκης], «Τι είδε ο Ουράνης στην Κνωσό», *Τα Νέα*, 23-08-2008, και Cathy Gere, *Knossos and the Prophets...*, ό.π., 108-109.

²⁷ Στην ανοικτή επιστολή «Αι ανακαλύψεις του κ. Έβανς», *Ανόρθωσις*, φ. 2611/02-07-1930, διαβάζουμε: Δεν νομίζετε πως προκαλεί τουλάχιστον τον... γέλωτα το γεγονός οι απέχοντες ημισεϊάν ώραν της Κνωσού, να πληροφορούνται τόσον σπουδαίας ανακαλύψεις από το Λονδίνον και ύστερα από τον άλλον κόσμον;». Για τη συγκαταβατική στάση των ξένων αρχαιολόγων απέναντι στον «ξεπεσμένο» ντόπιο πληθυσμό γενικότερα, βλ. Yannis Hamilakis, «The colonial, the national and the

Έτσι, θεμελιώδη ρόλο στην επιστημονική εκλαΐκευση της αρχαιολογίας εξακολουθεί να διαδραματίζει αυτή την περίοδο ο Σπύρος Μαρινάτος, με διαλέξεις και δημοσιεύσεις.

Σε χρόνια επαναπροσδιορισμού σχέσεων και ταυτοτήτων, προβάλλει έντονα ο προβληματισμός για τη στάση του κέντρου απέναντι στην περιφέρεια. Όπως και στη συζήτηση για τον πνευματικό ρόλο της επαρχίας, εδώ εντοπίζεται άλλο ένα σημείο τριβής με την Αθήνα. «Το Ηράκλειο από απόψεως αρχαιολογικής αξίας, ευρίσκεται ασφαλώς εις ίσην μοίραν με τας Αθήνας. Και αν δια την πρωτεύουσαν εκδηλώνεται το ενδιαφέρον ολοκλήρου του έθνους και της Κυβερνήσεως και λαμβάνονται μέτρα δια λαμπροτέραν εμφάνισίν της, δεν βλέπομεν τον λόγον δια τον οποίον δεν έπρεπε να λαμβάνεται η ίδια μέριμνα και υπέρ του Ηρακλείου», καταλήγει απαυδισμένα ο δημοσιογράφος της *Ανόρθωσης* που είδαμε παραπάνω. Αυτή ακριβώς τη δυσαρέσκεια, που απαντά σε ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων, από τις υποδομές μέχρι την κρατική μέριμνα για τους λογοτέχνες, θα εκμεταλλευτεί με επιδέξιο τρόπο το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, καταλογίζοντας στον κομματισμό όλα τα δεινά.

4.3. Εξελίξεις στην παιδεία

Στον φιλελεύθερο τύπο, η αρθρογραφία Ηρακλειωτών εκπαιδευτικών για την κατάσταση της παιδείας απηχεί τους γενικότερους φόβους για κοινωνική ανατροπή. Ακόμη και αν ευδοκιμούν οι αριθμοί μαθητών και σχολείων, διαπιστώνεται ότι η κλασική παιδεία εξακολουθεί να βασιλεύει σε βάρος της πρακτικής, οδηγώντας σε υπερπαραγωγή ανέργων αποφοίτων γυμνασίου και πτυχιούχων. Το ζήτημα δεν είναι καινούριο: είδαμε τον τρόπο που το έθιξε ο Αντώνης Βορεάδης ήδη από το 1893. Πάντως, το 1930 ο Μιχαήλ Σηφάκης εκφράζει τις ίδιες ακριβώς ανησυχίες με τον Βενιζέλο, σημειώνοντας πως με την παρούσα κατάσταση «δημιουργείται σιγά-σιγά ένα πνευματικό προλεταριάτο, το οποίον μπορεί να καταντήσει μια μέρα επικίνδυνο στο κοινωνικό μας καθεστώς»²⁸.

Πράγματι, παρά τη μείωση μαθητών που παρατηρήθηκε μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης²⁹, οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί. Το 1932 ο νομός Ηρακλείου

local: legacies of the 'Minoan' past», στον τόμο *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans'*, επιμ. Y. Hamilakis και N. Momigliano, *Creta Antica* 7 (2006) 149.

²⁸ Μ. Σηφάκης, «Το εκπαιδευτικό πρόβλημα», *Ελ. Σκ.*, από φ. 606/12-08-1930. Ανάλογες σκέψεις διατύπωσαν πολλοί ακόμη εκπαιδευτικοί. Πρβλ. τις απόψεις του Βενιζέλου όπως τις καταγράφει ο Αλέξης Δημαράς, «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., 27-28.

²⁹ Π. Φιλόπουλος, «Σχολεία μέσης και δημοτικής εκπαιδευσεως εν Κρήτη», *Μύσων* 1933, 29.

διαθέτει ογδόντα δημοτικά σχολεία με πάνω από επτά χιλιάδες μαθητές, έντεκα δευτεροβάθμια σχολεία διαφόρων τύπων (4 Γυμνάσια) και το διδασκαλείο. Θα νόμιζε κανείς ότι οι προϋποθέσεις για την εξάλειψη του αναλφαβητισμού είχαν εξασφαλιστεί, αλλά ο Σηφάκης διατείνεται πως η λεγόμενη «λαϊκή» εκπαίδευση αποτελεί «άθλια παρωδία»: το 30% των παιδιών δεν παρακολουθεί το δημοτικό καν, και μόνο το 25% όσων εγγράφονται κατορθώνουν να αποφοιτήσουν. Επιπλέον, εκφράζονται αμφιβολίες για την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης: «Είναι αλήθεια αδιαφιλονίκητη ότι τώρα και είκοσι χρόνια οι νέοι που έβγαιναν από το Γυμνάσιο και το Πανεπιστήμιο ήσαν πολύ καλύτερα καταρτισμένοι από τους σημερινούς. Από το Γυμνάσιο σαν έβγαινε κανείς, θεωρούνταν αληθινά λόγιος»³⁰. Όπως και ο Βενιζέλος, ο Ηρακλειώτης εκπαιδευτικός προκρίνει την επιστροφή σε ένα αυστηρότερο σύστημα επιλογής μαθητών Γυμνασίου, τη βελτίωση της δημοτικής εκπαίδευσης και την άσκηση πολιτικών που θα στρέψουν τους νέους ξανά προς την καλλιέργεια της γης. Πολλές είναι οι φωνές που ζητούν την αναβάθμιση της γεωργικής εκπαίδευσης, με σκοπό τον περιορισμό της ανεργίας και της αστυφιλίας³¹.

Τα προβλήματα αυτά μαζί με άλλα στόχευε να αντιμετωπίσει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των χρόνων 1929-1933, η οποία όμως ακυρώθηκε στην πράξη από τις διάδοχες συντηρητικές κυβερνήσεις. Μια από τις πιο προοδευτικές ρυθμίσεις αφορούσε στην κατάργηση του ενός και μοναδικού εγχειριδίου σε κάθε σχολικό μάθημα, και τη δυνατότητα παράλληλης χρήσης «βοηθητικών βιβλίων» και «ελεύθερων αναγνωσμάτων». Ούτε και αυτό το μέτρο πρόλαβε να εφαρμοστεί³², δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι τονώθηκε το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών για τη συγγραφή σχολικών βιβλίων. Τη δεκαετία του 1930 τυπώνονται στο Ηράκλειο παραπάνω από 30 βιβλία για χρήση στο Δημοτικό³³, συλλογές παιδικής ποίησης και παραμυθιών και άλλα συναφή έργα, πολλά γραμμένα από τις δασκάλες που εμφανίστηκαν και στις *Κρητικές Σελίδες*.

Μελετητές της μεταρρύθμισης σημειώνουν την ατολμία της σε σχέση με το γλωσσικό ζήτημα. Συνταγματικό κώλυμα για την ευρύτερη χρήση της δημοτικής δεν

³⁰ Μ. Σηφάκης, *ό.π.*

³¹ Βλ. π.χ. τη διάλεξη της παιδαγωγού Μαρίκας Αμαριώτου για «Το αγροτικό ζήτημα», *Ανόρθωσις*, φ. 2479/08-01-1930, και την αρθρογραφία του Στ. Αλοΐζου στην ίδια εφημερίδα από φ. 2660/30-08-1930.

³² Χαρακτηριστικά είναι τα όσα καταθέτει ο Γυμνασιάρχης Ηρακλείου (1932-1934) –και μετέπειτα καθηγητής Φιλοσοφίας στο ΑΠΘ– Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Απομνημονεύματα. Βιογραφική μυθιστορία*, Αθήνα: ΜΙΕΤ 1993, 424.

³³ Βλ. τον κατάλογο των εκδόσεων Αλικιώτη, Ηράκλειο 1939. Τα σχολικά εγχειρίδια εξαιρέθηκαν από την καταγραφή αυτοτελών εκδόσεων στο Παράρτημα 2, για το λόγο ότι είναι βιβλία υποχρεωτικής χρήσης που απευθύνονται μόνο σε μαθητές.

υπήρχε πλέον, αλλά οι κοινωνικές αντιστάσεις παραήταν ισχυρές για να αποτολμήσει η κυβέρνηση πειραματισμούς³⁴. Αν και μεγάλη μερίδα ενεργών εκπαιδευτικών της πόλης υποστήριζε ενεργά τη γλωσσική αλλαγή, στη δουλειά και σε επιστημονικές εργασίες ήταν αναγκασμένοι να κάνουν τους απαραίτητους συμβιβασμούς. Έτσι και ο Σταύρος Μπουρλώτος, διευθυντής του Διδασκαλείου Ηρακλείου και της μετέπειτα Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Το 1930 προβλήθηκε από την *Καθημερινή* ως πύρινος δημοτικιστής, με αφορμή τη συμμετοχή του στο πανελλήνιο Συνέδριο Διευθυντών Διδασκαλείων. Δυο χρόνια αργότερα όμως, πιεσμένος από νεαρό δημοτικιστή δημοσιογράφο του Ηρακλείου, ο ίδιος εξηγεί γιατί επέλεξε να γράψει στη μικτή την τελευταία του μελέτη, με τον σχοινοτενή τίτλο *Αι φιλοσοφικά και παιδαγωγικά αρχαί, αι κρατήσασαι από της εποχής της Αναγεννήσεως μέχρι του 19ου αιώνας*:

Το βιβλίο μου, βλέπετε, δεν απευθύνεται μόνο, όπως σας είπα προ ολίγου, στους διανοούμενους. Απευθύνεται και στο λαό. Κι' ο λαός δεν έχει ακόμη σε υπόληψη τη γλώσσα του, γιατί δεν έχει αντιληφθεί κατάβαθα το γλωσσικό ζήτημα. Ύστερα και τα περισσότερα επιστημονικά βιβλία γράφονται, και σήμερα, στην καθαρεύουσα, όταν μάλιστα έχουν κάποιο εκλαϊκευτικό σκοπό. Όσοι θέλουν να γίνει η ιδέα τους κτήμα του λαού, προσπαθούν να μην ανοίγουν χάσματα ανάμεσά τους και της λαϊκής αντιλήψεως³⁵.

Αν δεν πρόκειται για απλή υπεκφυγή (πόση απήχηση θα είχε άραγε ένα τέτοιο πόνημα στο λαό;), η στάση αυτή αναδεικνύει τη γενικότερη συντήρηση που αποτελούσε εμπόδιο σε μια ουσιαστική μεταρρύθμιση. Ευθυγραμμίζεται με την κυρίαρχη άποψη για την επιστημονική συγγραφή, και είναι σαφώς πιο συμβιβαστική από εκείνη που είδαμε να προωθείται στα *Νεοελληνικά Γράμματα*. Πάντως, με τη συμμετοχή τους στην πνευματική ζωή εκτός σχολείου, ο Μπουρλώτος και άλλοι εκπαιδευτικοί συνέχισαν με έμμεσο τρόπο τον αγώνα τους. Μνημονεύω τη «λογοτεχνική και επιστημονική» απόδοση του πλατωνικού διαλόγου *Ευθύφρων ή περί οσίου* (1933), δεύτερο κείμενο μιας σειράς μεταφράσεων του τότε Γυμνασιάρχη Ηρακλείου Βασίλη Τατάκη, το οποίο επαινέθηκε για την εξαιρετική χρήση της δημοτικής³⁶.

Και στον αυξανόμενο αριθμό διαλέξεων, ανάλογα με το θέμα και το ακροατήριο, η δημοτική κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος. Με κάποιες

³⁴ Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση 1922-1940», ό.π., 209.

³⁵ Άρης Χατζηδάκης, «Δημοσιογραφικοί περίπατοι», *Ελ. Σκ.*, φ. 1075/11-08-1932.

³⁶ «Ο *Ευθύφρων* του Πλάτωνος», *Ανόρθωσις*, φ. 3467/10-05-1933.

εξαιρέσεις, στα γραπτά και τις ομιλίες τους οι νεώτεροι αποστρέφονται την καθαρεύουσα όχι μόνο ως γλώσσα λογοτεχνικής δημιουργίας, αλλά και ως μεταγλώσσα για την ανάλυσή της.

4.4. Πνευματική ζωή και σύλλογοι

Από το φθινόπωρο του 1930 ως το 1932 ένας σημαντικός χώρος συναναστροφής φιλότεχνων μένει ανενεργός, καθώς ο δημιουργός του Studio Λευτέρης Αλεξίου βρίσκεται στη Γερμανία για μετεκπαίδευση. Επιπλέον, οι καλλιτεχνικοί σύλλογοι από τη δεκαετία του 1920 πέφτουν σε αδράνεια, αφήνοντας ένα κενό στην οργανωμένη πνευματική ζωή.

Όπως είδαμε την προηγούμενη περίοδο, ο σπόρος για την ανάληψη νέας συλλογικής δράσης πέφτει με το ξεκίνημα της συζήτησης στον τύπο – από τη διάγνωση προχωρά κανείς στην θεραπεία. Δυο χρόνια μετά τα σύντομα σχόλια στο *Κρητικό Λεύκωμα* («Εξόν από τα *Νεοελληνικά Γράμματα* καμία άλλη προσπάθεια δεν είναι σοβαρή. Στο Ρέθυμνο και τα Χανιά κάτι γίνεται, μα μικρά και 'κει πράματα»)³⁷, αξίζει να σταθούμε σε μια ανάλυση που επιχειρεί ο Γιάννης Σφακιανάκης το 1930, ακριβώς επειδή ξεπερνά τις συνήθεις μεμψιμοιρίες για την επικράτηση του υλισμού, θίγοντας ζητήματα ευρύτερου ενδιαφέροντος. Κατά τον ίδιον οι μικρές πόλεις υποφέρουν απέναντι στο κέντρο, αφού επικρατεί ένας «υπερδιανοητικός υδροκεφαλισμός, που τα υπόλοιπα μέρη βρίσκονται σε δυσαναλογία με το κεφάλι»³⁸, ενώ για την πνευματική μετανάστευση παραδέχεται ότι «ο Καζαντζάκης στο Ηράκλειο όσο κι αν ήταν ανώτερο και εξαιρετικό ταλέντο θα 'μενε πάντα ένας μέτριος λογοτέχνης, μα δε θα γινόταν ποτέ μεγάλος σα σήμερα». Άλλη μια πτυχή του ζητήματος είναι η επιβολή συγκεκριμένης καλλιτεχνικής μανιέρας, σε βάρος του τοπικού χρώματος:

Μα κι' ακόμη όταν οι δυνάμεις αυτές μένουν στον τόπο τους δέχονται τόσο πολύ την επίδραση όχι μόνο της πρωτεύουσας μα και του υπόλοιπου κόσμου έτσι που γίνονται αγνώριστες και χάνουν το ντόπιο χρώμα κάτω από την ξένη επίδραση.

Έτσι έχουμε το σνομπισμό να κυριαρχεί απ' όλες τις μεργιές. Εδώ ακόμη στο Ηράκλειο, το κάθε τι έχει τη σφραγίδα της πρωτεύουσας. Αν εξαιρέσουμε μερικές τάσεις με βάση το ντόπιο θέμα και τέτοιες έχουμε του κ. Μουρέλλου

³⁷ *Κρητικό Λεύκωμα*, ό.π., 3.

³⁸ Γιάννης Θέμελης [=Γιάννης Σφακιανάκης] «Η πνευματική μας ζωή – Ηράκλειο και διανόησης», *Ελ. Σκ.*, από φ. 709/17-12-1930. Το συγκεκριμένο απόσπασμα στο φ. 712/20-12-1930.

*στη λογοτεχνία και Μαρκογιαννάκη στη ζωγραφική, οι υπόλοιπες είναι τονισμένες πάνω σε ξενικό μοτίβο με τη σφραγίδα της πρωτεύουσας και εμπνευσμένες από τη ζωή της*³⁹.

Συνειδητά ή όχι, εδώ ο Σφακιανάκης υιοθετεί μια θέση ανάλογη με αυτή που διατύπωσε στην Αθήνα ο Πέτρος Χάρης δυο μήνες νωρίτερα, ζητώντας από την επαρχία να αποκτήσει μεγαλύτερη αυτάρκεια⁴⁰. Στο Ηράκλειο το ζήτημα του «άγχους της επιρροής» θα κορυφωθεί την άνοιξη του 1938, όταν ο Μενέλαος Παρλαμάς θα κατηγορήσει τους ντόπιους λογοτέχνες για άχρωμο μιμητισμό της πρωτεύουσας και σκοτεινή γραφή.

Για την ώρα, ο Σφακιανάκης επικεντρώνεται στην έλλειψη συνεργασίας και επικοινωνίας μεταξύ δημιουργών και κοινού. Η πόλη δεν υστερεί στον όγκο της πνευματικής παραγωγής, αλλά στη διάδοσή της. «Τι κι' αν υπάρχουν τα ταλέντα που τιμούν το Κάστρο με τη πέννα τους; Ποιους από μας τους διάβασε, ποιος τους άκουσε και ποιος στο τέλος τους ένοιωσε; Τον κ. Μουρέλλο, τον Φρέρη, τον Αλεξίου, τον Αναστασίου, το Δελιβασίλη, Σταυράκη, Μαρκογιαννάκη, Πετράκη και τόσους άλλους παλιούς και καινούργιους που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε, τους γνωρίζουμε περισσότερο ως ιδιώτες παρά σαν συγγραφείς και καλλιτέχνες»⁴¹.

Σημειώνω ότι το κέντρο βάρους του προβληματισμού έχει μετατοπισθεί σε σχέση με τα όσα έλεγε ο μη Κρητικός Βελ. Φρέρης έξι χρόνια νωρίτερα: εκείνος πάσχιζε να εντάξει το Ηράκλειο στις πόλεις με φιλολογική ζωή, παρουσιάζοντας στο κοινό έργα και συγγραφείς από όλη τη χώρα. Επιπλέον, μέσα από την Καλλιτεχνική Συντροφιά τον είδαμε να κομίζει στο νησί έργα ξένων θεατρικών συγγραφέων. Αλλά μετά την κυκλοφορία των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* και αρκετών άλλων λογοτεχνικών εκδόσεων, ο Σφακιανάκης δίνει βαρύτητα στη δουλειά που έχει πλέον συντελεστεί σε τοπικό επίπεδο, θέλοντας να τη συνδέσει με την προηγούμενη ιστορική παράδοση. Έτσι, απευθύνοντας πρόσκληση συμμετοχής σε έναν καινούργιο πνευματικό σύλλογο με το όνομα Πνευματική Κοινότητα Ηρακλείου, δίνει το αρχικό στίγμα των προθέσεων:

Να βγάλουμε από την αφάνεια, το ντόπιο πνεύμα και να δώσουμε την πρέπουσα τιμή και θέση σ' ό,τι δικό μας υπάρχει και υπήρχε πρώτα και

³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁰ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 33-35, όπου και η άποψη του περιοδικού *Κυκλάδες* στη Σύρο για την κεντρομόλο δύναμη της πρωτεύουσας ως εμπόδιο στην αυτάρκεια της περιφέρειας.

⁴¹ Γιάννης Θέμελης, ό.π., *Ελ. Σκ.*, φ. 712/20-12-1930.

*ύστερα από το ποιητή της Ερωφίλης και του Ερωτοκρίτου ως τα σήμερα. Όσοι πιστεύετε σ' ένα τέτοιο ιδανικό δώσατέ μας το χέρι κι' ελάτε να ανηφορίσουμε προς τους ψηλούς κι' απειρόκαλους κόσμους της τέχνης.*⁴²

Αρχές του 1931 ο νέος σύλλογος αποκτά στέγη –στο πατάρι ενός καφενείου– καταστατικό, και μια λογοτεχνική βιβλιοθήκη 50 τόμων⁴³, και ανοίγει ο πρώτος κύκλος διαλέξεων. Στον ιδρυτικό πυρήνα ανήκαν λογοτέχνες ήδη αναγνωρισμένης προσφοράς όπως η Έλλη Δασκαλάκη και ο Βελισσάριος Φρέρης, οργανωτικά όμως τον πρώτο λόγο είχαν ο Γιάννης Σφακιανάκης και άλλοι νεαροί Ηρακλειώτες. Συμμετοχή είχαν επίσης φιλόμουσοι μαθητές γυμνασίου, ανάμεσά τους ο Μηνάς Δημάκης.

Πιστός στα όσα υποσχέθηκε, κατά τα εγκαίνια της Πνευματικής Κοινότητας ο Σφακιανάκης μίλησε μπροστά σε πυκνό ακροατήριο για την κρητική λογοτεχνία. Στις υπόλοιπες 16 εκδηλώσεις και ομιλίες που καταγράφηκαν (Παράρτημα 5.2.), η προβολή της τοπικής παράδοσης είναι εμφανής, χωρίς όμως να μονοπωλεί το ενδιαφέρον. Έτσι, πλάι σε διαλέξεις για τις μαντινάδες και για τη *Βοσκοπούλα*, και το πρώτο μεγάλο φιλολογικό μνημόσυνο στον Κονδυλάκη, βρίσκουμε θέματα όπως «Η θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία», «Φιλολογία και ελληνικό χρονογράφημα», και ένα μνημόσυνο στον Πάνο Ταγκόπουλο. Για τους επίδοξους συγγραφείς, ιδιαίτερη αξία είχαν οι κυριακάτικες συγκεντρώσεις μελών, στις οποίες διαβάζονταν και κρίνονταν τα πρωτόλειά τους, με τους πιο έμπειρους να παρουσιάζουν τη φιλολογική επικαιρότητα στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Καταβλήθηκε και μια προσπάθεια μύησης του ευρύτερου κοινού στη νεώτερη λογοτεχνία, όπως βλέπουμε σε περιγραφή της πρώτης φιλολογικής βραδιάς:

*Δεν πρόκειται να γκρεμιστεί ο Σολωμός κι' ο Παλαμάς ν' αναγορευθεί διδάκτωρ. Ακριβώς πρόκειται να γίνει στα μέλη γνωστός ο Παλαμάς όσο είναι κι ο Σολωμός, να σιμώσουν στον Καβάφη, στο Βάρναλη, στο Γρυπάρη, να νοιώσουν τον ποιητικό αλητισμό του Τεύκρου Ανθία και το λαγνεμένο μυστικοπαθή στίχο του Λαπαθιώτη. Κι ακόμη και τους δικούς μας, τους Καστρινούς ποιητές*⁴⁴.

⁴² Γιάννης Θέμελης, *ό.π.*, *Ελ. Σκ.*, φ. 714/22-12-1930, η υπογράμμιση δική μου.

⁴³ Δωρεά της *Εφημερίδος των Ελληνίδων*, όπου δημοσιεύθηκαν διηγήματα της Θάλειας Καλλιγιάννη. Η συλλογή απαρτιζόταν κυρίως από ξένη λογοτεχνία (Zola, Wilde, Αντρέγιεφ, Τολστόι, Heine κ.ά.). Βλ. *Ελ. Σκ.*, φ. 762/21-02-1931.

⁴⁴ Μ. [Αποστολίδης], «Φιλολογικές βραδιές», *Ελ. Σκ.*, φ. 771/5-03-1931.

Παρά τον ενθουσιασμό των διοργανωτών και την υποστήριξη μερίδας του τύπου, η εκδήλωση αυτή δεν βρήκε ιδιαίτερη ανταπόκριση, και από εκεί και έπειτα η Πνευματική Κοινότητα διέγραψε φθίνουσα πορεία.

Σε αντίθεση με τα όσα αναπολούν μέλη της συντροφιάς στα απομνημονεύματά τους μερικές δεκαετίες αργότερα, από τις εφημερίδες της εποχής προκύπτει ότι οι κύριες δραστηριότητες της Κοινότητας περιορίστηκαν στο πρώτο εξάμηνο του 1931⁴⁵. Κάνοντας έναν απολογισμό το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς, ο γραμματέας Μιχάλης Τζενάκης μιλά για παράλυση του σωματείου και κλείσιμο της λέσχης εξαιτίας σαθρών οικονομικών. Ο ίδιος θεώρησε λανθασμένη επιλογή την υπερβολική έμφαση σε φιλολογικές εκδηλώσεις, αλλά εντόπισε το κυριότερο πρόβλημα σε ένα χάσμα γενεών και ιδεολογίας. Οι προοδευτικές απόψεις και προθέσεις των νέων ιδρυτών, πολλοί από τους οποίους «έφεραν, άλλοι δίκαια και άλλοι “άδικα”, τον τίτλο του αριστερού», κίνησαν την υποψία των μεγαλύτερων, που τήρησαν στάση «δυσμενούς ουδετερότητας»⁴⁶ απέναντι στην Κοινότητα. Από τα γνωστά μας στοιχεία, πράγματι υπάρχουν ενδείξεις ενός αριστερού προσανατολισμού: το γεγονός π.χ. ότι η Έλλη Δασκαλάκη, που είχε υποβάλει αίτηση εγγραφής στο ΚΚΕ από το 1928, ανέλυε στα νεαρά μέλη το περιοδικό *Monde* του Barbusse, ή ακόμη η διαίρεση σε «τμήματα» με συγκεκριμένα αντικείμενα, που θυμίζει το οργανωτικό σχήμα του κινήματος Πρωτοπόρων ακριβώς την ίδια εποχή στην Αθήνα⁴⁷. Όλα αυτά, βέβαια, μέσα στο εχθρικό κλίμα μετά την ψήφιση του ιδιώνυμου.

Αναπλάθοντας τα γεγονότα μεταπολεμικά, ο Γιάννης Σφακιανάκης και η Θάλεια Καλλιγιάννη περιγράφουν διώξεις εναντίον ενός πνευματικού συλλόγου του οποίου οι σκοποί παρεξηγήθηκαν, με εφόδους της αστυνομίας, κατασχέσεις υλικού και ακόμη φυλακίσεις των μελών, παραπέμποντας έτσι εμμέσως στην τύχη της Κοινότητας⁴⁸. Όπως και να έχει, η διάλυσή της συμπίπτει με την οριστική αναχώρηση

⁴⁵ Την εκτενέστερη αναφορά κάνει η Μαρίνα Μηλολιδάκη, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο...*, ό.π., 10-12, τοποθετώντας εσφαλμένα τη χρονολογία ίδρυσης της Κοινότητας στο 1932, και παρατείνοντας το διάστημα λειτουργίας της κατά δυο χρόνια. Στη δική της εξιδανικευμένη περιγραφή παραπέμπει ο Μηνάς Δημάκης, *Καζαντζάκης, επιστολές-σχόλια*, ό.π., και ο Αντώνης Σανουδάκης στη σύντομη μελέτη *Η νεοκρητική λογοτεχνική σχολή*, Αθήνα: Κνωσός 1978.

⁴⁶ Μιχ. Νας. [=Μιχάλης Τζενάκης], «Πώς παρουσιάζεται το πρόβλημα της πνευματικής κινήσεως – ανάγκη συνεργασίας», *Ελ. Σκ.*, φ. 970/01-11-1931. Για την πολύ σύντομη ζωή της Κοινότητας βλ. και το σημείωμα του Χ., «Επαρχία και πνευματική ζωή», *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 239.

⁴⁷ Για το περιοδικό του Barbusse βλ. Μ. Μηλολιδάκη, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο...*, ό.π., 11, και για τους Πρωτοπόρους, Χ. Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό.π., 152-153.

⁴⁸ Γιάννης Σφακιανάκης, *Η κριτική για το λογοτεχνικό έργο του Γιάννη Γ. Σφακιανάκη και μια απόπειρα αυτοβιογράφησης*, Αθήνα 1988, 31, και Θάλεια Καλλιγιάννη, *Ναθαλία...*, ό.π., 122-123. Βλ. και την ανοικτή επιστολή διαμαρτυρίας πρώην μελών της Κοινότητας, απαντώντας σε αιτιάσεις για την ανάπτυξη κομμουνιστικής δράσης, *Ελ. Σκ.*, φ. 1148/06-11-1932.

από το Ηράκλειο του Φρέρη, της Έλλης Δασκαλάκη αλλά και του Γιάννη Σφακιανάκη, επιβεβαιώνοντας έτσι τις διαπιστώσεις του τελευταίου για την ακατανίκητη έλξη της πρωτεύουσας.

Από τις ευεργετικές επιπτώσεις της σύντομης παρουσίας της Κοινότητας υπήρξε η ανταγωνιστική προς αυτή διοργάνωση διαλέξεων από τη Λέσχη Ηρακλείου, η οποία μέχρι τότε λειτουργούσε κυρίως ως τόπος συναναστροφής και διασκέδασης των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Απαντώντας σε αιτιάσεις περί ελιτισμού (και υψηλού κόστους εγγραφής) κατά την έναρξη λειτουργίας της το 1930, ο πρώτος πρόεδρος δήλωσε ευθέως πως «δεν γεννάται βέβαια ζήτημα ότι εις τας Λέσχας πάντοτε συναντώνται τα υγιέστερα και ανώτερα παντός επιπέδου στοιχεία εκάστης κοινωνικής τάξεως»⁴⁹.

Τα θέματα των πρώτων διαλέξεων της Λέσχης αντικατοπτρίζουν τον χαρακτήρα του ακροατηρίου: ο ιδιαίτερα δημοφιλής ομιλητής Σπύρος Μαρινάτος ανέπτυξε το θέμα «Παρ' αρχαίους λέσχει και τόποι συγκεντρώσεων», ενώ ο ιατρός Απολλόδωρος Μελισσειδής μίλησε για τους «κινδύνους του συναγελασμού» στα σχολεία. Μετά την αδρανοποίηση της Πνευματικής Κοινότητας, πάντως, πρώην μέλη της με σαφώς διαφορετική οπτική και λόγο δεν αποκλείστηκαν από το βήμα της Λέσχης: τον καιρό που στα περιοδικά της αριστεράς διεξαγόταν εκτεταμένη συζήτηση για την αντιπολεμική λογοτεχνία, η Έλλη Δασκαλάκη έδωσε μια ιδιαίτερα διεξοδική ομιλία για το θέμα, αναφερόμενη μεταξύ άλλων σε ακόμη ανέκδοτα έργα Ελλήνων συγγραφέων⁵⁰.

Ωστόσο, φαίνεται πως το αριστοκρατικό περιβάλλον και οι κύριες επιδιώξεις της Λέσχης Ηρακλείου θεωρήθηκαν ασύμβατες με τη φιλοξενία διαλέξεων ευρύτερης αποδοχής. Μετά από εκτενή συζήτηση στον τύπο, την άνοιξη του 1933 συστάθηκε ένας νέος φορέας, δίνοντας δυνατότητα εγγραφής σε όλους ανεξαιρέτως τους αποφοίτους Πανεπιστημίου, και σε ανθρώπους με αναγνωρισμένη προσφορά στον πολιτισμό. Ακολουθώντας τις συστάσεις των εκπαιδευτικών Σταύρου Μπουρλώτου, Βασίλη Τατάκη και άλλων, η Λέσχη Επιστημόνων Ηρακλείου τάχθηκε να αναπτύξει δράση «εθνικών κατευθύνσεων»⁵¹, υπό την προεδρία του σεβαστού από όλους συνταξιούχου

⁴⁹ Ν. Γ. Βογιατζάκης, «Επί ενός χρονογραφήματος», *Ανόρθωσις*, φ. 2580/27-05-1930.

⁵⁰ Για το θέμα στα περιοδικά της εποχής βλ. Π. Μουλλάς, «Εισαγωγή», ό.π., 67. Λεπτομερή περιγραφή της διάλεξης δίνει η Ευγενία Ζήκου, «Η Έλλη Αλεξίου, ως ομιλητής», *Έλλη Αλεξίου: Μικρό Αφιέρωμα*, επιμ. Τατιάνα Βολανάκη, Αθήνα 1979, 121-125.

⁵¹ Τη φράση εντοπίζει στο καταστατικό της οργάνωσης η Ευγενία Λαγουδάκη, «Η πνευματική ζωή στο Ηράκλειο στα 1930-1940 (πληροφορίες από τον Τύπο της εποχής)», *Παλίμνηστον*, 21-22 (2006-7) 108, υποσημ. 136. Σημειώνω ότι ο αποκλεισμός μη πτυχιούχων (π.χ. των δασκάλων) οδήγησε σε συζητήσεις

Γυμνασιάρχη Ανδρέα Βουρδουμπάκη. Από δωρεές μελών συγκροτήθηκε πλούσια βιβλιοθήκη και διοργανώθηκε πλήθος κοινωνικών εκδηλώσεων (συναυλιών, χορών κ.λπ.). Μέσα από ένα πρόγραμμα ομιλιών ανοικτό στο κοινό (βλ. Παράρτημα 5.2.), η Λέσχη Επιστημόνων έμελλε να κυριαρχήσει στα πνευματικά πράγματα της πόλης μέχρι τον πόλεμο, συνδυάζοντας τα ενδιαφέροντα πολλών διαφορετικών ανθρώπων. Από το βήμα της πραγματοποιήθηκαν θέματα που ποίκιλλαν από τη μουσική των αρχαίων Ελλήνων μέχρι τη σύγχρονη τέχνη, και από τον τιμάρημο και την κυκλοφορία του χρήματος μέχρι τον αεροχημικό πόλεμο.

Από τα παραπάνω, και από τις προηγούμενες πρωτοβουλίες του Βελ. Φρέρη, προκύπτει ότι οι προσπάθειες δημιουργίας συλλόγων με αποκλειστικό αντικείμενο την προβολή και μελέτη της λογοτεχνίας και του ποιοτικού θεάτρου αντιμετωπίστηκαν με αδιαφορία, αν όχι με καχυποψία, από μεγάλη μερίδα του μορφωμένου κοινού. Όμως, η βραχύβια Πνευματική Κοινότητα έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός ευρύτερου επιστημονικού και επιμορφωτικού διαλόγου, αρκετά χρόνια πριν από την ανάληψη ανάλογων πρωτοβουλιών σε άλλες πόλεις της περιφέρειας⁵².

Το 1935 μια ομάδα γυναικών (μεταξύ των οποίων πρώην μέλη της Κοινότητας) ανακοινώνει την ίδρυση του Μορφωτικού Συλλόγου Γυναικών Ηρακλείου, με την πεποίθηση πως η δημόσια δράση των κυριών δεν μπορεί πλέον να περιορίζεται στις φιλανθρωπίες του παρελθόντος. «Δεν είναι αρκετό να φροντίζουμε μόνο για το ψωμί των φτωχών γυναικών και παιδιών. Αν και αυτό είναι απαραίτητο πρέπει να φροντίσουμε και για τη μόρφωση τη δική μας. [...] Επέρασε η εποχή που η γυναίκα ήτανε ένα στολίδι για το σπίτι της και μόνο στολίδι»⁵³.

Από ιστορική άποψη, βέβαια, η αναβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών ανήκε στις δραστηριότητες των φιλανθρωπικών οργανώσεων ήδη από τον 19^ο αιώνα, και ο χώρος της παιδείας ήταν από τους πρώτους που έδωσε επαγγελματική διέξοδο στις γυναίκες. Δεν είναι άλλωστε σύμπτωση πως ο ιδρυτικός πυρήνας του Μορφωτικού Συλλόγου (Δέσποινα Πουλή, Σοφία Αμαριώτου, Κατίνα Παϊζη κ.ά.) απαρτιζόταν από εκπαιδευτικούς σε σχολεία διαφόρων βαθμίδων. Από την αρχή δηλώνεται ρητά πως η οργάνωση δεν έχει καμία σχέση με το φεμινισμό, αλλά μερικές

για την ίδρυση ανάλογης «εθνικών κατευθύνσεων» Λέσχης Αποφοίτων Μέσης Εκπαίδευσης. Βλ. *Ανόρθωσις*, φ. 3615/29-10-1933.

⁵² Ο Βαρελάς τοποθετεί την άνθιση της πνευματικής δραστηριότητας στην περιφέρεια από τα μέσα της δεκαετίας και μετά, ύστερα από τις πρωτοβουλίες των Φ. Πολίτη, Γ. Ζώρα και άλλων. Βλ. *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 134 κ.ε.

⁵³ «Ιδρύθη Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών Ηρακλείου», *Δράσις*, φ.922/06-06-1935.

από τις επιδιώξεις της συνάδουν με το φεμινιστικό αίτημα για αυξημένη κοινωνική αλληλεγγύη προς τις γυναίκες, και την απαγκίστρωση από τη κυρίαρχη αντίληψη για το ασυμβίβαστο γάμου και μισθωτής εργασίας, με κορυφαίο παράδειγμα τη δημιουργία παιδικού ασύλου για τις εργαζόμενες μητέρες κατά τους καλοκαιρινούς μήνες⁵⁴. Γενικότερα, με τη διοργάνωση διαλέξεων και εκπαιδευτικών εκδρομών, ο σύλλογος ανήκει στο μωσαϊκό γυναικείων οργανώσεων που πολλαπλασιάστηκαν ανά τη χώρα κατά τον μεσοπόλεμο.

Τέλος, από τους νέους πνευματικούς φορείς αυτής της περιόδου μνημονεύω τον σύλλογο «Φίλοι της Γερμανικής Ακαδημίας», που συστάθηκε με πρωτοβουλία του Γερμανού νεοελληνιστή και πολιτισμικού μεσολαβητή Γερμανίας-Ελλάδας Alexander Steinmetz. Απεσταλμένος της Γερμανικής Ακαδημίας Μονάχου, πρόδρομης οργάνωσης του Ινστιτούτου Γκαίτε, συμμετείχε σε μια εκστρατεία πολιτισμικής διπλωματίας με αιχμή τη διδασκαλία των Γερμανικών σε αλλοδαπούς⁵⁵. Θυμίζω ότι προηγήθηκαν ανάλογες δράσεις της Γαλλίας (*Alliance Française*, 1893 και *Σχολή Καλογραγιών*, 1902) και της Ιταλίας (*Ιταλική Σχολή*, 1918). Τελευταίοι θα φτάσουν στην Κρήτη οι Βρετανοί: παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου γίνεται μια προσπάθεια προώθησης της αγγλικής γλώσσας από παράγοντες του Βρετανικού Συμβουλίου (ιδρ. 1934)⁵⁶, στα πλαίσια του πολιτισμικού ανταγωνισμού με τη Γερμανία.

Πάντως, μετά την άνοδο του Χίτλερ, η διεύθυνση της πολιτικά ουδέτερης Ακαδημίας Μονάχου στηρίχθηκε στην (λανθασμένη) εκτίμηση ότι οι Εθνικοσοσιαλιστές θα ενίσχυαν χωρίς ανταλλάγματα τις ευεργετικές για την προβολή της χώρας δραστηριότητές τους. Οι «Φίλοι» του Ηρακλείου συγκροτήθηκαν σε σύλλογο το 1934, με την καταστατική δέσμευση ότι «αποκλείεται εντελώς η πολιτική [...] Ο αντικειμενικός σκοπός του συλλόγου είναι εκπολιτιστικός και μορφωτικός με βάση την ανάπτυξιν των Ελληνογερμανικών πνευματικών σχέσεων. Προβλέπει την ίδρυσιν βιβλιοθήκης και την χορήγησιν υποτροφιών εις Έλληνας γνώστας της γερμανικής δι' ευρυτέρας σπουδάς εν Γερμανία»⁵⁷. Μέλη του συλλόγου ήταν καθηγητές Γερμανικών και απόφοιτοι γερμανικών πανεπιστημίων: στο διάστημα μέχρι

⁵⁴ «Το παιδικόν άσυλον: η δράσις του Μορφωτικού Συλλόγου», *Δράσις*, φ. 1268/06-08-1936.

Ακολουθώ το γενικό πλαίσιο της Έφης Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», ό.π., 356.

⁵⁵ Eckard Michels, «Deutsch als Weltsprache? Franz Thierfelder, the Deutsche Akademie in Munich and the Promotion of the German Language Abroad, 1923-1945», *German History*, 22, τχ. 2 (2004) 206-228. Βλ. και Παράρτημα 1, λήμμα 37.

⁵⁶ Διάλεξη των Butlin και Curtis το 1939, α/α 148, Παράρτημα 5.2.

⁵⁷ «Ελληνογερμανικός Σύλλογος εν Ηρακλείω», *Ανόρθωσις*, φ. 3831/21-06-1934.

τον πόλεμο διοργανώθηκαν διαλέξεις πολιτιστικού περιεχομένου, συναυλίες και μαθήματα, σε συνεργασία με τη Λέσχη Επιστημόνων. Μετά την επιστροφή του στο Μόναχο το 1935, ο Steinmetz εξακολούθησε να αρθρογραφεί στον τοπικό τύπο για θέματα ελληνογερμανικών σχέσεων (κάποτε και για την πολιτική), και μεταπολεμικά ανέλαβε τη μετάφραση του *Ζορμπά* και άλλων λογοτεχνικών έργων στα Γερμανικά.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι διανοούμενοι του Ηρακλείου επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη της πολιτισμικής διπλωματίας. Στην Ιταλική Σχολή φοίτησε μεταξύ άλλων ο Στέργιος Σπανάκης, ο μετέπειτα μελετητής και μεταφραστής ενετικών εγγράφων, ενώ στη διδασκαλία του Steinmetz και άλλων καθηγητών απεσταλμένων από τη Γερμανία αναφέρεται ο Μηνάς Δημάκης, λάτρης της ποίησης του Stefan George και άλλων συμπατριωτών του⁵⁸. Όσο και αν η δράση ορισμένων παραγόντων αμφισβητήθηκε μετά την άνοδο του φασισμού (η διευθύντρια της Ιταλική Σχολής Μαρί Κόρπη υποστήριζε ανοικτά τον Μουσολίνι, και αργότερα κατέφυγε στην Ιταλία), οι φορείς συνέβαλαν στην πύκνωση της πνευματικής δραστηριότητας και την περαιτέρω εξοικείωση των Ηρακλειωτών με τις γλώσσες και τις πνευματικές παραδόσεις της Δυτικής Ευρώπης. Επιπλέον, η αυξανόμενη παρουσία τους τη δεκαετία του 1930 λειτουργούσε αντισταθμιστικά σε σχέση με τη γενικότερη στροφή προς τις εγχώριες παραδόσεις και την τοπική πολιτισμική παραγωγή. Η συνύπαρξη των δυο τάσεων αυτών θα αφήσει τα ίχνη της στις φιλολογικές σελίδες των εφημερίδων και τις *Κρητικές Σελίδες*, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας.

4.5. Οι εφημερίδες

4.5.1. Νέοι τίτλοι και τάσεις

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο κρητικός τύπος γνωρίζει εντυπωσιακή άνθιση. Χωρίς οι μέχρι τώρα καταγραφές να είναι εξαντλητικές⁵⁹, ξέρουμε ότι μόνο στο Ηράκλειο βγήκαν τουλάχιστον 16 νέοι τίτλοι στο διάστημα 1928-1936: αν συνυπολογίσουμε όσες εφημερίδες εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν από την προηγούμενη περίοδο, ο συνολικός αριθμός ξεπερνά τις 20. Ανάλογη εκδοτική έκρηξη σημειώθηκε στο Ρέθυμνο, όπου τουλάχιστον 14 νέες εφημερίδες εμφανίστηκαν κατά το ίδιο διάστημα, και ο εκεί τύπος έκανε τη μετάβαση από την εβδομαδιαία στην

⁵⁸ Μηνάς Δημάκης, *Καζάντζάκης: Επιστολές-σχόλια*, ό.π., 60.

⁵⁹ Η καταγραφή του Ξ. Παγκαλιά, «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983», ό.π., βασίστηκε στις αποσπασματικές συλλογές κρητικών βιβλιοθηκών. Ως έτος κυκλοφορίας χρησιμοποιήθηκε η αναγραφή στο πρώτο διαθέσιμο φύλλο, ή οι συχνά αντικρουόμενες μαρτυρίες για το έτος ίδρυσης στον τίτλο.

καθημερινή έκδοση⁶⁰. Μαζί με την επανεμφάνιση σατιρικών τίτλων, είδος γνωστό στο νησί από τον ύστερο 19^ο αιώνα, η κυκλοφορία των πρώτων αθλητικών εφημερίδων φανερώνει προσπάθειες προσέγγισης και συντήρησης ειδικών κοινών μέσα σε μια ολόενα και μεγαλύτερη δεξαμενή υποψήφιων αναγνωστών. Αριθμητική αύξηση, ειδολογική διεύρυνση, πολλαπλασιασμός των συνεργατών – αυτά τα χρόνια οι πάσης φύσεως αρθρογράφοι, επίδοξοι κριτικοί και λογοτέχνες πληθαίνουν, μεταφερόμενοι από τον έναν τίτλο στον άλλον, προτού πάρουν οι τολμηρότεροι την απόφαση εγκατάστασης στην Αθήνα⁶¹.

Δεν ξαφνιάζει το γεγονός ότι οι περισσότερες εφημερίδες είναι βραχύβιες, κάποτε απόπειρες εισόδου φιλόδοξων νέων στον οικονομικά απαιτητικό χώρο του τύπου⁶², άλλοτε εφήμερα όργανα στήριξης πολιτικών παρατάξεων που ιδρύονται εν όψει εκλογών. Ορισμένες φορές, το διαφαινόμενο τέλος ενός εντύπου δημιουργεί προϋποθέσεις ίδρυσης ενός άλλου: το 1932, όταν ο Μουρέλλος ανακοινώνει την προσωρινή, όπως αποδεικνύεται, διακοπή της *Ελευθέρας Σκέψης* (1928-1936) λόγω απλήρωτων συνδρομών, μερίδα του προσωπικού αποχωρεί για να ιδρύσει τη *Δράση* (1932-1941, και μεταπολεμικά), προσφέροντας στέγη σε λογοτεχνικούς συνεργάτες και μεταφραστές μέχρι την ανάνηψη της μητρικής εφημερίδας πέντε μήνες αργότερα.

Περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης συγκεντρώνουν οι τίτλοι στον ευρύτερο φιλελεύθερο χώρο (μνημονεύω και τα *Κρητικά Νέα* (1933-1941), μετεξέλιξη της *Αθλητικής Κρήτης*), ενώ μετά την πτώση του Βενιζέλου εμφανίζονται νέες εφημερίδες προσκείμενες στον αντίπαλο χώρο (π.χ. η τσαλδαρική *Φωνή της Κρήτης*, 1935). Έντυπα που φανερώνουν αριστερό προσανατολισμό στον τίτλο τους, όπως η *Φωνή του Λαού* (1936), «όργανον των επαγγελματικών και εργαζόμενων τάξεων»⁶³, δεν είχαν ελπίδες επιβίωσης μετά την επιβολή της δικτατορίας. Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω είναι να απομείνουν μόλις πέντε νόμιμες εφημερίδες επί Μεταξά, από τις οποίες μόνο η *Ίδη* προερχόταν από τον χώρο του Λαϊκού Κόμματος.

⁶⁰ Γ. Παπιομότογλου, «Το χρονικό του ρεθεμνιώτικου τύπου 1881-2011», καταχώριση της 29-12-2011 στο ιστολόγιο www.agonigrammi.wordpress.com.

⁶¹ Ενδεικτική της μεγαλύτερης κινητικότητας είναι η περίπτωση μεταφοράς μιας εφημερίδας από νομό σε νομό: το 1931 ο Ρεθύμνιος λόγιος Στέλιος Δρακάκης εγκαθίσταται προσωρινά στο Ηράκλειο, φέρνοντας μαζί του την *Αστραπή* (από φ. 276/27-07-1931). Τον επόμενο χρόνο ο τίτλος μεταφέρεται στην Αθήνα.

⁶² Ιδιοκτήτης και διευθυντής της εφ. *ο Λαός* (1933) εμφανίζεται ο Γιαννακουδάκης, ιδρυτής του επίσης θνησιγενούς περιοδικού *ο Πρωτοπόρος* (1931).

⁶³ Παγκαλιάς, *ό.π.*, α/α 41, 362.

4.5.2. Ειδικά θέματα και στήλες

Μελετώντας τον τύπο του Ηρακλείου από κοινωνιολογική σκοπιά, ο Γ. Ζαϊμάκης διαπιστώνει τη συμμετοχή των εφημερίδων σε μια ευρύτερη εκστρατεία ηθικής αρετής από το 1929 και μετά, «σε μια προσπάθεια ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων», όπου κεντρικό ρόλο είχαν πρωτοσέλιδα άρθρα «με σχολιασμούς ικανούς να προκαλέσουν την οργή του μικροαστού»⁶⁴. Παράλληλα όμως, αν από τη μεριά των αναγνωστών η παραστατική περιγραφή χασισοποτειών και άλλων διαφθορών «άφηνε περιθώρια για ονειρικές φαντασιώσεις»⁶⁵, σε νέους αρθρογράφους αναθρεμμένους με τη λογοτεχνία του ζόφου, η συναφής θεματολογία έδινε τη δυνατότητα να συνδυάζουν το κοινωνικό ρεπορτάζ με τις δικές τους απόπειρες συγγραφής. Εμπνευσμένες από τη γοητεία του περιθωρίου είναι ορισμένες ανταποκρίσεις από την πρωτεύουσα στα πρώτα φύλλα της *Ελευθέρας Σκέψης*, όπου διαβάζουμε μεταξύ άλλων για το Μπάγκειο, και το στέκι των ναρκομανών λογοτεχνών στην Πλατεία Κλαυθμώνος⁶⁶.

Αλλά δεν χρειάζεται να ταξιδέψουν μέχρι την Αθήνα οι νεαροί δημοσιογράφοι. Τηρουμένων των αναλογιών, όλος εκείνος ο κόσμος των ταπεινών και καταφρονεμένων που παρελαύνει στις σελίδες ενός Πικρού, ενός Βουτυρά ή ακόμη ενός κακοχωνεμένου Χάμσου, υπάρχει και στο Ηράκλειο, έτοιμος για αξιοποίηση. Έτσι, βλέπουμε ένα εκτενές ρεπορτάζ με τον τίτλο «Μες στη ζωή, μακριά απ' τον κόσμο – οι άγνωστοι αλήτες του Κάστρου» να έχει ως υπότιτλο τη μπωντλαιρική ρήση «Θε μου, και δος μου δύναμη, να μη σιχαθώ τον εαυτό μου», ανάλογη με το μότο που επιλέγει ο Πικρός για το διήγημα *Ξεμολογημένα* (1922)⁶⁷. Στο μεταίχμιο ανάμεσα στη δημοσιογραφία και την πρόχειρη λογοτεχνία βρισκόμαστε και στη σειρά «Η χώρα των κλαυθμών (Σπιναλόγκα)», μια έρευνα στα πορνεία του Λάκκου. Ενδεικτική της όλης προσέγγισης είναι η χρήση στον τίτλο του πασίγνωστου «Lasciate ogni speranza voi che entrate». Έχοντας δώσει μια ημιλογοτεχνική περιγραφή του χώρου και των επισκεπτών του, ο συντάκτης Άρης Χατζιδάκης βρίσκει την ευκαιρία να παραθέσει δικούς του στίχους:

⁶⁴ Γ. Ζαϊμάκης, *Καταγώγια ακμάζοντα...*, ό.π., 125, με αναφορά στο κλίμα μετά την ψήφιση του ιδιώνυμου.

⁶⁵ Στο ίδιο, 128.

⁶⁶ Γιώργος Λυδίας, «Στα Καρτιέ Λατέν των Αθηνών», *Ελ Σκ.*, φ. 69/28-10-1928 και 71/31-10-1928.

⁶⁷ *Ελ. Σκ.*, από φ. 370/27-10-1929. Για τη μπωντλαιρική ρήση στον Πικρό (και στον Έλιοτ) βλ. την εισαγωγή της Χ. Ντουνιά στα *Χαμένα κορμιά*, ό.π., 10. Θυμίζω τη μακρά θητεία του Πικρού στις εφημερίδες.

ΠΟΡΝΗ

Σε καμαρούλα σκοτεινή,
 νύχτα και μέρα τυραννεί
 το κουρασμένο το κορμί,
 σε διαβατάρεις αγκαλιές
 που το κατώφλι της περνούν
 [...]
 με πλερωμή την ηδονή
 σα μιαν αζέγνοιαστη κερά,
 μ' αυτή το ξέρει πως πονεί,
 πόσο την πούλησε φτηνή.⁶⁸

Αυτή την εποχή, σχεδόν όλοι οι νεότερης γενιάς άνδρες λογοτέχνες της πόλης πραγματεύονται στον πεζό ή τον ποιητικό λόγο το θέμα του αγοραίου έρωτα, στις περισσότερες περιπτώσεις μένοντας σε μια επιφανειακή, συγκινησιακή περιγραφή της φτώχειας και της εκμετάλλευσης, χωρίς επαναστατική διάθεση ή απόπειρα περαιτέρω ανάλυσης των αιτίων. Επιτυχία θεωρήθηκε η δημοσίευση στη *Νέα Εστία* του ποιήματος «Κορίτσια των απόκεντρων συνοικιών» του Πέτρου Στυλίου, ο οποίος ασχολήθηκε επίσης εκτενώς με το κοινωνικό ρεπορτάζ. Αν όχι σαρκαστικό, το ποίημα δίνει μια νοσταλγική εικόνα της πορνείας ιδωμένη μέσα από τα μάτια του νεαρού άνδρα, όπου η χρήση στερεότυπων ονομάτων έχει διαφορετική λειτουργία από το κατηγορώ της Γαλάτειας Καζαντζάκη στο γνωστό «Αμαρτωλό»:

[...]
 Χρύσα, Κατίνα, Αγγέλικα, Βιβή, Καλλιόπη, Βάσω,
 σε μιαν αιώνια άνοιξη που αναρριγά η καρδιά σας,
 πως λαχταρώ την άμυαλη νιότη μου να περάσω,
 κορίτσια των απόκεντρων συνοικιών, κοντά σας...⁶⁹

Έγινε, νομίζω, φανερό ότι οι σκηνές από τη χαμοζωή στο Ηράκλειο δεν ενέπνευσαν μόνο τα πύρινα άρθρα ηθικολόγων, αλλά και τη δημιουργική, κάποτε αφελή φαντασία νεότερων.

⁶⁸ *Ελ. Σκ.*, φ. 80/10-11-1928. Παρά τη μειωτική δήλωση πως ξαναβρήκε το ποίημα «σκαλίζοντας σε κάποιο συρτάρι μαζί με τόσα χρήσιμα ή άχρηστα πια μικροραντικείμενα», ο Χατζιδάκης το συμπεριέλαβε αργότερα στη συλλογή *Ιδαία*, Ηράκλειο 1933, 35, σε μια ενότητα όμοιων ποιημάτων.

⁶⁹ Πέτρος Στυλίου, «Κορίτσια των απόκεντρων συνοικιών», *Νέα Εστία*, τχ. 161 (1933) 921, και έπειτα στη συλλογή *Σήματα στο χάος*, Ηράκλειο 1938.

Αν στην πόλη τα πράγματα οδηγούσαν προς σχεδόν φολκλορικού τύπου λογοτεχνικά γυμνάσματα, η αυξανόμενη ροή πληροφοριών από την ενδοχώρα έθετε σε αμφισβήτηση την εξιδανικευμένη εικόνα της εκεί ζωής. Σχολιάζοντας την είδηση ενός ειδεχθούς εγκλήματος, ο Θρασύβουλος Σταυράκης αναρωτιέται: «Πού είναι τα γελαστά χωριά των διηγηματογράφων μας – τα γεμάτα ειδύλλιο, αγαθότητα και ειρήνη; Τα πράγματα κάμνουν να πιστέψει ότι δεν υπήρξαν παρά μόνο εις την φαντασίαν μιας φιλολογικής σχολής. Και φαίνεται μάλλον βέβαιον ότι περισσότερο από τον Κονδυλάκη είχαν δει την αλήθεια ο Χατζόπουλος και ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης, όταν με ρεαλιστική ωμότητα κατήγγειλαν τα χωριά ως εστίαν μιζέριας, σκληρότητας και διαφθοράς»⁷⁰.

Μια παρόμοια λογική υπηρέτησε πριν φύγει από την Κρήτη ο νεαρός περιοδεύων συντάκτης της *Ελευθέρας Σκέψης* Θέμος Κορνάρος. Στις σχετικά λίγες δικές του ανταποκρίσεις βλέπουμε μέρος της ακατέργαστης πρώτης ύλης των έργων *Σπιναλόγκα ad vitam* και *Ο αλήτης*, που τον έκαναν ευρύτερα γνωστό. Η δημοσιογραφική μαρτυρία του Κορνάρου χαρακτηρίζεται από το καταγγελτικό ύφος που συναντάμε και στα πεζογραφήματα, με αναφορές στα «βαρυαναστενάγματα του σκλάβου εργάτη της γης» και «τα αλληλομισούμενα μέλη της οικογένειας του χωριού», ενώ από τη *Σπιναλόγκα* μαστιγώνεται η αδιαφορία των αρχών, «τη στιγμή που το κράτος σκέφτεται πως από τους ανθρώπους αυτούς δεν έχει πια απολαβές»⁷¹. Πιο έμμεση κριτική άσκησε ο συνδικαλιστής Ναπολέον Σουκατζίδης, σε δυο λογοτεχνικές συνεργασίες με τους χαρακτηριστικούς τίτλους «Αν ξαναρχότανε» (τα Χριστούγεννα του 1935) και «Το Πάσχα των εργαζομένων» (Απρίλιος 1936, δυο μήνες πριν από τον εκτοπισμό του στον Αϊ Στράτη)⁷². Φαίνεται, λοιπόν, πως στην *Ελευθέρα Σκέψη* του Μουρέλλου συνεχίστηκε η ανοιχτή πολιτική φιλοξενίας απόψεων που είδαμε στα *Νεοελληνικά Γράμματα*: η εφημερίδα δεν εξέφραζε μονολιθικά τις αντιλήψεις των οργισμένων αστών για τα κοινωνικά ζητήματα.

Όσον αφορά στην τερπνή ύλη, τη δεκαετία του 1930 είναι ευδιάκριτη η αυξανόμενη επιρροή του κινηματογράφου και των νέων προτύπων ομορφιάς. Με μεγαλύτερη συχνότητα δημοσιεύονται σχετικές ειδήσεις, και από το 1929 η εφημερίδα

⁷⁰ Ασμοδαίος [Θ. Σταυράκης], «Ο τρίτος», *Ανόρθωσις*, φ. 3006/1-11-1931. Περιέργως δεν μνημονεύεται ως μέλος της δεύτερης ομάδας ηθογράφων η Γαλάτεια Καζαντζάκη.

⁷¹ Θέμος Κορνάρος, «Η *Ελευθέρα Σκέψις* εις τας επαρχίας», φ. 77/07-11-1928 και «Το νησί της λέπρας» από φ. 105/11-12-1928 (εδώ στο φ. 106). Ο ίδιος κάνει λόγο για μια άλλη σειρά με τίτλο «Το ημερολόγιο ενός αλήτη», η οποία όμως δεν εντοπίστηκε.

⁷² *Ελ. Σκ.*, φ. 1422/25-12-1935 και 1510/12-04-1936.

Ανόρθωσις αναλαμβάνει τη διοργάνωση τοπικών καλλιστείων, ακολουθώντας τον πυρετό του νέου πανευρωπαϊκού διαγωνισμού. Σχεδόν ταυτόχρονα ικανοποιείται το χρόνιο αίτημα για την καθιέρωση των μπαιν-μιζτ στο Ηράκλειο⁷³, και η επίδειξη του σώματος φιγουράρει στις φωτογραφίες των εφημερίδων. Πρέπει πάντως να ειπωθεί ότι η εικονογράφηση βρίσκεται ακόμη σε νηπιακό στάδιο, εξαρτημένη από το διαθέσιμο υλικό, και όχι απαραίτητα από το ειδησεογραφικό περιεχόμενο της εφημερίδας. Έτσι, σε φύλλο της *Δράσης* το 1935 συναντάμε μια εικόνα της Μπουμπουλίνας δίπλα σε φωτογραφίες του παλαιστή Τζιμ Λόντου και της Γαλλίδας ηθοποιού Σούζυ Βερόν, χωρίς άλλη αναφορά στα συγκεκριμένα πρόσωπα⁷⁴. Καθοριστικό ρόλο παίζει ο ανταγωνισμός: τη δεκαετία του 1930, από τα εκ των ων ουκ άνευ της εφημερίδας είναι η αναπαραγωγή φωτογραφιών, η γυναικεία στήλη και, βεβαίως, η λογοτεχνική επιφυλλίδα.

4.5.3. Κριτικά σημειώματα και λογοτεχνικές επιφυλλίδες

Σε πανελλήνιο επίπεδο, η καθιέρωση οργανωμένης φιλολογικής σελίδας ξεκινά από την εφημερίδα *Καθημερινή* το Δεκέμβριο του 1934. Στο Ηράκλειο, ανάλογες προσπάθειες επίσημου χαρακτήρα εμφανίζονται μόνο μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Ωστόσο, ακολουθώντας το παλιότερο παράδειγμα της *Νέας Εφημερίδας*, και πριν από το 1936 οι περισσότεροι συντάκτες συνέδραμαν στην προσπάθεια άρθρωσης κριτικού λόγου και προβληματισμού για την πνευματική δημιουργία, δημοσιεύοντας κατά καιρούς βιβλιοκρισίες, λογοτεχνήματα και μεταφράσεις. Στην κίνηση αυτή περιορισμένη συμμετοχή έχει η ώριμη γενιά (Λ. Αλεξίου, Μ. Αναστασίου κ.ά.), ενώ το μέγιστο μέρος των κειμένων υπογράφει μια σχετικά μικρή ομάδα νεότερων ανθρώπων, οι περισσότεροι από τον ιδρυτικό πυρήνα της Πνευματικής Κοινότητας.

Από την ανάγνωση της αρθρογραφίας προκύπτει ότι οι συντάκτες παρακολουθούν στενά τον φιλολογικό τύπο της Αθήνας, με τον οποίον επιδιώκουν και συνεργασία. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι στο διάστημα από το 1927 μέχρι την Κατοχή, ένας εντυπωσιακός αριθμός ατόμων από το Ηράκλειο δημοσίευσε ύλη στη *Νέα Εστία* και τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, και εμφανίστηκε σε πολλά ακόμη αθηναϊκά

⁷³ «Τα μπαιν-μιζτ θα καθιερωθούν πλέον εφέτος: έπαψαν να θεωρούνται ανήθικα», *Δράσις*, φ. 12/06-04-1932. Την πρώτη σχετική αρθρογραφία εντοπίζω αρκετά νωρίτερα: «Τα κοινά λουτρά», *ΝΕφ.*, φ. 467/04-08-1916.

⁷⁴ *Δράσις*, φ. 863/13-01-1935.

περιοδικά ποικίλων προσανατολισμών, από τους αριστερούς *Πρωτοπόρους* μέχρι το επίσημο όργανο της Ε.Ο.Ν. *Νεολαία* (βλ. Παράρτημα 3.3.). Έτσι, στα κείμενα των τοπικών φιλολογικών συντακτών είναι ευνόητο να κυριαρχούν δυο ζητήματα τα οποία απασχολούν ευρύτερα τον πνευματικό κόσμο της χώρας αυτά τα χρόνια: η ανάδυση του μοντέρνου και η κρίση του βιβλίου, που κάποτε θα τα δούμε να παρουσιάζονται ως αλληλένδετα, και να σχετίζονται με τη συζήτηση για την πνευματική παραγωγή της περιφέρειας.

Την πρώτη καλοπροαίρετη προσέγγιση στη νεωτερική γραφή επιχειρεί το 1931 ο βιβλιοφύλακας της Βικελαίας Βιβλιοθήκης Μανώλης Αποστολίδης, έχοντας προμηθευθεί ένα αντίτυπο της ποιητικής συλλογής του Θ. Ντόρρου *Στου γλυτωμού το χάζι*. Αν και μοχθεί να πλησιάσει τα ποιήματα, και παραδέχεται πως οι αλλαγές της εποχής επιβάλλουν μια λογοτεχνία με καινούργιο περιεχόμενο, έχει σφοδρότατες αντιρρήσεις για τη μορφή:

Του κάκου πολέμησα να τα νοιώσω, και πιστεύω πως το ίδιο θα κάνουν κι' οι άλλου που θα διαβάσουν [...]

Ο κ. Ντόρρος καθώς και μερικοί άλλοι, κάνοντας μοντέρνα τέχνη θέλουν τάχα να δείξουν όλη την ταχύτητα του αιώνα μας, την ακαταστάλαχτη ψυχοσύνθεσή μας· μα και όντας αληθινοί δημιουργοί πέφτουν σε τρομερούς εξωφρενισμούς. Αν είχαν πραγματικά μέσα τους την καλλιτεχνία θα έκφραζαν την νευρική της εποχής μας με ύφος απλό, απέριττο, γεμάτο διαύγεια.⁷⁵

Εδώ η ίδια η διατύπωση του Αποστολίδη φανερώνει στη σύγχυσή του: ο Ντόρρος είναι «αληθινός δημιουργός» ή όχι; Όπως και αν έχει, στη συνέχεια προτείνεται ως υποδειγματικός χειριστής της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνικού ύφους ο Καρκαβίτσας. Απεναντίας, κρίνεται ιδιαίτερα αυστηρά ο «μοντερνίζων» Καστανάκης, με τον αρθρογράφο να καταλήγει στο συμπέρασμα πως: «γρήγορα οι αληθινοί δημιουργοί θα ξαναγυρίσουν στους παλιούς τρόπους της έκφρασης γιατί θα νοιώσουν πως είναι οι μόνοι που κλειούν μέσα τους την καλλιτεχνία». Η άποψη αυτή, απορριπτική μα ψύχραιμη, χωρίς να επιλέγει τον εύκολο δρόμο της γελοιοποίησης, είναι αναμενόμενη για τα δεδομένα της τότε κριτικής (φτάνει να θυμηθούμε την

⁷⁵ Μαν. Α. Αποστολίδης, «Λογοτεχνικά σημειώματα: Η μοντέρνα τέχνη», *Ελ. Σκ.*, φ. 733/18-01-1931. Κρίνοντας από τη βιβλιογραφία του Ντόρρου στην ανθολογία των εκδόσεων Σοκόλη, *Η ελληνική ποίηση* (τομ. Δ', 51), πρόκειται για μια από τις πρώτες αποτιμήσεις της συλλογής, μετά από εκείνη του Λαπαθιώτη στο περ. *Πειθαρχία*, τχ. 21 (1930).

αρνητική στάση του Πέτρου Χάρη και του Κώστα Παρορίτη απέναντι στον Καστανάκη)⁷⁶.

Πάντως, το όνομα του Ντόρρου συνδέεται εδώ (σωστά) με τη μοντέρνα τέχνη γενικότερα, και όχι με τον υπερρεαλισμό, ίσως επειδή ο όρος δεν είναι ακόμη οικείος στον Αποστολίδη. Αργότερα ο ίδιος θα γράψει σειρά κειμένων κατά του «συρρεαλισμού», αναφερόμενος γενικότερα σε νεωτερίζοντες συγγραφείς όπως τον Σαραντάρη, που δεν συνδέονται με το συγκεκριμένο κίνημα. Η ανάμειξη του Ντόρρου στις σχετικές συζητήσεις θα παγιωθεί μετά από τη δημοσίευση της πρώτης εκτενούς μελέτης για τον υπερρεαλισμό σε ελληνικό έντυπο, από τον Δ. Μεντζέλο στο περιοδικό *Ο Λόγος*⁷⁷, όπου ο ομογενής ποιητής κατατάσσεται μαζί με άλλους στους υποψήφιους Νεοέλληνες «υπερρεαλιστές». Έκτοτε, ακόμη και μετά την κυκλοφορία της *Υμνικαμίνου* του Εμπειρικού, η συλλογή του Ντόρρου θα προβληθεί σε άρθρα και διαλέξεις Ηρακλειωτών και άλλων ως το πρώτο δείγμα του υπερρεαλισμού στα νεοελληνικά γράμματα⁷⁸. Οι μνείες του έργου μας δείχνουν τον βαθμό ενημέρωσης των φιλότεχνων στην πόλη γύρω από την λογοτεχνική επικαιρότητα, ανατρέποντας μερικώς την εκτίμηση ότι ο Ντόρρος και η ποίησή του δεν είχαν ιδιαίτερη απήχηση⁷⁹.

Σε σημειώματα άλλων συντακτών βλέπουμε μια εξίσου αρνητική αποτίμηση προηγούμενων πρωτοποριακών κινημάτων, με σκωπτικές αναφορές στον Ντανταϊσμό και τον Φουτουρισμό⁸⁰, στη δεύτερη περίπτωση λόγω σύνδεσης με τον φασισμό. Μνημονεύω και μια πιο καυστική επίθεση στον υπερρεαλισμό από τον Μιχάλη Τζενάκη, με ιστορικά στοιχεία και περιγραφές αντιγραμμένες από τη μελέτη του Μεντζέλου⁸¹. Στο ζήτημα θα χρειαστεί να επανέλθουμε στο επόμενο κεφάλαιο, με αφορμή τις εκ διαμέτρου προσεγγίσεις του Λευτέρη Αλεξίου και του Μενελάου Παρλαμά το 1937-38· για την ώρα σημειώνουμε ότι στο Ηράκλειο, μοντερνισμός και

⁷⁶ Π. Χ.[άρης] «Θράσου Καστανάκη: Στο χορό της Ευρώπης», *Νέα Εστία*, τχ. 78 (1930) 330-331, Κώστας Παρορίτης, «Για τη μοντέρνα τέχνη», *Ο Νουμάς*, 22, τχ.792 (1930) 98-99. Το ίδιο βιβλίο κατέκρινε ο Αποστολίδης με νέο σημείωμα («Η μοντέρνα τέχνη», *Ελ. Σκ.*, φ. 882/19-7-1931).

⁷⁷ Δ. Μεντζέλος, «Ο υπερρεαλισμός και οι τάσεις του», *Λόγος*, 7 (1931). Αναδημ. στο *Ηριδανός*, 4 (1976) 88-96.

⁷⁸ π.χ. Μιχ. Νας, «Πνευματικές ανησυχίες» (γ'), *Ελ Σκ.*, φ. 877/14-7-1931, και Μ. Παρλαμάς, «Αι σχέσεις της συγχρόνου τέχνης προς την λογική», διάλεξη του 1937 δημοσιευμένη στο *Παλίμψηστον* 11 (1991) 23-32.

⁷⁹ Για «προκλητικό αλλά πολύ λίγο γνωστό εκείνη την εποχή τόμο» κάνει λόγο ο R. Beaton, *Εισαγωγή...*, ό.π., 209, παρά την ανάδειξη της συλλογής από τον Μεντζέλο και άλλους κριτικούς.

⁸⁰ «Δεν πάει στα βουνά», *Ανόρθωσις*, φ. 2885/30-05-1931· Κ. Λασηθιωτάκης «Ο Φουτουρισμός και η αλήθεια του», *Δράσις*, φ. 8/01-04-1932· Ψαλ., «Επιστήμη, τέχνη και φασισμός», *Ελ. Σκ.*, φ. 1388/15-11/1935.

⁸¹ Μιχ. Νας, «Πνευματικές ανησυχίες» (β'), *Ελ Σκ.*, φ. 876/12-7-1931.

υπερρεαλισμός έχουν τις ίδιες αρνητικές κυρίως συνδηλώσεις που απαντούν στον φιλολογικό και καθημερινό τύπο της Αθήνας⁸².

Θα ήταν λάθος όμως να συμπεραίνουμε από τα παραπάνω ότι απορρίπτεται συλλήβδην κάθε προσπάθεια ανανέωσης της γραφής. Το 1935, με θετικό μάτι είδε ο εικοσιδύαχρονος Μηνάς Δημάκης τον *Μαριάμπα* του Σκαρίμπα:

Ο Μυριβήλης, ο Τερζάκης, ο Θεοτοκάς, ο Καραγάτσης κι' ακόμα ο Πετσάλης κι ο Φλώρος είναι οι συγγραφείς που ανανέωσαν την πεζογραφία μας και που εργάζονται μ' επιτυχία για την δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού μυθιστορήματος.

Ο κ. Σκαρίμπας στέκει πλάι σ' αυτούς τους εκλεκτούς εργάτες των γραμμάτων, ένας ξεχωριστός και πρωτότυπος συγγραφέας [...]

Δεν ξέρω τι θα πει η επίσημη κριτική – που δεν μίλησε ακόμα, αλλά μου φαίνεται, πως ο Μαριάμπα θα μείνει ένα μοναδικό βιβλίο στην πεζογραφία μας, που έχει αρκετά ταλαιπωρηθεί με τις ρηχές και κοινότοπες ηθογραφίες⁸³.

Μια αποτίμηση που μάλλον δικαιώθηκε, παρά τις αρχικές αντιρρήσεις αρκετών, αν κρίνουμε από τη θέση που κέρδισε ο Σκαρίμπας σε επισκοπήσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Εκτός από τη γραφή καθεαυτή, σημειώνω έναν άλλον παράγοντα που θα τον έκανε συμπαθητική μορφή στους Ηρακλειώτες: είναι λογοτέχνης της επαρχίας, και μάλιστα από εκείνους που πολέμησε σκληρά τον αθηνοκεντρισμό⁸⁴ (αργότερα θα τον δούμε να επικοινωνεί απευθείας με τον Αποστολίδη, με αφορμή το *Ουλαλούμι*).

Πέρα από τις θεωρούμενες πρωτοπορίες, θετικά κρίθηκε μια σειρά από βιβλία πιο κοντά στον συμβατικό τρόπο γραφής, όπως *Ο ίσιος δρόμος και άλλα διηγήματα* του Χρήστου Λεβάντα (1932), *Απόψε στις 8.30* του Άγγελου Δόξα, *Στεριές και θάλασσες* του Κωστή Μπαστιά, και οι *Παραστρατημένοι* της Λιλίκας Νάκου (1936). Παρατηρείται μια ύφεση στις βιβλιοκρισίες τα χρόνια 1933-1934, μετά την εγκατάσταση του Γιάννη Σφακιανάκη στην Αθήνα, αλλά πριν από την εμφάνιση του Μηνά Δημάκη και των συστηματικών φιλολογικών σελίδων. Σε γενικές γραμμές οι σύντομες κριτικές (κατά κύριο λόγο συμβατικών πεζογραφημάτων, όχι ποίησης) είναι θετικότερες, αποσκοπώντας προφανώς στην προβολή της ποιοτικής λογοτεχνίας. Όπου διατυπώνονται, οι αντιρρήσεις περιστρέφονται γύρω από την ανωριμότητα νέων συγγραφέων – «νερουλά και επιδερμικά» λόγω απειρίας θεωρεί ο Αποστολίδης τα

⁸² Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία...*, ό.π., 183-207.

⁸³ «Γιάννη Σκαρίμπα: *Μαριάμπα*», *Ελ. Σκ.*, φ. 1349/12-9-1935.

⁸⁴ Βλ. τις σχετικές επισημάνσεις του Δημήτρη Τζιόβα, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα...*, ό.π., 441-444.

διηγήματα του Ντόλη Νίκβα *Κ' οι ιστορίες αυτές τελείωσαν έτσι* (1930)⁸⁵, ενώ απεναντίας ο Βελισάριος Φρέρης χαιρετίζει τους *Σκληρούς Αγώνες* της Έλλης Δασκαλάκη (1931) ακριβώς επειδή η συγγραφέας δεν βιάστηκε να εκδηλωθεί, με αποτέλεσμα τα γραπτά της να μην είναι πρωτόλεια⁸⁶.

Ζωηρό ενδιαφέρον προκαλεί κάθε αρθρογραφία στον αθηναϊκό τύπο για τις επιδόσεις των Ηρακλειωτών λογοτεχνών – μετά την αναδημοσίευση ενός σημειώματος από την *Ελληνική Επιθεώρηση* της Ευγενίας Ζωγράφου, με θετικά σχόλια για το *Κάστρο* του Αλεξίου, αλλά σφοδρές αντιρρήσεις για τα τελευταία βιβλία της Μαρίνας Μηλολιδάκη και της Κατίνας Παϊζη, ο Πέτρος Στυλίτης σπεύδει με donκιχωτικό σχεδόν τρόπο να υπερασπίσει τις δυο νεαρές συγγραφείς, με ανοικτή επιστολή στον τοπικό τύπο⁸⁷. Μια επίσκεψη του Μηνά Δημάκη σε λόγιους της πρωτεύουσας του δίνει την ευκαιρία να διαπιστώσει το σεβασμό που προκαλεί το όνομα του Λευτέρη Αλεξίου, αλλά και να προωθήσει τα δικά του *Φύλλα Τέχνης*. Και ύστερα από τα ενθαρρυντικά λόγια του Τέλλου Άγρα, είναι έτοιμος να ανταποδώσει τη φιλοφρόνηση, εκθειάζοντας τον Αθηναίο κριτικό μέσα από ένα φιλολογικό πορτραίτο⁸⁸. Φανερώματα μιας επαρχιώτικης ανασφάλειας που θα κορυφωθεί την επόμενη περίοδο, στα πλαίσια της αντιπαράθεσης για τη λογοτεχνία της πόλης.

Για τους Ηρακλειώτες, η πολυσυζητημένη κρίση του βιβλίου και της έλλειψης αναγνωστικού κοινού έχει διαστάσεις τοπικές και ευρύτερες. Πρώτον, τίθεται κατ' επανάληψη το ζήτημα της σωστής αξιοποίησης της Βικελαίας Βιβλιοθήκης. Το περιεχόμενο των συλλογών δε φαίνεται να έχει ανανεωθεί ριζικά από το 1914, όταν ο Ι. Δαμβέργης μίλησε για βιβλία υπερβολικά απαιτητικά για τον μέσο αναγνώστη. Σχεδόν είκοσι χρόνια μετά, ένας απογοητευμένος πολίτης παρατηρεί πως «Η νέκρωση της Βιβλιοθήκης δεν οφείλεται [...] στο μη εξωτερικό δανεισμό των βιβλίων της, μα στη φτώχεια της, από άποψη τέρψεως. Κι αυτά τα νέα βιβλία που αγοράζονται είναι του Ελευθερουδάκη, φιλοσοφικά ως επί πλείστον και δυσκολοχώνευτα. Καλά κι αυτά. Μα χρειάζονται ακόμη και βιβλία τέρψεως, και λαϊκές εκδόσεις»⁸⁹. Κατά τα άλλα, η βιβλιοθήκη εξακολουθεί να λειτουργεί ως τόπος συνάντησης μαθητών με λογοτεχνικές

⁸⁵ Μαν. Α. Αποστολίδης, «Κι οι ιστορίες αυτές τελείωσαν έτσι», *Ελ. Σκ.*, φ. 821/7-5-1931.

⁸⁶ Βελ. Φρέρης «Σκληροί αγώνες για μικρή ζωή», *Ελ. Σκ.*, φ. 829/16-5-1931.

⁸⁷ «Πώς κρίνονται οι φιλολογικές εκδόσεις Ηρακλείου», *Ελ. Σκ.*, φ. 1338/14-9-1935· Π. Στυλίτης «Η πνευματική παραγωγή των νέων του Κάστρου», *Ελ. Σκ.*, φ. 1341/18-9-1935.

⁸⁸ Μ. Δ.ς. [= Μ. Δημάκης], «Οι λόγιοι της Αθήνας και το Ηράκλειον», *Δράσις*, φ. 949/7-7-1935 και του ίδιου «Τέλλος Άγρας», *Δράσις*, φ. 951/10-7-1935.

⁸⁹ «Η Βιβλιοθήκη μας», *Ελ. Σκ.*, φ. 732/17-1-1931, και ξανά «Η βιβλιοθήκη μας: πρέπει να ληφθεί επί τέλους κάποια μέριμνα», *Δράσις*, φ. 400/13-7-1933.

ανησυχίες, αδυνατώντας να προσελκύσει τους μεγαλύτερους – εκεί καταφεύγει ο Άρης Δικταίος με τα τυπογραφικά δοκίμια της πρώτης (αργότερα αποκηρυγμένης) ποιητικής του συλλογής *Στα κύματα της ζωής* (1934), μακριά από τα αδιάκριτα βλέμματα συμμαθητών και γονέων⁹⁰.

Κοιτάζοντας το ζήτημα γενικότερα, το 1931 ο Θρασύβουλος Σταυράκης αποδίδει την κρίση του βιβλίου στον «αιώνα της μηχανής», προάγοντας ως λύση «εκείνο που γίνεται αλλού: Η ίδρυσις πραγματικών κέντρων εθνικής πνευματικής ζωής και κινήσεως»⁹¹. Πρόκειται για πρόταση ανάλογη με εκείνη που θα καταθέσει το 1934 ο καθηγητής Γ. Θ. Ζώρας για τη λειτουργία τοπικών ακαδημιών κατά τα ιταλικά πρότυπα, με σκοπό την τόνωση της κίνησης στην ελληνική επαρχία. Το ίδιο οραματιζόταν προφανώς ο Δήμαρχος της πόλης Μηνάς Γεωργιάδης, όταν ανήγγειλε την ίδρυση τοπικής Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών αντίστοιχη με εκείνη της Αθήνας, σχέδιο που ματαιώθηκε από την κήρυξη του πολέμου⁹².

Την εκτενέστερη αναφορά στην κρίση του βιβλίου κάνει ο Γιάννης Σφακιανάκης το 1931, συμμεριζόμενος τις αγωνίες λογίων της πρωτεύουσας. Μαζί με την υπερπαραγωγή βιβλίων, τονίζει τον ανταγωνιστικό ρόλο του τύπου:

Χιλιάδες λογοτεχνικά και επιστημονικά βιβλία εκδίδονται για να μείνουν εκτεθειμένα μήνες και μήνες στις βιτρίνες των βιβλιοπωλείων ως που μαζί με το ζώφυλλο να ξεθωριάσουν κι οι ιδέες που κλείνουν μέσα τους. [...]

Ο κόσμος για το κάθε τι θα ανατρέξει στην εφημερίδα του. Δεν έχει πια ανάγκη να διαβάσει ένα λογοτεχνικό βιβλίο που κοστίζει τόσο ακριβά. Με μια δραχμή έχει στη διάθεσή του όλα τα βιβλία, όλα τα θέματα. [...] Βέβαια όταν λέμε «κόσμος» δεν εννοούμε τους πέντε έξ που καταπιάνονται με τα γράμματα, μα την πλατειά μάζα, το μεγάλο αυτό αναγνωστικό κοινό. Ε, αυτό το μεγάλο αναγνωστικό κοινό δεν διαβάζει όχι μονάχα βιβλία μα κι' αυτή ακόμη την εφημερίδα»⁹³.

Εδώ βέβαια ισχύει το οξύμωρο αρκετών ανάλογων διαπιστώσεων της εποχής: όσοι μη προνομιούχοι φιλοδοξούν να ζουν από την πένα τους είναι αναγκασμένοι να στραφούν για λόγους βιοπορισμού στην εφημερίδα, απ' όπου καταγγέλλουν την καταστροφική

⁹⁰ Άρης Δικταίος, «Πώς γνωρίστηκα με τον Λαπαθιώτη», *Νέα Εστία*, τχ. 881 (1964) 361.

⁹¹ Ασμοδαίος, «Το βιβλίο», *Ανόρθωσις*, φ. 2766/11-1-1931.

⁹² Για τον Ζώρα βλ. Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 37-42· και για τη Στέγη: Σ.Γ.Σ[πανάκης], «Η Στέγη Γραμμάτων: το έργο του Δημάρχου κ. Μ. Γεωργιάδου», *Δράσις*, φ. 2341/17-3-1940.

⁹³ Γ. Σφακιανάκης, «Η κρίσις του βιβλίου», *Ελ. Σκ.*, φ. 1043/10-2-1932. Πρβ. τις ανάλογες διαπιστώσεις λογίων αμέσως πριν και μετά, στον τόμο *Περιπέτειες του βιβλίου στην Ελλάδα 1880-1940*, εισαγωγή-επιμ. Β. Τσοκόπουλος, Α. Πασσιά, Γ. Χρυσοβέργης, Αθήνα 1998, 38-65.

δύναμη του τύπου, και ένα υποτιθέμενο «αναγνωστικό κοινό» που δεν διαβάζει. Επιπλέον, οι ίδιοι άνθρωποι που κόπτονται για τη χαμηλή ποιότητα της λογοτεχνίας του τύπου εμπλέκονται πολλές φορές στη διαδικασία επιλογής έργων για αναπαραγωγή στις εφημερίδες, κάνοντας τους απαραίτητους συμβιβασμούς. Όπως μας λέει ο ίδιος ο Σφακιανάκης, το πρώτο έργο που μετέφρασε για τον τύπο ήταν «ένα μεγάλο περιπετειώδες μυθιστόρημα»: *Ενώ η θύελλα μαίνεται*, του σήμερα ξεχασμένου Edge Trémois⁹⁴. Και αυτό μας φέρνει στο θέμα των επιφυλλίδων.

Ξεκινώντας από τα μη λογοτεχνικά κείμενα, διαπιστώνουμε ότι πλούσια πηγή έτοιμης ύλης προς δημοσίευση αποτέλεσαν οι δημόσιες διαλέξεις των νεοσύστατων πνευματικών συλλόγων. Στις εφημερίδες αναπαράχθηκαν μελέτες στους τομείς των τεχνών, της νομικής και της παιδαγωγικής (βλ. Παράρτημα 5.2.). Επιπλέον, ιστορικά σημειώματα του τύπου που εγκαινίασε ο Στ. Ξανθουδίδης γράφουν ανάμεσα σε άλλους οι Γιάννης Μουρέλλος και Νικόλαος Σταυρινίδης, παρουσιάζοντας ηρωικές πράξεις Κρητών αγωνιστών και ιστορικές μορφές της οθωμανικής κυριαρχίας αντίστοιχα.

Με ποικίλες αφορμές –την έκδοση ενός βιβλίου του Άγγλου Robert Byron το 1930, ταξιδιωτικά κείμενα του Καζαντζάκη για την Ισπανία, και η επίσκεψη ομάδας Ισπανών στην Κρήτη το 1933– αναθερμαίνεται το ενδιαφέρον για το πρόσωπο του Ελ Γκρέκο, την τέχνη και τη βιογραφία του. Συντάσσοντας την πρώτη γνωστή μου εκτενή τεχνοκριτική μελέτη στον τοπικό τύπο (1930)⁹⁵, ο Θ. Σταυράκης αποφεύγει μια απλουστευτική τοπικιστική προσέγγιση, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως η οικουμενικότητα της τέχνης του Γκρέκο έγκειται στο ευτυχές πάντρεμα της Κρητικής Σχολής με δυτικές επιρροές. Οι αναφορές του δημοσιογράφου στην πλούσια ξένη βιβλιογραφία της εποχής δείχνει ότι η συζήτηση είχε λάβει από νωρίς πανευρωπαϊκό χαρακτήρα (με τον Byron ειδικά να τονίζει τα βυζαντινά στοιχεία), και σίγουρα δεν περιοριζόταν στα πλαίσια του εγχώριου προβληματισμού για τη φύση της ελληνικότητας. Πάντως, τον καιρό που ασχολήθηκε ο αθηναϊκός τύπος με το θέμα, απ' αφορμή τις ελληνοκεντρικές θέσεις του Αχ. Κύρου⁹⁶, οι Ηρακλειώτες αντάλλαζαν πύρινες επιστολές για το πιο πεζό ζήτημα του τόπου καταγωγής του Θεοτοκόπουλου.

⁹⁴ Γιάννης Σφακιανάκης, *Η κριτική για το λογοτεχνικό έργο...*, ό.π., 42. Το μυθιστόρημα δημοσιεύθηκε σε πολλές συνέχειες στην εφ. *Δράσις*, από το Μάρτιο ως τον Αύγουστο του 1932.

⁹⁵ Ασμοδαίος [=Θ. Σταυράκης], «Η τεχνική του Ελ Γκρέκο», *Ανόρθωσις*, από φ. 2739/3-12-1930. Αμέσως μετά κυκλοφόρησε αυτοτελώς.

⁹⁶ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., 115, χωρίς αναφορά στην ευρωπαϊκή διάσταση του θέματος.

Σε άλλον τομέα των εικαστικών τεχνών, τη δεκαετία του 1930 παρατηρείται μια αυξανόμενη ανησυχία για την επιρροή του κινηματογράφου, με σχετικές διαλέξεις το 1933 και το 1939, η δεύτερη με τον ενδεικτικό τίτλο «Η συμβολή του κινηματογράφου εις την επαύξηση της εγκληματικότητας» (α/α 143, Παράρτημα 5.2.). Επιμένω στο θέμα, γιατί ο κινηματογράφος έχει καταλυτικό ρόλο και στην επιλογή πάσης φύσεως λογοτεχνικών επιφυλλίδων αυτά τα χρόνια, από τα κλασικά έργα μέχρι τις εύπεπτες κοσμοπολίτικες περιπέτειες που κατέχουν τη μερίδα του λέοντος. Έτσι, τον Αύγουστο του 1929 βλέπουμε στην *Ελευθέρα Σκέψη* τη *Ραμόνα*, «ιστορία του πάθους και του έρωτος» της Helen Hunt Jackson, πλάι στη *Ροζίτα* του Φ. ντε Ρομπέρ, έργα τα οποία είχαν πρόσφατα προβληθεί σε κινηματογραφικές αίθουσες της πόλης. Τρίτη επιλογή είναι μια βιογραφία του Ρασπούτιν, ακολουθώντας μια γενικότερη τάση για απεικονίσεις θρυλικών μορφών της ιστορίας⁹⁷.

Εμπνευσμένη από μια νέα κινηματογραφική διασκευή των *Αθλίων* του Ουγκώ, προς το τέλος της δεκαετίας η *Ανόρθωσις* αναδημοσιεύει επί δυόμισι χρόνια τη μετάφραση του αριστουργήματος από τον Ι. Σκυλίτση⁹⁸. Όμως, στη διάρκεια της κυκλοφορίας της η συγκεκριμένη εφημερίδα έδινε σαφή προτεραιότητα στα ελαφρά αναγνώσματα, κάποτε απευθυνόμενη με συγκαταβατικό τρόπο σε ένα υποτιθέμενο γυναικείο κοινό. Διαφημίζοντας το έργο *Στο χείλος της φρικτής αμαρτίας* του Ιταλού Guido da Verona, η σύνταξη πληροφορεί τους αναγνώστες πως: «Το νέον μας διήγημα θα καταθέλξει κυριολεκτικώς τον γυναικόκοσμον με την πρωτοτυπίαν του, με το ολοζώντανον λεκτικόν του συγγραφέως, με τας ερωτικές τέλος περιπετείας ενός νεαρού τυχοδιώκτου –του Αρρίγκου Φεράντε– που κατορθώνει με την σπανίαν ομορφιά του, κατακτώντας καρδιές και σκορπίζοντας στεναγμούς, να αναρριχηθεί στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα»⁹⁹.

Μαζί με τον M. Dekobra, την M. Delly και την Αγγλίδα Elinor Glyn, ο da Verona ανήκει στην κατηγορία εκείνων των συγγραφέων που, ενώ εμφανίζονται στις επιφυλλίδες, καταδικάζονται συνάμα στις φιλολογικές στήλες για την ευκολογραφία και τις χαμηλές απαιτήσεις των έργων τους. Σε γενικές γραμμές, το περιεχόμενο των επιφυλλίδων είναι συγκρίσιμο με τις λογοτεχνικές σειρές εκδοτικών οίκων του μεσοπολέμου, όπου συνυπάρχουν έργα κλασικά μαζί με παραλογοτεχνία, αν και εδώ η

⁹⁷ *Ελ. Σκ.*, φ. 310/18-08-1929

⁹⁸ *Ανόρθωσις*, από φ. 4560/12-5-1937. Η προβολή της κινηματογραφικής διασκευής (του R. Bernard) διαφημίζεται στην εφ. *Δράσις*, φ. 1474/15-04-1937.

⁹⁹ *Ανόρθωσις*, φ. 2300/8-6-1929.

πλάστιγγα γέρνει περισσότερο προς τη δεύτερη κατηγορία. Σημειώνω με την ευκαιρία άλλη μια συμβολή των δημόσιων θεαμάτων στη διαμόρφωση των επιφυλλίδων: οι επισκέψεις του Ελληνικού Μελοδράματος και άλλων μουσικών θεάτρων οδήγησε στην παρουσίαση έργων της όπερας σε μορφή κατατοπιστικής περίληψης, με τίτλους όπως «Κάρμεν, το αιώνιο θήλυ» και «Η Θαΐς του Μασσενέ – μια εταίρα που έγινε αγία»¹⁰⁰.

Μια σαφώς μικρότερη κατηγορία συνιστούν τα πρωτότυπα έργα Ελλήνων συγγραφέων, όπου κυριαρχούν τα πεζογραφήματα γραμμένα στο Ηράκλειο. Δικές του νουβέλες εξακολουθεί να δημοσιεύει ο Μουρέλλος, εμπνευσμένες πλέον από τη ζωή του στην Κρήτη (*Ο ταπεινός, Ο αρχιτέκτονας*), μαζί βέβαια με τις αναμνήσεις του πολέμου. Η εκ νέου δημοσίευση της *Τατιάνας Ιβάνοβνα Κάσκιν*, με τον έρωτα του αφηγητή για μια κοντέσα στη διάρκεια της Ουκρανικής Εκστρατείας, κάτι φέρνει από το δημοφιλές τώρα ρεύμα του κοσμοπολιτισμού.

Από την αρχή της δεκαετίας εμφανίζεται και η Θάλεια Καλλιγιάννη, πρώτη γυναίκα που υπογράφει λογοτεχνικές επιφυλλίδες με συστηματικό τρόπο. Πλάι στη στήλη απ' όπου προσφέρει συμβουλές και απευθύνει προτροπές προς τις κυρίες της καλής κοινωνίας, δημοσιεύει αυτοβιογραφικής έμπνευσης διηγήματα μικρά και μεγάλα πάνω στο μοτίβο της δυστυχημένης νεαρής γυναίκας, παγιδευμένης σε έναν γάμο που δεν την ικανοποιεί¹⁰¹. Και εδώ, όπως στις αναλύσεις της κοινωνικής ζωής του Ηρακλείου από τους διανοούμενους της πόλης, έμμεσα καταγγέλλεται η επικράτηση του υλισμού:

- *Δεν μ' αγαπάς πια, εξακολουθούσε η Νανίτα και με πίκρα μεγάλη άκουε τον άνδρα της να της μορφώνει της ιδέες του.*
- *Πρέπει να νοιώσεις αγαπητή μου ότι όσον κι' αν σ' αγαπώ μ' απασχολεί περισσότερο το πώς να κερδίσω πιο άνετα το ψωμάκι μας. Τι τα θέλεις τα πολλά λόγια. Ύστερα είμαστε τόσα χρόνια παντρεμένοι. Τι ζητάει ο έρωτας ανάμεσά μας;*¹⁰²

Το ίδιο θέμα επανέρχεται και στα μεγαλύτερης έκτασης έργα της ίδιας *Ο δρόμος αυτός είναι γεμάτος αγκάθια* (Ελευθέρα Σκέψις, 1931) και *Ελβίρα* (Αθήνα 1935), τα οποία χαρακτηρίστηκαν λόγω της περιορισμένης εμβέλειάς τους μάλλον εκτενείς νουβέλες

¹⁰⁰ *Ανόρθωσις*, φ. 3362/3-1-1933 και 3435/31-3-1933.

¹⁰¹ Στο αυτοβιογραφικό αφήγημα που εξέδωσε μεταπολεμικά διαβάζουμε: «Η Ναθαλία δημοσίευσε τώρα πεζά και στις τοπικές εφημερίδες. Χώρια από αυτά που έστελνε στ' αθηναϊκά περιοδικά. Τα θέματά της, τα 'παιρνε από τη ζωή». Βλ. *Ναθαλία, η μεγάλη ένοχη*, ό.π., 79.

¹⁰² Λύα Άννη [=Θάλεια Καλλιγιάννη], «Μονάχα μια στιγμή», *Ελ. Σκ.*, φ. 870/05-07-1931. Με το ίδιο ψευδώνυμο υπογράφει ανάλογα διηγήματα στην εφ. *Δράσις*.

παρά μυθιστορήματα. Τουλάχιστον όσον αφορά τα κείμενα των εφημερίδων, οφείλουμε να σημειώσουμε πως, παρά τις διαπιστώσεις προηγούμενων μελετητών για την πρώιμη παραγωγή της Καλλιγιάννη¹⁰³, γλώσσα και περιεχόμενο δεν παραπέμπουν τόσο στην κρητική ηθογραφία όσο σε μια αισθηματική λογοτεχνία τοποθετημένη σε σύγχρονο μικροαστικό περιβάλλον. Αντίθετα, τα περισσότερα ιστορικά-ηθογραφικά της έργα θα εμφανιστούν μεταπολεμικά (*Η καπετάνισσα της ρίζας*, 1960· *Η αρχόντισσα με το κόκκινο άλογο*, 1976, κ.ά.).

Αν και η κρητική ύπαιθρος δεν θα μπορούσε να λείπει από τα κείμενα της περιόδου, οι νέοι συγγραφείς συχνά επιλέγουν ως φόντο τη σύγχρονη πόλη, σε πεζογραφήματα όπου δεν κυριαρχεί το τοπικό χρώμα. Ένα καλό παράδειγμα είναι το «Παρλάν» της Μαρίνας Μηλολιδάκη¹⁰⁴, διήγημα για την τύχη ενός φτωχού βιολιτζή, θύματος των πολέμων, που χάνει τη δουλειά του μετά την άφιξη του ομιλούντος κινηματογράφου και του ραδιοφώνου. Όπου εμφανίζεται, το αγροτικό περιβάλλον αξιοποιείται με κύριο σκοπό την ανάδειξη των ιδιαίτερων προβλημάτων του, όχι πια για την αναπαράσταση μιας ειδυλλιακής ζωής.

Σε κείμενα της Μηλολιδάκη, του Πέτρου Στυλίτη και άλλων συναντάμε περιγραφές ανθρώπων με οπισθοδρομικές νοοτροπίες, εξαθλίωση, αρρώστια και χαμένες σοδειές. Στη νουβέλα του Στυλίτη *Η Φωτεινούλα* (1931)¹⁰⁵, η πρωταγωνίστρια αποτυγχάνει στην προσπάθειά της να κλεφτεί με τον εκλεκτό της καρδιάς της. Και όταν την υποχρεώνουν οι φτωχοί γονείς της σε γάμο με έναν ηλικιωμένο δάσκαλο, λιώνει ώσπου ξεψυχά από τη στεναχώρια. Αρκεί να συγκρίνουμε την εξέλιξη των πραγμάτων με την ευτυχή κατάληξη στο *Εμάθετέ τα; Εκλέψανε, λέει, το Γαρεφαλιώ!*, έργο που εκδίδει το 1939 στην Αθήνα ο μεγαλύτερος στα χρόνια Γ. Μαράντης, επιμένοντας σε μια πιο αισιόδοξη προοπτική: η εκούσια απαγωγή δημιουργεί επίσης εντάσεις, στο τέλος όμως ο αυστηρών αρχών πατέρας της κοπέλας υποχωρεί, και διοργανώνει μεγάλο επίσημο γάμο για να καλύψει το κακό.

Η εκτεταμένη, συστηματική χρήση διαφόρων μορφών της κρητικής διαλέκτου στις εφημερίδες του μεσοπολέμου απαντά κυρίως σε κείμενα χιουμοριστικού περιεχομένου. Παράλληλα με τα διηγήματα και χρονογραφήματα του Αριστοτέλη Γραμματικάκη, τη δεκαετία του 1930 δημοσιεύονται με μεγάλη συχνότητα τα λεγόμενα *νάκλια*, ευτράπελες ιστορίες με πρότυπο τις ομώνυμες προφορικές αφηγήσεις

¹⁰³ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 136.

¹⁰⁴ *Ελ. Σκ.*, φ. 948/7-10-1931.

¹⁰⁵ *Ελ. Σκ.*, από φ. 828/15-5-1931.

των Κρητών Μουσουλμάνων¹⁰⁶. Φυσικά, ο κίνδυνος πρόκλησης παρεξηγήσεων μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων δεν θα επέτρεπε τη δημοσίευση τέτοιων κειμένων πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών. Στο γραπτό νάκλι κεντρική θέση έχει η γλωσσική εκφορά και όχι το μήνυμα, φτάνει να ψυχαγωγείται το κοινό. Μάλιστα, οι καλλιεργητές του είδους δεν διστάζουν να απευθύνουν συστάσεις ο ένας στον άλλον για τη σωστή απόδοση του ιδιώματος: «Αλαραχμέτι στην ψυχή του» γράφει κανείς, και όχι «ο Θιός ν' αγιάση το χώμα που κοιίεται», όπως πληροφορεί ο Χατζή Γιαμάκης τον Σαντήκ Αγά από τις στήλες της *Δράσης*¹⁰⁷. Τα ψευδώνυμα μας δυσχεραίνουν στην ταυτοποίηση των συντακτών, αλλά η εξοικείωση με τους τουρκοκρητικούς ιδιοματισμούς παραπέμπει σε ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας από τους νεαρούς κοινωνικούς διηγηματογράφους, με διάθεση να αποτυπώσουν τα ίχνη ενός προφορικού ιδιώματος που έχει πλέον εκλείψει από το νησί. Άλλωστε, από τη φθίνουσα δεκαετία του 1920, και με αυξανόμενη συχνότητα μετά την ελληνοτουρκική προσέγγιση, συναντάμε νοσταλγικές αναφορές σε άλλα εξωτερικά γνωρίσματα των Μουσουλμάνων – τα ανατολίτικα γλυκά, τα κόκκινα φέσια και τα συναφή¹⁰⁸.

Όπως και στο ευθυμογράφημα, το θέμα στο έντυπο νάκλι εξαρτάται κυρίως από την ευρηματικότητα του συντάκτη, χωρίς να υπόκειται σε στενούς τοπικούς ή χρονικούς περιορισμούς (ένα εκτενές δείγμα με θέμα το ποδόσφαιρο δημοσιεύεται στα πρώτα φύλλα των *Κρητικών Νέων*). Πρόκειται για εφήμερο γραπτό που απευθύνεται στο περιορισμένο κοινό της τοπικής εφημερίδας – εκεί που γίνεται κατανοητό– και γι' αυτό δεν εμφανίζεται σε λογοτεχνικά περιοδικά ευρύτερης κυκλοφορίας, ούτε γίνεται ιδιαίτερη μέριμνα για την έκδοσή του σε αυτοτελείς συλλογές.

Από την άλλη, τόσο η προϋπάρχουσα σατιρική και ηθογραφική παράδοση όσο και η αξιοποίηση μέχρι σήμερα της κρητικής διαλέκτου για χιουμοριστικούς σκοπούς (βλ. π.χ. τα *σόρδινα* [ανέκδοτα], και η στήλη «Αποσπερίδες και βαΐζα» στην ηρακλειώτικη εφημερίδα *Πατρίς*) δείχνει ότι το μεσοπολεμικό νάκλι αποτελεί παραλλαγή μιας μορφής έκφρασης με αντοχή στο χρόνο, που διαγράφει τη δική του τροχιά παράλληλα με την «υψηλή» λογοτεχνία. Επομένως, το γεγονός ότι εμφανίστηκε

¹⁰⁶ Για το προφορικό νάκλι και το ιστορικό του πλαίσιο βλ. τη διπλωματική εργασία του Σταύρου Πλανάκη, *Τχνη της τουρκοκρητικής ελληνόγλωσσας λογοτεχνίας. Ιδεολογικές τάσεις και γενικά χαρακτηριστικά*, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2003, 232-238, με παραδείγματα.

¹⁰⁷ «Φιλιάτικος μπούσουλας», *Δράσις*, φ. 891/15-02-1935.

¹⁰⁸ π.χ. Blond, «Το αποτέλεσμα», *Ανόρθωσις*, φ. 1176/14-01-1926: «... η ανάμνησις μερικών γεύσεων μας κάνει να αναπολούμε τις λιχουδιές της Αμπλάς και του Μαμούτ χωρίς να υπάρχει ελπίς πως θα τα ξαναϊδούμε».

και πολλαπλασιάστηκε κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην «οπισθοδρόμηση» προς μια λογοτεχνία τοπικού χρώματος¹⁰⁹.

Άλλη μια μικρή κατηγορία πρωτότυπων επιφυλλίδων συγκροτούν δυο αντιπολεμικά απομνημονεύματα, γραμμένα από ανθρώπους της ανατολικής Κρήτης. Για τη δημοτικότητα του είδους, στην Ελλάδα όπως άλλωστε σε όλη την Ευρώπη, δεν χωρά καμία αμφιβολία: μετά την εγκυκλοπαιδική διάλεξη της Έλλης Αλεξίου που προαναφέραμε, από το πρώτο φύλλο των *Κρητικών Νέων* (26 Μαρτίου 1933) αναδημοσιεύονται σε συνέχειες *Οι ξύλινοι σταυροί* του Dorjelès, μόλις ένα χρόνο μετά την κυκλοφορία της κινηματογραφικής διασκευής, και της μετάφρασης του έργου στα ελληνικά.

Όσο για τις τοπικές εκφάνσεις του είδους, προηγήθηκε ο Ε. Ν. Βασιλάκης, με την εξιστόρηση εννέα μηνών κράτησης υπό φρικτές συνθήκες στη Μικρά Ασία. Ο τίτλος του κειμένου –*Από τη ζωή ενός αιχμαλώτου. Μια θλιβερή ιστορία σαν παραμύθι* (1930, και αυτοτελώς 1931)– ανακαλεί την αντίστοιχη *Ιστορία* του Δούκα (1929), αλλά εδώ ο συγγραφέας δεν κρύβει το μίσος του για τον αντίπαλο. Όπως ξεκαθαρίζει ήδη από τον πρόλογο: «Η δυσκολότερη, η πιο επικίνδυνη στροφή του δρόμου της ζωής μου, ήτο η αιχμαλωσία μου από τους Τούρκους. Λέγω από τους Τούρκους γιατί, αν αιχμαλωτιζόμουνα από κανένα άλλο εχθρικό έθνος, δεν θα υπέφερα τόσα μαρτύρια. [...] Υπήρξαμε τυχεροί, όσοι σωθήκαμε από των σκυλιών τα δόντια, γιατί ήταν γραφτό μας»¹¹⁰.

Διαφορετική στάση τηρεί ο Ν. Συγκελλάκης, τιλοφορώντας τα δικά του απομνημονεύματα *Οι αδικοσκοτωμένοι*. Αξιωματικός του ελληνικού στρατού κατά τη μικρασιατική εκστρατεία, θέλησε να αναδείξει την απάνθρωπη συμπεριφορά και των δυο αντιμαχόμενων πλευρών, με απώτερο σκοπό να κατηγορήσει «τον Πόλεμο, το άξιο παιδί του Χάρου, που σπαράζει τα κορμιά και φαρμακώνει τις ψυχές και κάνει τον άνθρωπο αληθινό θηρίο». Επικεντρώνεται στις πράξεις των συμπατριωτών του γιατί, όπως λέει: «Έγραψα με ειλικρίνεια ό,τι είδα. Οι εχθροί μας έκαμαν χίλιες φορές περισσότερα. Γι' αυτά έγραψαν άλλοι που τα είδαν από κοντά»¹¹¹. Έτσι, ήδη από την τρίτη συνέχεια της επιφυλλίδας αναπαριστά τον αδικαιολόγητο τυφεκισμό ενός

¹⁰⁹ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 136, όπου υποστηρίζεται ότι η τοπικιστική τάση «είχε εκδηλωθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1930», χωρίς αναφορά στην προηγούμενη παραγωγή του Μαραντή και άλλων.

¹¹⁰ Από τον πρόλογο της αυτοτελούς έκδοσης, Ηράκλειο 1931, χωρίς σελιδαρίθμηση. Η επιφυλλίδα εμφανίζεται στην *Ελευθέρα Σκέψη*, από φ. 662/19-2-1930.

¹¹¹ Πρόλογος στο πρώτο μέρος, *Δράσις*, φ. 1167/4-4-1936. Η αφήγηση τελειώνει –ή διακόπτεται(;)– πολύ απότομα στο φ. 1233/24-6-1936, μετά από 58 συνέχειες.

ανήμπορου Τούρκου τραυματία από έναν νεαρό Κρητικό, ενώ αργότερα περιγράφει λεπτομερώς την κακομεταχείριση ενός Τούρκου αιχμαλώτου, μαζί με άλλα πολλά δεινά. Η διεθνιστική, αριστερίζουσα τοποθέτηση του συγγραφέα είναι ξεκάθαρη, και έτσι δεν μας εκπλήσσει όταν τον συναντάμε αργότερα να υπογράφει διηγήματα για τις κοινωνικές ανισότητες στην πόλη του Ηρακλείου¹¹².

Μια από τις παρενέργειες του αυξημένου ποσοστού εγγράμματων είναι ο πολλαπλασιασμός των επίδοξων λογοτεχνών που ζητούν με επιτακτικό τρόπο την προβολή του έργου τους στον τύπο. Την κατάσταση συνοψίζει στις αρχές της δεκαετίας ο φιλολογικός συντάκτης της *Δράσης* Μιχάλης Τζενάκης, ακριβώς την ίδια στιγμή που αριστερά λογοτεχνικά περιοδικά της Αθήνας, στην προσπάθειά τους να ανοίγουν τις στήλες τους στα «σπλάχνα της μάζας», κατακλύζονται από κακογραμμένα κείμενα¹¹³. Εκφράζοντας την κατανόησή του για τους ημι-αναλφάβητους επιστολογράφους που απευθύνονται στις εφημερίδες προκειμένου να διεκδικήσουν το δίκιο τους, ο Τζενάκης συνεχίζει:

Αλλά η μεγάλη πληγή απομένει. Είναι οι απρόσκλητοι «φιλολογικοί» συντάκτες, τα ξεπεταρούδια της ποίησης, νεαροί που «δουλεύουν» την πρόζα, ερασιτέχνες της δημοσιογραφίας. Είναι όλοι άνθρωποι με απαιτήσεις. Το «έργο» τους πρέπει να μπει, και «σε καλή θέση» όπως τονίζουν κάποτε! Τι λόγος! Η καλύτερή τους θέση είναι ο κάλαθος των ακρήστων, ο Καιάδας αυτός όλων των τερατόμορφων πνευματικών τέκνων των νεαρών που ξαποστέλλονται με πομπές και συστάσεις («προσοχή είναι αριστουργήματα!») ως τα γραφεία των εφημερίδων¹¹⁴.

Τα κριτήρια επιλογής των προς δημοσίευση πεζογραφημάτων φαίνεται να είναι αυστηρότερα από εκείνα που ισχύουν για την ποίηση, αφού στην συντριπτική τους πλειοψηφία τα λίγα πρωτότυπα πεζά γραμμένα από ντόπιους είναι ανεκτά. Είναι πάντως αξιοσημείωτο πως συγγραφείς αξιώσεων, όπως ο Γιάννης Σφακιανάκης και ο Θέμος Κορνάρος, δεν δημοσιεύουν δική τους λογοτεχνία στις εφημερίδες όπου αρθρογραφούν. Όσο για την ποίηση, στην καθιερωμένη στήλη σχεδόν όλων των εφημερίδων συναντάμε στίχους κάθε λογής και στάθμης: στις αρχές της δεκαετίας κυριαρχούν γνωστοί Έλληνες, από τον Παλαμά και τον Μαβίλη μέχρι τον Καρυωτάκη

¹¹² Π.χ. «Η πρωτοχρονιά του Μιχαήλου», *Δράσις*, φ. 1388/1-1-1937.

¹¹³ Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό.π., 156-160.

¹¹⁴ Μιχ. Νας, «Οι συνεργάτες», *Δράσις*, φ. 51/24-5-1932. Ανάλογες οι διαπιστώσεις του Π. Στυλίου, «Ιπποψήφιοι», *Δράσις*, φ. 1957/4-12-1938.

και τον Γιοσέφ Ελιγιά, με τη σπανιότερη παρουσία Γερμανών, Γάλλων και Άγγλων ποιητών. Μαζί με τον αφηγηματικό στιχουργό Διαλυνομιχάλη, οι Κρητικοί εκπροσωπούνται από τις ήδη καταξιωμένες στο νησί φωνές της Γαλάτειας Καζαντζάκη και της Σοφίας Μαυροειδή. Αλλά με την αθρόα εμφάνιση νέων ποετάρων του Ηρακλείου από τα μέσα της δεκαετίας, κάποτε δημοσιεύονται εντελώς ερασιτεχνικές προσπάθειες. Ας δούμε ένα δείγμα από τη νεαρή Φαίδρα Τριανταφυλλάκη – σημειωτέον, ότι συνεργάστηκε με τα Αθηναϊκά περιοδικά *Νεοελληνικά Γράμματα* και *Νεοελληνική Λογοτεχνία*:

*Στειρέψανε τα δάκρυα του Καημού
σώπασαν οι λυγμοί μαζί κι' οι πόνοι
στο διάβα ενός καιρού περαστικού
εκόπηκα στη μέση κι είμαι μόνη. [...]*¹¹⁵

Στην πραγματικότητα, όμως, δεν είναι μόνη. Ανάλογη ποίηση, θλιβερά διηγήματα, μέχρι και απαισιόδοξες εξομολογητικές επιστολές δημοσίευαν στις εφημερίδες και άλλοι, όπως η δασκάλα Λέλα Καβρού (βλ. Παράρτημα 1). Σαφώς αυστηρότερη είναι η επιλογή συνεργασιών στα περιοδικά.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στη λογοτεχνική ύλη των εφημερίδων αυτής της περιόδου, παρατηρώ πως παράλληλα με τις επιφυλλίδες, οι συντάκτες παρακολουθούν και μεταφέρουν ειδήσεις από τον χώρο της τέχνης και των γραμμάτων: το καλοκαίρι του 1930, για παράδειγμα, με λύπη καταγράφεται ο χαμός του μεταφραστή και κριτικού Νίκου Βέλμου¹¹⁶, στο ίδιο φύλλο της *Ελευθέρας Σκέψης* που μνημονεύεται ο θάνατος του Conan Doyle. Αν λοιπόν συνυπολογίσουμε την ποίηση, τις λογοτεχνικές επιφυλλίδες και τις έκτατες κριτικές και συνεντεύξεις με προσωπικότητες των τεχνών, θα δούμε ότι ο «πολιτισμός» με την ευρύτερη έννοια καταλαμβάνει σημαντική θέση στις ηρακλειώτικες εφημερίδες αυτής της περιόδου. Οι προϋποθέσεις για την καθιέρωση των επίσημων φιλολογικών σελίδων υπάρχουν, φτάνει να δοθεί το κατάλληλο έναυσμα. Και θα δοθεί μετά την 4^η Αυγούστου 1936, με την απαγόρευση της αντιπολιτευτικής αρθρογραφίας και την επίθεση φιλίας που επιφυλάσσει η μεταξική δικτατορία στη φιλελεύθερη διανόηση.

¹¹⁵ Φ. Τριανταφυλλάκη, «Προσδοκίες», *Δράσις*, φ. 1093/04-01-1936. Για τη συνεργασία της με αθηναϊκά περιοδικά βλ. *ΠΑΤ* (Γ'2), 551.

¹¹⁶ «Πάει κι' ο Βέλμος», *Ελ. Σκ.*, φ. 578/10-7-1930. Συχνή αιτία ανάλογων δημοσιεύσεων στάθηκαν επίσης οι επέτειοι (τα εκατόχρονα του Γκαίτε κ.τ.λ.) και οι βραβεύσεις λογοτεχνών.

4.6. Τα περιοδικά

4.6.1. Εισαγωγικά

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 τα περιοδικά γνωρίζουν μια αριθμητική άνθιση αντίστοιχη με εκείνη των εφημερίδων. Μόνο στο διάστημα 1930-1934 καταγράφονται πέντε νέες εκδόσεις όλων των ειδών. Από ποσοτικής άποψης είναι η πιο παραγωγική πενταετία από το 1905. Ωστόσο, μετά τη λάμψη των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, που γρήγορα αναγνωρίζονται ως σταθμός στην πνευματική ζωή της πόλης, θα μεσολαβήσει ένα κενό επτάμισι χρόνων μέχρι την έκδοση του επόμενου περιοδικού ευρείας κυκλοφορίας, των *Κρητικών Σελίδων*, με μεγάλο κύκλο συνεργατών εντός και εκτός του νησιού. Στο παρόν υποκεφάλαιο θα επικεντρωθούμε στο μεσοδιάστημα, κατά το οποίο είδαν το φως ένα λεύκωμα, δυο θνησιγενή λογοτεχνικά περιοδικά –«απλές εξορμήσεις, απλές αναλαμπές που έσβησαν με το πρώτο τους φανέρωμα»¹¹⁷– και τα πρώτα τεύχη των μακροβιότερων προσωπικών εκδόσεων του Λευτέρη Αλεξίου και του Μηνά Δημάκη. Μνημονεύω εδώ δυο ακόμη κατηγορίες εντύπων: πρώτον τα μαθητικά, στα οποία βρίσκουμε την *Παιδική Ζωή* (1927) του Λυκείου «ο Κοραΐς» και τον *Πρόοδο* (1929): «εκδιδόμενον ανά δεκαήμερον υπό των μαθητικών κοινοτήτων της Μέσης Εκπαιδεύσεως Ηρακλείου-Κρήτης»¹¹⁸, δείγματα ενός ασφαλώς μεγαλύτερου σώματος πιο πρόχειρων νεανικών εκδόσεων. Και δεύτερον τα παιδαγωγικά, με δυο απανωτές επανεκδόσεις του περιοδικού [*Διδασκαλικό*] *Φως* (1932-1933, 1934) και τη *Διδασκαλική Ζωή* (1935-1937), όπου μεταξύ άλλων προβάλλονται οι προβληματισμοί που είδαμε στο υποκεφάλαιο για την παιδεία.

4.6.2. Ο Πρωτοπόρος

Το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο περιοδικό έγκειται όχι τόσο στο περιεχόμενο του μοναδικού τεύχους, που κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1931, όσο στον προγραμματισμό και την τελική του τύχη. Ποιες φιλοδοξίες έχει ένας νεαρός διανοούμενος βγάζοντας ένα περιοδικό σε πόλη της ελληνικής επαρχίας; Σε ποιες δυνάμεις –νέες ή προϋπάρχουσες– θα επιλέξει να στηριχθεί; Αυτά και άλλα ανάλογα ζητήματα μπορούμε να ιχνηλατήσουμε μέσα από την εξέταση του *Πρωτοπόρου*.

¹¹⁷ Μ., «Επαρχία και πνευματική ζωή», *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 240.

¹¹⁸ Για τα περιοδικά αυτά βλ. Κώστας Γ. Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή*, Αθήνα (Ι.Α.Ε.Ν.) 1986, 341-342 και 424-425 αντίστοιχα. Σειρά της *Πρόδου* υπάρχει στη Βικελαία Βιβλιοθήκη.

Προτού δούμε το περιοδικό, χρειάζονται μερικές πληροφορίες για τον διευθυντή και τις κατευθύνσεις των συνομηλίκων του. Ονειροπόλος νέος που εγκατέλειψε το πανεπιστήμιο για χάρη της συγγραφής, χωρίς όμως να διαθέτει την ανάλογη περιουσία, ο Πέτρος Στυλίτης εμφανίζεται ως συνεπιμελητής της ανθολογίας νέων *Κρητικό Λεύκωμα*, και έπειτα στην *Ελευθέρα Σκέψη* του Μουρέλλου, όπου υπογράφει χρονογραφήματα, λογοτεχνήματα και κοινωνικό ρεπορτάζ. Οι συνεργασίες των 14 συντελεστών που παρουσιάζει στο λεύκωμα δείχνουν καθαρά ότι το 1928, φοιτητές και άλλοι νέοι κονδυλοφόροι της πόλης (όλοι από 18 μέχρι 25 χρονών) ακολουθούσαν τα γνωστά πρότυπα της δεκαετίας: υπογράφουν μελαγχολική νεορομαντική ποίηση («Παγωνιά», «Η στερνή ώρα», «Το λησμονεμένο πάρκο» κ.ά.) και διηγήματα τοποθετημένα σε χώρους σκοτεινούς («Θλιμμένα κορμιά», «Στ' ανθρακωρυχείο»), που περισσότερη σχέση θα είχαν με τα αναγνώσματα παρά με τα ως τότε βιώματά τους. Πρόκειται κυρίως για εκδηλώσεις μιας παροδικής ενασχόλησης με τη λογοτεχνική γραφή, στον τύπο της παιδικής αρρώστιας, αφού από το σύνολο των συνεργατών μόλις τρεις επανεμφανίζονται τακτικά τα επόμενα χρόνια.

Πάντως, από τις σχετικές αναγγελίες στην *Ελευθέρα Σκέψη* γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι βγάζοντας τον *Πρωτοπόρο*, ο Στυλίτης δεν πρόκειται να στηριχθεί στη νεανική παρέα του λευκώματος. Αντίθετα, στοχεύοντας πιο ψηλά, έχει ήδη εξασφαλίσει πολλές συνεργασίες από την Αθήνα. Στα τέλη Οκτωβρίου 1930 μαθαίνουμε ότι: «Όλοι οι καλύτεροι λόγιοι της Ελλάδος φιλοτιμήθηκαν να στείλουν με το πρώτο συνεργασία τους»¹¹⁹. Τελικά, όμως, δεν κυκλοφόρησε παρά μόνο το πρώτο τεύχος ή «φυλλάδιο», όπως ονομάζεται. Τυπωμένο σε ένα δεκαεξασέλιδο εξαιρετικά λεπτού δημοσιογραφικού χαρτιού, δεν θυμίζει σε τίποτε τον όγκο ή την πολυτέλεια προηγούμενων λογοτεχνικών περιοδικών της πόλης. Μόνο η τυπογραφική επιμέλεια παραπέμπει στα εργαστήρια του Μουρέλλου, που το προωθούσε συστηματικά από τις σελίδες της εφημερίδας του. Από την άποψη του περιεχομένου πάντως, ο *Πρωτοπόρος* συνεχίζει την τοπική παράδοση με το να μην αφιερώνει υπερβολική έκταση σε ζητήματα θεωρητικά· ενδεικτικά, το σημείωμα για τη σπουδαιότητα του περιοδικού εμφανίζεται στη σελίδα 14, μετά τις κυρίως συνεργασίες, και όχι με τον τύπο του προγραμματικού άρθρου στην αρχή. Λίγο παρακάτω, διαβάζουμε και μια σημείωση για τη συμμετοχή των νέων:

¹¹⁹ «Τον άλλο μήνα ο *Πρωτοπόρος*», *Ελ. Σκ.*, φ. 666/24-10-1930.

Το περιοδικό μας θάχει τις σελίδες του ανοιχτές σε κάθε Νέο που θα στέλνει τη συνεργασία του, όταν τούτη θα κρίνεται δημοσιεύσιμη [...] Ο «Πρωτοπόρος» βγαίνει από Νέους, που έχουν πικρή πείρα από τις «κλίκες». Έτσι θα υποστηρίζει κάθε Νέο που παρουσιάζεται έστω και για πρώτη φορά, και δε θα κάνει το «Γιάννης κερνά Γιάννης πίνει»¹²⁰.

Πρόκειται ενδεχομένως για έμμεση αναφορά στην πολιτική αποκλεισμού των νέων που ασκήθηκε από τα *Νεοελληνικά Γράμματα*. Παρά την υπόσχεση όμως, ο *Πρωτοπόρος* εγκαινιάζεται με ένα διήγημα της πενηντάχρονης πλέον και ήδη γερά καταξιωμένης στους φιλολογικούς κύκλους Γαλάτειας Καζαντζάκη. Και αρκετοί από τους συνεργάτες έχουν περάσει προ πολλού τα τριάντα, το συμβατικό όριο της νεότητας: ο ήδη γνώριμος στους Ηρακλειώτες Μιχαήλ Πετρίδης είναι στα σαρανταπέντε, ο Γεράσιμος Σπαταλάς ένα χρόνο μικρότερος. Ακόμη και ο Λευτέρης Αλεξίου έχει πατήσει πια τα σαράντα.

Όσο για τη γεωγραφική κατανομή, από τους δεκατρείς συνεργάτες οι επτά υπογράφουν από την Αθήνα. Ο Αλεξίου βρίσκεται, όπως είπαμε, προσωρινά στη Γερμανία, ενώ οι υπόλοιποι πέντε είναι στο Ηράκλειο. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι επιτυγχάνεται μια ισορροπία ανάμεσα στο κέντρο και την επαρχία. Από τους νέους συνεργάτες του Ηρακλείου ξεχωρίζουν ο ίδιος ο Στυλίτης (ποίημα «Ο ληξιάρχης») και ο Γιάννης Σφακιανάκης, εδώ με το ψευδώνυμο Γιάννης Θέμελης («Το νεογέννητο», το πρώτο του διήγημα)¹²¹, εξερευνώντας πλευρές του γνώριμου κατά το μεσοπόλεμο θέματος της γραφειοκρατικής αλλοτρίωσης.

Χαμηλόφωνη ποίηση, με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Φθινόπωρο», υπογράφει η νεαρή ποιήτρια Ρίκα Δειλινού, ενώ στους παλαιότερους ανήκουν ο «ταπεινός εργάτης της πέννας» Γιάννης Δεληβασίλης, ήδη γνωστός από τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, μαζί με τον Θρασύβουλο Σταυράκη. Ειδολογικά κυριαρχεί η ποίηση της ανανεωμένης παράδοσης, με χαρακτηριστική περίπτωση τα τρία απαισιόδοξα σονέτα της Σοφίας Μαυροειδή. Τα τρία διηγήματα είναι τοποθετημένα στον σύγχρονο αστικό-βιομηχανικό χώρο, όπως προηγουμένως τα περισσότερα πεζά στο *Κρητικό Λεύκωμα*. Τέλος, βρίσκουμε μια μελέτη του Λευτέρη Αλεξίου για την ψυχολογία, που θα δημοσιευόταν σε συνέχειες. Το μοναδικό εικαστικό είναι ένα σχέδιο του Τάκη

¹²⁰ «Για τους νέους», *Πρωτοπόρος*, 13.

¹²¹ Βλ. Γιάννης Σφακιανάκης, *Η κριτική...*, ό.π., 397.

Καλμούχου, το οποίο φιλοτεχνήθηκε για να στολίζει ένα ανέκδοτο και ολότελα άγνωστό μας μυθιστόρημα του Μιχάλη Αναστασίου, *Ζωή και άνθρωποι*.

Ο *Πρωτοπόρος* Ηρακλείου κλείνει με σημειώσεις για τα μελλοντικά σχέδια, σχόλια, μια αναφορά στην απώλεια του Πάνου Αραβαντινού, και μια σελίδα αφιερωμένη στην «ξένη κίνηση» στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ιταλία. Σε τοπικό επίπεδο, με ύφος ανατρεπτικό, η νέα Πνευματική Κοινότητα χαιρετίζεται ως μια οργάνωση που «έρχεται γεμάτη ζωή, γεμάτη σφρίγος να δώσει ένα γερό σείσμα, σ' ό,τι κούφιο και χρεοκοπημένο υπάρχει στον τόπο μας». Δεν θα μπορούσε να λείπει και μια ευνοϊκή μνεία του «μεγάλου ποιητή και δασκάλου» Νίκου Καζαντζάκη, που επαινείται για την υπόσχεσή του «να δωρίσει ένα μέρος από τα τόσο εκλεκτά και φωτισμένα βιβλία του» προς τη Βικελαία Βιβλιοθήκη. Επιπλέον, στο επόμενο τεύχος προγραμματίζεται η δημοσίευση του προλόγου από την *Οδύσειά* του¹²².

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, όσο και αν ήθελε να στηρίξει τις προσπάθειες των νέων δημιουργών στο Ηράκλειο, ο νεαρός Στυλίτης στόχευε να δημιουργήσει ένα ευρύτερης εμβέλειας φιλολογικό περιοδικό, στα χνάρια των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* που είχε επαινέσει τρία χρόνια νωρίτερα. Μάλιστα, δεν αποκλείεται οι συνεργασίες των Πετρίδη και Αλεξίου να του παραχωρήθηκαν από τη σύνταξη εκείνου του περιοδικού, μετά τη διακοπή του – ο Σταυράκης δεν διστάζει να προσφέρει στίχους που ήδη εμφανίστηκαν εκεί¹²³. Από τις σχετικές ανακοινώσεις μαθαίνουμε ότι για το δεύτερο φυλλάδιο είχε εξασφαλιστεί η συνεργασία της Έλλης Δασκαλάκη, του Αντώνη Γιαλούρη, του Γιώργου Κοτζιούλα, του Άγγελου Τερζάκη και άλλων. Επιπλέον, στα σκαριά βρισκόταν και τρίτο τεύχος αφιερωμένο στον πρόωρα χαμένο ποιητή Μιχάλη Καλημεράκη.

Με άλλα λόγια, παρά την δεδηλωμένη απέχθεια για τις κλίκες, το περιοδικό του Στυλίτη θα στηριζόταν πρώτα και κύρια σε ήδη αναγνωρισμένα ονόματα. Όπως και στην περίπτωση του *Κρητικού Λευκόματος*, αν εξαιρέσουμε την καθυστερημένη εμφάνιση στην πόλη της νεορομαντικής ποίησης, το αίτημα για την προβολή των νεώτερων δεν συνοδεύεται από ανάλογο αίτημα εκφραστικής ή άλλης ριζικής αλλαγής. Το 1931, λοιπόν, μπορεί να επιτεύχθηκε μια μερική ανανέωση από καθαρά ληξιαρχικής άποψης, αλλά αισθητικά δεν αλλάζουν πολλά πράγματα.

¹²² Στήλη «Με δυο λόγια», *Πρωτοπόρος*, ό.π., 17.

¹²³ Θ. Ν. Σταυράκης «Από τις *Τριλογίες*», *Πρωτοπόρος* 8, πρβ. *ΝΓ*, Βιβλίο 8 (1927), 318.

Το γιατί ακριβώς δεν πρόκοψε ο *Πρωτοπόρος* δεν μας είναι γνωστό. Αναπόφευκτα, όμως, ο νους μας πάει πρώτα στο οικονομικό. Ξέρουμε ότι κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου μερικά περιοδικά της πρωτεύουσας βρήκαν καταφύγιο στους εκδοτικούς οίκους¹²⁴, αλλά φυσικά στο Ηράκλειο τέτοια δυνατότητα δεν υπήρχε. Μάλιστα, η οικονομική δυσχέρεια του εκδότη Μουρέλλου ήταν τόσο γνωστή ώστε να τον προσφωνήσουν σατυρικά σε αποκριάτικη εκδήλωση το 1931 με τους στίχους:

*Έχεις άφθονα προσόντα
κι' ένα γέλιο σαν Τζοκόντα.
Έχεις Ελευθέραν Σκέψιν
και ποτέ παρά στην τσέπην*¹²⁵.

Όση ηθική συμπαράσταση και αν παρείχε ο Μουρέλλος στον νεαρό Στυλίτη λοιπόν, δεν ήταν σε θέση να του προσφέρει οικονομική στήριξη.

Έπειτα, σε ποιο κοινό θα απευθυνόταν το περιοδικό; Αν είναι να πιστέψουμε τα όσα γράφονται στη στήλη των αναγνωστών, ενδιαφέρον είχε ήδη εκδηλωθεί από την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, το Αίγιο και τη Νεμέα, και στην Κρήτη από το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο. Αλλά τέτοιες πληροφορίες πρέπει πάντα να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη. Στην ίδια την πόλη, ο πάντοτε δραστήριος Μουρέλλος κατάφερε να οργανώσει ένα μεγάλο δίκτυο συνδρομητών για τη έκδοση της δικής του *Ιστορίας της Κρήτης*, που κυκλοφόρησε σε συνέχειες από τον Απρίλιο του 1931, αλλά αυτό κυρίως χάρη στο γεγονός ότι κατά τη συγγραφή του έργου στηρίχθηκε σε προφορικές μαρτυρίες κατοίκων του νησιού. Υποθέτω ότι πολλοί θα ήθελαν να αγοράσουν ένα έργο στο οποίο είχαν συμβάλει, και που έγραφε για τα πολεμικά κατορθώματα των προγόνων τους, αλλά πόσοι Ηρακλειώτες θα ενδιαφέρονταν για ένα καθαρά λογοτεχνικό περιοδικό; Αν κρίνουμε από την τύχη των πνευματικών συλλόγων, και από τις διαπιστώσεις του Μενελάου Παρλαμά μερικά χρόνια αργότερα, όχι πολλοί. Στην αρχή μιας διάλεξης για τη σύγχρονη τέχνη, που θα τη δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ο νεαρός φιλόλογος άσκησε κριτική στους συμπολίτες επιστήμονες για το ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο των ενδιαφερόντων τους (βλ. κεφ. 5.5). Σίγουρα δεν ήταν το κοινό που ονειρευόταν ο Στυλίτης.

Τέλος, δεν θα βοήθησε και το όνομα του περιοδικού. Στις πίσω σελίδες δημοσιεύεται μια επιστολή του Φώτου Γιοφύλλη, εκδότη της *Πρωτοπορίας*, στην

¹²⁴ Β. Τσοκόπουλος, «Περιοδικά και εκδοτικοί οίκοι στον Μεσοπόλεμο», *Ο περιοδικός τύπος*., ό.π., 15-23.

¹²⁵ Τέλης Άλκης, «Το Ηράκλειον διασκεδάζει», *Ελ. Σκ.*, φ. 763/22-2-1931.

οποία ρωτά ενοχλημένα: «γιατί και σεις, σαν τους *Πρωτοπόρους*, σκεφθήκατε να κάμετε σύγχυση του τίτλου σας με τον τίτλο του δικού μου περιοδικού;». Η αυτοσαρκαστική απάντηση του Στυλίτη επαναφέρει το ζήτημα του ανταγωνισμού ανάμεσα στην επαρχία και την πρωτεύουσα: «δε μπορούμε να νοιώσουμε τι σχέση μπορεί να' χει η *Πρωτοπορία* που βγαίνει στην Αθήνα με τον *Πρωτοπόρο* του Ηρακλείου. Πρωτευουσιάνος εσείς κ. Γιοφύλλη κι' επαρχιωτάκια εμείς!! Τι διάβολο!...»¹²⁶. Αλλά χάρια από την προστριβή αυτή, η επιλογή ενός φανερά προοδευτικού ονόματος δύσκολα θα περνούσε απαρατήρητα στα στενά όρια της πόλης, όπου την ίδια εποχή αντιμετώπιστηκε με καχυποψία η Πνευματική Κοινότητα. Στην καλύτερη περίπτωση, το όνομα αποτελούσε μια εσκεμμένη πρόκληση προς πολλές κατευθύνσεις, ανεξάρτητα αν διέφερε από το σαφώς ηπιότερο περιεχόμενό του. Γιατί ουσιαστικά, εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με πρωτοπορία ούτε καλλιτεχνική, ούτε πολιτική.

Συγκεφαλαιώνοντας, θα λέγαμε ότι ο άπειρος Πέτρος Στυλίτης υπερακόντισε στην προσπάθειά του να ιδρύσει από το Ηράκλειο ένα προοδευτικό, ευρύτερης εμβέλειας περιοδικό που θα έδινε φωνή στους αποκλεισμένους νέους, αντλώντας κύρος από τη συνεισφορά της προηγούμενης γενιάς λογοτεχνών. Αν ήμασταν αυστηροί, θα λέγαμε ότι χωρίς φανερές πηγές χρηματοδότησης, δικά του τυπογραφικά μέσα ή δίκτυο υποστηρικτών, αλλά με περίσσια ρητορική, το εγχείρημα ορίζει «το πλαίσιο και την έννοια του επαρχιωτισμού»¹²⁷.

4.6.3. Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρησης 1932

Ακριβώς ένα χρόνο μετά την κυκλοφορία του *Πρωτοπόρου*, ο νέος ποιητής, στοιχειοθέτης και αυτοδίδακτος συνεργάτης των εφημερίδων Κωστής Φραγκούλης προσφέρει ένα στιγμιότυπο της λογοτεχνικής κίνησης στην πόλη, μέσα από ένα πιο προσγειωμένο έντυπο, το οποίο φιλοδοξούσε να κυκλοφορεί κάθε πρωτοχρονιά. Παρουσιάζοντας την *Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρηση* (1932)¹²⁸, επικαλείται το βιαστικό της έκδοσης για τη μη συμμετοχή των πλέον «εκλεκτών» λογοτεχνών (του Φρέρη, του ακόμη απόντα Αλεξίου, του Νίκου και της Γαλάτειας Καζαντζάκη κ.ά.), εκφράζοντας την ελπίδα ότι θα φιλοξενηθούν συνεργασίες τους τον επόμενο χρόνο¹²⁹.

¹²⁶ «*Πρωτοπόρος και Πρωτοπορία*», *Πρωτοπόρος*, 13.

¹²⁷ Η φράση του Γ. Ζεβελάκη, σε επικοινωνία μας για το περιοδικό.

¹²⁸ Αντίτυπο στο Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/5.64.

¹²⁹ «Η επιθεώρησή μας», *ΚΦΕ*, 7.

Σχεδιασμένο προφανώς για το τοπικό κοινό, το περιοδικό δεν περιέχει αναφορές σε πρόσωπα και πράγματα εκτός Ηρακλείου, πόσο μάλλον σε συνδρομητές ή δίκτυα διανομής. Η έκδοση φαίνεται να χρηματοδοτήθηκε από τις πολυπληθείς διαφημίσεις τοπικών κυρίως επιχειρήσεων, που καταλαμβάνουν παραπάνω από το 40% της συνολικής έκτασης – στην τιμή των 2 δραχμών, το μοναδικό τεύχος στοιχίζει όσο δυο εφημερίδες. Από αισθητικής άποψης, με εξαίρεση τις μαθητικές εκδόσεις είναι σίγουρα το πιο πρόχειρο από τα γνωστά μας λογοτεχνικά περιοδικά και λευκώματα που κυκλοφόρησαν στο Ηράκλειο μέχρι την Κατοχή.

Στις 18 σελίδες της *Επιθεώρησης*, τυπωμένες σε λεπτό δημοσιογραφικό χαρτί, δημοσιεύονται λογοτεχνήματα και κριτικές ένδεκα Ηρακλειωτών, κυρίως νέων (Άρη Χατζιδάκη, Γιάννη Σφακιανάκη, Μαν. Αποστολίδη κ.ά.). Την προνομιακή θέση στην αρχή του περιοδικού καταλαμβάνει ο μεγαλύτερος όλων Γιάννης Μουρέλλος, και ακολούθως ο Θρασύβουλος Σταυράκης. Η παρουσία τριών ποιητριών (Ριρίκα Μιγάδη, Μαρία Σφακιανάκη και η άγνωστη κατά τα άλλα Μαρίκα Μουσουχαλίδου) προοιωνίζει τη μαζικότερη συμμετοχή γυναικών στις *Κρητικές Σελίδες* – λείπουν όμως φωνές ήδη γνωστές, όπως της Κατίνας Παϊζη και της διηγηματογράφου Θάλειας Καλλιγιάννη. Διακρίνεται μια προσπάθεια προώθησης των νέων εκδόσεων: παρουσιάζεται η ποιητική συλλογή *Με ανοιχτά φτερά* του Φραγκούλη (παρά την καταστροφή της από τη λογοκρισία 2 χρόνια νωρίτερα!), η μελέτη του Σταυράκη για τον Ελ Γκρέκο που είδαμε νωρίτερα, και η *Ιστορία της Κρήτης* του Μουρέλλου, η οποία εκδιόταν σε συνέχειες από τα μέσα του 1931. Σπάνια για τα δεδομένα των ηρακλειώτικων περιοδικών είναι μια τεχνοκριτική, με αφορμή μια έκθεση στο Ηράκλειο του Χανιώτη ζωγράφου Κ. Ρωμανού. Στοιχεία που παραπέμπουν περισσότερο στον ελαφρύ χαρακτήρα του ημερολογίου παρά στο περιοδικό είναι ο «Ονειροκρίτης» και οι χιουμοριστικοί «Λόγοι μεγάλων ανδρών» (του Ηρακλείου). Οι λογοτεχνικές συνεργασίες συμπεριλαμβάνουν σύντομα διηγήματα και έμμετρα, κυρίως φυσιολατρική ποίηση χωρίς ιδιαίτερες εκπλήξεις ή αξιώσεις.

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι μέσα από την *Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρηση* ο Φραγκούλης κατόρθωσε, δίχως τη ρητορεία του *Πρωτοπόρου*, να αποτυπώσει την παραγωγή των ενεργών Ηρακλειωτών λογοτεχνών στα τέλη του 1931. Η μη συμπερίληψη των καταξιωμένων συμπολιτών που βρίσκονταν αλλού δίνει το μέτρο των πραγματικών δυνάμεων της πόλης τη δεδομένη στιγμή.

4.6.4. Το Κάστρο

Αν η *Φιλολογική Επιθεώρησης* μοιάζει περισσότερο με ετήσιο λεύκωμα παρά με περιοδικό, *Το Κάστρο* του Λευτέρη Αλεξίου και τα *Φύλλα Τέχνης* του Μηνά Δημάκη ανήκουν στο σχετικά σπάνιο για τα ελληνικά δεδομένα είδος των προσωπικών περιοδικών. Μάλιστα, σε κριτικό του σημείωμα ο Δημάκης παρατήρησε πως «πρέπει να τα λογαριάζει κανείς μάλλον σα βιβλία»¹³⁰, αφού γράφονταν αποκλειστικά από ένα άτομο και μοιράζονταν δωρεάν σε στενό κύκλο.

Το Κάστρο κυκλοφόρησε κατά ακανόνιστα διαστήματα από το Μάη του 1934: δυο τεύχη («βιβλία», κατά το παράδειγμα των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*) την πρώτη χρονιά, από ένα το 1935 και το 1936, τέσσερα το 1937 και ένα το 1938, σύνολο εννιά. Πιθανή αιτία διακοπής του, ιδιαίτερα μετά την πώληση του τυπογραφείου Αλεξίου το 1936, είναι και πάλι τα οικονομικά. Όπως παρατήρησε ο Αντώνης Καρτσάκης, στο οπισθόφυλλο του τελευταίου τεύχους (Βιβλίο 9) ο Αλεξίου ζητά τη συνδρομή των αναγνωστών προκειμένου να συνεχίσει την έκδοση¹³¹.

Από το ξεκίνημά του *Το Κάστρο* χαρακτηρίζεται «περιοδική έκδοση στίχου και κριτικής», αν και κριτικά κείμενα εμφανίζονται μόνο από το Βιβλίο 6 και μετά. Ως πιθανό πρότυπό του, μετά την παραμονή του Αλεξίου στη Γερμανία, ερευνητές υπέδειξαν το περιοδικό *Blätter für die Kunst* (1892-1919), μακρόβια έκδοση του κύκλου Stefan George¹³². Όπως και στην περίπτωση των *Φύλλων Τέχνης* (φανερή απόδοση του τίτλου στα ελληνικά) υπάρχουν πράγματι κάποιες ομοιότητες με το γερμανικό περιοδικό: το ενδιαφέρον για πρωτότυπη και μεταφρασμένη συμβολιστική ποίηση, η έκδοση σε άτακτα διαστήματα και η διανομή σε περιορισμένο κύκλο αναγνωστών. Ακόμη, θα μπορούσε κανείς να σημειώσει την τότε κυρίαρχη θέση του Αλεξίου ως πνευματικού καθοδηγητή ενός κύκλου νέων στο Studio, ιδιότητα συγκρίσιμη ως ένα βαθμό με εκείνη του George, χωρίς βέβαια τον αέρα ιδεολογικά φορτισμένου μυστικισμού που περιέβαλλε τον δεύτερο. Ωστόσο, το περιοδικό του Γερμανού δεν ήταν αυστηρά προσωπικό: φιλοξένησε όχι μόνο ποίηση, αλλά δράματα και θεωρητικά σημειώματα λογοτεχνών γνωστών και άγνωστων, με τους οποίους ο George δεν είχε πάντοτε τις καλύτερες σχέσεις¹³³.

¹³⁰ Μ. Δημάκης, «Κατίνας Παϊζη: *Απλοί σκοποί*», *Δράσις* φ., 1241/03-07-1936. Άλλα παραδείγματα προσωπικών περιοδικών αναφέρει ο Δημ. Δασκαλόπουλος, *Λευτέρης Αλεξίου...*, ό.π., 21 σημ. 8.

¹³¹ Α. Καρτσάκης, *Λογοτεχνικά περιοδικά του Ηρακλείου...*, ό.π., 29 σημ. 10.

¹³² Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π., 11.

¹³³ Robert E. Norton, *Secret Germany. Stefan George and his Circle*, Νέα Υόρκη: Cornell University Press 2002, 128-133.

Αφήνοντας κατά μέρος τα κριτικά σημειώματα, τα οποία θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο (γράφονται το 1937-8, με το σημαντικότερο από αυτά να αφορά στον υπερρεαλισμό), παρατηρούμε ότι κατά τη διάρκεια έκδοσης του *Κάστρου* η πρωτότυπη ποίηση του Αλεξίου διαγράφει έναν κύκλο, αρχίζοντας από τα *Λυρικά* για να καταλήξει στα *Resarta*. Θυμίζω ότι πριν από την αναχώρησή του από το Ηράκλειο το 1930, ο ίδιος είχε δώσει έναν απολογισμό του μέχρι τώρα έργου με τις *Μπαγκατέλλες, έμμετρα και πεζά 1908-1930*, όπου βρίσκουμε σονέτα και άλλα ποιήματα που κατακρίθηκαν ως τεχνικά άρτια αλλά ψυχρά¹³⁴. Αναεωμένος από τις εμπειρίες και τα διαβάσματα στο εξωτερικό (πλάι στον Κάτουλλο, δημοσιεύει τώρα μεταφράσεις Ιταλών, Γάλλων και Γερμανών ποιητών), από το πρώτο τεύχος του περιοδικού ο Αλεξίου δημοσιεύει νέα ποιήματα έντονης ψυχικής αγωνίας, σε φανερή συνομιλία με Γάλλους ποιητές, με τίτλους όπως «Ο εαυτόν τιμωρούμενος». Το παρακάτω άτιτλο παράδειγμα, από τα πρώτα *Λυρικά*, παραλλάζει το θέμα στο «Avertisseur» του Baudelaire:

[ΧΩΡΙΣ ΤΙΤΛΟ]

*Μέσα μου ένα κακό πνεύμα φωλιάζει,
που ως έμψυχο, εχτρικό, τρελό ελατήριο,
τεντώνει, απλώνει, στρέφει, μπλέχνει, σπάζει
κι όλο κινά απ' αρχής όλο μαρτύριο.*

*«Κάθισε! σήκω! τρέχα! πέσε χάμου!
κοιμήσου! ζύπνα! μη δουλέψεις! βιάσου!»*

Έτσι σφυρά απ τη ραχοκοκκαλιά μου.

Κ' ενώ υπακούω, τέλος μου λέει «Κρεμάσου!»

*Ναι, θα το κάμω, τρέλα αγαπημένη,
σαν εξουσία να ζήσω πια δεν έχω,
σαν τέταρτο άλλο από τα τρία δεν μένει
να κάθουμαι, να κοιτούμαι, να τρέχω.¹³⁵*

Εδώ ο Αλεξίου πλησιάζει στο κυρίαρχο ρεύμα της νεοελληνικής ποίησης πριν από τη ρήξη του 1935. Έγινε λόγος ακόμη και για την επίδραση του Καρυωτάκη, ασφαλώς όμως στα πλαίσια της πεισιθάνατης διάθεσης και όχι της σάτιρας ή της κοινωνικής διαμαρτυρίας: αντίθετα με τον αυτόχειρα ποιητή, η μίσθια δουλειά (του εκπαιδευτικού)

¹³⁴ Π. [Κ. Παράσχος] «Λευτέρης Αλεξίου: Μπαγκατέλλες» *Νέα Εστία*, τχ. 110 (1931) 777-778.

¹³⁵ «Λυρικά», *Το Κάστρο*, Βιβλίο 1, 8.

ανανεώνει τον Αλεξίου, όσο και αν του αφαιρεί χρόνο από το γράψιμο. Και οι καθημερινές συνήθειες («ο δάσκαλος με την εφημερίδα») του προσφέρουν ασφάλεια και γαλήνη, όπως λέει στους *Αζέχαστους καιρούς*, δεν τον τυραννούν. Οι ατομικές συναναστροφές έχουν θέση στην ποίησή του, σπάνια όμως τα ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα.

Όπως και να έχει, σε λίγο επιστρέφουν και πάλι οι παρνασσικοί ρυθμοί και η εμμονή με τη στιχουργική τελειότητα: το Βιβλίο 7 του *Κάστρου* αποτελείται αποκλειστικά από παλιά σονέτα σε «νέα τεχνικότερη και αυστηρότερη μορφή», υπό τον τίτλο *Resarta*. Ακόμη και κατά τη διάρκεια ζωής του περιοδικού, μέρος της καινούργιας παραγωγής υποβάλλεται σε νέα επεξεργασία – στο Βιβλίο 9 βρίσκουμε δυο νέες παραλλαγές ποιημάτων από τα πρώτα τεύχη¹³⁶. Και μέχρι τις επόμενες συγκεντρωτικές εκδόσεις, *Ανάγλυφα και σύμβολα* (1940) και *Έργο ζωής* (1951) θα υπάρξουν και άλλες αναθεωρήσεις, κάποτε με την προσθήκη τίτλων και μότο που δηλώνουν ξεκάθαρα τον διακειμενικό διάλογο με τους Γάλλους συμβολιστές. Παρά τη μερική ανανέωση που επιτυγχάνεται στο *Κάστρο* λοιπόν, ο Αλεξίου δεν κατόρθωσε ούτε εκεί να ξεφύγει από την αέναη επιστροφή στο δικό του παρελθόν.

4.6.5. Φύλλα Τέχνης

Η προσωπική έκδοση του Μηνά Δημάκη πρωτοεμφανίστηκε ένα χρόνο μετά *Το Κάστρο*, το καλοκαίρι του 1935, και αυτή με την αρχική πρόθεση να γίνει «Περιοδική επιθεώρηση στίχου και κριτικής»¹³⁷. Ήδη όμως από το δεύτερο τεύχος (Οκτώβριος 1935, και το τρίτο το Φεβρουάριο του 1936) ο υπότιτλος αλλάζει σε «Δελτίο στίχου», ενώ στο τέταρτο και τελευταίο αναφέρεται μόνο η χρονολογία (1937), όπως στα βιβλία. Και από τις συγκεντρωτικές μεταπολεμικές εκδόσεις, φαίνεται πως εκ των υστέρων ο ποιητής αντιμετωπίζει το όλο εγχείρημα ως την τμηματικά εκδιδόμενη πρώτη του ποιητική συλλογή¹³⁸. Παρότι δεν δημοσιεύονται κριτικές στις σελίδες τους, τα *Φύλλα Τέχνης* ανταλλάζονται με άλλα περιοδικά και δέχονται βιβλία προς κρίση. Στις σχετικές ανακοινώσεις βλέπουμε μια προοδευτική διεύρυνση των επαφών από το στενό τοπικό περιβάλλον, ώσπου λαμβάνονται δεκάδες εκδόσεις και περιοδικά απ' όλη τη χώρα.

¹³⁶ Έτσι, στο δεύτερο άτιτλο ποίημα των *Λυρικών* (Βιβλίο 1, 8) προστίθεται μια στροφή και δίνεται ο τίτλος «Μπροστά σε νοερό καθρέφτη» (Βιβλίο 9, 47). Επίσης, «Η θύελλα» (Βιβλίο 2, 20) εμφανίζεται σε νέα επεξεργασία, αλλά με τον ίδιο τίτλο (Βιβλίο 9, 49).

¹³⁷ *Φύλλα Τέχνης*, Φύλλο 1, Ιούλιος-Αύγουστος 1935.

¹³⁸ Βλ. *Τα πρώτα ποιήματα*, Αθήνα 1951, με κριτικές αποτιμήσεις και επιστολές, και *Ποιήματα Α΄* (*Φύλλα τέχνης, Η χαμένη γη, Κάψαμε τα καράβια μας*), Αθήνα 1973. Για στατιστικούς σκοπούς, η παρούσα μελέτη κατατάσσει τα τεύχη των *Φύλλων τέχνης* στις αυτοτελείς εκδόσεις, όχι στα περιοδικά.

Κριτικές για τα ληφθέντα βιβλία διοχετεύθηκαν στον τοπικό τύπο: ο Δημάκης υπήρξε ο τακτικότερος βιβλιοκριτικός των *Κρητικών Σελίδων*, και από το Δεκέμβριο του 1936 υπεύθυνος της φιλολογικής σελίδας στα *Κρητικά Νέα*.

Προτού γίνει η οριστική ρήξη με τη μορφικά αυστηρή ποίηση στο τέταρτο τεύχος των *Φύλλων Τέχνης*, ο Δημάκης βρίσκεται υπό το κράτος του νεοσυμβολισμού. Μεταφράζει όπως τόσοι άλλοι το «Spleen» του Baudelaire, μαζί με στίχους άλλων από τη δίτομη ανθολογία *Poètes d'aujourd'hui* (Παρίσι, 1913), που θα τη χρησιμοποιήσει αργότερα για να τεκμηριώσει τις οφειλές των τελευταίων Ελλήνων ποιητών «της παράδοσης» στους Γάλλους συμβολιστές¹³⁹. Όσο για τους πρώτους δικούς του στίχους, πραγματεύονται θέματα περίπου αναμενόμενα για την ηλικία του και την εποχή μέσα στην οποία γράφει: οι νεανικοί έρωτες, μια διάθεση φυγής και απόγνωσης για την ακινησία, και από το πρώτο κιόλας ποίημα το προδήλως καρυωτακικό μοτίβο του εγκλωβισμού στην πνιγηρή επαρχιακή ζωή, με μόνη παρηγοριά το καταφύγιο της λογοτεχνίας:

ΣΤΕΝΕΨΑΝ ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

*Στένεψαν οι δρόμοι μας πολύ,
χαμήλωσαν οι ουρανοί, μας πνίγουν·
κι' ούτε ένα καράβι μας καλεί,
ούτε μιαν αγκάλη μας ανοίγουν*

*Τα βιβλία –η μόνη μας χαρά–
λαχταρά η καρδιά να ξεφυλλίζει,
τι έτσι τα σπασμένα μας φτερά
μια ηδονή, σαν πέταγμα, τ' αγγίζει [...]*¹⁴⁰

Αυτά και άλλα έντεκα παρόμοια υφής και τεχνικής ποιήματα κομίζει ο Δημάκης αμέσως στην Αθήνα, όπου γίνονται δεκτά με γενικό ενθουσιασμό, εγκαινιάζοντας μεταξύ άλλων την πολύχρονη αλληλογραφία του ποιητή με τον Καζαντζάκη. Δεν ήταν άλλωστε ολότελα άγνωστος εκτός Κρήτης. Στο τρίτο τεύχος των *Φύλλων Τέχνης*

¹³⁹ Την προέλευση των παραπομπών αναδεικνύει με περιφρονητικό ύφος ο παραμελημένος από τον Δημάκη Μήτσος Παπανικολάου, στην κριτική του «Μηνάς Δημάκης: *Οι τελευταίοι της παράδοσης*», *Νέα Εστία*, τχ. 316 (1940) 256. Στην ίδια ανθολογία εντοπίζω τα ποιήματα των C. Guépin και E. Desraux που μεταφράζει ο Δημάκης στο πρώτο τεύχος των *Φύλλων τέχνης*, και άλλους στίχους που μεταφράζει στις *Κρητικές Σελίδες*.

¹⁴⁰ *Φύλλα τέχνης* 1, 7. Στο ίδιο θέμα, βλ. την παρουσίαση του ποιήματος «Γράμμα σε φίλο στην πρωτεύουσα», *Το ξεκίνημα*, 17 (1934) 167 [και έπειτα *Φύλλα τέχνης* 3 (1936), 8], από τον Λ. Βαρελά, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 163-164.

αναδημοσιεύονται μερικά ποιήματα που είχαν ήδη εμφανιστεί από το 1934 στα περιοδικά *Νέα Εστία* και *Το ξεκίνημα*. Προφανώς ο Δημάκης θεωρεί τους πρώιμους αυτούς στίχους οργανικό μέρος της σταδιοδρομίας του και δεν τους απορρίπτει ολότελα, αφού φροντίζει μεταπολεμικά για την απανωτή επανέκδοσή τους. Διαφορετική τύχη θα έχει, λόγου χάριν, η πρώτη συλλογή του δεκαπεντάχρονου Άρη Δικταίου (*Στα κύματα της ζωής*, 1934), με ποιήματα που θα χαρακτηρισθούν από τον ίδιον «ανατριχιαστικά πρωτόλεια», έχοντας κριθεί αμείλικτα από τον Αιμ. Χουρμούζιο¹⁴¹.

4.7. Αυτοτελείς εκδόσεις

4.7.1. Εισαγωγικά

Λαμβάνοντας υπόψη την άνθιση των εφημερίδων και τον πολλαπλασιασμό των συνεργατών στα περιοδικά, περίπου αναμενόμενη είναι η αύξηση των αυτοτελών εκδόσεων. Η δεκαετία του 1930 είναι μακράν η παραγωγικότερη όλων μέχρι την Κατοχή, με 90 τίτλους. Μόνο την περίοδο 1930-1935 καταγράφονται 42 εκδόσεις 30 διαφορετικών συγγραφέων και φορέων. Ανάλογη είναι η αύξηση των εμπλεκόμενων τυπογραφείων (14): ηγετική θέση κατέχει πλέον ο βιβλιοπώλης-τυπογράφος Αλικιώτης (16 εκδόσεις, χώρια τα πολυάριθμα διδακτικά βιβλίων του δημοτικού), δίπλα στη συνεχιζόμενη εκδοτική δραστηριότητα των εφημερίδων. Μάλιστα, σε μια εποχή όπου ευδοκμεί η κοινωνική ποίηση, η εντυπωσιακή αύξηση της παραγωγής καταγράφεται ακόμη σε στίχους για τις αντίξοες συνθήκες εργασίας των τυπογράφων¹⁴². Ιδιαίτερα στον χώρο της λογοτεχνίας, η ανοδική πορεία θα ενταθεί στα χρόνια του Μεταξά.

4.7.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις

Ευδιάκριτη είναι η άνοδος και διεύρυνση της παραγωγής στον χώρο των εκδόσεων ποίησης. Ενώ το προηγούμενο διάστημα (1923-1928) κυκλοφόρησαν μόλις τρεις συλλογές, δυο του Λ. Αλεξίου και μια του Μ. Αναστασίου, με απόλυτη κυριαρχία του σονέτου, στα επόμενα έξι χρόνια θα εμφανιστούν δώδεκα βιβλία ποίησης δέκα

¹⁴¹ Άρης Δικταίος, «Πώς γνωρίστηκα με τον Λαπαθιώτη», *Νέα Εστία*, τχ. 881 (1964) 361. Η συλλογή παραλείπεται από την πρώτη συγκεντρωτική έκδοση που ετοίμασε ο Δικταίος (*Ποιήματα 1935-1953*, Αθήνα 1954), αλλά η ύπαρξή της αναγνωρίζεται στη δεύτερη (*Τα ποιήματα (1934-1965)*, Αθήνα 1974).

¹⁴² Κωστής Φραγκούλης, «Οι τυπογράφοι εμείς», *Μ' ανοιχτά φτερά*, ό.π., 44· Άρης Χατζηδάκης, «Τυπογράφοι», *Ιδαία*, Ηράκλειο 1933, 91-92.

διαφορετικών ατόμων, καλύπτοντας όλο το φάσμα της δημιουργίας από τις ρίμες μέχρι την αποκαλούμενη «πρωτοποριακή» γραφή.

Είδαμε ότι η δημοτική ποίηση και η λαογραφία γενικότερα απουσίαζαν από τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, προφανώς επειδή η σύνταξη έκρινε ότι δεν ανήκαν σε ένα καθαρά λογοτεχνικό περιοδικό. Αλλά το ενδιαφέρον αναζωπυρώνεται τα αμέσως επόμενα χρόνια, ακολουθώντας τη γενικότερη τάση. Σε πολλά επαρχιακά κέντρα, καθώς και στην Αθήνα, ιδρύονται δεκάδες επιστημονικά περιοδικά τοπικού ενδιαφέροντος. Οι προσπάθειες για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας εντείνονται, τροφοδοτούμενες από τον φόβο πως πολύτιμα στοιχεία της προφορικής παράδοσης θα χαθούν οριστικά με την επικράτηση του εγγράμματου πολιτισμού¹⁴³.

Στα περιοδικά κρητολογικών μελετών συμπεριλαμβάνονται τα *Κρητικά* του Φιλολογικού Συλλόγου Χανίων (1930), ο *Μύσων* του Γ. Καταπότη (1932) και οι *Κρητικάί μελέται* του Γ. Σήφακα (Αθήνα, 1933). Περιοδικό ανάλογο δεν βγαίνει τότε στο Ηράκλειο, αλλά στον τύπο της πόλης οι διαγωνισμοί λαογραφίας και δίστιχων βρίσκουν μεγάλη ανταπόκριση, και αναδεικνύεται η εργασία εκπαιδευτικών που συλλέγουν υλικό. Το 1933 η δασκάλα Μαρία Λιουδάκη τυπώνει την πολυσέλιδη ερασιτεχνική συλλογή *Κρητικές μαντινάδες*¹⁴⁴ και την ίδια χρονιά που κυκλοφορεί μια απλή, ασχολίαστη έκδοση της ρίμας του Ν. Γιγουρτάκη *Το θλιβερό τραγούδι του Κανλί Καστελίου κατά το έτος 1897*.

Ταυτόχρονα επανεμφανίζεται η παλιά αφηγηματική στιχουργία, με πολλά στοιχεία προφορικότητας, σε μια πρόχειρη έκδοση του αυτοαποκαλούμενου «εθνικού ποιητή» Δ. Παπαγιαννάκου. Ο ίδιος ανήκει στον τύπο του πλανόδιου στιχοπλόκου που τείνει να εκλείψει: σε κάθε τόπο εμφανίζεται κυρίως μπροστά στον μαθητικό πληθυσμό, από τον οποίον έχει την αξίωση να αμείβεται με την υποχρεωτική καταβολή ενίσχυσης. Η επιστολή ενός οργισμένου γονέα προς το περιοδικό *Διδασκαλικόν Φως*, με σχετικά παραθέματα από ένα φυλλάδιο του Παπαγιαννάκου, δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για το ποιόν της ποίησής του:

*Εις την Κρήτην που δεν μπορεί
άλλη νήσος δια να την φθάσει
που παράγει εξαίσιο τυρί
κι' όποιος φάγει δεν θα το ξεχάσει*¹⁴⁵

¹⁴³ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 138, 174-175.

¹⁴⁴ Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 72.

¹⁴⁵ *Το Φως* 10 (1933), 5.

Ανάλογης τεχνικής και στάθμης είναι τα ποιήματα και πεζά της συλλογής που εξέδωσε κατά την επίσκεψή του στο Ηράκλειο (*Τα σύγχρονα θέματα της μεγάλης πίστεως*, 1933), με αναφορές σε ζητήματα εθνικά και θρησκευτικά. Με τις παραπάνω εκδόσεις βρισκόμαστε ξανά στον κύκλο ενδιαφερόντων που συναντήσαμε κατά το γύρισμα του αιώνα: πρόχειρη εθνική ποίηση, ρίμες και λαογραφία, με τη σημαντική διαφορά ότι είναι πλέον εμφανής η παρουσία γυναικών λαογράφων. Δυο χρόνια μετά τη συλλογή της Λιουδάκη, εκδίδονται στην Αθήνα τα *Κρητικά τραγούδια (σφακιανά ριτζίτικα)* της Ειρήνης Σπανδωνίδη, και ακολουθούν εργασίες της Ειρήνης Παπαδάκη (*Λόγια του Στειακού λαού*, 1938) και άλλων. Ακόμη, σε αρχεία γυναικών εκπαιδευτικών, όπως της Κατίνας Παϊζή¹⁴⁶, εντοπίζονται ιδιόχειρες συλλογές λαογραφικού υλικού, μικρό μέρος των οποίων διοχετεύεται στις *Κρητικές Σελίδες*.

Τα ίδια χρόνια, για πρώτη φορά κυκλοφορούν πολυάριθμες συλλογές λόγιας ποίησης από νεαρά άτομα που δεν διαθέτουν δικά τους τυπογραφικά μέσα. Διακρίνονται τρεις κύριες κατευθύνσεις, με αρκετές επικαλύψεις: μια τοπική-φυσιολατρική, μια κοινωνική, και μια υπαρξιακή.

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της μοναδικής μεσοπολεμικής συλλογής του Κωστή Φραγκούλη, *Με ανοιχτά φτερά* (Αθήνα, 1930)¹⁴⁷. Αποτελείται κυρίως από φυσιολατρική ποίηση, με αναφορές στον τόπο καταγωγής («Εχιόνιζε», «Ο πλάτανος», «Το χωριό μου» κ.ά.). Εδώ, όπως και στη συλλογή *Ξημερώματα* (1930) του μαθητή ακόμη Γιάννη Φωτάκη, βρισκόμαστε στον τύπο της λογοτεχνίας «τοπικού χρώματος» που θα επιθυμούσαν ο Πέτρος Χάρης και άλλοι λόγιοι της Αθήνας να καλλιεργούν οι επαρχιώτες. Ωστόσο, θέλοντας να θίξει και άλλα θέματα, και ενδεχομένως να επικοινωνεί με ένα ευρύτερο κοινό, ο Φραγκούλης κάποτε βγαίνει έξω από τα όρια της θεματολογίας αυτής (βλ. π.χ. τα ποιήματα «Αεροπλάνο», «Ο τραυματίας»), και δεν αξιοποιεί στο μέγιστο βαθμό το τοπικό ιδίωμα που χειρίζεται αποτελεσματικά στην μεταπολεμική παραγωγή του. Όπως και άλλοι, θα αντλήσει όλο και περισσότερη έμπνευση από τον τόπο καταγωγής με την αυτοπεποίθηση της ώριμης φωνής. Η παρατήρηση αυτή θα μας χρειαστεί αργότερα, όταν εξετάσουμε τη διένεξη γύρω από την λογοτεχνική παραγωγή της πόλης, προς το τέλος της δεκαετίας. Για την ώρα, ας σημειωθεί ότι η κατάσχεση της πρώιμης συλλογής του Φραγκούλη από τις αρχές προφανώς οφείλεται σε μια μικρή ομάδα ποιημάτων με κοινωνικοπολιτικές αναφορές.

¹⁴⁶ Νίκη Τρουλλινού (επιμ.), *Κατίνα Παϊζή, Πόσο πολύ σ' αγάπησα*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης 2011, 22.

¹⁴⁷ Χρησιμοποίησα την επανέκδοση, Ηράκλειο 1999, που διατηρεί την αρχική σελιδαρίθμηση.

Παραθέτω την τελευταία στροφή και το υστερόγραφο από τα «Αττικά ημερονύκτια», που αποδίδει το παραμιλητό ενός πεινασμένου ανέργου :

*Μα έτσι καθώς μακριά πολύ φωτούσαν
σε καλλιμάριμα πολλά λαμπιόνια,
άκουσα που το είναι μου ζυπνούσαν
αλαργινά εγερτήρια που λαλούν
την έγερση γλυκόφωνα τρομπόνια:
–«Σκλάβοι ζυπνάτε κ' ήρθαν άλλα χρόνια!»*

*(Από τότε μονολογεί σ' ένα ερημικό νησάκι του Αιγαίου, χωρίς να τον ακούει κανείς....)*¹⁴⁸

Συνολικά όμως, κυριαρχεί η άδολη διάθεση, που δεν θα ενοχλούσε – μάλιστα, μετά την καταστροφή της συλλογής ορισμένα ποιήματα δημοσιεύθηκαν στη *Νέα Εστία*¹⁴⁹.

Τα δυο ποιητικά βιβλία ποικίλων εμπνεύσεων του δημοσιογράφου Άρη Χατζηδάκη (*Κοντυλιές* 1930, *Ιδαία* 1933) μας αποκαλύπτουν το φάσμα των αναγνωστικών επιλογών του ίδιου, υποθέτω και των συνομήλικων, όπως και στην περίπτωση των συνεργασιών στο *Κρητικό Λεύκωμα*. Μαζί με την άφθονη ποίηση εντοπιότητας στην οποία παραπέμπουν άμεσα οι τίτλοι των δυο συλλογών, βρίσκουμε μια αναχρονιστική πια διάθεση εξύμνησης των γλωσσικών αγώνων, η οποία κέρδισε την εύνοια του *Νουμά*: «μας γυρίζει στα πρώτα ηρωικά χρόνια του Αγώνα, που οι νέοι με περισσή αγάπη μελετούσανε τη γλώσσα, πλουτίζανε το υλικό της και της πλέκανε με του στίχου τ' αγριολούλουδα στεφάνι»¹⁵⁰. Υπάρχουν ακόμη αναφορές στη δημοφιλή λογοτεχνία της εποχής («Στον τάφο της *Μετζέ* του Λοτί», και «Όταν πεθάνω», διασκευή του ποιήματος «Θα πεθάνω» του Ουράνη), πλάι σε μια έμμετρη θεατρική διασκευή του *Άσματος ασμάτων*, και απόλυτα προβλέψιμες συνθέσεις για την εμβληματική φιγούρα της Κασσιανής και τον αγοραίο έρωτα. Δημοφιλέστατο θέμα, που θα απασχολήσει επίσης τον Μανόλη Δερμιτζάκη (*Στίχοι*, 1934) και τον επιμελητή των εκδόσεων του Πέτρο Στυλίτη (*Τραγούδια*, 1934).

Τρία χρόνια μετά από την αποτυχημένη εξόρμηση του *Πρωτοπόρου*, ο Στυλίτης επιμένει στην ίδια ρητορική, υπογράφοντας στίχους ενός «μοντέρνου πρωτοποριακού

¹⁴⁸ Κωστής Σ. Φραγκούλης, *Μ' ανοιχτά φτερά*, ό.π., 52-53. Για την κατάσχεση της α' έκδοσης από τις αρχές βλ. προτελευταία σελίδα (χωρίς αρίθμηση).

¹⁴⁹ «Εχιόνιζε - Μ' ανοιχτά φτερά - Εικόνα», *Νέα Εστία*, τχ. 106 (1931) 544.

¹⁵⁰ «Άρη Χατζηδάκη: *Κοντυλιές*» *Ο Νουμάς*, 22, τχ. 792 (1930) 112. Ο κριτικός απορρίπτει τα ποιήματα με σύγχρονες αναφορές.

δράματος» με τον τίτλο «Το τραγούδι των ταπεινών» και άλλα παρόμοιας υφής ποιήματα, ξεφεύγοντας κατά περίπτωση από την απόλυτη μορφική αυστηρότητα. Αν στα αυτιά της σιγαλόφωνης ποιήτριας Κατίνας Παϊζή το ταχύτατα διαδιδόμενο ραδιόφωνο θα προσφέρει «μουσική απ' τη Βαρσοβία»¹⁵¹, για τον Στυλίτη κομίζει στους συντρόφους το μήνυμα της ανατροπής:

*Αδέρφια του Λος Άντζελες της Γκένοβας
Της Ισπανίας του Κίελλαντ του Λονδίνου
τη νικήτρια ακούσετε κραυγή
που ως σίφουνας
απ' τον πομπό χιμάει του Κρεμλίνου.*¹⁵²

Βρισκόμαστε λίγο μετά τη διακοπή του αριστερού περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*, με το οποίο συνεργάστηκε ο Στυλίτης. Δεν θα ήταν εντελώς άδικο να υποστηρίξουμε ότι εκείνος έκανε στην ποίηση ό,τι και ο Φρέρης στην πεζογραφία, υιοθετώντας στα πρώτα του γραπτά το αίτημα για μια λογοτεχνία με επίκεντρο την κοινωνική αδικία και την προοπτική της αλλαγής. Στην περίπτωση του Συριανού, πολέμιου εξαρχής της αυστηρά στρατευμένης λογοτεχνίας, η μετατόπιση σε πιο συντηρητικούς χώρους και θέματα θα ξεκινήσει από το 1930, όταν εν όψει της εκατονταετηρίδας θα υπογράψει το πατριωτικό δράμα για το ολοκαύτωμα του Αρκαδιού *Μπροστά στο θάνατο*. Λίγο μετά εγκαθίσταται στην Αθήνα, όπου αρθρογραφεί τακτικά στον καθολικό τύπο, και μεταπολεμικά δημοσιεύει ηθογραφικά διηγήματα για τη ζωή στην Άνω Σύρα.

Ομοίως, στα χρόνια της δικτατορίας ο Στυλίτης θα αφήσει την επαναστατική ποίηση για να ασχοληθεί εντατικά με τη μορφή του ηθογράφου Κονδυλάκη, και στις σελίδες του περιοδικού *Νεολαία* θα απαθανάτισει σε στίχους την άφιξη στην Κρήτη του Αλ. Κανελλόπουλου, αρχηγού της Ε.Ο.Ν., με ένα ποίημα που υιοθετήθηκε ως επίσημος «Ύμνος του φαλαγγίτη»¹⁵³. Ακραίο παράδειγμα μιας πορείας προς τον συντηρητισμό και τον εθνικόφρονα λόγο που δεν περιορίζεται, φυσικά, μόνο στους ελάσσονες λογοτέχνες – φτάνει να σκεφτούμε τις περιπτώσεις του Ξενόπουλου και του Σπύρου Μελά¹⁵⁴. Αλλά θα ήταν άδικο να συμπεράνουμε πως ο Στυλίτης κατάντησε απλά προπαγανδιστικός στιχοπλόκος: η δεύτερη συλλογή του, *Σήματα στο χάος* (1938),

¹⁵¹ Κατίνα Παϊζή, «Radio», *ΚΣε*, 1, 3-4 (1936) 76.

¹⁵² Πέτρος Στυλίτης, «Excelsior», *Τραγούδια*, Ηράκλειο 1934, 3-4.

¹⁵³ Π. Στυλίτης-Γιαννακουδάκης, «Αγωνιστής», ποίημα αναδημοσιευμένο στο Ελένη Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου. Φωτογραφίες*, Αθήνα: ΙΕΑΝ-ΓΓΝΓ 1987, 1. Πβλ. «Ύμνος του Φαλαγγίτη», *Τραγούδια της Νεολαίας*, Αθήνα 1940, 10-11.

¹⁵⁴ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., 145.

σε ύφος νεωτερικό, θα βρεθεί στο επίκεντρο της διένεξης για την επιτηδευμένη γραφή των ντόπιων λογοτεχνών.

Όπως είπαμε, άλλους δρόμους ακολουθεί η Κατίνα Παϊζή, αρχίζοντας από τη συλλογή *Ροδοπέταλα* (1931). Πρόκειται για μια ποίηση λυρική, που κάποιες φορές δεν βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τους πρώτους στίχους των *Φύλλων τέχνης*. Και εδώ θα δούμε αρνητικά χρωματισμένα ποιήματα νεανικού έρωτα, και την παρήγορη παρουσία της ποίησης («Όλα θα σβύσουν»), μαζί όμως με θέματα φυσιολατρικά («Κυπαρίσσι»). Μάλλον αυστηρή στάθηκε η κρίση του αριστερού Νίκου Πλουμπίδη, που ήρθε πρόσφατα στο φως: εκείνος μέμφεται την νεαρή ποιήτρια για τη ρομαντική, μελαγχολική διάθεσή της, ισχυριζόμενος πως δεν τη συγκινεί «το κλάμα των πεινασμένων», παρότι δεν λείπουν εντελώς οι κοινωνικές αναφορές από τη συλλογή («Είναι στιγμές», «Ψυχοπονιά» κ.ά.)¹⁵⁵. Υπερβολική είναι και η σύγκριση με την Elizabeth Barrett-Browning, με την οποία την παρομοίασε ο Μάρκος Αυγέρης¹⁵⁶.

Μορφικά η ομοιοκατάληκτη ποίηση της Παϊζή ανήκει σαφώς στην ανανεωμένη παράδοση –λιγότερο πετυχημένοι θεωρήθηκαν οι μεταπολεμικοί της πειραματισμοί με τον ελεύθερο στίχο– αλλά δεν επιλέγει το τεχνικά απαιτητικό σονέτο που καλλιεργούσε η προηγούμενη γενιά Ηρακλειωτών (αλλά και η Σοφία Μαυροειδή στις *Ωρες αγάπης*, 1934). Στο σύνολό τους, τα *Ροδοπέταλα*, και ακόμη πιο πολύ η δεύτερη συλλογή *Απλοί σκοποί* (Αθήνα, 1936, μετά την οικονομική καταστροφή της οικογένειάς της), διαπνέονται από τη γνωστή στην τότε ποίηση υπαρξιακή απαισιοδοξία:

ΜΕΛΑΓΧΟΛΙΑ

*Είμαστε νέοι· μες στις ζωής ακόμα τον Απρίλη
Μπροστά μας στέκεται ο καιρός του θέρου και του τρύγου
Κι' οι πόθοι οι χρυσοπτέρουγοι σε λουλουδένια χείλη
Τη γλύκα δεν εγέυτηκαν και τη δροσιά του μύρου.*

*Κι ωστόσο όλο βαρύθυμοι κι απογοητευμένοι,
Δειλοί κι αναποφάσιστοι κοιτάζουμε το δρόμο,*

¹⁵⁵ Ν. Τρουλινού (επιμ.), *ό.π.*, 28-31. Η επιμελήτρια αναρωτιέται πως έφτασε η συλλογή στα χέρια του Πλουμπίδη – υποθέτω μέσω της Έλλης Δασκαλάκη, που τον γνώριζε τουλάχιστον από τον καιρό που υπέβαλε αίτηση εγγραφής στο ΚΚΕ (1928).

¹⁵⁶ Σύμφωνα με επιστολή του Β. Δασκαλάκη προς την ποιήτρια το 1937, στο ίδιο, 45.

*κι αργοδιαβαίνουμε σκυφτοί, βουβοί, συλλογισμένοι
και μας βαραίν' η νιότη μας καθώς σταυρός στον ώμο*¹⁵⁷.

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι οι νέοι του Ηρακλείου γράφουν στίχους μέσα στα πλαίσια που περιγράφει χρόνια αργότερα ο Μηνάς Δημάκης, μιλώντας για τη νεοελληνική ποίηση πριν από την επιβολή του Σεφέρη:

*Εξακολουθούσε να αποζητά μια ριζική ανανέωση, μια καινούργια σταθερή λάμψη, το φανέρωμα ενός ποιητή με τη νέα αίσθηση των πραγμάτων, που θα απελευθέρωνε την ποιητική λειτουργία από την αποτελμάτωση που την είχαν βυθίσει οι δήθεν νέοι τρόποι της κοινωνικορεαλιστικής, δημοσιογραφικής, παρεξηγημένης κληρονομιάς του Καρυωτάκη. Αλλά και την ταλαιπωρούσε ακόμη, μια ποίηση «φυγής» νεορομαντική, κοσμοπολίτικη, χωρίς σταθερά βάθρα, που χαμηλοπετούσε σιγαλόφωνα, πλάι σε μιαν άλλη ποίηση που κραύγαζε προβάλλοντας μπωντλαιρικές ανταρσίες, ή την απασχολούσαν φροϋδικά συμπλέγματα ή θρησκευτικές θεματολογίες*¹⁵⁸.

Τα επόμενα χρόνια θα προστεθούν και άλλες φωνές αλλά, με την εξαίρεση την εξελισσόμενη τέχνη του Δημάκη και του Δικταίου, τα πράγματα δεν θα αλλάξουν ουσιαστικά μέχρι την Κατοχή.

Αν και η συγκομιδή στον χώρο της πεζογραφίας είναι αριθμητικά φτωχότερη, προέρχεται κατά κύριο λόγο από δυο ανθρώπους που θα δώσουν αξιόλογα έργα τα επόμενα χρόνια: τον Θέμο Κορνάρο και τον Γιάννη Σφακιανάκη. Όσο για τον πρώτο, μπορούμε να πούμε ότι το πρωτόλειο *Έρωτας η αναισθησία* (1929) ανήκει στον ευρύτερο χώρο της τότε δημοφιλούς λογοτεχνίας ιδεών, όπου ο συγγραφέας δεν διακρίθηκε ούτε σε ώριμη ηλικία για τις επιδόσεις του¹⁵⁹. Ο αφηγητής της νουβέλας, διανοούμενος και αποτυχημένος συγγραφέας, μας μεταδίδει τις φιλοσοφικές του συζητήσεις με έναν βιβλιοφάγο λούστρο γύρω από τον ρόλο της συγγραφής και την φύση του αληθινού έρωτα, και όσα συμπεράσματα επιβεβαιώνονται στη συνέχεια από την πορεία της ζωής του. Εδώ, για πρώτη φορά στη λογοτεχνία της νεώτερης γενιάς Ηρακλειωτών, διακρίνεται κατά διαστήματα το λεξιλόγιο της καζαντζακικής φιλοσοφίας, με την «κραυγή της ψυχής», τις «ανηφόρες» και τα παρόμοια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η τελευταία φράση του βιβλίου, που ανακαλεί την πρώτη

¹⁵⁷ ΚΣε, 1, τχ. 1 (1936) 11. Συμπεριλήφθηκε και στη συλλογή *Απλοί Σκοποί* (Αθήνα 1936) με τον τίτλο «Νεανική μελαγχολία».

¹⁵⁸ Μηνάς Δημάκης, «Μια αντιπροσωπευτική φωνή των χρόνων μας. Η ποίηση του Σεφέρη», *Νέα Εστία*, τχ. 1087 (1972) 1422.

¹⁵⁹ Ακολουθώ εδώ τον Α. Αργυρίου, «Θέμος Κορνάρος», *Η μεσοπολεμική μας πεζογραφία*, Ε', 126.

της *Ασκητικής*, έργου του 1927: «Δε φταίμε εμείς παρά η φύση που μας έστειλε με τόσα πάθη και το περιβάλλον που μας έδωσε με διπλές αλυσίδες για να μην μπορέσουμε να πολεμήσουμε, και πολεμώντας να περάσουμε τούτο το φωτεινό σημείο του φοβερού απείρου, που λέγεται ζωή»¹⁶⁰. Όλα αυτά θα τα εγκαταλείψει ο Κορνάρος στα επόμενα έργα του, ντοκουμέντα κοινωνικής διαμαρτυρίας που εδράζονται, όπως είδαμε, στην άμεσα βιωμένη εμπειρία του πλανόδιου αρθρογράφου και εργάτη της γης.

Λίγο πριν από τη δική του αναχώρηση στην Αθήνα, ο Γιάννης Σφακιανάκης τυπώνει την πρώτη του συλλογή, με τον απέριττο τίτλο *Διηγήματα* (1932). Μικρές ιστορίες στο κλίμα της λογοτεχνίας του ζόφου (για τη ζωή «αυτών που αγκομαχάνε, συντρίμια, κάτω απ' το βαρύ κι' αδυσώπητο πέλημα μιας ανάγκης»)¹⁶¹, αποδοσμένες κάποτε με έναν ακραίο νατουραλισμό που ξεπερνά κατά πολύ τους σχετικά ήπιους τόνους που συναντήσαμε στον Βελισάριο Φρέρη. Ενδεικτικό είναι το διήγημα «Οι μοιραίοι», εμπνευσμένο από το ομώνυμο ποίημα του Βάρναλη, που διαδραματίζεται σε ένα υπόγειο καπηλειό, με ανατριχιαστικές περιγραφές των θαμώνων και της συμπεριφοράς τους. Άλλοι χώροι είναι –αλίμονο– το πορνείο («*Sacra famiglia*»), και τα έρημα πεδία μαχών του Α' παγκοσμίου πολέμου, όπου χωρικοί της Αλσατίας συλλέγουν και εμπορεύονται τα ανθρώπινα οστά, φοβούμενοι πάντα την εκδίκηση των πνευμάτων («Οι σκελετοί θρηγούν»).

Με το βλέμμα στραμμένο στην πρωτεύουσα, εδώ αλλά και στο γραμμένο στην Κρήτη δράμα *Οι κένταυροι* (Αθήνα 1934) ο Σφακιανάκης αποφεύγει τις αναφορές στον τόπο καταγωγής. Η γενέθλια πόλη θα εμφανιστεί σε διήγημα της δεύτερης συλλογής («Ένα καράβι από το Ταϊγάνι» στις *Νύχτες χωρίς δημιουργία*, Αθήνα 1936), αλλά και τότε μόνο ως φόντο, με το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στο πλήρωμα ενός πλοίου από την επαναστατημένη Ρωσία. Στο προσκήνιο θα έρθει η Κρήτη στην μεταπολεμική παραγωγή του, προπάντων με την ηθογραφία *Ο αφέντης της Βαθέρνας* (Αθήνα 1955), το πιο γνωστό έργο του Σφακιανάκη, ιδίως μετά τις διασκευές για τον κινηματογράφο και την τηλεόραση. Αλλά κατά τον μεσοπόλεμο, παρά τις δικές του διακηρύξεις στις εφημερίδες για την ανάγκη καλλιέργειας του τοπικού χρώματος, συγκαταλέγεται στους Ηρακλειώτες συγγραφείς που δεν ακολουθούν τις προτροπές των Αθηναίων λογίων προς τους λογοτέχνες της επαρχίας.

¹⁶⁰ Γιώργος Δ. Καρανικόλας (επιμ.), *Το άγνωστο πρώτο βιβλίο του Θέμου Κορνάρου*, Αθήνα 1978, 100.

¹⁶¹ «Αντί για πρόλογο», *Διηγήματα*, Ηράκλειο 1932, 8.

4.7.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις

Η εμφάνιση τόσων νέων ποιητών και πεζογράφων έχει ως αποτέλεσμα οι λογοτεχνικές και μη λογοτεχνικές εκδόσεις της πόλης αυτή την περίοδο να είναι περίπου ισάριθμες. Περίοπτη θέση στη δεύτερη κατηγορία κατέχουν και πάλι τα βιβλία ιστορίας και οι παιδαγωγικές μελέτες, μαζί με κείμενα κοινωνικού προβληματισμού.

Συγγραφικά, ο Γιάννης Μουρέλλος στρέφει το ενδιαφέρον του πια στην αναδίφηση του παρελθόντος, φιλοδοξώντας να δώσει μια ιστορία της Κρήτης με επίκεντρο τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Ήδη από νωρίς τη δεκαετία του 1920 συλλέγει προφορικές μαρτυρίες. Προκηρύσσοντας έναν διαγωνισμό ιστορίας, υπέδειξε στους αναγνώστες μια μέθοδο ανάλογη με εκείνη των λαογράφων:

Καθίζοντας δίπλα στους γέροντες που απομένουν, δίπλα στις γριές, δίπλα στους παπάδες, μέσα στα σπίτια τους, μέσα στους καφενέδες, μέσα στις στάνες, στα μοναστήρια κι' όπου αλλού μπορούν, να μαζεύουν το κάθε τι που λέν' για τα περασμένα τα σκληρά χρόνια της σκλαβιάς, και να τα γράφουν όπως τα λέν', χωρίς ν' αλλάζουν μήτε τις φράσεις τους, μήτε τις λέξεις τους, μήτε καν το ύφος που τα λέν', πιστά και με στοργή¹⁶².

Αξιοποιώντας το υλικό αυτό και συνδυάζοντάς το –χωρίς ιδιαίτερη τάξη– με γραπτές πηγές, από το 1931 αρχίζει την τμηματική έκδοση της ογκώδους *Ιστορίας της Κρήτης*, με την παράλληλη κυκλοφορία μιας επίτομης έκδοσης. Η κινητήρια δύναμη για τη συγγραφή των βιβλίων είναι παραπλήσια με εκείνη που επικαλέστηκαν την πρώτη δεκαετία του αιώνα ο νεαρός ιστοριοδίφης Κ. Χαριτάκης και ο στιχουργός Μ. Διαλυνάς: συντελείται μια αδικία εις βάρος του νησιού, διότι στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας τα κατορθώματα των Κρητών αγωνιστών για την ελευθερία επισκιάζονται από τις μάχες των ονομαστών ηρώων του 1821¹⁶³.

Ειδικότερα για τη νέα γενιά, θεωρείται αναγκαίο να επισημανθεί το τίμημα της ελευθερίας. «Οι νέοι θαρρούν πως πάντα είμαστε όπως είμαστε σήμερα. Ούτε ιδέα έχουν πώς ήταν τώρα και μόλις 30 χρόνια η ζωή μας. Και κανείς δεν ξέρει τι θα πει ελευθερία σ' όλο το πλάτος της αν δεν εδοκίμασε της δουλείας τα δεσμά», γράφει ο παιδαγωγός Μιχαήλ Σηφάκης, χαιρετίζοντας την ημιλογοτεχνική έκδοση του Μουρέλλου *Ύμνοι και τρόπαια. Κρητικές μπαλάντες* (1930)¹⁶⁴. Μπορεί λοιπόν από το

¹⁶² «Για την ιστορία», *Νεφ.*, φ. 2296/11-01-1923.

¹⁶³ Πρόλογος του Μουρέλλο στο βιβλίο του ίδιου *Η Κρήτη ανά τους αιώνες*, Ηράκλειο 1934. Το βιβλίο κυκλοφόρησε και σε γαλλική μετάφραση.

¹⁶⁴ Επιστολή στην *Ελ. Σκ.*, φ. 576/08-07-1930.

Ηράκλειο να μην κυκλοφόρησε επιστημονικό περιοδικό λαογραφικού και ιστορικού ενδιαφέροντος αυτά τα χρόνια, αλλά με τα βιβλία του Μουρέλλου και τη σύντομη μελέτη του Σταυράκη για τον Ελ Γκρέκο (κεφ. 4.5.3) το ενδιαφέρον για την ανάδειξη της τοπικής ιστορίας διατηρήθηκε αμείωτο. Μάλιστα, με την κυκλοφορία της *Ιστορίας του Κρητικού Μουσείου* από τον Ι. Χατζιδάκη (Αθήνα 1931), βλέπουμε ότι και τα πρώτα χρόνια της ελευθερίας εντάσσονται πλέον στις περιόδους που καταγράφονται προτού χαθεί οριστικά η ανάμνησή τους. «Μετά τον θάνατον του προσφιλούς μου συνεργάτου Στεφάνου Ξανθουδίδη ουδείς άλλος μένει εν ζωή, όστις αδειαιλείπτως και εξ αρχής σχεδόν να παρακολούθησε τας εν Κρητη αρχαιολογικάς εργασίας εν συνόλω...»¹⁶⁵, γράφει χαρακτηριστικά ο υπέργηρος πρωτοπόρος της κρητικής αρχαιολογίας.

Πλάι στον σχετικά μεγάλο αριθμό παιδαγωγικών βιβλίων (κείμενα διαλέξεων, προτάσεις διδασκαλίας και προαιρετικά βοηθητικά βιβλία), ενδιαφέρον παρουσιάζει η *Προς πολυτέκνους επιστολή*, διάλεξη του εμπόρου Θ. Κουφάκη προς τη Λέσχη Ηρακλείου (1933, β' έκδοση 1934). Ο ομιλητής διατυπώνει φόβους για τον υπερπληθυσμό της χώρας στον απόηχο της μικρασιατικής καταστροφής. Ενδεικτική των γενικότερων θέσεών τους είναι οι αντιδράσεις πολιτικών που κλήθηκαν να σχολιάσουν την έκδοση. Με τις απόψεις του συγγραφέα συγκλίνει ο Στ. Γονατάς: «Η στενότης της γης, μετά την εγκατάστασιν των προσφύγων είναι τοιαύτη ώστε, και μετά μιαν μόνον γενεάν, να προβλέπει κανείς δυσκολίας σημαντικάς δια την εξοικονόμησιν του πληθυσμού μας»¹⁶⁶.

Αυτά την ίδια ώρα που σε χώρες της βόρειας Ευρώπης, φασιστικές και μη, γράφονται μελέτες για την πληθυσμιακή συρρίκνωση και τον κίνδυνο φυλετικού αφανισμού (π.χ. το *Volk ohne Jugend* του Γερμανού δημογράφου Friedrich Burgdörfer, 1932), και δίνονται κίνητρα για την πολυτεκνία¹⁶⁷. Σε μια φασίζουσα λογική φυλετικού δαρβινισμού κινούνται οι σκέψεις του μελλοντικού Πρώτου Πολίτη Μεταξά: «Ισχυραί και ρωμαλέαι φυλαί μοιραίως και κατ' ανάγκην θα πολλαπλασιασθώσι και θα επικρατήσωσι όχι μόνον δια του αριθμού αλλά και δια της σωματικής και ψυχικής ρώμης των αποτελούντων αυτάς ατόμων»¹⁶⁸. Αποψη που θα προωθείται συστηματικά τα αμέσως επόμενα χρόνια, μέσω της επίσημης προπαγάνδας.

¹⁶⁵ Πρόλογος του Ι. Χατζιδάκη στη δική του *Ιστορία του Κρητικού Μουσείου...*, ό.π..

¹⁶⁶ Θ. Ι. Κουφάκης, *Προς πολυτέκνους επιστολή*, Ηράκλειο 2^η 1934, 7.

¹⁶⁷ Mazower, *Dark Continent...*, ό.π., 82-88.

¹⁶⁸ Κουφάκης, *ο.π.*, 6.

4.8. Ανακεφαλαίωση

Η προοπτική ανόδου του Βενιζέλου στην εξουσία το 1928 συμβάλλει έμμεσα στην ανανέωση της πνευματικής ζωής στο Ηράκλειο: την ώρα που διακόπτεται η έκδοση του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα* προκειμένου να κυκλοφορήσει η φιλοβενιζελική *Ελευθέρα Σκέψις*, μια ομάδα νέων βγαίνει στο προσκήνιο, καλλιεργώντας την χαμηλόφωνη ποίηση και διηγήματα με κοινωνικές αναφορές. Συνομήλικοί τους θα πρωτοστατήσουν στην ίδρυση νέων πνευματικών συλλόγων, που αρχικά αντιμετωπίζονται με καχυποψία μέσα στο αρνητικά φορτισμένο κλίμα μετά την ψήφιση του ιδιώνυμου. Ωστόσο, οι πρώτες προσπάθειες θα δώσουν την ώθηση για την πύκνωση των δημόσιων διαλέξεων και την θεμελίωση της Λέσχης Επιστημόνων, στην οποία συμμετέχουν μορφωμένοι άνθρωποι όλων των ηλικιών, ειδικοτήτων και πεποιθήσεων. Παράλληλα, ο τοπικός τύπος ανθίζει, φιλοξενώντας συνεργασίες νέων μαζί με μεταφρασμένη λογοτεχνία ποικίλου περιεχομένου, όπου είναι εμφανής η επιρροή του κινηματογράφου.

Σε αρκετές περιπτώσεις οι πρωτοεμφανιζόμενοι συγγραφείς της πόλης αποφεύγουν να δώσουν έντονο τοπικό χρώμα στην ποίηση ή τα πεζά τους, θέλοντας πιθανόν να καταξιωθούν και εκτός Κρήτης –κυρίως μέσω αθηναϊκών περιοδικών– χωρίς τον χαρακτηρισμό του επαρχιώτη. Έτσι, μικρό μόνο μέρος της παραγωγής τους ανταποκρίνεται στη συνταγή που προτείνουν διανοούμενοι του εθνικού κέντρου για την πνευματική αφύπνιση της περιφέρειας. Στα κριτικά τους σημειώματα, οι πιο ενήμεροι για τις εξελίξεις νέοι προβληματίζονται για την ανάδυση της νέας γραφής και τη διελκυστίδα (όπως την αντιλαμβάνονται) ανάμεσα στον επιτηδευμένο μοντερνισμό και τη ναφθαλίνη της παράδοσης. Η απειρία της νιότης οδηγεί στην αποτυχία δυο λογοτεχνικών περιοδικών (*ο Πρωτοπόρος* και *Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρησης*). Ακολουθούν δυο προσωπικά περιοδικά που σηματοδοτούν την παραγωγή των δυο διαφορετικών γενεών: ο Λευτέρης Αλεξίου (*Το Κάστρο*) δείχνει να εγκαταλείπει τους παρνασσικούς τόνους και να προσχωρεί έστω προσωρινά σε μια αγωνιώδη υπαρξιακή ποίηση, από την οποία ξεκινά ο Μηνάς Δημάκης (*Φύλλα Τέχνης*). Μια μέση οδό ακολουθούν άλλοι νέοι ποιητές της πόλης, που εναρμονίζονται με το κυρίαρχο κλίμα της εποχής αλλά δεν το ξεπερνούν στη συνέχεια, ούτε κάνουν επιτυχώς τη μετάβαση στον ελεύθερο στίχο. Το κέντρο βάρους στην πεζογραφία δεν μετατοπίζεται από το περιβάλλον εξαθλίωσης όπου το τοποθέτησε πρώτος στο Ηράκλειο ο Βελισσάριος Φρέρης, αν και γράφονται τώρα μερικά διηγήματα ακόμη πιο ακραίου ρεαλισμού, και διερευνάται ο χώρος του μυθιστορήματος ιδεών. Παρά την αναχώρηση των πιο

φιλόδοξων στην πρωτεύουσα, παραμονές της μεταξικής δικτατορίας η πόλη διαθέτει έναν ζωντανό πυρήνα λογοτεχνών και φιλόμουσων, από δόκιμους συγγραφείς μέχρι μαθητές γυμνασίου. Στην προσπάθειά του να προβάλει ένα φιλότεχνο προσώπειο, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου θα μεταχειριστεί διάφορους τρόπους προκειμένου να τους κερδίσει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Περιφέρεια και κέντρο σε χρόνια πνευματικής κηδεμονίας (1936-1941)

5.1. Χρονολογική τομή

Τονίστηκε ήδη πως σημαντικές εξελίξεις στο πνευματικό τοπίο δεν συμπίπτουν απαραίτητα με τους θεωρούμενους σταθμούς στην πολιτική ιστορία. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δημιουργοί και πνευματικοί φορείς μένουν ανεπηρέαστοι από τις οικονομικές ή πολιτικές ανατροπές. Μια τέτοια ανατροπή συνιστά η επιβολή της δικτατορίας Μεταξά, τον Αύγουστο του 1936. Ήδη υπό διωγμό στα πλαίσια του ιδιώνυμου, ο δημόσιος λόγος της αριστεράς φιμώνεται, οι αστικές εφημερίδες συμμορφώνονται με τις επιταγές του δικτάτορα και, με δικά της προπαγανδιστικά περιοδικά και άλλα θεσμικά εργαλεία, η κυβέρνηση παρεμβαίνει στην πνευματική παραγωγή της χώρας. Μέσα από την ίδρυση της Ε.Ο.Ν. και τον έλεγχο του συνεταιριστικού και συνδικαλιστικού χώρου, καταβάλλεται συστηματική προσπάθεια δημιουργίας ενός μαζικού κινήματος στα πρότυπα των φασιστικών καθεστώτων, εγχείρημα που ανακόπτεται από την κήρυξη του πολέμου και, λίγο αργότερα, τον θάνατο του δικτάτορα.

Αν το συναισθηματικό στοιχείο και τα μυθεύματα παρεισδύουν εύκολα στην τοπική ιστοριογραφία, ο κίνδυνος να εξωραϊζουμε τα πράγματα ή να αποσιωπήσουμε τα δυσάρεστα αυξάνεται ακόμη περισσότερο όταν αναφερόμαστε σε περιόδους αμφισβήτησης ή κατάργησης θεμελιακών ελευθεριών. Ατεκμηριώτες αποστροφές του τύπου «την καταπληκτική αυτή πνευματική πρωτεύουσα της Ελλάδας, που ήταν το Ηράκλειο, δεν στάθηκε ικανή να την καταστρέψει ούτε και η δικτατορία του Μεταξά στα 1936, έστω και αν τη δυσκόλεψε και επηρέασε την πορεία της ως προς τη μορφή και τον τρόπο δράσης της»¹, υποδηλώνουν μια μονοκόμματη, συγκρουσιακή ανάγνωση, σύμφωνα με την οποία το καθεστώς επιχειρεί να φιμώσει κάθε φωνή και οι πνευματικοί άνθρωποι αντιστέκονται όπως μπορούν. Έτσι, δεν λαμβάνεται υπόψη η (δυσάρεστη) πιθανότητα μερικής έστω σύγκλισης ιδεών ανάμεσα στις δυο πλευρές, ούτε εξετάζονται οι προσπάθειες του καθεστώτος να αντλήσει υποστήριξη μέσα από

¹ Αντώνης Σανουδάκης, «Το λογοτεχνικό Ηράκλειο του μεσοπολέμου», *Η Λέξη*, τχ. 191-193 (2007) 231.

τη θέσπιση ευνοϊκών μέτρων και την άσκηση πίεσης². Στη διερεύνηση αυτών των ζητημάτων δεν βοηθά ούτε η γενικότερη εικόνα που αποκομίζουμε από τις επισκοπήσεις νεώτερης ιστορίας της Κρήτης, ούτε οι ιδεολογικά και συναισθηματικά φορτισμένες περιγραφές του αντιδικτατορικού αγώνα: είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στις λίγες γραμμές αφιερωμένες στην 4^η Αυγούστου, κεντρική θέση σε δυο πρόσφατα έργα καταλαμβάνει το αποτυχημένο ένοπλο κίνημα ανατροπής του Μεταξά, που εκδηλώθηκε στα Χανιά τη νύχτα της 28^{ης} Ιουλίου 1938³. Δημιουργείται έτσι η εντύπωση πως το καθεστώς δεν είχε κανένα απολύτως περιθώριο δράσης στην Κρήτη, μετερίζι του βενιζελισμού.

Μια εναργέστερη εικόνα της κατάστασης στο νησί επί Μεταξά βγαίνει από πρόσφατες έρευνες σε συγκεκριμένους τομείς –την καλλιτεχνική κίνηση και την οργάνωση της Ε.Ο.Ν. Ηρακλείου⁴– ακριβώς επειδή εκθέτουν τις τακτικές που υιοθέτησε το καθεστώς σε τοπικό επίπεδο προκειμένου να κερδίσει τους πολίτες, και τον βαθμό που βρήκαν ανταπόκριση. Μάλιστα, έχει σημειωθεί πως η προπαγανδιστική μηχανή της δικτατορίας κατέβαλε ιδιαίτερες προσπάθειες στις περιοχές εκείνες όπου το κλίμα ήταν αρνητικό⁵. Με αυτό το δεδομένο, ένας από τους σκοπούς αυτού του κεφαλαίου θα είναι να εξετάσει την πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου απέναντι στην πνευματική δραστηριότητα, και να αντιπαραβάλλει την αντίδραση των Ηρακλειωτών με όσα μας είναι γνωστά για τη φιλελεύθερη διάνοηση της Αθήνας. Μια τέτοια προσέγγιση επιτρέπει την παράλληλη διερεύνηση του συνεχιζόμενου διαλόγου ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την περιφέρεια.

Παραπλανητική ενδέχεται να αποβεί η συσσώρευση τεκμηρίων προκειμένου να αποδειχθεί ότι μεγάλο μέρος της φιλελεύθερης διάνοησης συμπορεύτηκε *ανενδοίαστα* ή και πρόθυμα με το καθεστώς. Κάτι τέτοιο προκύπτει μόνο μέσα από τη ενθουσιώδη και συστηματική επιστημονική ή άλλη υποστήριξη του τότε επίσημου

² Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Η πνευματική ζωή υπό επιτήρηση: το παράδειγμα του περιοδικού Το Νέον Κράτος*, Αθήνα 2010, 13-58.

³ Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, 467-468, και τη σχετική ενότητα στην προσεγγισμένη ιστοσελίδα τοπικής ιστορίας του Δήμου Ηρακλείου, που δημιουργήθηκε με τη συνδρομή του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης (<http://history.heraklion.gr/hp.php?id=1781&sid=2212&level=2&on=0>). Εννοείται ότι τέτοιες διαχρονικές προσεγγίσεις δεν είναι δυνατόν να εμβαθύνουν σε κάθε επιμέρους ζήτημα. Μονόπλευρη είναι η περιγραφή του Γ. Πετρόπουλου στην εφημερίδα *ο Ριζοσπάστης*, «Το κίνημα των Χανίων κατά της μεταξικής δικτατορίας», ένθετο *7 Μέρες μαζί*, 29-7-2007.

⁴ Νετίζ Αλεβίζου, *Η Κρήτη των καλλιτεχνών*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης 2010, 189-201, και Γ. Ζαϊμάκης, «Κρατικός παρεμβατισμός, νεολαία και αθλητισμός στη Μεταξική περίοδο. Η περίπτωση της Ε.Ο.Ν. στο Ηράκλειο», *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης κ.ά., Αθήνα: Θεμέλιο 2010, 400-413.

⁵ Marina Petrakis, *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece*, Λονδίνο: Tauris 2006, 180.

πολιτικού λόγου, όπως συμβαίνει με τον τότε Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων Σπύρο Μαρινάτο, και τον τρόπο που ο ίδιος παρουσίαζε τις τότε ανασκαφικές του έρευνες στις Θερμοπύλες⁶. Παράλληλα με τις πάμπολλες σωζόμενες δημόσιες δηλώσεις, και την αρθρογραφία στον ελεγχόμενο τύπο, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι πιο δυσεύρετες ιδιωτικές μαρτυρίες. Χαρακτηριστική εδώ είναι η περίπτωση του Καζαντζάκη: λίγους μήνες μετά τη τμηματική δημοσίευση (με ψευδώνυμο) του παιδικού του μυθιστορήματος *Στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, στο περιοδικό της Ε.Ο.Ν. *Νεολαία*, ο ίδιος γράφει στον στενό του φίλο Παντελή Πρεβελάκη –τότε Διευθυντή Καλών Τεχνών– πως αισθάνεται «υπό διαρκή διωγμό», προσθέτοντας: «Φαίνεται πως δεν υπάρχει καθεστώς να με ανέχεται, και πολύ σωστά, αφού δεν υπάρχει καθεστώς που ν' ανέχουμαι»⁷. Είτε πρόκειται για έμμεση παράκληση ευνοϊκότερης μεταχείρισης, είτε για καταγγελία, δεν δίνει την εικόνα ενός ευνοούμενου θιασώτη του Μεταξά.

Η μορφή του Καζαντζάκη μας φέρνει στο πολυσυζητημένο θέμα της στροφής των φιλελεύθερων συγγραφέων προς το ιστορικό παρελθόν από το 1936 και μετά. Αν και αναφέρθηκαν πρόσφατα ως παραδείγματα μιας τέτοιας τάσης⁸, τα παιδικά και άλλα έργα του Κρητικού από αυτή την περίοδο δεν συνιστούν τόσο *στροφή* όσο *επιστροφή* ή εντατικοποίηση των ρυθμών, λαμβάνοντας υπόψη τη συνολική του διαδρομή. Είναι γνωστό πως πρόσωπα και πράγματα από το παρελθόν και τον κόσμο της λαογραφίας τον απασχολούν ήδη από τα φοιτητικά του χρόνια (θεατρικά *Έως τότε*; [1907], *Ο πρωτομάστορας* [1910]), και πως η κιοφορία πολλών έργων του υπήρξε μακρότατη: μπορεί το δεύτερο κατά σειρά παιδικό μυθιστόρημα του Καζαντζάκη, *Στα παλάτια της Κνωσού*, να έγινε δεκτό για δημοσίευση στη *Νεολαία*, εικάζεται όμως ότι γράφτηκε το διάστημα 1914-1922⁹. Τα παραπάνω καταμαρτυρούν όχι τόσο μια διολίσθηση προς πιο συντηρητικές θέσεις στα χρόνια της δικτατορίας, όσο την προσήλωση του Καζαντζάκη στη μορφή του μεγάλου άνδρα ως κινητήρια δύναμη και διαμορφωτή της ιστορίας, κατά το πρότυπο των *Ηρώων* του Carlyle, ενός βιβλίου που μελέτησε ενδελεχώς στα νιάτα του.

⁶ Yannis Hamilakis, *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology and National Imagination in Greece*, Οξφόρδη: OUP 2007, 169-71 και 198-199, όπου ο Μαρινάτος περιγράφεται ως «ίσως ο πιο αφοσιωμένος στο καθεστώς αρχαιολόγος».

⁷ Γράμμα 274/12-8-41, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, ό.π., 498. Για την επίσημη τοποθέτηση του Πρεβελάκη ως ρυθμιστή των καλλιτεχνικών πραγμάτων επί Μεταξά, βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «4^η Αυγούστου και εικαστικές τέχνες», *Καθημερινή* (ένθετο *Επτά ημέρες*), 9-1-2005.

⁸ Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος...*, ό.π., 231.

⁹ Βλ. την εργογραφία Καζαντζάκη (επιμ. Λίτσα Χατζοπούλου), στο www.kazantzakis-museum.gr.

Από την άλλη, στην μετά το 1936 παραγωγή άλλων Ηρακλειωτών λογοτεχνών διακρίνεται πράγματι ένα ως τότε αφανέρωτο ενδιαφέρον για το ιστορικό παρελθόν, το οποίο εσκεμμένα ή όχι χωρά στο σχήμα των τριών ελληνικών πολιτισμών (Αρχαιότητα - Βυζάντιο - 4^η Αυγούστου). Εγκατεστημένος πια στην Αθήνα, ο φιλόλογος και ποιητής σονέτων Μιχάλης Αναστασίου εμφανίζεται για πρώτη φορά με εκτενή πεζογραφήματα, δημοσιεύοντας και εκείνος στις σελίδες της *Νεολαίας* δυο συνεχόμενα παιδικά μυθιστορήματα, τοποθετημένα στη Βυζαντινή εποχή.

Συνεπώς, απαραίτητα προϋπόθεση για την ιχνηλασία των πραγμάτων είναι η μελέτη της προηγούμενης κατάστασης. Αντίστροφα, αν θέλουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις αντιδράσεις των πνευματικών ανθρώπων απέναντι στην άλωση του δημόσιου λόγου (ιδιαίτερα στον τύπο) και τις προπαγανδιστικές πρακτικές, δεν θα πρέπει να συγγέουμε την κοινωνικο-πολιτική τους ταυτότητα το 1936-1940 με εκείνη που διαμορφώθηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια, κατά τη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου. Το 1936, για παράδειγμα, η Θάλεια Καλλιγιάννη ανήκει στην καλή κοινωνία του Ηρακλείου· σύζυγος ενός πετυχημένου εμπόρου, αρθρογραφεί στον τοπικό τύπο, και από τις αρχές του 1936 προχωρά στην έκδοση των *Κρητικών Σελίδων*, λογοτεχνικού περιοδικού που δείχνει να συμβιώνει αρμονικά με την πολιτική εξουσία και μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Τρία χρόνια αργότερα όμως, η Καλλιγιάννη εγκαταλείπει οριστικά την πόλη και την παλιά της ζωή, και μεταπολεμικά εκτοπίζεται σε Τρίκερι και Μακρόνησο για τα αριστερά της φρονήματα. Και ο ποιητής Μηνάς Δημάκης, που επί Μεταξά διευθύνει από δημόσια θέση τη φιλολογική σελίδα της εφημερίδας *Κρητικών Νέων*, αποδίδοντας τις δέουσες τιμές στον Πρώτο Πολίτη, αργότερα υπήρξε οργανωμένο μέλος του Ε.Α.Μ.¹⁰ Εδώ, όμως, μας ενδιαφέρουν μόνο τα όσα συμβαίνουν μέχρι την Κατοχή.

Αναφορικά με τους φιλελεύθερους διανοούμενους, έχει ήδη επισημανθεί πως: «Η κυβέρνηση δεν είχε ανάγκη να κοπιάσει για να επιβάλει δικές τις ιδέες· της έφτανε να εμποδίζει τις αντίθετες. Ούτε είχε ανάγκη να σπρώξει τον παρεμβατισμό της ως το σημείο να υποδεικνύει στους λογοτέχνες τι να γράφουν»¹¹. Έπειτα, είτε από αντίδραση προς τη λογοτεχνία της προηγούμενης περιόδου είτε από άλλη αιτία, συγγραφείς διαφορετικών πολιτικών προσανατολισμών βρέθηκαν να υμνούν τα ίδια ιδανικά

¹⁰ Αντώνης Σανουδάκης (επιμ.), *Μηνάς Δημάκης, Ανθολόγιο στην ποίησή του*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης 2008, 10-11.

¹¹ Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα*, Αθήνα 1989, 196.

(νιάτα, χαρά, υγεία, φύση)¹². Στο Ηράκλειο, που τα ιδανικά αυτά δεν προβάλλουν με ιδιαίτερη ένταση στο λογοτεχνικό προσκήνιο, θα μπορούσαμε να υποδείξουμε τις αναφορές στη μινωική κληρονομιά, η οποία αξιοποιείται προπαγανδιστικά από το καθεστώς, και αργότερα με διαφορετικό τρόπο από ορισμένους λογοτέχνες. Είναι επίσης προφανές πως μεγάλο μέρος της προϋπάρχουσας πνευματικής και επιστημονικής παραγωγής όχι μόνο δεν θα ενοχλούσε, παρά ήταν απόλυτα συμβατή με τις αξίες που επιθυμούσε να προβάλει η δικτατορία. Το ενδιαφέρον της περίπτωσης Μαρινάτου, όπως έδειξε ο Γιάννης Χαμηλάκης, δεν έγκειται τόσο στο γεγονός ότι ως Έλληνας αρχαιολόγος έθεσε τις επιστημονικές του γνώσεις στην υπηρεσία μιας απολυταρχικής κυβέρνησης, όσο στο ότι το πνεύμα και οι σκοποί της εργασίας του εντάσσονταν σε ένα διαχρονικό πλαίσιο θεμελίωσης των εθνικών δικαίων μέσα από την αρχαιολογία, το οποίο λειτουργεί αδιάσπαστα από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα.

Και σε άλλους τομείς, ιστορικοί ερευνητές υπογραμμίζουν τα στοιχεία εκείνα που συνδέουν την κοσμοθεωρία της δικτατορίας με τον δημόσιο λόγο προηγούμενων εποχών¹³. Εκεί που διαφέρει η μετά το 1936 περίοδος είναι στην ανάπτυξη μιας υπερδραστήριας προπαγανδιστικής μηχανής, που έθετε υπό την προστασία της και προωθούσε ό,τι συνέβαλε στη δημιουργία θετικών εντυπώσεων. Στο Ηράκλειο, καλό παράδειγμα μιας ήδη διαμορφωμένης θέσης που αξιοποιήθηκε στο έπακρο από το καθεστώς αποτελεί η διάλεξη του Γιάννη Μουρέλλου με τίτλο *Η κρητική ψυχή*, δοσμένη πρώτη φορά το 1935, που παρουσιάζεται στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου. Το κείμενο συνιστά μια εφαρμογή σε τοπικό επίπεδο των τότε δημοφιλών θεωριών εδαφικού ντετερμινισμού, σε απόλυτη αρμονία με το πνεύμα του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού.

Μελετώντας την πνευματική παραγωγή της επαρχίας, ο Λάμπρος Βαρελάς καταλήγει στο συμπέρασμα πως «εν πολλοίς, το μεταξικό καθεστώς βρήκε μια δυναμική σε εξέλιξη και την αξιοποίησε»¹⁴. Ξέρομε πως η συζήτηση για την πνευματική αναγέννηση εκτός Αθήνας διεξαγόταν από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, και πως αναθερμάνθηκε μετά την παρέμβαση των Γ. Ζώρα και Πέτρου Χάρη στη *Νέα Εστία* τον Ιούλιο του 1936. Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία προσφερόταν για εκμετάλλευση από τον Μεταξά ακριβώς επειδή έτσι εξυψωνόταν η προσφορά της

¹² Στο ίδιο, 198.

¹³ Philip Carabott, «Monumental Visions: The Past in Metaxas' *Weltanschauung*», *The Usable Past: Greek Metahistories*, επιμ. Κ. S. Brown και Yannis Hamilakis, Maryland 2003, 26, με βιβλιογραφία.

¹⁴ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 214.

επαρχίας ως θεματοφύλακα του λαϊκού πολιτισμού και της ελληνικής γης. Μάλιστα, ήδη από τους πρώτους μήνες της δικτατορίας ο Πέτρος Χάρης σημείωσε με όχι λίγη αυταρέσκεια πως το νεοσύστατο Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού «παρακολούθησε την κίνηση που προκαλέσαμε ο κ. Γ. Ζώρας και ο υποφαινόμενος και μου εξήτησε σχετικές πληροφορίες για να κατατοπισθεί και να πάρει τις ανάλογες αποφάσεις»¹⁵. Ιδωμένη από την πλευρά των επαρχιωτών λογοτεχνών και πολυάριθμων ερασιτεχνών λαογράφων (κυρίως εκπαιδευτικών), η επίσημη προβολή και υποστήριξη της δουλειάς τους δεν θα συνιστούσε τόσο μια στροφή σε νέα πράγματα, όσο μια δικαίωση των πολύχρονων κόπων τους.

Με ανάλογο ενθουσιασμό υποδέχθηκαν φιλολογικοί συντάκτες επαρχιακών εφημερίδων τη θεσμική αναγνώριση της ιδιότητάς τους μέσα από την καθιέρωση νέων δικών τους σελίδων, και την οικονομική ενίσχυση περιφερειακών περιοδικών. Οπωσδήποτε χαιρόνταν με τη δημόσια προβολή ηθογράφων, πηγή τοπικής περηφάνιας των οποίων τα έργα είχαν πρόσφατα τεθεί στο περιθώριο από ορισμένους εκπροσώπους της νέας λογοτεχνίας. Καθώς ο διάλογος για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας συνεχίζεται, τα εκεί περιοδικά πληθαίνουν, ενώ αυτά της Αθήνας μειώνονται¹⁶. Αν και τα αίτια είναι πολλαπλά (απαγορεύτηκαν λ.χ. τα περιοδικά της αριστεράς, τα οποία έβγαιναν κατά κύριο λόγο στην Αθήνα, ενώ η ενίσχυση της λαογραφίας και της τοπικής ιστορίας λειτουργούσε υπέρ της περιφέρειας), εδώ έχουμε μια ένδειξη ότι η δικτατορία επένδυσε στην άμιλλα, προσδοκώντας μεταξύ άλλων σε πολιτικά οφέλη στις περιοχές εκείνες όπου είχε χαμηλή αποδοχή, όπως τη Μακεδονία και την Κρήτη¹⁷.

Πέρα από το επαρχιακό ζήτημα, ο γνωστός διάλογος Σεφέρη-Τσάτσου μας δείχνει ότι οι συζητήσεις για την τέχνη και την ελληνικότητα καλά κρατούν επί Μεταξά, έστω υπό συνθήκες λογοκρισίας¹⁸. Παρά τη δεδηλωμένη άρνηση του Σεφέρη να συμπεριλάβει στον διάλογο τον ελληνικό υπερρεαλισμό, είναι φανερό πως ο προβληματισμός για το έλλογο στην τέχνη εντάθηκε μετά τη δημοσίευση της *Υψικαμίνου*, και τη διάλεξη του Εμπειρικού «Περί σουρρεαλισμού» το 1935. Το

¹⁵ Πέτρος Χάρης, «Πρώτα αποτελέσματα», *Νέα Εστία*, τχ. 239 (1936) 1661.

¹⁶ Συγκρίνω την καταγραφή των περιφερειακών περιοδικών από τον Βαρελά («Το λογοτεχνικό περιοδικό της επαρχίας στον Μεσοπόλεμο», ό.π., 81-82), με τα συγκεντρωτικά στοιχεία της ομάδας Καράγολου για τα περιοδικά της Αθήνας (*ΠΛΤ*, τόμ. Γ' 1, ια'-ιγ').

¹⁷ Μ. Petrakis, *The Metaxas Myth*, ό.π., 179-181.

¹⁸ Βαγγέλης Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα;» (*Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολογιστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*), Αθήνα: Βιβλιόραμα 2006, 47, με αναφορά στις ημερολογιακές καταγραφές του Σεφέρη.

γεγονός αυτό φαίνεται ξεκάθαρα και στην (αρνητική) αποτίμηση του ελληνικού υπερρεαλισμού από τον Λευτέρη Αλεξίου, ένα μήνα πριν από την έναρξη του αθηναϊκού διαλόγου. Εκτός από τους πολυάριθμους επιπόλαιους υβριστές των λεγόμενων πρωτοποριακών κινημάτων στις εφημερίδες, ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι των γραμμάτων νιώθουν την ανάγκη να τοποθετηθούν με σοβαρότητα στο θέμα λογική και τέχνη.

Πρόκειται για το χρονικό σημείο όπου διασταυρώνονται τρία κεντρικά ζητήματα: η ανάδυση της νέας (όχι μόνο υπερρεαλιστικής) γραφής, η φύση και θέση του «τοπικού χρώματος» σε επαρχιακό και εθνικό επίπεδο, και οι σχέσεις λογοτεχνών-κοινού σε περιφέρεια και κέντρο. Δεδομένου ότι ο καλλιτέχνης δεν δημιουργεί στο κενό, κατά πόσον κάνει τέχνη αν δεν χρησιμοποιεί γλώσσα εύληπτη, προκειμένου να επικοινωνεί με τους συνανθρώπους του; Και εφόσον είναι Έλληνας, πώς και κατά πόσον οφείλει να προβάλλει την εθνική του ταυτότητα μέσα από τα έργα του; Υιοθετώντας τις «πρωτοποριακές» τεχνικές, μήπως οι συγγραφείς δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να αντιγράφουν πρότυπα ξένα προς την ελληνική τέχνη;

Από τη μελέτη της συζήτησης στο Ηράκλειο, διαφαίνεται ένας ανάλογος προβληματισμός για τον ρόλο του λογοτέχνη στην επαρχία: αν απευθύνεται στο σχετικά απαίδευτο τοπικό κοινό, που μόλις τώρα εξοικειώνεται με την παραδοσιακή γραφή, μήπως οφείλει να του μιλά σε γλώσσα απλή, για πράγματα γνώριμα; Και αν υιοθετήσει την νέα γραφή, μπορεί να τη συνδυάσει με το τοπικό χρώμα; Διαβάζοντας και μιμούμενος τα περιοδικά της πρωτεύουσας, μήπως κινδυνεύει ο επαρχιώτης να καταντήσει απλά φαντασιόπληκτος αντιγραφείας της τελευταίας ακατανόητης λογοτεχνικής μανιέρας; Η συζήτηση αυτή, που συμπίπτει με την εμφάνιση των πρώτων δειγμάτων νέας ποίησης από τον Δημάκη (*Φύλλα Τέχνης*, 4, τέλη 1937), και το τέλος του προσωπικού περιοδικού *Το Κάστρο* (Μάρτης 1938), του πάντα νεοκλασικού Λευτέρη Αλεξίου, συνιστά μια καμπή στην πνευματική ζωή της πόλης. Η πλειοψηφία των λογοτεχνών μένει πιστή στους παλιούς τρόπους, χωρίς να παραβλέπει ολότελα τις νεώτερες φωνές, αλλά με την ποιητική συλλογή του Δημάκη *Η χαμένη γη* και τη θεωρητική της θεμελίωση στο δοκίμιο *Οι τελευταίοι της παράδοσης* (και τα δυο κυκλοφόρησαν το 1939), και τις μάλλον ακατέργαστες ακόμη δοκιμές του Άρη Δικταίου, εκδηλώνεται ρητά πια μια διάθεση ρήξης με τους μέντορες και τους τρόπους του παρελθόντος. Η εξέταση τόσο των θεωρητικών συζητήσεων όσο και της λογοτεχνικής παραγωγής φωτίζει τη συγκρότηση των δυο κυρίαρχων αντιλήψεων στον άτυπο εθνικό διάλογο για τη φύση της «εθνικής-τοπικής» λογοτεχνίας. Επιπλέον, μας

παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία για την πρόσληψη του υπερρεαλισμού και την προβολή ή μη της πολιτικής του διάστασης σε μιαν ανελεύθερη εποχή.

Μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος διακρίνεται μετά την εκδήλωση της ιταλικής επίθεσης στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1940, οπότε τα πατριωτικά ανακλαστικά οδηγούν σε έναν νέο κύκλο διαλέξεων και δημοσιεύσεων για τις διαχρονικές σχέσεις Κρήτης-Ιταλίας, και την επανεμφάνιση θερμά πατριωτικών στιχουργημάτων και κειμένων στις εφημερίδες και τα περιοδικά – τάση εύλογη, που παρατηρείται και σε έντυπα της πρωτεύουσας¹⁹. Θέλοντας ή μη, οι νεαρότεροι συγγραφείς και πρωταγωνιστές των ζωνών συζητήσεων για την τέχνη αναχωρούν για το αλβανικό μέτωπο. Ακόμη και εκεί κάποιοι επιμένουν, βγάζοντας μια σατιρική εφημερίδα που αποστέλλουν και στην ιδιαίτερη πατρίδα²⁰. Αλλά η πνευματική δραστηριότητα διακόπτεται βίαια τον επόμενο Μάιο, μετά την ισοπέδωση του Ηρακλείου από τις δυνάμεις της Luftwaffe. Η συνέχεια, μέσα στις δύσκολες συνθήκες της Κατοχής, βρίσκεται έξω από τα όρια της παρούσας έρευνας.

5.2. Η πόλη, ο πολιτισμός και η προπαγάνδα

Επί του τείχους Βίγλα είχεν τοποθετηθεί μεγάλη φωτεινή επιγραφή αναγράφουσα «Ιδεώδες 4^{ης} Αυγούστου Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός.» *Ωσαύτως εις τον ενετικόν λιμένα και επί του μικρού Κούλε υπήρχε επιγραφή με την φράσιν «Ζήτω η 4^η Αυγούστου», μετά φωτεινού στέμματος. Επίσης εις την Πλατείαν Βενιζέλου υπό του Δήμου Ηρακλείου είχε διακοσμηθεί και φωταγωγηθεί εις σχήμα κώνου με χρωματιστά ηλεκτρικά φώτα η κρήνη Μοροζίνη, της οποίας ο πήδαξ με τας διαφόρους αποχρώσεις ενεφάνιζε φαντασμαγορικόν θέαμα²¹.*

Τοποθετημένη στο νοητό κέντρο του Ηρακλείου, από την ύστερη ενετοκρατία η επιβλητική κρήνη Μοροζίνη («τα Λιοντάρια») είναι το πιο αναγνωρίσιμο δημόσιο μνημείο της πόλης, σημείο αναφοράς για τους πολίτες, και σπουδαίο λάφυρο για τους κατακτητές. Αμέσως μετά την άλωση του ενετικού Χάνδακα από τους Οθωμανούς (1669), το άγαλμα που στόλιζε την κορυφή του υπέστη περιτομή, ενώ λίγο αργότερα

¹⁹ Βλ. π.χ. τις σχετικές επισημάνσεις για το αθηναϊκό περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*, ΠΛΤ, том. Γ'1, 235-236.

²⁰ *Η Βράκα*, σατιρική εφημερίδα του 43^{ου} Συντάγματος Κρητών, αναδημ. πρωτοσέλιδα στα *Κρητικά Νέα*, φ. 2066/3-2-1941.

²¹ «Ο εορτασμός της μεγάλης επετείου», *Δράσις*, φ. 2158/6-8-1939.

ολόκληρο το συντριβάνι «περιβλήθηκε με σιδερένιο καλλιτεχνικό κιγκλίδωμα»²², ώστε να χαίρονται οι νέοι αφέντες τα τιθασευμένα πλέον λιοντάρια της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας από απόσταση, μέσα σε κλουβί. Δυόμισι αιώνας μετά, αφού οι αρχές της Κρητικής Πολιτείας φρόντισαν να ξηλωθούν τα κάγκελα και τα μάρμαρα με τις καλλιγραφημένες φράσεις από το Κοράνι, είδαμε πως ο περιβάλλον χώρος μετονομάστηκε προς τιμήν του Ελευθερίου Βενιζέλου· εδώ βλέπουμε πλατεία και μνημείο στα χέρια του Πρώτου Πολίτη, στολισμένα με φανταχτερά λαμπιόνια για τις εορταστικές εκδηλώσεις της 4^{ης} Αυγούστου 1939. Μόλις ένας χρόνος έχει περάσει από το βραχύβιο και αποτυχημένο κίνημα ανατροπής της δικτατορίας που εκδηλώθηκε στα Χανιά.

Ο Μεταξάς είχε απόλυτη συνείδηση των ιδιαίτερων δυσκολιών που θα αντιμετώπιζε στην πατρίδα του Βενιζέλου. Μιλώντας κατά την πρώτη επίσκεψή του στα Χανιά, τον Νοέμβριο του 1936, ο ίδιος δήλωσε ξεκάθαρα πως: «Εγώ καλά η κακά ευρέθην εις μίαν μεγάλην αντίθεσιν με τον πολιτικόν άνδρα, τον μεγάλο συμπολίτη σας, με τον οποίον εις τας αρχάς με τόση στενή φιλία συνεδέθην και αι περιστάσεις μας εχώρισαν. [...] Μετά την τετάρτην Αυγούστου όλοι οι Έλληνες επήραμε ένα μεγάλο σφουγγάρι και εσβύσαμε του παρελθόντος όλα τα πάθη και τα μίση τα οποία μας εχώρισαν και είπαμε: τώρα και εις το εξής δεν θα σκεφθούμε παρά μόνον το μέλλον της Ελλάδας»²³. Όμως, παρά τις εναγωνίες προσπάθειές του τα αμέσως επόμενα χρόνια, ο ίδιος παραδέχεται πως δεν κατόρθωσε μέχρι το τέλος να αποσπάσει σε ικανοποιητικό βαθμό τη λαϊκή αποδοχή. Εμφανέστατη είναι η αντίθεση ανάμεσα στις θριαμβολογίες του τοπικού τύπου και τις ημερολογιακές καταγραφές του ίδιου του Μεταξά, σχετικά με την περιοδεία του αρχηγού της Ε.Ο.Ν. στην Κρήτη το 1939²⁴.

Προκειμένου να πείσει για το αγαθό των προθέσεών της, η νέα κυβέρνηση έθεσε σε εφαρμογή ένα εντατικό πρόγραμμα ολοκλήρωσης έργων υποδομής και προώθησης θετικών μέτρων, με ιδιαίτερη έμφαση στις μεταφορές, τις επικοινωνίες και τις πολιτιστικές δραστηριότητες. Το 1938 η πρόοδος των συνεχιζόμενων λιμενικών έργων στο Ηράκλειο επιτρέπει για πρώτη φορά την απευθείας επιβίβαση στα πλοία, δίνοντας τέλος στην ταλαιπωρία των επιβατών. «Το πλεύρισμα των ατμοπλοίων σημαίνει πολιτισμόν, σημαίνει ασφάλειαν και τάξιν, σημαίνει οικονομίαν. Το

²² Εβλιγία Τσελεμπί, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις Δημήτρης Λούπης, Αθήνα 2005, 248.

²³ Β. Μαλατάκης, *Η μεταγουσιανή διοίκησης εν Κρήτη*, Ηράκλειο χ.χ., 35.

²⁴ Marina Petrakis, *The Metaxas Myth*, ό.π., 181· πρβλ. «Το πρόγραμμα της επιθεωρήσεως της Ε.Ο.Ν. από τον κ. Κανελλόπουλο», *Δράσις*, φ. 2072/23-4-1939 και επόμενα φύλλα.

πλεύρισμα σημαίνει ότι έχομεν λιμένα σύγχρονον», σημειώνει με ικανοποίηση η εφημερίδα *Ανόρθωσις*²⁵. Και άλλα δημόσια έργα καταγράφονται λεπτομερώς στις εφημερίδες και σε ειδικά προπαγανδιστικά λευκώματα, με τίτλους όπως *Η μεταγουσσιανή διοικήσεις εν Κρήτη*, όπου τονίζεται η αποτελεσματικότητα του εθνικού κράτους σε σύγκριση με το κομματικό παρελθόν.

Οι ραγδαίοι ρυθμοί εκσυγχρονισμού από τον καιρό της Κρητικής Πολιτείας αξιολογούνται με τρόπο διαφορετικό από τον «ανεπίδεκτο» νοσταλγό Γιώργο Μαράντη. Επιστρέφει στην πόλη το 1939, μετά από απουσία είκοσι χρόνων, για να βρει ένα νέο Ηράκλειο στην θέση του παλιού γραφικού Κάστρου με τους μινιαρέδες, τα φέσια και τον ράθυμο ανατολίτικο ρυθμό. Από τα καινούργια κτίρια και μνημεία, ο ίδιος επικρίνει την καλλιτεχνική απόδοση του άγνωστου στρατιώτη (1928), που «δεν είναι, βρε παιδιά, άξια της έννοιας των μεγάλων αγώνων του τόπου αυτού, και της πνευματικής και καλλιτεχνικής περιωπής του»²⁶ – και σε αυτό βρήκε σύμφωνους τους περισσότερους συμπολίτες.

Όμως, επί Μεταξά το εθνικό και τοπικό φρόνημα τονώθηκε με έναν εντυπωσιακό αριθμό νέων αγαλμάτων, καλύπτοντας όλο το φάσμα της νεώτερης ιστορίας. Το 1938, ο Νομάρχης Ηρακλείου κάλεσε με εγκύκλιο τις κοινότητες να διαθέσουν κονδύλια για προτομές του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, του Δασκαλογιάννη, του οπλαρχηγού Μιχαήλ Κόρακα, του Γιάννη Κονδυλάκη, και των πρόσφατα χαμένων αρχαιολόγων Στέφανου Ξανθουδίδη και Ιωσήφ Χατζηδάκη. Ανάλογες πρωτοβουλίες τοποθέτησης προτομών ανέλαβε η κυβέρνηση και σε χωριά της ενδοχώρας, όπως τον Άγιο Μύρωνα και τη Βιάννο. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι σχετικοί έρανοι είχαν ήδη ξεκινήσει από τις αρχές τις δεκαετίας του 1930 – και εδώ η 4^η Αυγούστου υιοθέτησε και έφερε σε πέρας παλιότερα αιτήματα. Κατά τρόπο ανάλογο με τα αποκαλυπτήρια στην Αθήνα (π.χ. του αγάλματος του «Στρατηλάτου Βασιλέα Κωνσταντίνου» το 1938), ο Δήμος και το κεντρικό κράτος έδιναν χαρακτήρα εθνικής εορτής στις τελετές, που με τη σειρά τους έδωσαν αφορμή για την έκδοση αναμνηστικών φυλλαδίων. Οι πανηγυρικοί λόγοι από τα αποκαλυπτήρια της προτομής Δασκαλογιάννη εντάσσονται σε μια σειρά εκδόσεων με ξεκάθαρο πλαίσιο: προηγήθηκαν τεύχη για τον Γέρο του Μοριά και τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, ενώ αναγγέλλεται και συνέχεια, με τίτλους όπως *Ο Κομμουνισμός και ο θάνατος των*

²⁵ *Ανόρθωσις*, φ. 4789/16-8-1938.

²⁶ Γ. Καφφετζάκης-Μαράντης, «Ανεπίδεκτος», *Δράσις*, φ. 2051/29-3-1939. Τον επόμενο χρόνο θα τον δούμε στο νησί με ρόλο και ύφος εντελώς διαφορετικό, ως επόπτη σύνταξης του περιοδικού *Νεολαία*.

ηθικών αξιών. Συντάκτης τους είναι ο Δημήτριος Πλέσσας, λοχαγός του 34^{ου} Συντάγματος Κρητών, εισηγητής από τις αρχές της δεκαετίας της «εφηρμοσμένης εθνικής ηθικής αγωγής», έννοιας τόσο προσφιλούς στο Νέον Κράτος που καθιερώθηκε ως εμβόλιμο σχολικό μάθημα²⁷.

Ειδικά στον τομέα της λογοτεχνικής και φιλολογικής δραστηριότητας, το μεταξικό καθεστώς μπορούσε να στηριχθεί στη δυναμική που είχε ήδη αναπτυχθεί στο Ηράκλειο. Συνοψίζοντάς την ακριβώς ένα μήνα πριν από την 4^η Αυγούστου 1936, ο Μηνάς Δημάκης μνημονεύει τον εντυπωσιακό αριθμό νέων βιβλίων, και τα τρία περιοδικά της πόλης – στο *Κάστρο* του Λευτέρη Αλεξίου και τα *Φύλλα Τέχνης* του ίδιου έχουν προστεθεί πλέον, από τις αρχές του 1936, οι *Κρητικές Σελίδες* της Θάλειας Καλλιγιάννη. Στη συνέχεια όμως, ο Δημάκης θίγει το γνώριμο θέμα της ανταπόκρισης του κοινού, που θα απασχολήσει όλο και πιο έντονα τους ομοτέχνους τα επόμενα χρόνια:

Τώρα αν προσέχονται [οι λογοτέχνες] από το κοινό, αν εκτιμούνται οι εργασίες των, αυτό είναι άλλη υπόθεση και έχει σχέση με το πνευματικό επίπεδο στο οποίο βρίσκεται το κοινό μας, και με την μόρφωση και την καλλιέργειά του. Βέβαια αυτές οι προσπάθειες δεν προσέχονται τουλάχιστον όσο θα 'πρεπε από όλους. Όμως δεν μπορούμε να μην παραδεχθούμε πως υπάρχει ένα μεγάλο μέρος μορφωμένων και ανεπτυγμένων συμπολιτών που παρακολουθεί με ενδιαφέρον και με συμπάθεια τις λογοτεχνικές εκδηλώσεις του τόπου²⁸.

Στους αποδέκτες της φράσης «δεν προσέχονται τουλάχιστον όσο θα 'πρεπε από όλους» δεν αποκλείεται να συμπεριλαμβάνεται το επίσημο κράτος. Πάντως, το αναδυόμενο καθεστώς χειρίζεται με οξυδέρκεια το θέμα των παραγνωρισμένων λογοτεχνών, με αποτέλεσμα να μεταστρέφεται η ρητορική λίγες μόλις εβδομάδες μετά, στις νέες φιλολογικές σελίδες των εφημερίδων. Ας σημειωθεί πως Δήμαρχος Ηρακλείου από το 1934 είναι ο φιλόμουσος Μηνάς Γεωργιάδης²⁹, ο οποίος έχει ήδη δείξει τη διάθεσή του να ενισχύει την πολιτιστική κίνηση της πόλης. Στα σχέδιά του συμπεριλαμβάνονταν η κατασκευή Δημοτικού Θεάτρου και η επανέναρξη των εργασιών ανοικοδόμησης της ενετικής Λότζιας. Αυτό όμως που κάνει εντύπωση μετά την επιβολή της δικτατορίας

²⁷ Βαγγέλης Αγγελής, ό.π., 17 κ. 128. Βλ. και Δημήτρης Πλέσσας, *Εφηρμοσμένη εθνική ηθική αγωγή Γ': Ιωάννης Δασκαλογιάννης*, Ηράκλειο 1940.

²⁸ Μ. Δημάκης, «Κατίνας Παΐζη: *Απλοί Σκοποί*», *Δράσις*, φ. 1241/3-7-1936.

²⁹ Βλ. Παράρτημα 1, λήμμα 59.

είναι η εντατικοποίηση των ρυθμών. Το Σεπτέμβριο του 1937 διορίζεται ιδιαίτερος γραμματέας του δημάρχου ο σεβαστός στους πνευματικούς κύκλους Γιάννης Μουρέλλος, έχοντας εγκαταλείψει οριστικά τη δημοσιογραφία ώστε να αφοσιωθεί στην ολοκλήρωση της δικής του *Ιστορίας της Κρήτης*. Από τη νέα του θέση συντονίζει, μαζί με τον Δήμαρχο και τον επίσης φιλόμουσο Νομάρχη Ηρακλείου Ανδρέα Μάρκελλο, συναντήσεις ανάμεσα σε κρατικούς παράγοντες και ανθρώπους του πνεύματος, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα την ηθική διάπλαση της νεολαίας με την ιδιότητα του Περιφερειακού Διευθυντή Ε.Ο.Ν. Ηρακλείου³⁰.

Στον απολογισμό της πρώτης πενταετίας της δημοτικής αρχής το 1939, ο Γεωργιάδης αναφέρεται στον αυξημένο αριθμό εκδόσεων κατά το τελευταίο έτος και μόνο, υποδεικνύοντας ως πολύτιμο αρωγό στην όλη προσπάθεια τη Νομαρχία³¹. Στις πρωτοβουλίες του Δήμου με την ενθάρρυνση του κεντρικού κράτους συγκαταλέγονται ο εμπλουτισμός της Βικελαίας Βιβλιοθήκης με 1.500 νέους τόμους, ο διορισμός μεταφραστή στο Τουρκικό Αρχείο, και η ηθική και χρηματική ενίσχυση των ντόπιων λογοτεχνών. Και δύσκολα θα μπορούσε να εξαγγείλει ο δήμαρχος την ίδρυση μιας τοπικής Στέγης Γραμμάτων –κατά τα πρότυπα της πρωτεύουσας– χωρίς τη στήριξη ή έστω την ανοχή της κυβέρνησης³². Φιλόδοξο σχέδιο, το οποίο ανακόπηκε όταν ο Γεωργιάδης έχασε την εύνοια του καθεστώτος και αντικαταστάθηκε από διοικούσα επιτροπή, παραμονές του ελληνοϊταλικού πολέμου.

Το πώς ακριβώς συνέδεε το καθεστώς την πρόοδο των έργων υποδομής με δράσεις στον χώρο του τουρισμού και του πολιτισμού, προκειμένου να αντλήσει το μέγιστο δυνατό όφελος, φαίνεται ολοκάθαρα στην περίπτωση κατασκευής του δρόμου προς τη Βιάννο, στα νοτιοανατολικά του νομού Ηρακλείου. Τη γεωγραφική απομόνωση της γενέτειράς του και την αδιαφορία των αρχών είχε καυτηριάσει ο Γιάννης Κονδυλάκης το 1919, περιγράφοντας το διήμερο ταξίδι του από την πόλη προς το χωριό μέσα από δύσβατα ορεινά περάσματα. Οι εργασίες κατασκευής αμαξιτού δρόμου καρκινοβατούσαν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, αλλά το 1937 ολοκληρώνεται η διάνοιξη, «τα τείχη της μονώσεως πίπτουν» και αμέσως μετά διατυπώνεται το αίτημα ίδρυσης ενός τουριστικού ομίλου³³. Αίτημα επίκαιρο: η

³⁰ Βλ. ενδεικτικά «Δυο φίλοι των γραμμάτων των τεχνών», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938 (συνάντηση του Υπουργού Πρωτεύουσας Κωνσταντίνου Κοτζιά με λογοτέχνες της πόλης) και «Ετοιμοί προς άλμα! Ο λόγος του κ. Μουρέλλου προς τους φαλαγγίτας», *Δράσις*, φ. 1857/6-8-1938.

³¹ «Η δημορχιακή πενταετία», *Ανόρθωσις*, φ. 5057/4-1-1939.

³² Β. Μαλατάκης, *Η μεταγουστιανή διοίκησης...* ό.π., 375. Βλ και «Η Στέγη Γραμμάτων», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 598.

³³ Α. Βιαννίτης [Α. Παπαδάκης], «Η Βιάννος μετά την συγκοινωνίαν», *Δράσις*, φ. 1549/20-7-1937.

δημιουργία από τη δικτατορία ενός Υπουργείου Τύπου και Τουρισμού, όπου γίνεται σύζευξη της κατευθυνόμενης πληροφόρησης με το ταξίδι, δείχνει το πώς αντιλαμβάνονταν οι κυβερνώντες την προπαγανδιστική αξία της νέας αυτής μορφής ομαδικής ψυχαγωγίας (θυμίζω τις οργανωμένες εκδρομές της Ε.Ο.Ν., των αθλητικών και των επαγγελματικών σωματείων, και τη συστηματική προβολή τους στον τύπο). Πάντως, για έναν νέο κάτοικο του χωριού, το άνοιγμα του δρόμου αίρει πια τις όποιες δικαιολογίες μη απόδοσης τιμής στον μεγάλο συντοπίτη Κονδυλάκη:

Τώρα οι δικαιολογητικοί λόγοι εξέλειπαν. Τους Βιαννίτες δεν πρέπει να μας ντροπιάζει πλειά η αδιαφορία. [...] Όχι, κάπου εκεί, στο πιο περίβλεπτο σημείο της Κωμοπόλεως πρέπει να σταθεί, θεόρατη κι' ολόλευκη κι' επιβλητική και πάμφωτη και μαγική η προτομή του. Σύμβολο αιώνιο, παράδειγμα διδακτικό στις γενιές των επερχομένων και στους άλλους ολόγυρά μας³⁴.

Τελικά, ο νέος φορέας διεκδίκησης του αιτήματος αυτού θα βαφτιστεί με το ψευδώνυμο του συγγραφέα. Ο πρωταρχικός στόχος του τουριστικού-εκπολιτιστικού Συλλόγου «Διαβάτης» υιοθετείται από το σύνολο σχεδόν του πνευματικού κόσμου στο Ηράκλειο, και γρήγορα περνάει στην κηδεμονία πολιτικών παραγόντων: το «ιερό καθήκον» ανέγερσης μιας προτομής υποστηρίζουν με κείμενα, αφιερώματα και δηλώσεις ο Λευτέρης Αλεξίου, ο Γιάννης Μουρέλλος, η Θάλεια Καλλιγιάννη και άλλοι, ενώ το ενδιαφέρον τους εκφράζουν ο Δήμαρχος Ηρακλείου, ο Νομάρχης και ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Μπότης Σφακιανάκης, που εκλέγεται και επίτιμος πρόεδρος του Συλλόγου³⁵. Τα έξοδα του αγάλματος αναλαμβάνει τελικά ο Υπουργός Διοικητής Πρωτεύουσας Κωνσταντίνος Κοτζιάς, ο οποίος χρηματοδοτεί και το ογκώδες αφιερωματικό τεύχος των *Κρητικών Σελίδων* στον Βιαννίτη συγγραφέα (3, τχ. 1-3, Απρίλιος-Μάιος 1938, στο εξής Αφιέρωμα Κ.).

Στα μέσα του 1938 ο σύλλογος «Διαβάτης» υποδέχεται με θέρμη τους επισήμους, που συνδυάζουν τα εγκαίνια του δρόμου με την τέλεση του πρώτου φιλολογικού μνημόσυνου στη γενέτειρα του Κονδυλάκη (προηγήθηκαν ανάλογες τελετές στο Ηράκλειο). Οι εκδηλώσεις δίνουν αφορμή για άφθονες δημοσιεύσεις στον τύπο, με πρωτοσέλιδους τίτλους όπως «Ο προχθεσινός παλλαϊκός συναγερμός εις

³⁴ Α. Βιαννίτης, «Ιωάννης Κονδυλάκης», *Δράσις*, φ. 1553/24-7-1937.

³⁵ Α. Βιαννίτης, «Ο Σύλλογος Διαβάτης: Αι επιδιώξεις του», *Δράσις*, φ. 1803/1-6-1938. Για «ιερό καθήκον» μιλά ο υμνογράφος του μεταξικού καθεστώτος Πέτρος Στυλίτης, «Υστατη κραυγή ενός χρέους», αφιέρωμα *Δράσις*, φ. 1603/24-9-1937.

Βιάννον. Θερμαί εκδηλώσεις υπέρ της εθνικής κυβερνήσεως»³⁶. Κατά την προσφώνηση των επισήμων, παράγοντας του χωριού τονίζει πως:

Τα πάντα προθύμως εδίδοντο από την Βιάννον και ουδέν διετίθετο δι' αυτήν. Ευτυχώς όμως δια την Ελλάδα και έτι ευτυχέστερον δια τον τόπον αυτόν ανέτειλε ο ακτινοβολών ήλιος της 4ης Αυγούστου και εις διάστημα ολιγώτερον της διετίας κατώρθωσεν δια των θερμουργών του ακτινών να διαλύσει και το σκότος της παραμελήσεως και τα πυκνά σύννεφα του εμπαιγμού τα οποία δημιουργηθέντα από την εις βάρος του οργιάζουσαν κομματικήν κραιπάλην εκάλυπτον τον υπέροχον ορίζοντα της ωραίας αυτής γης. Και είδομεν αιφνιδίως και εκπληκτικώς όλοι μας να πραγματοποιούνται προαιώνιοι πόθοι της περιφερείας αυτής και να αποκτώμεν και ημείς έστω και τελευταίοι συγκοινωνίαν»³⁷.

Αυτά όσον αφορά την άρση της απομόνωσης. Στον φιλολογικό τομέα, ενθαρρυσμένος από την επίσημη υποστήριξη, ο «Διαβάτης» προγραμματίζει και την έκδοση των *Απάντων* Κονδυλάκη. Μάλιστα, ο γραμματέας εκφράζει την μάλλον αφελή, αισιόδοξη άποψη πως επιτέλους: «τα γράμματα, οι επιστήμες, οι τέχνες εκλαϊκεύονται και γίνονται κτήμα του πλήθους των χθεσινών απίστων. Οι πιστοί των γραμμάτων ξεχύθηκαν από το Κάστρο στην Επαρχία και πληθαίνουν παντού»³⁸. Πρόκειται για μια μόνιμη επωδό στον τύπο της μεταξικής περιόδου: επιτέλους βρέθηκε μια κυβέρνηση που αντιμετωπίζει με στοργή τα αιτήματα κοινωνικά ή γεωγραφικά απομονωμένων ομάδων, είτε φιλοτέχνων, είτε κατοίκων της υπαίθρου.

Το ότι η μορφή του Κονδυλάκη προσφερόταν για προπαγανδιστική εκμετάλλευση δεν υπάρχει αμφιβολία. Πρώτον, όπως δείχνουν οι πολλαπλές εκδηλώσεις και αφιερώματα προς τιμήν του σε Κρήτη και Αθήνα αυτή την περίοδο (μετονομασίες οδών, παραγγελίες πινάκων, κλπ.), ήταν ένας συγγραφέας καθολικής αποδοχής σε επίσημους φορείς και λογοτεχνικούς κύκλους. Ο Ν. Β. Τωμαδάκης, τότε διευθυντής του Ιστορικού Αρχείου Χανίων, του απονέμει τον τίτλο του «πρώτου Κρήτα λογοτέχνη», μιλώντας για τη συμβολή του στους κρητικούς αγώνες ελευθερίας, και την απόδοση στα γραπτά του «της ουσίας της κρητικής ζωής, του ηρωισμού και της φυλετικής μας υπεροχής δηλονότι»³⁹. Αλλά και προηγούμενα είχε τιμηθεί από ομάδες

³⁶ *Δράσις*, φ. 1849/26-7-1938.

³⁷ «Το έργον της εθνικής κυβερνήσεως», *Δράσις*, φ. 1850/27-7-1938.

³⁸ «Το μνημόσυνον του Κονδυλάκη: Ο λόγος του κ. Α. Παπαδάκη», *Δράσις*, φ. 1851-2/28 κ.29-7-1938.

³⁹ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης «Ο Ιωάννης Κονδυλάκης και η Κρήτη», Αφιέρωμα Κ., 107 (τα πλάγια στο πρωτότυπο).

με σαφώς λιγότερο εθνοκεντρικό λόγο: το 1931, μια από τις πρώτες ενέργειες της αριστερίζουσας Πνευματικής Κοινότητας Ηρακλείου ήταν η διοργάνωση ενός φιλολογικού μνημόσυνου στον Κονδυλάκη. Ως ιδιαίτερα θετική προβάλλει μέσα από το αφιέρωμα των *Κρητικών Σελίδων* η ξεκάθαρη στροφή του Βιαννίτη προς το δημοτικισμό στο τέλος της ζωής του, πράγμα που του εξασφάλισε ακόμη ευρύτερη αποδοχή στους κύκλους των λογοτεχνικών περιοδικών⁴⁰. Εύγλωττη είναι η σύγκριση με τον διηγηματογράφο Ιωάννη Δαμβέργη. Εκτός του ότι οι δεσμοί του τελευταίου με τη γενέθλια πόλη ήταν πιο χαλαροί (έφυγε από το Ηράκλειο σε πολύ μικρή ηλικία), το γεγονός ότι συνδέθηκε με τη γλωσσική και πολιτική συντήρηση λειτούργησε σε βάρος του. Σπάνια απαντούν αναδημοσιεύσεις έργων του στον βενιζελικό τύπο.

Ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο υπέρ του Κονδυλάκη ήταν το πνεύμα και το περιεχόμενο μέρους της γραφής του. Άσχετα από το πόσοι είχαν πράγματι διαβάσει τα κείμενά του (θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε) έμεινε γνωστός κυρίως για το μυθιστόρημα *Ο Πατούχας* και, δευτερευόντως, για την καλλιέργεια του χρονογραφήματος. Και οι δυο αυτές συμβολές αποτιμώνται θετικά. Πρώτον, ως ηθογράφος ανταποκρινόταν πλήρως στο πρότυπο του επαρχιώτη λογοτέχνη όπως θα τον ήθελαν όχι μόνο οι αυτόκλητοι μέντορες της πρωτεύουσας (Πέτρος Χάρης κ.ά.), αλλά και η τότε πολιτική εξουσία. Θυμίζω την προτροπή του Μεταξά προς τους λογοτέχνες το 1940:

Αν θέλετε να γράψετε έργα βιώσιμα, πηγαίνετε κατ' ευθείαν ν' αντλήσετε τις εμπνεύσεις σας από την μεγάλην αστείρευτον πηγήν που λέγεται λαϊκή ψυχή. Τα πρότυπά σας δεν πρέπει να είναι τύποι ξενίζοντες, που δεν έχουν αυθύπαρκτον ζωήν και η ζωή τους είναι μίμησις, αλλά πρέπει να είναι τύποι και μορφές γνήσια ελληνικές⁴¹.

Αν και λιγότερο γνωστό από τον Πατούχα, στη συνταγή αυτή ανταποκρίνεται και το προγενέστερο κοινωνικό μυθιστόρημα του Κονδυλάκη *Οι άθλιοι των Αθηνών*: μια πετυχημένη μεταφορά ξένων προτύπων (κυρίως του Dickens) στα ελληνικά δεδομένα, όπου καυτηριάζονται μεταξύ άλλων η ψηφοθηρία και η ασυλία που παρέχει η πολιτική εξουσία στους κακοποιούς. Γραμμένο το 1894, αποτελεί ιδανικό υλικό για προβολή σε μια εποχή κρατικά εκπορευόμενης καταδίκης του κοινοβουλευτισμού. Το εκτενές έργο ξεχωρίζει η Θάλεια Καλλιγιάννη στο περιοδικό της – κατά τη δική της γνώμη, αξίζει

⁴⁰ Βλ. π.χ. Λευτέρης Αλεξίου, «Στερνές αναμνήσεις από το Γιάννη Κονδυλάκη», Αφιέρωμα Κ., 46.

⁴¹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τόμ. 2, 1939-1941, Αθήνα 1969, 305. Η παραπομπή από το Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, ό.π., 147.

να διαβαστεί για τον τρόπο που αναπαριστά «μιαν παλαιάν αμαρτωλή εποχή που είχαν σχέσεις και μέσα με υψηλά προσώπατα, μπράβοι και άλλα ύποπτα άτομα»⁴². Την ίδια στιγμή, μέσα από μια επιλογή χρονογραφημάτων, ο δημοσιογράφος Θρασύβουλος Σταυράκης δείχνει το συχνά καυστικό ύφος του Διαβάτη στον σχολιασμό της πολιτικής επικαιρότητας, με αναφορές λ.χ. στην «πατρίδα του Νταβέλη και των πρώην υπουργών»⁴³. Επομένως, και πέρα από την ηθογραφία, ο λόγος του νεκρού και ως εκ τούτου ανίκανου να εκφράσει αντίλογο Κονδυλάκη εμφανίζεται εδώ να συγκλίνει με ένα είδος κοινωνικής κριτικής που ήταν απόλυτα αρεστό και επιτρεπτό επί Μεταξά: η καταγγελία ενός σαθρού παρελθόντος. Δεν είναι να απορεί κανείς που διηγήματά του εμφανίζονται στο περιοδικό της Ε.Ο.Ν. *Νεολαία* και στον τοπικό τύπο, όπου ολόκληρο το αθηναϊκό μυθιστόρημα επιλέχθηκε για αναδημοσίευση το 1939⁴⁴.

Η συνολική στάση της τότε θεσμικής εξουσίας απέναντι στον Κονδυλάκη, αλλά και σε όσες ιστορικές φυσιογνωμίες επέλεξε να τιμήσει ως γνήσιους Έλληνες, συνοψίζεται στα λόγια του Νομάρχη Ηρακλείου Ανδρέα Μάρκελλου:

*Τώρα η Κρήτη, η ιδιαίτερα Πατρίδα του Βιάννου, όπως είχαν βαθύτατη υποχρέωση, θα μας τον αποδώσουν μαρμαρωμένο, χωρίς κίνηση, αλλά πάντα με ψυχή λευκή και καθάρια όπως ήταν η δική του –ψυχή των Ελληνικών σκορπισμένων μαρμάρων– και θα μείνει εκεί αιώνια λευκή οπτασία μες' στην όμορφη πρασινάδα των βουνών και του κάμπου της Βιάννου*⁴⁵.

Κατά μια αντιστροφή της ιδεολογικά φορτισμένης αρχαιολογικής διαδικασίας, όπου τεκμήρια της ένδοξης αρχαιότητας φέρνονται στο φως για να συνδεθούν με το παρόν, εδώ μορφές του σχετικά πρόσφατου παρελθόντος εντάσσονται μέσα από τη μαρμάρωσή τους στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστορικής συνέχειας. Είναι μια αντιστροφή απόλυτα συμβατή όχι μόνο με το συνθετικό σχήμα του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, αλλά και με μια μορφή διαχείρισης του παρελθόντος που ισχύει μέχρι τις μέρες μας (φτάνει να θυμηθούμε τη μαρμάρωση ζωντανών ανθρώπων κατά την τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων 2004)⁴⁶.

Ας επισημανθεί, πάντως, πως η εξέταση του αφιερώματος των *Κρητικών Σελίδων* στον Κονδυλάκη επιβεβαιώνει τα ευρήματα άλλων ερευνητών για τα όρια του

⁴² Θάλεια Καλλιγιάννη «Οι άθλιοι των Αθηνών», Αφιέρωμα Κ., 130. Ακολουθώ την ανάγνωση του έργου από την Αγγέλα Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου*, ό.π., 185-207.

⁴³ Θρασύβουλος Σταυράκης, «Ο Κονδυλάκης και το χρονογράφημα», Αφιέρωμα Κ., 85-91.

⁴⁴ «Ο καλικάντζαρος», *Νεολαία*, 1, τχ. 7 (1938) 244-245· «Οι άθλιοι των Αθηνών», *Δράσις*, από φ. 2551/27-11-1939, και (ενδεικτικά) «Ο επικήδειος», *ΚΝ*, από φ. 1676/6-11-1939.

⁴⁵ Α. Μάρκελλος, «Λίγα λόγια σαν πρόλογος», Αφιέρωμα Κ., απέναντι στη σελίδα τίτλου.

⁴⁶ Υ. Hamilakis, *The Nation and its Ruins...*, ό.π., 3-5.

παρεμβατισμού επί Μεταξά. Δεν διακρίνεται καμία χονδροειδής προσπάθεια χειραγώγησης των συνεργατών, ή δημοσίευσης εμβόλιμων πανηγυρικών για τις ημέρες της εθνικής κυβέρνησης, πέρα από ένα ευχαριστήριο της Θ. Καλλιγιάννη στον Υπουργό Κοτζιά. Απλά, όπως και σε πολλούς άλλους τομείς, με το να φέρουν σε πέρας ανολοκλήρωτα έργα και να ιδιοποιηθούν τις νέες πρωτοβουλίες, κυβερνητικοί παράγοντες κατόρθωσαν να προβάλλουν ένα στοργικό προσωπίδιο και να αποσπάσουν δηλώσεις στήριξης και ευγνωμοσύνης, από τυπικές έως ενθουσιώδεις.

5.3. Σχολική πραγματικότητα και Ε.Ο.Ν.

Σε προηγούμενα κεφάλαια είδαμε πως μόνιμη πηγή προβληματισμού για τους ασχολούμενους με τα εκπαιδευτικά αποτελούσε η ατελέσφορη προγονοπληξία, και η εμμονή στην κλασική παιδεία σε βάρος της πρακτικής. Μετά τη ματαιώση της τελευταίας βενιζελικής μεταρρύθμισης, ο Μεταξάς επιχειρεί με τη σειρά του να δώσει μια πιο θετική κατεύθυνση στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Η συμβολή του σχολείου στην υλοποίηση του συνολικού οράματός του κρίνεται τόσο καίρια ώστε αναλαμβάνει ο ίδιος Υπουργός Παιδείας από τα τέλη του 1938. Αλλά και πιο μπροστά, καταβάλλεται προσπάθεια μέσω της Ε.Ο.Ν. να κατευθυνθούν οι νέοι προς εθνικά χρήσιμα πρακτικά επαγγέλματα, ενώ οι προϋποθέσεις συμμετοχής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση γίνονται πιο αυστηρές. Εδώ, ο αναθεματισμός του «διανοητικού προλεταριάτου» και των κινδύνων του δεν βρίσκεται μακριά από τη ρητορική της προηγούμενης περιόδου. Αλλά, με τις επιλογές της η κυβέρνηση διευρύνει το χάσμα ανάμεσα στη μορφωμένη ελίτ και την υπόλοιπη κοινωνία: η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών, που δεν προχωρά ούτε ως ή άλλως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ζημιώνεται από την κατάργηση των δυο τελευταίων τάξεων του δημοτικού⁴⁷.

Σημαντική παρέμβαση στο εκπαιδευτικό έργο αυτά τα χρόνια συνιστά η επιχείρηση άλωσης των σχολείων από την Ε.Ο.Ν. Ελλείπει υλικοτεχνικής υποδομής αλλά και έμφυχου δυναμικού, η μεταξική νεολαία στηρίχθηκε αρχικά στη συνεργασία των εκπαιδευτικών, προσβλέποντας σε αυτούς και για τη στελέχωση των τοπικών παραρτημάτων. Διαφωνίες και συγκρούσεις συμφερόντων προέκυπταν σχετικά με την παραχώρηση ωρών διδασκαλίας για δραστηριότητες της Ε.Ο.Ν., την υποχρεωτική συγκέντρωση και αποστολή συνδρομών στο περιοδικό *Νεολαία*, τη διοργάνωση προπαγανδιστικών εκδηλώσεων και άλλα ζητήματα. Έχοντας εγκατασταθεί οριστικά

⁴⁷ Β. Αγγελής, *ό.π.*, 135-136.

στην Αθήνα, η Έλλη Αλεξίου περιγράφει τη δική της στάση επιβεβλημένης ανοχής⁴⁸, οπωσδήποτε όμως υπήρχαν εκπαιδευτικοί που ανέλαβαν με λιγότερη δυσθυμία καθήκοντα, διεκδικώντας ανώτερες διοικητικές θέσεις στη Νεολαία. Δεδομένου του θαυμασμού που είχε εκφράσει για το πειθαρχημένο πνεύμα του βορρά, και τις ιδιαίτερα αυστηρές της κρίσεις για την κατάσταση στην Ελλάδα (βλ. *Στη χώρα των ελάτων*, Ηράκλειο 1927), δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι η Σοφία Αμαριώτου αναλαμβάνει Περιφερειακή Διοικητής Θηλέων της Ε.Ο.Ν. στο Ηράκλειο, αποσπώντας μάλιστα επαίνους, αφού ως «ακούραστη εργάτις της Οργανώσεως, παρουσιάζει πλουσίους καρπούς εις όλα τα χαραγμένα πλαίσια υπό της Κεντρικής Διοικήσεως»⁴⁹. Στον αντίποδα, δεν έλειψαν περιπτώσεις όπου εκπαιδευτικοί χωρίς αριστερό παρελθόν βρέθηκαν στη δίνη των αντικομμουνιστικών διώξεων, όπως δείχνει η μαρτυρία του Βασίλη Τατάκη για την υπηρεσία του στη Νεάπολη Μεραμπέλλου, όπου βρέθηκε ως γυμνασιάρχης με δυσμενή μετάθεση⁵⁰. Το 1940 θα τον διαδεχθεί στην προνομιακή αυτή θέση, μακριά από την εστία του, ο Λευτέρης Αλεξίου.

Ανάλογη ποικιλία παρουσιάζει η στάση των τότε νεαρών μελών της Ε.Ο.Ν. Ενώ στα απομνημονεύματά τους οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην πνευματική ζωή του Ηρακλείου αποφεύγουν τις ευθείες αναφορές στην 4^η Αυγούστου, ή υποστηρίζουν ότι ξέφευγαν από τις οργανωμένες προπαγανδιστικές δραστηριότητες, με αποπλιστική ειλικρίνεια ανακαλεί την περίοδο η Μαρίκα Κόμη:

Ήταν η εποχή της 4^{ης} Αυγούστου, κι εμείς τότε είμαστε νεολαία. Κρίναμε αυστηρά αυτή τη δικτατορία. Ωστόσο αυτό δεν μας εμπόδισε να γίνουμε φαλαγγάρχαι και να τραγουδάμε “Εμπρός για μια Ελλάδα νέα, εμπρός μ’ Ελληνική καρδιά”⁵¹.

Μάλιστα, μαζί με τον Πέτρο Στυλίτη-Γιαννακουδάκη (βλ. κεφ. 4.6.2.), η τότε εικοσιεννιάχρονη Κόμη επιστράτευσε τον ποιητικό της οίστρο προκειμένου να υποδεχθεί στην Κρήτη τον Κυβερνητικό Επίτροπο Αλ. Κανελλόπουλο:

[ΧΩΡΙΣ ΤΙΤΛΟ]

*Η Βιάννος ανθοστόλιστη σε δέχεται ακριβέ Ξένε
που την ετίμησες με μια τιμή μεγάλη*

⁴⁸ Έλλη Αλεξίου, *Βασιλική Άρυσ* (Α'), Αθήνα 1988, 52-53.

⁴⁹ Γ. Κ. [= Γ. Καφφετζάκης] «Έντυπώσεις από την περιοδείαν Κρήτης», *Νεολαία*, 2, τχ. 27 (6-4-1940) 836.

⁵⁰ Βασίλειος Ν. Τατάκης, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., 513-516.

⁵¹ Μ. Αρναουτάκη, «Ο Ηρακλειώτης μας ποιητής Μ. Δημάκης», *Μεσόγειος*, φ. 5772-1641/6-3-1975.

και σαν μαννούλα στοργική γλυκύτατε αδελφέ
 σου ανοίγει την αγκάλη
 [...]
 Κι' έτσι σαν τον παλιό καιρό φθάνουνε στην Κνωσό
 Οι επτά εκλεκτοί με αρχηγό τον ήρωα Θησέα
 Κι' η Αριάδνη άγρυπνη με νήμα κίτρινο χρυσό
 Σώζει τη Νεολαία⁵².

Οι στίχοι αυτοί ανήκουν στην πληθώρα πρόχειρης προπαγανδιστικής ποίησης που προωθούσε συστηματικά το καθεστώς μέσα από τη διοργάνωση λογοτεχνικών διαγωνισμών σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Την ίδια στιγμή, όμως, Στυλίτης και Κόμη δημοσιεύουν σαφώς πιο αξιόλογη προσωπική ποίηση στις *Κρητικές Σελίδες*.

Στο παραπάνω στιχούργημα βλέπουμε μια από τις ολοένα και πιο συχνές αναφορές στην Κνωσό αυτή την περίοδο. Τα ευρήματα της μινωικής αρχαιολογίας έχουν πια διαδοθεί στο ευρύ κοινό της πόλης, μεταξύ άλλων με το βιβλίο του Σπύρου Μαρινάτου *Αρχαίος κρητικός πολιτισμός* (1927), και τις δημοφιλείς διαλέξεις του ίδιου στη Λέσχη Επιστημόνων. Ο αριθμός των επισκεπτών στα ανάκτορα από όλα τα μέρη της γης διαρκώς αυξάνεται⁵³, ενώ η συνολική προσφορά του Evans αναγνωρίζεται από τις αρχές το 1935, κατά την τελευταία του επίσκεψη στην Κρήτη, με την ανακήρυξη του σε επίτιμο δημότη Ηρακλείου.

Ο πλούσιος σε σύμβολα μινωικός κόσμος, που ήδη τροφοδοτεί τη φαντασία καλλιτεχνών σε πάμπολλες χώρες⁵⁴, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεκμετάλλευτος από το δικτατορικό καθεστώς. Εκτός από τον διπλό πέλεκυ, που υιοθετήθηκε σε εθνικό επίπεδο από την Ε.Ο.Ν., μαθαίνουμε πως γραφεία της Οργάνωσης στην Κρήτη ήταν διακοσμημένα με το σύνθημα: «Απάνω στα χιλιόχρονα χαλάσματα της Φαιστού και της Κνωσού θα κτίσουμε τρανό και τιμημένο το παλάτι του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού»⁵⁵. Βέβαια, ως προγενέστεροι των αρχαίων Ελλήνων, οι «Μινωίτες» δεν χωρούσαν εύκολα στο σχήμα των τριών πολιτισμών. Τους περιέβαλε η αγλός του

⁵² Ατίτλο ποίημα της Μ. Κόμη(-Αρναουτάκη), στο Β. Μαλατάκης, *ό.π.*, 233.

⁵³ Χαρακτηριστική εικόνα δίνει ο χρονογράφος Ασμοδαίος [= Θ. Σταυράκης] στην εφ. *Ανόρθωσις*, φ. 4634/8-8-1937: «Το ροδοκόκκινο κορίτσι του Πικαντίλλυ με τις ωραίες γραμμές, η ξανθή "Γκραιτχεν" ή η αφράτη Πολωνέζα. Και τον άκομψον σύνοδόν της ο άλκιμος και αδρός έφηβος της νέας Ευρωπαϊκής ράτσας. Και η μαύρη ακόμη όσο και η κίτρινη φυλή –συνήθως δεν λείπουν ούτε Ιάπωνες από τους επισκέπτας της Κνωσού– αποτελούν εδώ μορφήν ενός νέου τρόπου τινά παναθρωπίνου πολιτισμού μέσα εις το καραβάνι».

⁵⁴ Cathy Gere, *Knossos and the Prophets of Modernism*, *ό.π.*.

⁵⁵ Γ.Κ., «Έντυπώσεις από την περιοδείαν Κρήτης», *Νεολαία*, 2, τχ. 26 (30-3-1940) 691.

μύθου – όπως σημείωσε ο Στρατής Δούκας, με αφορμή μια δική του επίσκεψη: «Δεν μπορούμε ακόμα να ξέρουμε τι ο λαός αυτός, που επί ολόκληρες χιλιετηρίδες εκράτησε το νησί του σε μια πρασινόχρυση “κόρη” μέσα στον γαλανό οφθαλμό της Μεσογείου, παρέδωσε ως κληρονομία εις τη Φυλή, για τη δημιουργία του κλασικού της Τύπου»⁵⁶. Από την άλλη, ακριβώς αυτή η αβεβαιότητα άφηνε μεγάλο περιθώριο ερμηνείας στους χρήστες των συμβόλων, επιτρέποντάς τους, για παράδειγμα, να ισχυρίζονται ότι ο διπλός πέλεκυς αποτελεί για τους σημερινούς κατοίκους ταυτόχρονα σύμβολο της αιωνιότητας της ελληνικής φυλής και «έμβλημα τόσο της βασιλικής (επίγειας), όσο και της θρησκευτικής (θείας) εξουσίας»⁵⁷. Άλλωστε, για τα εξαιρετικά τους επιτεύγματα στον χώρο των τεχνών και το κύρος που προσέδιδαν στην κρητική γη, οι Μινωίτες άξιζαν να προβληθούν, και να καταβληθεί προσπάθεια θετικής ένταξής τους στο σχήμα της ιστορικής συνέχειας.

Όπωςδήποτε, το επίσημο περιοδικό της Ε.Ο.Ν. *Νεολαία* αποτελεί ένα από τα πλέον αναγνωρίσιμα σημεία επαφής ανάμεσα στους ανθρώπους των γραμμάτων και το καθεστώς. Διαπιστώνεται μια συστηματική προσπάθεια της σύνταξης να προβάλλει περιόδους και μορφές της τοπικής ιστορίας, μαζί με εικόνες της κρητικής γης, προφανώς για να κερδίσει τους νεαρούς κατοίκους του νησιού⁵⁸. Έτσι, πλάι σε πορτραίτα μεγάλων ανδρών (του Θεοτοκόπουλου και του Δασκαλογιάννη), βρίσκουμε κείμενα για την Αραβοκρατία, την πολιορκία του Μεγάλου Κάστρου, και ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Κρήτη. Αναφερθήκαμε ήδη στα ιστορικά μυθιστορήματα δυο Ηρακλειωτών, του Νίκου Καζαντζάκη και του Μιχάλη Αναστασίου⁵⁹. Ο δεύτερος εξιστορεί σε πολλές συνέχειες τις περιπέτειες ενός αρχοντόπουλου στα χρόνια του Βυζαντίου (*Με τον Νικηφόρο Φωκά* και έπειτα *Οι τρεις φίλοι*), μεταδίδοντας γνώσεις για τη ζωή στο Βυζάντιο μαζί με μηνύματα ηθικοπλαστικά. Στην ακόλουθη στιχομυθία, ο νεαρός πρωταγωνιστής συνομιλεί με τον κηδεμόνα του:

- [...] Φρουρός μαζί και στρατηγός, έτσι πρέπει να είναι το μυαλό του ανθρώπου.
- Και τότε θα γίνει το δικό μου έτσι;
- Πολύ γρήγορα αν κάθε στιγμή κάνεις το χρέος σου. Τώρα πρέπει να μαθαίνεις και να γυμνάζεσαι... Να υπακούς με προθυμία τους μεγαλύτερους που θέλουν το καλό σου. Όποιος δεν ξέρει να υπακούει δεν ξέρει και να κυβερνά⁶⁰.

⁵⁶ Στρατής Δούκας, «Κρήτη», *Νεολαία*, 2, τχ. 40 (15-7-1939) 1298.

⁵⁷ Ελένη Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου...*, ό.π., 35-36.

⁵⁸ Β. Αγγελής, ό.π., 108.

⁵⁹ Σύμφωνα με την Έλλη Αλεξίου (*Για να γίνει μεγάλος...*, ό.π., 303), ο Αναστασίου ανέλαβε τις συνεννοήσεις του Καζαντζάκη με το περιοδικό.

⁶⁰ Μ. Αν., «Με το Νικηφόρο Φωκά», *Νεολαία*, 2, τχ. 13 (7-1-1939) 434. Το δεύτερο μέρος («Οι τρεις φίλοι», από το τχ. 19 [15-3-1940]) υπογράφεται με το πλήρες επώνυμο του συγγραφέα.

Παραινέσεις που θα ταίριαζαν και σε μάθημα εθνικής ηθικής αγωγής. Έτσι, πλάι στο πεζογράφημα του Καζαντζάκη, που αναπλάθει τη δόξα της ελληνιστικής εποχής, ο εκπαιδευτικός Αναστασίου ξεναγεί τους νέους στον δεύτερο ελληνικό πολιτισμό, καταλήγοντας στην ανακατάληψη της Κρήτης από τον Φωκά. Κατά κακή σύμπτωση όμως, λίγο μετά τη θριαμβευτική είσοδο του βυζαντινού στρατού στον Χάνδακα, η αφήγηση διακόπτεται, μαζί με το περιοδικό, από τις επιχειρήσεις ενός διαφορετικού πολέμου: οι γερμανικές δυνάμεις καταλαμβάνουν την Αθήνα. Όμοια με την Έλλη Αλεξίου, που τότε ακριβώς αποφάσισε να φανερώσει πια την πολιτική της στάση μπροστά στους συναδέλφους, ο Αναστασίου συντάσσεται επί Κατοχής με την αριστερά⁶¹.

Επιτυχία στην μάχη των εντυπώσεων με τους Κρητικούς θα πρέπει να θεωρείται η τοποθέτηση του εκπαιδευτικού Γιώργου Καφφετζάκη (εδώ χωρίς το ψευδώνυμο Μαράντης) ως επόπτη σύνταξης της *Νεολαίας*, από το Μάρτιο του 1940. Εξέλιξη απρόσμενη με βάση την μέχρι τότε πορεία του, που συσχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με την απορρόφηση των προσκόπων από την Ε.Ο.Ν. στα μέσα του 1939. Ο ίδιος είχε πρωτοστατήσει στη θεμελίωση του προσκοπισμού στην Κρήτη από τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα, υπό τις προσωπικές οδηγίες του Βενιζέλου. Επιπλέον, διέθετε πείρα στις νεανικές εκδόσεις (*Εφημερίς των μικρών*, 1911) και κύρος στους κύκλους των εκπαιδευτικών και των φιλόμουσων. Στη *Νεολαία* τον βρίσκουμε να υμνεί το καθεστώς, να εκθέτει τις κατευθύνσεις του περιοδικού, και να τονίζει σε συναδέλφους της μεγαλονήσου την ανάγκη διάδοσής του⁶². Άλλο ένα παράδειγμα ενός ανθρώπου φιλελεύθερων αρχών που βρέθηκε, με τη θέλησή του ή όχι, να υπηρετεί την προπαγανδιστική μηχανή της μεταξικής δικτατορίας. Άλλωστε, με το να δηλώνει επανειλημμένως συνεχιστής του Κονδυλάκη, το είδος της εύθυμης ηθογραφίας που καλλιεργούσε ήδη από το 1919 βρισκόταν σε απόλυτη αρμονία με την εκδοχή της ρομαντικοποιημένης ζωής της υπαίθρου που προωθούσε η 4^η Αυγούστου.

Μετά από μια συγγραφική σιωπή δεκατριών ετών (*Κρητικές αποσπερίδες*, 1926), ο Μαράντης κυκλοφορεί την ανώδυνη εξιστόρηση μιας εκούσιας απαγωγής (*Εμάθετέ τα; Εκλέψανε, λέει, το Γαρεφαλιώ!*, 1939). Με δεδομένη την συμβολή του

⁶¹ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., 418, υποσημ. 131.

⁶² Γ. Καφφετζάκης, «Αι κατευθύνσεις του περιοδικού μας», *Νεολαία*, 2, τχ. 24 (16-3-1940) 738-739. Για τη συμβολή του ίδιου στη θεμελίωση του προσκοπισμού βλ. *ΝΕφ.*, φ. 282/17-12-1914.

συγγραφέα στη *Νεολαία*, περίπου αναμενόμενη είναι η ενθουσιώδης κριτική από την ένθερμη υποστηρικτή του καθεστώτος Σίτσα Καραϊσκάκη:

*Η ηθογραφία έχει πάντα τα δυσκολόβατα μονοπάτια της που πάνω τους μπορεί να σκοντάψει, να κουραστεί ή να χασμουριέται από ανία ο αναγνώστης. Εδώ δεν συμβαίνει τίποτα από αυτά. Τραβάμε το δρόμο δροσεροί και κεφάτοι*⁶³.

Το κατά πόσον μια τέτοια ηθογραφία ήταν πλέον γόνιμη είναι κάτι που απασχόλησε και τους Ηρακλειώτες διανοούμενους, στις συζητήσεις τους για τις εξελίξεις στην τέχνη.

5.4. Πνευματικά στέκια και σύλλογοι

Μετά την επιστροφή του Λευτέρη Αλεξίου από τη Γερμανία το 1932, το δικό του Studio (βλ. κεφ. 3.5.) βρίσκεται και πάλι στο επίκεντρο της πνευματικής δημιουργίας, ως χώρος συναναστροφής φίλων και φιλόμουσων πρώην μαθητών. Κορυφαία στιγμή στη διαδρομή του θεωρήθηκε, εκ των υστέρων, η επίσκεψη του τότε άγνωστου στην Ελλάδα Αμερικανού συγγραφέα Henry Miller, το φθινόπωρο του 1939, κυρίως γιατί ο ίδιος άφησε μια γλαφυρή, καυστική περιγραφή της εμπειρίας στο ταξιδιωτικό *Ο Κολοσσός του Μαρουσιού* (1941). Αν και το ύφος του Miller και η συγγραφική του ελευθερία στην απόδοση των διαλόγων έθιξαν τις ευαισθησίες ορισμένων με την πρώτη ανάγνωση⁶⁴, αυτό που αξίζει να κρατήσουμε από τις σχετικές σελίδες είναι οι αναφορές στην εξοικείωση των Ηρακλειωτών λογίων με τον γαλλικό συμβολισμό, και η έντονη περιέργειά τους γύρω από τη μοντέρνα γραφή.

Στο βιβλίο, ο συστημένος από τον Κατσίμπαλη ως «ηγετική μορφή των γραμμάτων στην Κρήτη» κύριος Τσούτσος (Λ. Αλεξίου), ζητά από την πρώτη στιγμή τη γνώμη του αφηγητή για τους Rimbaud, James Joyce, T. S. Eliot, Walt Whitman κ.ά., καθώς και για τη *Nadja* του Breton. Το ότι μέλη της συντροφιάς Ηρακλειωτών παρουσιάζονται να θέλουν και τον Joyce υπερρεαλιστή αποτυπώνει, αν μη τι άλλο, τη γενικότερη σύγχυση που επικρατεί γύρω από κάθε τι νέο στην λογοτεχνία⁶⁵. Όπως θα

⁶³ Σ. Καραϊσκάκη, «Εμάθετέ τα;», *Δράσις*, φ. 2285/6-1-1940. Με αφορμή το ίδιο βιβλίο, μεγαλύτερες επιφυλάξεις για το μέλλον της ηθογραφίας εξέφρασε ο Γ. Μ. Μυλωνογιάννης στα *Νεοελληνικά Γράμματα* Αθήνας. Βλ. *ΠΙΤ* (τόμ. Γ'1) 262-263.

⁶⁴ Βλ. την πρώτη αντίδραση του Μηνά Δημάκη, αλλά και την πιο μετρημένη στάση που ήρθε με την πάροδο του χρόνου, στο βιβλίο του ίδιου *Καζαντζάκης, επιστολές-σχόλια*, ό.π., 44-47.

⁶⁵ Henry Miller, *The Colossus of Maroussi*, Λονδίνο 1945, 109-110 και 125. Θυμίζω ότι ο *Οδυσσέας* του Joyce μεταφράζεται για πρώτη φορά το 1936 στο περιοδικό *Το 3^ο Μάτι* (σε απόδοση του Τάκη Παπατσώνη), έντυπο που οι Ηρακλειώτες συσχετίζουν με τον υπερρεαλισμό.

δούμε, της επίσκεψης Miller προηγήθηκε εκτενής συζήτηση και αρθρογραφία γύρω από την τέχνη και τη λογική, προϊόν των ζυμώσεων στο Studio, στη Λέσχη Επιστημόνων Ηρακλείου και ευρύτερα.

Από την ενδεικτική καταγραφή των διαλέξεων στη Λέσχη (Παράρτημα 5.2) δεν προκύπτει κάποια απότομη αλλαγή στον προσανατολισμό των δραστηριοτήτων από τον Αύγουστο του 1936. Το πρόγραμμα αποτελείται από το ίδιο μείγμα θεμάτων από τις επιστήμες της ιατρικής, της νομικής, της αρχαιολογίας κάποτε και της φιλολογίας. Πάντως, από τις αρχές της χρονιάς εκείνης εμφανίζονται τίτλοι που δείχνουν μια ανησυχία γύρω από το ενδεχόμενο μιας νέας πολεμικής σύρραξης (διάλεξη αρ. 94, «Ο αεροχημικός πόλεμος», και ομιλίες άλλων φορέων για την παθητική αεράμυνα). Εύκολα μαντεύει κανείς το περιεχόμενο μιας διάλεξης του Γιάννη Μουρέλλου με θέμα «Οι πρόγονοι των σημερινών Ιταλών εν Κρήτη» (αρ. 168), η οποία δόθηκε μετά την εκδήλωση της ιταλικής επίθεσης. Την ίδια στιγμή, ανάλογα κείμενα και στίχοι δημοσιεύονται στις εφημερίδες και στο περιοδικό *Δρήρος* της Νεάπολης Λασιθίου, που εξακολουθεί να κυκλοφορεί μέχρι τις παραμονές της γερμανικής εισβολής⁶⁶.

Μετά την εμφάνιση των νέων φιλολογικών σελίδων στις εφημερίδες το 1936, διατυπώνεται ξανά το αίτημα ίδρυσης ενός καθαρά «λογοτεχνικού συλλόγου»⁶⁷, τελικά όμως τέτοια δυναμική δεν υπάρχει. Σε καιρό αντικομμουνιστικών διώξεων, θα ήταν ακόμη νωπές οι μνήμες από το κλείσιμο της Πνευματικής Κοινότητας μέσα σε αντεγκλήσεις για την ανάπτυξη πολιτικής δράσης. Έτσι, την ευθύνη για τη διοργάνωση φιλολογικών βραδιών αναλαμβάνει η Λέσχη Επιστημόνων, με τον Λευτέρη Αλεξίου να δίνει διαλέξεις για τον Καβάφη (αρ. 112) και τον Μαβίλη (αρ. 129). Πρόκειται για παρουσιάσεις των λογοτεχνών στο ευρύ κοινό με απαγγελίες ποιημάτων.

Η μέθοδος που ακολουθεί ο Αλεξίου θυμίζει τα κριτικά του σημειώματα στα *Νεοελληνικά Γράμματα* (βλ. κεφ. 3.7.3.), όπου προσωπικές αναμνήσεις συνδυάζονται με σύντομες κρίσεις για το έργο. Στην περίπτωση του Καβάφη, επιβεβαιώνεται η εκτίμηση που απολαμβάνει σε φιλολογικούς κύκλους της πόλης ήδη από τις αρχές του αιώνα. Για τον Αλεξίου, λάτρη της στιχουργικής τέχνης και ένθερμο δημοτικιστή, εκείνο που τον έλκει στον Αλεξανδρινό είναι η ικανότητά του να κάνει τέχνη παραβιάζοντας όλους τους κανόνες: «Η ποίηση του Καβάφη είναι μια ποίηση παράδοξη που ενώ αρνείται τη στιχουργική και την άλλη αισθητική παράδοση,

⁶⁶ π.χ. Μανώλης Πιτυκάκης, «Έχουν ιστορίαν οι απόγονοι του Νέρωνος», *Δρήρος*, τχ. 40-42 (Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1940) 78-81.

⁶⁷ «Πνευματική κίνηση στο Ηράκλειο», *ΚΣε*, 1, τχ. 8-10 (1936) 287.

κατορθώνει με τρόπο υποβλητικό και με γλώσσα απόλυτα προσωπική να δώσει νέες και πρωτοδοκίμαστες διανοητικές συγκινήσεις»⁶⁸. Μια εκτίμηση θετική, την εποχή που η υποδοχή του Καβάφη ήταν ακόμη χλιαρή στην πρωτεύουσα, με ορισμένους να του αρνούνται ακόμη και την ιδιότητα του ποιητή. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο Αλεξίου επικεντρώνεται στα προ του 1911 ποιήματα, απορρίπτοντας μεγάλο μέρος των ερωτικών επειδή «Όσο κι αν προσπαθεί κι αν κατορθώνει συχνά να δώσει όψη σοβαρότητας και βάθους στις διαβεβλημένες και άσκημες τάσεις του, η επιμονή του γύρω σ' αυτές καταντά μια έμμονη ιδέα, που δε μπορεί εύκολα να την αναγνωρίσει και να την ανεχθεί ένας αναγνώστης που σκέπτεται και ζει φυσιολογικά»⁶⁹.

Στον αντίποδα, ο Μαβίλης με την εθνική του δράση βρίσκεται σαφώς πιο κοντά στο συμβατικό πρότυπο του λογοτέχνη. Η διάλεξη του Ηρακλείου εντάσσεται στις εθνικές εκδηλώσεις για τα 25 χρόνια από το θάνατό του, με την ενθουσιώδη υποστήριξη του μεταξικού καθεστώτος. Ο Αλεξίου ανακαλεί προσωπικές αναμνήσεις του ποιητή από τα φοιτητικά του χρόνια (και την προωθημένη στάση του στο γλωσσικό), δανειζόμενος στην συνέχεια εκτεταμένα αποσπάσματα από την πρόσφατα δημοσιευμένη μαρτυρία του Φωκίωνα Ρωκ για τις τελευταίες ώρες του Μαβίλη⁷⁰.

Στις δυο παραπάνω ομιλίες προστίθεται τουλάχιστον άλλη μια του Αλεξίου, το κείμενο του οποίου δεν εντοπίστηκε. Με τίτλο «Το ελληνικό πνεύμα στην Κρήτη επί βενετοκρατίας» (αρ. 147), τοποθετεί για πρώτη φορά την κρητική λογοτεχνία στην αναγέννηση και όχι τον μεσαίωνα, προλαβαίνοντας κατά δέκα χρόνια τις κρίσεις του Λ. Πολίτη και του Κ. Θ. Δημαρά⁷¹. Πέρα από την ελληνική πνευματική παράδοση, άλλοι προσκεκλημένοι των συλλόγων μίλησαν για Ευρωπαίους λογοτέχνες (Manzoni, Goethe, Wagner κ.ά.) κυρίως με πρωτοβουλία των τοπικών φορέων πολιτισμικής διπλωματίας (βλ. κεφ. 4.4.), που συνέχισαν τη δράση τους μέχρι τις παραμονές του πολέμου. Οπωσδήποτε όμως, τη μεγαλύτερη αναταραχή δημιούργησε μια διάλεξη του νεαρού φιλόλογου Μενελάου Παρλαμά προς τη Λέσχη Επιστημόνων, που μας ξαναφέρει στον προβληματισμό για τις τάσεις ανανέωσης στην τέχνη.

⁶⁸ Λ. Αλεξίου, «Κ. Π. Καβάφης», φιλολογική σελίδα *Κρητικών Νέων*, φ. 763/31-5-1937. Πβ. τα όσα καταγράφει για την τότε κριτική υποδοχή του ποιητή ο Αλέξανδρος Αργυρίου, *ΙΕΑ*, τόμ. 2, 569-570.

⁶⁹ Συνέχεια του ίδιου, *ΚΝ*, φ. 896/12-7-1937.

⁷⁰ Λ. Αλεξίου, «Μαβίλης», *ΚΣε*, 2, τχ. 23-24, 650-659: διάλεξη στη Λέσχη Επιστημόνων αρχές του 1938, με αναφορά σε πρωτοβουλίες «με επί κεφαλής τον Πρωθυπουργό του Κράτους». Πβ. Φ. Ρωκ, «Ο θάνατος του Μαβίλη», *Νέα Εστία*, τχ. 265 (1937) 53-55: ομιλία από την εκδήλωση της Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών τέλη του 1937, την οποία παρακολούθησε ο Μεταξάς.

⁷¹ Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π., 13.

5.5. Η υποδοχή της νέας γραφής

Είδαμε νωρίτερα τη χλιαρή υποδοχή που επιφύλαξαν στη νέα γραφή οι καλά ενημερωμένοι Ηρακλειώτες αρθρογράφοι. Από τις αρχές της δεκαετίας, αναγνώρισαν την ανάγκη για έναν διαφορετικό λόγο, και επαίνεσαν το μυθιστόρημα της νέας λογοτεχνίας. Ασκήθηκε όμως ιδιαίτερη κριτική στον Θράσο Καστανάκη, και απορρίφθηκε ως εντελώς ακατανόητη η συλλογή του Θεόδωρου Ντόρρου *Στου γλυτωμού το χάζι* (βλ. κεφ. 4.5.3.). Γενικότερα, επικράτησε η ίδια επιφυλακτική στάση απέναντι στο καινούργιο που έχει καταγραφεί σε πανελλήνιο επίπεδο. Έχοντας μετακομίσει στην Αθήνα, το 1933 ο Γιάννης Σφακιανάκης τηρεί την ίδια γραμμή, μιλώντας κατά του φουτουρισμού, των άλλων -ισμών και των φροϋδιστών «σουπερστέτ», που εκφράζουν τον «μασκαρεμένο καντιανισμό» μιας τέχνης της παρακμής⁷². Αυτό παρά το γεγονός ότι στα λογοτεχνικά του κείμενα ο Σφακιανάκης δείχνει δεκτικός απέναντι στα καινούργια ρεύματα, και έτοιμος να πειραματιστεί με αυτά σε όλα τα είδη του λόγου.

Δυο χρόνια αργότερα, μια τομή στην εγχώρια παραγωγή θα επιχειρήσει ο Αντρέας Εμπειρικός, κηρύσσοντας την καλλιτεχνική και κοινωνική αλήθεια του υπερρεαλισμού στο αθηναϊκό κοινό με μια διάλεξη, μια έκθεση τέχνης, και την ποιητική συλλογή *Υψικάμινος*. Και πάλι, η υποδοχή είναι από χλιαρή έως εχθρική, ειδικά στους μεγαλύτερους. Χαρακτηριστική είναι η στάση του Κώστα Ουράνη: επιτίθεται στην επιτηδευμένη «λογική ... του παραλογισμού», θεωρώντας πως η *Υψικάμινος* δεν μπορεί να είναι προϊόν αυθορμητισμού⁷³. Η προσπάθεια μαχητικής διάδοσης του υπερρεαλισμού φθίνει σχετικά γρήγορα, καθώς από τους τρεις κύριους εκφραστές του στην Ελλάδα, ο Εμπειρικός στρέφεται πιο εντατικά προς την ψυχανάλυση, ο Ν. Κάλας εγκαταλείπει οριστικά τη χώρα, και η όποια διάθεση του Εγγονόπουλου να μιλήσει για τέχνη και επαναστατικότητα ανακόπτεται από το γεγονός ότι υπηρετεί σε δημόσια θέση⁷⁴. Ο προβληματισμός παραμένει, όμως, και τη διετία 1937-1939 κορυφώνονται οι θεωρητικές διαμάχες για τη θέση της λογικής αλλά και τη φύση της ελληνικότητας στην τέχνη.

⁷² Γιάννης Σφακιανάκης, «Η τέχνη της παρακμής», *Λυτρωμός*, Ιούλιος-Αύγουστος 1933, 112-113. Η παραπομπή από τη διπλωματική εργασία της Φλωρεντίας Κυπριανού, *Ο φουτουρισμός ως κίνημα πρωτοπορίας και ως σύστημα στην κριτική του ελληνικού μεσοπολέμου*, ΑΠΘ 2008, 86.

⁷³ Κώστας Ουράνης, «Συρρεαλισμός», *Νέα Εστία*, τχ. 203 (1935) 540.

⁷⁴ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, *Ο Ελληνικός υπερρεαλισμός και η κατασκευή της παράδοσης*, Αθήνα: Άγρα 2012, 85.

Στο Ηράκλειο, οι συντάκτες των φιλολογικών σελίδων επί Μεταξά επαινούν τους παλιούς, καθιερωμένους λογοτέχνες, και επικρίνουν ό,τι θεωρούν ανώφελο μοντερνισμό. Με αυτούς τους όρους βλέπουμε τον Μηνά Δημάκη να εξαίρει την τέχνη του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου:

Την εποχή τούτη που σαν άλλοι βάρβαροι –όμως βάρβαροι παρηκμασμένοι, εκλεπτυσμένοι, νερόβραστοι– εισέβαλαν στην ποίησή μας οι διάφοροι Ελύτηδες, Σαραντάρηδες και οι λοιποί «ποιητές της τελευταίας μόδας», με τα «μη μου άπτου» μηνύματα, με τις καλαισθητες ασυναρτησίες, με τις κομψές κενολογίες και που τόσο τραγικά μπλοφάρουν εις βάρος της ποίησης, συχνά, συχνότατα αναπολώ τους στίχους του κ. Ι. Μ. Παναγιωτοπούλου όπου η πραγματική κομψότης, με την ευγένεια, το γνήσιο αίσθημα και την αληθινή ποίηση σμίγουν για να αποτελέσουν το πιο ευτυχισμένο σύνολο. Νομίζω πως στην ποίησή μας ο Κώστας Χατζόπουλος μαζί με τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο έγραψαν τους μουσικότερους ελληνικούς στίχους⁷⁵.

Το κατά πόσον ο Δημάκης λειτουργεί εδώ ως φερέφωνο στα πλαίσια της κατευθυνόμενης δημοσιογραφίας είναι άλλο θέμα, στο οποίο θα επανέλθουμε – θυμίζω πάντως ότι δυο χρόνια αργότερα θα συμπεριλάβει και τον Παναγιωτόπουλο στο δοκίμιό του για τους «Τελευταίους της παράδοσης», αφήνοντάς τον πίσω του. Παράλληλα, από τις στήλες της *Δράσης* ο Μανώλης Αποστολίδης κηρύσσει τον αγώνα κατά του *συρρεαλισμού*: «όταν ένα έργο δεν το διέπει η λογική, όχι ο ορθολογισμός, μα η λογική που θερμαίνεται από αίσθημα, που τοποθετεί το κάθε θέμα στη θέση του, πώς μπορεί να μεταδώσει συγκίνηση καλλιτεχνική;»⁷⁶. Και σε διάλογο με τον Σκαρίμπα, ο ίδιος δεν πείθεται από τη θέση του Χαλκιδαίου πως η επιτυχία κάθε έργου εξαρτάται από τη δεξιοτεχνία του λογοτέχνη, ανεξάρτητα από τον τρόπο έκφρασης ή τη «σχολή».

Σε αυτά τα πλαίσια έρχεται ο Μενέλαος Παρλαμάς να δώσει διάλεξη με θέμα «Αι σχέσεις της συγχρόνου τέχνης προς τη λογική», το Δεκέμβριο του 1937.

⁷⁵ Μηνάς Δημάκης, «Κριτική του βιβλίου: *Μορφές της ελληνικής γης*», *ΚΝ*, φ. 777/16-6-1937.

⁷⁶ Μαν. Α. Αποστολίδης, «Εντυπώσεις και κρίσεις: *Ουλαλούμ* του Γιάννη Σκαρίμπα», *Δράσις*, φ. 1364/2-12-1936. Στην επόμενη φιλολογική σελίδα η απάντηση του Σκαρίμπα: «Μια αισθηματική συζήτηση», *Δράσις*, φ. 1374/13-12-1936. Ο Χαλκιδαίος παρομοιάζει τον άξιο καλλιτέχνη με τον καλό παπουτσή, όπως θα κάνει ο Σεφέρης συνομιλώντας με τον Τσάτσο: «Το μόνο που ήθελα να διεκδικήσω για τον ποιητή είναι το δικαίωμα να έχει και ο κατάκοπος οικογενειάρχης, αν είναι μαραγκός ή παπουττής: το δικαίωμα να κάνει καλά έπιπλα ή καλά παπούτσια με τον καλύτερο τρόπο που διαθέτει.» στο Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση*, επιμ. Λ. Κούσουλας, Αθήνα 1979, 109. Πβλ. και Γιώργος Θεοτοκάς & Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα 1981, 125. Ευχαριστώ θερμά τον Γιάννη Δημητρακάκη για την τελευταία παραπομπή.

Ανεβαίνοντας στο βήμα της Λέσχης Επιστημόνων, έχει μόλις ολοκληρώσει τις φιλολογικές του σπουδές στην Αθήνα (1931-1937), τον καιρό της δυναμικής εξόρμησης των Ελλήνων υπερρεαλιστών. Δείχνει καλά καταρτισμένος γύρω από το θέμα, ιδίως από φιλοσοφική σκοπιά, και με θετική προδιάθεση: χρησιμοποιεί τον τύπο «υπερρεαλισμός» αντί του αρνητικά φορτισμένου πια «σ(ο)υρρεαλισμού», ακολουθώντας την πρόσφατη υπόδειξη του Ν. Καλαμάρη. Εν τούτοις, ο λόγος του δεν διαπνέεται από τον μαχητικό, ιεραποστολικό ζήλο του Εμπειρικού (1935), που μίλησε για «μια αληθινή μέθοδος γνώσεως της πραγματικής λειτουργίας της σκέψεως, χάρις στην ηρωική εμμονή των οπαδών που έμεναν πιστοί στις βασικές αρχές της θεωρίας παρά τη λυσσαλέα επίθεση των συνασπισμένων αντιδραστικών στοιχείων»⁷⁷.

Αφού ελέγχει το απογοητευτικά χαμηλό πνευματικό επίπεδο των μορφωμένων συμπολιτών του, σκοπός του Παρλαμά είναι να ξεναγήσει τους ακροατές στην προϊστορία του υπερρεαλισμού, και κυρίως στις φιλοσοφικές αρχές που τον διέπουν, προκειμένου να δείξει πως τα ποιήματα του Θ. Ντόρρου και άλλων «δεν ήσαν ατομικής τρέλας εκδηλώσεις»⁷⁸. Ξεκινά από τον ερμητικό Ηράκλειτο και φτάνει στον Bergson και τον Breton, χωρίς να παραλείπει τη θεμελιώδη συμβολή του Freud και των ερευνών του. Στηρίγματά του δεν είναι μόνο οι πρωτογενείς πηγές, αλλά και η πρόσφατη πραγματεία του Έλληνα φιλόσοφου Τηλέμαχου Κουρμούλη *Αι παραισθήσεις της λογοκρατίας* (1933), που έτυχε θετικής υποδοχής από την κριτική. Σε γενικές γραμμές ο Παρλαμάς συγκλίνει με τη θέση του Σκαρίμπα που μόλις αναφέραμε, υποστηρίζοντας πως «τα μέσα της εκφράσεως μας είναι αδιάφορα, αρκεί το έργο της τέχνης να πλήξει την χορδή του καλλιτεχνικού συναισθήματος»⁷⁹. Επόμενο ήταν να εναντιωθεί στη διαμετρικά αντίθεση άποψη του Μανώλη Αποστολίδη, πυροδοτώντας έτσι έναν φιλολογικό κανγά που έφερε στην επιφάνεια και άλλα ζητήματα για την αποστολή του λογοτέχνη σε κέντρο και περιφέρεια.

Με δεδομένη την ενημέρωση του ομιλητή, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο Παρλαμάς δεν αναφέρεται ρητά στην *Υψικάμνο*, τον Εμπειρικό ή τον Ν. Καλαμάρη, παρά ακολουθεί σιωπηρά τον Μεντζέλο, με το παλιότερο (και εντέλει ατυχές) παράδειγμα του Ντόρρου. Ούτε επεκτείνεται σε άλλους νεοεμφανιζόμενους μη

⁷⁷ Ανδρέας Εμπειρικός, *Περί Σουρρεαλισμού: Η διάλεξη του 1935*, επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Άγρα 2009, 79-80.

⁷⁸ Μενέλαος Γ. Παρλαμάς, «Αι σχέσεις της συγχρόνου τέχνης...», ό.π., 26. Πβλ. Εμπειρικός, ό.π., 68.

⁷⁹ Στο ίδιο, 30. Πβλ. την αποστροφή του Σεφέρη: «Εκείνο που μ' ενδιαφέρει είναι αν ο Θεοτοκόπουλος κάνει ζωγραφική. Αν μου μεταδίνει τη συγκίνηση της τέχνης του.» στο Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, ό.π., 68.

υπερρεαλιστές λογοτέχνες, πράγμα θεμιτό με βάση τον τίτλο της ομιλίας του. Πιο σημαντικά, απουσιάζει η όποια συζήτηση για τις πολιτικές προεκτάσεις του υπερρεαλισμού, ή την υποτιθέμενη κατάργηση των ορίων μεταξύ λογοτεχνίας και ζωής. Προς το τέλος της διάλεξης, ο Παρλαμάς περιορίζεται στη διαφορούμενη δήλωση πως: «Δεν θέλω να προχωρήσω εις συμπεράσματα, ούτε και μου επιτρέπεται»⁸⁰. Πέρα από το κυρίαρχο πολιτικό κλίμα, και την ευάλωτη θέση του ομιλητή ως νεοδιοριστού εκπαιδευτικού (υπό τον πύρινο αντικομμουνιστή θεολόγο Εμμ. Πετράκη, τότε διευθυντή του λυκείου «ο Κοραΐς»), θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι και μεταπολεμικά ο Παρλαμάς δεν συνήθιζε να δηλώνει τις πολιτικές του πεποιθήσεις τόσο με λόγια, όσο με πράξεις⁸¹. Στην ομιλία εμφανίζεται περισσότερο ως παρατηρητής και αναλυτής του καινούργιου στην τέχνη παρά ως κήρυκός του, και έτσι καταλήγει χαριτολογώντας στην καινοφανή έννοια του *sex appeal*, θέλοντας να θυμίσει στο ακροατήριο πως οι αισθητικές προτιμήσεις δεν εξηγούνται πάντα με βάση τη λογική.

Αν ο Παρλαμάς επικεντρώνεται στην περίπτωση του Ντόρρου, τέσσερις μήνες μετά ο Λευτέρης Αλεξίου αντιπαρατίθεται με το σύνολο σχεδόν των ανανεωτικών τάσεων στη νεοελληνική λογοτεχνία. Τιτλοφορεί το κείμενό του «Υπερρεαλισμός και παράδοση»⁸², αλλά αναφέρεται σε μια πλειάδα συγγραφέων, από τον Ράντο και τον Εμπειρικό ως τον Ελύτη, τον Ρητορίδη και τον Σεφέρη, ακόμη τον Γιάννη Σφακιανάκη και τον Κοσμά Πολίτη, φωτογραφίζοντας ουσιαστικά τους συνεργάτες των περιοδικών *Νέα Φύλλα* και *Τα Νέα Γράμματα*. Εκφράζοντας μια άποψη παραπλήσια με αυτήν του Ουράνη, κατακρίνει τα υπερρεαλιστικά μανιφέστα ως λογικά συγκροτημένα κείμενα που εμπεριέχουν μια θεμελιώδη αντίφαση, αφού «Αποκλείεται η λογική να δώσει, φυσιολογικά λειτουργώντας, σα συμπέρασμα, την ανάγκη της εξέγερσης ενάντια στο κράτος της. Το ζήτημα είναι παλιό και εξαντλημένο»⁸³.

Στη συνέχεια, ο Αλεξίου υποστηρίζει πως τα όρια της λογοτεχνίας είναι ακόμη πιο περιορισμένα από αυτά της ζωγραφικής και της μουσικής, που και αυτές επιστρέφουν, ύστερα από μια περίοδο επαναστατικής αντίδρασης ενάντια στο μακελειό του πρόσφατου πολέμου, σε πιο γνώριμους τρόπους. Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, εκεί που θα δοκιμαστεί στην πράξη ο υπερρεαλισμός θα είναι στην ικανότητά του ή όχι να φτάσει στα επιτεύγματα του γαλλικού συμβολισμού, «κι ενώ

⁸⁰ Μενέλαος Γ. Παρλαμάς, ο.π., 31.

⁸¹ Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Μ. Γ. Παρλαμάς. Ο δημιουργός του ενός», στην επιμελημένη από την ίδια τόμο *Σήμα Μενελάου Παρλαμά*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2002, 338.

⁸² *Το Κάστρο* τχ. 7 (Μάρτης 1938) 14-29.

⁸³ Στο ίδιο, 15.

εμείς συζητούμε ακόμα τη βάση της θεωρίας, να κατακλυστούμε ξαφνικά από ένα χείμαρρο έργων αναγνωρισμένων από την κοινή γνώμη, να βρεθούμε περιτριγυρισμένοι από ένα πλήθος ποιητών, με ποικίλη προσωπικότητα, επιβεβλημένων στο κοινό». Στα κριτήρια καλλιτεχνικής αξίας, συνεπώς, συγκαταλέγεται η αποδοχή των πολλών⁸⁴.

Περιορίζοντας τη συζήτηση στους Έλληνες συγγραφείς, ο Αλεξίου διατείνεται πως καλλιεργούν μια τέχνη βουβή, ενώ οι ίδιοι είναι λαλίστατοι στην ανάπτυξη του θεωρητικού πλαισίου που υπηρετούν. Άλλη μια αντίρρηση αφορά στην άρνηση του τοπικού χρώματος, αφού οι υπερρεαλιστές ευαγγελίζονται τον «αντι-ιντιβιντουαλισμό» και τον διεθνισμό. Τέλος, απόλυτα αναμενόμενη είναι η αντίδραση ενός λάτρη της παραδοσιακής στιχουργίας στην ελευθέρωση των ποιητικών μορφών, πράγμα που κάνει τον Αλεξίου να αντιμετωπίζει ως ενιαίο σύνολο όλους τους νέους λογοτέχνες. Το συμπέρασμα είναι σαφές:

Να ασκεί κανένας στον εικοστό αιώνα το βαρύ έργο του ποιητή και να μη θέλει ν' ακολουθήσει τα χνάρια κανενός προπάτορα, παρά να ζητά στο έργο του να καταργήσει όλα τα άρθρα του αιωνόβιου ποιητικού κώδικα, είναι ένα εγχείρημα καταπληχτικό ασφαλώς, που δεν έχει όμως πολλή σχέση με την ποίηση⁸⁵.

Πρόκειται για την ύστατη μάχη ενός νεοκλασικού μπροστά στην έλευση του νέου. Οι βασικές πεποιθήσεις του Αλεξίου δεν θα αλλάξουν ουσιαστικά τα επόμενα χρόνια: την ελευθερόστιχη ποίηση που θα γράψει ο ίδιος κατά τη διάρκεια του πολέμου, θα την επεξεργαστεί αργότερα σε νέα αυστηρότερη μορφή⁸⁶.

Όσο για την υποδοχή της παραπάνω κριτικής, ο Ελύτης της αναγνώρισε ειλικρίνεια προθέσεων, κατατάσσοντάς την όμως στις προσπάθειες «γεμάτες από τρομακτικές παρανοήσεις», από κριτικούς που «από διαφορετικές μεριές, έχουνε απομακρυνθεί πολύ από το αληθινό νόημα της θεωρίας που εξετάζουν»⁸⁷. Πράγμα αυταπόδεικτο σήμερα, που επιβεβαιώνει για άλλη μια φορά όχι μόνο την επικρατούσα

⁸⁴ Στο ίδιο, 23. Αντίθετα, σε διάλεξή του για τη ζωγραφική, ο Αλεξίου είχε προηγουμένως υποστηρίξει πως: «έχει ένα ελάττωμα στη φύση του ο αληθινός και μεγάλος δημιουργός. Τρέχει. Βιάζεται. Διαφορεί αν τον ακολουθούν κι αν μπορούν να τον ακολουθήσουν» («Η σύγχρονη ζωγραφική», *Ανόρθωσις*, φ. 3455/25-4-1933).

⁸⁵ Στο ίδιο, 28.

⁸⁶ Επιλογή που κρίνεται αρνητικά από τον Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π., 15.

⁸⁷ Οδ. Ελύτης, «Οι κίνδυνοι της ημιμάθειας», πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* το 1938, αναδημ. στα *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα 41996, 465.

σύγχυση γύρω από τον ορισμό του υπερρεαλισμού, αλλά και τις τότε δυσκολίες διαχωρισμού του από άλλες ανανεωτικές τάσεις.

Τονίζοντας την ανάγκη ύπαρξης του τοπικού χρώματος στη λογοτεχνία, ο Αλεξίου φέρνει στην επιφάνεια ένα ζήτημα που θα απασχολήσει τους διανοούμενους της πόλης το αμέσως επόμενο διάστημα, μέσα από έναν έντονο φιλολογικό καυγά. Αφορμή στάθηκε η μη δημοσίευση, παρά την καθιερωμένη τακτική, της διάλεξης Παρλαμά στον τύπο. Θιγμένος από τις αναφορές στο πρόσωπό του και τις συντηρητικές του θέσεις, ο φιλολογικός συντάκτης της *Δράσης* Μανώλης Αποστολίδης φέρεται να ζήτησε τροποποιήσεις στο κείμενο προτού δημοσιευθεί, τις οποίες όμως αρνήθηκε να κάνει ο ομιλητής⁸⁸. Λίγο αργότερα, ο Παρλαμάς εξαπέλυσε δριμύτατη επίθεση στους ντόπιους λογοτέχνες και φίλους των φιλολογικών συντακτών, κατηγορώντας τους για επιτήδευση και σκοτεινή γραφή, και αμφισβητώντας την προσφορά τους στην πνευματική κίνηση της πόλης:

Όπως αντιλήφθηκα μένουν και γράφουν στο Ηράκλειο, αλλά δεν γράφουν για το Ηράκλειο. Γράφουν μάλλον για να κριθεί το γραπτό τους από το Χουρμούζιο της «Καθημερινής» κι από το Χάρη της «Νέας Εστίας». Κι' όταν γράφουν δεν αφήνουν την Κρητική τους ψυχή να μιλήσει όπως αισθάνεται αλλά φροντίζουν με αξιοζήλευτη ευσυνειδησία να εφαρμόσουν τις αισθητικές θεωρίες που διάβασαν στο τελευταίο περιοδικό και να μιμηθούν το ύφους του μοντέρνου συγγραφέα, που παινέθηκε [...] Όσο κι αν θελήσετε, σε κανένα από τα έργα των λογοτεχνών μας δεν θα μπορέσετε να διακρίνετε «ντόπιο χρώμα».

Φοβούνται, λέει, την «ηθογραφία» γιατί είναι «στατικό» λογοτεχνικό είδος. «Στατικός» λοιπόν είναι κι ο «Πατούχας» του Κονδυλάκη, «στατικός» και ο Κρυστάλλης, «στατικά» όλα. Μονάχα ο Άλκης Θρύλος είναι «δυναμικός» και η «Αγνεία» του Άρη Δικταίου!⁸⁹

Εδώ εμφανίζεται ο νεαρός φιλόλογος να κάνει μια απότομη στροφή. Έχοντας προβάλλει μια προηγμένη, ανεκτική στάση απέναντι στην πρωτοπορία και την καλλιτεχνική ελευθερία μέσα από τη διάλεξη, με την αρθρογραφία του ζητά μια πιο παραδοσιακή, εύληπτη και γερά θεμελιωμένη στην τοπική κοινωνία γραφή. Ειρωνεία

⁸⁸ Σύμφωνα με τα όσα καταθέτει ο επίσης θιγμένος Π. Στυλίου, «Σιγά καλέ, σιγά», *Δράσις*, φ. 1752/2-4-1938.

⁸⁹ Μ. Παρλαμάς, «Απογοητεύσεις», *Ανόρθωσις*, φ. 4826/1-4-1938. Η συγκεκριμένη εφημερίδα δεν συνήθιζε να φιλοξενεί άρθρα ανάλογου περιεχομένου, ούτε καθιέρωσε ποτέ φιλολογική σελίδα.

αποτελεί το γεγονός ότι το ίδιο ακριβώς ζητούσαν από τους επαρχιώτες ο Πέτρος Χάρης και άλλοι λόγιοι της πρωτεύουσας, και όχι μοντερνιστικού τύπου πειράματα⁹⁰. Και παρά τις επικρίσεις του Παρλαμά, σχετικά λίγα είναι τα δείγματα μιας ριζοσπαστικά ανανεωτικής τάσης στην πόλη. Ο Άρης Δικταίος θυμάται πως, απωθημένος από την παράδοση θεωρία της αυτόματης γραφής αλλά εντυπωσιασμένος από ορισμένα ποιήματα του Σεφέρη και του Ελύτη, επιχείρησε να γράψει υπερρεαλιστικά ποιήματα. Όταν όμως απορρίφθηκαν ως ανώριμα από τον ίδιο τον Ελύτη, ο εκκολλαπτόμενος ποιητής τα εξαφάνισε και στράφηκε προς άλλες πιο γόνιμες κατευθύνσεις⁹¹. Τελικά, δεν τυπώθηκε κανένα δείγμα ακραίας αντιλογοκρατικής ποίησης στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιδράσεις των θιγμένων από τον Παρλαμά. Με μεθοδικότητα και υπομονή, ο Αποστολίδης συγκεντρώνει κρίσεις λογοτεχνών και κριτικών των οποίων την εύνοια έχει ήδη καλλιεργήσει, τόσο από το κέντρο (σημειώματα των Σ. Σκίπη, Κλ. Παράσχου, Κ. Κοτζιά), όσο και από την περιφέρεια (Ν. Παππά, Γ. Σκαρίμπα) με σκοπό να αποδείξει ότι η πόλη κατέχει σημαντική θέση στον λογοτεχνικό χάρτη της χώρας: άλλο ένα δείγμα επαρχιώτικης ανασφάλειας, της ανάγκης για επιβεβαίωση από τους «ειδικούς» εκτός Κρήτης⁹².

Ως απάντηση στην κατηγορία ότι οι Ηρακλειώτες λογοτέχνες εκδίδουν περιοδικά και βιβλία που δεν διαβάζονται λόγω απροσπέλαστου περιεχομένου, ο Στυλίτης αντιτείνει πως ούτε *Ο Πατούχας* δεν βρίσκει αναγνώστες στην πόλη. Αναλύοντας τις συνήθειες των συμπολιτών του, προχωρά σε μια τριχοτόμηση του αναγνωστικού κοινού:

1. *Σ' αυτούς που διαβάζουν Ελινόρ Γκλυν, την «Ωραία του Πέραν», «το Μοναστήρι», και φυλάγουν τις φωτογραφίες των κινηματογραφικών αστερών. Κι' αυτοί είναι οι πολυπληθέστεροι.*
2. *Σ' αυτούς που δε διαβάζουν, ίσως, ούτε εφημερίδα, που δεν έχουν ανοίξει ποτέ τους ένα βιβλίο, που δεν έχουν γνώμη.*
3. *Στο διανοούμενο κοινό, που και αυτό πάλι χωρίζεται, γιατί το απαρτίζουν επιστήμονες, λόγιοι και ακόμα μια μικρή τάξη απλώς προηγμένων ψυχικά*

⁹⁰ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 99-120.

⁹¹ «Σε β' πρόσωπο: Μια συνομιλία του Άρη Δικταίου με τον Αντώνη Φωστιέρη και τον Θανάση Νιάρχο», *Η Λέξη*, τχ. 14 (1982) 310.

⁹² Μ. Αποστολίδης, «Το πνευματικό Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938.

*ανθρώπων που δεν είναι μήτε επιστήμονες, μήτε λόγιοι, μα παρακολουθούν ερασιτεχνικά την πνευματική μας κίνηση*⁹³.

Αναλογίες υπάρχουν εδώ με τις παρατηρήσεις του Θεοτοκά και του Ουράνη για το τότε αναγνωστικό κοινό της χώρας, με τη διαφορά ότι ο Στυλίτης δεν εμφανίζεται τόσο απαισιόδοξος για την τύχη του ελληνικού βιβλίου, ούτε προτείνει διορθωτικές κινήσεις. Αντίθετα, πιστεύει πως η μικρή «ελίτ», μέρος μόνο της τρίτης κατηγορίας, είναι ικανή να στηρίξει την ποιοτική λογοτεχνία, στη οποία και εντάσσει τη δική του παραγωγή.

Με την παραπάνω εικόνα του κοινού δεν θα διαφωνούσε ουσιαστικά ο Παρλαμάς, αφού στο προοίμιο της διάλεξής του είχε μιλήσει και αυτός αυστηρά: «Όταν συχνά ακούω επιστήμονας να αμφισβητούν την αξίαν του Κάλβου και να θαυμάζουν του Πολέμη τα λιανοτράγουδα, όταν βλέπω επίσης επιστήμονας να εξαντλούν την επιστημονικήν των περιέργειαν εις τας επιφυλλίδας του *Έθνους* και όταν βλέπω άλλους να γεύονται με μορφασμούς υπερτάτης ικανοποιήσεως τις ανάλατες σαλάτες του *Μπουκέτου*, ομολογώ ότι αισθάνομαι ζωηράν δυσφορίαν»⁹⁴. Η διαφωνία του με τους λογοτέχνες της πόλης έγκειται στην αντιμετώπιση του προβλήματος. Ζητά την εγκατάλειψη της ερμητικής γραφής προς όφελος του κοινού, με «μεθοδικό ανέβασμα του πνευματικού του επιπέδου, κι' αυτό το ανέβασμα νομίζω πως είναι καθήκον των λογοτεχνών μας – και συμφέρον τους»⁹⁵. Με πιο ήπιο τόνο αλλά το ίδιο αίτημα για διαύγεια, επανέρχεται και με τρίτο κείμενο στις *Κρητικές Σελίδες*, υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο «Το παράπονο των απλών ανθρώπων». Έτσι, αν και εξοικειωμένος με τα καινούργια ρεύματα, τάσσεται κατά του ελιτισμού και ζητά μια λογοτεχνία γραμμένη στα μέτρα του μέσου αναγνώστη.

Από την παρουσίαση της διένεξης αυτής, και από τις προηγούμενες παρατηρήσεις του Αλεξίου, γίνεται σαφές πως οι συζητήσεις για το τοπικό χρώμα και το αναγνωστικό κοινό στην επαρχία αποτελούν μια προέκταση ανάλογων συζητήσεων για την ελληνικότητα στην πρωτεύουσα. Σχηματικά μιλώντας, θα μπορούσε να παρασταθεί η μεταξύ τους σχέση ως μια σειρά από ομόκεντρους κύκλους, με τον

⁹³ Π. Στυλίτης, «Πνευματικοί μετανάστες», *Δράσις*, φ. 1757/8-4-1938. Πβλ. Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, ό.π., 60, και Κ. Ουράνης, *Περιπέτειες του βιβλίου στην Ελλάδα*, ό.π., 41.

⁹⁴ Μ. Παρλαμάς, «Αι σχέσεις της συγχρόνου τέχνης...», ό.π., 24.

⁹⁵ Μ. Παρλαμάς, «Πνευματικές στρατόσφαιρες και αιωρούμενοι λογοτέχνη. Ecce Homines», *Ανόρθωσις*, φ. 4834/10-4-1938. Πβλ. τη θέση Σεφέρη: «Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δε θα ήμουν ενθουσιασμένος αν η καλύτερη ποίηση έβρισκε πάντα το πλατύτερο κοινό. Δυστυχώς όμως ένα τέτοιο πράγμα έγινε πολύ σπάνια στα χρονικά της ιστορίας, και δυσκολεύομαι να παραδεχτώ ότι, όσες φορές δεν έγινε, το φταίξιμο ήταν στον ποιητή.» στο Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, ό.π., 109.

μικρότερο να αντιστοιχεί στην τοπική παράδοση της επαρχίας, έναν δεύτερο και μεγαλύτερο κύκλο στην εγχώρια ή εθνική παραγωγή, και έναν τρίτο στην ευρωπαϊκή και ευρύτερη παγκόσμια καλλιτεχνική κίνηση. Οι συντηρητικοί κριτικοί λειτουργούν ως κεντρομόλα δύναμη, κατηγορώντας όσους λογοτέχνες επιθυμούν να καινοτομούν για έπαρση, άκριτη υιοθέτηση αλλότριων στοιχείων και εγκατάλειψη του κοινού. Αποκαλυπτική για τη θέαση των σχέσεων Ευρώπης-εθνικού κέντρου-επαρχίας είναι η αντίδραση του Στρατή Μυριβήλη απέναντι στην ανάδυση του ελληνικού υπερρεαλισμού: «Τώρα τελευταία που πέθανε και ετάφη στο Παρίσι ο υπερρεαλισμός, ανεκαλύφθη και εις την επαρχιακή μας Αθήνα και το πράμα απόγινε»⁹⁶. Άποψη καταγεγραμμένη το 1937, τη στιγμή που η εγχώρια διαμάχη πρωτεύουσας-επαρχίας φτάνει στην κορύφωσή της.

Από τη μεριά τους, οι λογοτέχνες της περιφέρειας με ανανεωτική διάθεση πιέζονται από μια κεντρόφυγη ανάγκη να ξεπεράσουν το άμεσο, στενό περιβάλλον. Γι' αυτό και αντιδρούν στις συστάσεις ή στην επιβολή άκαμπτων αξιολογικών κριτηρίων με βάση το τοπικό ή εθνικό χρώμα και, ειδικά όσο πασχίζουν να καθιερωθούν σε ευρύτερους κύκλους, αποφεύγουν συνειδητά μια τέχνη με εύκολα αναγνωρίσιμα τοπικά χαρακτηριστικά. Όχι τυχαία, το 1936 ο Κ. Θ. Δημαράς παρατήρησε πως: «Η Κρήτη και τα Επτάνησα αυτή τη στιγμή μάλλον τείνουν να χάσουν μια αυτοτέλεια που είχαν, παρά να την ολοκληρώσουν». Ως λύση πρότεινε την αποκέντρωση, ώστε να «ακτινοβολήσουν αι επαρχίαι και να βοηθήσουν έτσι την αθηναϊκή λογοτεχνία να αποκτήσει ουσιαστικό περιεχόμενο»⁹⁷. Άλλοι κριτικοί υποστήριζαν πως τέτοιο ζήτημα δεν υφίσταται, αφού κάθε έργο εμπεριέχει αναγκαστικά την αυθεντική φωνή του δημιουργού του.

Εδώ διακρίνεται μια ομοιότητα ανάμεσα στις θέσεις του Σεφέρη για την ελληνικότητα, και της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη για το λεγόμενο επαρχιακό ζήτημα. Για τον πρώτο, οι νέοι πρέπει να πεισθούν πως «αφού είναι Έλληνες, τα έργα που θα γεννήσει η ψυχή τους δεν μπορεί να μην είναι ελληνικά»⁹⁸. Οι προσπάθειες διαχωρισμού έργων σε ελληνικά και μη είναι ανεδαφικές, εφόσον πρόκειται για Έλληνες δημιουργούς. Παρόμοια, θέλοντας να κατευνάσει τα πνεύματα στη διαμάχη

⁹⁶ «Στρατής Μυριβήλης», συνέντευξη στα *Νεοελληνικά Γράμματα* (25.9.1937), η έμφαση δική μου. Η παραπομπή από την Ε. Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., 162.

⁹⁷ Κ. Θ. Δημαράς, «Λογοτεχνικός τοπικισμός», *Ελεύθερον Βήμα*, 28-9-1936. Η παραπομπή από τον Λ. Βαρελά, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 126.

⁹⁸ Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση*, ό.π., 30.

ανάμεσα σε πρωτευουσιάνους και επαρχιώτες, η Μαυροειδή θα υποστηρίξει πως και εδώ ο διαχωρισμός είναι τεχνητός, αφού:

Εχθροί της Επαρχίας δεν υπάρχουν στο πνευματικό κέντρο γιατί και κέντρο στη λογοτεχνική τουλάχιστο ζωή, που να' ναι ξένο από την Επαρχία δεν υπάρχει. Αν πάρεις τη πνευματική ζωή της Αθήνας και την αναλύσεις στις πηγές και στις αιώνιες διοχετεύσεις που δέχεται όλη την ώρα, θα την δεις απλούστατα ως επαρχία ως τα κατάβαθιά της.⁹⁹

Η αρθρογράφος μπαίνει εδώ στην καρδιά του ζητήματος που, όπως παρατήρησε πρόσφατα ο Δημήτρης Τζιόβας, ασφαλώς έχει τις ρίζες του στην αστυφιλία και τα συνακόλουθα προβλήματα προσαρμογής σε μια νέα πραγματικότητα¹⁰⁰. Λειτουργώντας συμβιβαστικά, η Μαυροειδή υπενθυμίζει στους αναγνώστες πως γνήσιοι Αθηναίοι είναι λίγοι – σχεδόν όλοι είναι επαρχιώτες, πράγμα που θα φαίνεται αναπόφευκτα και στα έργα τους. Από αυτή τη σκοπιά, δεν συμπίπτει τυχαία η κορύφωση της συζήτησης για την ελληνικότητα στην τέχνη με το φούντωμα της διαμάχης επαρχίας-πρωτεύουσας, στα μέσα του 1937: πρόκειται για αλληλένδετα ζητήματα.

Σύμφωνα με τον Τζιόβα, η διαμάχη είναι συγκρίσιμη, τηρουμένων των αναλογιών, με τη διχοτόμηση ελίτ-μαζών που εμφανίστηκε σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες από τον 19^ο αιώνα. Στις μεταξύ τους διαφορές θα πρέπει να επισημανθεί πως, τουλάχιστον στην Αγγλία, οι διανοούμενοι επιδόθηκαν σε έναν διαρκή αφ' υψηλού μονόλογο απαξίωσης των μαζών, χωρίς την προσδοκία μιας ούτως ή άλλως ανεπιθύμητης ανταλλαγής απόψεων με τους πληβείους¹⁰¹, ενώ στην Ελλάδα αναπτύχθηκε ένας ζωηρός αν όχι πάντα γόνιμος διάλογος ανάμεσα στις δυο πλευρές (συντηρητικούς-καινοτόμους και πρωτευουσιάνους-επαρχιώτες). Και οι διαχωριστικές γραμμές δεν είναι πάντα ξεκάθαρες: όσο και αν οι Αθηναίοι βλέπουνε αφ' υψηλού τους επαρχιώτες, ορισμένοι από τους τελευταίους αποστασιοποιούνται με τη σειρά τους από το δικό τους πλατύ κοινό, διεκδικώντας και αυτοί μια θέση στην ελίτ. Στα πλαίσια της διαρκούς ροής προσώπων προς μεγαλύτερα κέντρα, αργά η γρήγορα οι πιο φιλόδοξοι θα μετοικήσουν στην πρωτεύουσα.

⁹⁹ Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, «Επαρχία και κέντρον», *Δρῆρος*, 1 (1937) 3.

¹⁰⁰ Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, ό.π., 445.

¹⁰¹ John Carey, *The Intellectuals and the Masses*, Σικάγο 2002. Στην Αγγλία, υπερασπιστής μιας τέχνης για τις μάζες ανέλαβε ο επίσης διανοούμενος και συγγραφέας Arnold Bennet (βλ. σ. 152-181).

Ολοκληρώνοντας τη συζήτηση για τη νεωτερική γραφή, αξίζει να παρατηρήσουμε δυο ελιγμούς στη μετέπειτα διαχείριση της διάλεξης Παρλαμά, με προφανή σκοπό τη μυθοποίησή της. Πενήντα τέσσερα χρόνια μετά την απόρριψη του κειμένου από τους συντάκτες των φιλολογικών σελίδων, δημοσιεύθηκε στο σεβαστό περιοδικό *Παλίμνηστον* της Βικελαίας Βιβλιοθήκης. Ως επιγραφή τέθηκε ένα απόσπασμα από τα *Ανοιχτά χαρτιά* του Ελύτη, όπου περιγράφονται οι πρωτοποριακές διαλέξεις του Ευάγγελου Παπανούτσου, αρχές του 1940, για τις μοντέρνες τάσεις στις *εικαστικές τέχνες*. Ο υπαινιγμός σαφής: ο νεαρός φιλόλογος μύησε το κοινό του Ηρακλείου στα μυστικά της μοντέρνας τέχνης δυο ολόκληρα χρόνια προτού διαδοθούν στους Αθηναίους.

Στην ουσία όμως, ελάχιστα σχετίζεται η ομιλία Παρλαμά με το θέμα του Παπανούτσου, αφού ο πρώτος επικεντρώνεται στην υπερρεαλιστική λογοτεχνία και το θεωρητικό της υπόβαθρο, και μόνο φευγαλέα αναφέρεται στη ζωγραφική. Θα έπρεπε, σωστότερα, να συνδεθεί το κείμενο με το άρθρο του Μεντζέλου (1931), τη διάλεξη του Εμπειρικού (1935) και ενδεχομένως με την αρθρογραφία του Νίκου Καλαμάρη (αρχές 1937), προγενέστερες προσεγγίσεις στον υπερρεαλισμό για τις οποίες υπάρχουν επίσης μαρτυρίες του Ελύτη. Ο Παρλαμάς επανήλθε στο θέμα με νεώτερη δημοσίευση το 1996, παραπέμποντας αυτή τη φορά σε σχόλια του ελλιπώς ενημερωμένου Κλ. Παράσχου το 1938, για την (υποτιθέμενη) ανυπαρξία μέχρι τότε μιας θεωρητικής απολογίας του υπερρεαλισμού στα ελληνικά¹⁰². Έτσι, διεκδικεί και πάλι δάφνες πρωτοπορίας για τη δική του διάλεξη που, όσο ενδιαφέρουσα και γόνιμη και αν στάθηκε για τα δεδομένα της τοπικής κοινωνίας, δεν αποτέλεσε πανελλήνια πρωτιά.

5.6. Οι εφημερίδες

5.6.1. Γενικά χαρακτηριστικά

Με την εγκαθίδρυσή της, η μεταξική δικτατορία επέβαλε την προληπτική λογοκρισία και θέσπισε σειρά αυστηρών μέτρων για τον έλεγχο του τύπου. Σταδιακά δόθηκαν και θετικά κίνητρα (ατέλεια χαρτιού, καθιέρωση υποχρεωτικής κυριακάτικης αργίας, διπλασιασμός της τιμής πώλησης των εφημερίδων κ.ο.κ.), προκειμένου να εξασφαλισθεί η συνεργασία εκδοτών και εργαζομένων. Στα παραπάνω ήρθε να

¹⁰² Φίλιππος Ν. Ιερωνυμίδης, «Καστρινές αναδρομές», *Παλίμνηστον*, 2, τχ. 16 (1996) 173-175. Εδώ αντιστρέφεται και η χρονική σειρά των τεκταινομένων, με αποτέλεσμα να αποσυνδεθεί η διάλεξη (και η μη δημοσίευσή της) από την επίθεση του Παρλαμά κατά των λογοτεχνών. Για την πατρότητα του κειμένου βλ. Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Μ. Γ. Παρλαμάς. Ο δημιουργός του ενός», ό.π., 334.

προστεθεί νέος δρακόντειος νόμος το 1938. «Ο τύπος, δεν είναι λογικόν, δεν είναι δυνατόν, δεν είναι επιτρεπτόν να μην είναι αποκλειστικώς και κυρίως όργανον εις την υπηρεσίαν του Έθνους»¹⁰³ είναι ένα από τα πάμπολλα αποφθέγματα του Πρώτου Πολίτη που προβάλλονται τακτικά στα πρωτοσέλιδα.

Η στάση των φιλοβενιζελικών εφημερίδων Ηρακλείου πριν από την εκτροπή ήταν δεδομένη: «Μικρός Μόλτκε του Κωνσταντινικού επιτελείου, ο γνωστός χρεοκοπημένος στρατηγός»¹⁰⁴ είχε χαρακτηρίσει τον Μεταξά ο Γιάννης Μουρέλλος το 1924, μιλώντας για το κόμμα των Ελευθεροφρόνων. Πιο κοντά στα γεγονότα, την κόπωση του πολιτικού συστήματος επισημαίνει η *Δράσις* τον Ιούλιο του 1936, συζητώντας ανοικτά τις απόψεις του Πλαστήρα για την ανάγκη επιβολής μιας δικτατορίας. Η προοπτική αυτή δεν φάνταζε εντελώς απορριπτέα, κατά την εφημερίδα, φτάνει να προηγηθεί η επιστροφή των αποτάκτων βενιζελικών και να εγκαθιδρυθεί μια εξουσία μη κομματική. Συνάμα, όμως, η σύνταξη καταδικάζει τις μηχανορραφίες του Μεταξά, και στο φύλλο της 6^{ης} Αυγούστου αφήνει ένα τελευταίο λευκό, σχεδόν ταυτόχρονα με την απαγόρευση αυτής της μορφής διαμαρτυρίας¹⁰⁵. Αλλά γρήγορα οι πέντε αστικές εφημερίδες της πόλης –ό,τι απόμεινε από την αριθμητική έκρηξη τίτλων στις αρχές της δεκαετίας– συμμορφώθηκαν με τις υποδείξεις του καθεστώτος, σε σημείο που δεν διακρίνονται εύκολα πράξεις αντίστασης ή αντίστοιχες κυρώσεις.

Δεν μπορεί, βέβαια, να θεωρηθεί το σύνολο της αρθρογραφίας προϊόν υπαγόρευσης. Όπως παρατηρεί ο Γιάννης Ζαϊμάκης, σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια διαπιστώνεται μια συνέπεια και συνέχεια του δημόσιου λόγου, ειδικά σε ό,τι αφορά τον καθαρόμο της πόλης από το αντολίτικο παρελθόν και την προβολή των ελληνοπρεπών αξιών¹⁰⁶. Ακόμη, ως πρακτική καθεαυτή, η λογοκρισία δεν φαίνεται να προκαλούσε ιδιαίτερη απέχθεια στους αστούς, δεδομένου ότι η Θάλεια Καλλιγάννη παρουσιάζεται έτοιμη να διεκδικήσει τη χηρεύουσα θέση του λογοκριτή στο Ηράκλειο, μετά από την προτροπή φίλων της¹⁰⁷. Όσο για τον παράνομο τύπο, μαρτυρία υπάρχει για την κυκλοφορία μιας έκδοσης της τοπικής κομμουνιστικής νεολαίας με τον τίτλο *Αυγή*, φύλλα της οποίας δεν εντοπίστηκαν σε όσα αρχεία ερευνήθηκαν¹⁰⁸.

¹⁰³ *Ανόρθωσις*, φ. 5223/22-7-1939.

¹⁰⁴ «Ο κ. Ιωάννης Μεταξάς», *ΝΕφ.*, φ. 2224/18-10-1922.

¹⁰⁵ «Δικτατορία», *Δράσις*, φ. 1239/1-7-1936· «Η δικτατορία», *Δράσις*, φ. 1268/6-8-1936.

¹⁰⁶ Γ. Ζαϊμάκης, «Κρατικός παρεμβατισμός, νεολαία και αθλητισμός στη Μεταξική περίοδο. Η περίπτωση της Ε.Ο.Ν. στο Ηράκλειο», ό.π., 401-402.

¹⁰⁷ Θάλεια Καλλιγάννη, *Ναθαλία, η μεγάλη ένοχη*, ό.π., 128. Στην αμέσως επόμενη σελίδα, η αφηγήτρια δέχεται προειδοποιητικές συστάσεις από την αστυνομία για την αρθρογραφία της.

¹⁰⁸ Α. Πανοπούλου - Κ. Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1936-1941)*, Αθήνα: ΕΜΝΕ 1992, 34.

5.6.2. Επιφυλλίδες και φιλολογικές σελίδες

Ένα από τα πολλά αποτελέσματα δραστικού περιορισμού της επιτρεπτής ύλης (απαγορευόταν π.χ. «οιαδήποτε κρίσις περί του έργου της Κυβερνήσεως, εκτός εάν είναι ευμενής»¹⁰⁹) ήταν να μεγαλώσει ο διαθέσιμος χώρος για προπαγανδιστική αρθρογραφία και πολιτικά ακίνδυνη ύλη. Οι ανάγκες καλύπτονται κατά ένα μέρος με περιγραφές από τις συχνές εκδηλώσεις της Ε.Ο.Ν., και άλλες σειρές του τύπου «Από τας προόδους της επαρχίας», με καταγραφή της αναμόρφωσης που συντελείται σε κωμοπόλεις, χωριά και οικισμούς της Κρήτης. Αλλά όπως συνέβη με την επιβολή της λογοκρισίας κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία (βλ. κεφ. 2.9.2.), οι συνθήκες είναι επίσης ευνοϊκές για την ανώδυνη λογοτεχνία και τα φιλολογικά.

Όχι τυχαία, επί Μεταξά βλέπουμε την ταυτόχρονη δημοσίευση δυο διαφορετικών μυθιστορημάτων στις μέσα σελίδες της ίδιας εφημερίδας (για τη *Δράση* βλ. Παράρτημα 4.2.2.), πολλές φορές μαζί με ένα φιλολογικό σημείωμα στο πρωτοσέλιδο. Και πάλι παρατηρείται η μείξη ελαφράς, κινηματογραφικού τύπου λογοτεχνίας με έργα κλασικά που είδαμε το αμέσως προηγούμενο διάστημα, με προτίμηση στους Γάλλους συγγραφείς. Οι ηθογραφίες του Κονδυλάκη και νεότερων λιγότερο ονομαστών ντόπιων λογοτεχνών βρίσκουν επίσης τη θέση τους, και τα γνωστά από πριν ιστορικά σημειώματα (αναδημοσιεύεται σε συνέχειες το βιβλίο του Μαρινάτου *Ο αρχαίος κρητικός πολιτισμός*). Ο συνολικός χώρος που διατίθεται για τη λογοτεχνία και την πνευματική ζωή κυμαίνεται ανάλογα με τις περιστάσεις. Μειώνεται αισθητά μετά την κήρυξη του πολέμου στην Ευρώπη, με τη διόγκωση της σχετικής αρθρογραφίας, και σχεδόν εξαφανίζεται όταν προκύπτουν δυσκολίες στην προμήθεια δημοσιογραφικού χαρτιού. Έτσι, όταν το Σεπτέμβριο του 1939 τα *Κρητικά Νέα* περιορίζονται σε δισέλιδη έκδοση, διατηρείται μόνο η στήλη «Κρητικός στίχος», ενώ χάνεται ο «εκλεκτός στίχος» λόγιας ποίησης (Πορφύρας, Γκόλφης, Καβάφης κ.ά.). Και όταν επανέρχεται η τετρασέλιδη έκδοση δυο μήνες αργότερα, αρχίζει η δημοσίευση της προδήλως πατριωτικής πολύστιχης σύνθεσης *Η Κριτωτοπούλα* του Μ. Διαλυνά.

Όπωςδήποτε, όμως, η σπουδαιότερη καινοτομία αυτής της περιόδου αφορά στην καθιέρωση ειδικών φιλολογικών σελίδων, κατά το πρότυπο της αθηναϊκής *Καθημερινής* (1934). Έχοντας μελετήσει μεγάλο μέρος του επαρχιακού τύπου, ο Λάμπρος Βαρελάς αποδίδει τον πολλαπλασιασμό τέτοιων σελίδων ανά την επικράτεια

¹⁰⁹ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983, 423.

στη γνωστή συζήτηση για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας, και στους νέους νόμους που θεσπίστηκαν επί Μεταξά¹¹⁰. Στην περίπτωση του Ηρακλείου, φιλολογικές σελίδες φιλοξενούν δυο από τις πέντε εφημερίδες, με υπεύθυνους συντάκτες τον Μανώλη Αποστολίδη (*Δράσις* από φ. 1281/23-08-1936) και τον Μηνά Δημάκη (*Κρητικά Νέα* από φ. 577/07-12-1936). Υπογράφοντας ως προϊστάμενος του Γραφείου Τουρισμού Ηρακλείου (και συνεπώς υπάλληλος του Υπουργείου Τύπου και Τουρισμού), ο Δημάκης δηλώνει καθαρά πως η δική του σελίδα εμφανίζεται με πρωτοβουλία της κυβέρνησης:

Είναι εξαιρετικά σημαντικό και πρέπει να σημειωθεί ιδιαιτέρως, ότι ο κ. Πρόεδρος της Κυβερνήσεως έδωσε το σύνθημα για μια εντονότερη λογοτεχνική κίνηση με την καθιέρωση των εβδομαδιαίων φιλολογικών εκδόσεων των εφημερίδων και με τους τόσον φωτεινούς λόγους που λύουν, τρόπον τινά, το πάντα επίμαχον γλωσσικόν ζήτημα.

Κανείς άλλος πρωθυπουργός έως σήμερα δεν εξεφράσθη με τόσην διαύγεια και οξυδέρκεια για το γλωσσικό μας καθεστώς. Η λογοτεχνία μας βρήκε στο πρόσωπο του κ. Μεταξά τον φωτισμένο Κυβερνήτη που της χρειαζόταν¹¹¹.

Έστω και αν είναι τυπική, η δήλωση αυτή αποκαλύπτει πως, τουλάχιστον από τη μεριά της κυβέρνησης, ένας από τους στόχους ανάλογων σελίδων ήταν η προβολή μιας φιλότεχνης πολιτικής.

Εγκαινιάζοντας τη σελίδα της *Δράσης*, ο Αποστολίδης σημειώνει με ικανοποίηση πως: «μόλις τελευταία αρχίζει να φανερώνεται κάποια συμπάθεια για τη λογοτεχνία και τις καλές τέχνες»¹¹². Αν και τόσο ενθουσιώδεις δηλώσεις σπανίζουν, το γεγονός ότι το όλο εγχείρημα έγινε με την προτροπή και ευλογία του καθεστώτος ίσως εξηγεί κατά ένα μέρος την αμφιταλάντευση του Δημάκη απέναντι στις εξελίξεις αυτά τα χρόνια: ενώ από την εφημερίδα εμφανίζεται να τηρεί αποστάσεις από το καινούργιο και να επαινεί τους εγκεκριμένους από το καθεστώς λογοτέχνες της ανανεωμένης παράδοσης (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο κ.ά.), με τα τελευταία ποιήματα των *Φύλλων Τέχνης* (1937) και το πρώτο εκτενές του δοκίμιο ο ίδιος απομακρύνεται από τη γραφή τους.

¹¹⁰ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 212 κ.ε.

¹¹¹ Μ. Δημάκης, «Τουρισμός και λογοτεχνία», *ΚΝ*, φ. 589/21-12-1936. Πβλ. την ομολογη ενθουσιώδη δήλωση του Πέτρου Χάρη το 1939, στο Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο*, ό.π., 170-171.

Οι φιλομεταξικές αναφορές του Δημάκη απαλείφονται από το δικό του κείμενο κατά την αποσπασματική αναδημοσίευσή του στο βιβλίο *Καζαντζάκης, επιστολές-σχόλια*, ό.π., 51.

¹¹² Απ., «Για τη σελίδα», *Δράσις*, φ. 1281/23-8-1936.

Από τους σημαντικότερους ρόλους των φιλολογικών σελίδων στάθηκε η προβολή των ντόπιων λογοτεχνών και της κρητικής πνευματικής παράδοσης. Απαντούν άρθρα για τον Κορνάρο, τον Κονδυλάκη (αφιέρωμα που συνέπεσε με τις εκδηλώσεις στη Βιάννο) και τον Καζαντζάκη. «Σε κανένα άλλο Έλληνα συγγραφέα δεν έχουν συγκεντρωθεί τόσες κατασταλακτικές δυνάμεις δημιουργίας»¹¹³ υποστηρίζει ο Δημάκης, με αφορμή την έκδοση του ταξιδιωτικού *Ισπανία* (1937). Αναγνωρισμένος μέχρι τότε ως ποιητής και δραματουργός, με τα ταξιδιωτικά του κείμενα ο «πρώτος γραφιάς» της πόλης χτίζει τη φήμη του δυνατού πεζογράφου, που θα του χαρίσει τελικά την παγκόσμια αναγνώριση¹¹⁴. Από το Ηράκλειο παρακολουθούνται επίσης με ενδιαφέρον τα βήματα άλλων λογοτεχνών που έχουν εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα, της Έλλης Δασκαλάκης και του Γιάννη Σφακιανάκη. Θετικά και απολύτως ελεύθερα κρίθηκε η δεύτερη συλλογή διηγημάτων του τελευταίου *Νύχτες χωρίς δημιουργία*, παρά τα όσο υποστήριξε αργότερα για την καταδίωξή του επί Μεταξά και τις απόπειρες των αρχών να σβήσουν κάθε αναφορά στο βιβλίο από τον τύπο της εποχής¹¹⁵.

Στους κατοίκους της πόλης, οι σελίδες παρείχαν χώρο φιλοξενίας δικών τους λογοτεχνημάτων, μεταφράσεων, διαλέξεων και κριτικών κειμένων. Με εξαίρεση κάποια «δημοτικά» (αστικά) τραγούδια που αναδημοσίευσε ο Χ. Πέτρου από χειρόγραφα στο Αρχαιολογικό Μουσείο¹¹⁶, δεν δίνεται βαρύτητα στις λαογραφικές έρευνες, που θα βρουν πιο πρόσφορο βήμα στα περιοδικά. Στα λογοτεχνικά, πάντως, δεν έλειψαν οι επιφυλάξεις για το όργιο πνευματικής δημιουργίας. Ήδη από την αρχή ακούστηκαν διαμαρτυρίες για την ανώφελη, ανεξέλεγκτη παροχή βοήθειας σε πρωτόπειρους, και προτροπές «να λείψουν εκείνες οι ευνοϊκές κριτικές –τα καλά λόγια– είτε γραπτές, είτε προφορικές, για έργα που δεν αξίζουν αυστηρά τον κόπο. Γιατί πρέπει να σημειώσω εδώ πως πολύ βαρύνει το σημερινό χάλι τους διάφορους κριτικούς που σκορπίζουν κολακευτικά λόγια»¹¹⁷. Η εικόνα αυτή δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα όμως, γιατί όσο και αν οι συντάκτες υπεράσπισαν την

¹¹³ Μηνάς Δημάκης, «Νίκου Καζαντζάκη: *Η Ισπανία*», *ΚΝ*, φ. 763/31-5-1937.

¹¹⁴ Για την εξελικτική πορεία βλ. Κώστας Μπουρναζάκης, «Ο Καζαντζάκης και η αναζήτηση της προσωπικής του φωνής», *το Δέντρο*, τχ. 155-156 (Μάιος 2007) 86-95· Νάσος Βαγενάς, «Πεζογράφος ή ποιητής;», *Το Βήμα*, ηλ. έκδοση, 11-11-2007.

¹¹⁵ Μηνάς Δημάκης, «Σφακιανάκης: *Νύχτες χωρίς δημιουργία*», *ΚΝ*, φ. 602/11-1-1937. Σημειώνω άλλη μια (θετική) κριτική επί Μεταξά, του Θαλή Ρηγορίδη στα *Νέα Φύλλα* (1937), βλ. *ΠΛΤ* τομ. Γ'1, 397-398. Πβλ. Γιάννης Σφακιανάκης, *Η κριτική για το λογοτεχνικό έργο...*, ό.π., 47.

¹¹⁶ Χ. Πέτρου-Μεσογείτης, «Κρητικοί στίχοι από παλιό χειρόγραφο», *Δράσις*, φ. 1494/12-5-1937. Πρόκειται για χφ. στη συλλογή του ιατρού και εκκλησιάρχη Ηρακλείου Γεωργίου Νικολετάκη.

¹¹⁷ Στ. Φιοράκης, «Εκός οι βέβηλοι», *ΚΝ*, φ. 589/29-12-1936. Για ανάλογες επικρίσεις από κριτικούς της πρωτεύουσας βλ. Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 136.

ντόπια παραγωγή απέναντι σε επιθέσεις τρίτων (όπως του Παρλαμά), δεν δίστασαν να επισημαίνουν τις κυριότερες αδυναμίες στο έργο συμπολιτών και άλλων. Για παράδειγμα, δεν θεωρήθηκε απαραίτητα προτέρημα η αξιοποίηση του πολυσυζητημένου «τοπικού χρώματος». Κρίνοντας την ποιητική συλλογή *Επαρχιακά*, του Πελοποννήσιου Φώτου Πασχαλινού, ο Δημάκης αναρωτιέται:

Δεν ξέρω γιατί αντιπαθώ εκείνα τα ποιήματα που θέλουν να περιγράψουν το τοπικό χρώμα μιας επαρχίας να πούμε, τους ιδιαίτερους τύπους της κλπ. Όλα εκείνα τα ποιήματα που δεν έχουν άμεση σχέση με ό,τι εσωτερικότερο κλείνει ο δημιουργός τους και που μόνο εξωτερικές σχέσεις τον συνδέουν μ' αυτά. Κι' όταν ακόμα έχουν κάτι να μας πουν αυτά τα ποιήματα, μου φαίνεται πως μένουν έξω από την περιοχή της ποίησης¹¹⁸.

Μια δήλωση που συμβαδίζει και με την ποίηση του ίδιου του Δημάκη, που ως τότε ελάχιστα στηρίχθηκε σε εικόνες του γύρω περιβάλλοντος. Ακόμη και αργότερα, ο τρόπος που αξιοποιεί την τοπική κληρονομιά (Θεοτοκόπουλο, Μινωίτες) δεν σχετίζεται με τη λογική της ποίησης εντοπιότητας.

Αυτονόητη είναι η στήριξη που παρέχουν οι συντάκτες στα περιοδικά της πόλης. Ιδιαίτερα στενή υπήρξε η συνεργασία με τις *Κρητικές Σελίδες*, που προβάλλονται με την κυκλοφορία κάθε νέου τεύχους. Επιπλέον, ένα μέρος των πολυάριθμων βιβλίων που στάλθηκαν για κρίση στο περιοδικό διοχετεύθηκαν στους φιλολογικούς συντάκτες των εφημερίδων. Όσο και αν η παρατηρούμενη κίνηση είναι ικανοποιητική, και κάποτε η επίσημη στήριξη επίσης ενθαρρυντική, η παγερή αδιαφορία του τοπικού κοινού δίνει λαβή για τις συνήθεις μεμψιμοιρίες: «Καμιάς άλλης ελληνικής επαρχίας το κοινό δεν παρουσιάζει τόση έλλειψη πνευματικότητας όση και τις δικής μας», ισχυρίζεται με μια δόση υπερβολής ο Αποστολίδης, καταγράφοντας τις απογοητευτικές πωλήσεις των *Κρητικών Σελίδων*, που «πολλοί το επέστρεψαν από το πρώτο φύλλο, κι' αρκετοί από αυτούς που το κράτησαν αδιαφορούν για την πληρωμή της συνδρομής τους»¹¹⁹. Έτσι, ήδη από το δεύτερο έτος το περιοδικό απειλείται με διακοπή. Παράλληλα, οι συντάκτες παρακολουθούν περιοδικά από όλη τη χώρα, με σχόλια που κάποτε ξαφνιάζουν: παρά τις πολλές επικρίσεις συνεργατών

¹¹⁸ Μηνάς Δημάκης, «Τρεις ποιητικές συλλογές», *ΚΝ*, φ. 896/12-7-1937.

¹¹⁹ Μ. Αποστολίδης, «Μια αλήθεια», *Δράσις*, φ. 1620/13-1-1937.

των *Νέων Φύλλων*, περιγράφονται ως «ένα σοβαρό περιοδικό άξιο πολλής προσοχής»¹²⁰.

Δεν θα μπορούσαν να απέχουν οι φιλολογικές σελίδες από τη διαμάχη πρωτεύουσας-επαρχίας – μάλιστα έχει υποστηριχθεί πως η χρονικά περιορισμένη ζωή τους πανελλαδικά συνδέεται με την κορύφωση της συζήτησης¹²¹. Κατά πρώτον, οι συντάκτες δείχνουν μια διάθεση ανταλλαγής απόψεων με λογοτέχνες και κριτικούς άλλων επαρχιακών πόλεων, φιλοξενώντας συνεργασίες και κρίνοντας την παραγωγή τους (θεωρητικά κείμενα στέλνουν ο Σκαρίμπας από τη Χαλκίδα, ο Τάκης Δόξας από τον Πύργο Ηλείας, κ.ά.). Δεύτερον, παρακολουθώντας τη διαμάχη στα περιοδικά, οι συντάκτες κάποτε νιώθουν την ανάγκη να παρέμβουν. Αποκρούοντας μια επίθεση των αθηναϊκών *Νέων Γραμμάτων* εναντίον του Τρικαλινού Ν. Παππά και των επαρχιωτών λογίων, ο Δημάκης ισχυρίζεται πως «στην επαρχία δεν βρίσκονται μόνο οι διανοούμενοι με τα “γλυκανάλατα και τα ρομαντικά ψευδώνυμα, με την αγραμματοσύνη και την κακομοιριά τους”, μα διαθέτει ένα άπειρο πλήθος από τέτοιους η πόλις στην οποία βρίσκεται ο ίδιος ο κ. διευθυντής»¹²². Γράφοντας σε εφημερίδα που είχε ελάχιστες πιθανότητες να προσεχθεί στην Αθήνα, ο συντάκτης εμφανίζεται μπροστά στο δικό του κοινό να δίνει τη μάχη για την επαρχία απέναντι στους υπερόπτες του κέντρου.

Εκτός από τους πολέμιους της πρωτεύουσας, βήμα δίνεται σε ανθρώπους όπως ο Τάκης Δόξας και ο Πέτρος Ολύμπιος οι οποίοι, όμοια με τους Ηρακλειώτες συντάκτες, ασκούν σκληρή κριτική στους «υπερρεαλιστές» της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας¹²³. Παράλληλα, όμως, απορρίπτονται οι άκρως συντηρητικές, ελληνοκεντρικές θέσεις. Αυστηρά κρίνεται το δοκίμιο του Β. Δεδούση *Ο Ερωτόκριτος του Κορνάρου και η ελληνική ποίηση*, γραμμένο ως αντίδραση εναντίον «του ξενόπληκτου μοντερνισμού που δέρνει τη σύγχρονη λογοτεχνία»¹²⁴. Τόσο ο Άρης Δικταίος και όσο και ο Χανιώτης Σ. Βογιατζάκης (στις *Κρητικές Σελίδες*) απορρίπτουν με τις κριτικές τους μια αισθητική με κριτήρια ιθαγένειας, επισημαίνοντας τις δυτικές

¹²⁰ «Περιοδικά», *ΚΝ*, φ. 885/28-6-1937. Μνημονεύονται επίσης: *Νέα Εστία*, *Νεοελληνικά Σημειώματα*, *Νέα Πνοή*, *Μορφές*, *Το Ξεκίνημα*, *Ελληνική Επιθεώρησης*, *Παλμός*.

¹²¹ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 215.

¹²² «Φιλολογικά σχόλια», *ΚΝ*, φ. 1032/6-9-1937.

¹²³ Τάκης Δόξας, «Σύγχρονες ποιητικές τάσεις», *ΚΝ*, φ. 885/28-6-1937· Πέτρος Ολύμπιος, «Υπάρχει αισθητικό περιεχόμενο στον συρρεαλισμό;» (απόσπασμα μελέτης), *Δράσις*, φ. 1815/16-6-1938.

¹²⁴ Άρης Δικταίος, «Ο Ερωτόκριτος του Κορνάρου και η νέα ελληνική ποίηση», *Δράσις*, φ. 1563/6-8-1937 Βλ. και Σ. Βογιατζάκης «Βασ. Δεδούση: Ο Ερωτόκριτος του Κορνάρου και η ελληνική ποίηση», *ΚΣε*, 2, τχ. 13-14 (1937) 391-393.

επιρροές στο έργο του Κορνάρου και τα πιθανά πρότυπά του, επικαλούμενοι τη διερεύνηση του ζητήματος ήδη από την εποχή της κριτικής έκδοσης Ξανθουδίδη.

Έτσι, μπορεί κανείς να ισχυρισθεί πως η κριτική στις φιλολογικές σελίδες ισορροπεί ανάμεσα σε δυο άκρα, ψηλαφώντας ακόμη για τη μέση οδό, τη νέα φωνή που πρέπει να έρθει. Χαρακτηριστική είναι το σχόλιο του Δημάκη για την προοπτική ανανέωσης:

*Μετά τον Καρυωτάκη, ο Πορφύρας τόσο καθυστερημένα και τόσον επιζήμια ήρθε να αποκτήσει οπαδούς! [...] Όμως τι να πει κανείς για κείνους που θέλουν να ονομάζονται ανανεωτές της ποίησής μας, συγχρονισμένοι, μοντέρνοι, τι παρεξήγηση, να νομίζουν πως γράφουν ποιήματα, ρίχνοντας στο χαρτί μερικές ωραίες λέξεις, χωρίς νόημα!*¹²⁵

Πρόκειται για ένα κείμενο-επίθεση στην ποίηση του Γιώργου Σαραντάρη που, εν πολλοίς, προοικονομεί την απόλυτα θετική γνώμη του Δημάκη για τον Σεφέρη. Και αυτό γιατί για τον Ηρακλειώτη, ο Σεφέρης είναι εκείνος που υπέδειξε πρώτος τη διέξοδο από το ποιητικό τέλμα¹²⁶.

Κατά τρόπο που μας θυμίζει για άλλη μια φορά την παρατήρηση του Χρήστου Λούκου για τη σημασία της ατομικής πρωτοβουλίας στην πνευματική ζωή μικρών τόπων (βλ. κεφ. 3.1.), η τύχη των φιλολογικών σελίδων συνδέθηκε άμεσα με τους δυο συντάκτες τους. Του Δημάκη η σελίδα στα *Κρητικά Νέα* διακόπηκε μετά από 10 μήνες ζωής (με εμφανίσεις σε 14 φύλλα) το Σεπτέμβριο του 1937, τον καιρό του διορισμού του στην Τράπεζα της Ελλάδος. Και η μακροβιότερη προσπάθεια του Αποστολίδη (31 φύλλα) στη *Δράση* σταμάτησε μετά από ασθένεια που οδήγησε στο θάνατό του, τον Ιούλιο του 1938. Η επιχειρούμενη ανασύσταση της σελίδας δυο χρόνια αργότερα σχολιάστηκε με ιδιαίτερη θέρμη, αλλά δεν άντεξε παρά ένα μήνα (άλλες τρεις εμφανίσεις, με πιθανή αφορμή τον εορτασμό της λογοτεχνικής 35ετίας του Γιάννη Μουρέλλου). Έτσι, στο Ηράκλειο όπως και αλλού, η άνθιση της φιλολογικής δραστηριότητας στις επαρχιακές εφημερίδες συνέπεσε με την άνοδο του Μεταξά, και την κορύφωση της συζήτησης για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας.

¹²⁵ Μηνάς Δημάκης, «Μα δεν πρόκειται για ποίηση», *ΚΝ*, φ. 685/21-4-1937.

¹²⁶ Βλ. κεφ. 4.7.2.

5.7. Το περιοδικό *Κρητικές Σελίδες*

5.7.1. Εκδοτικά

Επτάμιση χρόνια μετά το κλείσιμο των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* Ηρακλείου, κάνει την εμφάνιση του το επόμενο συλλογικό λογοτεχνικό περιοδικό αξιώσεων της πόλης, οι *Κρητικές Σελίδες* της τότε εύπορης αστής Θάλειας Καλλιγιάννη. Σύμφωνα με τα όσα καταγράφει η ίδια στο αυτοβιογραφικό αφήγημα *Ναθαλία, η μεγάλη ένοχη*, ανέλαβε προσωπικά το οικονομικό και συντακτικό βάρος του όλου εγχειρήματος ύστερα από τις προτροπές μιας παρέας νεαρών φιλόμουσων, οι οποίοι ζητούσαν ένα βήμα για την προβολή της δουλειάς τους¹²⁷. Δίπλα στην Καλλιγιάννη, σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του περιοδικού θα πρέπει να έπαιξε ο Μηνάς Δημάκης, κρίνοντας από τη συχνότητα και την ποικιλία των συνεργασιών του, και από το γεγονός ότι πολλά χρόνια αργότερα κατείχε ακόμη χειρόγραφα που στάλθηκαν στο περιοδικό¹²⁸. Από τη δική μας ηλεκτρονική αποδελτίωση προκύπτει ότι στον πυρήνα των τακτικότερων συνεργατών (με 10 συνεργασίες και πλέον) εκτός από τους κατοίκους της πόλης ανήκουν οι δυο Χανιώτες Σ. Βογιατζάκης και Ν. Β. Τωμαδάκης. Χάρη στο γεγονός ότι η Καλλιγιάννη γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Χανιά, για πρώτη φορά μετά το νεανικό περιοδικό *Κρητική Ηώς* δημιουργείται ένα περιοδικό παγκρήτιας εμβέλειας από την άποψη όχι μόνο της κυκλοφορίας, αλλά και των συνεργασιών.

Παρότι συστήνεται ως μηνιαία έκδοση, στους τριανταεπτά μήνες ζωής των *Κρητικών Σελίδων* (Φεβρουάριος 1936-Φεβρουάριος 1939) βγήκαν 15 σώματα συνολικά: 3 μονά τεύχη, 5 διπλά, 5 τριπλά και 2 τετραπλά. Η ακανόνιστη κυκλοφορία οφείλεται σε διάφορα αίτια, όχι αποκλειστικά οικονομικής φύσης. Τα τεύχη Ιουλίου-Αυγούστου 1936 και Μάη-Αυγούστου 1937 τυπώθηκαν από τον εκδοτικό οίκο Γκοβόστη στην Αθήνα¹²⁹, καθώς η Καλλιγιάννη βρισκόταν μακριά από την Κρήτη. Παρά τα παράπονα ορισμένων συνδρομητών, η τιμή ανά τεύχος (από 6 δρχ. για τα μονά ως 30 δρχ. για τα τετραπλά) και της ετήσιας συνδρομής (80 έως 120 δρχ.) είναι συγκρίσιμη με άλλα σύγχρονά του λογοτεχνικά περιοδικά. Συχνές είναι οι δημοσιεύσεις στον τοπικό τύπο και στα ίδια τα τεύχη για την απογοητευτική

¹²⁷ Θ. Καλλιγιάννη, *Ναθαλία...*, ό.π., 124.

¹²⁸ Πρόκειται για στίχους από την καζαντζακική *Οδύσεια* (Μ', 1-24), που δημοσιεύονται στην αρχή του πρώτου τεύχους (1936) και –σχεδόν τριάντα χρόνια μετά– σε φωτοαντίγραφο από το χειρόγραφο, στο βιβλίο του Δημάκη *Καζαντζάκης. Επιστολές-Σχόλια*, Αθήνα 1975, 5.

¹²⁹ Ο ίδιος οίκος είχε ήδη αναλάβει το μυθιστόρημα της Καλλιγιάννη *Ελβίρα* (1935), και τίτλους άλλων Ηρακλειωτών (Γ. Καζαντζάκη, Γ. Σφακιανάκη, Ρ. Λεοντίδου κ.ά.).

ανταπόκριση του κοινού, και τον μεγάλο αριθμό απλήρωτων συνδρομών¹³⁰. Άλλες έμμεσες πληροφορίες για την κυκλοφορία των *Κρητικών Σελίδων* δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικές, αφού στη στήλη αλληλογραφίας καταγράφονται μόλις 135 διαφορετικά ονόματα υποψήφιων συνεργατών και συνδρομητών, με πολλές επαναλήψεις: ένας σταθερός αλλά περιορισμένος πυρήνας υποστηρικτών, σίγουρα όχι ικανός να καλύπτει το κόστος έκδοσης.

Η γεωγραφική διασπορά είναι παρόμοια με αυτή που συναντάμε σε προηγούμενα ηρακλειώτικα περιοδικά, καλύπτοντας πόλεις και χωριά της Κρήτης, την Αθήνα και αρκετές πόλεις της ελλαδικής επαρχίας (Αγρίνιο, Πύργος, Τρίκαλα κ.ά.), με μικρό αριθμό συνδρομητών στο εξωτερικό (Παρίσι, Αλεξάνδρεια, Μόναχο, Βουκουρέστι). Πληροφορίες για οργανωμένο δίκτυο διανομής μέσω βιβλιοπωλείων ή αντιπροσώπων δεν βρέθηκαν. Τα έσοδα από τη διαφήμιση θα πρέπει να ήταν περιορισμένα - όπως και στην περίπτωση των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*, οι καταχωρίσεις εμφανίζονται στις πρώτες και τελευταίες σελίδες ορισμένων τευχών. Τη μερίδα του λέοντος κατέχουν οι τράπεζες, και, σε ένδειξη μιας πιο οργανωμένης εκδοτικής αγοράς, οι διαφημίσεις νέων βιβλίων (ιδίως του Γκοβόστη). Μια τελευταία πηγή ενίσχυσης ήταν το κεντρικό κράτος που, όπως είδαμε, χρηματοδότησε το αφιέρωμα στον Κονδυλάκη – λιγότερο θερμά ανταποκρίθηκε ο Δήμος Ηρακλείου στις εκκλήσεις για βοήθεια¹³¹. Προσωποπαγές δημιούργημα όπως ήταν, το τέλος των *Κρητικών Σελίδων* συνδέεται με την οριστική μετεγκατάσταση της εκδότριας από το Ηράκλειο στην Αθήνα.

5.7.2. Στόχοι, πρόγραμμα

Η εμφάνιση των *Κρητικών Σελίδων* ασφαλώς εντάσσεται στο πλαίσιο γενικότερης άνθισης του επαρχιακού τύπου. Κατά την οκταετία 1929-1936 κυκλοφόρησαν λογοτεχνικά περιοδικά σε 23 διαφορετικές πόλεις της περιφέρειας, με πιο παραγωγικά κέντρα τη Θεσσαλονίκη, τη Μυτιλήνη, την Ερμούπολη και την Κρήτη¹³². Ωστόσο, τα μόνα καταγεγραμμένα περιοδικά αυτού του είδους στο νησί αρχές του 1936 ήταν οι αυστηρά προσωπικές εκδόσεις *Το Κάστρο* και τα *Φύλλα Τέχνης*, και τα δυο στο

¹³⁰ Βλ. π.χ. Θάλεια Καλλιγιάννη, «Ας τιμήσουμε όπως πρέπει το έργο του Γιάννη Κονδυλάκη», *Δράσις*, φ. 1811/11-6-1938, όπου καταγράφεται η αδιαφορία των Ηρακλειωτών για το τεύχος-αφιέρωμα στον συντοπίτη λογοτέχνη.

¹³¹ Α. Καρτσάκης, *Λογοτεχνικά περιοδικά του Ηρακλείου*, ό.π., 76.

¹³² Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., Επίμετρο ΠΒ, 264-267. Βλ και σελ. 193 της ίδιας μελέτης για την εκδοτική έκρηξη που σημειώθηκε στην επαρχία τους πρώτους μήνες έκδοσης των *Κρητικών Σελίδων*, με την κυκλοφορία άλλων 11 περιοδικών.

Ηράκλειο. Έτσι, στο προγραμματικό άρθρο η Καλλιγιάννη δηλώνει την πρόθεσή της να καλύπτει όλο το φάσμα της τοπικής κίνησης:

Οι «Κρητικές Σελίδες» θα εκδίδονται κάθε μήνα. Το πρόγραμμά τους είναι: να συγκεντρώσουν όλη την λογοτεχνική και καλλιτεχνική εργασία του τόπου. Να συντελέσουν με την προσπάθειά τους στην πνευματική και κοινωνική πρόοδο του τόπου, δημοσιεύοντας ειδικά άρθρα πάνω στα προβλήματα που απασχολούν σήμερα τον άνθρωπο, γραμμένα από ειδικούς συνεργάτες. Να βοηθήσουν τους νέους που αξίζουν δημοσιεύοντας την εργασία τους και ενθαρρύνοντας γενικά κάθε πνευματική προσπάθεια.

Να δείξουν πως η σημερινή επαρχία είναι διαφορετική από την παλιά, γι' αυτό έχει αξιώσεις μεγαλύτερης προσοχής. Να καταστούν τέλος το κατ' εξοχήν όργανον για την πνευματική μας πρόοδο. Μ' αυτό το πρόγραμμα και με συνείδηση των ευθυνών που αναλαμβάνουν οι «Κρητικές Σελίδες» καλούν όλους εκείνους που επιθυμούν μια πνευματική εξύψωση στο τόπο μας συνοδοιπόρους στο δύσκολο, στο κουραστικό αλλά μεγάλο και ωραίο αυτό έργο¹³³.

Η δέσμευση για την ευρεία συμμετοχή ντόπιων δημιουργών τηρήθηκε και στην πράξη, αφού ο κύκλος Ηρακλειωτών συνεργατών διευρύνεται διαρκώς στα τρία χρόνια ζωής του περιοδικού, ξεκινώντας από τους 12 στο πρώτο τεύχος για να φτάσει τους 47 συνολικά. Θυμίζω τον πολύ μικρότερο αντίστοιχο κύκλο ντόπιων στα *Νεοελληνικά Γράμματα* (13 άτομα), με την τάση αποκλεισμού των νεότερων. Ακόμη και στα τελευταία τεύχη των *Κρητικών Σελίδων* προστίθενται συνεργάτες νεαρής ηλικίας που επρόκειτο να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην πνευματική ζωή της πόλης τα επόμενα χρόνια, όπως ο Μενέλαος Παρλαμάς και ο Στέργιος Σπανάκης. Μαζί με την επιλογή του ονόματος και την πρόσκληση για παγκρήτια συνεργασία, γίνεται φανερό ότι πρόκειται για ένα περιοδικό ιδιαίτερα ανοικτής συντακτικής πολιτικής, που διεκδικεί θέση για το νησί στο δίκτυο περιφερειακής πολιτιστικής κίνησης, και μια φωνή στον διάλογο για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας.

Η συμμετοχή στο παραπάνω δίκτυο τεκμηριώνεται και από τον εντυπωσιακό αριθμό περιφερειακών εκδόσεων με τα οποία ανταλλάσσονται οι *Κρητικές Σελίδες*: από τους 65 διαφορετικούς τίτλους περιοδικών που καταγράφονται και σχολιάζονται, οι 20 και πλέον βγαίνουν στην ελλαδική επαρχία (Θεσσαλονίκη, Ζάκυνθος, Πύργος,

¹³³ Θ. Καλλιγιάννη «Η έκδοσή μας», ΚΣε, 1, 1 (1936) 30.

Μυτιλήνη και αλλού), ενώ άλλοι προέρχονται από την Κύπρο, την Αίγυπτο και άλλα κέντρα ελληνισμού στο εξωτερικό, με ακραίο παράδειγμα το περιοδικό *Πατρίς* του Buenos Aires. Επιπλέον, με το περιοδικό της Καλλιγιάννη συνεργάζονται αρκετοί από τους βασικούς συντελεστές των συγκεκριμένων εντύπων, λογοτέχνες και κριτικοί της ελλαδικής περιφέρειας. Όσον αφορά την εκστρατεία για την αφύπνιση της επαρχίας, που οφείλει πολλά στις πρωτοβουλίες της *Νέας Εστίας*, από το πρώτο τεύχος των *Κρητικών Σελίδων* ο Μηνάς Δημάκης επαινεί την πορεία του αθηναϊκού περιοδικού υπό τη διεύθυνση του Πέτρου Χάρη, ενώ αργότερα αναδημοσιεύεται συγχαρητήρια επιστολή από τον Γ. Ζώρα, ο οποίος εντάσσει τις *Κρητικές Σελίδες* στη γενικότερη προσπάθεια, μαζί με τα *Κυπριακά Γράμματα*, τις *Μακεδονικές Ημέρες* κ.ά..

Παράλληλα, κείμενα της Καλλιγιάννη και των συνεργατών επισημαίνουν τη μακρά παράδοση του Ηρακλείου στα γράμματα, και τα αξιόλογα δείγματα πνευματικής ζωής από το πρόσφατο παρελθόν, προτού ανακύψει το ζήτημα της αφύπνισης σε εθνική κλίμακα¹³⁴. Στη χαρτογράφηση της πνευματικής επαρχίας από τη *Νέα Εστία* συμμετείχε ο Άρης Δικταίος, με κείμενο όπου τόνισε επίσης την διαχρονική προσφορά της πόλης. Κάνοντας τη σύγκριση με τη λογοτεχνική δημιουργία στη Θεσσαλονίκη, την Αλεξάνδρεια και την Κύπρο, διατείνεται πως «Μονάχα το Ηράκλειο της Κρήτης μπορεί να συγκεντρώνει και τα δυο. Ένα παρελθόν που αρχίζει από το 17^ο αιώνα και ένα παρόν»¹³⁵.

Δεδομένου ότι με την επιβολή του μεταξικού καθεστώτος τα περιθώρια για πολιτικές αναλύσεις και συγκρούσεις στενεύουν, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί πως μέρος της φόρτισης κενώνεται στη διαμάχη μεταξύ πρωτεύουσας και επαρχίας γύρω από την ικανότητα η μη της δεύτερης να παράγει αξιόλογο πνευματικό έργο. Θυμίζω πως η συζήτηση τροφοδοτείται και από τον εκδοτικό ανταγωνισμό, με ορισμένους Αθηναίους συντάκτες να προσβλέπουν στην προσέλκυση συνδρομητών από την επαρχία¹³⁶. Έτσι, ενώ στα χρόνια των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* παρακολουθήσαμε έναν ζωνφό διάλογο μεταξύ περιοδικών για την τέχνη και την πολιτική (βλ. κεφ. 3.7.2.), κατά τη διάρκεια κυκλοφορίας των *Κρητικών Σελίδων* το ενδιαφέρον περιστρέφεται περισσότερο γύρω από τις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας.

¹³⁴ Μ.Δ., «Η *Νέα Εστία*», *ΚΣε*, 1, τχ. 1 (1936) 31· «Γράμματα προς τις *Κρητικές Σελίδες*», 1, τχ. 8-10 (1936) 288. Εκτός από το προγραμματικό άρθρο του περιοδικού, βλ. Χ, «Επαρχία και πνευματική ζωή», 1, τχ. 6-7 (1936) 238-240 και «Για το μεγάλο Ξύπνημα», 1, τχ. 8-10 (1936) 286-287.

¹³⁵ Άρης Δικταίος «Η πνευματική ζωή και το Ηράκλειο της Κρήτης», *Νέα Εστία*, τχ. 238 (1936) 1591-1592.

¹³⁶ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 183-187.

Απαντώντας σε σχόλιο των *Νέων Φύλλων* για την «κακόμοιρη και άβουλη επαρχία», η σύνταξη προτρέπει τους αναγνώστες:

*Ν' αφήσουμε τους πρωτευουσιάνους διανοούμενους, όσους τουλάχιστον άρχισαν να κάνουν πνεύμα βρίζοντάς μας, στην ησυχία τους. Αν εκείνοι δεν θέλουν πνευματικά τσιφλίκια (Νεοελλ. Γράμματα) στην επαρχία, εμείς δεν επιθυμήσαμε τίποτα άλλο παρά τα μέσα που διαθέτει η πρωτεύουσα για την μόρφωση εκείνων που επιθυμούν να μορφώνονται πλατύτερα*¹³⁷.

Και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις το κρητικό περιοδικό τονίζει πως η επαρχία κάθε άλλο παρά βρίσκεται σε λήθαργο, ζητώντας παράλληλα να πέσουν οι υψηλοί τόνοι ορισμένων πρωτευουσιάνων. Γρήγορα η σύνταξη αποφασίζει να κλείσει το όλο θέμα, απορρίπτοντας μια σχετική μελέτη από το Ρέθυμνο γιατί: «Για την ώρα εμείς καταφέραμε ν' αλληλοβριστούμε πρωτευουσιάνοι και επαρχιώτες. Ως εκεί φτάνει. Τώρα χρειάζεται μια μικρή... ανακωχή κι' αργότερα βλέπουμε»¹³⁸. Ωστόσο, η Καλλιγιάννη εξακολουθεί να επαινεί κάθε πρωτοβουλία πολιτιστικής αναβάθμισης της επαρχίας και να υποστηρίζει τη διεκδίκηση πόρων για σχετικές δραστηριότητες.

Ο τοπικός προσανατολισμός των *Κρητικών Σελίδων* προκύπτει και από τη συστηματική καταγραφή της πνευματικής κίνησης στη στήλη «Ειδήσεις και σχόλια», στο τέλος κάθε τεύχους. Η πληθώρα ειδήσεων από την πόλη του Ηρακλείου αποτελεί όχι μόνο ένδειξη μιας αυξημένης πολιτιστικής δραστηριότητας, αλλά και της θέλησης για προβολή αυτής εντός και εκτός Κρήτης. Ενδεικτικά, σχεδόν το 40% (63/165) των σημειωμάτων επικαιρότητας αφορούν σε συναυλίες, διαλέξεις, εκθέσεις, νέες εκδόσεις και άλλες ανάλογες εκδηλώσεις στο Ηράκλειο, με αρκετές επιπλέον αναφορές σε Χανιά, Ρέθυμνο και άλλες πόλεις και χωριά του νησιού. Αν εξαιρέσουμε τον τακτικό σχολιασμό των περιοδικών, μόλις 17 ανάλογες ειδήσεις αφορούν στην κίνηση της Αθήνας (αποκαλυπτήρια της προτομής Καμπούρογλου, βράβευση του Παλαμά από το Υπουργείο Παιδείας κ.ά.), και άλλες 7 σε πρόσωπα και πράγματα του εξωτερικού (θάνατος του D'Annunzio, απονομή του Νόμπελ λογοτεχνίας στον O'Neill κ.ά.). Η διαφορά από την ανάλογη στήλη των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* είναι ιδιαίτερα εμφανής.

¹³⁷ ΚΣε, 1, τχ. 11-12 (1936) 340. Στα γενικότερα πλαίσια αυτής της διαμάχης, και των ανισοβαρών σχέσεων κέντρου-περιφέρειας, θα πρέπει να ιδωθεί η διαφωνία του Λευτέρη Αλεξίου με τον Πέτρο Χάρη και τη *Νέα Εστία*, όπως καταγράφεται στο άρθρο «Η *Νέα Εστία* και ο κ. Πέτρος Χάρης», *Το Κάστρο*, τχ. 9 (1938), 32-35.

¹³⁸ Αλληλογραφία προς Γ. Φωτ, Ρέθυμνο, 2, τχ. 13-14 (1937) 399. Σε πανελλήνιο επίπεδο η συζήτηση αρχίζει να ατονεί ένα χρόνο αργότερα, στα μέσα του 1938.

Παρότι το περιοδικό ζητά επίμονα τη συμβολή νεαρών ιδίως Κρητικών, δεν δέχεται άκριτα κάθε συνεργασία. Ήδη από το πρώτο τεύχος, αρκετά από τα σύντομα σημειώματα προς τους αναγνώστες αφορούν την απόρριψη συνεργασίας, ενώ άλλοτε η σύνταξη αισθάνεται την ανάγκη να κατευθύνει τους υποψήφιους συνεργάτες προς συγκεκριμένα είδη, προτρέποντας λ.χ. όσους κατοικούν σε χωριά της ενδοχώρας να ασχοληθούν με την καταγραφή λαογραφικού υλικού. Απορρίπτοντας ως αντιγραφή ένα ποίημα από την Κάνδανο Χανίων, η σύνταξη προσφέρεται να στείλει οδηγίες για τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών¹³⁹.

Αλλά και όταν πρόκειται για λόγια λογοτεχνία, η στενή παρακολούθηση άλλων εντύπων επιτρέπει στη σύνταξη να εκφέρει άποψη για το ποιόν υποψήφιων συνεργασιών, και να απορρίπτει εκείνες που θεωρεί κατώτερες από τις δυνάμεις των συγγραφέων. Έτσι, ο ποιητής Στέφανος Κατσαμπής (συνεργάτης μεταξύ άλλων των *Μακεδονικών Ημερών*) εισπράττει την ακόλουθη αντίδραση σε στίχους του: «Ενώ διαβάζουμε σε άλλα περιοδικά καλή εργασία σας, εκείνη που μας στέλνετε δεν μας ικανοποιεί. Να φταίει τι; Έχουμε όλη την καλή διάθεση να σας φιλοξενήσουμε, αλλά και εσείς να μας στείλετε όσο σας είναι βολετό καλύτερη εργασία»¹⁴⁰. Και πράγματι, σε επόμενα τεύχη γίνονται δεκτές συνεργασίες του ίδιου ποιητή.

Σχετικά με την προσέλκυση συνεργατών από την πρωτεύουσα, ευεργετική στάθηκε οπωσδήποτε η σύμπραξη με τον εκδοτικό οίκο Γκοβόστη, την οποία σημειώσαμε νωρίτερα. Η σχέση μεταξύ οίκου και περιοδικού διαφαίνεται ήδη με τις διαφημίσεις στο τέλος του δεύτερου τεύχους (Μαρτίου 1936), για να κορυφωθεί με την ανάληψη της εκτύπωσης των τευχών 6-7 και 15-18 (Ιουλίου-Αυγούστου 1936 και Μαΐου-Αυγούστου 1937). Αναλαμβάνοντας την εργασία αυτή, ο Γκοβόστης, που είχε προηγουμένως εμπλακεί στην έκδοση των *Πρωτοπόρων* και πλήθος άλλων περιοδικών, προφανώς προσδοκούσε στην καλύτερη προβολή των βιβλίων του στην επαρχία¹⁴¹, ενώ από τη μεριά της η Καλλιγάνη εξασφάλισε μια προσωρινή στέγη για τις *Κρητικές Σελίδες* όσο βρισκόταν στην πρωτεύουσα. Απότοκος της σύμπραξης είναι η εκτενής μελέτη για το νέο πολύστιχο ποίημα του Ρίτσου *Το τραγούδι της αδελφής μου* που υπογράφει ο Βάσος Βαρίκας (τόμ. 2, τχ. 15-18), τότε υπάλληλος του Γκοβόστη με αναγνωρισμένο κριτικό έργο, και μια σημείωση στο ίδιο τεύχος με θέμα «Η γυναίκα

¹³⁹ Αλληλογραφία προς Μάρκο Ξενάκη, Κάνδανο, 2, τχ. 13-14 (1937) 400.

¹⁴⁰ Αλληλογραφία προς Στ. Κατσαμπή, 2, τχ. 13-14 (1937) 400.

¹⁴¹ Για τα αμοιβαία οφέλη τέτοιων συνεργασιών βλ. Βασίλης Τσοκόπουλος, «Περιοδικά και εκδοτικοί οίκοι στο Μεσοπόλεμο», *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, ό.π., 15-21.

στο έργο του Πούσκιν» από την Αθηνά Σαραντίδη, μεταφράστρια έργων ρωσικής λογοτεχνίας στον ίδιο οίκο. Γενικότερα, πάντως, η διαμονή της Καλλιγάννη στην Αθήνα της έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσει και άλλους πνευματικούς ανθρώπους και να διευρύνει τον κύκλο συνεργατών των *Κρητικών Σελίδων* – εκεί της προτάθηκε, μεταξύ άλλων, να ετοιμάσει ένα αφιέρωμα (τόμ. 2, τχ. 19-22) στα λογοτεχνικά 35χρονα του Σωτήρη Σκίπη, κίνηση μάλλον απρόσμενη για τα δεδομένα ενός κρητικού περιοδικού. «Δεν συμφωνούσαν όλοι για την ποιητική του αξία, μα η Ναθαλία έβλεπε την πράξη της σα μια συμφιλίωση της Αθήνας με την πνευματική επαρχία, που συχνά τα λέγανε τσουχερά κείνο τον καιρό»¹⁴², θυμάται η Καλλιγιάννη: βρισκόμαστε πάλι στον αστερισμό της άμιλλας περιφέρειας-κέντρου.

Ένα άλλο ζήτημα που, με τους ελιγμούς του Μεταξά, μοιάζει προσώρας να βαίνει προς επίλυση, είναι το γλωσσικό. Ξεκάθαρη αλλά ανεκτική στάση τηρούν οι *Κρητικές Σελίδες*. Δείχνουν σαφή προτίμηση στη δημοτική, αλλά κατανοούν την εμμονή ορισμένων στην καθαρεύουσα. Επαινώντας την απόφαση του Ζαχ. Παπαντωνίου να μιλήσει στη δημοτική κατά την εκλογή του στην Ακαδημία Αθηνών, η σύνταξη συνεχίζει: «Με λύπη μας λέμε πως αναγκαζόμαστε ν' αφήσουμε μια σχετική ελευθερία πάνω στο ζήτημα τούτο στους συνεργάτες μας, ύστερα από την ομολογία τους πως... συνήθισαν την καθαρεύουσα. Και με το δίκιο τους. Από τα πανεπιστήμια βγήκαν καθαρευουσιάνοι, δεν είναι και τόσο εύκολο να μάθουν τη δημοτική, παρά μόνο αν πραγματικά το θέλουν»¹⁴³.

Στα κείμενα των συνεργατών το γλωσσικό εμφανίζεται κυρίως στην ιστορική του διάσταση, με θετική προβολή του Ψυχάρη και του μαχητικού δημοτικισμού, της στροφής του Κονδυλάκη προς το δημοτικισμό και άλλα ανάλογα παραδείγματα. Αλλά συνοψίζοντας τη σύγχρονή του κατάσταση, ο Κλεών Παράσχος (τχ. 4-6) θα υποστηρίξει πως κυρίαρχο ζήτημα από την εποχή του Μεγάλου Πολέμου είναι το κοινωνικό, όχι το γλωσσικό, όπως καταδεικνύεται και από τη στροφή των περιοδικών *Ο Νουμάς* και τα *Γράμματα Αλεξάνδρειας*. Μπορεί μεν να επικρατεί ένταση ανάμεσα στους λεγόμενους «νεοδημοτικιστές» και τους ψυχαρικούς, αλλά ο αγώνας είναι πλέον «οικογενειακός»¹⁴⁴. Συνολικά, συμπλέοντας με άλλα περιοδικά της εποχής, η σύνταξη

¹⁴² Θ. Καλλιγιάννη, *Ναθαλία...*, ό.π., 157. Και συνεχίζει: «Η Αθήνα δεν έπρεπε να περιφρονεί την επαρχία, γιατί αυτό ήτανε ένας λόγος που πολλοί διανοούμενοι, μόλις μπορούσαν, έφευγαν. Δεν τους έφτανε τάχα μου το ασφυχτικό στενόχωρο περιβάλλον με το στενό του ορίζοντα;».

¹⁴³ «Ο νέος ακαδημαϊκός» και «Η καθαρεύουσα στο περιοδικό μας», *ΚΣε*, 3, τχ. 4-6 (1938) 266.

¹⁴⁴ Αρκετές σελίδες στο συγκεκριμένο τεύχος αφιερώνονται στο γλωσσικό: μετά τη συνεργασία του Παράσχου ακολουθεί ένα κείμενο για τον Ψυχάρη από τον Σταύρο Σκοπετέα, επιμελητή της Βιβλιοθήκης Μπενάκη-Ψυχάρη.

και οι συνεργάτες των *Κρητικών Σελίδων* εκφράζουν μια αισιοδοξία ότι το πρόβλημα μπορεί πλέον να επιλυθεί χωρίς τις ακρότητες του παρελθόντος. Στο ίδιο πνεύμα, η επιλογή της γλώσσας σχολιάζεται κάποτε, αλλά παύει να αποτελεί μείζον κριτήριο στις βιβλιοκρισίες.

Θέλοντας να διατηρήσει ένα κλίμα πολιτισμένης ανταλλαγής απόψεων, η σύνταξη τηρεί ίσες αποστάσεις στις διαφωνίες μεταξύ συνεργατών, προσφέροντας βήμα σε κάθε καλοπροαίρετη φωνή. Όταν δημιουργείται ένταση ανάμεσα στον Γιώργο Βαλέτα και τον Ν. Β. Τωμαδάκη, με τον πρώτο να κατηγορεί τον δεύτερο για λογοκλοπή στις εργασίες του για την επανησιακή λογοτεχνία, η αντίδραση είναι άμεση: «Οι *Κρητικές Σελίδες* δηλώνουν ότι δεν ανακατεύονται στις φιλολογικές διαμάχες των συνεργατών γύρω από το Σολωμικό ζήτημα, ή οποιοδήποτε άλλο μπορεί να προκύψει στο μέλλον. Επιθυμούν να προσφέρουν τις σελίδες των και να υποστηρίξουν γενικά τα γράμματα. Γι' αυτό δεν θα αρνηθούν ποτέ να φιλοξενήσουν εργασίες που δεν θα συμφωνούν με τις απόψεις των»¹⁴⁵. Επιπλέον, αφού το ενδιαφέρον της Καλλιγιάννη για τη φιλολογία είναι ερασιτεχνικό, η ίδια δέχεται χωρίς έπαρση τις παρατηρήσεις των εμπειρότερων για δικές τις αστοχίες. Με τη νηφάλια αυτή στάση και τη μέριμνα για τη συνεργασία ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, η παρουσία και συμβολή των *Κρητικών Σελίδων* κρίνεται θετικά από άλλα σύγχρονά του περιοδικά¹⁴⁶.

5.7.3. Συνεργάτες και συνεργασίες

Τα συγκεντρωτικά στοιχεία για τις *Κρητικές Σελίδες* (Παράρτημα 3.2.) δείχνουν ότι στην επιλογή των συνεργατών οι στόχοι του προγραμματικού άρθρου υλοποιήθηκαν σε σημαντικό βαθμό. Το μέγιστο μέρος της ύλης πράγματι γράφεται από Κρητικούς εντός και εκτός του νησιού, ενώ ειδικά στα δυο αφιερώματα του Σκίπη και του Κονδυλάκη συμμετέχει μεγάλος αριθμός λογοτεχνών της Αθήνας, γεφυρώνοντας το χάσμα ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την επαρχία. Ο περιφερειακός χαρακτήρας του περιοδικού ενισχύεται με τη συχνή παρουσία λογοτεχνών και κριτικών της ελλαδικής επαρχίας, όπως ο Γιώργος Βαλέτας (Μυτιλήνη), ο Τάκης Δόξας (Πύργος Ηλείας), ο Γιάννης Σκαρίμπας (Χαλκίδα), η Ρίτα Μπούμη-Παππά (Τρίκαλα) και άλλων. Στην

¹⁴⁵ «Με λίγα λόγια», *ΚΣε*, 1, τχ. 11-12 (1936) 340. Ιδιαίτερη ένταση δημιούργησε η είδηση ότι η Ακαδημία Αθηνών ανέθεσε στον Τωμαδάκη την κριτική έκδοση των *Απάντων* Σολωμού. Κατά της απόφασης τάχθηκε μεταξύ άλλων και ο Λ. Αλεξίου, με κείμενό του στο *Κάστρο*, τχ. 9 (1938) 3-13.

¹⁴⁶ π.χ. η θετική μνεία στο αφιέρωμα Κονδυλάκη στη στήλη «Περιοδικά κι' εφημερίδες», *Νέα Εστία*, τχ. 279 (1938) 1079.

περίπτωση των δυο τελευταίων, πρόκειται για λογοτέχνες με ανανεωτική διάθεση που ξέφευγαν από τη στερεότυπη εικόνα μιας συντηρητικής, θεματικά περιορισμένης τοπικιστικής γραφής. Συνολικά, δίνεται μια αντιπροσωπευτική εικόνα της σύγχρονης πνευματικής δραστηριότητας στην περιφέρεια, με την κυριαρχία των παλιών εκφραστικών τρόπων δίπλα σε νεοεμφανιζόμενες τάσεις, και την εκ νέου προώθηση της τοπικής ιστορίας και λαογραφίας δίπλα στην ανάπτυξη του κριτικού λόγου. Αποτέλεσμα της ανοιχτής εκδοτικής πολιτικής ήταν να συνεργαστούν 189 διαφορετικά άτομα με το περιοδικό στα τρία χρόνια έκδοσής του.

Στον πυρήνα των συνεργατών από την Κρήτη διακρίνονται δυο ομάδες. Η μία, με ποσοτικά μικρότερη συμμετοχή, αποτελείται από τη συντροφιά των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* Ηρακλείου (Λ. Αλεξίου, Γ. Μουρέλλος, Θ. Σταυράκης κ.ά.) με μέσο όρο ηλικίας τα σαρανταπέντε. Οι συνεργασίες τους κατέχουν συχνά τιμητική θέση στην αρχή των τευχών. Έτσι, το πρώτο τεύχος των *Κρητικών Σελίδων* ανοίγει με ένα γυμνό (σκανδαλώδες για τα τότε δεδομένα της τοπικής κοινωνίας)¹⁴⁷ από τον εξηνταδύαχρονο αγιογράφο και ζωγράφο της πόλης Ευάγγελο Μαρκογιαννάκη. Ακολουθεί ένα απόσπασμα από την *Οδύσεια* του Καζαντζάκη, που θα συνεργαστεί άλλες δυο φορές με το περιοδικό, και δυο ποιήματα του Λευτέρη Αλεξίου. Ο τελευταίος περιορίζεται στη δημοσίευση λίγων ποιημάτων και διαλέξεων προς το ευρύ κοινό, καθώς διοχετεύει τη νέα του παραγωγή (ποιητικές μεταφράσεις, τα *Λυρικά* και πιο εμβριθή κριτικά κείμενα) στο προσωπικό περιοδικό *Το Κάστρο*, που εξακολουθεί να εκδίδεται κατά ακανόνιστα διαστήματα μέχρι το 1938. Από τη μεγαλύτερη αυτή γενιά ηχηρή είναι η απουσία της Γαλάτειας Καζαντζάκη, η οποία διώκεται συστηματικά από το μεταξικό καθεστώς, και από το 1938 χάνει το δικαίωμα να δημοσιεύει ενυπόγραφα κείμενα¹⁴⁸.

Ο πυρήνας της νεώτερης ομάδας Κρητικών αποτελείται από την εκδότρια Θάλεια Καλλιγιάννη, πλαισιωμένη από τον Μηνά Δημάκη (32 συνεργασίες) και τον Χανιώτη φιλόλογο Σόλωνα Βογιατζάκη (13), που αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιοκριτικής. Μαζί με τον Άρη Δικταίο (12), τον φίλο και καθοδηγητή του Βογιατζάκη, Ν. Β. Τωμαδάκη (11), την Κατίνα Παϊζη (10) και τον Πέτρο Στυλίτη (9), έχουν μέσο όρο ηλικίας τα εικοσιπέντε, και καλύπτουν όλο το φάσμα ενδιαφερόντων

¹⁴⁷ Βλ. Θάλεια Καλλιγιάννη, *Ναθαλία...*, ό.π., 126.

¹⁴⁸ *Γαλάτεια Καζαντζάκη: Εργογραφία-βιβλιογραφία*, επιμ. Αγγέλα Καστρινάκη και Ειρήνη Γεργατσούλη, Ρέθυμνο 2012, 31.

του περιοδικού. Δίπλα τους εμφανίζεται μεγάλος αριθμός νέων επίδοξων πεζογράφων και ποιητών του νησιού.

Για πρώτη φορά στην ιστορία των περιοδικών Ηρακλείου, σημαντικότερη συμβολή στη διαμόρφωση της ύλης έχουν οι γυναίκες: οι 27 διαφορετικές φωνές υπογράφουν πάνω από το 25% των συνεργασιών. Πλάι στην αναγνωρισμένες πλέον μορφές της Έλλης Αλεξίου-Δασκαλάκη και της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη, πρόκειται στην πλειοψηφία για δασκάλες που υπηρετούν στην Κρήτη. Μέλη του Μορφωτικού Συλλόγου Γυναικών Ηρακλείου και αρθρογράφοι στον τοπικό τύπο, συμμετέχουν στη λαϊκή επιμόρφωση και την πνευματική δημιουργία. Στις *Κρητικές Σελίδες* δημοσιεύουν λογοτεχνήματα, μεταφράσεις, φιλολογικές μελέτες και ύλη από τα προσωπικά τους λαογραφικά αρχεία, συμβάλλοντας επίσης στην εικονογράφηση των τευχών με πίνακες και τυπογραφικά στολίδια. Σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους (π.χ. το κείμενο του Δ. Καλογερόπουλου για τις «Ελληνίδες γράφουσες» στην *Κρητική Στοά*, βλ. κεφ. 2.7.2.), η συμμετοχή των γυναικών δεν αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερου σχολιασμού από τη σύνταξη ή τους συνεργάτες. Χωρίς να επιχειρηθεί μια συνολική εκτίμηση της προσφοράς τους, τα σχετικά λήμματα στο Παράρτημα 1 δίνουν μια εικόνα των νεοεμφανιζόμενων γυναικών λογοτεχνών στην πόλη¹⁴⁹.

Συγκριτικά με τον προσανατολισμό των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* Ηρακλείου, οι συνεργασίες στις *Κρητικές Σελίδες* παρουσιάζουν πολύ μεγαλύτερη ειδολογική ποικιλία. Σε απόλυτους αριθμούς σελίδων, την πρώτη σε μέγεθος κατηγορία συγκροτούν οι μελέτες και τα συντομότερα σημειώματα, αποτελώντας τη μισή σχεδόν ύλη (46,33%). Δύσκολα θα μπορούσε κανείς ότι υλοποιούν τη φιλόδοξη προγραμματική υπόσχεση για ενασχόληση με «τα προβλήματα που απασχολούν σήμερα τον άνθρωπο». Συχνά αλλά όχι αποκλειστικά, αντικείμενό τους είναι η τοπική ιστορία και πνευματική παράδοση, κατά τρόπο συγκρίσιμο με την παλιότερη *Ιόνιο Ανθολογία* της Μαριέττας και του Σπύρου Μινώτου (1927-1941) και τα *Κυπριακά Γράμματα* (1934-1937). Η συγγένεια των σκοπών προκύπτει τόσο από το περιεχόμενο των τριών περιοδικών όσο και από τα προγραμματικά τους άρθρα, που θέτουν ως

¹⁴⁹ Βλ. επίσης Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*, Αθήνα 2008· Α. Καρτσάκης, *Λογοτεχνικά περιοδικά του Ηρακλείου...*, ό.π., 82. Υπό δημοσίευση βρίσκεται η σχετική εργασία της Βαρβάρας Ρούσσου «Ποιήτριες της Κρήτης στις αρχές του 20ού αι.», ανακοίνωση προς το ΙΒ΄ Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 2011.

βασικό στόχο τη συγκέντρωση και προβολή της πνευματικής ζωής του τόπου τους¹⁵⁰. Έτσι, με εξαίρεση τα έντεκα κείμενα για τον Σκίπη στο σχετικό αφιέρωμα, η πλειονότητα των μελετών στις *Κρητικές Σελίδες* (38 από τις 58) ασχολούνται αποκλειστικά με την ιστορία και τη λογοτεχνία της Κρήτης ή συσχετίζονται με αυτή. Χαρακτηριστικές είναι οι πολλές συνεργασίες του Ν. Β. Τωμαδάκη: μεταξύ άλλων αναδημοσιεύει τις εντυπώσεις του Λασκαράτου από ένα ταξίδι στην Κρήτη το 1845, ανέκδοτη αλληλογραφία του Αλ. Πάλλη με Κρητικούς, μαζί με αναφορές στους γλωσσικούς αγώνες του 1909 σε Χανιά και Ηράκλειο, και εφηβικά ποιήματα του Καρυωτάκη από το περιοδικό *Κρητικός Αστήρ* των Χανίων (1914). Ακόμη και στις μελέτες του για επτανήσιους λογοτέχνες (στους οποίους ο Τωμαδάκης ειδικεύτηκε από την αρχή της σταδιοδρομίας του)¹⁵¹ επικεντρώνεται στην πρόσληψη του *Ερωτόκριτου*.

Τα κείμενα άλλων συνεργατών με άξονα την Κρήτη καλύπτουν την αρχαιολογία, ιστορία και λογοτεχνία του νησιού από τη μινωική μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε η πολυσέλιδη μελέτη του Στέργιου Σπανάκη για την ενετική *loggia* του Ηρακλείου, που κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο, τον καιρό που ξεκίνησαν για πολλοστή φορά οι εργασίες ανοικοδόμησης του μνημείου¹⁵². Σε σύγκριση με τα κείμενα κρητικής ιστορίας-αρχαιολογίας (14) και φιλολογίας (20, πολλές στο αφιέρωμα στον Κονδυλάκη), λίγες είναι οι λαογραφικές μελέτες (4), όπως άλλωστε οι δημοσιεύσεις λαογραφικού υλικού (5), παρά τις συστάσεις προς τους επίδοξους συνεργάτες να επιδοθούν στην καταγραφή υλικού. Ίσως όχι τυχαία, σχεδόν όλες οι σχετικές συνεργασίες δημοσιεύονται πριν από τον Ιούνιο του 1937, οπότε ιδρύεται στην κοντινή Νεάπολη Λασιθίου το περιοδικό *Δρήρος* του Μανώλη Πιτυκάκη, το οποίο έθετε ως κεντρικό στόχο την προώθηση της λαογραφίας.

Ξεφεύγοντας από τα αυστηρά τοπικά πλαίσια, ορισμένες μελέτες στις *Κρητικές Σελίδες* αντανακλούν τα ευρύτερα ενδιαφέροντα και τις ανησυχίες των συνεργατών. Σε αυτά συμπεριλαμβάνεται η ξένη λογοτεχνία, με μελέτες όπου διαφαίνεται μεταξύ άλλων η ευεργετική επίδραση των φορέων πολιτισμικής διπλωματίας στο Ηράκλειο: ο Alexander Steinmetz γράφει για τον Stefan George και τον Goethe, ο εγκατεστημένος πια στην Αθήνα Γιάννης Σφακιανάκης για τον ποιητή της Μαδαγασκάρης Jean-Joseph

¹⁵⁰ Για τους στόχους που θέτουν η *Ιόνιος Ανθολογία* βλ. *ΠΜΤ*, Β', 127, και τα *Κοπριακά Γράμματα*, *ΠΜΤ*, Δ', 63-64.

¹⁵¹ Βλ. π.χ. τις συζητήσεις που πυροδότησαν οι εργασίες του στη *Νέα Εστία*, *ΠΜΤ*, Γ' 1, 30

¹⁵² Θέλοντας να ενισχύσει τις *Κρητικές Σελίδες*, ο συγγραφέας αρνήθηκε να διαθέσει τη μελέτη εμπορικά, προτρέποντας τους ενδιαφερόμενους να αγοράσουν τα σχετικά τεύχη του περιοδικού – βλ. «Ιστορικό κτίριο, καλλιτεχνικό μνημείο», *Ανόρθωσις*, φ. 5175/27-05-1939.

Rabearivelo (με μεταφράσεις), και τον Νομπελίστα του 1936 Eugene O' Neill, και η Θάλεια Καλλιγιάννη για τον Πούσκιν, με αφορμή την εκατονταετηρίδα από το θάνατό του.

Μια άλλη ομάδα κειμένων φανερώνει τους προβληματισμούς ιδίως των νεώτερων γύρω από τις εξελίξεις στην τέχνη, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά πως αυτή την εποχή η Κρήτη βρίσκεται «διχασμένη ανάμεσα σε νεότερικότερες και παραδοσιακότερες τάσεις»¹⁵³. Επιχειρώντας να προσεγγίσει το μοντέρνο στη λογοτεχνία, ο Σφακιανάκης (τόμ. 1, τχ. 8-10) επαναλαμβάνει παλιές δικές του θέσεις για την ανάγκη διαχωρισμού μιας πραγματικά νέας τέχνης από τον καλλιτεχνικό μανιερισμό. Το κείμενο γράφεται την ίδια εποχή που ο ίδιος ως λογοτέχνης πειραματίζεται με τη νέα γραφή – λίγο αργότερα θα επικριθεί για εκζήτηση και υιοθέτηση ενός ψευδεπίγραφου μοντερνισμού στο πολύστιχο ποίημα *Ο μύθος των σταγόνων*, με τον Μηνά Δημάκη να αποφαίνεται σε επόμενο τεύχος των *Κρητικών Σελίδων* πως: «Δεν βρίσκουμε καμία από τις ευτυχείς πραγματώσεις που επέτυχε στα διηγήματά του, η προσπάθεια για τη δημιουργία μιας ποίησης υπερμοντέρνας είναι κουραστικά φανερή και ο τόνος γενικά του ποιήματος δεν πείθει καθόλου, αλλά το αντίθετο, δείχνει υπερβολική επιτήδευση» (τόμ. 3, τχ. 4-6, 252). Στο ίδιο μήκος κύματος, προεκτείνοντας τα όσα υποστήριξε στον φιλολογικό καυγά με λογοτέχνες της πόλης (κεφ. 5.5.), ο Μενέλαος Παρλαμάς (τόμ. 3, τχ. 7-9) απορρίπτει ως ανόητο το δόγμα «Η Τέχνη για την Τέχνη», επιμένοντας στο αίτημα για μια τέχνη απλή, και όχι κατ' ανάγκη μια «υψηλή, καθαρή, άσπιλη, αμόλυντη, και αόρατη παρθένα, που δεν πρέπει να καταδέχεται να σιμώνει τους κοινούς ανθρώπους».

Παράλληλα με αυτές τις επιφυλάξεις για την πορεία της λογοτεχνίας, σε άλλα πιο σύντομα κείμενα επικροτούνται οι επιδόσεις νέων Κρητικών στις εικαστικές και παραστατικές τέχνες. Με ιδιαίτερα θετικό τρόπο προβάλλονται ο γλύπτης Ι. Κανακάκης και ο ειδικευμένος στην αναδυόμενη τέχνη της σκηνογραφίας Γ. Ανεμογιάννης. Αντλώντας έμπνευση από τις εμπειρίες του ως φοιτητής στη Βιέννη, ο τελευταίος υπογράφει κείμενα για την ανάγκη δημιουργίας ενός σύγχρονου θεάτρου στην πόλη, και για τις δυνατότητες και περιορισμούς του έγχρωμου φιλμ (τόμ. 3, τχ. 10-12). Με θεατρική παιδεία και ενημέρωση γύρω από τον κινηματογράφο, ο Ανεμογιάννης εμφανίζεται επιφυλακτικός απέναντι στην χρησιμότητα του χρώματος σε παραγωγές που στηρίζονται στην ηθοποιία και όχι στη δημιουργία εντυπώσεων. Η

¹⁵³ Λ. Βαρελάς, *Η αντιμετώπιση...*, ό.π., 136.

στάση αυτή είναι ενδεικτική του προβληματισμού που διαπνέει πολλές συνεργασίες στις *Κρητικές Σελίδες*: οι καινοτομίες στην τέχνη αντιμετωπίζονται τις περισσότερες φορές με επιφύλαξη.

Κατεξοχήν είδος της εποχής στον χώρο της λογοτεχνίας είναι, βέβαια, το μυθιστόρημα. Από το πρώτο τεύχος του περιοδικού ο Δημάκης χαιρετίζει την πρόοδο που σημειώνεται τα τελευταία χρόνια:

Το μυθιστόρημα είναι το είδος που μπορεί περισσότερο από κάθε άλλο να περιλάβει και να εκφράσει τους πόθους, τις ανησυχίες και τις αναζητήσεις του σύγχρονου ανθρώπου, να μας παρουσιάσει τη ζωή από τις διάφορες πλευρές της και να εξετάσει τα προβλήματα που δημιουργεί η σημερινή κοινωνική πραγματικότητα. Είναι πολύ φυσικό λοιπόν οι περισσότεροι να στραφούν σε μια λογοτεχνική φόρμα που παρουσιάζει τέτοια ευρύτητα και με τη θέρμη και τον ενθουσιασμό που δημιουργεί η ακαλλιέργητη έκταση που ευπρόσδεκτα προσμένει τους πνευματικούς εργάτες¹⁵⁴.

Για τον ποιητή Δημάκη, βέβαια, αυτά γράφονται εν είδει προοιμίου για την υπεράσπιση της τέχνης του, που «θα παραμένει μια εσωτερική πνευματική ανάγκη του ανθρώπου και μια ιδιαίτερη και ζωντανή μορφή τέχνης, που τίποτε δεν μπορεί να την αντικαταστήσει ούτε να της κόψει το δρόμο»¹⁵⁵.

Η ανασφάλεια αυτή για το μέλλον της ποίησης μας θυμίζει ότι και οι καλά ενημερωμένοι στέκονται ακόμα στον ευρύτερο ενθουσιασμό που γεννά η ανανέωση στον χώρο της πεζογραφίας¹⁵⁶. Πέρα όμως από τις θετικές μνείες (αξιολογούνται θετικά το *Αργώ* του Θεοτοκά, το *Eroica* και η προγενέστερη παραγωγή του Κοσμά Πολίτη, *Το χρονικό μιας πολιτείας* του Π. Πρεβελάκη κ.ά.), στις σελίδες του περιοδικού δημοσιεύονται μόλις δυο αποσπάσματα μυθιστορημάτων, που δεν υπογράφονται από συγγραφείς της λεγόμενης νέας λογοτεχνίας: ο πρόλογος από το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* του Καζαντζάκη (τόμ. 1, τχ. 11-12), που θα κυκλοφορήσει ολόκληρο το 1946, και παιδικές αναμνήσεις της Θάλειας Καλλιγιάννη (τόμ. 1, τχ. 7-9), που θα ενταχθούν σε μεγαλύτερο αυτοβιογραφικό έργο το 1962.

Τη μερίδα του λέοντος στα πεζά κατέχει το διήγημα -δημοσιεύονται 36 διηγήματα 24 διαφορετικών συνεργατών, κυρίως από την Κρήτη και την ελλαδική

¹⁵⁴ Μηνάς Δημάκης, «Το βιβλίο», τόμ. 1, τχ. 1 (1936), 27-30.

¹⁵⁵ Στο ίδιο.

¹⁵⁶ Βλ. και Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα...*, ό.π., 172, όπου τονίζεται ότι κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας οι υποσχέσεις ανανέωσης δίνονται κυρίως στην πεζογραφία.

επαρχία. Με ελάχιστες εξαιρέσεις (π.χ. το πεζό του Σκαρίμπα «Η κυρά της αγάπης», τόμ. 1, τχ. 2, γραμμένο το 1930), πρόκειται για κείμενα ρεαλιστικής γραφής, ενώ στους συνεργάτες δεν συμπεριλαμβάνονται συγγραφείς της Αθήνας ή της Θεσσαλονίκης με ανανεωτική διάθεση. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γιάννης Σφακιανάκης, που επέδειξε μια τέτοια διάθεση σε ορισμένα διηγήματα της δεύτερης συλλογής του, *Νύχτες χωρίς δημιουργία* (1936), δημοσιεύει μεταφράσεις και κριτικές μελέτες στο περιοδικό, όχι όμως πεζά.

Πάντως, η συνολική εικόνα της πεζογραφίας στο περιοδικό δεν βρίσκεται σε δυσαρμονία με τις γενικότερες τάσεις στη χώρα, αν δεχθούμε την εκτίμηση της Ελισάβετ Κοτζιά πως αυτή την εποχή, η προσφορά των νεωτεριστών, ιδίως της Θεσσαλονίκης, «δεν αποτελούν παρά νησίδες καλλιέργειας του νεωτερικού λόγου μέσα σε έναν ωκεανό πίστης στις ρεαλιστικές αποτυπώσεις και τις παραδοσιακές καλλιτεχνικές φόρμες»¹⁵⁷.

Στα πεζά παρατηρείται μια μετατόπιση του σκηνικού σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία: τα διηγήματα με φόντο το χωριό (14), την κωμόπολη (9) ή την ύπαιθρο (2) ξεπερνούν κατά πολύ αυτά που εκτυλίσσονται στην Αθήνα, άλλη μεγάλη πόλη ή απροσδιόριστο χώρο (7). Άλλο περιβάλλον είναι η θάλασσα (2, το ένα για το δημοφιλές αυτή την εποχή θέμα των σφουγγαράδων). Η αυξημένη παρουσία του τοπικού χρώματος, με εκτεταμένη χρήση της κρητικής διαλέκτου, μπορεί να αποδοθεί όχι μόνο στη γενικότερα διαπιστωμένη στροφή προς την παράδοση, αλλά και στην άσκηση μιας ανοικτής συντακτικής πολιτικής, που επέτρεπε τη μαζικότερη συμμετοχή των ντόπιων από εκείνη που είδαμε στα *Νεοελληνικά Γράμματα*¹⁵⁸. Σε γενικές γραμμές πρόκειται για το είδος της επαρχιακής λογοτεχνίας που πρόκριναν τόσο ο Μεταξάς όσο και οι λόγιοι του κέντρου. Με την επιφύλαξη ότι οι διηγηματογράφοι των *Κρητικών Σελίδων* επικεντρώνονται σε καταστάσεις και συναισθήματα αρνητικά, τα κείμενά τους εναρμονίζονται με μέρος της συνταγής που πρότεινε ο ίδιος ο δικτάτορας στους Έλληνες λογοτέχνες το 1940:

¹⁵⁷ Ε. Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., 189.

¹⁵⁸ Στην πεζογραφία των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* θυμίζω την πρωτοκαθεδρία του Συριανού διηγηματογράφου Βελισάριου Φρέρη, που για ευνόητους λόγους δεν έκανε συστηματική χρήση της κρητικής διαλέκτου.

*Πρέπει να πάτε όσο μπορείτε πιο κοντά στο λαό που μοχθεί, που χαροπαλεύει και ν' ακούσετε όλη την κλίμακα των συναισθημάτων του, από την ευτυχία ως τη δυστυχία, από το κλάμα ως το γέλιο*¹⁵⁹.

Συνολικά, η εικόνα της ζωής στην ύπαιθρο κάθε άλλο παρά ιδανική προβάλλει – λείπει ολότελα ο τόπος της υγείας και της νεανικής χαράς που απαντά σε περιγραφές εκδρομών της Ε.Ο.Ν. και σε άλλο προπαγανδιστικό υλικό. Μαζί με εγκλήματα τιμής, απεικονίζονται η δύναμη των προλήψεων και η στενότητα αντιλήψεων, εκβιασμοί και ανομολόγητοι έρωτες, η απομόνωση και ο θάνατος.

Μοναδικό δείγμα της παλιάς πεζογραφίας είναι «Το δώρο του γιανίτσαρου» του Κονδυλάκη (αφιέρωμα Κ.), που πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εβδομάς* του Δαμβέργη, με θέμα όχι την ηρωισμό των Χριστιανών, αλλά τη βαρβαρότητα ενός τοπικού αγά. Μόλις ένα διήγημα («ο Καπετάν Στελιανός», τομ. 1, τχ. 6-7) ανακαλεί τους αγώνες ελευθερίας, ενώ δεν έχουμε αναφορές στο ένδοξο παρελθόν της αρχαιότητας και του Βυζαντίου, όπως π.χ. στα μυθιστορήματα του περιοδικού *Νεολαία*. Λείπουν επίσης οι λυρικές περιγραφές της υπαίθρου και οι εύθυμες ηθογραφίες του τύπου που καλλιέργησαν τα προηγούμενα χρόνια ο Γιώργος Μαράντης και ο Αριστοτέλης Γραμματικάκης – είδαμε όμως το γραπτό *νάκλι* και άλλα χιουμοριστικά να δημοσιεύονται συχνά στις εφημερίδες.

Στα αστικά διηγήματα η θεματολογία δεν έχει αλλάξει σημαντικά από την προηγούμενη δεκαετία. Σε συνεργασίες Κρητικών και μη προβάλλουν ξανά η ασθένεια και η ανέχεια, ο αλκοολισμός και ο χώρος του πορνείου, αυτή τη φορά με ρητή αναφορά στο Ηράκλειο. Ο πολιτικά ευαίσθητος χώρος της φυλακής εμφανίζεται τρεις φορές, όλες πριν από την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά: ο Γιάννης Μουρέλλος αξιοποιεί αναμνήσεις από τον εγκλεισμό του στις φυλακές Χανίων τον καιρό της κυβέρνησης Γούναρη, και ο Στέφανος Δάφνης περιγράφει τους τελευταίους μήνες ενός λήσταρχου στο Παλαμήδι. Μια ιδιαίτερη κατηγορία συνιστούν τα αυτοβιογραφικής έμπνευσης σχολικά διηγήματα με έμφαση στις κοινωνικές ανισότητες, είδος στο οποίο πρωτοπόρησε η Έλλη Δασκαλάκη. Δίπλα σε ένα δείγμα από την ίδια (μοναδική της συνεργασία), βρίσκουμε τη Θάλεια Καλλιγάννη και δασκάλες του νησιού να περιγράφουν οικονομικά και άλλα εμπόδια στη μάθηση, και ακόμη τις δυσκολίες προσαρμογής των νεαρών γυναικών στη ζωή μετά το σχολείο, χωρίς την προοπτική

¹⁵⁹ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τόμ. 2, 1939-1941, Αθήνα 1969, 305. Η παραπομπή από το Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, ό.π., 147.

των ανώτερων σπουδών. Είτε τοποθετείται στο χωριό είτε στην πόλη, πρόκειται κατά μέγιστο μέρος για μια κοινωνική πεζογραφία σε σύγχρονο περιβάλλον, χωρίς όμως ανατρεπτικά μηνύματα ή έκδηλα πολιτικούς προβληματισμούς.

Από ποσοτικής άποψης, την τρίτη θέση στο περιοδικό μετά τις μελέτες και την πεζογραφία κατέχει η ποίηση. Όμοια με τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, σταδιακά μειώνεται ο αριθμός ποιημάτων ανά τεύχος, ίσως γιατί στερεύει η δεξαμενή αδημοσίευτης εργασίας από τους ντόπιους. Και εδώ, όπως και σε άλλα περιοδικά ανοιχτής συντακτικής πολιτικής που δεν προωθούν συνειδητά συγκεκριμένες τάσεις –άλλο παράδειγμα είναι τα *Νεοελληνικά Γράμματα* της Αθήνας– το παραδοσιακό κυριαρχεί δίπλα στο νέο¹⁶⁰. Από αυτή την άποψη, οι *Κρητικές Σελίδες* είναι ένα περιοδικό της «μεσοπολεμικής γενιάς», όπου συνυπάρχουν οι ήχοι της δεκαετίας του 1920 μαζί με λίγα δείγματα της νέας ποίησης. Κορυφαία μορφή της μιας ομάδας ο μέντορας του Δημάκη Τέλλος Άγρας, του οποίου το ποίημα «Άκου τις φωνές...» δημοσιεύεται στην τιμητική πρώτη θέση (τόμ. 1, τχ. 3-4). Στους εκτός Κρήτης νεωτεριστές ανήκει ο Γιώργος Σαραντάρης, που εμφανίζεται με τέσσερα ποιήματα στο προτελευταίο τεύχος του περιοδικού (τόμ. 3, τχ. 7-9)¹⁶¹.

Συγκριτικά με τα προηγούμενα περιοδικά της πόλης, σημειώνω την απομάκρυνση από το μορφικά αυστηρό σονέτο (επιμένουν όμως οι Λ. Αλεξίου και Θ. Σταυράκης), και την παρουσία μιας ευάριθμης ομάδας νέων που θα γράψουν το μέγιστο μέρος της ποίησης τους μεταπολεμικά, σε ελεύθερο στίχο (Ρίτα Μπούμη-Παπά, Μηνάς Δημάκης, Νικηφόρος Βρεττάκος, Άρης Δικταίος κ.ά.), αλλά που παρουσιάζονται εδώ ακόμα στο μεταίχμιο. Έτσι, προδημοσιεύονται (τόμ. 1, τχ. 6-7) στίχοι του Βρεττάκου από την ελευθερόστιχη *Επιστολή του κύκνου* (Γκοβόστης, 1937), ενώ σε επόμενο τεύχος του περιοδικού κατακρίνεται ως ξεπερασμένο το ποίημα του ίδιου *Το ταξίδι του Αρχαγγέλου* (1938). «Α! όχι, όχι! ο κ. Βρεττάκος δεν εχρησιμοποίησε τούτη τη φορά όπως έπρεπε τα εξαιρετικά ποιητικά προσόντα που διαθέτει. Είναι ένας από τους τέσσερις-πέντε καλύτερους νέους ποιητές μια κι' έχει παρουσιάσει αξιόλογη εργασία, αλλά, με το νέο του ποίημα έκανε ένα βήμα προς τα

¹⁶⁰ Για την ποίηση στα *Νεοελληνικά Γράμματα* της Αθήνας, βλ. *ΠΛΓ* (τομ. Γ'1), 238. Με το συγκεκριμένο περιοδικό συνεργάστηκε μεγάλος αριθμός νέων από το Ηράκλειο (βλ. εδώ Παράρτημα 3.3, α/α 35).

¹⁶¹ Πρόκειται για την πρώτη δημοσίευση των συγκεκριμένων ποιημάτων, από έναν ποιητή που συνεργαζόταν με εντυπωσιακά ευρεία ποικιλία περιοδικών της Αθήνας και της επαρχίας. Βλ. Σ. Σκοπετέα (επιμ.), *Γιώργος Σαραντάρης Έργα*, τόμ. 1, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη 2001, σελ. λ' της εισαγωγής και 80-82.

πίσω»¹⁶², αποφαινεται ο Μηνάς Δημάκης. Ας σημειωθεί ότι ο ίδιος δημοσιεύει μόλις τρία ποιήματα παραδοσιακής μετρικής στις *Κρητικές Σελίδες*, κάνοντας το άνοιγμα προς τον ελεύθερο στίχο μέσα από το τελευταίο τεύχος των *Φύλλων Τέχνης*. Και ο ακόμη νεότερος Άρης Δικταίος παρουσιάζεται στο περιοδικό της Καλλιγιάννη με αντιπροσωπευτικές αναδημοσιεύσεις της μέχρι τότε διαδρομής του, ξεκινώντας από την «ποίηση θαλάμου» στις *Δώδεκα εφιαλτικές βινιέτες* (1936):

Ο ΜΑΥΡΟΣ ΒΑΛΤΟΣ

*Με γέννησαν φθινόπωρο, σε κάμαρα στενή
Σ' ένα νησί που στάθηκεν η αιώνια φυλακή μου.
Έτσι, όπως τότε, αδιάκοπα στη στέγη αυτή θρηνεί
Πάνω η βροχή μονότονη και κάτωθ' η οίμωγή μου...
Πάνω στ' αγκάθια η σελήνη
Μετράει τις μέρες του αισθήματος*¹⁶³

Και φτάνοντας μέχρι τους πειραματισμούς με τον κλωντελικό στίχο που επιχειρεί τον με τον *Αντιφατικό άνθρωπο* (1938):

- *Είχα ένα φίλο, που συχνά μούλεγε: Πρίγκιψ, πότε την τύχη θα ζητήσουμε κοντά στον Κοτ ντ' Αζύρ τις πλούσιες κυρίες;*
- *Θυμάμαι! Εγώ καιγόμουν τότε για τους Αμερικάνους του Ορενόκο, του Μπουριτάν και γι' άλλες περίεργες ιστορίες...*¹⁶⁴

Με την πολύστιχη *Αγνεία: Το τραγούδι της εφηβικότητας* (1938) ο Δικταίος θα συνεχίσει τα νεανικά γυμνάσματα, με μεγάλη ποικιλία ποιητικών μορφών (βιλανέλλα, τριολέττο, ροντώ, σονέτο κ.ά.). Παράλληλα, όμως, επιλέγει το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* της Αθήνας (τχ. 96) για να δημοσιεύσει το «Βιογραφικό σχέδιο», το πρώτο του ποίημα σε ελεύθερο στίχο.

Στους λιγότερο γνωστούς ποιητές της πόλης, ας σημειωθεί η μεταφορά νέων ήχων – οι στίχοι του νεαρού Μήτσου Καραμπίνη είναι φανερά επηρεασμένοι από την ποιητική γλώσσα των «γαλάζιων πόντων» που εισήγαγε ο Νίκος Καββαδίας με τη συλλογή *Μαραμπού* (1933):

¹⁶² «Η κριτική του βιβλίου», τόμ. 3, τχ. 4-6, 252-253. Για την χαρακτηριστική της εποχής παλινδρόμηση του Βρεττάκου βλ. Α. Αργυρίου, *ΙΕΑ*, τόμ. 2, 848.

¹⁶³ Τόμ. 1, τχ. 5, 154-155. Από τα πολλά παρόμοια δείγματα βλ. ενδεικτικά το ποίημα του Πέτρου Στυλίου «Θλίψη» στην προηγούμενη σελίδα, και την επιλογή που παρουσιάζει ο Α. Καρτσάκης, *Λογοτεχνικά περιοδικά...*, ό.π., 83-94, όπου τονίζεται η κυριαρχία του μικρού λυρικού ποιήματος.

¹⁶⁴ Τόμ. 2, τχ. 23-24, 660.

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΦΙΛΟΥ ΜΟΥ

*Πολύ σιμά καθόμασταν από μικρά παιδιά
Σε συνοικία ερημική κοντά στην παραλία·
ώρες πολλές κοιτάζαμεν απ' την ξανθή αμμουδιά
να χάνονται στους φωτεινούς ορίζοντες τα πλοία¹⁶⁵.*

Στη συνέχεια ο φίλος πεθαίνει, πραγματοποιώντας έστω το ταξίδι προς «τις ακτές του αγνώστου», ενώ ο αφηγητής μένει καθηλωμένος στο σκοτεινό του γραφείο – ούτε εδώ λοιπόν ξεφεύγουμε από τον εγκλεισμό της δεκαετίας του 1920.

Η μεταβατική αυτή κατάσταση στην ποίηση επόμενο ήταν να προκαλεί τον προβληματισμό της κριτικής. Ο Δημάκης επαναλαμβάνει το πάγιο αίτημά του για μια ποίηση μακριά από εξωτερικά ερεθίσματα. Με αυτό το κριτήριο απορρίπτει τη φυσιολατρική συλλογή *Προίμια και χορικά*: «Σε πολύ λίγα τραγούδια ο κ. Παπαδημητρίου μας λέει κάτι από τον εσώτερο εαυτό του»¹⁶⁶. Απεναντίας, χαιρετίζει τη νέα στροφή που σημειώνει ο Λευτέρης Αλεξίου με τα *Λυρικά*, καταλήγοντας με τόνο δραματικό πως:

*Μόνον όσοι νιώθουν πως μπορούν να ξεσκίσουν την καρδιά τους και να μας
δείξουν τις πληγές τους, μόνον όσοι μπορούν να εκφράσουν τα μεγάλα
ανθρώπινα πάθη, μόνον όσοι νιώθουν την ψυχή τους να πλημμυρίζει σαν
ένας ηλεκτρικός συσσωρευτής ας συνεχίσουν να γράφουν, οι άλλοι δεν θα
μπορέσουν να συγκινήσουν. Η ποίηση πρέπει να γράφεται πια με το αίμα¹⁶⁷.*

Με άλλες αφορμές, ο Σόλων Βογιατζάκης και ο Πέτρος Στυλίτης κατακρίνουν την (κατανοητή όσο και επιζήμια στους νέους) επιρροή του Καβάφη και του Καρυωτάκη, και, ακολουθώντας το γενικότερο κάλεσμα αυτή την εποχή για την οριστική απομάκρυνση από την ατμόσφαιρα της δεκαετίας του 1920, δηλώνουν πως τους ενοχλεί «ο ίδιος τόνος της αδικαιολόγητης εκείνης απαισιοδοξίας, που δεν πηγάζει από βαθύτερες διανοητικές ανησυχίες, αλλά ξεκινά από μια στιγμιαία, επιφανειακή και αφιλοσόφητη ενατένιση της ζωής»¹⁶⁸.

Όσον αφορά στη μορφή της ποίησης, επαινείται η επιδέξια χρήση του ελεύθερου στίχου (στη συλλογή *Σφυγμοί της σιγής μου* της Ρίτας Μπούμη-Παππά και

¹⁶⁵ Τόμ. 2, τχ. 15-18 (1937), 420. Παρόμοιο περιεχόμενο έχει το μοναδικό πεζό του Μηνά Δημάκη στο περιοδικό, «Η φυγή», τόμ. 1, τχ. 1 (1936) 6-8.

¹⁶⁶ «Νίκου Δ. Παπαδημητρίου: *Προίμια και χορικά*», τόμ. 1, τχ. 3-4 (1936) 130.

¹⁶⁷ «Τα *Λυρικά* του Λευτέρη Αλεξίου», τόμ. 1, τχ. 6-7 (1936) 192-196. Βλ. και τις παρατηρήσεις του Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής...», ό.π.,

¹⁶⁸ Πέτρος Στυλίτης, «Γιάννη Παπαγιάννη: *Νοσταλγικά σχέδια*», τομ. 2, τχ. 23-24 (1938) 691. Πβλ. Σόλων Βογιατζάκης, «Φώτου Πασχαλινού: *Επαρχιακά*», 2, τχ. 15-18 (1937) 470-471.

στα *Ποιήματα* του Α. Ι. Μάρταλη), αλλά επικρίνεται η θεωρούμενη επιτήδευση. Την πλέον σφοδρή κριτική ασκεί ο Βογιατζάκης στο *Ουλαλούμ* του Σκαρίμπα:

Αν δεν ήταν τ' όνομά του στην πρώτη σελίδα και το σκίτσο του στην τρίτη, θα παίρναμε τ' άθλια αυτά κατασκευάσματα για μίαν απόπειρα μαθητή, το πολύ των πρώτων γυμνασιακών τάξεων, που, αντί να ξοδεύει τη ζωτικότητά του στο παιχνίδι, βάλθηκε να μουντζουρώνει χαρτιά φτιάχνοντας στίχους¹⁶⁹.

Αυτά σε αντιδιαστολή με το καλοπροαίρετο, μετρημένο ύφος της κριτικής Αποστολίδη για το ίδιο βιβλίο στην τοπική εφημερίδα *Δράσις* (βλ. κεφ. 4.5.3.), γραμμένη στα πλαίσια της αλληλεγγύης μεταξύ επαρχιωτών λογοτεχνών.

Ολοκληρώνοντας αυτή την αναφορά στην ποίηση, σημειώνω ότι σε αντίθεση με την πεζογραφία, όπου είδαμε να κρίνονται αναγνωρισμένα ως σήμερα μυθιστορήματα της νέας λογοτεχνίας, στις *Κρητικές Σελίδες* δεν απαντούν αναφορές στις συλλογές και συνθέσεις που σήμερα θεωρούνται σταθμοί στην εξέλιξη της νεοελληνικής ποίησης (*Υψικάμινος*, *Μυθιστόρημα*, πρώτα ποιήματα Ελύτη) – όπως και στο κέντρο, όπου επικρατεί η αμηχανία μπροστά στο καινούργιο¹⁷⁰, μόνο εκ των υστέρων αναδεικνύονται τα κείμενα που συγκροτούν την τομή του 1935. Τεκμήρια της καταλυτικής συνεισφοράς του Σεφέρη θα δούμε στην μετά το 1936 ποιητική παραγωγή και κριτικό λόγο του Δημάκη, όχι όμως στο περιοδικό της Καλλιγιάννη.

Η πλούσια εικονογράφηση του περιοδικού στηρίζεται στην ντόπια παράδοση, αξιοποιώντας τις δημιουργικές ικανότητες καλλιτεχνών και καθηγητών ζωγραφικής της πόλης, σε πλήρη αρμονία με το ευρύτερο αίτημα προβολής μιας καθαρά ελληνικής τέχνης. Ο σχετικά μεγάλος χώρος που καταλαμβάνουν τα εικαστικά οφείλεται και στη δημοσίευση πλήθους προσωπογραφιών, φωτογραφιών και σχεδίων μαζί με τις μελέτες. Ενδιαφέρουσα αποβαίνει η σύγκριση με την *Κρητική Στοά* των αρχών του αιώνα, εποχή ραγδαίου εξευρωπαϊσμού στο Ηράκλειο, όπου είδαμε να αναπαράγονται πίνακες ακαδημαϊκών ζωγράφων της Ευρώπης (κεφ. 2.7.2.).

Τα μινωικής έμπνευσης σχέδια στα εξώφυλλα και τα τυπογραφικά στολίδια των *Κρητικών Σελίδων* αντιγράφηκαν από αρχαιολογικά ευρήματα, ύστερα από πρόταση του Σπύρου Μαρινάτου – σε μια δική του συνεργασία, ο ίδιος εμφανίζεται να προωθεί τη θετική σύνδεση του μινωικού κόσμου με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, διαδικασία που ενισχύεται ακόμη περισσότερο με την υιοθέτηση μινωικών συμβόλων από το

¹⁶⁹ Σόλων Βογιατζάκης, «Γιάννη Σκαρίμπα: *Ουλαλούμ*», 1, τχ. 11-12 (1936) 333-334.

¹⁷⁰ Ε. Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική...*, ό.π., 159-173, Α. Αργυρίου, *ΙΕΛ*, τόμ. 1, 780.

μεταξικό καθεστώς. Απορρίπτοντας κατηγορηματικά μια υποτιμητική, κατά την άποψή του, θεωρία Ολλανδού ακαδημαϊκού για τη γέννηση της μινωικής τέχνης, ο Μαρινάτος ισχυρίζεται μεταξύ άλλων πως οι Μινωίτες «εξεπολίτισαν την τέως βάρβαρον Ελλάδα», ενώ οι αρχαίοι «εθεωρούσαν την Κρήτη ως πηγή παντός πνευματικού και ηθικού αγαθού των»¹⁷¹. Αυτή η απόπειρα ανθρώπων πολύ κοντά στο καθεστώς να εντάξουν τον μινωικό πολιτισμό στην ιστορική συνέχεια ενδεχομένως να λειτούργησε ανασταλτικά στην αξιοποίηση της Κνωσού από τη μη προπαγανδιστική λογοτεχνία, τουλάχιστον μέχρι την επισράτευση μιας νέας, πιο υπαινικτικής ποιητικής γλώσσας προς το τέλος της δεκαετίας του 1930.

Πάντως, όπως και στην περίπτωση της μεταγενέστερης λογοτεχνικής παραγωγής που επμνέεται από τον κόσμο των «Μινωιτών», η εικονογράφηση των *Κρητικών Σελίδων* προσθέτει τοπικό χρώμα στο περιοδικό, χωρίς όμως να αντιστρατεύεται την έννοια της εθνικής ενότητας. Με την αναπαραγωγή έργων του επίσης Κρητικού αγιογράφου Μ. Δαμασκηνού («Η Θεία Λειτουργία», τόμ. 1, τχ. 3-4), και του πολυσυζητημένου για την ελληνικότητά του Θεοτοκόπουλου («Η αγία Μαγδαληνή», τόμ. 2, τχ. 19-22), δίπλα σε απεικονίσεις της παραδοσιακής ζωής χωρίς συγκεκριμένη τοπική αναφορά («Στον αργαλειό» και «Στο λύχνο» τόμ. 2, τχ. 23-24), τα μινωικά σχέδια και η εικονογράφηση στο σύνολό της θα μπορούσαν να θεωρηθούν τεκμήρια αυθεντικότητας στη διεκδίκηση των πιο στενών δεσμών με το συλλογικό εθνικό παρελθόν, κατά τρόπο ανάλογο με τη λειτουργία της λαογραφίας¹⁷².

Αναφέρθηκαν ήδη οι κύριες κατευθύνσεις της κριτικής στο περιοδικό – έπαινος για την εξέλιξη της πεζογραφίας, δισταγμοί για την κατεύθυνση της ποίησης, καταδίκη της θεωρούμενης επιτήδευσης στο όνομα της πρωτοπορίας. Σε σύγκριση με τον Δημάκη και τους φιλόλογους Βογιατζάκη και Τωμαδάκη, μια πιο επιφανειακή, δημοσιογραφικού τύπου κριτική ασκεί στα σημειώματά της η Καλλιγιάννη, δίνοντας τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των βιβλίων και μια περίληψη της πλοκής, χωρίς ιδιαίτερη εμβάθυνση¹⁷³.

Απηχώντας την εκδοτική δραστηριότητα στην πόλη, και γενικότερες τάσεις αν κρίνουμε από τα βιβλία που στάλθηκαν από την Ελλάδα και το εξωτερικό για

¹⁷¹ Σπ. Μαρινάτος, «Μια νέα θεωρία περί της φύσεως του μινωικού πολιτισμού», 1, τχ. 3-4, 83-84. Για την πρόταση αξιοποίησης της μινωικής τέχνης στην εικονογράφηση του περιοδικού βλ. την αυτοβιογραφική αφήγηση της Θάλειας Καλλιγιάννη *Ναθαλία...*, ό.π., 125.

¹⁷² Βλ. Michael Herzfeld, «Localism and the Logic of Nationalistic Folklore: Cretan Reflections», *Comparative Studies in History and Society*, τόμ. 45, τχ. 2 (2003) 285.

¹⁷³ Βλ. π.χ. το σημείωμα της Καλλιγιάννη «Παναγιώτη Κατηφόρη: *Σίφουνες και αλκωνίδες*», ΚΣε 3, τχ. 4-6, 254-255.

αξιολόγηση, οι ποιητικές συλλογές (υποβλήθηκαν 83 και κρίθηκαν 24) ξεπερνούν κατά πολύ τις συλλογές διηγημάτων και τα μυθιστορήματα (39/9), ενώ στα άλλα είδη συγκαταλέγονται φιλολογικές και ιστορικές μελέτες (49/7) και ταξιδιωτικά (4/3). Οι κριτικοί δεν ασχολούνται συστηματικά με το θέατρο (12/1, κρίθηκε μόνο *Ο Πύργος της Βαβέλ* του Γλαύκου Αλιθέρση). Αν και δε λείπουν οι χαριστικές κριτικές για τους ντόπιους, στην πλειοψηφία πρόκειται για έργα μη Κρητών που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, κρίνονται με ήπιο, θετικό τρόπο.

Από τον υπέρογκο αριθμό περιοδικών με τα οποία έγινε ανταλλαγή (65 τίτλοι), ως σημειωθεί η θετική αποτίμηση του εκδοτικού οργανισμού στην περιφέρεια και η μάλλον δύσκολη σχέση με τα *Νέα Φύλλα*, που εγκαλείται δυο φορές για τον πόλεμο κατά της «κακομοίρας της επαρχίας» (τόμ. 1, τχ. 11-12 και τόμ. 2, τχ. 13-14). Απεναντίας, *Τα Νέα Γράμματα*, φορέας της νέας ποίησης, αποσπά έπαινο ως «ένα διαφορετικό περιοδικό από την *Νέα Εστία*, αλλά πολύ καλό στο είδος του». Αυτονόητη είναι η στήριξη των νέων κρητικών περιοδικών *Δρήρος* (1937-1941) και *Επετηρίς της Ενώσεως Καλλιτεχνών Λογοτεχνών Χανίων* (μόλις ένα τεύχος το 1937, με την υποστήριξη του καθεστώτος). Χαρακτηριστικό της έλλειψης χειραγώγησης ή χονδροειδών παρεμβάσεων είναι απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στα περιοδικά *Το Νέον Κράτος* και *Νεολαία*.

Σε σχέση με τα προηγούμενα περιοδικά του Ηρακλείου, οι μεταφράσεις καταλαμβάνουν μικρό μόνο μέρος των *Κρητικών Σελίδων* (5,35% της συνολικής ύλης), επιβεβαιώνοντας τον τοπικό τους προσανατολισμό. Τον πρώτο λόγο έχει η ποίηση: την τακτική του συνεργασία με το περιοδικό εγκαινιάζει ο Ν. Τωμαδάκης με μια μετάφραση του σολωμικού ιταλικού επιγράμματος «στην Αλίκη Ουάρδ», ενώ στα επόμενα τεύχη αποδίδονται από άλλους συνεργάτες στίχοι των πλέον δημοφιλών και πολυμεταφρασμένων στα ελληνικά λογοτεχνικά περιοδικά Comtesse de Noailles (μτφ. Γ. Σφακιανάκης), Baudelaire (Άρης Δικταίος), Mallarmé (Μ. Δημάκης) και Maeterlinck (Μ. Στασινόπουλος). Οι Francis Jammes και André Fontanais ελκύουν το ενδιαφέρον του Μηνά Δημάκη, σε μια επιλογή ποιημάτων από την ίδια ανθολογία όπου ανατρέχει προκειμένου να τεκμηριώσει τις οφειλές των Ελλήνων «τελευταίων της παράδοσης» στη γαλλική ποίηση. Στίχοι του Shelley και του Whitman αποδίδει ο Κώστας Παπαδάκης, σύζυγος της Σοφίας Μαυροειδή με πλούσιο μεταφραστικό έργο από τα αγγλικά, ενώ τις άγνωστες Αμερικανίδες φυσιολάτρες ποιήτριες Ina Coolbrith (1841-1928) και Marguerite Wilkinson (1883-1928) μεταφράζει η Χρυσούλα Μπιζάκη, που εμφανίζεται τακτικά και με δικούς της στίχους.

Από τα Βαλκάνια, δημοτικά τραγούδια και μελέτες για τη βουλγαρική λαογραφία και ποίηση παρουσιάζει ο Γ. Βασίλας, και ο εγκατεστημένος στη γειτονική Ρουμανία Α. Μυστακίδης αποδίδει στίχους του G. Alexandrescu (1810-1885) για την Ελλάδα του 1821. Στον χώρο της πεζογραφίας, μεταφράζονται μόλις τρία διηγήματα: από ένα του Ιταλού Giovanni Papini (μτφ. Γ. Σφακιανάκης), του Άγγλου Martin Armstrong (Κ. Παπαδάκης) και του τότε πρέσβη της Βουλγαρίας στην Ελλάδα Ντ. Σισμανώφ (Αργής Κόρακας). Μετά από την παρέμβαση του Μ. Μανούσακα, αποδεικνύεται ότι οι χειρόγραφες σημειώσεις του Κονδυλάκη που δημοσιεύει ως πρωτότυπη μελέτη η Θ. Καλλιγιάννη δεν είναι παρά μια πρόχειρη μετάφραση-περίληψη από το έργο *Nicéphore Phocas* του G. Schlumberger¹⁷⁴.

Συνολικά, δεν διακρίνεται κάποιος ενιαίος σχεδιασμός όσον αφορά στο περιεχόμενο των μεταφράσεων (π.χ. μια δικαιολογημένη επικέντρωση σε λογοτεχνία ή μελέτες κρητικού ενδιαφέροντος). Η σαφής προτίμηση για την ποίηση του 19^{ου} αιώνα, και η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία μοντέρνων συγγραφέων είναι απόρροια μιας χαλαρής συντακτικής πολιτικής, που αφήνει να φανούν οι προσωπικές επιλογές των συνεργατών.

Το περιορισμένο ενδιαφέρον που έδειξαν οι *Κρητικές Σελίδες* για το θέατρο αντανακλάται στη δημοσίευση μόλις δυο έργων. Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού ο Πέτρος Στυλίτης παρουσιάζει το «θεατρικό σχέδιασμα» *Στην κατώγα*, παρόμοιας έμπνευσης με την καζαντζακική *Κωμωδία* (βλ. κεφ. 2.7.2): οκτώ γέροι κάθονται στην κατώγα του Χάροντα, περιμένοντας την ώρα της λύτρωσης, που θα έρθει τα μεσάνυχτα με την εξώθησή τους στο «άπειρο, ατελεύτητο βαθύ σκοτάδι»¹⁷⁵. Εξίσου εγκεφαλικό είναι η «Δίπραχτη σκηνική δράση» *Διαχείριση* του Μ. Βάλσα (τόμ. 3, τχ.7-9 και 10-12), που σύμφωνα με το προλογικό σημείωμα αποτελεί μια απόπειρα εφαρμογής του εσωτερικού μονολόγου και αποτίναξης των συμβάσεων στο θέατρο, καθώς «η αποστέωση και η παρακμή κάθε τέχνης είναι το αποτέλεσμα κάθε συμβατισμού»¹⁷⁶. Με τέτοιες υποσχέσεις πρωτοπορίας και ρήξης με το παρελθόν δεν ξαφνιάζει το γεγονός ότι το σημείωμα φέρει τη χρονολογία 1928 – καθώς είναι η μοναδική συνεργασία του Βάλσα με το περιοδικό, δεν αποκλείεται να ανήκει στα γραπτά που έμειναν αναξιοποίητα μετά την απότομη διακοπή των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* του Μουρέλλου.

¹⁷⁴ Μ. Μανούσακας, «Ο άγνωστος Κονδυλάκης», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 595-596.

¹⁷⁵ Πέτρος Στυλίτης, «Στην κατώγα», 1, τχ. 1, 19-24.

¹⁷⁶ Μ. Βάλσα, «Διαχείριση», 3, τχ. 7-9, 577.

Πάντως, κρίνοντας από τις εκδόσεις και τις αναγγελίες ερασιτεχνικών θεατρικών παραστάσεων στο Ηράκλειο (ιδιαίτερα μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, ανεβαίνουν παλιότερα πατριωτικά έργα όπως το *Κρήτη παλαιούσα* του Αντ. Βορεάδη, και το *Μπροστά στο θάνατο* του Β. Φρέρη), με την αποχώρηση αρκετών λογοτεχνών στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ο Στυλίας ανήκει στους λίγους που εξακολουθούν να γράφουν θεατρικά στην πόλη¹⁷⁷. Θεατρικοί συγγραφείς από άλλους τόπους δεν θα είχαν ιδιαίτερο λόγο να διοχετεύσουν τα έργα τους σε έντυπο της επαρχίας, τη στιγμή που μπορούσαν να φτάσουν σε ευρύτερο κοινό μέσα από τα αθηναϊκά περιοδικά.

Μια τελευταία μικρή κατηγορία συνεργασιών συνιστούν οι βιογραφίες και νεκρολογίες (2,93% της ύλης), όπου διαφαίνεται το ενδιαφέρον για την παρακολούθηση της επικαιρότητας. Αναμενόμενος είναι ο αποχαιρετισμός στον Ελευθέριο Βενιζέλο, με έκτακτη καταχώριση επί του πιεστηρίου, στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού. Κατά τη διάρκεια κυκλοφορίας των *Κρητικών Σελίδων* αποδόθηκαν επίσης τιμές στους κορυφαίους αρχαιολόγους της πόλης Στέφανο Ξανθουδίδη (†1928) και Ιωσήφ Χατζιδάκη (†1936). Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον Ιταλό Giuseppe Gerola (†1938), και τις σπουδαίες υπηρεσίες που προσέφερε στην καταγραφή των ενετικών μνημείων της Κρήτης. Καταγράφηκε ακόμη ο χαμός του Δημ. Χατζόπουλου (†1936), του Γιαννούλη Χαλεπά (†1938) και του Γιώργου Δενδρινού (†1938). Από την παγκόσμια χορεία συγγραφέων, ο Γιάννης Σφακιανάκης ξεχωρίζει την απώλεια της Ιταλίδας Grazia Deledda (†1936), σημειώνοντας πως τα έργα της παραμένουν σχεδόν άγνωστα στο ελληνικό κοινό, ενώ στο αμέσως επόμενο τεύχος (τόμ. 1, τχ. 8-10) μνημονεύεται ο θάνατος του Luigi Pirandello (†1936).

Από την παραπάνω εξέταση τόσο των προθέσεων, όσο και του περιεχομένου των *Κρητικών Σελίδων*, προκύπτει ότι ανήκει στην πληθώρα περιοδικών που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα για την προβολή της πνευματικής δραστηριότητας στην ελληνική επαρχία, συμμετέχοντας ενεργά στον διάλογο με την πρωτεύουσα. Με το να ασκεί μια πολιτική πιο ανοικτή και ένα πρόγραμμα ευρύτερο από τα *Νεοελληνικά Γράμματα* που προηγήθηκαν, δίνει μια σαφή εικόνα των τάσεων στην Κρήτη ως ενεργού τμήματος του εθνικού όλου.

¹⁷⁷ Στα «έργα του ίδιου», συλλογή *Σήματα στο χάος* (1938) πληροφορούμαστε ότι ο πάντα επίκαιρος Στυλίας έγραψε και το «τρίπρακτο Φροϋδικό δράμα *Δις Όλγα*», έργο που ανέβασε ο θίασος Παλαιολόγου το 1934.

5.8. Αυτοτελείς εκδόσεις

5.8.1. Εισαγωγικά

Σε σύγκριση με την ιδιαίτερα γενναιόδωρη πολιτική της μεταξικής δικτατορίας στον τομέα των εικαστικών τεχνών, λιγότερο χειροπιαστή θεωρείται η ενίσχυση των γραμμάτων. Κατά την πρόσφατη ανάλυση του Τάκη Καγιαλή, οι πρωτοβουλίες του καθεστώτος περιορίζονται στην ίδρυση της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών το 1938, και «σε συχνές πλην αόριστες υποσχέσεις ότι επίκειται η ανακοίνωση ευνοϊκών μέτρων»¹⁷⁸.

Στο Ηράκλειο, όμως, εκτός από τη θετική προβολή της λογοτεχνίας (καθιέρωση φιλολογικών σελίδων στον τύπο κλπ.), είναι βέβαιο ότι το καθεστώς επικροτούσε και την οικονομική ενίσχυση της εκδοτικής δραστηριότητας. Ακόμη και αν δεν πρόκειται πάντα για κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική, η συγκυρία για τους επίδοξους συγγραφείς είναι εξαιρετικά ευνοϊκή, καθώς σε όλους τους βαθμούς της διοίκησης υπηρετούν άνθρωποι με δεδηλωμένη συμπάθεια για τα γράμματα. Συχνά μνημονεύονται οι πρωτοβουλίες τους, είτε πρόκειται για τον Δήμαρχο Μηνά Γεωργιάδη και τον επίσης φιλόμουσο Νομάρχη Ανδρέα Μάρκελλο, είτε για τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Κρήτης Μπότη Σφακιανάκη και τον Υπουργό Πρωτευούσης Κωνσταντίνο Κοτζιά.

Σε μια κίνηση ενδεικτικό του όλου κλίματος, το 1937 ο Γεωργιάδης συγκεντρώνει στίχους του φυσιολάτρη ποιητή Μάρκελλου από τον τοπικό τύπο του Ρεθύμνου, προκειμένου να συγκροτήσει τη συλλογή *Μια φωνή απ' το πέλαγο*, την οποία δωρίζει στο Νομάρχη με την ευκαιρία της ονομαστικής του εορτής. Την ίδια στιγμή, ένας όχι ασήμαντος αριθμός λογοτεχνικών και άλλων εκδόσεων προλογίζονται από τους διοικούντες ή φέρουν αφιερώσεις και εκφράσεις ευγνωμοσύνης για τη γενναιοδωρία τους¹⁷⁹.

Εδώ ισχύει αυτό που ήδη σημειώσαμε για την πνευματική δραστηριότητα γενικότερα: στο Ηράκλειο το καθεστώς αξιοποίησε την προϋπάρχουσα δυναμική. Έτσι, ενώ δεν ιδρύονται νέες εφημερίδες, οι αυτοτελείς εκδόσεις συνεχίζουν την ανοδική τροχιά που διαγράφουν από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 (βλ. Παράρτημα 2.2.). Στα πέντε χρόνια της δικτατορίας κυκλοφορούν 62 τίτλοι, μεταξύ των οποίων 17

¹⁷⁸ Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο*, ό.π., 175. Για τις εικαστικές τέχνες βλ. Ευγένιος Μαθιόπουλος, ό.π..

¹⁷⁹ Βλ. π.χ. την ποιητική συλλογή του Θρασύβουλου Σταυράκη *Τα μαλάβαθρα* (1938), με την (πρόχειρα επικολλημένη) αφιέρωση «εις τον θερμόν πατριώτην και φίλον των γραμμάτων Υπουργόν Γεν. Διοικητήν κον. Μπότην Σφακιανάκην, επί τη επανόδω του». Ο Μήτσος Καραμπίνης ευχαριστεί τον Γεωργιάδη για ενίσχυση στα *Εφηβικά τραγούδια* (1937), ο Δερμιτζάκης τον Μάρκελλο στα *Τραγούδια* (1938) κ.ο.κ.

ποιητικές συλλογές επώνυμων και ξεχασμένων σήμερα ποιητών, και 27 βιβλία ιστορικού-κοινωνικού περιεχομένου, ορισμένα με έντονη τη σφραγίδα της προπαγάνδας. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων πρόκειται για ολιγοσέλιδες εκδόσεις που τυπώνονται σε περιορισμένο αριθμό. Από καταχωρήσεις στη *Νέα Εστία* μαθαίνουμε ότι τόσο η ποιητική συλλογή *Χαμένη γη* όσο και το δοκίμιο *Οι τελευταίοι της παράδοσης* του Μηνά Δημάκη (1939) κυκλοφόρησαν εκτός εμπορίου σε 150 αντίτυπα – αριθμός συγκρίσιμος με άλλες σήμερα πασίγνωστες συλλογές (π.χ. το *Μυθιστόρημα* του Σεφέρη) που βγήκαν την ίδια εποχή στην πρωτεύουσα¹⁸⁰. Πολυτελείς εκδόσεις πραγματοποιούνται κυρίως για λογαριασμό του καθεστώτος, όπως το πολυσέλιδο προπαγανδιστικό λεύκωμα *Η μεταγουστιανή διοίκησης εν Κρήτη* (1939), τυπωμένο σε χαρτί λουστρασιόν με πολλές φωτογραφίες.

Η κυβερνητική παρέμβαση κορυφώνεται το 1938, ενδεχομένως σε μια επίθεση φιλίας προς τους ανθρώπους των γραμμάτων, τη στιγμή που το καθεστώς προσανατολίζεται σε μια ακόμη πιο συντηρητική στροφή, και την απαγκίστρωση από τις πολιτικές προτιμήσεις του παλατιού¹⁸¹. Ταυτόχρονα με τη λειτουργία της Στέγης Γραμμάτων στην Αθήνα, μέσω του τοπικού τύπου ανακοινώνεται η διοργάνωση της Α΄ Παγκρήτιας Έκθεσης Καλλιτεχνίας και Βιβλίου στα Χανιά, προφανώς κατά τα πρότυπα των πετυχημένων εκθέσεων τέχνης στην Αθήνα και αλλού. Το μέλος της νεοσύστατης Καλλιτεχνικής και Λογοτεχνικής Ενώσεως Χανίων ζωγράφος Κώστας Ρωμανός δίνει το στίγμα του εγχειρήματος, ζητώντας τη συστράτευση όλων των Κρητών στα πλαίσια της άμιλλας περιφέρειας-κέντρου:

Η πρώτη τοπική μας έκθεση πρέπει να θέσει σε κίνηση κάθε Σωματείο, κάθε οργάνωση, κάθε Κρητικό που επιθυμεί να προοδεύσει η πνευματική κίνησης της Κρήτης. [...] Θα 'ναι ευχής έργο αν κατορθώσουμε να συνεχίσουμε κάθε χρόνο τη παγκρήτια έκθεσή μας εναλλάξ σ' όλες τις πόλεις. Πολλοί πρωτευουσιάνοι θα παύσουν σιγά-σιγά να μιλούν τόσο περιφρονητικά για την επαρχία και τους επαρχιώτες. Είναι όλοι τους κριτικοί ... χωρίς έργα όμως¹⁸².

Πρόκειται για άλλο ένα τεκμήριο της επένδυσης στην όξυνση του επαρχιακού ζητήματος, με το κράτος να εμφανίζεται στο πλευρό των παραγκωνισμένων της

¹⁸⁰ Για τις εκδόσεις του Δημάκη βλ. *Νέα Εστία*, τχ. 310 (1939) 1584. Τα στοιχεία για το *Μυθιστόρημα* (150 αντίτυπα) από τον Τάκη Καγιαλή, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο...*, ό.π., 62.

¹⁸¹ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., 140.

¹⁸² Κώστας Ρωμανός, «Η παγκρήτιος έκθεση καλλιτεχνίας και βιβλίου», *ΚΝ*, φ. 1214, 16-4-1938. Την έκθεση και τη σχετική αρθρογραφία αναδεικνύει η Ντενίζ Αλεβίζου, *Η Κρήτη των καλλιτεχνών*, ό.π., 196-201, με φωτογραφία του καταλόγου έκθεσης.

περιφέρειας. Θυμίζω τις εκδηλώσεις τιμής στον Κονδυλάκη, επίσης στα μέσα του 1938. Παραμονές της παγκρήτιας έκθεσης (8-22 Μαΐου), κατεβαίνει στο νησί ο Υπουργός Κοτζιάς, ο οποίος φροντίζει να περάσει και στον αθηναϊκό τύπο μια περιγραφή της συνάντησής του με τους λογοτέχνες του Ηρακλείου. Και εδώ, με τα κολακευτικά λόγια για το επιτελούμενο έργο και τις αναφορές στο «προσφιλές αυτό τμήμα της Ελλάδος... νότιο προμαχώνα της ελληνικής φυλής» είναι φανερός ο εναγκαλισμός της Κρήτης, μιας αρνητικά διακείμενης προς τον δικτάτορα περιοχής, ως οργανικού μέρους του εθνικού κράτους¹⁸³. Λίγες μέρες αργότερα ο Γενικός Διοικητής Σφακιανάκης εγκαινιάζει την έκθεση, με τη συμμετοχή 19 ζωγράφων και 28 συγγραφέων (120 βιβλία), και μαζί με τους δημάρχους του νησιού διαθέτει ένα σημαντικό ποσό για την αγορά έργων. Ταυτόχρονο, δίνει τις συνήθειες αόριστες υποσχέσεις για την περαιτέρω ενίσχυση των καλλιτεχνών¹⁸⁴.

Όσο και αν το όποιο προπαγανδιστικό όφελος της Παγκρήτιας Έκθεσης επισκιάστηκε από το ένοπλο κίνημα που εκδηλώθηκε στις 20 Μαΐου, προτού κλείσουν οι πύλες της πρώτης –και εντέλει μοναδικής– έκθεσης, η όλη διοργάνωση και η εκτεταμένη κάλυψή της στον τύπο καταμαρτυρούν μια φιλική προς τους συγγραφείς πολιτική, που σίγουρα δεν έβλαψε ποσοτικά την εκδοτική δραστηριότητα.

5.8.2. Λογοτεχνικές εκδόσεις

Και την περίοδο αυτή, οι εκδόσεις ποίησης (17) ξεπερνούν κατά πολύ την πεζογραφική παραγωγή (3). Από την εξέταση των *Κρητικών Σελίδων* έγινε φανερό πως δεν λείπουν οι τοπικοί διηγηματογράφοι, αλλά, όπως σημείωσε ο Βελ. Φρέρης ήδη από την προηγούμενη δεκαετία (βλ. κεφ. 3.6.3.), το κόστος έκδοσης μιας προσωπικής συλλογής παραμένει στις περισσότερες περιπτώσεις απαγορευτικό. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ο εγκατεστημένος στην Αθήνα πεζογράφος Αντώνης Βουσβούνης καταφεύγει στον συγγενή του Σπ. Δ. Αλεξίου προκειμένου να τυπώσει το μυθιστόρημα *Γαλάζιες ώρες* (1939), έκδοση του Ηρακλείου που φέρει την ένδειξη Αθήνα¹⁸⁵.

Η υπόλοιπη πεζογραφική παραγωγή της περιόδου αποτελείται από μόλις δυο συλλογές διηγημάτων, χωρίς εκπλήξεις ή απόπειρες ανανέωσης: οι απλές, ρεαλιστικές *Ανθρώπινες ιστορίες* της Μαρίνας Μηλολιδάκη (1938) και τα θρησκευτικά διηγήματα

¹⁸³ Π. Κατηφόρης, «Οι νέοι Κρήτες ποιηταί και λογοτέχνες», *Έθνος*, φ. 8453/5-5-1938. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, το κείμενο συντάσσεται από τις σημειώσεις του Κοτζιά. Βλ. και «Δυο θερμοί φίλοι των Γραμμάτων και Τεχνών», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938.

¹⁸⁴ «Η παγκρήτιος έκθεσις καλλιτεχνίας βιβλίου», *ΚΝ*, φ. 1236/14-5-1938.

¹⁸⁵ *Η μεσοπολεμική μας πεζογραφία*, τόμ. Γ', 11, με κρίσεις του μυθιστορηματογράφου στις σελ. 20-21.

για παιδιά της δασκάλας Ελευθερίας Λιναρδάκη, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Τα λουλούδια του Χριστού*. Ας σημειωθεί πώς την ίδια περίοδο αναστέλλουν τη λειτουργία τους τα τυπογραφεία του Λ. Αλεξίου και του Γ Μουρέλλου, τα οποία τύπωναν επί χρόνια μεγάλο μέρος της ντόπιας λογοτεχνικής παραγωγής, των ιδιοκτητών τους και άλλων.

Η αθρόα ποιητική παραγωγή της περιόδου εκφράζει τρεις κύριες τάσεις ή ομάδες. Οι μεγαλύτεροι στην ηλικία Λ. Αλεξίου, Θ. Σταυράκης και Α. Μάρκελλος, που και οι τρεις γράφουν στίχους από τη δεκαετία του 1910, συγκεντρώνουν και επανεκδίδουν παλιότερη εργασία. Ιδιαίτερα αρνητικά αποτιμά ο Κλ. Παράσχος τα *Μαλάβαθρα* (1939) του Σταυράκη, σχολιάζοντάς τα εν τάχει: «Ηχοι παλιοί και γνώριμοι, πολύ παλιοί και πολύ γνώριμοι, τραγουδούν μέσα του, και όταν γίνεται αυτό, θα πει ότι καλλιτεχνική προσωπικότητα δεν έχει διαμορφωθεί»¹⁸⁶ – εδώ δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη τον διαχρονικό χαρακτήρα του εγχειρήματος, από έναν άνθρωπο που μόνο με κρατική αρωγή κατάφερε σε ηλικία 45 ετών να κυκλοφορήσει την πρώτη (και μοναδική) του ποιητική συλλογή. Με σαφώς μεγαλύτερο σεβασμό στέκεται ο ίδιος κριτικός απέναντι στην αξιολογή ως τότε παρουσία του Λευτέρη Αλεξίου, αποφαινεται όμως για τη συγκεντρωτική έκδοση *Ανάγλυφα και σύμβολα* πως με την εμμονή στο σονέτο (εν έτει 1940), ο Ηρακλειώτης βρίσκεται πλέον εκτός επαφής με τη νεώτερη ευαισθησία¹⁸⁷, πράγμα που φάνηκε νωρίτερα και σε θεωρητικό επίπεδο, με τη δική του προσέγγιση στον υπερρεαλισμό.

Μια σαφώς διαφορετική γραφή καλλιεργεί ο συνομήλικος του Αλεξίου Μανώλης Δερμιτζάκης, συγκρίσιμη περίπτωση με τον ψαρά και λαϊκό ποιητή Γιάννη Δεληβασίλη που προβλήθηκε τη δεκαετία του 1920 (κεφ. 3.7.3.). Κουρέας στο επάγγελμα, σκαρώνει αφηγηματικά ποιήματα και διηγήματα κοινωνικού κυρίως περιεχομένου που δημοσιεύει σε απανωτές ολιγοσέλιδες συλλογές, κάποτε με την οικονομική ενίσχυση πολιτικών παραγόντων. Το είδος της τέχνης που υπηρετεί, και η ιδιότητα του απλού, λαϊκού λογοτέχνη της επαρχίας ενθουσιάζει τους ανθρώπους του μεταξικού καθεστώτος, που μιλούν συγκαταβατικά για «μια βαθιά φιλοσοφία, βγαλμένη όχι από τα βιβλία, που δεν διαβάξει άλλωστε ο ποιητής, αλλά από την ίδια τη ζωή», και αόριστα για «βαθύτατα χαρακτηριστικά της κρητικής ψυχής»¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Κ. Παράσχος, «Γ. Σ. Δούρα: *Δέκα τραγούδια της ελπίδας* – Γ. Κοτζιούλα: *Η δεύτερη ζωή* – κτλ. κτλ.», *Νέα Εστία*, τχ. 291 (1939) 220.

¹⁸⁷ Κ. Παράσχος, «Λ. Αλεξίου: *Ανάγλυφα και σύμβολα*», *Νέα Εστία*, τχ. 330 (1940) 1160-1161.

¹⁸⁸ Π. Κατηφόρης, *ό.π.*, σημ. 184.

Πάντως, η συχνά καυστική κριτική που ασκεί ο Δερμιτζάκης στην εκμετάλλευση των ανίσχυρων, περιγράφοντας σύγχρονες του καταστάσεις (π.χ. στο ποίημα «Η προδομένη» της συλλογής *Τραγούδια* [1938] και στο διήγημα των *Κρητικών Σελίδων* «Ο Καπετάν Κασατούρας») δείχνει ότι απαγορευμένη ήταν μόνο η κοινωνική κριτική που στρεφόταν ευθέως κατά της πολιτικής εξουσίας και του κυβερνητικού έργου, κανόνας που ίσχυε ρητά στις εφημερίδες. Αντίθετα με τους γνωστούς και καλά μελετημένους πεζογράφους του κέντρου, είναι βέβαιο πως δεν ένιωθαν όλοι οι ελάσσονες – που το έργο τους είχε άλλωστε ελάχιστη απήχηση – την ανάγκη να καταφύγουν στο ιστορικό παρελθόν στα χρόνια της δικτατορίας¹⁸⁹.

Άλλη μια ομάδα λογοτεχνών συνιστούν νεαροί ποιητές, άνθρωποι ακόμη στην ηλικία που οι άμεσες επιρροές είναι νομιμοποιημένες και ευδιάκριτες. Όπως και στα ποιήματά του στις *Κρητικές Σελίδες*, η συλλογή του Μήτσου Καραμπίνη *Εφηβικά τραγούδια* (1937) δείχνει ισχυρή την έλξη του Καββαδία, σε συνθέσεις με τίτλους όπως «Μια νύχτα στον Ινδικό Ωκεανό». Ποίηση η οποία ασφαλώς εδράζεται περισσότερο σε αναγνώσματα παρά σε βιωμένες εμπειρίες, γι' αυτό και δεν πείθει όσο του εμπνευστή της. Από την άλλη, του Γιώργου Σεργεδάκη τα *Πρωτοβρόχια* (1939) ανήκουν στους νοσηρούς τόνους που συνήθως αποδίδονται στη δήθεν επιρροή του Καρυωτάκη – βεβιασμένα όμως, δεδομένου ότι τέτοιοι στίχοι γράφονται από τους ανά τον κόσμο εφήβους μέχρι και σήμερα. Το γεγονός ότι οι δυο αυτοί νέοι καταφέρνουν να εκδώσουν αυτοτελώς τα ποιήματά τους δείχνει, αν μη τι άλλο, τη σχετική ευκολία πρόσβασης στα τυπογραφεία – του Καραμπίνη η συλλογή κυκλοφόρησε με την αρωγή του Δημάρχου. Δίπλα στις προσπάθειες αυτές, ας σημειωθεί η συνεχιζόμενη παραγωγή της Κατίνας Παϊζή. Έχοντας εκδώσει μια δεύτερη συλλογή (*Απλοί σκοποί*) στην Αθήνα αρχές του 1936, στα δύσκολα χρόνια της δικτατορίας υπογράφει, με την ιδιότητα της δασκάλας, τα απολύτως ανώδυνα *Τραγούδια για μικρά παιδιά* (1938), αποσπώντας τον έπαινο των κρατούντων¹⁹⁰.

Όπωςδήποτε, όμως, η ουσιαστικότερη συνεισφορά στην ανανέωση της ποιητικής γραφής στο Ηράκλειο γίνεται από τους δυο ποιητές με το μεγαλύτερο εκτόπισμα τα επόμενα χρόνια, τον Μηνά Δημάκη και τον Άρη Δικταίο. Στις γραμματολογίες κατατάσσονται σε μια μικρή ομάδα ποιητών της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς με υπολογίσιμη παραγωγή πριν από τον πόλεμο. Έχοντας

¹⁸⁹ Κατά τον ισχυρισμό του Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα*, ό.π., 352-358, με μεγαλύτερη ανάπτυξη στο βιβλίο του Κ. Α. Δημάδη *Δικτατορία, πόλεμος και πεζογραφία*, Αθήνα 2004.

¹⁹⁰ Π. Κατηφόρης, ό.π..

απορρίψει το έργο των παραδοσιακών στιχουργών, αντλούν τα διδάγματά τους από τους Έλληνες νεωτεριστές προκειμένου να διαμορφώσουν μια νέα γλώσσα «αναγκαία και ικανή να εκφράσει τα μηνύματα των νέων καιρών»¹⁹¹.

Από την άποψη της μορφής, όλοι οι μελετητές (και ο ίδιος ο ποιητής) εντοπίζουν την τομή στην ποίηση του Δημάκη στο τελευταίο τεύχος των *Φύλλων Τέχνης*, με τα τρία ποιήματα σε ελεύθερο στίχο. Όσον αφορά το περιεχόμενο, όμως, διατηρούνται κάποτε στοιχεία της ποίησης εγκλεισμού στην πληκτική ζωή της επαρχίας:

ΣΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

[...]

*Το θέρος φέρνει τα καράβια,
κάμποσους ταξιδιώτες περαστικούς,
μερικές περιέργειες,
και το φθινόπωρο*

*Κι αν ρωτήσεις για το χειμώνα,
τίποτε από φώτα πολλά, από θαλπωρή,
από σάλες γεμάτες θερμά λόγια.
Το χιόνι παγώνει τις ιστορίες των βράχων,
οι ακίνητοι άνθρωποι σκεπάζονται χιόνι
κι αγκαλιάζονται και πεθαίνουν¹⁹².*

[...]

Αντιστρόφως, ενδείξεις της μετάβασης στο ερημικό τοπίο που θα κυριαρχήσει τα επόμενα χρόνια υπάρχουν σε συνθέσεις παραδοσιακής μετρικής:

ΖΩΗ

*Σε μια Σαχάρα μόνοι οδοιπορούμε,
Σφίγγες, Δαιμόνοι που γελούν σαρδόνια,
συνθηματικές λέξεις, εναγώνια
περίτρομα όντα που στο χάος τραβούμε¹⁹³.*

¹⁹¹ Ακολουθώ το σχήμα του Αλεξάνδρου Αργυρίου στην ανθολογία του Σοκόλη *Η ποίησή μας*, τόμ. Ε', Αθήνα 1980, 12. Ωστόσο, στη διαμόρφωση της ποιητικής φυσιογνωμίας του Δικταίου, καταλυτική θεωρείται και η συμβολή του Rilke.

¹⁹² *Φύλλα Τέχνης*, 4 (1937) 6.

¹⁹³ «Ζωή», πρώτη δημοσίευση στα *Κρητικά Νέα*, φ. 671/03-04-1937. Ο Δημάκης το συμπεριλαμβάνει εκ των υστέρων στις επανεκδόσεις των *Φύλλων Τέχνης* - βλ. *Ποιήματα*, Αθήνα 1973, 46.

Η οριστική ρήξη έρχεται το 1939, με την ταυτόχρονη κυκλοφορία της συλλογής *Η χαμένη γη* και του δοκιμίου *Οι τελευταίοι της παράδοσης*. Στο τελευταίο, η διάθεση ρήξης διακηρύσσεται από την πρώτη σελίδα:

*Όλ' αυτά τα σονέτα και οι λαζευμένοι στίχοι και οι ωραίες ρίμες και τα αυστηρά μέτρα θυμίζουν τις ύστατες προσπάθειες του ετοιμοθάνατου να κρατηθεί στη ζωή, ή επιτέλους μια νεκροφάνεια*¹⁹⁴.

Με άλλα λόγια, ο Δημάκης βρίσκεται πλέον στον αντίποδα της θέσης Αλεξίου για το απαραβίαστο του «αιωνόβιου ποιητικού κώδικα» που είδαμε νωρίτερα (κεφ. 5.5.). Όλο το κείμενο συνιστά μια προκλητική, σχεδόν υπερφίαλη απομάκρυνση από την ποίηση του Αλεξίου, του Λαπαθιώτη, του Ι. Μ. Παναγωτόπουλου και άλλων, με αναγωγή στην γαλλική παράδοση. Επόμενο ήταν να αντιδράσουν οι υποστηρικτές της παλιάς ποίησης όχι μόνο στη μελέτη, αλλά και στους νέους στίχους του Δημάκη: εκτός από τις επιθέσεις του Μήτσου Παπανικολάου και του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη στη *Νέα Εστία* και στην *Πνευματική Ζωή* αντίστοιχα, η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη με κριτικό σημείωμα στα *Νεοελληνικά Γράμματα* εξέφρασε τις αντιρρήσεις της στα επιχειρήματα του συντοπίτη της, κατατάσσοντας ταυτόχρονα τη *Χαμένη γη* μαζί με την ποίηση του Ελύτη (*Προσανατολισμοί*) και του Σαραντάρη (*Στους φίλους μιας άλλης χαράς*) σε μια τεχνοτροπία «γεμάτη ακόμη από την ακαθόριστη γενικότητα, τη διάχυση και το απρόσωπο ύφος μιας αβέβαιης τέχνης»¹⁹⁵.

Μια λεπτομερής ανάλυση της νέας αυτής ποίησης του Δημάκη θα έπρεπε να εξετάσει τη συλλογή σε συνάρτηση όχι μόνο με το δοκίμιο αυτό, αλλά και με τη σεφερική μετάφραση της *Ερημης χώρας* και τη σχετική εισαγωγή στην ποίηση του Έλιοτ. Από ένα πρώτο κοίταγμα, ο Μάνος Λουκάκης διακρίνει έναν διάλογο ανάμεσα στον Ηρακλειώτη ποιητή και τον Σεφέρη, όχι αποτέλεσμα τυφλού μιμητισμού παρά χάραξης ενός παράλληλου δρόμου¹⁹⁶. Στα κοινά τους γνωρίσματα ανήκει οπωσδήποτε η δημιουργική αξιοποίηση του παρελθόντος. Έχοντας καταδικάσει απερίφραστα την περιγραφική ποίηση εντοπιότητας ορισμένων επαρχιωτών, στη *Χαμένη γη* ο Δημάκης βρίσκει έναν διαφορετικό τρόπο να συνομιλεί με τα μνημεία και τις εποχές (μινωική, ενετική) που τον περιβάλλουν. Δεν είναι άλλωστε σύμπτωση πως για την

¹⁹⁴ «Οι τελευταίοι της παράδοσης», στον τόμο *Λογοτεχνικά δοκίμια και μελέτες*, Αθήνα 1969, 57-70. Εμμένοντας στις απόψεις του, ο συγγραφέας τονίζει (σ. 198) ότι πρόκειται για αναδημοσίευση του κειμένου του 1939, χωρίς αλλαγές ή διορθώσεις.

¹⁹⁵ Για τους Παπανικολάου και Λαπαθιώτη, βλ. τη συλλογή του Δημάκη *Λογοτεχνικά δοκίμια και μελέτες*, ό.π., 199-200, και για την κριτική της Μαυροειδή-Παπαδάκη *ΠΛΤ* (Γ'1) 419.

¹⁹⁶ Βλ. την εισαγωγή του Λουκάκη στον τόμο *Μ. Δημάκης, Πορεία μέσα στη νύχτα*, επιμ. Χριστόφορος Λιοντάκης, Αθήνα 1999, 21-23

εικονογράφηση της συλλογής, ο ντόπιος ζωγράφος Θωμάς Φανουράκης φιλοτεχνεί μια προσωπογραφία του ποιητή με φόντο σπαράγματα από τοιχογραφίες, μινωικές κολόνες και ανθρώπινες μορφές με χαρακτηριστική ενδυμασία. Η πιο ευθεία, εκτενής αναφορά στον κόσμο της Κνωσού γίνεται στο τελευταίο ποίημα της συλλογής:

Η ΑΛΛΗΓΗ

*Θα δεις τις νύχτες να ξαναγυρίζουν
τις μέρες να ξαναγυρίζουν
θα ψαύσεις τις ξένες αναμνήσεις χαραγμένες στην πέτρα
ανεβαίνοντας τα σκαλιά κατεβαίνοντας τα σκαλιά
μέσα στα σκοτάδια που αναπολούν τις χαμένες ζωές
που σήμερα ζουν με χρώματα ξεφτισμένα με όγκους σπασμένους
ερείπια παιχνίδια της φαντασίας
Παριζιάνες και Πρίγκιπες και θεές των όψεων
αρμονίες θαμμένες.*

Έτσι, από εκείνη την εποχή της αρμονίας, που έλαβε τέλος με «τις φωτιές τους σεισμούς την καταστροφή», μένουν μόνο τα υλικά της κατάλοιπα.

Από τη συλλογή δεν λείπουν οι στιγμές αισιοδοξίας, όπως δείχνουν οι τελευταίοι στίχοι ενός άλλου ποιήματος που συνομιλεί με πρόσωπα και πράγματα του παρελθόντος, «Η Πέμπτη Σφραγίδα της Αποκάλυψης του Γκρέκο»:

*Κ' εμείς λευκά ντυμένοι αγνοί ωσάν κρίνοι
κι αν πατημένοι χάμου και σπασμένοι
μ' ελπίδα στέρεη θα προσμένουμε όλο
μεσ' από τους χαλασμούς και τα συντρίμια
ολόρθοι θριαμβικά ν' αναστηθούμε.*

Εδώ όπως και σε όλη τη συλλογή, το παρόν παρουσιάζεται ζοφερό, το τοπίο ερημικό, γεγονός που ορισμένοι αποδίδουν στην «αμίλητη ζωή της μεταξικής εποχής», ή στο κλίμα του επαπειλούμενου πολέμου¹⁹⁷, όχι όμως χωρίς ελπίδα. Πάντως, αν ο Δημάκης βρήκε τρόπο μέσα από τη νεωτερική ποιητική γλώσσα να ασκήσει έμμεση κριτική στο καθεστώς, δεν ενόχλησε: ανταποδίδοντας τα θερμά λόγια του Ηρακλειώτη στα *Κρητικά*

¹⁹⁷ Μιχ, Μερακλής, «Μηνάς Δημάκης», *Νέα Εστία*, τχ. 1275 (1980) 1128. Βλ. και Αντώνης Σανουδάκης, *Ψυχογραφία στην ποίηση του Δημάκη*, Αθήνα 1983, 36-37, που υπερτονίζει την κοινωνική διάσταση της συγκεκριμένης συλλογής.

Νέα (βλ. κεφ. 5.5.), ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος δημοσίευσε μια ενθουσιώδη βιβλιοκρισία της *Χαμένης γης* στο περιοδικό *Το Νέον Κράτος*¹⁹⁸.

Την ίδια περίπου εποχή, με τις ενότητες ποιημάτων *Ο Κεφτιού στην Ελλάδα* (1938) και *Το δέντρο της γνώσης* (1939-1941) ο Άρης Δικταίος βγαίνει έξω από το κύκλο των αυστηρά προσωπικών αναζητήσεων της εφηβείας, και στρέφεται για πρώτη φορά στη μυθολογία, την προϊστορία και την αρχαιότητα, που θα τον εμπνεύσουν κατά καιρούς και μεταπολεμικά (π.χ. στο «Ένας Μινωίτης» (1965), μια ιδιότυπη ποιητική ανάγνωση του δίσκου της Φαιστού)¹⁹⁹. Στο ποίημα «Κεφτιού», ο Δικταίος δεν στέκεται στα κατάλοιπα του παρελθόντος, παρά αναπαριστά έναν ιδανικό κόσμο που θα λάβει σύντομα τέλος, καθώς ο πρωταγωνιστής του είναι «ο στερνός ήρωας της φυλής του»:

*Σ' ενός δέντρου τ' ακρόκλωνα ακαθόταν,
στις ρανίδες πάχνης βυθισμένος,
και τον ασάνδαλο άνεμο, έβλεπε, στην κόμη
της χλόης τα δάχτυλα να σέρνει.
Κι ως η ψυχή του δεχόταν τον εαυτό της
μες στη μαγεία της έκστασης, που ως ανθός
την καρδιά άνοιγε του Άγνωστου, πιο πέρα
κι από το Άγνωστο ατένιζεν ακόμη²⁰⁰.*

Με τα παραπάνω δείγματα, γίνεται σαφές ότι σε αντίθεση με τους πεζογράφους της πόλης, που περιορίζονται στο ρεαλιστικής γραφής διήγημα σε σύγχρονο περιβάλλον, προς το τέλος της δεκαετίας του 1930 οι δυο πιο φιλόδοξοι και καλά ενημερωμένοι ποιητές της πόλης ξεπερνούν τα στενά όρια των πρώτων τους στίχων και ακολουθούν τη στροφή προς τη δημιουργική συνομιλία με το παρελθόν που καταγράφεται σε μείζονες ποιητές του κέντρου, με προεξάρχοντα τον Σεφέρη. Σε ότι αφορά την αξιοποίηση του τοπικού μνημειακού πλούτου, φαίνεται να αντιστρατεύονται τον επίσημο λόγο του κράτους. Τον καιρό που μέσα από την Ε.Ο.Ν. το μεταξικό καθεστώς μάχεται να επαναφέρει τα σύμβολα της μινωικής εποχής και να θεμελιώσει απάνω στα χαλάσματα της Κνωσού το παλάτι του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, τόσο ο Δημάκης όσο και ο Δικταίος τοποθετούν τους Μινωίτες σε ένα

¹⁹⁸ Όπως και αλλού, ο Παναγιωτόπουλος εμφανίζεται εδώ δεκτικός απέναντι στην προσπάθεια ανανέωσης της ποίησης. Την κριτική αναδημοσιεύει ο Δημάκης στα *Ποιήματα*, ό.π., 64.

¹⁹⁹ Πρώτη δημοσίευση *Νέα Εστία*, τχ. 906 (1965) 421-423, με εκτενές επεξηγηματικό σημείωμα.

²⁰⁰ Άρης Δικταίος, *Τα ποιήματα 1934-1965*, Αθήνα 1965, 57. Μαζί με το μεταγενέστερο μινωικό ποίημα του ίδιου, σχολιάζεται από τον R. Beaton, «Minoans in Modern Greek Literature», στον τόμο *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans'*, επιμ. Y. Hamilakis και N. Momigliano, *Creta Antica* 7 (2006) 183-195.

ιδανικό, απροσπέλαστο παρελθόν, που καμία σχέση δεν έχει με το οδυνηρό παρόν – και υπό αυτή την έννοια ακολουθούν το πλαίσιο που όρισε με τα «παιχνίδια της φαντασίας» του ο Arthur Evans.

5.8.3. Μη λογοτεχνικές εκδόσεις

Με ακόμη μεγαλύτερη ένταση από το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930, στις 42 μη λογοτεχνικές εκδόσεις της μεταξικής περιόδου διαπιστώνεται μια συγγένεια με την παραγωγή κατά το γύρισμα του αιώνα, εποχή διατράνωσης των εθνικών δικαίων στο προοίμιο της ένωσης και της δημιουργίας της Μεγάλης Ελλάδας. Αριθμητικά οι εκδόσεις στους τομείς της ιστορίας και της φιλολογίας ευδοκιμούν, φτάνοντας ξανά στα επίπεδα της πενταετίας 1906-1910 (βλ. Γράφημα 3, Παράρτημα 2.2).

Ενδεικτικά, ο στρατιωτικός και ιστοριοδίφης Ιωάννης Αλεξάκης ανατυπώνει στο Ηράκλειο μελέτη για τον οπλαρχηγό της Ανατολικής Κρήτης Κ. Μπογιατζάκη και τη σχετική με αυτόν ρίμα «του Κωστή του Αρκαλοχωρίτη». Επανέρχεται στο προσκήνιο ο πολιούχος της πόλης, στο «ιστορικών εγκόλπιον» του καθηγητή Θεολογίας Γ. Συλαμιανάκη *Άγιος Μηνάς. Συμβολαί εις την ιστορίαν* (1939). Προλογίζοντας, ο συγγραφέας τοποθετεί τον καθεδρικό ναό της πόλης δίπλα στην Κνωσό και το Μουσείο στο «αρχαιολογικό τρίγωνο, που κάθε επισκέπτης Σας απαραίτητα θα κινηθεί». Η διασύνδεση αυτή φέρνει στο νου τα χρόνια του ύστερου 19^{ου} αιώνα, κατά τα οποία τα ευρήματα της υπό δημιουργία αρχαιολογικής συλλογής φιλοξενούνταν δίπλα στον ναό, σημείο αναφοράς των Χριστιανών κατοίκων της πόλης.

Ο θάνατος αναγνωρισμένων μορφών της τοπικής και εθνικής ιστορίας δίνει μια ώθηση στις βιογραφήσεις. Σε αυτά τα πλαίσια κυκλοφορούν σε ενιαίο φυλλάδιο τα κείμενα από τα μνημόσυνα για τους δυο θεμελιωτές της κρητικής αρχαιολογίας Στέφανου Ξανθουδίδη και Ιωσήφ Χατζιδάκη. Από την άλλη, η απώλεια του εθνάρχη Βενιζέλου το Μάρτιο του 1936 δεν θα μπορούσε να περάσει ασχολίαστη στο Ηράκλειο. Η δύσκολη συγκυρία, πιθανόν και η προοπτική εμπορικής επιτυχίας, οδήγησε τον Γιάννη Μουρέλλο να εκδώσει μια αισθηματική πολυσέλιδη βιογραφία βασισμένη σε προσωπικές συνεντεύξεις, με τίτλο *Αγάπησε ποτέ; Ολόκληρη η προσωπική και καθαρώς ιδιωτική ζωή του Βενιζέλου* (1936). Δεν ήταν ο μόνος που κατέφυγε σε μια τέτοια πολιτικά ανώδυνη λύση, που δεν θα μπορούσε να ενοχλήσει,

καθώς την ίδια εποχή ο Μιχ. Ροδάς έγραψε ένα εκτενές δημοσιογραφικό κείμενο με παρόμοιο τίτλο²⁰¹.

Από επιστημονικής πλευράς, τη σπουδαιότερη συμβολή στη μελέτη της τοπικής ιστορίας κάνει ο Στέργιος Σπανάκης, ηγετική μορφή των κρητολογικών σπουδών μεταπολεμικά. Ανατυπώνει τη μελέτη για την ενετική λότηζια από τις *Κρητικές Σελίδες* και, στα *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας* (1940), μεταφράζει την έκθεση του Γενικού Προβλεπτή της ενετοκρατούμενης Κρήτης Zuanne Mocenigo στα 1589, φέρνοντας στο φως πληροφορίες για μια περίοδο που, παρά τις μακρόχρονες έρευνες του Ξανθουδίδη²⁰², δεν έχαιρε πάντοτε ιδιαίτερης εκτίμησης στο ευρύτερο κοινό (θυμίζω τις προτάσεις κατεδάφισης των ενετικών τειχών τη δεκαετία του 1920). Παραμονές της ιταλικής επίθεσης –το βιβλίο κυκλοφόρησε στα μέσα του 1940– ο μεταφραστής ανακαλεί στον πρόλογο τους διαρκείς αγώνες των Κρητικών, σημειώνοντας πως:

*Ημείς, κληρονόμοι τριαύτης προγονικής ευκλείας, οι απολαμβάνοντες σήμερα τους καρπούς του δια τόσου αίματος ποτισθέντος δένδρου της Ελευθερίας μας, καθήκον έχομεν ιερόν, ουχί μόνον να διατηρήσωμεν αλώβητον την ελευθερία ταύτην, αλλά και αδιαλείπτως εργαζόμενοι και περί τας ιστορικός ερεύνας ασχολούμενοι να φέρωμεν εις φως και να θέσωμεν υπ' όψει των επιγενομένων τας εν πολλοίς αγνώστους ταύτας σελίδας της περικλεούς ιστορίας μας*²⁰³.

Έτσι, όπως και στις διαχρονικές προσπάθειες διάσωσης των προφορικών μνημείων και τις βιογραφήσεις οπλαρχηγών από την οθωμανική περίοδο, η έρευνα της ενετοκρατίας προβάλλει ως εθνικά αναγκαίο έργο στα πλαίσια διαφύλαξης της ελευθερίας. Όμως, η σειρά μεταφράσεων του Σπανάκη διακόπτεται από την κατάληψη της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, κατά την οποία εκτυλίχθηκαν «λαμπρές μα και μερικές σκοτεινές σελίδες της νεώτερης Ιστορίας της»²⁰⁴ για να συνεχίσει από το 1950 και έπειτα με την έκδοση άλλων πέντε τόμων.

²⁰¹ Μιχ. Ροδάς, «Αγάπησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος; Η αισθηματική ζωή του μεγάλου Έλληνας», αναδημ. σε συνέχειες στα *Κρητικά Νέα*, από φ. 475/3-8-1936.

²⁰² Η ιστορία της ενετοκρατίας απασχολούσε τον Ξανθουδίδη από την αρχή της σταδιοδρομίας του. Το 1939 εκδίδεται μεταθανάτια στην Αθήνα η δική του μελέτη «Η ενετοκρατία έν Κρήτη: οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών», επιμ. Ι. Καλιτσουνάκη, παράρτημα των *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher*.

²⁰³ Πρόλογος, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τόμ. 1, Ηράκλειο 1940, ια'.

²⁰⁴ Πρόλογος, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τόμ. 2, Ηράκλειο 1950, 11.

Μια διαφορετική κατηγορία βιβλίων συνιστούν οι προπαγανδιστικές εκδόσεις του καθεστώτος, ή όσες ευθυγραμμίζονται με τον λόγο του. Εδώ ανήκουν μεταξύ άλλων το λεύκωμα *Η μεταγουστιανή διοίκησης εν Κρήτη*, με απολογισμό της πρώτης τριετίας της εθνικής κυβέρνησης, και η σειρά «Εθνικής Ηθικής Αγωγής» βασισμένη σε δημόσιες εκδηλώσεις (τα αποκαλυπτήρια της προτομής Δασακαλογιάννη κ.ά.), για τα οποία έγινε νωρίτερα λόγος. Πιο ακραιφνής υποστηρικτής της εκτροπής και της συντελούμενης κοινωνικής αναμόρφωσης εμφανίζεται ο πταισματοδίκης Στυλιανός Κασέλος, υπογράφοντας πέντε τίτλους ποικίλου περιεχομένου από το 1939 και μετά. Στη σειρά ομιλιών *Η Ελλάδα αναγεννάται*, αφιερωμένο στον Διάδοχο Παύλο με αφορμή την επέτειο της 4^{ης} Αυγούστου, ο συγγραφέας εναρμονίζεται πλήρως με τον αντιδημοκρατικό λόγο που εκφέρεται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες:

*Η Δημοκρατική Θεωρία της οποίας το νεκρόν σώμα δεν θα επιχειρήσω να γαλβανίσω, ως αποδεικνύουν τα σύγχρονα γεγονότα, είναι προορισμένη δια το Μουσείον της Ανατομικής μάλλον, ή δια το στάδιον της ιστορικής δράσεώς της [...] Ο άνθρωπος καίτοι έχει προχωρήσει εις τον πολιτισμόν, εν τούτοις δια της εμφανίσεως του κομμουνισμού (μπολσεβικισμού) αποδεικνύει ότι στερείται των ιδιοτήτων του λογικού και ηθικού όντος*²⁰⁵.

Τέτοιες ακραίες απόψεις, άλλοτε λανθάνουσες, ήταν επόμενο να βρουν ζωτικό χώρο τον καιρό της δικτατορίας.

Μια πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση, που αποδεικνύει τη συνέχεια του δημόσιου λόγου, αποτελεί η κυκλοφορία το 1938 μιας διάλεξης του Γιάννη Μουρέλλου με τίτλο *Η κρητική ψυχή*, δοσμένη για πρώτη φορά το 1935. Ανήκει σε μια σειρά διαλέξεων ιστορικού-πατριωτικού περιεχομένου που έδωσε ο ίδιος πριν και μετά την τοποθέτησή του ως Περιφερειακού Διευθυντή της Ε.Ο.Ν. Ηρακλείου (βλ. διαλέξεις, Παράρτημα 5.2.). Στο κείμενο, ο επί χρόνια πρωτοστάτης της βενιζελικής δημοσιογραφίας στην πόλη απηχεί πλήρως τις γεωκλιματικές θεωρίες που προωθούνταν στην Ελλάδα από χρόνια, αφού αναλαμβάνει να δώσει απάντηση στο ερώτημα: «Ποιοι άραγε είναι οι φυλετικοί, οι κλιματολογικοί και άλλοι λόγοι, οι οποίοι παρήγαγαν αυτόν τον λαόν και αυτούς τους άνδρας;»²⁰⁶.

²⁰⁵ Στ. Κασέλος, *Η Ελλάδα αναγεννάται*, Ηράκλειο 1939, 14. Πβλ. τις ομόλογες θέσεις του Βέλγου πολιτικού Hendrik de Man, όπως καταγράφονται από τον Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, ό.π., 144-145.

²⁰⁶ Ιω. Δ. Μουρέλλος *Η κρητική ψυχή* (διάλεξις), Ηράκλειο 1938, 9. Επίσης *Κρητικά Νέα*, από φ. 1549/6-6-1939. Για τον εδαφικό ντετερμινισμό γενικότερα, βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού...*, ό.π., 76-82.

Ξεκινώντας από την ανάδυση του μινωικού πολιτισμού σε ένα τραχύ, ανεμοδαρμένο αλλά συνάμα γόνιμο τοπίο, ο Μουρέλλος προχωρά στην επίκληση ενός κοινού τόπου σε προφορικές και γραπτές αφηγήσεις Κρητικών για την ψυχοσύνθεσή τους: την πρόσμειξη του Δωρικού στοιχείου, με αποτέλεσμα «να δημιουργηθεί ένας λαός ρωμαλέος σε σκέψη, σε έμπνευση και σε δράση»²⁰⁷. Στην ανακεφαλαίωση, ο ομιλητής διατρέχει τις λαμπρότερες στιγμές της κρητικής πνευματικής παραγωγής, ισχυριζόμενος πως:

Ο λεπτός και ευγενικός νέος, που μαζεύει κρίνα και κρόκους στις πανάρχαιες τοιχογραφίες της Κνωσού, είναι ο ίδιος και απαράλλακτος σημερινός Κρητικός, που κάνει «το μόσχο πρόγιομα και την κανέλλα γιόμα» και που γλυκομασεί τη ζάχαρη, για να φιλήσει την καλή του στο στόμα. Μετά την ανάλυση αυτή φαντάζομαι πως [ο διερωτώμενος για την κρητική ψυχή] δεν θα εκπλήσσει πια όταν διαβάσει τον Ερωτόκριτο και όταν θα αντικρίζει τις θαυμάσιες αγιογραφίες της Κρητικής ζωγραφικής τέχνης, της οποίας το κορύφωμα υπήρξε η άφθαστη τέχνη του υπέροχου Γκρέκο²⁰⁸.

Πρόκειται για μια τοπική έκφανση μιας ευρεία δεδομένης τη δεκαετία του 1930 «αισθητικής της ιθαγένειας», που συγκλίνει με τον εθνικόφρονα λόγο της 4^{ης} Αυγούστου. Γι' αυτό επί Μεταξά η διάλεξη επαναλήφθηκε τουλάχιστον άλλες τρεις φορές εντός και εκτός Κρήτης (μεταξύ άλλων στον Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός)²⁰⁹, δημοσιεύθηκε σε τοπική εφημερίδα και κυκλοφόρησε αυτοτελώς. Επιπλέον, ακούστηκε από τον ελληνόφωνο ραδιοσταθμό στο Μπάρι της φασιστικής Ιταλίας, και τυπώθηκε στο δελτίο του σταθμού²¹⁰.

Εκτός των άλλων, η διάλεξη του Μουρέλλου εξυπηρετούσε και σκοπούς εθνικά ενωτικούς στα γενικότερα πλαίσια λειτουργίας του Υπουργείου Τύπου και Τουρισμού, αφού στις τελευταίες παραγράφους ο ομιλητής απευθύνει πρόσκληση στους ακροατές του εκτός Κρήτης να έρθουν να θαυμάσουν από κοντά την κρητική φύση, και μαζί «τα λυγέρα μας παλικάρια να σέρνουν τον άλλοτε μαλακό και άλλοτε άγριο χορό τους, για να λάβετε μια ιδέα της δυνατής Δωρικής φυλής με τη βαρειά, αλλά γρήγορη κίνησή

²⁰⁷ Στο ίδιο. Για τη διαχρονική επίκληση του δωρικού στοιχείου βλ. Michael Herzfeld, *ό.π.*, 291, με αναφορά μεταξύ άλλων σε κείμενο του Γιώργου Μαράντη.

²⁰⁸ *Κρητικά Νέα*, 23^η (τελευταία) συνέχεια, φ. 1572/04-07-1939.

²⁰⁹ Βλ. την ενθουσιώδη κριτική του Μιχ. Ροδά «Η Κρητική Ψυχή», αναδημοσιευμένη από τον *Εθνικό Κήρυκα* της Νέας Υόρκης, *Δράσις*, φ. 1617/09-10-1937.

²¹⁰ Για τις ελληνικές εκπομπές του σταθμού, και τη συνεργασία της φιλελεύθερης διανοήσης βλ. Παύλος Κόρπης, «Ράδιο Μπάρι: προπαγάνδα προς την Ελλάδα», *Καθημερινή*, ηλεκτρονική έκδοση, 26-3-2003.

της»²¹¹. Δήλωση πίστης στη φυλετική συνέχεια από την προϊστορική εποχή, το κείμενο του Μουρέλλου συνιστά ένα μόνο δείγμα αξιοποίησης από το μεταξικό καθεστώς του προϋπάρχοντος δημόσιου λόγου. Συνάμα, αποτελεί άλλο ένα τεκμήριο της διαδρομής αντιλήψεων που επιβιώνουν μέχρι και σήμερα²¹².

5.9. Ανακεφαλαίωση

Η πνευματική ζωή στο Ηράκλειο διατηρεί τη ζωντάνια της στα χρόνια του Μεταξά. Σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία, ανακόπτεται η συζήτηση για την τέχνη και την πολιτική, και μαζί ο αριστερίζων λόγος στον τύπο και τη λογοτεχνία για μια εναλλακτική πολιτική πρόταση. Κεντρική θέση λαμβάνει η άμιλλα ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, στην οποία δείχνει να επενδύει με διάφορους τρόπους το καθεστώς, υποστηρίζοντας τους παραγκωνισμένους της επαρχίας.

Η σχέση της εξουσίας με τους φιλελεύθερους λογοτέχνες και δημοσιογράφους του Ηρακλείου δεν διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό από εκείνη που έχει καταγραφεί στην πρωτεύουσα. Μέσα από την απονομή θεσμικών ρόλων, την υιοθέτηση συλλογικών πρωτοβουλιών και τη δημόσια στήριξη της πνευματικής δραστηριότητας, οι κυβερνώντες προβάλλουν την εικόνα μιας αρμονικής συμβίωσης με τους ανθρώπους των γραμμάτων, και κάποτε κατορθώνουν να αποσπάσουν δηλώσεις στήριξης. Τον αφελή αρχικό ενθουσιασμό ορισμένων για το ενδεχόμενο μεγαλύτερης διάχυσης της λογοτεχνίας σε ένα πλατύτερο κοινό έρχονται να διαψεύσουν οι μαρτυρίες για την απογοητευτικά χαμηλή κυκλοφορία των περιοδικών και ο περιορισμός των περισσότερων εκδόσεων σε λίγα αντίτυπα. Η ντόπια λογοτεχνική και φιλολογική παραγωγή παραμένει υπόθεση των ολίγων και αυτή την περίοδο.

Όσον αφορά στο περιεχόμενο αυτής της παραγωγής, δεν διακρίνεται καμία χονδροειδής προσπάθεια άμεσης υπαγόρευσης θεμάτων ή ύφους, ούτε επιβάλλεται η δημοσίευση πανηγυρικών στα περιοδικά – τέτοια κείμενα περιορίζονται στις εφημερίδες και σε άλλο προπαγανδιστικό υλικό. Από την άλλη, το γενικότερο πλαίσιο των τριών ελληνικών πολιτισμών οδήγησε όχι τόσο σε μια στροφή, όσο σε μια εντατικοποίηση της ενασχόλησης με το παρελθόν. Φυσικά, τα πρόσωπα και πράγματα της κρητικής ιστορίας που φιγουράρουν στις θεσμοθετημένες από το καθεστώς

²¹¹ *Κρητικά Νέα*, ό.π..

²¹² Βλ. π.χ. τη σχετική διαμάχη αρχαιολόγων-κοινού στην τοπική εφημερίδα *Πατρίς*, ηλεκτρονική έκδοση, 19-6-2009 και επόμενα φύλλα, με αφορμή το βιβλίο του Κ. Χρηστάκη *Κρητών επιχειρείν*.

φιλολογικές σελίδες των εφημερίδων και στα περιοδικά (π.χ. Κορνάρος, Θεοτοκόπουλος, Κονδυλάκης) δεν ανακαλύφθηκαν επί Μεταξά, παρά απασχόλησαν τους αρθρογράφους της πόλης σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από την εποχή που εμφανίστηκε ο τύπος. Από την άλλη, η πολυσυζητημένη προώθηση της λαογραφίας από το καθεστώς δεν οδηγεί σε θεαματική άνοδο των δημοσιεύσεων σε σχέση με το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930. Ήδη από τον ύστερο 19^ο αιώνα ξέρουμε, άλλωστε, πως εκπαιδευτικοί και άλλοι κάτοικοι της υπαίθρου μεριμνούν για τη συλλογή ανάλογου υλικού, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου παρέμεινε αδημοσίευτο σε προσωπικά αρχεία μικρά ή μεγάλα. Και στις ενδιάμεσες δεκαετίες, τακτικά προκηρύσσονται διαγωνισμοί και δίνονται οδηγίες για τους επίδοξους συλλέκτες.

Ελεύθερα συνεχίζεται στην τοπική κοινωνία η συζήτηση για τις εξελίξεις στην τέχνη, αν και ο διάλογος για τον υπερρεαλισμό διεξάγεται χωρίς αναφορά στην πολιτική διάσταση του κινήματος. Όπως και στην πρωτεύουσα, ο όρος υπερρεαλισμός δημιουργεί σύγχυση, με αποτέλεσμα οι περί αυτού αναλύσεις να επεκταθούν σε συγγραφείς και κείμενα που αναγνωρίζονται σήμερα ως αντιπροσωπευτικά της νέας γραφής, όχι όμως της υπερρεαλιστικής. Με τη σειρά της, η συζήτηση αυτή διασταυρώνεται με τη διαμάχη για την αποστολή του καλλιτέχνη σε κέντρο και περιφέρεια.

Παρά τις κατηγορίες που εκτοξεύονται για επιτήδευση και σκοτεινή γραφή στα έργα ορισμένων ντόπιων λογοτεχνών, το μεγαλύτερο μέρος των συνεργασιών στα περιοδικά δεν ξεφεύγει από τους παραδοσιακούς τρόπους. Οι διηγηματογράφοι της πόλης καλλιεργούν μια ρεαλιστική γραφή βασισμένη σε γνώριμα θέματα, χωρίς να στραφούν στο παρελθόν. Στην ποίηση, κυρίως προς το τέλος της περιόδου διακρίνεται εκ μέρους λίγων μια διάθεση πλήρους απαλλαγής από τους εκφραστικούς τρόπους του παρελθόντος.

Η παραπάνω εικόνα σχηματίστηκε κατά κύριο λόγο από τον Τύπο και τις αυτοτελείς εκδόσεις. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τις συνθήκες δημιουργίας και τις αντιλήψεις της εποχής, χρειάζεται να συμπληρωθεί και να διασταυρωθεί με προσωπικές, σύγχρονες μαρτυρίες. Δεν βοηθούν ιδιαίτερα προς αυτή την κατεύθυνση τα κατοπινά απομνημονεύματα. Είναι ενδεικτικό ότι τα δυο πιο γνωστά κείμενα για την περίοδο δεν περιέχουν καμία αναφορά στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και τις σχέσεις του με τους λογοτέχνες. Ίσως όχι τυχαία, καθώς το σύντομο *Λογοτεχνικό Ηράκλειο της δεκαετίας 1930-1940* της Μαρίνας Μηλολιδάκη κυκλοφόρησε το 1972, μεσούσης της δικτατορίας των συνταγματαρχών, ενώ του

Δημάκη οι σχολιασμένες *Επιστολές* από τον Καζαντζάκη, με περικομμένες τις αναφορές στο Μεταξά, βγήκαν αμέσως μετά την κατάλυσή της. Απαιτείται λοιπόν να αναζητήσουν οι μελλοντικές έρευνες πιο δυσεύρετα τεκμήρια.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

1. Νικολαΐδης	Στέφανος	γ. Αγίες Παρασκιές θ. Ηράκλειο	1817 1907
---------------	----------	-----------------------------------	--------------

Βιογραφικά

Γιος προκρίτων, εικονογράφος, ψάλτης, χρονικογράφος, μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου. Σε ηλικία 19 ετών συνέθεσε την ακολουθία του Αγίου Μηνά, πολιούχου της πόλης, που ψάλλεται μέχρι σήμερα. Αργότερα, με τα χρήματα που του απέφερε η τέχνη του, ασχολήθηκε με την καλλιέργεια της γης, δημιουργώντας ένα περιβόλι σπάνιων δέντρων στο χωριό Αγίες Παρασκιές. Στις *Σημειώσεις εποχών επιτοπίων* (1821-1893) κατέγραψε παρατηρήσεις σχετικές με τα φυσικά φαινόμενα, την πολιτική και την κοινωνική ζωή της εποχής του.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Τα σημειώματά του δημοσίευσε ο Παρλαμάς (βλ. πηγές).

Πηγές

Παρλαμάς 1949· Μ. Δετοράκης 2003, 264· Αλεβίζου 2010, 39-48.

2. Ψιλάκης Βασίλειος

γ. Καστέλι - Περβόλια Χανίων 1829
θ. Αθήνα;; 1918

Βιογραφικά

Ιστορικός, φιλόλογος, απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών. Γεννημένος στη δυτική Κρήτη, ανατράφηκε ως πρόσφυγας στο Ναύπλιο. Σχολάρχης Χανίων από το 1855, εξορίστηκε από την Κρήτη για την εθνική του δράση και παρακολούθησε ανώτερες σπουδές σε Γερμανία και Ελβετία (1863-1866). Πρώτος Γυμνασιάρχης Χανίων (1886-1888). Ορισμένοι μελετητές συνέδεσαν το όνομά του με έντυπες έμμετρες σάτιρες που κυκλοφόρησαν στην Κρήτη το 1875. Άγνωστες είναι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες τύπωσε στο Ηράκλειο την πεντάπρακτη τραγωδία *Φρονίμη*, που περιστρέφεται γύρω από την τύχη της κόρης του Ετεάρχου, βασιλιά της αρχαίας Αζού στα 670 π.Χ. Η μνημειώδης για την εποχή τρίτομος *Ιστορία της Κρήτης* του Ψιλάκη εκδόθηκε στα Χανιά το 1909, με έξοδα της Κρητικής Πολιτείας.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:
Φρονίμη (1889)

Πηγές

ΜΕΕ, τόμ. 24, 852· Ν. Παπαδάκης 1933, 124· Β. Τωμαδάκης 1934· Θ. Δετοράκης 2005, 243.

3. Νικολαΐδης	Μύρων	Υ. Ηράκλειο Θ. ;	1833 1898
---------------	-------	---------------------	--------------

Βιογραφικά

Ιατρός, ποιητής. Εγκατέλειψε το Ηράκλειο σε πολύ μικρή ηλικία και εγκαταστάθηκε στη Σύρο. Μαθητής στο εκεί γυμνάσιο έκανε την πρώτη του εμφάνιση στα γράμματα με την ποιητική συλλογή *Ο Νεοσσός* (1852), προκαλώντας τον θαυμασμό των συμπολιτών του, αλλά και του Ραγκαβή. Μετά από τις σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών εγκατέλειψε την ποίηση για χάρη της ιατρικής, αλλά ο θάνατος της κόρης του σε νεαρή ηλικία (1889) τον ώθησε να συνθέσει τα ελεγεία *Δανάης μνημόσυνα*, το τελευταίο από τα οποία γράφτηκε στο Ηράκλειο το 1891.

Όπως και ο Ηρακλειώτης Ι. Κωνσταντινίδης*, που πρωτοεμφανίστηκε στα γράμματα στην Τήνο (1867) και έγραψε σχεδόν όλο του το έργο εκτός Κρήτης, ο Νικολαΐδης τονίζει την κρητική του καταγωγή και αφιερώνει στίχους στους αγώνες για την ελευθερία. Η ποίησή του είναι σαφώς πιο λόγια από του Κωνσταντινίδη, γραμμένη εξ' ολοκλήρου στην καθαρεύουσα με συχνές αναφορές στην αρχαία ιστορία και μυθολογία. Σπάνια μνημονεύεται από μεταγενέστερους λογοτέχνες της πόλης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Ο Αντ. Βορεάδης* (εφ. *Ηράκλειον* 1893, βλ. Μ. Δεοτράκη 1995, 135-137) αναφέρει ότι του ανατέθηκε η σύνθεση ενός επιγράμματος για το νέο νεκροταφείο της πόλης.

Πηγές

Ν. Μύρωνος, *Ο Έλλην της Ίδης*, Αθήνα 1856· Μ. Δετοράκης 1995.

4. Βλαστός Παύλος

Υ. Βυζάρι Αμαρίου 1836
Θ. Ρέθυμνο 1926

Βιογραφικά

Δάσκαλος, ιεροψάλτης, λαογράφος. Στο Ηράκλειο ήρθε το 1860, ως δάσκαλος και ιεροψάλτης. Συνέλαβε την ιδέα της περισυλλογής κρητικών δημοτικών τραγουδιών, πρώτα από τις επαρχίες Τεμένους, Μαλεβιζίου και Μεραμπέλλου. Αν και παρέμεινε στο Ηράκλειο μόλις τέσσερα χρόνια, διατήρησε σχέσεις με τους διανοούμενους της πόλης τις επόμενες δεκαετίες, όπως αποδεικνύεται από σχετικά δημοσιεύματα στον τύπο. Το 1893 εξέδωσε στην Αθήνα το έργο *Ο γάμος εν Κρήτη*. Θεωρείται ο θεμελιωτής της κρητικής λαογραφίας. Το αρχείο του απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικός Λαός*): «Ο Διγενής», τχ. 1, 12-16· «Νέαι ανακαλύψεις ποιήσεως λειψάνων κρητικού θεάτρου Απολλώνιος και Αρχιστράτη», τχ. 2, 38-43· «Ο Μελισσοστέφανος», τχ. 3, 78-79 και τχ. 4, 104-108.

Στις εφημερίδες:

«Η Λυδία λίθος ή η Κρήτη», *Μίνως*, φ. 360/13-2-1888· περιστασιακές συνεργασίες στη *ΝΕφ.*, π.χ. «Μια σελίς εκ του μαρτυρολογίου της Κρήτης», φ. 2295/10-1-1923· «Δια να γνωρίσωμεν την Κρήτην», φ. 3013/18-5-1925· «Ο Άγιος Μηνάς» (από τα κατάλοιπα, με τη συνεργασία Μ. Καούνη), *Ελ. Σκ.*, φ. 125/5-1-1929.

Πηγές

Κερδηνός, «Ο γάμος εν Κρήτη», *Ηράκλειον* φ. 9/7-10-1893· Σημανδηράκη 1994· Καλλιατάκη 2000, 137· «Λεωνίδας Καούνης», *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, 24-3-2009.

Νεκρολογίες: Ξ. [Στέφανος Ξανθουδίδης] «Παύλος Γ. Βλαστός», *ΝΕφ.*, φ. 3355/6-5-1926· Ι. Πύργος [Γ. Μουρέλλος], «Ο Παύλος Βλαστός», *ΝΕφ.* φ. 3359/10-5-1926.

5. Καλοκαιρινός Μίνωας	Υ. Ηράκλειο	1843
	Θ. Ηράκλειο	1907

Βιογραφικά

Έμπορος, πρώτος ανασκαφέας της Κνωσού, εκδότης της *Κρητικής Αρχαιολογικής Εφημερίδος*, με αρχαιολογικές και άλλες ειδήσεις. Τελείωσε το γυμνάσιο στη Σύρο και εγγράφηκε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, απ' όπου αποφοίτησε σε ώριμη ηλικία. Επαγγελματικά ασχολήθηκε με τη σαπωνοποιία και την αμπελοκαλλιέργεια, με περιορισμένη επιτυχία. Το 1878 ανέσκαψε πρώτος μικρό τμήμα του λόφου Κεφάλια στην Κνωσό και, πεπεισμένος για τη σημασία της θέσης, κοινοποίησε τα αποτελέσματα των ερευνών του σε αρχαιολόγους και αρχαιόφιλους άλλων τόπων. Το 1894 εξέδωσε στο Ηράκλειο την έκθεση που είχε υποβάλει το 1881 προς το Υπουργείο Γεωργίας της Γαλλίας, διεκδικώντας βραβείο για την παρουσίαση της κατά Στράβωνα διαδικασίας καταπολέμησης της φυλλοξήρας. Λογοτεχνικά αποτυπώθηκε σε μυθιστόρημα της Ηρακλειώτισσας πεζογράφου Ρέας Γαλανάκη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Procède de Strabon contre le phylloxera (1894).

Εφημερίδες:

Κρητική Αρχαιολογική Εφημερίς (1906-7).

Πηγές

«Ο Στράβων και η φυλλοξήρα», *Ηράκλειον*, φ. 10/14-10-1893· Σπανάκης 1960, 295-300· Κόπακα 1990, 7-11· Κόπακα 1995· Σακελλαράκης 1998, 171-172· Γαλανάκη 2002· Αποσκήτη 2003, 33-49· *EET*, τόμ. 2, 638-639.

6. Μιχελιδάκης	Αντώνιος	Υ. Κράσι	1844
		Θ. Ηράκλειο	1923

Βιογραφικά

Από τους πρώτους επιστήμονες φιλόλογους της Κρήτης. Πρόεδρος του πρώτου άτυπου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1875), αντιπρόεδρος μετά τη νόμιμη επανασύστασή του (1879). Εξέχον πολιτικό πρόσωπο, αρχηγός του κόμματος των Ξυπόλυτων, πρόεδρος της Κρητικής Βουλής 1901-1907. Πολιτικά απολάμβανε την πλήρη στήριξη των εφημερίδων *Μίνως* (1881 1881) και *Ίδη* (από το 1906). Γυμνασιάρχης του Κρητικού Γυμνασίου από την ίδρυσή του το 1871 και για 25 χρόνια. Αν και μνημονεύεται συχνά η φιλολογική του κατάρτιση, δεν φαίνεται να εξέδωσε καμία σχετική εργασία στην πόλη. Η βιβλιοθήκη του αποτέλεσε τον πρώτο πυρήνα της συλλογής στη Λέσχη Επιστημόνων (1933), ύστερα από δωρεά του γιου του.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

Δεκάδες επιστολές, άρθρα, πολιτικές ομιλίες και αγορεύσεις του Μιχελιδάκη δημοσιεύτηκαν στον τύπο από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, ιδίως στις προσκείμενες στον ίδιον εφημερίδες *Μίνως* και *Ίδη* (π.χ. «Προς την Σεβαστήν Τμηματικήν Εφορείαν», *Μίνως*, φ. 228/29-6-1885· «Μια επέτειος εκ της κρητικής ιστορίας», *Ίδη*, φ. 350/13-11-1913· «Περί το κενοτάφιο των μαρτύρων της ελευθερίας», φ. 354/11-12-1913· «Υπέρ της αγωνιζομένης Ηπείρου», φ. 367/26-3-1914.

Πηγές

«Ιστορικά σημειώματα», *ΝΕφ.* φ. 3247/8-2-1926· «Η προχθεσινή εορτή του πρώτου Γυμνασίου», *Ανόρθωσις*, φ. 2019/ 05-7-1928· Τατάκης 1993, 422· Ξυριτάκης 2000· Καλλιατάκη 2000, 138· Μ. Δετοράκης 2003, 262 και 267· Δρακάκης 2011.

Νεκρολογία: «Αντ. Μιχελιδάκης», *ΝΕφ.*, φ. 2314/1-2-1923.

7. Σιβάκης ή Συβάκης	Κωνσταντίνος	Υ. Ηράκλειο(;) Θ. Ηράκλειο	1848 1913
Ψευδώνυμα	Κ. Σ.(;)		

Βιογραφικά

Τυπογράφος δικών του εκδόσεων και παντοπώλης, από τους πρώτους συγγραφείς του Ηρακλείου στα χρόνια της ημιαυτονομίας, εκδότης της λανθάνουσας εφημερίδας *Κνωσός* (1895). Ο Γ. Μουρέλλος* υποστηρίζει υποτιμητικά ότι «μόνον δια την φιλοσοφίαν έγραφε» και θεωρεί την τυπογραφική του τέχνη πρωτόγονη. Γραμμένα στην καθαρεύουσα, σε πολιτικά δίστιχα με ομοιοκαταληξία, τα έργα του αντλούν την έμπνευσή τους από τη λογοτεχνική παράδοση (*Ερωτόκριτος*) ή την πρόσφατη ιστορία, ασκώντας κριτική σε όσους εμποδίζουν τον αγώνα των Κρητικών για ελευθερία. Δεν φαίνεται να είχαν ιδιαίτερη απήχηση σε λόγιους κύκλους της πόλης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις (αναφέρονται και κείμενα της ίδιας περιόδου με συγγραφέα «Κ.Σ.»): *Ακολουθία του αγίου ενδόξου τροπαιοφόρου και μεγαλομάρτυρος Μηνά* (1879)· *Ποίημα ο καπετάν Φραγκιάς* (1885)· *Ο αγράμματος βουλευτής* (1885)· *Η Κρήτη ενώπιον δικαστηρίου του Εικοστού Αιώνας - δράμα εις πράξεις τρεις* (1887)· *Ο Νέος Ερωτόκριτος, ήτοι ο ήρωας της Κρητικής Επανάστασεως του 1866* (1887, ;, 1906)· *Το παράπονον της βοσκοπούλας* (1889)· *Συγγενικός έρωας Καμέρ και Χουσεήν* (1905)· *Ερωτόκριτος Βικεντίου Κορνάρου παραφρασθείς* (1906).

Πηγές

«Διάφορα», *Μίνως*, φ. 223/11-6-1885· «Αγγελία», *Μίνως*, φ. 297/22-11-1886· «Πίναξ των λόγω θανάτου διαγραπτέων...», *ΝΕφ.*, φ. 157/10-11-1913· Ι. Πύργος, «Τα πιεστήρια», *ΝΕφ.*, φ. 159/17-11-1913· Β. Τωμαδάκης 1973· Παγκαλιάς 1983, 355· Δεληγιαννάκη 1992· Στ. Αλεξίου (επιμ.) 1997, λη'· Μουδατσάκης 2005, 19-20.

8. Χατζιδάκης	Ιωσήφ	Υ. Μήλος	1848
		Θ. Ηράκλειο	1936

Βιογραφικά

Ιατρός με μετεκπαίδευση στο Μόναχο, το Βερολίνο και το Παρίσι (1876-7). Αυτοδίδακτος αρχαιολόγος, ιδρυτής και πρώτος έφορος του Μουσείου. Μετά την κάθοδό του στο Ηράκλειο από τη Σύρο, ως πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1883) έδωσε νέα κατεύθυνση στις εργασίες του, με έμφαση στην περισυλλογή και διαφύλαξη αρχαιοτήτων. Στα κατοπινά χρόνια, υποστήριζε την απευθείας ανάθεση ανασκαφών σε ξένους αρχαιολόγους, τακτική που τον έφερε σε αντιπαράθεση με τον Ιω. Περδικάρη*. Επί βρετανικής κατοχής διορίστηκε προσωρινός δήμαρχος και πρόεδρος της επιτροπής επανόδου των Χριστιανών «εις τας εν τη πόλει οικίας των Οθωμανών». Το 1923 παραιτήθηκε από έφορος του Μουσείου, έχοντας προσφέρει 40 χρόνια υπηρεσία.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Κατάλογος των εν των μουσείω του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου αρχαιοτήτων ου προετάχθη η κατά το λήξαν έτος 1887 λογοδοσία του προέδρου κ. Ιωσήφ Χατζιδάκη (1888).

Άλλου: *Περιήγησις εις Κρήτην* (Ερμούπολη 1881, αλλά κατά τον Μουρέλλο γραμμένη στο Ηράκλειο). Στο Παρίσι εξέδωσε τη μελέτη *Tylissos à l' époque minoenne* (1921).

Σχετικά με το Ηράκλειο και η δική του *Ιστορία του κρητικού μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη* (Αθήνα 1931).

Στα περιοδικά:

«Αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη», *Κλ*, τχ. 1, 21-22· «Κρητική Ανάκτορα», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 43-57· «Ανασκαφαί εν Τυλίσσω», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 31-34· «Ο βυζαντινός ναός του Αποστόλου Τίτου εν Γορτύνι», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 34-38.

Στις εφημερίδες:

«Το Δικταίον Άντρον», *Μίνως*, φ. 303/3-1-1887 (αναδημ. από την *Εστία*).

Πηγές

Ι. Μουρέλλος, «Ιωσήφ Χατζιδάκης», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 147-149· «Ο Ιωσήφ Χατζιδάκης», *ΝΕφ.*, φ. 2366/18-4-1923· «Παλιοί και καινούργιοι», *ΝΕφ.*, φ. 2368/20-4-1923· *Ανόρθωσις* φ. 3080/3-02-1932· «Η προχθεσινή τελετή...», *Δράσις*, φ. 99/19-7-1932· *Elliadí* 1933, 88-89· Σ. Μαρινάτος, «Ιωσήφ Χατζιδάκης», *ΚΣε*, 1, τχ. 2 (1936) 68-69. «Ο Σύλλογος των φίλων του Μουσείου», *Δράσις*, φ. 1844/20-7-1938· Πλάτων 1940· Μ. Δετοράκης 1986· Σακελλαράκης 1998, 194-195· Καρτσάκης 2000, 5· Μ. Δετοράκης 2003, 276, σημ. 53 (με βιβλιογραφία)· Hamilakis 2006· Βαρουχάκης (υπό δημ.).

Νεκρολογίες: «Ιωσήφ Χατζιδάκης», *Ελ. Σκ.* 1465/18-2-1936.

9. Σφακιανάκης	Ιωάννης	Υ. Βραχάσι Μεραμπέλλου Θ. Αθήνα	1848 1924
Ψευδώνυμα	Ιδαίος Δάκτυλος, Ιδαίος (;)		

Βιογραφικά

Ιατρός, αγωνιστής για την ελευθερία της Κρήτης. Διαπραγματευτής στη Σύμβαση της Χαλέπας, βουλευτής και πρόεδρος της Βουλής των Κρητών. Στο Ηράκλειο εγκαταστάθηκε το 1875, όπου εκτός από δημοτικός ιατρός διετέλεσε πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, του Γαλλικού Συνδέσμου (1893) και καθηγητής πειραματικής φυσικής στο Γυμνάσιο (συνέγραψε σχετικό σχολικό βιβλίο). Αναγνωρίστηκε από τους νέους της πόλης ως άνθρωπος καθολικής μόρφωσης, το πρότυπο του λογίου. Φιλοξένησε τον Δημ. Βικέλα το 1907, και πρώτος άκουσε την ιδέα της δωρεάς της βιβλιοθήκης προς το Ηράκλειο. Πατέρας του μουσικοσυνθέτη Κώστα Σφακιανάκη*, σύζυγος της Μαρίας Μίνωα Καλοκαιρινού. Στενός φίλος του επίσης λογίου ιατρού Στυλ. Αλεξίου*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά

Εκτός Κρήτης μόνο: «Οπτασίες και ινδάλματα», *Εστία*, τόμ. 5, τχ. 112 (1878) 122-126 (με το όνομά του)· και πιθανόν «Ιωάννης Φωτιάδης», *Μη Χάνεσαι*, τόμ. 4, τχ. 499 (1883) 4-6 (με το ψευδώνυμο Ιδαίος). Αναφέρεται συντάκτης λημμάτων σε εγκυκλοπαίδειες.

Στις εφημερίδες:

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του 1900 (βλ. πηγές), ο Σ. υπέγραφε ιατρικές επιφυλλίδες στις πρώτες εφημερίδες του Ηρακλείου, με το ψευδώνυμο Ιδαίος Δάκτυλος. Δύσκολα όμως ταυτίζεται με τον χρονογράφο Ιδαίο της ηρακλειώτικης εφημερίδας *Ίδη*.

Πηγές

Κ. [Ι. Κονδυλάκης:] «Ι. Σφακιανάκης» *Ημερολόγιον Σκόκου* 1900, 144-146· Διαβάτης [Ι. Κονδυλάκης], «Ο Σφακιανάκης», *Εμπρός* φ. 3040/7-4-1905· Ι. Μουρέλλος, «Ιωάννης Κ. Σφακιανάκης», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 211-214· «Ιστορικά σημειώματα», *ΝΕφ.*, φ. 3268/2-2-1926· «Ένας ευεργέτης», *Ελ. Σκ.*, φ. 736/22-1-1931· Λ. Αλεξίου 1960, 18· *Κνωσός*, τχ. 36, 19-20· Χαβάκης 1960, 92· Ε. Αλεξίου 1978, 40· Μ. Δετοράκης 1987, 162-172· του ίδιου 2003, 264, σημ. 19 (με βιβλιογραφία)· του ίδιου, «Ο Ιωάννης Κ. Σφακιανάκης (1848-1924) ως γιατρός και κοινωνικός παράγων», εφ. *Πατρίς*, 18-12-2004· Καλλιατάκη 2000, 138· Καρέλλης 2007, 41-43· Περάκης 2008, 439· Petre 2010.

10. Κωνσταντινίδης	Ιωάννης	Υ. Ηράκλειο	1848
		Θ. Αθήνα	1917

Βιογραφικά

Λαϊκότροπος ποιητής του δημόσιου βίου. Λόγω των επαναστάσεων κατέφυγε στην Τήνο (1866), τη Σύρο (1868) και στη συνέχεια στην Καβάλα (1872), όπου ασχολήθηκε επιτυχώς με το καπνεμπόριο και ανέπτυξε εθνική δράση. Από το 1887 και μετά επισκεπτόταν κατά διαστήματα το Ηράκλειο, όπου προβάλλεται στον τύπο ως εθνικός ποιητής, στον οποίον επιφυλάσσουν θερμή υποδοχή τα μέλη του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Φίλος του Ελ. Βενιζέλου και πολλών επιφανών Ηρακλειωτών. Θαυμαστής και έπειτα επιστήθιος φίλος του Αχιλλέα Παράσχου, οι απλοί συνήθως αφηγηματικοί στίχοι του περιστρέφονται γύρω από τους αγώνες ελευθερίας των Κρητών, ιστορικά συμβάντα και προσωπικότητες της εποχής, π.χ. «Επίγραμμα δια τον στραώνα του Ηρακλείου μεταβληθέντα εις ελληνικόν γυμνάσιον», «Ελεγείον εις τον έξοχον πρύτανιν των γραμμάτων Αντώνιον Βορεάδην» κλπ. Χειρόγραφοι τόμοι των έργων του (ο ένας πρωτότυπος) περιήλθαν στη Βικελαία Βιβλιοθήκη στον μεσοπόλεμο, μετά από πρωτοβουλία του Α. Ανεμογιάννη και του Δημάρχου Μ. Γεωργιάδη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

Ποιήματά του απαντούν περιστασιακά στον τοπικό τύπο, π.χ. «Ποίημα απαγγελθέν εις την ενηλικιότητα του Διαδόχου Κωνσταντίνου», *Μίνως*, φ. 351/5-12-1887· «Εις τον θάνατον του αδελφού μου Λεωνίδα», *Ηράκλειον*, φ. 27/10-2-1894· «Επί τη αφίξει 400 Κρητών οπλιτών», *ΝΕφ.* φ. 209/5-5-1914. Οι περισσότερες συνθέσεις του (και οι σχετικές με το Ηράκλειο) βρίσκονται στο Χιόνης 1978.

Πηγές

«Διάφορα», *Μίνως*, φ. 348/14-11-1887· Κελαϊδης 1957· Χιόνης (επιμ.) 1978, 21-84· Σπανάκης (επιμ.) 1981· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/9.42.
Νεκρολογία: «Θάνατος ποιητού», *ΝΕφ.*, φ. 705/24-10-1917.

11. Ματζαπετάκης Στυλιανός	Υ. Αμπελούζος Καινουργίου	1850
	Θ. Αμπελούζος Καινουργίου	1935

Βιογραφικά

Ιατρός, ιστοριοδίφης. Γόνος ισχυρής οικογένειας. Μετά τη συμμετοχή του στην επανάσταση του 1866, σπούδασε ιατρική σε Αθήνα και Παρίσι. Επιστρέφοντας πρόλαβε το τέλος της επανάστασης του 1878. Στη συνέχεια εργάστηκε στη Σμύρνη και τις ελληνικές πόλεις του Πόντου, αλλά κατά το τέλος του αιώνα επέστρεψε στο χωριό του. Διετέλεσε βουλευτής της Κρητικής Βουλής. Η μελέτη που εξέδωσε στο Ηράκλειο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις προσωπικές του εμπειρίες, πλαισιωμένες από ιστορικά έγγραφα.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Συμβολήν εις την Ιστορίαν της Κρήτης κατά την επανάστασιν του 1878 (1904).

Πηγές

Μ. Δετοράκης 1987, 70-87.

Νεκρολογία: «Πένθιμος στήλη», *Ιδη*, φ. 3304/14-3-1935.

12. Σταυράκης	Νικόλαος	Υ. Ηράκλειο	1850
		Θ. Ηράκλειο(;))	1912

Βιογραφικά

Γεννημένος Νικόλαος Σταύρου Κιατίπογλου, σε οικογένεια που έφτασε στο Ηράκλειο από τη Σμύρνη την περίοδο της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας. Γενικός Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Κρήτης επί Φωτιάδη Πασά, επί ημιαυτονομίας αρχηγός του κόμματος των Καραβανάδων, και με αυτή την ιδιότητα σφοδρός πολέμιος του πολιτικού του αντιπάλου Α. Μιχελιδάκη* μέσα από τις στήλες της *Νέας Εβδομάδος* (1885-1889) του Στ. Αλεξίου*. Ανώτατος υπάλληλος των τελωνείων Κρήτης, αντιπρόεδρος του άτυπου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1875). Σημαντική πηγή ακόμη και σήμερα θεωρείται η δική του *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης* (Αθήνα 1890, με βάση την απογραφή του 1881) - κατά τον Ν. Σταυρινίδη* αποτελεί μια από τις πρώτες σύγχρονες ιστορίες της Κρήτης. Πατέρας του δημοσιογράφου και ποιητή Θ. Σταυράκη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Τελωνεία Κρήτης: Έκθεσις προς τον Γενικήν Διοίκησιν Κρήτης (1881)· *Ισοζύγιον εισπράξεων και*

δαπανών των Κρητικών Τελωνείων από 1ης Μαρτίου 1887 - 29 Φεβ/αρίου 1888 (1888).

Πηγές

«Διάφορα», *Μίνως* φ. 258/22-2-1886 και άλλα φύλλα· Ν. Σταυρινίδης, «Η οικογένεια Σταυράκη στην Κρήτη και η καταγωγή της», *Πατρίς*, φ. 4240/8-12-1960· Μ. Δετοράκης 2003, 263· Δρακάκης 2011.

13. Ξηρουδάκης	Ευμένιος	γ. Κωνσταντινούπολη	1850
		θ. Χίος	1920

Βιογραφικά

Θεολόγος, ιστοριοδίφης. Επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων (1886-1897), Μητροπολίτης Κρήτης (1897-1920). Δίδαξε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και στο Γυμνάσιο Χανίων, όπου εκλέχθηκε και πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου «ο Μίνως». Ο διορισμός του στον Μητροπολιτικό Θρόνο με σουλτανικό βεράτιο προκάλεσε τριβές με τον πρίγκιπα Γεώργιο. Αναφέρεται συγγραφέας ιστορίας της κρητικής εκκλησίας. Το 1916 μετά το κίνημα της Θεσσαλονίκης τον εξόρισε ο Βενιζέλος στη Χίο, όπου πέθανε.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

1899 Δεκεμβρίου Θ' Ο επί τη επετείω αναρρήσει της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου λόγος, εκφωνηθείς εν τω Μητροπολιτικώ Ναώ Ηρακλείου (1899)· Ομιλία ρειθείσα εν τω εν Ηρακλείω μητροπολ. ναώ τη Θ' Δεκεμβρίου 1900, επετείω της αναρρήσεως της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου (1900)· Λόγος επί τη ενάρξει των εργασιών...επαρχιακής συνόδου (1902)· Υπόμνημα προς την εκτελεστικήν επιτροπήαν Κρήτης (1911).

Πηγές

Ι. Μουρέλλος, «Ο Κρήτης Ευμένιος Ξηρουδάκης», ΚΣΤ, 1 (1908) 274· Χ., «Κρητική Επιστημονική Ζωή», ΚΣε, 1, τχ. 8-10 (1936) 271· ΘΗΕ, τόμ. 5, 1061· Νανάκης 1991, 66 και 74-5.

14. **Αλεξίου** Στυλιανός Μ.Υ. Κράσι
Θ. Ηράκλειο1852
1921**Βιογραφικά**

Τελειόφοιτος ιατρικής (δεν άσκησε το επάγγελμα), τυπογράφος, εκδότης εφημερίδων και βιβλίων, βιβλιοπώλης, βουλευτής Ηρακλείου. Γενικός Γραμματέας του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου (1879), καθηγητής γαλλικών και μαθηματικών στο Κρητικό Γυμνάσιο. Όπως και ο αδελφός του Εμμανουήλ Μ. Αλεξίου*, συνέγραψε σχολικά βιβλία και συμμετείχε στις πρώτες ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις στην πόλη. Η εγκατάστασή του ως πρώτου Χριστιανού διοικητή των τελωνείων Ηρακλείου έγινε αφορμή για τον ξεσηκωμό των Μουσουλμάνων και τη σφαγή της 25ης Αυγούστου 1898. Σημαντικότερη ήταν η συμβολή του στην έκδοση-σταθμό του *Ερωτόκριτου* (1915). Πατέρας των φιλόμουσων αδελφών Αλεξίου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Νέα Πλήρης Ιερά Σύνοψις (με τη σύμπραξη του Μητροπολίτη Κρήτης, 1914)· *Εικονογραφημένο αναγνωσματάριο για τη Β' Δημοτικού* (τίτλος αβέβαιος, 1914).

Για την έκδοση του *Ερωτόκριτου*, βλ. Λ. Αλεξίου 1954.

Στις εφημερίδες:

Ανυπόγραφα κείμενα στις εφημερίδες *Εβδομάς*, *Νέα Εβδομάς*, *Ηράκλειον*. Στο φ. 1084/29-8 1898 της εφ. *Σκριπ* (Αθήνα) έδωσε μια νωπή περιγραφή της σφαγής στην πόλη του Ηρακλείου.

Πηγές

«Πολύτιμον θρησκευτικόν βιβλίον», *ΝΕφ.*, φ. 264/15-10-1914· · Ι. Πύργος, «Βιβλιοκρισία: *Ερωτόκριτος*», *ΝΕφ.* φ. 302/28-2-1915· Δικταίος 1956, 278-279· Λ. Αλεξίου 1960, 15-21· Ε. Αλεξίου 1978, 110-112· Φωσκαρίνης 1982, 18-19· Καλλιατάκη 2000, 138· Καρτσάκης 2000, 5· Μ. Δετοράκης 2003, 267, σημ. 22· Μουδατσάκης 2005, 28-33· Χρηστάκης 2007, 75-76· *ΑΝΑ*, 63· *ΕΕΤ*, τόμ. 1, 169-170· Στ. Αλεξίου 2010, 21. Λογοτεχνικά πορτραίτα του υπάρχουν σε κείμενα των κορών του Γαλάτειας και Έλλης.

15. Διαλυνάς	Μιχάλης	γ. Νεάπολη Μεραμπέλλου	1853
		θ. Νεάπολη Μεραμπέλλου	1927

Ψευδώνυμα (Κατά την κρητική συνήθεια) Διαλυνομιχάλης

Βιογραφικά

Πρωτοδίκης, λαϊκότροπος ποιητής της ιστορίας και του δημόσιου βίου γνωστός για τη σατυρική του διάθεση, ιστοριοδίφης. Έζησε στην Νεάπολη, αλλά προβάλλεται και στον τύπο του Ηρακλείου, όπου εξέδωσε την πρώτη συλλογή ποιημάτων του. Σε επιστολή του προς τη *Νέα Εφημερίδα* το 1926, υποστηρίζει ότι σκοπός της ποίησής του ήταν να διασώσει τα πολεμικά κατορθώματα της ανατολικής Κρήτης, τα οποία συνήθως υποβιβάζονταν και κινδύνευαν να ξεχαστούν. Στο έργο του διασώζονται επίσης ενδιαφέροντα σχόλια για την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ποιήματα, τόμ. 1 (1909), *Η Κριτωτοπούλα* (1912).

Στα περιοδικά:

Μεταθανάτια (ανα)δημοσιεύθηκαν πολλά ποιήματά του στο περιοδικό *Δρήρος* (Νεάπολη, 1937-1941).

Στις εφημερίδες:

Δεκάδες ποιήματα, π.χ. «Ποίημα», *Ίδη*, φ. 354/11-12-1913 (για την ένωση της Κρήτης)· «Επιθεώρησις του 1918», *ΝΕφ.*, φ. 1173/11-5-1919.

Πηγές

«Τα ποιήματα του Διαλυνά», *Ίδη*, φ. 124/13-6-1909· Ι. Μουρέλλος, «Μιχαήλ Διαλυνάς», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 287-288· Φρεάντλης, «Εντυπώσεις και σκέψεις: Κρητική ποίησης», *Ίδη*, φ. 180/10-7-1910· «Περί έναν ποιητή», *ΝΕφ.*, φ. 3289/32-2-1926· «Ανοικτή επιστολή», *ΝΕφ.* φ. 3347/25-4-1926· Σανουδάκης 1978, 75, 119· Χιόνης (επιμ.) 1978, 82· *ΛΝΛ*, 506.

16. Περδικάρης	Ιωάννης	Υ. Τύλισος Μαλεβιζίου	1855
Ψευδώνυμα	Ι.Π.	Θ. Ηράκλειο	1909

Βιογραφικά

Φιλολόγος (ορφανός της επανάστασης του 1866, σπούδασε υπό την προστασία του Επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Ιλαρίωνα). Μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης με έντονο ενδιαφέρον για την αρχαιολογία, πρώτος μεταφραστής των νόμων της Γόρτυνας στα νέα ελληνικά (1886, με τη μορφή επιφυλλίδας στην εφημερίδα *Μίνως*). Στα πρώτα χρόνια της κρητικής αρχαιολογίας υποστήριξε ότι την ευθύνη για την ανάθεση ανασκαφών στο νησί ανήκε δικαιωματικά στην εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, γραμμή που τον έφερε σε αντιπαράθεση με τον Ι. Χατζιδάκη*. Γυμνασιάρχης Χανίων και έπειτα Ηρακλείου, θέση από την οποία παραιτήθηκε διαμαρτυρούμενος για την κατάσταση της δημόσιας παιδείας. Μετά το κίνημα του Θερίσου ιδρυτής του ιδιωτικού λυκείου «ο Κοραΐς» (1905), όπου φοίτησαν οι γιοι του Βενιζέλου. Επί της γυμνασιαρχίας του εισήγαγε συστηματικά τις σχολικές εκδρομές και ανέβασε πολλές πειραματικές παραστάσεις αρχαίων δραμάτων, παρά τις επιφυλάξεις του για την πρακτική αξία της κλασικής παιδείας. Θείος εξ αγχιστείας του ποιητή Μιχάλη Καλημεράκη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Το εν Χανίοις Γυμνάσιον (1893)· *Κανονισμός του εν Ηρακλείω Ιδιωτικού Λυκείου ο Κοραΐς* (1909).

Στα Χανιά εκδόθηκε η *Διδασκαλία περί ελευθερίας* (1902), ομιλία του προς τους μαθητές Ηρακλείου.

Στις εφημερίδες:

(*Μίνως*): «Λόγος εκφωνηθείς την 30 Ιανουαρίου 1883», φ. 105/12-2-1883· Ι. Π., «Νόμοι αρχαίοι της Γόρτυνος. Μεταπεφρασμένοι εις την Νέαν Ελληνικήν», από φ. 258/22-2-1886· «Η οικία και η σχολή», φ. 359/6-2-1888. Ιδρυτής και διευθυντής της εφημερίδας *Πρόσδος* (1897).

Πηγές

Ι. Μουρέλλος, «Ιωάννης Περδικάρης», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 292-3· «Η προχθεσινή εορτή του πρώτου γυμνασίου», *Ανόρθωσις*, φ. 2019/5-7-1928· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/4.27-4.30 (εφ. *Πρόσδος*)· Γοντικάκης 1992, 270, σημ. 390· Σακελλαράκης 1998, 182-183· Μ. Δετοράκης 2003, 276, σημ. 49· Hamilakis 2006· Βαρουχάκης (υπό δημ.).

Νεκρολογίες: «Ιωάννης Περδικάρης», *Ιδη*, φ. 139/26-9-1909· «Ιωάννης Περδικάρης», *Εθνική*, φ.158/27-9-1909.

17. Ζωγραφάκης Ιωάννης Ν	γ. Καβούσι Ιεράπετρας	1855
	θ. Καβούσι Ιεράπετρας	1917

Βιογραφικά

Δημοδιδάσκαλος «μη ακούσας μαθήματα ανώτερα της Β' γυμνασιακής τάξεως», βραβευμένος ερασιτέχνης λαογράφος, μεταφραστής-διασκευαστής του Ομήρου στην κρητική διάλεκτο. Εξόριστος στον Μαραθώνα έστειλε αινίγματα στην *Εφημερίδα των παιδων* (1893) και συνέλεξε λαογραφικό υλικό από τους Αρβανίτες. Οι εκδόσεις του Ηρακλείου γράφτηκαν όσο υπηρετούσε στο κοντινό χωριό Ρογδιά (1885-1886).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Πραγματεία επί της Νεοελληνικής Γλώσσης (1885)· *Τα δαιμόνια της Κρήτης* (1885)· *Το παραμύθι της Στακτοπούτας εξεταζόμενον υπό ιστορικήν έποψιν* (1886).

Στις εφημερίδες:

«Διατριβαί», *Μίνως*, φ. 213/30-3-1885· «Οδυσσέως δέησις προς την Ναυσικάαν», *Ηράκλειον*, φ. 13/4-11-1893.

Πηγές

Β. Νέρη, «Ιωάννης Ν. Ζωγραφάκης», *Πατρίς*, φ. 3902/31-11-1959 και επόμενα φύλλα· Βέργη-Νέρη 2007· Βουρλιώτης 2011.

18. Κόρπης (Corpi)	Ιωσήφ	Υ. Ηράκλειο Θ. Ηράκλειο	1856 1939
--------------------	-------	----------------------------	--------------

Βιογραφικά

Ιταλο-κρητικός καθηγητής Γαλλικών στο Κρητικό Γυμνάσιο από τη σύστασή του και για τρεις γενιές. Μέλος και επιμελητής αναγνωστηρίου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Υποπρόξενος της Ιταλίας και της Ισπανίας, κατά το 1894 τού ανατέθηκε από την ισπανική κυβέρνηση η πρώτη —άκαρπη— έρευνα για τον ακριβή τόπο καταγωγής του Δομ. Θεοτοκόπουλου. Μετά από δεύτερη έρευνα για τον εντοπισμό παρόμοιων επιθέτων στις αρχές του επόμενου αιώνα, ο ίδιος υπέδειξε στους Ισπανούς το χωριό Φόδελε δυτικά του Ηρακλείου, ξεκινώντας τις φήμες που ανατράπηκαν αργότερα από εμπειριστατωμένες αρχαιακές έρευνες.

Πηγές

«Επιχώρια», *Μίνως* φ. 46/30-10-1881· «Στα πεταχτά», *Εθνική*, φ. 130/5-3-1906· Τιμόθεος Βενέρης, «Δομ. Θεοτοκόπουλος», *Ίδη*, φ. 367/26-3-1914· Ι. Μουρέλλος, «Από την χθεσινή παράστασιν», *ΝΕφ.*, φ. 2723/12-6-1924· *ΝΓ*, τχ. 17 (1928) 849· Στρατάκης 1955, 27· Γόντικας 1992, 23· Ρούσσοσ και Κόρπης 2001, 58· Παναγιωτάκης 1987, 6, σημ. 2· Μ. Δετοράκης 2003, 267, σημ. 26.

Νεκρολογία: «Ιωσήφ Μ. Κόρπης», *Ανόρθωσις*, φ. 5227/27-7-1939.

19. Αλεξίου	Εμμανουήλ	Υ. Ηράκλειο	1856
		Θ. Ηράκλειο	1920
Ψευδώνυμα Ε. Μ. Α.			

Βιογραφικά

Φιλολόγος με σπουδές στο Βαρβάκειο και το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Διευθυντής της εφημερίδας *Εβδομάς* (1886), ιδιοκτησίας του αδελφού του, Στυλιανού Μ. Αλεξίου*. Γλωσσομαθής με ευρεία μόρφωση, δίδαξε στο Κρητικό Γυμνάσιο και στο ιδιωτικό λύκειο «ο Κοραΐς» του Ι. Περδικάρη*. Συνέγραψε σχολικό βιβλίο (1911) στην «απλή καθαρεύουσα, κλίνουσα σαφώς προς την ευγενεστέραν δημοτικήν». Ο Γ. Μουρέλλος* τον αναφέρει ιδρυτή του πρώτου φιλολογικού συλλόγου της πόλης και διοργανωτή ερασιτεχνικών θεατρικών παραστάσεων, με τους Σ. Μ. Αλεξίου, Ι. Κόρπη*, Ι. Χατζιδάκη*, Τ. Ζωγραφίδη* και άλλους. Δεινός σκακιστής, διατήρησε και ένα από τα πρώτα φωτογραφεία της πόλης. Δεύτερος έφορος της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, από το 1912 μέχρι το θάνατό του το 1920.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1882· Αναγνωσματάριον δια την Β' τάξιν του Ανωτ. Δημ. Σχολείου (1911).

Πηγές

«Επιχώρια», *Μίνως*, φ. 48/19-11-1881· Α. Καραμπάσης, «Βιβλιοκρισία: *Αναγνωσματάριον*», *ΝΕφ.*, φ. 19/21-8-1911· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/1.37-1.38· Αφιέρωμα *Πατρίς*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 75.

20. Οικονομίδης	Γεώργιος Ι.	Υ. Σάρχος Μαλεβιζίου	1856
		Θ. Ηράκλειο	1937

Βιογραφικά

Μεταφραστής, ιστοριοδίφης. Γιος του επάρχου Μαλεβιζίου, γραμματέας επαρχείου και του πρωτοδικείου Ηρακλείου, με σπουδές στη Μονή της Κυρίας Ελεούσας (Κιθαρίδα), τη Μεγάλη του Γένους Σχολή και την κυβερνητική Σχολή Γαλατά Σεράι, σταδιοδρόμησε στο Οθωμανικό δημόσιο. Μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, όπου έλαβε μέρος σε ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις. Ως τουρκομαθής, υπηρέτησε στο εφκάφι (1900) και έπειτα στο Μεταφραστικό Γραφείο Ηρακλείου, μέχρι την κατάργησή του το 1933.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Βεράτιον και Φιρμάνιον Μητροπολίτου Κρήτης», *Χριστιανική Κρήτη*, 3 (1913) 109-120.

Στις εφημερίδες:

«Γιουνάν και Γιουνανιστάν», *Νεφ.*, φ. 1071/10-1-1919.

Πηγές

«Γεώργιος Ιωάννου Οικονομίδης», *Μύσων*, 3, τχ. 1 (1934), 73-74· Σπανάκης 1990, 5· Μ. Δετοράκης 2003, 274 και 303.

Νεκρολογία: Θ. Σταυράκης, «Εκείνοι που φεύγουν: Γεώργιος Οικονομίδης», *ΚΣε*, 2, τχ. 13-14 (1937) 352-353.

21. Νυστεράκης	Νικόλαος Ι.	γ. Χανιά	1857
		θ. Ηράκλειο	1932

Βιογραφικά

Πρώτος καθηγητής φυσικομαθηματικών και αστρονομίας στο Κρητικό Γυμνάσιο (δίδαξε τον Ι. Μουρέλλο*), και στο ιδιωτικό λύκειο «ο Κοραΐς» από την ίδρυσή του, αρθρογράφος επιστημονικών επιφυλλίδων. Μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου (1882) και της Γαλλικής Αστρονομικής Εταιρείας, συγγραφέας σχολικών βιβλίων μαθηματικών (Αθήνα 1896, 1909). Δίδαξε επίσης σε Μικρά Ασία, Πάτρα και Κύπρο.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Η ανακάλυψις του ζατρικίου», *Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1909* (1908) 97-99· «Ο κομήτης του Halley», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 203-208.

Στις εφημερίδες:

«Διάβασις της Αφροδίτης προ του Ηλίου», *Μίνως*, από φ. 92/13-11-1882· «Ο Άρης», *Αλήθεια*, από φ. 18/10-2-1901· «Ο αστήρ των μάγων», *Νέα Ελευθερία*, φ. 79/25-12-1904· «Επιδίωξις της Ηθικής», *ΝΕφ.*, φ. 1581/10-9-1920· «Κυκλώνες - αντικυκλώνες, χαμηλαί και υψηλαί πιέσεις», *Ελ. Σκ.*, φ. 764/25-2-1931.

Πηγές

«Η βραβευθείσα αριθμητική Ν. Νυστεράκη», *Ίδη* φ. 79/26-7-1908· Ι. Μουρέλλος, «Ν. Νυστεράκης», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 279-280· «Πίσω στα ωραία χρόνια», *ΝΕφ.* φ. 2104/ 29-5-1922· «ο Νικ. Νυστεράκης», *ΝΕφ.* φ. 3214/6-12-1925· Στρατάκης 1955, 27· Μ. Δετοράκης 2003, 276, σημ. 51.

Νεκρολογία: Ιω. Μ. Κρισωτάκης, «Νικόλαος Ε. Νυστεράκης», *Ανόρθωσις*, φ. 3091/16-2-1932.

22. Βορεάδης	Αντώνιος	Υ. Τζερμιάδων Λασιθίου	1859
		Θ. Ηράκλειο	1913

Βιογραφικά

Φιλολόγος (συμφοιτητής στην Αθήνα του Ι. Περδικάρη*) με διδακτορικό από την Ιένα, καθηγητής στα Χανιά, τη Σύμρνη και τη Νεάπολη Μεραμπέλλου. Συντάκτης με τον Α. Μιχελιδάκη* του πρώτου εκπαιδευτικού νόμου Κρήτης το 1881. Διευθυντής και συντάκτης της εφημερίδας *Ηράκλειον* (1893-1897), όπου αποθησαύρισε λαογραφικό υλικό. Επί Κρητικής Πολιτείας πρώτος νομάρχης Ρεθύμνης, Σύμβουλος (Υπουργός) Παιδείας και Δικαιοσύνης. Διευθυντής του διδασκαλείου Ηρακλείου από τον Μάρτιο του 1909 ως το θάνατό του, και με αυτή την ιδιότητα δάσκαλος της Έλλης Αλεξίου*. Στη δημοσιευμένη λογοτεχνική παραγωγή του ανήκουν μια πινδαρική *Ολυμπιακή ωδή* (Αθήνα, 1896) και το έμμετρο θεατρικό *Κρήτη Παλαίουσα* (1911). Εμπνευσμένο από τους *Κρητικούς Γάμους* του Ζαμπέλιου, το έργο επαινέθηκε από την παλαιότερη γενιά (Ι. Κωνσταντινίδη* κ.ά.), θεωρήθηκε όμως γλωσσικά και θεματολογικά ξεπερασμένο από νεώτερους και προκάλεσε δυσμενή σχόλια στον τύπο των Χανίων.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Η Κρήτη παλαίουσα (1911).

Στα περιοδικά:

(*Κρητικός Λαός*): «Εν έγγραφον της επιτροπείας προς ανέγερσιν του ιερού ναού του Αγίου Μηνά», τχ. 2, 51· «Απολλώνιος και Αρχιστράτη», τχ. 4, 101-103.

Στις εφημερίδες:

Μεγάλο μέρος της εφημερίδας *Ηράκλειον* (1893-1897)· «Ο Μινώταυρος της Κρήτης», *ΝΕφ.*, φ. 46/26-2-1912· «Τι είνε τέχνη;», *ΝΕφ.*, φ. 49/18-3-1912.

Πηγές

«Διάφορα», *Μίνως*, φ. 118/14-5-1883· «Ολυμπιακή Ωδή» (κρίσεις από τον αθηναϊκό τύπο), *Ηράκλειον*, φ. 136/28-3-1896· Ι. Μουρέλλος, «Αντώνιος Βορεάδης», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 283-284· «Ο νέος διευθυντής του Διδασκαλείου», *Ιδη*, φ. 112/21-3-1909· Γ., «Η Κρήτη παλαίουσα», *Ελπίς*, φ. 22/6-1-1911· Α. Καραμπάσης, «Βιβλιοκρισία», *ΝΕφ.*, φ. 28/23-10-1911· Χρονογράφος [Α. Γραμματικάκης], «Αντώνιος Βορεάδης», *Μεσόγειος*, φ. 4653/2-2-1966· Φραγκάκι 1966· Χιόνης (επιμ.) 1978, 506-507· Σπανάκης 1993, 12· Ξυριτάκης 2001· Μ. Δετοράκης 2003, 306, σημ. 168 (με βιβλιογραφία)· Μαμάκης 2003, 41, 56 κ. αλλού· Μουδατσάκης 2005, 31· *ΕΕΤ*, τόμ. 1, 384 και τόμ. 2, 371-372· Καρέλλης 2007, 45-47· Δρακάκης 2011.

Νεκρολογία: «Πένθη: Αντώνιος Βορεάδης», *ΝΕφ.*, φ. 110/19-5-1913.

23. Ζωγραφίδης	Τίτος	Υ. Γαλίφα Πεδιάδας	1859
		Θ. Ηράκλειο	1933

Βιογραφικά

Απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Επίσκοπος Πέτρας (1889), Μητροπολίτης Κρήτης (1922-1930). Στο Ηράκλειο διέθεσε χρήματα της μοναστηριακής περιουσίας για κοινωφελή έργα, και ήταν υπεύθυνος για την απόδοση του τεμένους Βεζύρ Τσαρσί στην ορθόδοξη λατρεία, ως ναού του Αγίου Τίτου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ηθικά Ομιλία (1900)· *Πίστις-Πατρίς, λόγοι 1897-1901* (1902).

Πηγές

Ι. Μουρέλλος, «Ο Πέτρας Τ. Ζωγραφίδης», *ΚΣΤ*, 1 (1908) 281· «Από τα ιστορικά γεγονότα», *ΝΕφ.*, φ. 2716/4-6-1924· *ΘΗΕ*, τόμ. 11, 788-789· Σάββας 2009.

Νεκρολογία: «Θάνατος του Μητροπολίτη Κρήτης», *Ανόρθωσις*, φ. 3455/26-4-1933.

24. Παλιεράκης	Νικόλαος	γ. Ορθές Μυλοποτάμου θ. Αθήνα	1859 1925
----------------	----------	----------------------------------	--------------

Βιογραφικά

Φιλολόγος με σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, τη Λειψία και το Μόναχο. Γυμνασιάρχης στα Χανιά και μετά στο Ηράκλειο (1899-1913), όπου οι μαθητές ανέβασαν παράσταση του δικού του *Αχιλλέα* (1911), διασκευή σε απλή καθαρεύουσα επεισοδίων της *Ιλιάδας*. Κατά τον Ν. Νυστεράκη* υπήρξε άριστος ερμηνευτής των αρχαίων συγγραμμάτων και μεγαλομάρτυς της μεγάλης ιδέας, αφού ως γυμνασιάρχης «εν Βιτωλίοις» το 1891 κλείστηκε στη φυλακή και σώθηκε από τη θανατική ποινή την τελευταία στιγμή.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Αχιλλεύς (καθ Όμηρον) τραγωδία (κατά Σοφοκλέα) (1913).

Στα Χανιά εκδόθηκε η *Ιστορία του Νεώτερου Πολιτισμού* (1902), δική του μετάφραση έργου του G. Ducoudray.

Στα περιοδικά:

(*Κρητική Ηώς*) «Σχολικοί περίπατοι», τχ. 14-15 (1907) 110-111 και τχ. 16 (1907) 123-124.

Πηγές

«Διάφορα», *Μίνως*, φ. 108/5-3-1883· «Εγχώριοι ειδήσεις», *Ηράκλειον*, φ. 41/19-5-1894· «Το δράμα ο Αχιλλεύς», *Ελπίς*, φ. 37/5-5-1911· «Φιλολογική κίνησης: Ο Αχιλλεύς καθ' Όμηρον», *ΝΕφ.*, φ. 4/30-4-1911· Κριτικός, «Φιλολογικά», *Ίδη*, φ. 351/20-11-1913· Στρατάκης 1955, 27. Στο διαδίκτυο: www.npalierakis.blogspot.com.

25. Οικονομίδης	Θ. Β.	Υ. Επτάνησα (:)	1860
		Θ. Ηράκλειο	1925

Βιογραφικά

Καθηγητής ξένων γλωσσών στο Ελληνικό Σχολείο, το Γυμνάσιο και στον «Κοραή», μεταφραστής επιφυλλίδων και βιβλίων, πρώτος έφορος της Βικελαίας Βιβλιοθήκης (1910-11). Στον τοπικό Τύπο ήρθε σε αντιπαράθεση με τον Στ. Ξανθουδίδη και άλλους για την καταλογογράφηση της δωρεάς Βικέλα και αναγκάστηκε σε παραίτηση, επανήλθε όμως από το 1920 ως το θάνατό του. Κληροδότησε τη δική του συλλογή 600 τόμων στη βιβλιοθήκη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Edmondo de Amicis, *Πραγματεία περί των ψυχολογικών αποτελεσμάτων του οίνου* (μτφ. 1908, πρώτα στην εφ. *Ίδη*, από φ. 47/15-11-1907) · Luigi Pernier, *Περί της αρχαίας Κρήτης ως κέντρου πολιτισμού και τέχνης* (μτφ. 1908, πρώτα στην εφ. *Ίδη*, από φ. 83/23-8-1908).

Στα περιοδικά:

G. Tagautino, «Η ιδέα του κράτους και τα δικαιώματα της Ελλάδος» (μτφ.), *Κρητικόν ημερολόγιον του έτους 1909* (1908) 39-42.

Στις εφημερίδες:

«Ημερολόγιον Μαρίας Βετσέρας» (μτφ.), *Νέα Ελευθερία* από φ. 60/18-7-1904 · Paolo Mantegazza, «Αι σύγχρονοι γυναίκες» (μτφ.), *Ίδη* φ. 135/29-8-1909 · C. Lombroso, «Τα πλεονεκτήματα του εκφυλισμού» (μτφ.), *Ίδη*, από φ. 144/31-10-1909 · «Η φυσική αγωγή», *Κρητική Εστία*, από φ. 1/25-4-1914.

Πηγές

«Δικαία απορία περί της Βικελαίας βιβλιοθήκης», *ΝΕφ.*, φ. 27/16-10-1911 · «Η δημοτική βιβλιοθήκη», *ΝΕφ.*, φ. 1532/12-7-1920 · Αφιέρωμα *Πατρίς*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 70-72.

Νεκρολογία: Ι. Πύργος, «Σκέψεις», *ΝΕφ.*, φ. 3246/11-1-1926.

26. Κονδυλάκης Ιωάννης	Υ. Άνω Βιάννος	1862
	Θ. Ηράκλειο	1920

Ψευδώνυμα (Χρονογραφήματα στο Ηράκλειο) Ι. Κ., Κ.

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, ηθογράφος. Το 1885-1889 εργάστηκε (ανυπόγραφα) ως δημοσιογράφος της εφ. *Νέας Εβδομάδος* του Στυλ. Αλεξίου*. Κατέφυγε λόγω των επαναστάσεων στην Αθήνα, όπου κατέγραψε τις μέρες που έζησε εγκλωβισμένος στο Ηράκλειο στο ημερολογιακό κείμενο «Ημέραι κινδύνων και φόβων» (*Εφημερίς Κορομηλά* από φ. 209/28-7-1889). Επιστρέφοντας στην πόλη προς το τέλος της ζωής του, έγραψε μια σειρά χρονογραφήματα στη *Νέα Εφημερίδα*, όπου μεταξύ άλλων περιέγραψε το τελευταίο του ταξίδι στη γενέτειρά του, τη Βιάννο. Υποστήριξε με θέρμη τα πρώτα βήματα του ηθογράφου-συνεχιστή του, Γιώργου Καφφετζάκη (Μαράντη)*. Μνημονεύεται συχνά από τους κατοπινούς λογοτέχνες της πόλης. Στον μεσοπόλεμο διοργανώθηκαν φιλολογικά μνημόσυνα προς τιμήν του σε Ηράκλειο (1931), Χανιά (1938) και Βιάννο (1938) και εκδόθηκε με έξοδα του μεταξικού κράτους αφιερωματικό τεύχος των *Κρητικών Σελίδων* (Απρίλιος-Ιούνιος 1938).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

Αξιόλογη είναι η περιγραφή της πόλης που δημοσίευσε στο αθηναϊκό περ. *Εστία*: «Κρητικάί εικόνες: το Ηράκλειον», 31, τχ. 26 (1891) 403-406.

Κείμενά του αναδημοσιεύονται στο αφιερωματικό τεύχος των *Κρητικών Σελίδων*, 3, τχ. 1-3 (1938).

Στις εφημερίδες:

Τα χρονογραφήματα στη *ΝΕφ.*, από φ. 1051/15-12-1918, «Τι γίνεται εις την πλατείαν;». Αμέσως μετά το θάνατό του, αρχίζει στην ίδια εφημερίδα η από φ. 1546/29-7-1920 δημοσίευση των χειρογράφων *Μια περιπέτεια από Χανίων εις Αλεξάνδρειαν*, που τα εμπιστεύτηκε ο Εμμ. Κονδυλάκης στον Ι. Μουρέλλο*. Τη δεκαετία του 1930, με αφορμή τις τιμές που του αποδόθηκαν, αναδημοσιεύονται στον τοπικό τύπο διηγήματά του, και ολόκληρο το ντικενσιανής έμπνευσης κοινωνικό μυθιστόρημα *Οι άθλιοι των Αθηνών* (βλ. *Δράσις*, από φ. 2551/27-11-1939).

Πηγές

Ι. Πύργος, «Σαν μνημόσυνο» *ΝΕφ.*, φ. 2470/18-8-1923· Λ. Αλεξίου «Γιάννης Κονδυλάκης-Γαλάτεια Αλεξίου» *ΝΓ*, τχ. 5 (1927) 224-233· «Γιάννης Κονδυλάκης», *Ελ. Σκ.*, φ. 792/31-3-1931· Γ. Τζαμουσάκης, «Ο ποιητής Μαλακάσης για τον Κονδυλάκη», *Δράσις*, φ. 91/9-7-1932, «Το μνημόσυνο του Διαβάτη», *Δράσις*, φ. 1849/26-7-1938· *Γιάννης Κονδυλάκης: Αφιέρωμα*, επιμ. Κ. Γ. Στεφανάκης, Ηράκλειο: *Βιαννίτικα Νέα* 1977· Καρτσάκης 2000, 76· Αποσκήτη 2003, 54· Μανουσάκης 2004, 531-534· *ΛΝΛ*, 1112-1113· *ΕΕΤ*, τόμ. 2, 596-597· Αϊβαλιώτου 2010. Νεκρολογίες: «Ιωάννης Κονδυλάκης», *ΝΕφ.*, φ. 1544/26-7-1920· Γ. Δ. Μαρκόπουλος, «Τελευταίος χαιρετισμός εις τον νεκρόν Ιωάννου Κονδυλάκη», *ΝΕφ.*, φ. 1545/28-7-1920.

27. Δαμβέργης	Ιωάννης	Υ. Ηράκλειο	1862
		Θ. Αθήνα	1938

Βιογραφικά

Διηγηματογράφος, δημοσιογράφος. Ηρακλειώτης μεγαλωμένος στη Σμύρνη λόγω των κρητικών επαναστάσεων 1866-1869, σπούδασε νομικά στην Αθήνα, αλλά σταδιοδρόμησε ως δημοσιογράφος. Κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο υπηρέτησε στο ιδιαίτερο γραφείο του Βενιζέλου μαζί με τον Ν. Καζαντζάκη* (1912). Ως συγγραφέας διηγημάτων με φόντο την επαναστατημένη Κρήτη έμεινε γνωστός κυρίως για την προσκόλλησή του στην καθαρεύουσα, αλλά σε συνέντευξη το 1914 εκφράστηκε θετικά για τη γλωσσική προοδευτικότητα των νέων στη γενέτειρά του, ισχυριζόμενος ότι εκείνος έπεισε τον Βικέλα να δωρίσει τα βιβλία του στο Ηράκλειο (ανέλαβε τη μεταφορά τους από την Αθήνα το 1908). Ακόμη νωρίτερα, αναφέρεται ο ίδιος δωρητής βιβλίων προς τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου. Ο Τύπος της πόλης τον αναγνωρίζει ως διακεκριμένο συμπολίτη, χωρίς όμως να τον προβάλλει συστηματικά.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

«Λόγος εκφωνηθείς υπό Ιωάννου Μ. Δαμβέργη εν τω πολιτικώ μνημοσύνω υπέρ των εν Κρήτη πεσόντων, εξ ονόματος των Κρητών φοιτητών», *Μίνως*, φ. 147/3-12-1883 (αναδημ.). «Η προδότις», *Εθνική*, φ. 168/6-12-1909. «Η ιστορία του παπού» (αναδημ.), *Ανόρθωσις*, φ. 2540/4-4-1930. «Πίσω απ' τη μικρή πορτούλα», *Δράσις* φ. 2103/1-6-1939.

Πηγές

«Το άσυλον των θεών», *Μίνως* φ. 303/3-1-1887. Γ.Κ. [Γιώργου Καφφετζάκη;], «Από μίαν συνομιλίαν με τον κ. Ι. Δαμβέργην», *ΝΕφ.* φ. 233/2-7-1914. «Για τον άγνωστο ποιητή των δημοτ. τραγουδιών», *Δράσις* φ. 887/10-2-1935. Σανουδάκης 1978, 36-37. Γαρανούδης (επιμ.) 1997. Μ. Δετοράκης 2003, 289, σημ. 90. Μανουσάκης 2004, 529-530. *ΛΝΛ*, 452-453. *ΕΕΤ*, τόμ. 2, 457-459. Αφιέρωμα εφ. *Πατρίς* «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη» Μάιος 2009, 40.

28. Ξανθουδίδης Στέφανος

Υ. Αβδού Πεδιάδος 1862
Θ. Ηράκλειο 1928**Βιογραφικά**

Φιλολόγος, αρχαιολόγος, ιστορικός, από τους θεμελιωτές των κρητολογικών σπουδών. Υπηρέτησε ως καθηγητής γυμνασίου στη Νεάπολη (1889-1891) και το Ηράκλειο (1891-1897). Συντάκτης της εφημερίδας *Πρόοδος* (1897) του Ι. Περδικάρη*. Δεύτερος διευθυντής του Μουσείου Ηρακλείου (από το 1923). Επιδόθηκε με μεγάλη επιτυχία στους κλάδους της αρχαιολογίας, της φιλολογίας, της ιστορίας και της λαογραφίας. Ιδρυτής, μαζί με τη Μητρόπολη Κρήτης, του επιστημονικού περιοδικού *Χριστιανική Κρήτη* (1912-1913), όπου δημοσίευσε ιστορικά έγγραφα. Σταθμός στις κρητολογικές σπουδές και τη μελέτη της κρητικής λογοτεχνίας θεωρήθηκε η πρώτη κριτική έκδοση του *Ερωτόκριτου* που εξέδωσε στην πόλη το 1915, με τη συνδρομή του *Στ. Μ. Αλεξίου. Από τους πρώτους συστηματικούς αρθρογράφους τοπικής ιστορίας στον τύπο, ανέδειξε τα μνημεία του Ηρακλείου και την ιστορία του από την Αραβοκρατία ως την Τουρκοκρατία με εκλαϊκευμένο αλλά εμπειριστατωμένο τρόπο. Στον τομέα της κοινωνικής προσφοράς συμμετείχε σε επιτροπές του Δήμου για τη Βικελαία Βιβλιοθήκη και τη μετονομασία των οδών, και κληροδότησε την προσωπική του βιβλιοθήκη 800 τόμων στο Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ερωτόκριτος (1915)· *Οδηγός του Μουσείου Ηρακλείου* (1926)· *Χάνδαξ - Ηράκλειον Ιστορικά σημειώματα* (1927, μετά από τμηματική δημοσίευση στη *ΝΕφ.* το 1924). Αυτοτελώς κυκλοφόρησαν και ανάτυπα εργασιών του σε περιοδικά της πόλης.

Στους τίτλους που εκδόθηκαν στην Αθήνα συμπεριλαμβάνονται η *Επίτομος ιστορία της Κρήτης* (1909) και *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, βραβευμένη συμμετοχή του Ξανθουδίδη στον Κοσμορόζειο διαγωνισμό του Πανεπιστημίου Αθηνών (1925), που εκδόθηκε μεταθανάτια με τη φροντίδα του Ι. Καλιτσουνάκη (1939). Σύμφωνα με τον Ι. Κριτσωτάκη, ο Ξ. έγραψε πάνω από 65 λήμματα στους πρώτους 3 τόμους του *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού* Ελευθερουδάκη.

Στα περιοδικά:

«Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 209-224· «Ύμνος εις Δία Δικταίον», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 10-16· «Τα ζάρια», *ΚΛ*, τχ. 1 (Μάιος 1909) 7-11· «Η κυρία-Γωνιά», *ΚΛ*, τχ. 5, 139-140. Μεγάλο μέρος του περιοδικού *Χριστιανική Κρήτη* (1912-1913), που ήταν δικής του έμπνευσης. Μεταθανάτια δημοσιεύθηκαν στις *Κρητικές Σελίδες* τα κείμενα «Το σκόλιον του Υβρία και η Πυρρίχη» και «Εκ της εν Κρήτη Ενετοκρατίας: Παιδιά (sic) – Γράμματα», 3, τχ. 4-6, 193-199 και 200-205.

Στις εφημερίδες:

«Ιστορικά σημειώματα», *ΝΕφ.*, από φ. 2680/21-4-1924· το πρώτο με τίτλο «Βεζίρ τζαμί – Άγιος Τίτος», με αφορμή την απόδοση του ναού στη χριστιανική λατρεία. Για προγενέστερα άρθρα βλ. εργογραφία Κριτσωτάκη (πηγές).

Πηγές

Βαπ., «Νέον βιβλίον», Ίδη, φ. 139/26-9-1909· Ι. Πύργος, «Βιβλιοκρισία: *Ερωτόκριτος*», *ΝΕφ.*, φ. 302/28-2-1915· «Ο *Ερωτόκριτος*», *ΝΕφ.*, φ. 316/22-4-1915· Μ. Τζενάκης, «Τα παθήματα του *Ερωτόκριτου*», *Δράσις*, φ. 122/13-8-1932· Ι. Κριτσωτάκης-Ριανός, «Στέφανος Ξανθουδίδης», *ΚΣε*, 3, τχ. 4-6 (1938), 177-192 (με εργογραφία) και «Στέφανος Ξανθουδίδης, η ζωή και το έργο του» *Κρητικά Νέα*, φ. 1842/25-5-1940· Πλάτων 1940· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/4.27-4.30 (εφ. *Πρόοδος*)· Μ. Μανούσακας, «Στέφανος Ξανθουδίδης 1864-1928», *Νέα Εστία* τχ. 634 (1953) 1766-1768 (με εργογραφία)· στο ίδιο τχ., Στ. Αλεξίου, «Ένα δημιουργικό έργο», 1769-1771· Λ. Αλεξίου 1954· Θ. Δετοράκης 1978· Μ. Μανούσακας, «Το ιστορικό και φιλολογικό έργο του Στ. Ξανθουδίδη», *Νέα Εστία*, τχ. 1233 (1978) 1468-1474· Θ. Δετοράκης 1981· «Ένα ντοκουμέντο...», *Αμάθεια*, 18, τχ. 70-71 (1987) 112-115· Καρτσάκης 2000, 5· Κόπακα 2002· ΛΝΛ, 1597· Αφιέρωμα εφ. *Πατρύς*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 70· Στ. Αλεξίου 2010, 77-81.

Νεκρολογίες: Ασμοδαίος, «Στεφ. Ξανθουδίδης», *Ανόρθωσις* φ. 2084/19-9-1928· Ι. Χατζηδάκης, «Η χθεσινή κηδεία του Στέφανου Ξανθουδίδη» *Ανόρθωσις* φ. 2085/20-9-1928· Χ. Τσουντας, «Στέφανος Ξανθουδίδης», *Νέα Εστία*, τχ. 22-46 (1928) 1016-1018.

29. Βουρδουμπάκης	Ανδρέας	Υ. Σφακιά Θ. Αθήνα	1867 1950*
-------------------	---------	-----------------------	---------------

Βιογραφικά

Φιλολόγος, γυμνασιάρχης. Γενικός Επόπτης της Καλλιτεχνικής Συντροφιάς (1925), πρόεδρος της Λέσχης Επιστημόνων 1933-1936, μέχρι την αναχώρησή του στην Αθήνα. Ως εκπαιδευτικός ενθάρρυνε τους μαθητές του στους πρώτους ποιητικούς τους πειραματισμούς. Πεθερός του διηγηματογράφου Β. Φρέρη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Χριστιανική Κρήτη*): Κρητικά συμβόλαια εκ της Τουρκοκρατίας», 1 (1912), 467-506· «Κρητικά έγγραφα εκ της Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας», 3 (1913) 339-424,

Στις εφημερίδες:

«Η προχθεσινή τελετή...», *Δράσις*, φ. 99/19-7-1932.

Πηγές

«Το Γυμνάσιόν μας», *ΝΕφ.*, φ. 760/27-12-1917· «Η πρώτη διάλεξις», *ΝΕφ.*, φ. 3056/30-6-1925· «Το Μαράσλειο διδασκαλείο στην Κρήτη», *Ανόρθωσις*, φ. 2019/5-7-1928· Α. Χατζιδάκη, «Το Γυμνάσιο και η νεολαία μας», *Ελ. Σκ.*, φ. 691/26-11-1930· «Αρχαιρεσίαι», *Ανόρθωσις*, φ. 3479/24-5-1933· Μ. Φρέρη 1979· Μ. Φρέρη 1994, 52· Βασιλάκης 1996, 252. Στο διαδίκτυο: <http://pandektis.ekt.gr>

[χρονολογία γέννησης / θανάτου]* = εκτίμηση με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία.

30. Δρακόπουλος Ιωάννης	Υ. Άγιος Μύρωνας Μαλεβιζίου	1868
	Θ. Αθήνα	1942
Ψευδώνυμα	Συνεργάτης	

Βιογραφικά

Ιατρός, γραμματέας του μουσικού συλλόγου «Απόλλων», διευθυντής και υπεύθυνος συντάκτης της εφημερίδας *Νέα Ελευθερία* (από το 1904), μεταφραστής δεκάδων λογοτεχνικών επιφυλλίδων από τα γαλλικά. Αναπλήρωνε το προσωπικό της *Νέας Εφημερίδας* σε καιρούς επιστράτευσης και άλλων δυσκολιών, και έβρισκε θέματα για το χρονογράφημα. Μέλος της διοικούσας επιτροπής της Βικελαίας Βιβλιοθήκης μετά την αποχώρηση του Θ. Οικονομίδη*. Έδωσε πετυχημένες διαλέξεις για το Γέλιο (1918) και τον Πνευματισμό (1925).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Περί καπνού», *Κρητικόν Ημερολόγιον 1909*, 82-87· «Μυστηριώδες έγκλημα» (μτφ.), *Κλ*, τχ. 1-5 (1909, σε συνέχειες)· (*Κρητική Στοά*): «Βέρα (ρωσικόν διήγημα)» (μτφ.), 2 (1909) 71-83· «Επιφανών Κρητών τάφοι», 2 (1909) 204-206· «Ο γάμος εν Κρήτη», 3 (1911) 23-28· «Και υπέρ του Δημίου» (μτφ.), 3 (1911) 45-62.

Στις εφημερίδες:

H. Sienkiewicz, *Quo vadis* (μτφ.), *Δάφνη*, από φ. 1/1-4-1907· «Ο πνευματισμός», *ΝΕφ.*, από φ. 2907/30-1-1925 (κείμενο διάλεξης)· «Το μυστήριο της αγάπης», *ΝΕφ.*, φ. 3352/30-4-1926· C. Anet, «Όταν η γη έτρεμε - Πώς έπεσεν η Αγία Ρωσία» (μτφ.), *Ανόρθωσις*, από φ. 1828/30-11- 1927.

Πηγές

I. Πύργος, «Ο Δρακόπουλος», *ΝΕφ.*, φ. 2254/22-11-1922· Χαβάκης 1960, 106-7· Μαρκομιχαλάκη (επιμ.) 2008, 64 και 172· Αφιέρωμα εφ. *Πατρίς*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 70.

31. Ανδρούτσος	Χρήστος	γ. Κίος Βυθηνίας θ. Αθήνα	1869 1935
-----------------------	---------	------------------------------	--------------

Βιογραφικά

Θεολόγος με σπουδές στην Ιερατική Σχολή Κωνσταντινούπολης, τη Χάλκη και το Πανεπιστήμιο της Λειψίας. Γυμνασιάρχης Ηρακλείου στα τέλη του 19ου αιώνα, στα μαθητικά χρόνια του Ν. Καζαντζάκη*. Δίδαξε επίσης στη Χάλκη και στο Μαράσλειο Διδασκαλείο. Το 1912 εκλέχθηκε τακτικός καθηγητής δογματικής και χριστιανικής ηθικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκτός από πλήθος θεολογικών μελετών, συνέγραψε έναν πρακτικό οδηγό σχολικής ψυχολογίας (1910) και ένα λεξικό της φιλοσοφίας (1929).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Προσφώνημα εκφωνηθέν εν τω Γυμνασίω Ηρακλείου υπό του γυμνασιάρχου αυτού Χρήστου Ανδρούτσου τη 9η Δεκεμβρίου, επετείω της απελευθέρωσης της Κρήτης και της αποβάσεως του Ηγεμόνος (1899).

Πηγές

Ημερολόγιον Σκόκου 1912, 73· Μπαλάνος 1937, 13-14.

32. Χατζιδάκης	Γεώργιος Ι.	Υ. Ηράκλειο	1870
		Θ. Ηράκλειο;	1960*

Βιογραφικά

Αρχιμουσικός του Δήμου Ηρακλείου, συνθέτης, συγγραφέας. Το 1889 η οικογένειά του κατέφυγε στον Πειραιά, όπου τέλειωσε το Γυμνάσιο. Προλύτης νομικής, αφοσιώθηκε στη μουσική και το 1897 εξέδωσε στην Αθήνα τον Κασρινό πηδηχτό. Ανασυγκρότησε τη Φιλαρμονική Ηρακλείου από το 1908 με τη συνδρομή του μουσικού συλλόγου «ο Απόλλων». Συνέγραψε κείμενα για την κρητική μουσική, και μια εκτενή συγκριτική μελέτη της αρχαίας και βυζαντινής μουσικής με τα αντίστοιχα συστήματα της Ανατολής.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Κρητικοί χοροί. Πηδηχτός, Μαλεβυζιώτικος (1910, ανάτυπο).
(Αθήνα, μαζί με τον Μ. Καλομοίρη): *Κρητική μουσική* (1958).

Στα περιοδικά:

(*Κρητική Στοά*): «Κρητική μουσική και όρχησις» και «Όρχησις», 2 (1909) 273-310· «Κρητικά τραγούδια», 3 (1911) 259-274.

Εκτός Κρήτης δημοσίευσε το κείμενο «Η πρώτη φιλαρμονική στο Ηράκλειο», *Κνωσός*, 13 (1955) 29-30.

Πηγές

Γιάννης Χόραβλης, «Ο Πηδηχτός του κ. Γεώργ. Ι. Χατζιδάκη», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 318-320· «Ο Κασρινός πηδηχτός-πυρρίχιος», *Κνωσός*, 42 (1964) 21.

33. Μαρκογιαννάκης	Ευάγγελος	Υ. Ηράκλειο	1874
		Θ. Ηράκλειο	1956

Βιογραφικά

Δημοφιλής αυτοδίδακτος αγιογράφος και ζωγράφος, ο αποκαλούμενος «Δάσκαλος». Έκανε πολλές ατομικές εκθέσεις κατά το μεσοπόλεμο και συνεργάστηκε με το περιοδικό *Κρητικές Σελίδες*, με εικονογραφήσεις και κείμενα λαογραφικού και ιστορικού ενδιαφέροντος. Ποικίλα σχόλια προκάλεσε το γυμνό *Στην ακρογιαλιά*, με το οποίο εγκαινιάστηκε το περιοδικό. Γνώριζε προσωπικά τον αγιογράφο Στέφανο Νικολαΐδη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Στην ακρογιαλιά», 1, τχ. 1 (1936) 2· «Ένας Κρητικός καλλιτέχνης», 2, τχ. 15-18 (1937), 402· «Γεια τσα - χαρά τσα», 2, τχ. 23-24 (1938) 680· «Ο μπάρμπα Θωμάς» και «Ο Πατούχας και το Πηγιό», 3, τχ. 1-3 (1938) 34, 41· «Ο κούδας» (κείμενο) και «Κρητικός με στολή», 3, τχ. 4-6 (1938) 248-9.

Πηγές

Ανόρθωσις φ. 2167/28-12-1928· Ν. Σαντορινιός, «Λίγα λόγια δια την έκθεσιν του κ. Ευάγ. Μαρκογιαννάκη», *Δράσις*, φ. 324/28-12-1932· Χρυσούλα Β., «Το γυμνόν εις την τέχνην», *Δράσις*, φ. 1088/28-12-1935· Καλλιγιάννη 1962, 126· Μηλολιδάκη 1972, 23· Αλεβίζου 2010, 215-223· Λήμμα «Μαρκογιαννάκης», στον ιστότοπο <http://www.heraklionvisualarts.gr/>.
Νεκρολογία: Μ. Παρλαμάς, «Ευάγγελος Μαρκογιαννάκης», *Μεσόγειος*, φ. 1769/9-9-1956.

34. Παπαδάκη Ελένη Στ. γ. Βραχάσι Μεραμπέλλου(;) 1875

Βιογραφικά

Ηρακλειώτισσα(;) πιθανότατα δασκάλα, κόρη του Νεαπολίτη Στ. Παπαδάκη, πολιτευτή και καθηγητή μαθηματικών στο Αβερύφειο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας (1895). Εκεί, στα 20 της, τύπωσε το ρομαντικής υφής θαλασσινό διήγημα *Αγάπη-Κάκια* - από τα πρώτα γνωστά λογοτεχνικά κείμενα γραμμένα από γυναίκα της ανατολικής Κρήτης, στην ακόμα κυρίαρχη καθαρεύουσα. Η παρουσίαση του έργου από τον Αντ. Βορέαδη στην εφημερίδα *Ηράκλειον* είναι από τις πρώτες εκτενείς βιβλιοκρισίες στον τύπο της πόλης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Ηράκλειον, φ. 103/6-7-1895: απόσπασμα από το έργο *Αγάπη-Κάκια*.

Πηγές

«*Αγάπη-Κάκια* της Ελένης Σ. Παπαδάκη», *Ηράκλειον*, φ. 100/6-7-1895 και 103/6-7-1895· Μ. Παπαδάκης 1993, 42· Μ. Δετοράκης 2003, 294, σημ. 96.

35. Βενέρης Τιμόθεος

Υ. Ηράκλειο 1876
 Θ. Μονή Αγκαράθου 1941

Βιογραφικά

Θεολόγος, ιστοριοδίφης, μεταφραστής. Μητροπολίτης Κρήτης (1934-1941). Καθηγητής θρησκευτικών σε Χανιά και Ηράκλειο (δίδαξε τους Ι. Μουρέλλο*, Ν. Στρατάκη* κ.ά.) μέχρι την εκλογή του στην επισκοπή Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου (1916-1934). Σε αριθμό αυτοτελών εκδόσεων ανήκει στους παραγωγικότερους συγγραφείς και μεταφραστές της πόλης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Λόγοι (1903)· *Ερμηνεία εις τας επιστολάς του Αποστόλου Παύλου* (1906)· *Père Didon, Οι καιροί: Ο Ιησούς Χριστός* (μτφ. 1908, πρώτα στην εφ. *Ίδη*, από φ. 60/15-3-1908)· *Henri Couturier, Η Κρήτη: η θέσις αυτής εξ απόψεως του διεθνούς δικαίου* (μτφ. 1911, πρώτα στην εφ. *Ίδη*, από φ. 191/25-9-1910)· *Λόγος πανηγυρικός επί τη εορτή των Τριών Ιεραρχών* (1913)· *Η ζωή εν τω θανάτω* (1914)· *Στοιχεία φιλοσοφικής ηθικής εφηρμοσμένα εις την αγωγήν* (1915).

Στα περιοδικά:

«Επίδρασις της φύσεως επί του ανθρωπίνου βίου», *Κλ*, τχ. 5, 147-148· «Ποίημα Παύλου Οικονόμου», *Χριστιανική Κρήτη*, 1 (1912) 379-434 (κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο).

Στις εφημερίδες:

«Δομήνικος Θεοτοκόπουλος», *Ίδη*, φ. 367/26-3-1914· «Το Αρκάδι δια μέσου των αιώνων», *Δράσις*, φ. 1667/9-12-1937 (εκδόθηκε και βιβλίο στην Αθήνα με τον ίδιο τίτλο, 1938).

Πηγές

«Ένα μεγάλο σύγγραμμα», *Δράσις*, φ. 1763/15-4-1938· «Το Αρκάδι», *Δράσις*, 24-2-1940· Στρατάκης 1955, 27· *ΘΗΕ*, τόμ. 11, 776-777 (με βιβλιογραφία).

36. Τζοβενής	Ιωάννης	Υ. ;	1878
		Θ. Ηράκλειο;	1941

Βιογραφικά

Φιλολόγος, καθηγητής φυσικής αγωγής, ιδρυτικός πρόεδρος της Ένωσης Γυμναστικών Οργανώσεων Ηρακλείου (1924). Διευθυντής του ιδιωτικού λυκείου «ο Κοραής» και έπειτα της Εμπορικής Σχολής, αρθρογράφος για θέματα πολιτισμού και αθλητισμού.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικός Λαός*): «Η σουηδική γυμναστική», τχ. 1, 20-21· «Περί του εν Στοκχόλμη κεντρικού βασιλικού ινστιτούτου της γυμναστικής», τχ. 2, 52-53· «Γλωσσολογική γεωγραφία», τχ. 3-6 (σε συνέχειες).

Στις εφημερίδες:

«Εντυπώσεις εκ των γυμναστικών ασκήσεων του Διδασκαλείου και Γυμνασίου», Ίδη, φ. 122/30-5-1909· Το πρόγραμμα του φροεβελιανού νηπιαγωγείου του λυκείου ο Κοραής», *Κρητική Εστία*, φ. 19/6-9-1914· «Ο λόγος του κ. Τζοβενή», *Κρητικά Νέα*, φ. 1490/27-3-1939.

Πηγές

«Για πρώτη φορά», *ΝΕφ.*, φ. 2430/3-7-1923· «Ο έρανος εις την πόλιν μας δια την μετακομιδήν οστών Κάλβου», *Κρητικά Νέα*, φ. 1501/8-4-1939· Ζαϊμάκης 2010, 408. Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/15.414. Στο διαδίκτυο: Ιστοσελίδα του Ομίλου Αντισφαίρισης και Αθλοπαιδιών Ηρακλείου <http://www.heraklionsportsclub.gr/>.

37. Steinmetz	Alexander	γ. Hameln, Γερμανία	1879
		Θ. Traunstein, Γερμανία	1973

Βιογραφικά

Γερμανός νεοελληνιστής, μεταφραστής, λεξικογράφος, πολιτισμικός μεσολαβητής Ελλάδας-Γερμανίας. Ως αρχική έμπνευση για την ενασχόλησή του με τη νεώτερη Ελλάδα αναφέρεται η τελευταία κρητική επανάσταση, στην οποία ήθελε να πολεμήσει. Εγκατεστημένος στην Αθήνα από το 1902, σχετίστηκε με πνευματικούς κύκλους και –σθεναρός δημοτικιστής– συνεργάστηκε τις επόμενες δεκαετίες με το περιοδικό *ο Νουμάς*, όπου κείμενό του προκάλεσε ρήξη στις σχέσεις Ταγκόπουλου - Ψυχάρη. Την ίδια περίοδο ο Γ. Κορδάτος τον αναφέρει θεωρητικό του σοσιαλισμού. Μετά την επιστροφή στην πατρίδα του υπηρέτησε στο ελληνικό προξενείο Μονάχου. Στο Ηράκλειο ήλθε ως εντεταλμένος της Γερμανικής Ακαδημίας Μονάχου για να διδάξει γερμανική γλώσσα στην Εμπορική Σχολή (1931-1935), και με την ιδιότητα αυτή πρωτοστάτησε στην ίδρυση των Φίλων της Γερμανικής Ακαδημίας (1934). Συνέγραψε πλήθος φιλελληνικών άρθρων σε γερμανικά έντυπα του μεσοπολέμου, ενώ στις εφημερίδες του Ηρακλείου γράφει για τον φιλελληνισμό των Γερμανών, και σχολιάζει ευνοϊκά την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού (τον καταδίκασε απερίφραστα μεταπολεμικά, με κείμενο στο αθηναϊκό περιοδικό *Ποιητική Τέχνη*). Οι συνεργασίες του με τις *Κρητικές Σελίδες* αφορούν σε Γερμανούς λογοτέχνες και τις σχέσεις τους με την Ελλάδα και τους Έλληνες. Μεταπολεμικά μετέφρασε στα γερμανικά το μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* του Ν. Καζαντζάκη* και πολλά ακόμη κείμενα άλλων λογοτεχνών, τα οποία έμειναν ανέκδοτα. Στις διάσπαρτες δημοσιευμένες μεταφράσεις του ανήκουν ένα διήγημα του Γ. Μουρέλλου* και ένα ποίημα του Λ. Αλεξίου*. Ως τα βαθιά του γεράματα εξακολούθησε να μεταφράζει και να γράφει για τη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. Μέρος της αλληλογραφίας του με τον Καζαντζάκη (στα ελληνικά) σώζεται στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Ο Στέφαν Γκέοργκε», 1, τχ. 6-7 (1936) 189-190· «Ο Γουιέλμος Μύλλερ: ο Γερμανός Βύρων», 2, τχ. 23-24 (1938) 646-648· «Ο Γκάιτε και η νέα Ελλάς», 3, τχ. 10-12 (1939) 683-685.

Στις εφημερίδες:

«Η ειρηνοφιλία του Χίτλερ», *Ανόρθωσις*, φ. 3622/ 07-11-1933· «Γερμανικός φιλελληνισμός», *Κρητικά Νέα*, φ. 1212/14-4-1938.

Πηγές

«Ελληνογερμανικός σύλλογος εν Ηρακλείω», *Ανόρθωσις*, φ. 3831/21-6-1934 · «Λακωνικά», *Ελ. Σκ.*, φ. 1276/26-06-1935· «Γύρω στην πόλι», *Ανόρθωσις*, φ. 4218/12-3-1936· «Ξένοι επιστήμονες», *Ανόρθωσις*, φ. 4315/18-7-1936 · «Αλέξανδρος Στάινμετς» *Κνωσός*, 28 (1960) 46· Δημάκης 1975, 60· Κορδάτος 1983, τόμ. 1, 518· Καράογλου 1991, 193-195· Εμμ. Κριαράς, «Αλέξανδρος Στάινμετς (1879-1973). Ένας ξεχασμένος νεοελληνιστής», *Νέα Εστία*, τχ. 1739 (2001) 647-654· Schellinger 2010 (με βιβλιογραφία και εργογραφία).

Νεκρολογία: Κ. Posadowsky-Wehner, «Μνημόσυνο Αλέξανδρου Στάινμετς», *Νέα Εστία*, τχ. 1114 (1973) 1644-1645.

38. Μαρκίδης	Θρασύβουλος	Θ. Ηράκλειο;	1880*
Ψευδώνυμα	Θηταμή	γ. Αθήνα	1960*

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, ιστοριοδίφης, προϊστάμενος των ταχυδρομείων Ηρακλείου επί Κρητικής Πολιτείας. Φοιτητής νομικής κατά τη βρετανική κατοχή, ως συνεργάτης της εφημερίδας *Ελευθερία* του Γ. Μαρκόπουλου δεχόταν επιπλήξεις από τη λογοκρισία. Εγκατεστημένος στην Αθήνα μεταπολεμικά, κατέγραψε τις αναμνήσεις του από το παλιό Κάστρο στο περιοδικό *Κνωσός*. Το φυλλάδιο που εξέδωσε στο Ηράκλειο (1906) αποτελείται από δικές του ασχολίαστες μεταφράσεις εγγράφων των πασάδων Edhem και Chevsky προς τον Βρετανό ναύαρχο Noel, καλύπτοντας την περίοδο αμέσως μετά τη σφαγή του 1898. Ο Μ. τα ανακάλυψε τυχαία στο δρόμο, μετά την παραλαβή από την Κρητική Πολιτεία της διοίκησης του Νομού Ηρακλείου (1899).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Δια την ιστορίαν ήτοι 83 έγγραφα επίσημα των Τούρκων πασάδων Ηρακλείου (1906).

Πηγές

Μαρκίδης 1954 α, β, γ· 1955.

39. Σηφάκης	Μιχαήλ Ζ.	Υ. Αγία Βαρβάρα Θ. Ηράκλειο	1881 1942
-------------	-----------	--------------------------------	--------------

Βιογραφικά

Εκπαιδευτικός, ιδρυτής ιδιωτικού λυκείου, από τους εισηγητές της μοντεσοριανής αγωγής στην Ελλάδα. Από αγροτική οικογένεια, σπούδασε δάσκαλος με υποτροφία στην Ιερατική Σχολή της Αγίας Τριάδας στο Ακρωτήρι Χανίων, και τοποθετήθηκε στη γενέτειρά του, απ' όπου συνεργάστηκε με το ηρακλειώτικο περιοδικό *Κρητικός Λαός*, δημοσιεύοντας δημοτικά τραγούδια. Το 1924, μετά από θητεία στα πολεμικά μέτωπα, ίδρυσε το Παλλάδιο Λύκειο στο Ηράκλειο. Την ίδια περίοδο εξέδωσε το παιδαγωγικό περιοδικό (*Διδασκαλικό*) *Φως* και μετέφρασε παιδαγωγικά και ψυχολογικά συγγράμματα από τα Γαλλικά. Αργότερα ίδρυσε και σχολή οικοκυρικής. Τον Ιούνιο του 1942 ο Σηφάκης εκτελέστηκε από τους Ναζί μαζί με άλλους 11 επιφανείς Ηρακλειώτες, πρώτους από τους 62 μάρτυρες της πόλης. Πατέρας του πανεπιστημιακού Γ. Μ. Σηφάκη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικός Λαός*): «Το όνειρον του ερωτευμένου», τχ. 2, 46-47· «Ο Βασιλιάς και ο μαυριανός», τχ. 5, 132-134. Μεγάλο μέρος του περιοδικού *Φως* (1924-27 και 1932-34). Το εκεί δημοσιευμένο εκτενές άρθρο «Οδηγός για τη διδασκαλία της πρώτης αναγνώσεως σύμφωνα με το σύστημα της Dr. Marie Montessori» κυκλοφόρησε και αυτοτελώς το 1925.

Στις εφημερίδες:

«Το Εκπαιδευτικό Πρόβλημα - Τι πρέπει να γίνει», *Ελ. Σκ.*, από φ. 606/12-8-1930.

Πηγές

«Στήλη αναγνωστών», *ΝΕφ.*, φ. 2209/30-9-1922· «Το Παλλάδιον», *ΝΕφ.*, 3119/2-9-1925· «Δήλωσις», *ΝΕφ.*, φ. 3129/12-9-1925· «Τα σχολεία εργασίας», *ΝΕφ.*, από φ. 3141/24-9-1925· *ΝΕφ.*, φ. 3193/15-11-1925· «Τα τελικά αποτελέσματα», *Ελ. Σκ.*, 304/10-8-1929· «Στήλη κυριών», *Ελ. Σκ.*, φ. 89/21-11-1929.

40. Αλεξίου-Καζαντζάκη Γαλάτεια	Υ. Ηράκλειο	1881
	Θ. Αθήνα	1962

Ψευδώνυμα Lalo de Castro, Πετρούλα Ψηλορείτη

Βιογραφικά

Ποιήτρια, πεζογράφος, κριτικός. Από το Ηράκλειο δημοσίευσε τα πρώτα της λογοτεχνικά κείμενα το 1907 με το ψευδώνυμο Lalo de Castro, και τον ίδιο χρόνο ανήγγειλε την έκδοση ενός περιοδικού με τίτλο *Ξημερώνει*, που δεν κυκλοφόρησε ποτέ. Το 1908 γίνεται λόγος για την «ποιήτρια Γ.Σ.Α.» στην εφ. *Ίδη*, σε ποίημα που αποδίδεται στον Ν. Καζαντζάκη*. Το επιστολικό μυθιστόρημα που δημοσίευσε σε συνέχειες στο περιοδικό *Πινακοθήκη* (1908-1909) προκάλεσε έντονες αντιδράσεις λόγω της καυστικής κριτικής σε πρόσωπα και πράγματα της τοπικής αστικής κοινωνίας. Σε άλλα κείμενα της ίδιας περιόδου, στο κλίμα του αισθητισμού, διακρίνεται ένας ιδιότυπος διακειμενικός διάλογος με τον Καζαντζάκη. Μαζί με τους Μ. Αναστασίου*, Μ. Καλημεράκη* και Γ. Λουλακάκη* ανήκει στην ομάδα Ηρακλειωτών συνεργατών του περιοδικού *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας. Αναγνώρισε νωρίς την αξία του Μελαχρινού (1907) και του Καβάφη (τέλη 1909). Από το 1910 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, και τον επόμενο χρόνο δημοσίευσε την πρώτη παρουσίαση της νεώτερης λογοτεχνικής κίνησης στη γενέτειρά της, κάνοντας λόγο για «Νεοκρητική φιλολογία». Συνεργάστηκε μόνο αραιά με τα περιοδικά του Ηρακλείου, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Κόρη του Στυλιανού Μ. Αλεξίου*, μεγαλύτερη αδελφή της Έλλης* και του Λευτέρη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Εγώ, όλοι εσείς» (απόσπασμα), *ΚΣΤ*, 2 (1909) 147-151· «Κόκκινη ζώνη», *ΚΣΤ*, 3 (1911), 99· «Μέσα στους τίμιους», *ΚΣΤ*, 3 (1911), 157-172· «Άσμα ασμάτων», *ΝΓ*, 6 (1927) 243-245· «Η Ονωρίνα», *Πρωτοπόρος* (1931), 2-4. Τα συγκεκριμένα κείμενα δημοσιεύονται και σε έντυπα της Αθήνας ή της Αλεξάνδρειας, κάποτε σε πιο ανεπτυγμένη μορφή.

Την αξία της φιλολογικής επιφυλλίδας «Κ. Π. Καβάφης», συνεργασία της Γαλάτειας με το περιοδικό *Ο Νουμάς*, 8, τχ. 379 (1909), 2-5, αναγνώρισε ο ίδιος ο Αλεξανδρινός, λέγοντας πως η Γαλάτεια «είναι ο πρώτος άνθρωπος που κατάλαβε το έργο μου και εσπουδαιολόγησε τα γραφόμενά μου δημόσια».

Στις εφημερίδες:

«Μικρές πρόζες – Μαυριανός» (πρωτοδημοσιεύτηκε στο περ. *Γράμματα*, 3, τχ. 128), *ΝΕφ.*, φ. 639/3-8-1917· «Προσευχή», *Ελ. Σκ.*, φ. 1096/6-9-1932· «Στη μάνα μας», *Ελ. Σκ.*, φ. 1108/20-9-1932.

Πηγές

«Αγγέλλονται», *Πινακοθήκη*, 7, τχ. 78, 109· «Από τας θυέλλας», *Ίδη*, φ. 67/2-5-1908· «Εις την εξ Ηρακλείου Κρήτης ποιήτριαν Γ. Σ. Α.», *Ίδη*, φ. 68/9-5-1908· Δ. Ι. Καλογερόπουλος, «Ελληνίδες γράφουσαι», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 206-208· «Αισθητικά σημειώματα», *Γράμματα*, 1, τχ. 4, 103-109· Κ. Ν. Παππάς, «Κριτικό δοκίμιο: Πετρούλα Ψηλορείτη», *Νέα Ζωή*, 10, τχ. 3-4, 214-226· Βελ. Φρέρης, «Πληγώμενα πουλιά», *ΝΕφ.* φ. 3131/14-9-1925· Λ. Αλεξίου, «Γιάννης Κοντυλάκης - Γαλάτεια Αλεξίου», *ΝΓ*, 5 (1927) 224-233· «Χωρίς τίτλο», *ΝΓ*, 21 (1928) 988· Ασμοδαίος, «Τρία μονόπρακτα», *Ανόρθωσις*, φ. 2437/15-11-1929· Νότιος, «Για τις αθάνατες κοντυλιές», *Ελ. Σκ.*, φ. 1455/6-2-1936· Παλαιός, «Φιλολογικές αναμνήσεις», *Δράσις*, φ. 1299/13-9-1936· Ν. Π., «Η κυρία Έλλη Δασκαλάκη στο Ηράκλειο», *Κρητικά Νέα*, φ. 1008/9-8-1937· Γ. Καζαντζάκη 1948· Ταρσούλη 1951, 108-116· Δικταίος 1956, 265 277· Λ. Αλεξίου 1960, 27-34· Δημάκης 1975, 42· Σανουδάκης 1978, 60-65· Κορδάτος 1983, τόμ. 2, 764-766· Στ. Αλεξίου 1990, 14· Καστρινάκη 1997, 93-120· Καστρινάκη (επιμ.) 1997· Καρτσάκης 2000, 6 και *passim*· Μανουσάκης 2004, 539-542· Κοπιδάκης 2007, 369-372· Στεφανάκης 2007, 523-530· Ντενίση 2008, 9· Στ. Αλεξίου 2008· *ΑΝΛ*, 965-966· Στ. Αλεξίου 2010, 51-53.

Νεκρολογία: Άρης Δικταίος, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», *Νέα Εστία*, τχ. 850 (1962) 1910-1911.

41. Κυριακός	Δημήτρης	γ. Αθήνα	1881*
		θ. Αθήνα	1971

Βιογραφικά

Αρχιτέκτων-μηχανικός, απόφοιτος του Μετσόβειου Πολυτεχνείου (1903), ερασιτέχνης μουσικός και μέλος του μουσικού συλλόγου «ο Απόλλων», πατέρας της διάσημης πιανίστριας Ρένας Κυριακού και της ζωγράφου Νέλλης. Στο Ηράκλειο εργάστηκε το 1903-1919 (ως νομομηχανικός, αρχιτέκτονας του Δήμου Ηρακλείου και ιδιώτης αρχιτέκτονας) και το 1926-1935 (αρχιμηχανικός του Δήμου). Αναμορφωτής της οδού Μαρτύρων 25ης Αυγούστου (της κατά Βελ. Φρέρη* «οδού Πλάνης») στις αρχές του αιώνα. Μελέτες του δημοσιεύθηκαν στην *Κρητικά Στοά* και τα *Νεοελληνικά Γράμματα*, ενώ συμμετείχε στον ευρύτερο διάλογο για τον πολιτισμό στην πόλη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Σιδηροπαγές σκυροκονίαμα – Beton armé», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 313-317· «Νέες τάσεις της αρχιτεκτονικής», *ΝΓ*, 3-4 (1926) 149-154· «Σκέψεις επάνω στη θρησκευτική αρχιτεκτονική» *ΝΓ*, 10 (1927) 460-465· «Σκέψεις για την αγροτική αρχιτεκτονική», *ΝΓ*, 13-14 (1927) 653-658.

Πηγές

Αρης Χατζιδάκης, «Δημοσιογραφικοί περίπατοι με τον Τάκη Κυριακό», *Ελ. Σκ.*, φ.1066/1-8-1932· *ΤΕΕ*, τόμ. 2 (1934), 172· Περτσελάκης 1986· Καρτσάκης 2000, 59· Τζομπανάκη 2005, 96.

42. Δεινάκης	Στυλιανός	Υ. Χανιά (;	1882
		Θ. Αθήνα	1934

Βιογραφικά

Φιλολόγος, καθηγητής στο Γυμνάσιο Ηρακλείου, πρώιμος μελετητής της κρητικής λογοτεχνίας. Τις πιθανές επιδράσεις της αρχαίας γραμματείας στον *Ερωτόκριτο* ανέπτυξε με άρθρα στον τοπικό τύπο και στη διάρκεια της σχολικής του διδασκαλίας. Μέλος της διοικούσας επιτροπής της Βικελαίας Βιβλιοθήκης μετά την αποχώρηση του Θ. Οικονομίδη*. Κατά τον Β. Φάβη, συνεργάτη του στη σύνταξη του *Ιστορικού Λεξικού* της Ακαδημίας Αθηνών, ο Δ. ήταν στενός φίλος του Στ. Ξανθουδίδη*, με τον οποίον έμοιαζε στην ανιδιοτέλεια και την κοινωνική προσφορά.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Αι πηγαί της Ερωφίλης», *Χριστιανική Κρήτη*, 1 (1912), 435-447 (κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο το 1912)· «Περί τίνος λεκτικού σχήματος», *Χριστιανική Κρήτη*, 3 (1913) 425-436.

Στις εφημερίδες:

«Ομοίότης ποιητικών χωρίων», *Ελπίς*, φ. 14/15-6-1906· Σ.Δ., «Κρητική φιλολογία: Επίδρασις Ουεργιλίου επί τον ποιητήν του *Ερωτοκρίτου*», *Ελπίς*, φ. 21/17-8-1906· «Κρητική φιλολογία: Βιργίλιος και Κορνάρος», *Ιδη* από φ. 6/6-1-1907.

Πηγές

«Το ζήτημα της Βιβλιοθήκης Βικέλα», *Νεφ.*, 10-7-1911· Ν. Στρατάκης 1955, 27· *ΛΝΛ*, 468· Αφιέρωμα *Πατρίς*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 70.

Νεκρολογία: Β. Φάβης, «Μνημόσυνος διατριβή: εις Στυλιανόν Δεινάκιν», *Αθηνά*, τόμ. 47 (1937) 53-62.

43. Καζαντζάκης Νίκος	Υ. Ηράκλειο	1883
	Θ. Freiburg, Γερμανία	1957
Ψευδώνυμα	(σε περιοδικά Ηρακλείου) Πέτρος Ψηλορείτης	

Βιογραφικά

Ο «πρώτος γραφιάς του τόπου» κατά την περιγραφή του Λ. Αλεξίου, ο πιο γνωστός Έλληνας πεζογράφος διεθνώς. Στο Ηράκλειο έγραψε το πρώτο του μυθιστόρημα, *Όφης και κρίνο* (1906), κείμενο του αισθητισμού που τον καθιέρωσε ως ηγετική μορφή στη συνείδηση των επίδοξων λογοτεχνών της πόλης αμέσως μετά την έκδοσή του στην Αθήνα. Επιστρέφοντας από μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι τύπωσε τη διατριβή του στο τυπογραφείο Στ. Αλεξίου* (1909) και, μετά τη διάλυση του συλλόγου δημοτικιστών στα Χανιά, φρόντισε για την ίδρυση ενός ομώνυμου οργανισμού στο Ηράκλειο. Λίγο αργότερα εγκαταστάθηκε με τη Γαλάτεια Αλεξίου* στην πρωτεύουσα. Έκτοτε επέστρεψε στο Ηράκλειο μόνο περιστασιακά - κατά την πολύμηνη παραμονή του το 1925 ξεκίνησε την *Οδύσεια* και, μετά τη σύλληψή του για παράνομη πολιτική δράση, δημοσίευσε μια «Ομολογία πίστωσης» στον τοπικό τύπο, προκαλώντας μια ευρύτερη συζήτηση για τον σοσιαλισμό. Από τα κείμενά του που δημοσιεύτηκαν στα λογοτεχνικά περιοδικά της πόλης, δυο –«Ο Γιάννης Σταβριδάκης» και ο πρόλογος στον *Ζορμπά*– εντάχθηκαν αναθεωρημένα στο ομώνυμο μυθιστόρημα. Ικανό μέρος της συχνής αλληλογραφίας του με συντοπίτες λογοτέχνες και φίλους έχει δημοσιευθεί. Το 1957 κηδεύτηκε με εξαιρετικές τιμές σε προμαχώνα των ενετικών τειχών της πόλης. Το αρχείο του βρίσκεται διάσπαρτο στο Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και στην Αθήνα. Κεντρικό πρόσωπο σε λογοτεχνικά κείμενα του Λ. Αλεξίου* (με το όνομα Πέτρος Νίκας) και της Γαλάτειας Καζαντζάκη* (Αλέξανδρος Αρτάκης), και τελευταία σε μυθιστόρημα του Φ. Φιλίππου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας (1909).

Στα περιοδικά:

«Κωμωδία. Τραγωδία μονόπρακτη», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 125-144· «Η πρώτη σειρά», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 91-94· «Νικηφόρος Φωκάς (μέρος Β' - ιντερμέτζο)», *ΝΓ*, 5 (1927) 195-208· «Ο Γιάννης Σταβριδάκης», *ΝΓ*, 8 (1927) 364-369· «Οδύσεια» (Η', 875-913) *ΝΓ*, 10 (1927) 435-436· «Οδύσεια» (Μ' 1-24), *ΚΣε*, 1, τχ. 1 (1936) 3· «Πρόλογος στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*», *ΚΣε*, 1, τχ. 11-12 (1936) 290-292· «Ο Κονδυλάκης» (επιστολή), *ΚΣε*, 3, τχ. 4-6 (1938) 247.

[Ο Καζαντζάκης αποδέχθηκε και την πατρότητα του ανυπόγραφου κειμένου «Σύλλογος δημοτικιστών Ηρακλείου Κρήτης 'ο Σολωμός'» στο περ. ο *Νουμάς*, 7, τχ. 347, 9-12, που σχετίζεται με τη δράση του στην πόλη].

Στις εφημερίδες:

«Το πιστεύω ενός ιδεολόγου», *ΝΕφ.*, φ. 2924/16-2-1925· «Το κοινωνικόν πρόβλημα», *ΝΕφ.*, φ. 2927/19-2-1925.

Πηγές

(Με επίκεντρο τη δραστηριότητά του στο Ηράκλειο): Ναρσής [Βελ. Φρέρης;], «Ο Ντανούντσιο – ο Σικελιανός – ο Καζαντζάκης», *ΝΕφ.*, φ. 3047/21-6-1925· Ναρσής, «Ταξειδί», *ΝΕφ.*, φ. 3186/8-11-1925· Λ. Αλεξίου, «Δραγούμης και Καζαντζάκης», *ΝΓ*, 2 (1926) 77-82· Γ. Θέμελης [Γ. Σφακιανάκης], «Η πνευματική μας ζωή – Ηράκλειο και διανόσεις», *Ελ. Σκ.*, φ. 712/20-12-1930· Π. Στυλίου, «Πνευματικό έλος», *Δράσις*, φ. 111/1-8-1932· Μ. Δ_ς [Μ. Δημάκης], «Οι λόγιοι της Αθήνας και το Ηράκλειον», *Δράσις*, φ. 949/7-7-1935· Μ. Απ. [Μ. Αποστολίδης], «Ισπανία», *Δράσις*, φ. 1538/7-7-1937· Μηνάς Δημάκης, «Νίκου Καζαντζάκη: η Ισπανία», *Κρητικά Νέα*, φ. 763/31-5-1937· Μ. Δημάκης, «Νίκου Καζαντζάκη: Ταξιδεύοντας Β'. Ιαπωνία-Κίνα», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 587-589· «Η *Οδύσεια* του Καζαντζάκη», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 597· «Ελληνικές νίκες», *Δράσις*, φ. 2124/25-6-1939· Γ. Καζαντζάκη 1948· Ν. Στρατάκης 1955, 4· Λ. Αλεξίου 1956, 13 κ.ε.· του ίδιου 1960, 29-34· Δικταίος 1956, 265-277· Ν. Στρατάκης, «Στη μνήμη του Λευτέρη Αλεξίου», *Πατρίς*, φ. 8182/6-10-1964· Φραγκάκη 1978, 53· Αποσκήτη-Αλεξίου 1978· Bien 1989, 79-98· Ανεμογιάννης (επιμ.) 1995· Ζήρας (επιμ.) 1996· Καρτσάκης 2000, 6 και passim· Μανουσάκης 2004, 534-539· Κοπιδάκης 2007, 369-372· Φιλίππου 2007· Γ. Καζαντζάκη 2007· Στεφανάκης 2007, 37-49 και 365-430· Στ. Αλεξίου 2008· Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη 2010· Στ. Αλεξίου 2010, 51-53.
Νεκρολογίες: *Νέα Εστία* τχ. 729 (1957) – αφιέρωμα: «Ο θάνατος του παλικαριού», *Μεσόγειος*, φ. 1026/29-10-1957 (και επόμενα φύλλα): Παρλαμάς 1988, 316-318.

44. **Καραμπάσης** Αγησίλαος γ. Βυζάρι Αμαρίου 1883*
 θ. ;
Ψευδώνυμα Μιχαήλ Ψελλός

Βιογραφικά

Καθηγητής θεολογίας στο ιδιωτικό λύκειο «ο Κοραΐς», φιλόσοφος, τακτικός αρθρογράφος για θέματα παιδαγωγικής και φιλοσοφίας στον τοπικό τύπο. Μέλος της διοικούσας επιτροπής της Βικελαίας Βιβλιοθήκης (1911). Μετά από εμπλοκή του σε σκάνδαλο μετανάστευσε στην υποσαχάρια Αφρική, όπου ασχολήθηκε με την εποπτεία και ενοικίαση φυτειών. Στις συχνές ανταποκρίσεις προς τη *Νέα Εφημερίδα* Ηρακλείου (και προς άλλα έντυπα σε Αφρική και Ελλάδα) εκφέρει τον σφόδρα αντικομμουνιστικό λόγο ενός δεσποτικού μεταβικτωριανού αποικιοκράτη, παρουσιάζοντας την εξωτική του ζωή σε κείμενα διανθισμένα με λέξεις και εκφράσεις της γλώσσας Σουαχίλι. Φίλος του Ν. Καζαντζάκη*, με τον οποίο αλληλογραφούσε τακτικά, συγκρούστηκε μαζί του στον τύπο μετά τη δημοσίευση της «Ομολογίας Πίστewς» το 1925. Ο Καζαντζάκης τον ανέπλασε λογοτεχνικά στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, με το όνομα Καραγιάννης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Το φιλοσοφικόν σύστημα του Πλήθωνος (1910), πιθανόν ανατύπωση της μελέτης στη *Νέα Σιών*.

Στα περιοδικά:

«Παράφρων λυριστής», *Κλ*, τχ. 3, 76-78.

Εκτός Ηρακλείου δημοσίευσε φιλοσοφικές μελέτες σε περιοδικά της ανατολικής Μεσογείου. Ειδικότερα, «Το φιλοσοφικόν σύστημα του Πλήθωνος», *Νέα Σιών* (Ιεροσόλυμα) τχ. 9 (1909) 220-228, είναι από τις πρώτες εργασίες στα ελληνικά για τον Βυζαντινό στοχαστή (βλ. βάση δεδομένων του Εργαστηρίου Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων [<http://www.kenef.phil.uoi.gr>]). Ο Καραμπάσης συνεργάστηκε και με τον *Εκκλησιαστικό Φάρο* της Αιγύπτου.

Στις εφημερίδες (επιλογή):

«Εκπαιδευτικά», *Ελπίς*, από φ. 24/20-1-1911· «Σοσιαλισμός και χριστιανισμός», *Ελπίς*, από φ. 39/19-3-1911· «Τύποι ασθενών βουλήσεων κατά Ribot», *ΝΕφ.*, φ. 5/8-5-1911· «Ο Λέων Τολστόη περί αγωγής», *ΝΕφ.*, φ. 11/22-6-1911· «Μ. Κνωστανταράκη: Πατρίς», *ΝΕφ.*, φ. 15/24-7-1911· «Απαισιοδοξία», *ΝΕφ.*, 14-8-1911· «Ο Έρβαρτος», *ΝΕφ.*, φ. 29/30-1-1911· «Βιβλιοκρισία», *ΝΕφ.*, φ. 28/23-10 ή 11-1911· «Περί καθαρών και ακαθάρτων: φυλή παμφάγος», *ΝΕφ.*, από φ. 1911/12-10-1921· «Μεγάλα Φίδια», *ΝΕφ.*, από φ. 2025/25-2-1922· «Ο Μπολσεβικισμός είναι υψίστη αποκτήνωση του ανθρώπου», *ΝΕφ.*, από φ. 2859/14-11-1924· «Στο κτήμα του σκοινιού», *ΝΕφ.*, από φ. 2881/6-12-1924· «Από τα βουνά των Βασσάμπα: Για το κοινωνικόν πρόβλημα», *ΝΕφ.*, φ. 3011/16-5-1925· «Δογματισμός – εξπρεσιονισμός», *ΝΕφ.*, φ. 3038/12-6-1925· «Βάτου κου φούγκα ρομπόρα», *ΝΕφ.*, από φ. 3355/6-5-1926.

Πηγές

Γ. Καφφετζάκης, «Δια τον κ. Καραμπάσην», *ΝΕφ.*, φ. 4/30-4-1911· Καζαντζάκης 1981, 149-151· Μαρίνου-Χατζηθεοδώρου 2003, 73 και 122-124· Αφιέρωμα *Πατρίς*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 70· Γ. Π. Εκκεκάκης «Ξεχασμένοι Ρεθεμνιώτες συγγραφείς και βιβλία «desiderata» ρεθεμνιώτικου ενδιαφέροντος», *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, 09-7 2009· Εκκεκάκης, χ.χ.

45. **Ελευθεριάδης Γ. Χ.**Υ. Ιεράπετρα
Θ. ;1884
;**Βιογραφικά**

Γεωπόνος, εκδότης των περιοδικών *Γεωργική Ανθοδέσμη* (Ιεράπετρα 1907) και *Ποικίλη Στοά* (Ηράκλειο 1908), που μετονομάστηκε με τη συμπλήρωση 24 τευχών σε *Κρητικός Λαός* (Ηράκλειο 1909). Μαζί με θέματα της ειδικότητάς του, στη *Γεωργική Ανθοδέσμη* φιλοξενούνται απλοί στίχοι στη δημοτική του ίδιου αλλά και των συνδρομητών. Συνεργάστηκε με τον Κύπριο φιλόλογο Ι. Χατζηγιάννου* στην έκδοση του λαογραφικού περιοδικού *Κρητικός Λαός*, όπου δημοσιεύονταν εργασίες Ηρακλειωτών λογίων (Α. Βορεάδη*, Α. Καραμπάση* κ.ά.). Την αξία του περιοδικού ξεχώρισε ο Ι. Κονδυλάκης*, παρά τις αντιρρήσεις του για την αλλοίωση της δημοτικής σε ορισμένες συνεργασίες. Διευθυντής της εφημερίδας *Παλιγγενεσία* (1912), ιδιοκτήτης του *Στέμματος* (1919).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

Μεγάλο μέρος του περιοδικών *Γεωργική Ανθοδέσμη* και *Ποικίλη Στοά* (1908), .

Στο περιοδικό *Κρητικός Λαός*, εκτός από το γεωργικό δελτίο, υπέγραψε τα κείμενα «Αι πρόοδοι της γεωργίας», ΚΛ, τχ. 1, 25-26· «Περί αποξηράνσεως της σταφίδος», ΚΛ, τχ. 3, 91-92· «Κίτρινοι σκέψεις: Η προδοσία εν τω έρωτι», ΚΛ, τχ. 4, 120-121 και τχ. 5, 151-152. Επίσης «Το ρόδον», ΚΣΤ, 2 (1909) 259-262.

Πηγές

Γεωργική Ανθοδέσμη, τχ. 1, 3 και 4 (1907)· «*Ποικίλη Στοά – Γεωργικά Χρονικά – Ο Κρητικός Λαός*», *Ίδη*, φ. 121/23-5-1909· «*Ο Κρητικός Λαός*», *Ίδη*, φ. 126/27-6-1909· Ι. Κονδυλάκης, «Κρητική λαογραφία», *ΝΕφ.*, φ. 1118/7-3-1919· Μ. Παπαδάκης 1982, 111, υποσημ. 25.

46. Δελιβασίλης Γιάννης	Υ. Ηράκλειο	1884
	Θ. Ηράκλειο	1967

Βιογραφικά

Ψαράς, ποιητής και διηγηματογράφος, συνθέτης, αρχιμουσικός του Δήμου Ηρακλείου (από το 1934) και αργότερα Σητείας. Συγκρίσιμη μορφή με τον επίσης λαϊκό συγγραφέα Μ. Δερμιτζάκη*, καλός γνώστης της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Στενός φίλος του Ι. Μουρέλλου*, συνεργάστηκε με τα λογοτεχνικά περιοδικά της πόλης με ένα σονέτο, διηγήματα και καταγραφές δημοτικών τραγουδιών. Στις συνθέσεις του συγκαταλέγονται μεταγραφές κρητικής παραδοσιακής μουσικής και εμβατήρια για τον Βενιζέλο (1936) και τον Καζαντζάκη (1957).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Μάλαμα το καρφί του» (διήγημα) και «Γλυκειά μου ευχαρίστηση» (σονέτο), *ΝΓ*, 6 (1927) 266-268· «Μπισμ Ιλλάχ Ιρραχμάν Ιρραχίμ», *ΝΓ*, 17-18 (1928) 823-829· «Ανέκδοτα δημοτικά τραγούδια», *ΚΣε*, 1, τχ. 3-4 (1936) 126 και τόμ. 1, τχ. 5 (1936) 168· «Έτσ' είναι κι' οι καρδιές» (ποίηση) και «Πώς μάλωσα με το Σακελάρη» (διήγημα), *Πρωτοπόρος* (1931) 4 και 6-7.

Μεταπολεμικά εξέδωσε τη συλλογή αστικών ηθογραφικών διηγημάτων *Μαρούκλα η Πέπενα* (1946) κα δημοσίευσε άρθρα στον τύπο, π.χ. «Η Μουσική παράδοσις του Ηρακλείου», *Πατρίς*, φ. 3954/1-1-1960.

Πηγές

Ι. Πύργος, «Στο ψάρεμα», *ΝΕφ.*, φ. 2395/23-5-1923· «Χωρίς τίτλο», *ΝΓ*, 6 (1927) 287· Γ. Θέμελης [Γ. Σφακιανάκης], «Η πνευματική μας ζωή – Ηράκλειο και διανόησις», (δ'), *Ελ. Σκ.*, φ. 712/20-12-1930· «Ο νέος διευθυντής της Μουσικής του Δήμου», *Ανόρθωσις*, φ. 3919/27-10-1934· Μηλολιδάκη 1972: 7· Σανουδάκης 1978: 74.

Νεκρολογίες: Ο Χρονογράφος [Α. Γραμματικάκης], «Γιάννης Δελιβασίλης», *Μεσόγειος*, φ. 5034/24-5-1967· Ν. Σταυρινίδης, «Εκείνοι που φεύγουν: Γιάννης Δελιβασίλης», *Πατρίς*, φ. 6188/23-5-1967.

47. Πλάτων Ελευθέριος

γ. Άνδρος
θ. Ηράκλειο (;1885*
;**Βιογραφικά**

Διευθυντής του Χημείου Ηρακλείου εγκατεστημένος στην πόλη από το 1920, ερευνητής ψυχικών φαινομένων με τον Ι. Μουρέλλο* και άλλους, ερασιτέχνης βιολιστής. Έδωσε διαλέξεις για την ύλη και τον υλισμό, και τον πνευματισμό - η τελευταία κυκλοφόρησε και αυτοτελώς, μετά από δημοσίευση στην εφ. *Ανόρθωσις*. Μέλος της Λέσχης Επιστημόνων (1933), όπου έδωσε συναυλίες και μίλησε για την αρχαία μουσική. Πατέρας του αρχαιολόγου Νικολάου και του συνθέτη-πιανίστα Γεωργίου Πλάτωνα.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:
Τι είμεθα; (1925).

Στις εφημερίδες:

«Ύλη και υλισμός», *ΝΕφ.*, φ. 2958/22-3-1925· «Πνευματισμός», φ. 954/20-5-1925 και προηγούμενα φύλλα.

Πηγές

Ι. Μουρέλλος, «Υπάρχει ζωή μετά θάνατον;», *ΝΕφ.*, από φ. 2986/22-4-1925.

48. Μάρκελλος Ανδρέας
 γ. Κόρινθος 1885*
 θ. ; ;

Βιογραφικά

Φιλόμουςος νομάρχης Αχαΐας, Ρεθύμνης (1927-1929) και έπειτα Ηρακλείου, από το 1938 Γενικός Διοικητής Κρήτης. Από νεαρή ηλικία συσχετίσθηκε με τον ποιητικό κύκλο του Στ. Μαρτζώκη και έγραψε στίχους - αρνητική αναφορά του Φ. Γιοφύλλη για την πρώτη συλλογή *Μαρασμοί και Νάρκισσοι* (1907) δημοσιεύθηκε στην *Κρητική Στοά* του Ι. Μουρέλλου*. Στον τύπο και τα περιοδικά της μεταξικής περιόδου προβάλλεται ως φίλος του επίσης φιλόμουσου Δημάρχου Ηρακλείου Μηνά Γεωργιάδη*, ενισχυτής εκδόσεων και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων. Υποστήριξε με ιδιαίτερη θέρμη τις εκδηλώσεις μνήμης για τον Κονδυλάκη* το 1938. Ο Γεωργιάδης συγκρότησε τη συλλογή *Φωνή από το πέλαγος* από μελαγχολικούς φυσιολατρικούς στίχους του Μάρκελλου που είχαν δημοσιευθεί στον ρεθεμνιώτικο τύπο (1929-30).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Μια φωνή απ' το πέλαγος (1937).

Στις εφημερίδες:

«Το Αρκάδι» (ποίημα), *Δράσις*, φ. 1641/7-11-1937· «Όταν βραδυάζει» (ποίημα), *Δράσις*, φ. 1677/21-12-1937.

Πηγές

Φ. Γιοφύλλη, «Φιλολογική επιθεώρησης», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 331· «Άξιοι εκπρόσωποι της Κυβέρνησης», *Δράσις*, φ. 1511/1-6-1937· Π. Στυλίτης, «Εντυπώσεις και κρίσεις: *Μια φωνή από το πέλαγο*», *Δράσις*, φ. 1671/14-12-1937· Μ. Αποστολίδης, «Μια φωνή απ' το πέλαγος», *Δράσις*, φ. 1703/30-1-1938· «Δυο φίλοι των Γραμμάτων και Τεχνών», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938· Βιαννίτης [Α. Παπαδάκης], «Ο Σύλλογος Διαβάτης», *Δράσις*, φ. 1803/1-6-1938· Φ., «Τραγούδια», *Κρητικά Νέα*, φ. 1295/28-7-1938, Παπιομύτογλου 2010· Εκκεκάκης, χ.χ.

49. Χατζηϊωάννου Ιωάννης Γ.

Υ. Λάρνακα

1885*

Βιογραφικά

Κύπριος φιλόλογος, συνεκδότης με τον Ιεραπετρίτη γεωπόνο Γ. Χ. Ελευθεριάδη* του ηρακλειώτικου λαογραφικού περιοδικού *Κρητικός Λαός* (1909). Στην Κρήτη ήρθε από την Κεφαλονιά, για να υπηρετήσει στα γυμνάσια Νεάπολης και Ηρακλείου (1907-1909). Πιθανότατα ο τελειόφοιτος φιλολογίας που εξέδωσε μια *Περίληψη γλωσσικών παρατηρήσεων κ. Κόντου* (Αθήνα 1903). Το 1922 αναφέρεται αγοραστής των πιεστηρίων του Στυλιανού Μ. Αλεξίου*, μετά την αποτυχημένη μεταφορά των εκδοτικών δραστηριοτήτων του τελευταίου στην Αθήνα.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Μαρίνος Τζάνες», *ΚΛ*, τχ. 2, 36-38· «Η γέννησις», *ΚΛ*, τχ. 4, 100-101, «Ο γάμος», *ΚΛ*, τχ. 5, 129-130· «Ο γάμος εν Κύπρω», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 118-124.

Στις εφημερίδες:

«Ανοικτή επιστολή», *1δη*, φ. 135/29-8-1909.

Πηγές

Περιοδικό *Κρητικός Λαός*: Μουδατσάκης 2005, 35.

50. Μελισσειδης	Εμμανουήλ Ι.	Υ. Ηράκλειο	1885
		Θ. Ηράκλειο	1962

Βιογραφικά

Συνιδρυτής-εκδότης του μαθητικού-νεανικού περιοδικού *Κρητική Ηώς*, με γλωσσικά συντηρητικές απόψεις. Αργότερα διακρίθηκε ως νομικός, επί σειρά ετών πρόεδρος του δικηγορικού συλλόγου Ηρακλείου και Σύμβουλος Επικρατείας. Μεταπολεμικά εξέδωσε το φιλοσοφικό πόνημα *Το δίκαιον του μέλλοντος* (1951) και τη μελέτη αρχαιολογικού και ιστορικού στοχασμού *Κρητική Διάρκεια* (1961).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

Κείμενα σύνταξης στο περιοδικό *Κρητική Ηώς* (1906-1908).

Πηγές

«Κρητική διάρκεια», *Κνωσός*, τχ. 41 (1963) 33· Καρτσάκης 2000, 21-23· Δερμιτζάκης 2008, 173.

Νεκρολογίες: «Εμμανουήλ Α. Μελισσειδης», *Μεσόγειος*, φ. 3488/15-4-1962.

51. Καλημεράκης	Μιχάλης	Υ. Αγ. Μύρωνας Μαλεβιζίου	1886
		Θ. Ηράκλειο	1925
Ψευδώνυμα	[Μ.] Θερσίτης, Μιχάλης Καλυβίτης, Ονούφριος Αγιονορείτης		

Βιογραφικά

Ποιητής, χρονογράφος στις εφημερίδες *Νέα Εφημερίς* και έπειτα *Ανόρθωσις* (1920-1925). Καταγόταν από οικογένεια οπλαρχηγών του Αγ. Μύρωνα. Συμμαθητής των Κ. Χαριτάκη*, Ι. Μουρέλλου*, Λ. Αλεξίου*, μέλος του συλλόγου «ο Σολωμός» Ηρακλείου. Προλύτης νομικής, γρήγορα στράφηκε στη δημοσιογραφία, για να γίνει μαζί με τους Μουρέλλο και Γ. Σταυριδάκη* ένας από τους βασικούς συντελεστές της *Κρητικής Στοάς* και της *Νέας Εφημερίδας*. Σατυρική ποίηση έγραψε από τα γυμνασιακά του χρόνια (1906), ενώ οι κατοπινή του παραγωγή αποτελείται από ερωτική ποίηση στο κλίμα του αισθητισμού (*Επιθυμίες*) και στίχους που παραπέμπουν στη βυζαντινή ατμόσφαιρα ποίηση του Απ. Μελαχρινού. Οι συστάσεις του προς νεώτερους επίδοξους λογοτέχνες δείχνουν βαθιά γνώση της νεοελληνικής ποίησης, και είναι γνωστή η ενασχόλησή του με τα μέτρα της βυζαντινής υμνογραφίας. Σταμάτησε να γράφει ποίηση, όχι όμως να δημοσιογραφεί, όταν αρρώστησε με φυματίωση (1916). Η απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Ηρακλείου (1939) για την μεταθανάτια έκδοση του ποιητικού του έργου ματαιώθηκε λόγω του πολέμου, υλοποιήθηκε όμως τη δεκαετία του 1960 με δαπάνες του αδελφού-του Νίκου Καλημεράκη, προέδρου της Παγκρήτιας Ένωσης Αμερικής και πρωτοστάτη στην ίδρυση του Βενιζέλειου Νοσοκομείου Ηρακλείου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ε. Α. Ροε *Διπλή δολοφονία εις την οδόν Μόργκ* (μτφ. από τα γαλλικά) - η πρώτη λογοτεχνική μετάφραση που εκδόθηκε σε μορφή βιβλίου στην πόλη (1913, επανέκδ. 1922).

Στα περιοδικά:

«Όραμα», «Στο ερημοκλήσι» και «Νύχτες», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 193-194, 321· «Θρήνοι», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 67.

Εκτός Ηρακλείου, ποιήματά του δημοσιεύθηκαν στα περιοδικά *Γράμματα* και ο *Νουμάς* (1910-11), με τα ψευδώνυμα Μ. Καλυβίτης και [Μ.] Θερσίτης. Όχι όμως στη *Νέα Ζωή*, όπως εσφαλμένα υποστηρίζεται.

Στις εφημερίδες:

Ε. Α. Ροε, «Διπλή δολοφονία εις την οδόν Μόργκ» (μτφ.), *ΝΕφ.*, από φ. 112/26-5-1913. Πλήθος χρονογραφήματα και εύθυμα θέματα στις εφημερίδες *Νέα Εφημερίς* (από την ίδρυσή της το 1911) και έπειτα *Ανόρθωσις*. Η τελευταία σειρά («Γράμματα από το Λασηθί») αναδημοσιεύτηκε στο Καλημεράκης 1961, μαζί με την ποίησή του.

Πηγές

«Ηρακλειώτες δημοτικιστάδες, μέλη του συλλόγου ο Σολωμός» *Ο Νουμάς*, 8, τχ. 394 (1910) 1 (φωτ.): Πετρούλα Ψηλορείτη, «Αισθητικά σημειώματα», *Γράμματα*, 1, τχ. 4, 103-109· Παλαιός, «Φιλολογικές αναμνήσεις: Ο ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης Καλυβίτης», *Δράσις*, φ. 1299/13-9-1936, Α. Ζωγράφος, «Μιχαήλ Καλημεράκης (Θερσίτης)», *ΚΣε*, 3, τχ. 10-12 (1939) 605-613· «Το έργο του Μιχ. Καλημεράκη», *Ανόρθωσις*, φ. 5094/17-2-1939· Γ. Μαράντης, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης», *Δράσις*, από φ. 2053/31-3-1939· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/1.41-1.43· Γ. Καζαντζάκη 1948· Λ. Αλεξίου 1948· Στρατάκης 1955, 4· Γ. Καφετζάκης, «Κρήτες ποιηταί: Μιχάλης Καλημεράκης», εφ. *Μεσόγειος*, 09-5-1961· Καλημεράκης 1961· Φραγκάκη 1978, 53· Σανουδάκης 1978, 75· Petre 2012^α, Βουρλιώτης (υπό δημ.)

Νεκρολογίες: Ι. Πύργος, «Μιχάλης Γ. Καλημεράκης», *ΝΕφ.* φ. 3066/10-7-1925· Ν. Καζαντζάκης, *Ανόρθωσις*, 11-7-1925 (αναδημ. στο Καλημεράκης 1961: 7-9)· Τέλης Άλκης [Α. Γραμματικάκης], «Εις μνήμην του μεταστάντος Καλημεράκη», *ΝΕφ.*, φ. 3075/19-7-1925.

52. Μουρέλλος	Γιάννης Δ.	Υ. Χουμεριάκο Μεραμπέλλου	1886
		Θ. Ηράκλειο	1963

Ψευδώνυμα I. Πύργος (χρονογραφήματα), Σπήλιος Ρούβας (διηγήματα)

Βιογραφικά

Εκδότης εφημερίδων και περιοδικών, πεζογράφος, ιστοριοδίφης, θεατρικός συγγραφέας. Μαζί με τον Ν. Καζαντζάκη* κινητήρια δύναμη για την καλλιέργεια της λογοτεχνικής δημιουργίας στο Ηράκλειο, κυρίως σε πρακτικό επίπεδο. Ήδη ως μαθητής στον Πειραιά έβγαλε το περιοδικό *Νιότης* (1905-6), όπου πρωτοεμφανίστηκε ο Καζαντζάκης (με το ψευδώνυμο *Lacrima Regum*). Εξέδωσε, με τη συνδρομή των Γ. Σταυριδάκη* και Μ. Καλημεράκη*, το ημερολόγιο *Κρητική Στοά* (1908-11, 3 τεύχη) και την *Νέα Εφημερίδα* (1911-1927). Θερμός υποστηρικτής του Βενιζέλου, σημαντικές τομές στη ζωή του Μ. συνδέονται με τις τύχες του εθνάρχη, από τη θητεία του στους Βαλκανικούς Πολέμους και την Ουκρανική Εκστρατεία ως τον εγκλεισμό του στις φυλακές Ιτζεδίν και το φρούριο Φιρκά (1921-1922), και την ίδρυση και διακοπή της εφημερίδας *Ελευθέρα Σκέψις* (1928-1936). Κορυφαίο επίτευγμά του υπήρξε η επί δυο χρόνια έκδοση του πανελληνίας αποδοχής περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα* (1926-1928). Τα έντυπά του υπήρξαν πνευματικά φυτώρια για τους λογοτέχνες της πόλης. Ως συγγραφέας ο Μ. εγκαινίασε την πολεμική λογοτεχνία στην Ελλάδα, και έγραψε διηγήματα, νουβέλες και θεατρικά έργα, που πάσχουν όμως από έλλειψη φαντασίας και υπερβολική εμμονή στην ψυχογραφία. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 στράφηκε και στην ιστοριογραφία, εκδίδοντας σε συνέχειες μια πολύτομη *Ιστορία της Κρήτης*. Μετά το θάνατο του Βενιζέλου αποσύρθηκε από τη δημοσιογραφία και εργάστηκε ως δημοτικός υπάλληλος, ενώ επί Μεταξά ανέλαβε περιφερειακός διοικητής της Ε.Ο.Ν. Ηρακλείου. Τμήματα του αρχείου του απόκεινται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

(Ενδεικτικά και με χρονολογία πρώτης εμφάνισης, συχνά στα δικά του έντυπα και έπειτα αυτοτελώς): *Προδοσά* (θέατρο, 1908)· *Πολεμικά διηγήματα* (1915)· *Ιστορία μιας γυναίκας* (1917)· *Οι δύο τεράλισσες* (1925)· *Γκιουλμπέ* (1926)· *Τατιάνα Ιβάνοβνα Κάσκιν* (1927)· *Ο αρχιτέκτονας* (1928)· *Ο ταπεινός* (1928)· *Ύμνοι και τρόπαια. Κρητικές μπαλάντες* (1930)· *Ο γυρισμός* (θέατρο, 1931)· *Κρητικά βιογραφία* (ιστορία, 1931)· *Ιστορία της Κρήτης* (Α' τεύχος 1931)· *Επίτομη ιστορία της Κρήτης* (1934)· *Αγάπησε ποτέ;* (βιογραφία Βενιζέλου, 1936)· *Η κρητική ψυχή* (1938, αναδημ. και στο περ. *Ράδιο Επιθεώρησης* 1939). Μεταπολεμικά ο Μουρέλλος έγραψε μια ιστορία της Μάχης της Κρήτης, παιδική λογοτεχνία (*Ο μικρός ήρωας*, εκδόσεις Αλικιώτη, Αθήνα) και έκανε μια ανολοκλήρωτη προσπάθεια να εκδώσει τα *Άπαντά* του.

Στα περιοδικά:

Εκδότης της *Κρητικής Στοάς* (1908-1911) και των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* (1926-1928) και με παρουσία σε σχεδόν όλα τα υπόλοιπα ηρακλειώτικα περιοδικά και συλλογικές λογοτεχνικές εκδόσεις της εποχής του, κατατάσσεται πρώτος σε συνεργασίες, με πάνω από 140 κείμενα.

Στις εφημερίδες:

Εκδότης της *Νέας Εφημερίδος* (1911-1926) και της *Ελευθέρας Σκέψεως* (1928-1936). Κατά τον πρόχειρο υπολογισμό του Σπανάκη (1981), πέραν της ειδησεογραφικής ύλης ο Μ. έγραψε περίπου 1800 χρονογραφήματα και πλήθος φιλολογικών επιφυλλίδων.

Πηγές

Τέλης Άλκης [Α. Γραμματικάκης], «Αι δυο τεράλισσες», *ΝΕφ.*, φ. 2972/5-4-1925· Démétrius Astériotis [Ph. Lebesgue], «Lettres Néo-grecques», *Mercure de France*, τόμ. 187, τχ. 668, 495· «Γιάννη Δ. Μουρέλλου: Η ιστορία της Κρήτης», *ΚΦΕ* (1932) 7· «Το έργο του κ. Ι. Μουρέλλου», *Δράσις*, φ. 859/9-1-1935· «Προ του Στρατοδικείου Χανίων: η απολογία του Ι. Δ. Μουρέλλου (1922)», *Ελ. Σκ.*, φ. 1290/16-7-1935· Μιχ. Ροδάς, «Η κρητική ψυχή», *Δράσις*, από φ. 1617/9-10-1937· «Έτοιμοι προς άλμα! Ο λόγος του κ. Μουρέλλου προς τους φαλαγγίτας», *Δράσις*, φ. 1857/6-8-1938· «Η 35ετηρίς του Μουρέλλου», *Δράσις*, φ. 2358/7-4-1940· «Τριάντα πέντε χρόνια λογοτεχνικής εργασίας», *Νέα Εστία*, τχ. 320 (1940) 507· «Τιμή εις Κρήτα Λογοτέχνην», *Ανόρθωσις*, φ. 5504/23-6-1940· Πιπυκάκης (επιμ.) 1940· Χ. Χρονογράφος [Α. Γραμματικάκης], «Γιάννης Μουρέλλος», *Μεσόγειος*, φ. 1318/9-3-1955· Στρατάκης 1955, 3-5· Σαχίνης 1978, 41-43· «Γιάννης Μουρέλλος: Ένας διακεκριμένος Λασιθιώτης», *Ανατολή* (Αγίου Νικολάου), 27 και 28-2-1980· Σπανάκης 1981· Μπαλούμης 1996, 178-181· Καρτσάκης 2000, 23-27 και 32-71· Ρούσσος και Κόρπη 2001, 47· Αποσκήτη 2003, 161-165· *ΕΕΤ*, τόμ. 2, 643-644 και τόμ. 3, 173-174 και 284-285· Petre 2012^β.

Νεκρολογίες: Α. Κ. Γ[ραμματικάκης], «Ιωάννης Δ. Μουρέλλος», *Μεσόγειος*, φ. 3759/1-3-1963· «Βιογραφικόν σημείωμα», *Πατρίς*, φ. 4924/ 01-3-1963, Ν. Στρατάκης, «Επιμνημόσυνα λόγια στον Γιάννη Μουρέλλο», *Κνωσός*, 40 (1963) 19-22.

53. Χαριτάκης	Κωστής	Υ. Πετροκέφαλο Μαλεβιζίου	1886
		Θ. Αθήνα	1956

Βιογραφικά

Ποιητής, διηγηματογράφος και ιστοριοδίφης των κρητικών επαναστάσεων στα μαθητικά και φοιτητικά του χρόνια. Ασχολήθηκε με την πατριωτική ποίηση και την ιστοριογραφία, ακολουθώντας την προτροπή του Βαλαωρίτη, γιατί αποτελούσαν την «βάσιν της πολεμικής μορφώσεως εκάστου έθνους», σε αντίθεση με την δημοφιλή ερωτική ποίηση της εποχής. Μέλος του συλλόγου «ο Σολωμός» Ηρακλείου και της Φοιτητικής Συντροφιάς στην Αθήνα, όπου σπούδασε ιατρική. Μετεκπαιδεύτηκε σε Γαλλία, Βέλγιο, Γερμανία και Ιταλία. Μετά την επιστροφή του στο Ηράκλειο (1912) ασχολήθηκε με τη σχολική υγιεινή και την παιδιατρική, δίνοντας δημόσιες διαλέξεις και εκδίδοντας σχετικό βιβλίο στα Χανιά. Το 1915 τοποθετήθηκε πρώτος γιατρός του Εργατικού Κέντρου Ηρακλείου. Στον τύπο διασώθηκαν γράμματά του από τα χαρακώματα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου προς τον φίλο του Γ. Λουλακάκη*. Το 1920 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου σταδιοδρόμησε ως ανώτερος λειτουργός στο Υπουργείο Υγείας και διηύθυνε την έκδοση της *Μεγάλης εικονογραφημένης εγκυκλοπαίδειας ιατρικής και υγιεινής* (εφ. *Ανεξάρτητος*). Μεταπολεμικά πρωτοστάτησε στη θεμελίωση της Ιατρικής Σχολής του ΑΠΘ, όπου εκλέχθηκε πρώτος καθηγητής παιδολογίας.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Κρητικόν Πάνθεον (1908).

Στα Χανιά εξέδωσε τη συλλογή *Ανεμώναι. Έργα πεζά και έμμετρα* (1907) και το βιβλίο *Υγιεινή στοιχειώδης και σχολική* (1914).

Στα περιοδικά:

«Η δόξα», *ΚΗ*, τχ. 1, 2· «Στον καπετάν Ρούβα», *ΚΗ*, τχ. 2, 13· «Ο Σήφακας», *ΚΗ*, τχ. 3, 19· «Στον Αριστοτ. Κωνστανταράκη», *ΚΗ*, τχ. 12, 93· «Η Λαμπρά», *ΚΗ*, τχ. 14-15, 106· «Εθνικαί σελίδες: περί του πύργου του λιμένου», *ΚΗ*, τχ. 19, 150-151 και τχ. 21, 162· «Ανοικταί επιστολαί», *ΚΗ*, τχ. 21, 167· «Δε μπορώ» και «Η μουσική», *Κρητικόν Ημερολόγιον 1909*, 90 και 100· «Αθανασούλα» και «Ο επιτάφιος στο χωργιό», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 97-99· «Από μια τριλογία» και «Περασμένα ειδύλλια», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 86-87.

Στις εφημερίδες:

«Το μέτωπον», *ΝΕφ.*, φ. 628/21-7-1917· «Τα κανόνια», *Ν Εφ.*, φ. 687/1-10-1917. Ιατρική αρθρογραφία στο Ηράκλειο (αυστηρά ενδεικτικά): «Τα σχολικά κτίρια», *ΝΕφ.*, φ. 282/17-12-1914· «Αι ανάγκαι της πόλεως Ηρακλείου», *Ελ. Σκ.*, φ. 832/20-5-1931.

Πηγές

«Ευχαριστήριο», *ΚΗ*, τχ. 1, 8· «Αι ανεμώναι», *ΚΗ*, τχ. 9, 70-71· «Το Κρητικόν Πάνθεον του κ. Κωστή Χαριτάκη», *1δη φ.* 50/6-12-1907 (βιβλιοκρισία)· «Κρητικόν Πάνθεον», *ΚΗ*, τχ. 20, 159· «Ηρακλειώτες δημοτικιστάδες, μέλη του συλλόγου ο Σολωμός» *Ο Νουμάς*, 8, τχ. 394 (1910) 1 (φωτ.)· Φραγκάκη 1978, 53· Δαρδαβέσης 2005· Petre 2012^α· Λαγουδάκη 2011, 292.

54. Κουφάκης	Θεόδωρος Ι.	Υ. Ηράκλειο	1886
		Θ. Χανιά	1965

Βιογραφικά

Έμπορος, έδωσε διαλέξεις και έγραψε πονήματα κοινωνικού προβληματισμού. Η *Προς πολυτέκνους επιστολή*, σε πλήρη αντιδιαστολή με όσα γράφονταν την ίδια περίοδο σε βορειοευρωπαϊκές χώρες, αντανακλά τους φόβους για υπερπληθυσμό που προκάλεσε η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων. Το κείμενο έκανε δυο εκδόσεις και σχολιάστηκε από πολιτικούς της εποχής (Βενιζέλο, Καφαντάρη, Γονατά, Μεταξά). Μεταπολεμικά ο Κουφάκης συνεργάστηκε με την εφημερίδα *Μεσόγειος*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Προς πολυτέκνους επιστολή (1933, β' έκδ. 1934)· *Αγρότης και αστός* (1934).

Στις εφημερίδες:

«Η οικονομική μας κρίση: Είμεθα λοιπόν εν πτωχεύσει;», *Δράσις*, από φ. 1244/7-7-1936.

Πηγές

«Λέσχη Ηρακλείου», *Ανόρθωσις*, φ. 3462/5-5-1933.

Νεκρολογίες: Α. Κ. Γ[ραμματικάκης], «Θεόδωρος Κουφάκης», *Μεσόγειος*, φ. 4502/1-8-1965· «Θεόδωρος Κουφάκης», *Πατρίς*, φ. 5669/1-8-1965.

55. Στρατάκης	Νίκος	γ. Πάνω Χωριό Ιεράπετρας θ. Αθήνα	1886 1969
---------------	-------	--------------------------------------	--------------

Βιογραφικά

Ποιητής-διηγηματογράφος, συμμαθητής στο Ηράκλειο των Ι. Μουρέλλου*, Κ. Χαριτάκη* κ.ά.. Μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια εγκατάστασης στη Βραζιλία επέστρεψε στην Ελλάδα, σταδιοδρόμησε στο στρατό και εγκαταστάθηκε στις Σέρρες, όπου συνέχισε να γράφει λογοτεχνία. Μεταπολεμικά δημοσίευσε αναμνήσεις της ζωής στο παλιό Κάστρο (περ. *Κνωσός*), καταθέτοντας ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα χρόνια διαμόρφωσης των συνομήλικων λογοτεχνών. Παρουσίασε κριτικά την ποίηση του Μ. Καλημεράκη* στη συγκεντρωτική έκδοση του έργου του. Τα πρωτόλεια του Στρατάκη στην Κρήτη (περ. *Κρητική Ηώς*) δείχνουν τη σταδιακή απεξάρτηση από την επίδραση της σχολικής καθαρεύουσας, αλλά την προσκόλληση στους τρόπους του ρομαντισμού. Μεταπολεμικά συνεργάστηκε με την τοπική εφημερίδα *Μεσόγειος*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά (*Κρητική Ηώς*):

«Μια πρωία εν τη εξοχή», τχ. 3, 23· «Εις τον φίλον μου», τχ. 7, 52-53· «Κρυφή λαχτάρα», τχ. 9, 69· «Πόθος στ' αστέρι», τχ. 11, 83· «Όρκος και λούλουδα», τχ. 14-15, 114.

Στις εφημερίδες:

«Δια τους επιθυμούντας να μεταναστεύσωσιν», *ΝΕφ.*, φ. 39/8-1-1912.

Πηγές

Στρατάκης 1955· «Εισαγωγή στο ποιητικό έργο του Μιχάλη Καλημεράκη» (στο Καλημεράκης 1961, 11-24)· Ν. Στρατάκης, «Στη μνήμη του Λευτέρη Αλεξίου», *Πατρίς*, φ. 8182/6-10-1964· Στρατάκης 1968.

56. **Καφφετζάκης** Γιώργος

Υ. Νεάπολη Μεραμπέλλου

1886

Θ. Αθήνα

1967

Ψευδώνυμα Γ. Μαράντης**Βιογραφικά**

Εκπαιδευτικός, χρονογράφος, ηθογράφος, συγγραφέας σχολικών βιβλίων και παιδαγωγικών μελετών. Σπούδασε στο διδασκαλείο Ηρακλείου και υπηρέτησε ως δημοδιδάσκαλος σε Ιεράπετρα, Νεάπολη και Ηράκλειο, όπου εξέδωσε τη μαθητική έκδοση *Εφημερίς των μικρών* (1911, μετονομ. σε *Εφημερίς των παιδών*, 1911-12) και συνέγραψε μελέτη για τον Γερμανό παιδαγωγό Herbart. Μέλος της λογοτεχνικής συντροφιάς στο Ηράκλειο των αρχών του αιώνα, στενός φίλος των Γ. Μουρέλλου* και Μ. Καλημεράκη*, έτρεφε από νωρίς θαυμασμό για τον Καβάφη, τον Αυγέρη και άλλους ποιητές που καθιερώθηκαν τα επόμενα χρόνια. Το 1922 αναχώρησε από την πόλη για να αναλάβει διευθυντής του Εμπειρικού Ιδρύματος σε Σύρο και Ωρωπό. Ως ηθογράφος εμφανίστηκε με *Το Μιχελιό* (Αθήνα 1921, μετά από παρουσίαση στην Κρήτη το 1919), έχοντας για πρότυπο τον Κονδυλάκη, που επαίνεσε την προσπάθειά του, ιδιαίτερα στη χρήση της ζωντανής γλώσσας. Οι ηθογραφίες του Μ. εκτυλίσσονται στη Νεάπολη Μεραμπέλλου και τα περίχωρά της, την εποχή της Κρητικής Πολιτείας, με κυρίαρχα στοιχεία την εύθυμη αλλά νοσταλγική διάθεση και την παρουσίαση μιας παραδοσιακής ζωής που υποχωρεί μπροστά στη νέα εποχή. Τα τουρκοκρητικά σκίτσα, που διαδραματίζονται στον αστικό χώρο, εμπνεύστηκαν από την υπηρεσία του σε μουσουλμανικά σχολεία του Ηρακλείου. Επί Μεταξά ο Κ. εμφανίζεται ως επόπτης σύνταξης στο περιοδικό της Ε.Ο.Ν. *Νεολαία*, αξιοποιώντας προφανώς την πείρα του στον νεανικό τύπο και τον προσκοπισμό.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Νέο Αλφαβητάριο (1911)· *Οι Κρήτες στον αγώνα (από την δράσιν του ανεξαρτήτου)* (1915)· *Ελεύθεραι Σκέψεις* (1919)· *Μιχελιό. Κρητική ηθογραφία* (Αθήνα 1921).

Στην Αθήνα εκδόθηκαν πριν από τον πόλεμο οι ηθογραφίες *Κρητικές αποσπερίδες* (διηγήματα, 1926)· *Εμάθετέ τα;* (1939). Εξακολούθησε να γράφει και μεταπολεμικά.

Στα περιοδικά:

Η εφημερίς των μικρών / των παιδών (1911-1912)· (*Κρητική Ηώς*): «Στιγμαί μελαγχολίας», τχ. 7, 53-4· «Νυξ ρέμβης», τχ. 12, 94· «Τα δάκρυα μιας μητρός», τχ. 14-15, 108· «Η 29η Μαΐου», τχ. 17, 132.

Στις εφημερίδες:

(*Νεφ.*): «Δια τον κ. Καραμπάση», φ. 4/30-4-1911· «Φυσιογνωμιαί αξιωματικών από το Κρητικό Σύνταγμα», φ. 139/8-9-1913· «Πρόσφατες αναμνήσεις», φ. 167/13-12-1913· Σειρά χρονογραφημάτων «Ελευθέραι σκέψεις», από 01-3-1914· «Αντιγόννη», φ. 231/21-6-1914· «Au revoir», φ. 572/17-5-1917· «Χανιώτικα πορτραίτα», φ. 1323/6-11-1919· «Φιλολογικές βραδείες», φ. 1329/13-11-1919· «Η Ελενιώ», φ. 1431/15-3-1920· «Στην ταβέρνα του Δημητρού», φ. 2164/7-8-1922· «Κρητική ζωή», (από τις *Κρητικές Αποσπερίδες*) φ. 3013/18-5-1925· «Οι Σαραντάπηχοι» (διήγημα), *Ανόρθωσις*, φ. 3996/29-1-1935· «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης» (κείμενο διάλεξης), *Δράσις*, από φ. 2053/31-3-1939· «Ανεπίδεκτος», *Δράσις*, φ. 2051/29-3-1939· «Το Ιστορικό Αρχείο», *Δράσις*, φ. 2330/3-3-1940.

Πηγές

Λ. «Ειδώλια σπουδαίων», *Νεφ.*, φ. 554/26-4-1917· «*Το Μιχελιό*» (βιβλιοκρισία) *Νεφ.*, φ. 1997/22-1-1922· Σ. Καραϊσκάκη, «*Εμάθετέ τα;*» (βιβλιοκρισία) *Δράσις*, φ. 2285/6-1-1940· Γ. Καφφετζάκης, «Αι κατευθύνσεις του περιοδικού μας», *Νεολαία*, 2, τχ. 24 (1940) 738-739· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ 7/1.41-1.43· Σανουδάκης 1978, 118· Καρπόζηλου 1987, 171-173· Αποσκήτη 2003, σ. 51-59· Αγγελής 2006, 107· *ΕΕΤ*, τόμ. 1, 319-320 και 322· Petre 2012^α.

57. Λουλακάκης Γιώργος

Υ. Ηράκλειο (;

1886

Ψευδώνυμα (χρονογραφήματα Ηρακλείου) Λ.**Βιογραφικά**

Ποιητής, χρονογράφος, κριτικός, έκτακτος συνεργάτης των περιοδικών *ο Νουμάς* και *Γράμματα* (1910-1913), με στίχους στο κλίμα του αισθητισμού. Φίλος των Λ. Αλεξίου*, Γ. Μουρέλλου* κ.ά., μέλος του συλλόγου δημοτικιστών «ο Σολωμός», συγκαταλέγεται στους πέντε Ηρακλειώτες ποιητές που ξεχώρισε η Γαλάτεια Καζαντζάκη* το 1911. Τακτικός συνεργάτης το 1917 της *Νέας Εφημερίδας*, όπου δημοσίευσε δική του ποίηση και παρουσίασε Έλληνες και ξένους λογοτέχνες. Ποίηση εξακολούθησε να γράφει ως τη δεκαετία του 1950.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Ο αστρονόμος», *ΚΣΤ*, 2 (1909) 84.

Στις εφημερίδες:

«Του αγαπημένου μου του ανυπέρβλητου Μ. Γ.» (σονέτο), *ΝΕφ.*, φ. 538/29-3-1917· «Θέρος», *ΝΕφ.*, φ. 539/30-3-1917· Σονέτο προς τον Λ. Αλεξίου, *ΝΕφ.* φ. 540/1-4-1917· «Ωρα μελαγχολίας», *ΝΕφ.*, φ. 542/12-4-1917. Χρονογραφήματα (ενδεικτικά): «Οι αυλές των σπιτιών», *ΝΕφ.* φ. 549/20-4-1917· «Περίεργες ειδήσεις», *ΝΕφ.*, 552/23-4-1917· «Parfums», *ΝΕφ.*, φ. 589/6-6-1917· «Ιερός», *ΝΕφ.*, φ. 751/16-12-1917.

Μεταπολεμικά, στην Αθήνα: «Κρητική νωπογραφία», *Κνωσός*, 21 (1958) 3· «Μινωίσιςσα», *Κνωσός* 23-25 (1958) 1-2.

Πηγές

«Ηρακλειώτες δημοτικιστάδες, μέλη του συλλόγου ο Σολωμός» *Ο Νουμάς*, 8, τχ. 394 (1910) 1 (φωτ.)· Πετρούλα Ψηλορείτη, «Αισθητικά σημειώματα», *Γράμματα*, 1, τχ. 4, 103-109· «Επιστημονική κίνησης», *ΝΕφ.* φ. 2135/8-7-1922· Παλαιός, «Φιλολογικές αναμνήσεις: Ο ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης Καλυβίτης», *Δράσις*, φ. 1299/13-9-1936· Γ. Καζαντζάκη 1948.

58. Μπουρλώτος Σταύρος	γ. Βροντάδος Χίου	1887
	θ. Ηράκλειο	1950

Βιογραφικά

Δημοτικιστής παιδαγωγός. Διευθυντής του Διδασκαλείου και έπειτα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ηρακλείου, με σπουδές στο Βερολίνο, τη Λειψία και την Ιένα. Από τα ιδρυτικά μέλη της Λέσχης Επιστημόνων (1933), όπου έδωσε διαλέξεις για παιδαγωγικά θέματα.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Παιδαγωγικά Ομιλίες (1929), Ρ. Ficker *Η διδακτική του νέου σχολείου* (μτφ., Ηράκλειο και Αθήνα 1936)

Συγγραφέας και της μελέτης *Αι φιλοσοφικά και παιδαγωγικά αρχαί, αι κρατήσασαι από της εποχής της Αναγεννήσεως μέχρι του 19^{ου} αιώνος* (Αθήνα 1932).

Στις εφημερίδες:

«Ψυχανάλυση και ψυχοβιολογία» (βιβλιοκρισία), *Ανόρθωσις*, φ. 2483/12-1-1930.

Πηγές

«Το Μαράσλειο διδασκαλείο στην Κρήτη», *Ανόρθωσις*, φ. 2018/4-7-1928· Άρη Χατζιδάκη, «Δημοσιογραφικοί περίπατοι», *Ελ. Σκ.* φ. 1074/10-8-1932 και φ. 1076/12-8-1932, Βιτσαξάκη-Δασκαλάκη 1989: 33, Τριπολίτης 2009: 53-78.

59. Γεωργιάδης	Μηνάς	Υ. Ηράκλειο	1887
		Θ. Ηράκλειο	1942

Βιογραφικά

Φιλόμουσος Δήμαρχος Ηρακλείου (1934-1935 [παύτηκε], 1936-1940 [παύτηκε]). Στενός φίλος του Γ. Μουρέλλου*, από τα μαθητικά του χρόνια εκδήλωσε ενδιαφέρον για τα πολιτιστικά. Ως Δήμαρχος εμπλούτισε τη Βικελαία Βιβλιοθήκη, επιχορήγησε πλήθος εκδόσεων, προώθησε την αναστήλωση της ενετικής λότζιας και σχεδίαζε την ανέγερση Δημοτικού Θεάτρου και Στέγης Γραμμάτων. Με δική του φροντίδα έγινε η έκδοση ποιητικής συλλογής του επίσης φιλόμουσου Νομάρχη Ηρακλείου επί Μεταξά, Α. Μάρκελλου*, και μεταφέρθηκαν χειρόγραφα του ποιητή Ι. Κωνσταντινίδη* από την Καβάλα στο Ηράκλειο, με προοπτική την έκδοσή τους. Στην Κατοχή ανέπτυξε αντιστασιακή δράση, αλλά το 1942 εκτελέστηκε μαζί με τα αδέρφια του, τον Μ. Σηφάκη*, και άλλες γνωστές φιλελεύθερες προσωπικότητες της πόλης, ως ένας από τους 62 μάρτυρες.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

«Απολογισμός...» *Ανόρθωσις* φ. 5057/4-1-1939.

Πηγές

«Γύρω στην πόλι», *Ανόρθωσις*, φ. 4217/28-2-1936 · Π. Στυλίου, «Α. Μάρκελλου: *Μια φωνή απ' το πέλαγο*», *Δράσις*, φ. 1671/14-12-1937 · Σ. Σπανάκης, «Η Λότζια του Ηρακλείου», *ΚΣε*, 3, τχ. 10-12 (1938) 727 · Σ. Γ. Σ[πανάκης] «Η Στέγη Γραμμάτων», *Δράσις*, φ. 2341/17-3-1940 · Μ. Δερμιτζάκης, «Πώς ε γνώρισα το Μουρέλλο», *Δράσις*, φ. 2358/7-04-1940 · Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/1.48-1.51 · Μηλολιδάκη 1972, 17-18 · Σανουδάκης 1978, 33-34 · Α. Ανδρικόκης - Μ. Δρακάκης, «Ιστορικό αφιέρωμα: Η θυσία των 62 Μαρτύρων και ο ηρωικός δήμαρχος Μηνάς Γεωργιάδης», *Πατρίς* (ηλ. έκδοση) 07-6-2010.

60. Πετράκης	Εμμανουήλ	Υ. Ηράκλειο	1889
		Θ. Ηράκλειο	1975

Βιογραφικά

Θεολόγος, διευθυντής του Λυκείου «ο Κοραής» από τα μέσα της δεκαετίας του 1920. Απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και της Θεολογικής Ακαδημίας Πετρούπολης, πρόεδρος του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών (1924), Άρχων Διδάσκαλος του Γένους, υποπρόξενος της Γαλλίας στο Ηράκλειο. Ιδρυτικό μέλος της Λέσχης Επιστημόνων (1933). Οι συχνές ομιλίες και τα κείμενά του είναι γενικά συντηρητικού υπερπατριωτικού χαρακτήρα με σφόδρα αντικομμουνιστική ρητορική. Κατά καιρούς δημοσίευσε και σειρές ταξιδιωτικών εντυπώσεων από εκδρομές στην Κρήτη. Το 1956 τύπωσε μια θεολογικά θεμελιωμένη κριτική του *Τελευταίου πειρασμού* - σπάνιο δείγμα μιας τόσο κατηγορηματικής απόρριψης του Καζαντζάκη για τα δεδομένα του Ηρακλείου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ιστορία της εκκλησίας εν Κρήτη - Μέρος Α' (1925)· *Αντίλαλοι από το θείον δράμα* (1939)· *Η Ελλάς και αι πρώται συνέπειαι του πολέμου* (1941).

Στα Χανιά εξέδωσε τα θεολογικού περιεχομένου βιβλία *Ίδε ο άνθρωπος* (1916) και *Κακοδοξίας έλεγχος* (1916).

Στις εφημερίδες:

«Τα παιδιά μας», *ΝΕφ.*, από φ. 2883/8-12-1924· «Ο Άγνωστος Στρατιώτης», *ΝΕφ.* φ. 2632/26-2-1925· «Ποιοι οι πρωτεργάται του Μπολσεβικισμού», *Ανόρθωσις*, από φ. 3135/7-4-1932· «Μεσαρά (Λέντας)» και πολλές άλλες ανάλογες σειρές, *Ανόρθωσις*, φ. 3456/26-4-1933· «Η κατάληψις της Θεσσαλονίκης από εθνικής και θρησκευτικής απόψεως», *Ανόρθωσις*, φ. 4408/28-10-1936· «Το προχθесινόν μνημόσυνον του Στέφανου Ξανθουδίδου», *Ανόρθωσις* φ. 4968/20-9-1938.

Πηγές

«Ένα βιβλίον», *Δράσις*, φ. 2284/5-1-1940· Ν. Ε. Ζευγαδάκης, «Αντίλαλοι», *Δράσις*, φ. 2292/19-1-1940· Τζεδάκη-Αποστολάκη 2002, 335.

Νεκρολογίες: «Εμμ. Λ. Πετράκης, Άρχων Διδάσκαλος του Γένους», *Πατρίς*, φ. 8697/6-8-1975· «Εμμανουήλ Λουκά Πετράκης», *Μεσόγειος*, φ. 5772/6-8-1975.

61. Σαντοριναίος Νίκος	γ. Ξυλόκαστρο Κορινθίας	1889
	θ. Αθήνα	1966

Βιογραφικά

Ζωγράφος, καθηγητής στο Διδασκαλείο Ηρακλείου και στην Εμπορική Σχολή, όπου δίδασσε γερμανική καλλιγραφία. Πριν από το διορισμό του στην Κρήτη ασχολήθηκε με την αγιογράφιση ναών της γενέτειράς του. Εικονογράφησε εκδόσεις Ηρακλείου και συνεργάστηκε με το περιοδικό *Κρητικές Σελίδες*. Κατά τη διάρκεια του μεσοπόλεμου διοργανώθηκαν τέσσερις εκθέσεις έργων του στην πόλη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Θ. Σταυράκης *Τα μαλάβαθρα* (εικονογράφιση, 1938).

Στα περιοδικά:

«Εργάτες του μπετόν αρμέ» *ΚΣε*, 1, τχ. 2 (1936) 34· μελανογραφίες στο ίδιο (π.χ. σ. 58, 67) και στα επόμενα δυο τεύχη.

Στις εφημερίδες:

«Λίγα λόγια δια την έκθεσιν του κ. Ευάγ. Μαρκογιαννάκη», *Δράσις*, φ. 324/28-12-1932.

Πηγές

«Ειδήσεις και σχόλια», *ΚΣε*, 1, τχ. 3-4 (1936) 134· Μ. Δημάκης, «Έκθεσις ζωγραφικής» και «Η έκθεσις ζωγραφικής του κ. Ν. Σαντοριναίου», *Δράσις* φ. 1195/9-5-1936 και 1197/12-5-1936· Ι. Κοκ[κινίδης] «Η έκθεσις ζωγραφικής του κ. Νίκου Σαντοριναίου», *Δράσις*, φ. 1199/15-5-1936, *Μηλολιδάκη* 1972: 23· *ΛΕΚ*, τόμ. 4, 140-141.

62. Παπασπυρίδη [-Καρούζου] Σέμνη	Υ. Τρίπολη Αρκαδίας	1889
	Θ. Αθήνα	1994

Βιογραφικά

Αρχαιολόγος, επιμελήτρια του Μουσείου Ηρακλείου από το 1924, από τις πρώτες γυναίκες που έδωσαν δημόσια διάλεξη στην πόλη (1924), προκαλώντας συζήτηση για τα πνευματικά ενδιαφέροντα των Ηρακλειωτών, και ιδίως των γυναικών. Από την άφιξή της υποστήριξε το αίτημα για τη διατήρηση των ενετικών τειχών και των οθωμανικών μνημείων, σε μια περίοδο που πολλοί ζητούσαν την κατεδάφισή τους. Αργότερα υπηρέτησε ως πρώτη γυναίκα έφορος αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (από το 1933) και συνέγραψε πλήθος μελετών και αρχαιολογικών οδηγιών.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

ΝΕφ. φ. 2685/26-4-1924, «Τα Ενετικά μνημεία Ηρακλείου».

Πηγές

«Μια διάλεξις ενδιαφέρουσα», ΝΕφ., φ. 2702/18-5-1924· «Καστρινές πεννιές», ΝΕφ. φ. 2704/21-5-1924· Γ. Λογιάδης, «Οι γυναίκες του Κάστρου», ΝΕφ., φ. 2708/25-5-1924.

63. Ζωγράφος	Ανδρέας	Υ. Νεάπολη Μεραμπέλλου	1890
		Θ. Αθήνα	1963

Βιογραφικά

Τυπογράφος, εκδότης. Πρωτοεμφανίστηκε ως επιμελητής ενός ημερολογίου, όπου δημοσίευσε και ένα πολεμικό διήγημα εμπνευσμένο από τις κρητικές επαναστάσεις. Ως στρατευμένος το 1911 έστειλε ανταποκρίσεις από τα μέτωπα των Βαλκανικών Πολέμων, και κατά την επιστροφή του στην πόλη εξέδωσε σχετικό βιβλίο. Έχοντας εργαστεί στα τυπογραφεία Σμυρνάκη και Μουρέλλου*, το 1916 ίδρυσε την εφημερίδα *Ανόρθωσις*, με συνεργάτες τον Μ. Καλημεράκη*, και αργότερα τον Θ. Σταυράκη*. Σε σύγκριση με τις εφημερίδες του Μουρέλλου, η *Ανόρθωσις* τηρούσε πιο σκληρή αντικομμουνιστική γραμμή, ενώ αφιέρωνε περισσότερο χώρο στον κινηματογράφο, τις επιφυλλίδες ελαφράς λογοτεχνίας, τα καλλιτεία κλπ. Θερμός υποστηρικτής του Βενιζέλου, ο Ζωγράφος κατηγορήθηκε για συμμετοχή στο κίνημα του 1935. Αναχώρησε από το Ηράκλειο παραμονές της γερμανικής εισβολής, ως Υπουργός Τύπου της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού. Περιγραφή των συνθηκών παραγωγής της *Ανόρθωσις* έδωσε η κόρη του, η πεζογράφος Λιλή Ζωγράφου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Κρητικόν ημερολόγιον του έτους 1909 (1908)· *Ηπειρωτική εκστρατεία: πολεμικά σελίδες* (1914).

Στα περιοδικά:

«Μέσα στη μάχη», *Κρητικόν ημερολόγιον 1909*, 66-70· «Μιχαήλ Καλημεράκης (Θερσίτης)», *ΚΣε*, 3, τχ. 10-12 (1939) 605-613.

Στις εφημερίδες:

«Η τυπογραφία», *Νεφ.*, φ. 7/22-5-1911· «Από τα Ιωάννινα», *Νεφ.*, φ. 98/9-3-1913, μεγάλο μέρος της εφ. *Ανόρθωσις* (1916-1940).

Πηγές

«Κοινωνικά», *Νεφ.*, φ. 25/2-10-1911· «Τα Πιστήρια», *Νεφ.*, φ. 159/17-11-1913· «Η δίκη της *Ανορθώσεως* εις το Στρατοδικείον της Σούδας», *Ανόρθωσις*, φ. 4033/14-07-1935· Λ. Ζωγράφου 1994: 26-28· Μουδατσάκης 2005: 103-109· *ΕΕΤ*, τόμ. 1, 231-232.

Νεκρολογία: *Δράσις*, 13-10-1963.

64. **Σφακιανάκης** Κώστας Ι.

Υ. Ηράκλειο

1890

Θ. Αθήνα

1946

Βιογραφικά

Πιανίστας, μουσικοσυνθέτης, διευθυντής ωδείων. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και αστρονομία, μαθηματικά και μουσική στην Ελβετία. Κατέγραψε κρητική λαϊκή μουσική και μελοποίησε ποίηση του Λ. Αλεξίου*, ενώ στο περιοδικό *Φιλική Εταιρεία* (1925) του Φ. Κόντογλου εμφανίζεται με μελέτες για την αρχαία και βυζαντινή μουσική. Η συναυλία του με τον Λ. Αλεξίου τον Ιανουάριο του 1924 χαιρετίστηκε ως απαρχή της αναγέννησης της πολιτιστικής ζωής στο Ηράκλειο μετά τη δεκαετία των πολέμων. Υποστήριξε από νωρίς το αίτημα για την ίδρυση ωδείου στην πόλη. Διευθυντής του Βενιζέλειου Ωδείου Χανίων το 1930-1934, κατόπιν διορίστηκε διευθυντής του Ελληνικού Ωδείου στη θέση του Πινδίου. Γιος του ιατρού-πολιτευτή Ιωάννη Κ. Σφακιανάκη*. Λογοτεχνικά αποτυπώθηκε η μορφή του σε μυθιστόρημα της Μ. Σφακιανάκη-Μανωλίδου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

«Ίδρυσις Ωδείου Κρήτης εν Ηρακλείω» (επιστολή), *ΝΕφ.*, φ. 2494/16-9-1923.**Πηγές**

«Μεθαύριο βράδυ», *ΝΕφ.*, φ. 2579/25-12-1923 · Ι. Πύργος, «Η Μπαγιαντέρα», *ΝΕφ.*, φ. 2588/4-1-1924 · Μ. Θεοσίτης, «Η συναυλία», *Ανόρθωσις*, φ. 658/4-1-1924 · Θήτα, «Η απαρχή», *Ανόρθωσις*, φ. 660/6-1-1924 · Λ. Αλεξίου 1947 · Δικταίος 1956, 279 · Σφακιανάκη-Μανωλίδου 1982 · *ΙΕΛ*, τόμ. 1, 102 · λήμμα «Σφακιανάκης Κων/νος» στο www.musipedia.gr · Αλεξίου 2010, 35.

65. **Αλεξίου** Λευτέρης

Υ. Ηράκλειο

1890

Θ. Ηράκλειο

1964

Ψευδώνυμα Α. Σοφιστής**Βιογραφικά**

Φιλολόγος, ποιητής, μεταφραστής, μουσικοσυνθέτης και μουσικός, κορυφαία μορφή του πνεύματος στο μεσοπολεμικό Ηράκλειο. Καθηγητής Γυμνασίου από το 1917, αργότερα στο Διδασκαλείο και το Πρακτικό Λύκειο Ηρακλείου και σε άλλες πόλεις της Κρήτης (μετεκπαιδεύτηκε στη Γερμανία 1930-1932). Μέλος του συλλόγου δημοτικιστών «ο Σολωμός» (1910). Σύμφωνα με τον ίδιο, αφοσιώθηκε στη λογοτεχνία σε βάρος της μουσικής μετά τη γνωριμία του με τον Ν. Καζαντζάκη*, του οποίου υπήρξε αφοσιωμένος μαθητής μέχρι το 1925. Εξέδωσε ποιητικές συλλογές (με έντονη την τάση να ανασκευάζει παλαιότερες συνθέσεις), θεατρικά, πεζά και το προσωπικό περιοδικό *Το Κάστρο* (1934-1938, 9 τεύχη). Σε αριθμό δημοσιεύσεων στα φιλολογικά περιοδικά του Ηρακλείου, κατατάσσεται δεύτερος μετά τον Ι. Μουρέλλο, με μεταφράσεις, ποιήματα, διηγήματα, κριτικές μελέτες και το καζαντζακικής έμπνευσης δράμα *Ηρακλής και Ομφάλη*. Έδωσε δημόσιες διαλέξεις για ποικίλα θέματα και συμμετείχε ενεργά στη μουσική κίνηση της πόλης, ενώ από τη δεκαετία του 1920 το «Studio» που δημιούργησε στην οικία του ήταν τόπος συγκέντρωσης λογίων της πόλης. Ποιητικά ανήκει στους τελευταίους της ανανεωμένης παράδοσης, με εμμονή στην άρτια στιχουργία - τομή στην ποίησή του, με την απομάκρυνση από τον παρνασισμό, θεωρήθηκε η δημοσίευση μιας σειράς συνόλων με τίτλο «Λυρικά» από το πρώτο τεύχος του *Κάστρου*. Τα κατάλοιπά του απόκεινται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, ενώ μέρος της βιβλιοθήκης του δωρίθηκε στην Κουντουριού Βιβλιοθήκη Αγίου Νικολάου και τη Βικελαία Βιβλιοθήκη. Αποτυπώθηκε λογοτεχνικά από τον Henry Miller στον *Κολοσσό του Μαρουσιού*, με το όνομα Τσούτσου. Γιος του λόγιου εκδότη Στυλ. Μ. Αλεξίου*, αδελφός της Γαλάτειας*, του Ράδου και της Έλλης*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Παιδικά τραγούδια (1909)· *Εγώ ανάμεσα στη φύση και το θάνατο* (1910)· *Ο Λατίνος ποιητής Γ. Βαλέριος Κάτουλλος, μεταφρασμένος ελληνικά σε στίχους* (1912)· *Vers Français d'un Grec* (1913, επανεκδ. 1928)· *Sonnetum bene temperatum* (1914)· *Οι λύκοι: δράμα* (1917)· *Η Γένεση. Οι δεκαπεντασύλλαβοι από ένα έπος που δεν θα τελειώσει* (1926)· *Σονέτα* (1926)· *Ηρακλής και Ομφάλη. Δράμα λυρικών* (1928, πρωτοδημοσιεύτηκε σε συνέχειες στα ΝΓ)· *Μπαγκατέλλες. Έμμετρα και πεζά* (1930)· *Ανάγλυφα και σύμβολα* (1940). Τα δυο του λογοτεχνικά χρονικά (*Αξέχαστοι καιροί*, Αθήνα 1956, *Κρητικό χρονικό*, ανέκδοτο 1960) περιστρέφονται γύρω από τη ζωή του στο Ηράκλειο.

Στα περιοδικά:

Εκτός από το *Κάστρο*, δημοσιεύθηκαν 46 συνεργασίες του στην *Κρητική Στοά*, τη *Χριστιανική Κρήτη*, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* και τις *Κρητικές Σελίδες*.

Στις εφημερίδες:

Ποιήματά του (ανα)δημοσιεύονται κατά καιρούς, π.χ. «Προσευχή Α' και Β», *ΝΕφ.*, φ. 625/18-7-1917· «Απολύτρωση», *Δράσις*, φ. 979/15-8-1935· «Θητεία», *Δράσις*, φ. 1562/4-8-1937. Η γενική απροθυμία του να συνεργάζεται με τις εφημερίδες επισημάνθηκε από τους συγχρόνους του, και θεωρήθηκε ένδειξη της ανωτερότητας της τέχνης του. Σώζονται τα κείμενα τουλάχιστον 4 δικών του διαλέξεων: «Στη μνήμη του μεγάλου φιλέλληνο Μπάιρον» (για την εκατονταετηρίδα), *ΝΕφ.*, 2681/22-4-1924· «Ζωγραφική», *Ανόρθωσις* φ. 3454/23-4-1933· «Φιλολογικές βραδιές: Ο Καβάφης» *Κρητικά Νέα* φ. 685/21-4-1937, 763/31-5-1937, 777/16-6-1937, 885/28-6-1937, 896/12-7-1937. Επίσης «Φιλολογικές βραδιές: Ο Μαβίλης», *ΚΣε*, 2, τχ. 23-24 (1938) 650-659.

Πηγές

(Ενδεικτικά): «Ηρακλειώτες δημοτικιστάδες, μέλη του συλλόγου ο Σολωμός» *Ο Νουμάς*, 8, τχ. 394 (1910) 1 (φωτ.)· Πετρούλα Ψηλορείτη, «Αισθητικά σημειώματα», *Γράμματα*, 1, τχ. 4, 103-109· Κ. Ν. Κ., «Α. Σοφιστή: Σονέτα (δυο βιβλία)», *Νέα Ζωή*, 10, τχ. 3-4, 226-227· Β. Φρέρης, «Ηρακλής λυόμενος», *ΝΕφ.*, φ. 2743/4-7-1923· Άλκης Θρύλος, «Λευτέρης Αλεξίου: Σονέτα», *Αναγέννηση*, 1, τχ. 1, 52· Άλκης Θρύλος, «Λευτέρης Αλεξίου: Η Γένεση, Οι δεκαπεντασύλλαβοι από ένα έπος που δε θα τελειώσει», *Αναγέννηση*, 1, τχ. 6, 367-373· Άλκης Θρύλος, «Λευτέρης Αλεξίου: Ηρακλής και Ομφάλη», *Αναγέννηση*, 2, τχ. 10, 446-448, Π. Τ[αγκόπουλος] «Λευτέρη Αλεξίου: Μπαγκατέλλες», *Ο Νουμάς*, 23, τχ. 798, 15· Π. [Κ. Παράσχος], «Λευτέρης Αλεξίου: Μπαγκατέλλες», *Νέα Εστία*, τχ. 110 (1931) 777-778· «Πώς κρίνονται οι φιλολογικές εκδόσεις Ηρακλείου», *Ελ. Σκ.*, φ. 1338/14-9-1935· Démétrius Astériotis [Ph. Lebesgue], «Lettres néo-grecques», *Mercur de France*, 260, τχ. 887· 433· Henry Miller, «Ένας ύμνος προς τας αρχαιότητας της Κρήτης», *Ανόρθωσις* φ. 5333/29-11-1939· Κλέων Παράσχος, «Λευτέρης Αλεξίου: Ανάγλυφα και σύμβολα», *Νέα Εστία*, τχ. 330 (1940) 1160-1161· Miller 1945, 109-128· Γ. Καζαντζάκη 1948· Στρατάκης 1955, 4· Αποσκίτου 1971: 226· Μηλολιδάκη 1972: 13-24· Δημάκης 1975: 43-47· Σανουδάκης 1978, 68-69 και passim· Μ. Φρέρη 1979: 74· Ε. Αλεξίου 1981: 521-527· Στ. Αλεξίου 1990· 2008· 2010, 21-25· Τατάκης 1993, 423· Στεργιόπουλος (επιμ.) 2000, 553-554· Καρτσάκης 2000, 6-9, 27-30 και passim· Λαγουδάκη-Σαυλή 2000· 2007, 93 και passim· Αποσκίτη 2003, 165-170· Μανουσάκης 2004, 545-547· Καστρινάκη 2004· Τσακαλή 2005· *ΑΝΑ*, 62-63· *ΕΕΤ*, τόμ. 2, 537-538· Λ. Αλεξίου 2011, *Petre* 2012'.

Νεκρολογίες: Μηνάς Δημάκης, «Λευτέρης Αλεξίου», *Νέα Εστία*, τχ. 894 (1964) 8177· Ν. Στρατάκης, «Στη μνήμη του Λευτέρη Αλεξίου», *Πατρίς*, φ. 8181/5-10-1964 και επόμενα φύλλα.

66. **Αναστασίου** Μιχάλης

Υ. Ηράκλειο 1891 ή 1893

Θ. Ηράκλειο 1955

Ψευδώνυμα Μ. Αν.***Βιογραφικά**

Φιλολόγος, ποιητής, μεταφραστής, κριτικός. Πρώτος εξάδελφος των αδελφών Αλεξίου, σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα μαζί με τον Λευτέρη* και δίδαξε στη Νεάπολη Μεραμπέλλου, σε πόλεις της ελλαδικής επαρχίας, στο Ηράκλειο και έπειτα στην Αθήνα. Μέλος του συλλόγου «ο Σολωμός» (1910). Πρωτοεμφανίστηκε λογοτεχνικά πλάι σε άλλους Ηρακλειώτες στο περιοδικό *Γράμματα* Αλεξάνδρειας το 1911, ενώ στα αμέσως επόμενα χρόνια (1912-1913) χρονολογούνται τα «Είκοσι συνέτα» που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* το 1927. Ποιήματα από την ίδια ομάδα, με μικρές διαφοροποιήσεις, είχαν ήδη συμπεριληφθεί στην αντιπροσωπευτική ανθολογία του Τέλλου Άγρα *Οι νέοι* (1922). Στα κείμενα κριτικής των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* ο Α. αναλαμβάνει την υπεράσπιση του Καζαντζάκη απέναντι στις επικρίσεις του Λ. Αλεξίου. Δείχνει να συνειδητοποιεί το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκεται η παλιότερη λυρική ποίηση που καλλιεργεί ο ίδιος σε μια εποχή ταχύτατων αλλαγών, αλλά κρίνει αυστηρά την απαισιοδοξία του νεοσυμβολισμού. Το 1928-31 συνεργάστηκε με τον Βελ. Φρέρη* στη συγγραφή δυο θεατρικών μονόπρακτων, καθώς και ενός βιβλίου για τα ιστορικά μοναστήρια της Κρήτης, με σκίτσα των Γ. Λυδάκη* και Τ. Καλμούχου*. Αρχές της δεκαετίας του 1930 εγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα, όπου εργάστηκε σε ιδιωτικά σχολεία. Ταυτόχρονα με τον Ν. Καζαντζάκη, επί Μεταξά δημοσίευσε παιδικά ιστορικά μυθιστορήματα (*Νικηφόρος Φωκάς*, και τη συνέχεια *Οι τρεις φίλοι*) στο περιοδικό της Ε.Ο.Ν. *Νεολαία*. Μεταπολεμικά πειραματίστηκε με τον ελεύθερο στίχο, όπως δείχνει η συνεργασία του με το περιοδικό *Ποιητική Τέχνη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Είκοσι συνέτα (τομίδιο, 1928).Στα πλαίσια του εκπαιδευτικού του έργου έγραψε βοηθήματα για τον Σοφοκλή και τον Θουκυδίδη. Επίσης, μετέφρασε τον *Οιδίποδα Τύραννο* για σχολική παράσταση το 1929.

Στα περιοδικά:

(*Νεοελληνικά Γράμματα*): «Το τραγούδι μου», 1 (1926) 17· «Ωδή» και «Φώτου Γιοφύλλη: *Μοντέρνες Αγάπες*», 2 (1926) 51-52, 90-93· «Μια απάντηση κατά καθήκον» και «Π. Μαυρέα: *Έλεγχοι*, Π. Μάγνη: *Τραγούδια της Σέμης*» 3-4 (1927) 158-162 και 175-180· «Είκοσι συνέτα» και «Γιάννη Χονδρογιάννη: *Λυπημένα Τραγούδια*» 6 (1927) 246-248 και 280-282· «Είκοσι συνέτα» 7 (1927) 307-309· 8 (1927) 361-363· 9 (1927) 451· «Η καλοσύνη» 13-14 (1927) 630.

Στις εφημερίδες:

«Intermedium», *Ελ. Σκ.*, φ. 1093/2-9-1932.

Δημοσιευμένα εκτός Ηρακλείου: «Στη βίλλα με τα γιασεμιά», *Νέα Εστία*, τχ. 89 (1930) 920-927· «Οι αρραβώνες της Νάσης» (κωμωδία, με τον Βελ. Φρέρη), *Νέα Εστία*, τχ. 118 (1931) 1210-1214 και 119 (1931) 1256-1262· «Με τον Νικηφόρο Φωκά», *Νεολαία*, από 1, τχ. 12 (1938) 402, «Τρεις φίλοι», *Νεολαία* από 2, τχ. 19 (1940) 750.

Πηγές

«Ηρακλειώτες δημοτικιστάδες, μέλη του συλλόγου ο Σολωμός» *Ο Νουμάς*, 8, τχ. 394 (1910) 1 (φωτ.)· Άγρας (επιμ.) 1922: 4-6· *ΝΓ*, 21 (1928) 990· Π. Γρ., «Οι αρραβώνες της Νάσης», *Ελ. Σκ.*, φ. 231/15-5-1929· Ασμοδαίος, «Ο *Οιδίπους* του Λυκείου», *Ανόρθωσις*, φ. 2321/3-7-1929· Ασμοδαίος, «Τα τρία μονόπρακτα», *Ανόρθωσις*, φ. 2437/15-11-1929· Π. [Κ. Παράσχος], «Μ. Αναστασίου: *Είκοσι Συνέτα*», *Νέα Εστία*, τχ. 72 (1929) 1116· Γ. Θέμελης [Γ. Σφακιανιάκης], «Η πνευματική μας ζωή – Ηράκλειο και διανοήσις» (δ'), *Ελ. Σκ.*, φ. 712/20-12-1930· Α. Χατζιδάκης, «Μια απάντησις», *Ελ. Σκ.*, φ. 779/14-3-1931· Λ. Αλεξίου 1948: Δικταίος 1956, 290· Ε. Αλεξίου 1978, 303· Καρτσάκης 2000, 41-42· Αποσκήτη 2003, 127-131, 164· Καστρινάκη 2005, 418.

Νεκρολογία: Π. [Μ. Παρλαμάς], «Ο Μιχαήλ Αναστασίου - ποιητής και διδάσκαλος», *Μεσόγειος*, φ. 1437/12-8-1955.

* Το ψευδώνυμο Μ. Καλυβίτης, που εσφαλμένα αποδίδεται στον Αναστασίου (*ΝΦΨ*, 152), ανήκει στον Μ. Καλημεράκη*.

67. **Κόρπη (Corpi) Marie**

γ. Ηράκλειο

1891

θ. Αθήνα

1981

Βιογραφικά

Εκπαιδευτικός, διευθύντρια της Ιταλικής Σχολής Ηρακλείου (1924-1943), όπου δίδασκε ιταλική γλώσσα και φιλολογία (καθηγήτρια των Στ. Σπανάκη*, Δ. Πουλή*, Μ. Δημάκη* κ.ά.). Θιασώτης του φασισμού, το 1943 εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου εργάστηκε ως εκφωνήτρια ελληνόγλωσσης ραδιοφωνικής εκπομπής ως το 1963. Το 1966 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Κόρη του καθηγητή Γαλλικών Ι. Κόρπη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

«Romolo Caggese», *Ελ. Σκ.*, φ. 1083/21-8-1932· «Τα πρόσωπα των 'Μελλονύμφων' του Μαντζόνι», *Κρητικά Νέα*, από φ. 671/3-4-1937 και επόμενες φιλολογικές σελίδες (μτφ. από τη μαθήτριά της, φιλόλογο Δ. Πουλή).

Πηγές

Δημάκης 1975, 51· Σπανάκης 1993, 24· Ρούσσος και Κόρπη 2001, 59· Κόρπη 2012, 44-45.

68. Σταυριδάκης Γιάννης

Υ. Ηράκλειο 1891

Θ. Τιφλίδα, Γεωργία 1920

Ψευδώνυμα Γιαν. Σ.**Βιογραφικά**

Νομικός, διπλωμάτης. Η ανάμειξη του στην πνευματική ζωή του Ηρακλείου τοποθετείται στα φοιτητικά και νεανικά του χρόνια, προτού προσληφθεί στο διπλωματικό σώμα (1915). Μέλος του συλλόγου «ο Σολωμός» (1910) και, ταλαντούχος πιανίστας, του μουσικού συλλόγου «ο Απόλλων». Στη διατριβή του επιχείρησε να ανασυστήσει τη δομή της μινωικής οικονομίας μέσα από την αρχαία γραμματεία και τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα από την Κνωσό. Υπεύθυνος καλλιτεχνικής επιμέλειας της *Νέας Εφημερίδας* αλλά και της *Κρητικής Στοάς*, για την προώθηση της οποίας ταξίδεψε στην Αίγυπτο. Έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ποίηση, όπως προκύπτει από τις μεταφράσεις που δημοσίευσε στην *Κρητική Στοά*, καθώς και από τη φιλία με τον Καλύμνιο Γ. Ζερβό, και αργότερα με τους Πόντιους ποιητές Α. Τυγανά και Γ. Κανονίδη. Γνωστή είναι η στενή φιλία του με τον Ν. Καζαντζάκη - μαζί του συμμετείχε στην επιχείρηση επαναπατρισμού των Ελλήνων από τον Καύκασο, κατά τη διάρκεια της οποίας πέθανε από περιπνευμονία. Τη μορφή του αποτύπωσε ο Καζαντζάκης σε κείμενο που δημοσιεύθηκε στα *Νεοελληνικά Γράμματα* Ηρακλείου, και αργότερα ενσωματώθηκε σε παραλλαγμένη μορφή στο μυθιστόρημα *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Η μινωική δημόσια οικονομία (1912).

Στα περιοδικά:

(*Κρητική Στοά*): Μ. Maeterlinck, «Το ξύπνημα της ψυχής» (μτφ.), 2 (1909) 59-65· Ρ. Baudry, «Ο ποιητής» (μτφ.), 2 (1909) 226· Λ. Andreyev, «Περγαμόντος και Γκαράσκας» (μτφ.), 2 (1909) 235-244· Ρ. Ronchet, «Το χινόπρωρο μιας γυναίκας» (μτφ.), 2 (1909) 249-250· Μ. Maeterlinck, «Καθεμερινή Τραγικότητα» (μτφ.), 3 (1911) 223-230· Λ. Andreyev, «Καμπλουκόφ Λοχαγός Δευτ. Ταξ.» (μτφ.), 3 (1911) 247-256.

Στις εφημερίδες:

«Μια επιστολή προς τον *Νουμάν*», *ΝΕφ.*, φ. 61/9-6-1912, απαντώντας στην κριτική του Α. Τρανού, «Νέκρα και ζωή», *Ο Νουμάς*, 10, τχ. 485 (1912) 380-382.

Πηγές

«Ηρακλειώτες δημοτικιστάδες, μέλη του συλλόγου ο Σολωμός» *Ο Νουμάς*, 8, τχ. 394 (1910) 1 (φωτ.)· «Τιμή εις τον νεκρόν Γιάν. Σταυριδάκη», *ΝΕφ.*, φ. 1513/20-6-1920· Ν. Καζαντζάκης, «Ο Γιάννης Σταυριδάκης», *ΝΓ*, 8 (1927) 364-369· Γ. Καφφετζάκης-Μαράντης, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μιχαήλ Καλημεράκης», *Δράσις*, φ. 2054/1-4-1939· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/1.9-1.14· Λ. Αλεξίου 1948· Στρατάκης 1955, 4· Φραγκάκη 1978, 53· Καζαντζάκης 1981, 151-154, 298-301, 308· Πρεβελάκης 1984, 61-62· Ανεμογιάννης (επιμ.) 1995· Στ. Αλεξίου 2008. Νεκρολογία: «Γιάννης Σταυριδάκης», *ΝΕφ.*, φ. 1371/3-1-1920.

69. Δερμιτζάκης	Μανόλης	Υ. Ηράκλειο	1892
		Θ. Ηράκλειο	1965

Βιογραφικά

Κουρέας, ο γνωστός ως «μπαρμπέρης ποιητής» κατά τον πρόσφατο χαρακτηρισμό του Μ. Καρέλλη. Συγκρίσιμη μορφή με τον Γ. Δεληβασίλη*, εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1930 με ποιήματα και διηγήματα κοινωνικού σχολιασμού, και λιγότερο πετυχημένες λυρικές συνθέσεις, αποσπώντας επαίνους από συγγραφείς και κριτικούς της πρωτεύουσας. Μέλος φιλολογικών συλλόγων, έλαβε μέρος σε δημόσιες συζητήσεις για το πνευματικό επίπεδο και τη συγγραφική παραγωγή των Ηρακλειωτών. Το χρονικό *Απ' όσα θυμούμαι: το παλιό Κάστρο* που έγραψε μεταπολεμικά παρουσιάζει την πόλη στην αυγή του 20ου αιώνα (1899-1920).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Στίχοι (1934)· *Σαρκασμοί* (1936)· *Τραγούδια* (1938)· *Περγέλια* (1940).

Μεταπολεμικά: *Ζεμούν* (1945), χρονικό της αιχμαλωσίας του σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, και *Απ' όσα θυμούμαι* (1962-3, επανεκδ. 2008).

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Ο πόνος», 1, τχ. 1 (1936) 24· «Ο προεστός», 1, τχ. 5 (1936) 163· «Ο καπετάν Κασατούρας», 3, τχ. 7-9 (1938) 407-410.

Στις εφημερίδες:

«Τα Φύλλα Τέχνης», *Ελ. Σκ.*, φ. 1408/8-12-1935· «Κοσμογονία», *Δράσις*, φ. 1652/21-11-1937· «Να 'μουν αητός», *Δράσις*, φ. 1691/12-1-1938· «Φιλολογικαί συζητήσεις: Μια απάντησις», *Δράσις*, φ. 1717/17-2-1938· «Πώς θέλω να πεθάνω», *Δράσις*, φ. 1841/16-6-1938· «Πώς εγνώρισα το Μουρέλλο», *Δράσις*, φ. 2358/7-4-1940.

Πηγές

Ι. Πύργος, «Ένας άγνωστος ποιητής», *Ελ. Σκ.*, 25-3-1934· «Γύρω στην πόλι», *Ανόρθωσις*, φ. 3941/22-11-1934· «Γύρω στην πόλι», *Ανόρθωσις*, φ. 4324/29-7-1936· Άρης Δικταίος, «Η πνευματική ζωή και το Ηράκλειο της Κρήτης», *Νέα Εστία*, τχ. 238 (1936) 1591-1592· Μ. Αποστολίδης, «Μια συνέντευξη», *Δράσις*, φ. 1703/30-1-1938· Π. Κατηφόρης, «Οι νέοι Κρήτες ποιηταί και λογοτέχναι», *Έθνος*, φ. 8543/5-5-1938· Σ. Σκίπης, «Το πνευματικό Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938· Φ., «Τραγούδια», *Κρητικά Νέα*, φ. 1295/28-7-1938· Π. Χάρης, «Περγέλια», *Δράσις*, φ. 2312/11-2-1940· Ανδρέας Πρέσας, «Ανθρώπινοι καημοί», *Κρητικά Νέα*, φ. 1784/15-3-1940· Μηλολιδάκη 1972, 7· Σανουδάκης 1978, 75· Καρέλλης 2005· Δερμιτζάκης 2007· 2008· Petre 2012γ.

Νεκρολογία: Σίσυφος [= Σ. Σταυρακάκης], «Στην άκρη της πέννας: Μανόλης Δερμιτζάκης», *Παρίς*, φ. 5541/27-2-1965.

70. Αμαριώτου	Σοφία	Υ. Φουρνή Μεραμπέλλου	1893
		Θ. Φουρνή Μεραμπέλλου	1981

Βιογραφικά

Δασκάλα, διευθύντρια σχολείων της υπαίθρου και αργότερα του Γυμνασιακού Παρθεναγωγείου Ηρακλείου, συγγραφέας διηγημάτων και ταξιδιωτικών εντυπώσεων. Έδινε διαλέξεις και αρθρογραφούσε στην εφ. *Αγροτική Κρήτη* (1927-1941) και το περ. *Δρήρος* (1937-1941) υπέρ της χειραφέτησης και μόρφωσης των γυναικών. Ιδρυτική πρόεδρος του Μορφωτικού Συλλόγου Γυναικών Ηρακλείου (1935), περιφερειακή διευθύντρια θηλέων της Ε.Ο.Ν. Ηρακλείου. Αδελφή της Μ. Αμαριώτου*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Στη χώρα των ελάτων (1927)

Στα περιοδικά:

(*Νεοελληνικά Γράμματα*): «Τέσσερεις μελέτες για τη σημερινή γερμανική φιλολογία», 7 (1927) 322-326· «Σαν έφυγε», 12 (1927) 558-565.

Στις εφημερίδες:

«Γυναικεία στήλη: Για τις χωριατοπούλες της Κρήτης», *Αγροτική Κρήτη*, φ. 62/5-11-1928 (και πολλά άλλα ανάλογα)· «Ο μάστορας» (διήγημα), *Αγροτική Κρήτη*, φ. 70/31-12-1928· «Ανοικτή επιστολή», *Ανόρθωσις*, φ. 2568/11-5-1930· «Η ποιήτρια Σοφία Μαυροειδή», *Δράσις*, από φ. 1473/14-4-1937· «Το άλογο» (διήγημα), *Δράσις*, από φ. 1744/23-3-1938.

Πηγές

Βελ. Φρέρης, «Σοφίας Αμαριώτου: *Στη χώρα των ελάτων*», *ΝΓ* 9 (1927): 428-431, Άλκης Θρύλος, «Σοφία Αμαριώτου: *Στη χώρα των ελάτων*», *Αναγέννηση*, 2, τχ. 4 (1927) 183-186· «Η Δασκάλα», *Ελ. Σκ.*, φ. 40/25-9-1928, «Γύρω στην πόλι μας», *Ανόρθωσις*, φ. 2908/27-6-1931· «Αρχαιρεσίαι», *Ανόρθωσις*, φ. 4120/31-10-1935· «Η προχθεσινή μεγαλειώδης τελετή», *Ανόρθωσις*, φ. 5338/5-12-1939· Γ. Κ. [= Γ. Καφφετζάκης], «Εντυπώσεις από την περιοδείαν Κρήτης», *Νεολαία*, 2, τχ. 27 (1940) 836· Βιτσαξάκη-Δασκαλάκη 1989, 31· Μ. Μ. Παπαδάκης 1992, 34· Πρατσίνης 2002: 214-218.

71. **Αλεξίου-Δασκαλάκη Έλλη**

Υ. Ηράκλειο

1893

Θ. Αθήνα

1988

Ψευδώνυμα Έλλη Β. Κληροδέτη**Βιογραφικά**

Πεζογράφος, εκπαιδευτικός. Μικρότερη αδελφή της Γαλάτειας* και του Λευτέρη Αλεξίου*, σπούδασε στο Παρθεναγωγείο Ηρακλείου, το Αρσάκειο Διδασκαλείο και το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών. Εργάστηκε στο Ηράκλειο από το 1914 και κατά διαστήματα μέχρι τη δεκαετία του 1930, σε παρθεναγωγεία και στο Γυμνάσιο Θηλέων Ηρακλείου. Πρωτοεμφανίστηκε στα γράμματα με το διήγημα «Ο Φραντζέσκος», στο περιοδικό του Φ. Κόντογλου *Φιλική Εταιρεία* (1925), μετά από προτροπή του τότε συζύγου της, Β. Δασκαλάκη. Το συγγραφικό της έργο, ιδιαίτερα το πρώιμο, εμπνεύστηκε από τις εμπειρίες της διδασκαλικής και οικογενειακής της ζωής στο Ηράκλειο, οδηγώντας και άλλες εκπαιδευτικούς να ασχοληθούν με τη λογοτεχνία. Έλαβε ενεργό μέρος στην πνευματική κίνηση της πόλης κυρίως τη δεκαετία του 1930, δίνοντας διαλέξεις ως μέλος της Πνευματικής Κοινότητας. Τα διηγήματά της στα φιλολογικά περιοδικά του Ηρακλείου συμπεριλήφθηκαν αργότερα στις συλλογές *Σκληροί αγώνες* (1931) και *Υπολείμματα επαγγέλματος* (1938).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Η Βαγγελίτσα», *ΝΓ*, 19-20 (1928) 859-866· «Τα τρία αδέρφια», *ΝΓ*, 21 (1928) 951-956· «Η θεία Καλλιτεχνία», *ΚΣε*, 2, τχ. 3 (1936) 77-81.

Στις εφημερίδες:

«Οι ξένοι λόγιοι για ένα νέο Ηρακλειώτη ποιητή», *Ελ.Σκ.*, φ. 1339/15-9-1935 (κριτική της για τα *Φύλλα Τέχνης* του Δημάκη).

Η βιογραφία που έγραψε για τον Ν. Καζαντζάκη (*Για να γίνει μεγάλος*, 1966) περιέχει εκτενείς αναφορές στο Ηράκλειο, ιδιαίτερα τον καιρό της Κρητικής Πολιτείας.

Πηγές

ο Ρεπόρτερ, «Γύρω στην πόλι», *Ανόρθωσις*, φ. 2853/21-4-1931· Νότιος, «Για τις αθάνατες κοντυλιές», *Ελ. Σκ.* φ. 1455/6-2-1936· Ν. Π., «Η κυρία Έλλη Δασκαλάκη στο Ηράκλειο», *Κρητικά Νέα*, φ. 1008/9-8-1937, Γ. Περραστικός, «Έλλη Δασκαλάκη», *Δράσις*, φ. 1637/3-11-1937 (αναδημ. από τα *Νεοελληνικά Γράμματα* Αθήνας)· Δικταίος 1956, 278· Μηλολιδάκη 1972, 11-12· Σανουδάκης 1978, 62-65· Ζήκου 1979· Μ. Φρέρη 1979, 119-124· Κορδάτος 1983, τόμ. 2, 766· Βιτσαξάκη-Δασκαλάκη 1989, 31· Παπαγεωργίου (επιμ.) 1996· Μανουσάκης 2004, 542-545· Νικολουδάκη-Σουρή 2005· *ΛΝΛ*, 62-63· Στ. Αλεξίου 2010, 11-19.

Νεκρολογίες: Κείμενα των Α. Αργυρίου, Γ. Στεφανάκη και Ε. Ζήκου, *η Λέξη*, 78 (1988).

72. Λιουδάκη	Μαρία	Υ. Λατσίδα Μεραμπέλλου Θ. Ηράκλειο	1894 1947
---------------------	-------	---------------------------------------	--------------

Βιογραφικά

Δασκάλα, λαογράφος, συγγραφέας σχολικών βιβλίων. Το 1925-1927 μετεκπαιδεύτηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών υπό τον Μ. Τριανταφυλλίδη, που τη μύησε στη λαογραφία. Ως διευθύντρια του Σχολείου Θηλέων Ιεράπετρας κατέγραψε μαντινάδες και παραδόσεις με τη βοήθεια του Ν. Σουκατζίδα*. Προβλήματα με την επιστημονική επάρκεια της συλλογής που εξέδωσε το 1933 επισημάνθηκαν από τους κριτικούς, αλλά οι έρευνές της έγιναν αφορμή να αποσπασθεί στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών (1937-1940) υπό τον Γ. Μέγα. Διώχθηκε πολιτικά, κατά μια εκδοχή λόγω των σχέσεών της με τον Σουκατζίδα, και βρέθηκε δολοφονημένη έξω από το Ηράκλειο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Το όνομά της φέρει η Δημοτική Βιβλιοθήκη Ιεράπετρας.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Γύρω στο μαγγάλι (1933)· *Κρητικές μαντινάδες* (1933).

Μαζί με τον εκπαιδευτικό Στ. Αλοΐζο συνέγραψε πλήθος σχολικών βιβλίων για το δημοτικό, που εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1930 από τον Ν. Αλικιώτη.

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Δημοτικό», 1, τχ. 2 (1936) 67· «Ο Μάρτης στην ανατολική Κρήτη σε παλαιότερα χρόνια και τώρα», 2, τχ. 13-14 (1937) 386-389.

Στις εφημερίδες (Αγ. Νικολάου):

«*Κρητικές μαντινάδες*. Κριτική στην κριτική της διδος Πουλή», *Ανατολή* φ. 466/22-10-1933 (βλ. Μ. Μ. Παπαδάκης 1992, 179 κ.ε.)

Πηγές

Γ. Σπυριδάκης, «Μαρίας Λιουδάκη: *Κρητικές μαντινάδες*», *Κρητικά Μελέται*, 1, τχ. 5 (1933) 172-174· Ν. Τωμαδάκης, «Μαρίας Λιουδάκη, *Κρητικές μαντινάδες*», *Μύσων*, 3, τχ. 2 (1934) 98-90· Μ. Κριαράς, «Λιουδάκη Μαρίας: *Λαογραφικά Κρήτης, Τόμ. Α', μαντινάδες*», *Νέα Εστία*, τχ. 236 (1936) 1458-1460· Ε. Αλεξίου 1981, 292-296· Μ. Μ. Παπαδάκης 1992 (όπου και εργογραφία, 197-216)· «Μαρία Λιουδάκη: Η κληρονομιά της ανήκει στο μέλλον», *Ριζοσπάστης*, ηλ. έκδοση, 7-10-2001· Μαμάκης 2003, 121· «Τα εγκαίνια της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ιεράπετρας», *Ανατολή* (Αγίου Νισιάου), 30-12-2010.

73. Σταυράκης	Θρασύβουλος	Υ. Ηράκλειο	1894
		Θ. Ηράκλειο	1960
Ψευδώνυμα	Ασμοδαίος, Idem., Παλαιός (;), ΖΑΜ (;)		

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, ποιητής, δοκιμιογράφος. Αρχισυντάκτης (1930) και διευθύνων συντάκτης (1939-1940) της εφ. *Ανόρθωσις*. Προς το τέλος του μεσοπολέμου εξέδωσε την προσωπική ποιητική ανθολογία *Τα μαλάβαθρα*, αποτελούμενη από παλιές συνεργασίες με αξιόλογα περιοδικά της Αλεξάνδρειας (*Γράμματα*), της Πόλης (*Λόγος*), της Αθήνας (*Μαύρος γάτος*) και του Ηρακλείου (κυρίως τα *Νεοελληνικά Γράμματα*). Στα δημοσιογραφικά κείμενα του Σταυράκη διαφαίνεται το ενδιαφέρον του για την ιστορία, τη λογοτεχνία και την πνευματική ζωή της πόλης, και τη μετριοπαθή του στάση απέναντι στην ανατολίτικη μουσική παράδοση, που καταδίκασαν άλλοι. Στην ποίησή του μεταχειρίζεται παραδοσιακή στιχουργία, αντλώντας έμπνευση από τη βυζαντινότροπη θεματολογία και ατμόσφαιρα που καλλιέργησαν ο Μελαχρινός και ο Ηρακλειώτης Μ. Καλημεράκης*, ενώ αργότερα έγραψε ποιήματα εμπνευσμένα από το αστικό περιβάλλον και τα μνημεία της πόλης. Η κυριαρχία ξεπερασμένων μορφών και θεμάτων στην ανθολογία του 1938 προκάλεσε τη δυσφορία της κριτικής. Συνέχισε να γράφει και να μελετά στις δύσκολες συνθήκες της Κατοχής, ενώ μεταπολεμικά υπήρξε μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Κρητικά Γράμματα* (1946), αρχισυντάκτης της εφ. *Πατρίς* (ως το 1960), και πρόεδρος του νεοσύστατου συλλόγου Λόγος και Τέχνη. Γιος του Νικολάου Σταυράκη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Η τεχνική του Ελ Γκρέκο (1930, πρώτα σε συνέχειες στην εφ. *Ανόρθωσις* από φ. 2739/3-12-1930)· *Τα μαλάβαθρα* (1938).

Στα περιοδικά (επιλογή από τις 30 ενυπόγραφες συνεργασίες):

«Υάκινθος», *ΚΣΤ*, 3 (1911) 114· «Τα τραγούδια ενός γυρισμού», *ΝΓ*, 1 (1926) 34 και επόμενα τεύχη· «Ο χορός της ζωής», *ΝΓ*, 6 (1927) 263· «Τα μαλάβαθρα: Η σάρκα» και άλλα ποιήματα, *ΝΓ*, 9 (1927) 387-388 και επόμενα τεύχη· «Από τις *Τριλογίες*», *Πρωτοπόρος* (1931) 8· «Τα μαλάβαθρα: Γειτονιές», *ΚΦΕ* (1932) 1· «Από τα είκοσι σονέτα του Επιλόγου», *ΚΣε*, 1, τχ. 1 (1936) 12-13· «Ο Παλαμάς – Ποιητικά πενηντάχρονα», *ΚΣε*, 1, τχ. 2 (1936) 46-49· «Η ανάσταση της Παυλίνας» (διήγημα), *ΚΣε*, 1, τχ. 5 (1936) 141-145· «Γεώργιος Οικονομίδης», *ΚΣε*, 2, τχ. 13-14 (1937) 352-353.

Στις εφημερίδες (λογοτεχνικά-φιλολογικά μόνο):

«Φίλε κ. Πύργε», *ΝΕφ.*, φ. 2711/29-5-1924· «Ανατόλ Φρανς», *ΝΕφ.*, φ. 2831/17-10-1924· «Τρία μονόπρακτα», *Ανόρθωσις*, φ. 2437/15-11-1929· «Ζωή, θάνατος, ανάστασις» (διήγημα), *Ανόρθωσις*, φ. 4245/12-4-1936· «Άλλες χαρές», *Δράσις* φ. 1970/20-12-1938· (με το ψδ. Παλαιός, με επιφύλαξη): «Φιλολογικές αναμνήσεις: Ο ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης Καλυβίτης», *Δράσις*, φ. 1299/13-9-1936· «Πώς απέδωκε τον Φάουστ ο Κώστας Χατζόπουλος», *Δράσις*, από φ. 1350/15-11-1936· «Η *Γκιουλμπέ* του κ. Ι. Μουρέλλου και ο τύπος της Ανατολίτισσας», *Δράσις* φ. 2358/7-4-1940.

Πηγές

«Γύρω απ την πόλι μας», *Ανόρθωσις*, φ. 2728/15-11-1930· Μ. Ι. Τ., «*Η τεχνική του Ελ Γκρέκο* του κ. Θρ. Σταυράκη», *ΚΦΕ* (1932) 6· Σ. Σκίπης, «Το πνευματικό Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938· Κ. Παράσχος, «Γ. Σ. Δούρα: *Δέκα τραγούδια της ελπίδας* – Γ. Κοτζιούλα: *Η δεύτερη ζωή* – κτλ. κτλ.», *Νέα Εστία*, τχ. 291 (1939) 220· Θ. Καλλιγιάννη, «Θρ. Σταυράκη: Τα μαλάβαθρα» *ΚΣε*, 3, τχ. 10-12 (1939) 730 731· Π. Αθηναίος, «Τα μαλάβαθρα», *Δρήρος*, 2, τχ. 23 (1939) 708-710· Ιερωνυμίδης 1996· Ν. Σταυρινίδης, «Η οικογένεια Σταυράκη στην Κρήτη», *Πατρίς*, φ. 4240/8-12-1960· Μηλολιδάκη 1972, 18· Μ. Αρναουτάκη, «Ο Ηρακλειώτης μας ποιητής Μ. Δημάκης», *Μεσόγειος*, φ. 5772-1641/6-3-1975· Σανουδάκης 1978: 74· Ζαϊμάκης 1999, 143-144. Καρτσάκης 2000, 42.

Νεκρολογίες: Ανταίος [Κ. Φραγκούλης], «Με το κρέπι της θλίψης» *Πατρίς* φ. 4238/6-12-1960· Λιλή Ζωγράφου, «Θρασύβουλος Σταυράκης», *Μεσόγειος*, φ. 3073/10-12-1960.

74. Σταυρινίδης	Νικόλαος	Υ. Σαΐπ Ερυθραίας, Μ. Ασία	1895
		Θ. Ηράκλειο	1987

Βιογραφικά

Τουρκολόγος, ιστοριοδίφης, υπεύθυνος του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου από το 1937. Στην πόλη ήρθε ως πρόσφυγας με την οικογένειά του το 1925. Το 1931, με τη μεσολάβηση του Θ. Οικονομίδη*, προσλήφθηκε στο Μεταφραστικό Γραφείο Ηρακλείου. Στον τύπο του μεσοπολέμου, αλλά και αργότερα, δημοσίευσε ταξιδιωτικές εντυπώσεις και ιστορικά σημειώματα. Έμεινε γνωστός κυρίως για τη μνημειώδη μετάφραση τουρκικών ιστορικών εγγράφων (1657-1765), μέρους από το ογκώδες Τουρκικό Αρχείο που διέσωσε ο ίδιος κατά διάρκεια της κατοχής. Εκδόθηκε σε πέντε τόμους από τη Βικελαία Βιβλιοθήκη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

«Ζωζέφ Μάσκοβιτς ή Σιλιχτάρ Γιουσούφ Πασάς, ο πρώτος Τούρκος αρχιστράτηγος της Κρήτης», *Δράσις*, από φ. 569/28-1-1934· «Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη», *Δράσις*, από φ. 1368/6-12-1936· «Ένας περίπατος στο Μεγάλο Κάστρο», *Δράσις*, φ. 1473/14-4-1937· «Στ' ερημοκλήσια και στα μοναστήρια της Μεσσαράς», *Δράσις*, από φ. 1499/18-5-1937· «Από το Μεγάλο Κάστρο που μεταβάλλεται: Η Αγία Φωτιά», *Δράσις*, φ. 1550/21-7-1937· «Από το τουρκοκρατούμενο Μεγάλο Κάστρο: Ονομασίες και γεγονότα περασμένων χρόνων», *Δράσις*, φ. 2341/17-3-1940· «Του Καρά Καδή το Μειντάνι», *Δράσις*, φ. 2392/19-5 1940.

Στη μεταπολεμική του αρθρογραφία ανήκουν και κείμενα για λογοτέχνες του μεσοπολεμικού Ηρακλείου (Θ. Σταυράκη*, Γ. Δεληβασίλη* κ.ά.).

Πηγές

Σπανάκης 1990· 1993, 24-25· Θ. Δετοράκης 2005, 238-443 και 421-425· Αφιέρωμα εφ. *Πατρίς* «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 52 και Ιούνιος 2009, 153-166.

Νεκρολογία: «Πέθανε ο σοφός ιστοριοδίφης», *Μεσόγειος*, φ. 5772-5178/6-1-1987.

75. Αμαριώτου	Μαρία	Υ. Φουρνή Μεραμπέλλου	1895
		Θ. Ηράκλειο	1997

Βιογραφικά

Παιδαγωγός, συγγραφέας, μεταφράστρια. Απόφοιτος του Διδασκαλείου Ηρακλείου (1914) με διδακτορικό στα παιδαγωγικά από το Πανεπιστήμιο Μονάχου (1926). Μέλος του Εκπαιδευτικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου στα πλαίσια της βενιζελικής μεταρρύθμισης (η πρώτη γυναίκα σύμβουλος του Υπουργείου Παιδείας, από το 1929), ανήκε στη δεύτερη γενιά των εκπροσώπων του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Ιδρυτικό μέλος της αθηναϊκής Εταιρείας Κρητικών Σπουδών (1937). Στο Ηράκλειο δημοσίευσε άρθρα και έδωσε διαλέξεις για θέματα εκπαιδευτικά, υποστηρίζοντας την ενεργό συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια ζωή. Αδελφή της Σοφίας Αμαριώτου*, φίλη της Σοφίας Μαυροειδή*. Το όνομά της εφέρε το Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Κατερίνη», *ΝΓ*, 3-4 (1927) 134-135· Ε. Got, «Το μανιταρούδι» (μτφ.), *ΝΓ*, 17 (1928) 821-822· «Η Δασούλα» (μτφ.) *ΝΓ*, 19-20 (1928) 879-881· «Του Κονδυλάκη ο Πατούχας: Μια εφηβική ψυχογραφία», *ΚΣε*, 3, τχ. 1-3 (1938) 115-125.

Στις εφημερίδες:

«Γράμματα από το Μόναχο: Εκπαιδευτικά προβλήματα», *ΝΕφ.*, φ. 3101/14-8-1925· «Δε ζητούμε δικαιώματα», *Ελ. Σκ.*, από φ. 210/18-4-1929· «Οι δελφικές εορτές και η λαϊκή χειροτεχνία», *Ανόρθωσις*, φ. 2527/7-3-1930· «Κρήτη!» (πατριωτικό ποίημα), *Ανόρθωσις* φ. 5669/25-12-1940.

Πηγές

«Επί της εν Ελλάδι αγροτικής εκπαιδεύσεως», *Ανόρθωσις*, φ. 2479/8-1-1930, Γ. Πράτσικας, «Το γράψιμο και η αγωγή» *Δράσις*, φ. 1325/16-10-1936· Ανών., «Το γράψιμο και η αγωγή», *Δράσις* φ. 1350/15-11-1936· «Προς τους απανταχού Κρήτας», *Κρητικά Νέα* φ. 647/4-3-1937 (Εταιρεία Κρητικών Σπουδών)· Μ. Μ. Παπαδάκης 1992, 34-35· Πρατσίνης 2000, 9-78· Πρατσίνης 2002, 211-212· Μαμάκης 2003, 104· Α. Δημαράς 2013, 175 και 201, σημ. 13.

76. Καλμούχος	Τάκης	Υ. Άργος	1895
		Θ. Αθήνα	1961

Βιογραφικά

Ζωγράφος, απόφοιτος της ΑΣΚΤ, καθηγητής καλλιτεχνικών στο Διδασκαλείο Ηρακλείου τη δεκαετία του 1920. Στην πόλη διοργανώθηκαν δύο εκθέσεις έργων του το 1925, η δεύτερη με την ευθύνη του Βελ. Φρέρη* και της Καλλιτεχνικής Συντροφιάς. Παραιτήθηκε από το δημόσιο το 1928 με την προτροπή του Ν. Καζαντζάκη*, για να τον ακολουθήσει στην Αίγυπτο, όπου εγκαταστάθηκε με την παρότρυνση του Καβάφη (αργότερα ανέλαβε την καλλιτεχνική φροντίδα των *Ποιημάτων* του). Εικόνες από το ταξίδι σώθηκαν στα *Νεοελληνικά Γράμματα* Ηρακλείου, ενώ τοιχογραφίες του Καλμούχου κοσμούσαν το Studio του Λ. Αλεξίου*. Σκίτσα του συμπεριλήφθηκαν μαζί με άλλα του Γ. Λυδάκη* σε βιβλίο των Β. Φρέρη και Μ. Αναστασίου* για τα μοναστήρια της Κρήτης (1928). Αργότερα μετεγκαταστάθηκε στην Αίγινα, σε οικόπεδο που αγόρασε από κοινού με τον Καζαντζάκη. Η στροφή του προς μια «φουτουριστική ζωγραφική», σε έργα που εκτέθηκαν στο Βερολίνο (1929), προκάλεσε αντιδράσεις στον τοπικό τύπο. Λογοτεχνικά αποτυπώθηκε από τον Λ. Αλεξίου, με το όνομα Τάκη Κάλμα.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Νεοελληνικά Γράμματα*, εικονογράφηση): 16-17(1928) 812 και 816· 21(1928) 956 και 958.

Στις εφημερίδες:

«Μεγάλη-μικρούλα», *ΝΕφ.*, φ. 2808/23-9-1924· «Ο καινούργιος χρόνος» (σκίτσο), *ΝΕφ.*, φ. 3238/1-1-1926.

Πηγές

«Μια προσεχής έκθεση», *ΝΕφ.*, φ. 2985/18-4-1925· «Γύρω στην τέχνη», *ΝΕφ.* φ. 3226/18-12-1925· «Έκθεση Καλμούχου», *ΝΕφ.*, φ. 3234/28-12-1925· Ν. Καζαντζάκης «Έκθεση Τ. Καλμούχου», *ΝΕφ.*, φ. 3363/14-5-1926 (αναδημ. από τον *Ελεύθερο Τύπο* 07-5-1926)· «Χωρίς τίτλο», *ΝΓ*, 21 (1928), 990· «Η φουτουριστική ζωγραφική» (φωτ.), *Ελ. Σκ.*, φ. 173/3-3-1929 και επόμενα φύλλα· Λ. Αλεξίου 1956, 18· Μηλολιδάκη 1972, 13· Δημάκης 1975, 68-9· Βιτσαξάκη-Δασκαλάκη 1989, 33· Στ. Αλεξίου 1990, 8, 17· Φρέρης 1993, 7, 23 (προσωπογραφία) και *passim*· Φάνης Ι. Κακριδής «Κουβεντιάζοντας με τον Νίκο Καζαντζάκη», *Καθημερινή*, ηλ. έκδοση, 14-10-2007· *ΛΕΚ*, τόμ. 2, 89-90 (με βιβλιογραφία)· Παΐζη 2011: 38-41.

Νεκρολογία: Σπ. Παν., «Τάκης Καλμούχος», *Νέα Εστία*, τχ. 823 (1961) 1395.

77. Τατάκης Βασίλειος Ν.

Υ. Άνδρος
Θ. Αθήνα1896
1986**Βιογραφικά**

Φιλολόγος, φιλόσοφος με σπουδές στη Σορβόννη, δημοτικιστής. Υπηρέτησε ως καθηγητής μέσης εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη (όπου εντάχθηκε στον ιδρυτικό πυρήνα του περιοδικού *Μακεδονικές Ημέρες*), στο Ηράκλειο (γυμνασιάρχης 1932-1934), τη Νεάπολη Μεραμπέλλου (γυμνασιάρχης 1938-1940) και αλλού. Ιδρυτικό μέλος της Λέσχης Επιστημόνων Ηρακλείου (1933). Η μετάφραση που εξέδωσε στην πόλη την ίδια χρονιά επαινέθηκε για την εξαιρετική χρήση της δημοτικής, και ανήκει σε μια δική του σειρά μεταφράσεων του Πλάτωνα, που εκδόθηκε κυρίως στην Αθήνα (1931-1957). Μεταπολεμικά εκλέχθηκε καθηγητής φιλοσοφίας στο ΑΠΘ και εξέδωσε την πρώτη συστηματική ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας. Αφιέρωσε δυο κεφάλαια των απομνημονευμάτων του (εκδόθηκαν μεταθανάτια, το 1993) στις εμπειρίες του σε Ηράκλειο και Νεάπολη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Πλάτωνα Ευθύφρων ή περί οσίου (μτφ., 1933).

Στα περιοδικά:

P. Gsell, «Η Τέχνη» (μτφ.), *ΝΓ*, 19-20 (1928) 932-935.

Κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Νεάπολη δημοσίευσε βιβλιοκρισίες στο εκεί περιοδικό *Δρήρος* (1937-1941). Εργογραφία του Τατάκη (από τον Λ. Μπενάκη) δημοσιεύθηκε στο αφιερωματικό τεύχος 33 των *Ανδριακών Χρονικών*, 2002.

Πηγές

«Ο *Ευθύφρων* του Πλάτωνος», *Ανόρθωσις*, φ. 3467/10-5-1933· «Ο κ. Βάσος Τατάκης», *Δρήρος*, 37-38 (1940) 38· Κεχαγιά-Λυπουρλή 1986, 94-96· Τατάκης 1993, 415-429 και 498-527· *ΑΝΛ*, 2151-2152· Καγιαλής 2007, 16.

Νεκρολογία: Λίνος Γ. Μπενάκης, «Βασίλειος Ν. Τατάκης», *Νέα Εστία*, τχ. 1407 (1986) 264-265

78. Μαυροειδή(-Παπαδάκη)	Σοφία	Υ. Φουρνή Μεραμπέλλου	1898
		Θ. Αθήνα	1977

Βιογραφικά

Δασκάλα, φιλόλογος, ποιήτρια, μεταφράστρια. Κατά τη φοίτησή της στο Διδασκαλείο Ηρακλείου (1912-1915) συσχετίστηκε με πνευματικούς κύκλους της πόλης. Το 1921 παραιτήθηκε από δασκάλα και εγκαταστάθηκε για ανώτερες σπουδές στην Αθήνα (πτυχίο φιλολογίας, 1931). Συνεργάστηκε με τα μεσοπολεμικά φιλολογικά περιοδικά του Ηρακλείου (*Νεοελληνικά Γράμματα*, *Πρωτοπόρος*, *Κρητικές Σελίδες*), της Αλεξάνδρειας (*Αργώ*, *Αλεξανδρινή Τέχνη*) και της Αθήνας, και ως κορυφαία πνευματική μορφή του Μεραμπέλλου ήταν τακτική φιλολογικός συνεργάτης από την Αθήνα του περ. *Δρήρος* (Νεάπολη Μεραμπέλλου, 1937-1941). Κατατάσσεται στους ποιητές της ανανεωμένης παράδοσης: τα περισσότερα ποιήματά της στα περιοδικά του Ηρακλείου είναι σονέτα. Συνεργάτης των *Κρητικών Σελίδων* ήταν και ο σύζυγός της, Κ. Παπαδάκης, με μεταφράσεις αγγλικής λογοτεχνίας (Shelley, Whitman κ.ά.). Συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων της, χωρίς σχολιασμό, κυκλοφόρησε από τον Δήμο Νεάπολης Λασιθίου το 2005.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Σοφία» και «Υποταγή», *ΝΓ*, 11 (1927) 513· «Τ' ανέγγιχτα», *ΝΓ*, 12 (1927) 571· «Αγάπη» και «Ειδύλλιο», *ΝΓ*, 17 (1928) 811-812· «Nihil», «Το πρώτο σημάδι» και «Απολογισμός», *Πρωτοπόρος*, 1 (1931) 5· «Ο απέθαντος: κριτική ανάλυση», *ΚΣε*, 2, τχ. 19-22 (1937) 487-506· «Το ηρωικό στοιχείο στο έργο του Κονδυλάκη», *ΚΣε*, 3, τχ. 1-3 (1938) 101-105.

Στις εφημερίδες:

«Το ποτήρι της ζωής», *Δράσις*, φ. 867/18-1-1935· «Ερωτικά γράμματα», *Δράσις*, φ. 1560/1-8-1937· «Στην αγάπη», *Κρητικά Νέα*, φ. 1382/15-11-1938· «Πώς ετραγούδησε το παιδί η Ελληνίδα ποιήτρια», *Κρητικά Νέα* φ. 1580/13-7-1939.

Πηγές

Σ. Αμαριώτου, «Σοφία Μαυροειδή», *Δράσις*, φ. 1518/9-6-1937· Κλέων Παράσχος, «Μαυροειδή Παπαδάκη Σοφίας: *Ωρες αγάπης*», *Νέα Εστία*, τχ. 172 (1934), 187-188· Π. Χάρης, «Τζων Γκαλσγουόρθ: *Ο Ιδιοκτήτης*», μτφ. Σοφίας Μαυροειδή Παπαδάκη», *Νέα Εστία*, τχ. 330 (1940), 1161-1162· Ταρσούλη 1951, 286-299· Ε. Αλεξίου 1981, 394-398· Κορδάτος 1983, τόμ. 2, 778-780· Πρατσίνης 2000, 79-121· Πρατσίνης 2002, 212-214· Μαυροειδή-Παπαδάκη 2005· *ΑΝΛ*, 1361-1362.

Νεκρολογία: Ν. Ζερβογιάννης, «Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη», *Αμάθεια*, 8, τχ. 32 (1977) 190-192.

79. Φρέρης Βελισάριος	Υ. Άνω Σύρα	1900
	Θ. Αθήνα	1968

Ψευδώνυμα Χ., Ναρσής (*Νέα Εφημερίς*)

Βιογραφικά

Διηγηματογράφος, δραματογράφος, κριτικός. Έφτασε στο Ηράκλειο από τη Σύρο το 1924, ως υπάλληλος τηλεγραφείου, έχοντας ήδη κυκλοφορήσει το δημοτικιστικό *Συριανόν ημερολόγιον 1922*, το περιοδικό *Έσπερος* (1922-1923) και τη συλλογή διηγημάτων *Πρωτοβρόχια* (1923). Διηγήματά του συμπεριλήφθηκαν στις ανθολογίες Παπαδήμα (1923) και Ζηκάκη (1925). Συνέβαλε στην αναγέννηση της λογοτεχνίας στο Ηράκλειο μετά τη δεκαετία των πολέμων, με φιλολογική στήλη στη *Νέα Εφημερίδα* και διηγήματα στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*. Εμπνευσμένα από το αστικό περιβάλλον του Ηρακλείου, την άφιξη των προσφύγων, την αστυφιλία κλπ., τα σοσιαλίζοντα, νατουραλιστικά διηγήματά του ακολουθούν τις επιταγές της κοινωνικής πεζογραφίας της εποχής, χωρίς να είναι επαναστατικά: σε κριτικά σημερινά ο Φ. τάχθηκε κατά της κομματικά στρατευμένης λογοτεχνίας. Ίδρυτής του θεατρικού τμήματος της Καλλιτεχνικής Συντροφιάς (1925), μέλος της Πνευματικής Κοινότητας (1931), έδωσε διαλέξεις για το θέατρο και την ιστορία της μουσικής. Για την εθνική εκατονταετηρίδα έγραψε το δημοφιλές πατριωτικό δράμα με θέμα το Αρκάδι *Μπροστά στο θάνατο* (εκδ. Αθήνα 1931). Με τον Μ. Αναστασίου* συνέγραψε άλλα θεατρικά, καθώς και σειρά κειμένων για τα ιστορικά μοναστήρια της Κρήτης, με σκίτσα των Γ. Λυδάκη* και Τ. Καλμούχου*. Αποκήρυξε το σύνολο της νεανικής παραγωγής του όταν αρρώστησε με φυματίωση στην Αθήνα, κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Μεταπολεμικά ξεκίνησε μια μακρόχρονη συνεργασία με τον Καθολικό τύπο της Αθήνας και στράφηκε προς την ηθογραφική αναπαράσταση της ζωής στην Άνω Σύρα. Αποσπάσματα από την αλληλογραφία του με σημαίνοντες λογοτέχνες (Γρ. Ξενόπουλο, Τέλλο Άγρα) έχει δημοσιευθεί. Μέρος του αρχείου του (με επιστολές που υποδεικνύουν τον ρόλο του στη σύνταξη των *Νεοελληνικών Γραμμάτων*) απόκειται στο ΕΛΙΑ. Σύζυγος της Μαρίκας Φρέρη*, κόρης του Ανδρέα Βουρδουμπάκη*. Λογοτεχνικά αποτυπώθηκε από τον Λ. Αλεξίου*, με το όνομα Λεονάρδος Βελής, και από την Έλλη Αλεξίου* στο διήγημα «Ιμπέριαλ Κολλέγκι» (*Υπολείμματα επαγγέλματος*, 1978).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Γιάννης Σαβαώθ και άλλα διηγήματα (1925), μετά από δημοσίευση ως επιφυλλίδα στη *ΝΕφ.* από φ. 2691/6-5-1924.

Στα περιοδικά:

(*Νεοελληνικά Γράμματα*): «Αριστοκρατικές καρδιές», 1 (1926) 5-15· «Δύο έρωτες - η κρυφή αρρώστια του Αρτέμη» και «Ο γέρος που ξαναμωράθηκε», 2 (1926) 53-57 και 57-60· «Σμάρα», 3-4 (1927) 112-119 και άλλα 9 διηγήματα της σειράς «Προλεταριακές τραγωδίες» σε επόμενα τεύχη. Εκτός σειράς: «Σοφίας Αμαριώτου: *Στη χώρα των ελάτων*», 9 (1927) 428-431, και άλλα διηγήματα. Από το Ηράκλειο συνεργάστηκε επίσης με περιοδικά των Χανίων (*Αυγερινός*), της Αιγύπτου (*Αλεξανδρινή Τέχνη*) και της Αθήνας (*ο Νουμάς*).

Στις εφημερίδες (*Νέα Εφημερίδα*, ενδεικτικά):

«*Εξαγνισμός* (Ε. Δενδρινού)», φ. 2627/20-2-1924· «*Ανησυχίες* (Φ. Γιοφύλλη)», φ. 2634/28-2-1924· «*Ιστορία μιας γυναίκας* (Γ. Μουρέλλου)», φ. 2637/2-2-1924· «*Ο αιώνιος Πολέμης*», φ. 2653/22-3-1924· «*Ave Sira!*», από φ. 2657/28-3-1924· «*Τέχνη και ιδέα*», φ. 2715/3-6-1924· «*Ο Βουτυράς*», φ. 2734/25-6-1924· «*Ηρακλής λυόμενος* (Λ. Αλεξίου)», φ. 2743/4-7-1923· «*Πληγωμένα πουλιά* (Γ. Καζαντζάκη)», φ. 3131/14-9-1925. (Με το ψευδώνυμο Ναρσής): «*Ένα κάθε Κυριακή*: Α. Βαλαωρίτης», φ. 3040/14-7-1925· «*Ο Νταννούντιο - ο Σικελιανός - ο Καζαντζάκης*», φ. 3047/21-6-1925· «*Ροζαλία Νίκα*», φ. 3183/5-11-1925. Επίσης «*Σκληροί αγώνες* (Ε. Δασκαλάκη)» *Ελ. Σκ.* φ. 829/16-5-1931.

Πηγές

«Φιλολογική στήλη», *ΝΕφ.*, φ. φ. 2627/20-2-1924· Α. Β. Μ[εντζελίδης], «*Βελ. Φρέρη: Πρωτοβρόχια*», *Νέοι Βωμοί*, Α' 3 (1924) 95· «*Κριτικές απόπειρες*», *ΝΕφ.* φ. 2773/12-8-1924· Ι. Πύργος [Γ. Μουρέλλος], «*Γιάννης Σαβαώθ*», *ΝΕφ.* φ. 2978/11-4-1925· «*Μια διαφωτιστική επιστολή*», *ΝΕφ.* φ. 3116/30-8-1925· *Οχτώ διηγήματα* (Διαγωνισμός Ζηκάκη 1925), 18-21 και 197-227· Démétrius Astériotis [Ph. Lebesgue] «*Lettres Néo-grecques*», *Mercure de France*, 187, τχ. 668 (1926) 495· Αλκης Θρούλος, «*Β. Φρέρης: Η αρρώστια της Ύβας*», *Αναγέννηση*, 1, τχ. 2 (1926) 112· Μ. Πετρίδης, «*Τρία βιβλία του Βελ. Φρέρη*», *ΝΓ*, 7 (1927) 327-329· Π. Γρ., «*Οι αρραβώνες της Νάσης*», *Ελ. Σκ.* φ. 231/15-5-1929· Ασμοδαίος [Θ. Σταυράκης], «*Τρία μονόπρακτα*», *Ανόρθωσις* φ. 2437/15-11-1929· Γ. Θέμελης [Γ. Σφακιανάκης], «*Η πνευματική μας ζωή - Ηράκλειο και διανοήσις*» (δ'), *Ελ. Σκ.*, φ. 712/20-12-1930· Κριτικός [Α. Χατζιδάκης], «*Μπροστά στο θάνατο*», *Ελ. Σκ.*, φ. 909/21-8-1931· Λ. Αλεξίου 1956, 18· Μηλολιδάκη 1972, 7· Σανουδάκης 1978, 76· Σαχίνης 1978, 41-43· Πρεβελάκης 1984, 70· Φρέρης 1993, 3 (προσωπογραφία), 7, κ.ε.· Δημ. Νικορέτζος, «*Αθησαύριστες επιστολές του Γρηγορίου Ξενόπουλου στον Βελισάριο Φρέρη*», *Νέα Εστία*, τχ. 1584 (1993) 874-88. Βλ. επίσης τχ. 1586 (1993), τχ. 1679, 1680 (1997). Μπαλούμης 1996, 321-323· Καρτσάκης 2000, 41· Αποσκήτη 2003, 131, 164· Ε. Αλεξίου 2006, 121-127· ΛΝΛ, 2316· Κριαράς 2009, 40-41· Φρέρης χ.χ.· Καραντώνης χ.χ.

Νεκρολογία: Α. Καραντώνης, «*Βελισάριος Φρέρης*», *Νέα Εστία*, τχ. 990 (1968) 1312-1313.

80. Σπανάκης	Στέργιος	Υ. Τζεργιάδων Λασιθίου	1900
		Θ. Ηράκλειο	1994
Ψευδώνυμα	Σ. Στέργιος (εφ. <i>Νέα Γενεά</i>)		

Βιογραφικά

Ιταλομαθής ιστοριοδίφης, μεταφραστής ενετικών κειμένων. Από τους θεμελιωτές των κρητολογικών σπουδών, με πλούσιο συγγραφικό έργο. Προλύτης νομικής, έμαθε ιταλικά υπό την *Μ. Κόρπη. Ειδικός γραμματέας της Ένωσης Εφέδρων Πολεμιστών (1922), αρθρογράφος στην αντιβασιλική εφημερίδα *Νέα Γενεά* (1924), Έφορος της Βικελαίας Βιβλιοθήκης (από το 1926), μέλος της Πνευματικής Κοινότητας. Θερμός υποστηρικτής των *Κρητικών Σελίδων*, έγραψε την πρώτη εκτενή μελέτη του για την ενετική Λότζια της πόλης και, παραμονές του πολέμου, εξέδωσε τον πρώτο τόμο της σημαντικής σειράς *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, με μεταφράσεις ενετικών εγγράφων. Ο κύριος όγκος του έργου του τοποθετείται μεταπολεμικά. Στενός φίλος του επίσης επιφανούς κρητολόγου Ν. Σταυρινίδη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Η Λότζα του Ηρακλείου (1939, μη εμπορική έκδοση 100 αντιτύπων)· *Μνημεία κρητικής ιστορίας* τόμ. 1 (1940).

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Από μήνα σε μήνα: Guiseppe Gerola», 3, τχ. 4-6 (1938) 260-262· «Η Λότζα του Ηρακλείου», 3, τχ. 7-9 (1938) 437-452 και 3, τχ. 10-12 (1939) 686-729.

Στις εφημερίδες:

«Θέατρον», *Νέα Γενεά*, από φ. 20/1-1-1924· «Φιλολογική Κίνησης», *Νέα Γενεά*, φ. 26/20-1-1924· «Από την ανταλλαγή», *Νέα Γενεά*, από φ. 53/14-2-1924 (και πολλά παρόμοια)· «Βικελαία Βιβλιοθήκη», *Δράσις*, φ. 26/22-4-1932· «Μαρκόνι», *Κρητικά Νέα*, φ. 896/12-7-1937· «Ιστορικό κτίριο, καλλιτεχνικό μνημείο», *Ανόρθωσις* φ. 5175/27-5-1939· «Η Στέγη Γραμμάτων», *Δράσις*, φ. 2341/17-3 1940.

Πηγές

«Η σημερινή εικοσαετηρίς της Βικελαίας Βιβλιοθήκης», *Δράσις*, φ. 24/20-4-1932· Ι. Ριανός (Κριτσωτάκης), «Μνημεία κρητικής ιστορίας», *Κρητικά Νέα* φ. 1958/10-10-1940· Σανουδάκης 1978, 97· Σπανάκης 1978· 1993· Α. Παπαδάκη 1994· Καρτσάκης 2000, 105· Θ. Δετοράκης 2005, 425-429 και 444-454· Αφιέρωμα εφ. *Πατρίς*, «Βικελαία Βιβλιοθήκη: Από τον Βικέλα στον Γιανναδάκη», Μάιος 2009, 85-94 και Ιούνιος 2009, 140-147· Στ. Αλεξίου 2010, 87-92.

Νεκρολογίες: «Η Κρήτη θρηνεί τον Στέργιο Σπανάκη», *Μεσόγειος*, φ. 7221/9-2-1994 κ.ε.

81. Δρακάκης	Στέλιος	γ. Ρέθυμνο;	1900*
		θ. Αθήνα	1942

Βιογραφικά

Χημικός, φιλόλογος και δημοσιογράφος, εκδότης της εφημερίδας *Αστραπή* (Ρέθυμνο 1925-1931, Ηράκλειο 1931-1932 και έπειτα Αθήνα). Ενθουσιώδης μελετητής του Σωκράτη, έδωσε σχετική διάλεξη στο Ηράκλειο, όπου τον υποδέχθηκε με θέρμη η αριστερίζουσα Πνευματική Κοινότητα. Στη συνέχεια μετέφερε την εφημερίδα του από το Ρέθυμνο στο Ηράκλειο, όπου ίδρυσε, με περιορισμένη επιτυχία, οικοτροφείο-διδασκαλείο αρρένων, και τύπωσε τη δική του βιογραφία του Σωκράτη. Την ίδια χρονιά (1932) ανακοινώθηκε η αναχώρησή του για Αθήνα και Βερολίνο, όπου είχε διαπραγματευθεί τα κινηματογραφικά δικαιώματα του βιβλίου. Πέθανε στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο Δρακάκης αποτυπώθηκε λογοτεχνικά ως ένα από τα κεντρικά πρόσωπα στο μυθιστόρημα του Α. Νενεδάκη *Άδεια Ηνιοχείας* (1999), που διαδραματίζεται στο Ρέθυμνο του μεσοπολέμου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Η ζωή και ο θάνατος του Σωκράτους (1932).

Πηγές

«Η προχθεσινή διάλεξις», *Ελ. Σκ.*, φ. 798/7-4-1931· «Η προχθεσινή βραδυά», *Ελ. Σκ.*, φ. 800/9-4-1931· «Η *Αστραπή* από το Ρέθυμνον εις το Ηράκλειον», *Αστραπή*, φ. 276/27-7-1931 (και επόμενα φύλλα Ηρακλείου)· Θ. Καλλιγιάννη, «*Η ζωή και ο θάνατος του Σωκράτη*», *Δράσις* φ. 25/21-4-1932· Ε. Γενεράλις, «*Η ζωή και ο θάνατος του Σωκράτους*», *Δράσις*, φ. 28/24-4-1932· Νενεδάκης 1999· Φ. Νικολόπουλος, «Πνιγηροί κόσμοι», *Το Βήμα*, ηλ. έκδοση, 12-9-1999· Παπιομύτογλου 2010· Εκκεκάκης χ.χ.

82. Μαρινάτος	Σπυρίδων	Υ. Ληξούρι	1901
		Θ. Σαντορίνη	1974

Βιογραφικά

Αρχαιολόγος, Έφορος Αρχαιοτήτων Κρήτης από το 1925 (διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου μετά τον Στ. Ξανθουδίδη* το 1929). Μέλος της Λέσχης Ηρακλείου και της Λέσχης Επιστημόνων, ως δημοφιλής ομιλητής έδωσε δεκάδες δημόσιες διαλέξεις ιστορίας και αρχαιολογίας. Από το Ηράκλειο έφυγε το 1937, οπότε διορίστηκε Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μουσείων του Υπουργείου Παιδείας, και έπειτα καθηγητής Αρχαιολογίας (1939). Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών μεταπολεμικά, έμεινε γνωστός κυρίως για την ανασκαφική του εργασία στη Σαντορίνη. Αποτυπώθηκε λογοτεχνικά στο αυτοβιογραφικό αφήγημα της Θ. Καλλιγιάννη* *Ναθαλία*, με το όνομα Δημήτρης Σαράντης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις

Στην Αθήνα εξέδωσε την εκλαϊκευμένη μελέτη *Ο αρχαίος κρητικός πολιτισμός* (1927), μετά την κατά σειρά δημοσίευσή της στη *Νέα Εφημερίδα* Ηρακλείου.

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Ο Γέρω-Λούρας από το Ληξούρι», 1, τχ. 1 (1936) 9-11· «Ιωσήφ Χατζιδάκης», 1, τχ. 2 (1936) 68-69· «Μια νέα θεωρία περί της φύσεως του Μινωικού Πολιτισμού», 1, τχ. 3 (1936) 82-83.

Στις εφημερίδες:

«Δια να γνωρίσωμεν την αρχαίαν Κρήτην: Ο αρχαίος Κρητικός πολιτισμός», *ΝΕφ.*, από φ. 3239/3-1-1926 (παραχωρήθηκε ύστερα από παράκληση του Γ. Μουρέλλου*, αναδημ. και στα *Κρητικά Νέα*, από φ. 1554/12-7-1939). Επίσης, «Αι τοιχογραφίαι της Κνωσού», *Ελ. Σκ.*, φ. 304/10-8-1930.

Πηγές

«Η πρώτη διάλεξις», *ΝΕφ.* φ. 3056/30-6-1925· «Πνευματική κίνησις», *Ελ. Σκ.*, φ. 587/20-7-1930· *Elliad* 1933, 91· Χ., «Ο Σύλλογος των Φίλων του Μουσείου», *Δράσις* φ. 1822/24-6-1938· Καλλιγιάννη 1962, 82 κ.ε.· Αποσκίτου 1971: 223· Μηλολιδάκη 1972, 21· Σανουδάκης 1978, 67· Στ. Αλεξίου 1990, 14· Καρτσάκης 2000, 101 και *passim*· Hamilakis 2007, 169-172 και 198-199· Παϊζη 2011, 51-55.

Νεκρολογίες: «Σπυρίδων Ν. Μαρινάτος», *Νέα Εστία*, τχ. 1135 (1974) 1610-1614 (επικήδειο).

84. Βασιλάκης	Μανώλης	γ. Κουνάβοι Πεδιάδος θ. Αθήνα	1901 1931
Ψευδώνυμα	Κουναβιανός		

Βιογραφικά

Ποιητής, δημοτικιστής. Αρχικά δάσκαλος, σπούδασε νομική και εργάστηκε στην Αγορανομία Αθηνών (1924). Κατά τον Γιάννη Σφακιανάκη* συγκρίσιμος με τον Κρυστάλλη, αν και λιγότερο ταλαντούχος, με ελάχιστη αντίληψη της στιχουργίας. Αυτοκτόνησε λίγο μετά το θάνατο του στενού του φίλου, Π. Δ. Ταγκόπουλου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

Ο Σφακιανάκης αναφέρει ποιήματά του στην ηρακλειώτικη εφημερίδα *Αγροτική Κρήτη*. Επίσης «Ιούλης», *Κρητικά Νέα*, φ. 1887/18-7-1940.

Πηγές

Γ. Σφακιανάκης, «Ένας ξεχασμένος ποιητής: Μανώλης Βασιλάκης-Κουναβιανός», *ΚΣε*, 2, τχ. 15-18 (1937) 410-416· «Συνεχίζονται οι εκδηλώσεις της Ένωσης Φιλολόγων», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 23-3-2005.

Νεκρολογία: «Μανώλης Βασιλάκης (Κουναβιανός)», *ΚΦΕ* (1932) 8.

85. Μαρκόπουλος	Γ. Δ.	Υ. Ηράκλειο	1902
Ψευδώνυμα	Μ.	Θ. Κομοτηνή (:)	1923

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, μεταφραστής επιφυλλίδων στη *Νέα Εφημερίδα* από το 1921. Πρόεδρος του βραχύβιου Φιλολογικού Συλλόγου Ηρακλείου, εκφώνησε τον επικήδειο του Κονδυλάκη. Μετά τη στράτευσή του δημοσίευσε εντυπώσεις από τα πολεμικά μέτωπα. Τα λίγα δείγματα της απλής, παραδοσιακής ποίησής του καταγράφουν την εναλλαγή συναισθημάτων που προκαλείται από την εξέλιξη των εθνικών υποθέσεων και την αποτυχία της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

(*Νέα Εφημερίς*): Hugues le Roux, «Ο τυφλός» (μτφ.), φ.1506/12-6-1920· Amable Tastu, «Η τελευταία μέρα του χρόνου» (μτφ.), από φ. 1673/1-1-1921· Prosper Mérimée, «Το μαργαριτάρι του Τολέδου» (μτφ.), από φ. 1756/13-4-1921· «1821-1921» (ποίημα), φ. 1741/25-3-1921· «Μεγάλη Παρασκευή» (πρωτότυπο διήγημα), φ. 1759/16-4-1921, Jules Lemaitre, «Λευκός Γάμος» (μτφ.), *ΝΕφ.* από φ. 1890/17-9-1921, Pierre Villetard, «Άλμα Γιολντάνι ή η περιπέτειά μου» (μτφ.), από φ. 1895/23-9-1921· «Στρατιωτικές εντυπώσεις: Από τη Σμύρνη στο Δορυλαίον», από φ. 2115/11-6-1922· «Ένας καινούργιος ποιητής», φ. 2271/11-12-1922· «Οι νικημένοι» (ποίημα), φ. 2386/12-5-1923.

Πηγές

«Ίδρυσις φιλολογικού ομίλου», *ΝΕφ.*, φ. 1542/24-7-1920· «Τελευταίος χαιρετισμός εις τον νεκρόν Ιωάννου Κονδυλάκη», *ΝΕφ.*, φ. 1545/28-7-1920.

Νεκρολογία: «Ο Γεώργιος Δ. Μαρκόπουλος», *ΝΕφ.* φ. 2386/12-5-1923.

86. Λυδάκης	Γιώργος	Υ. Αρχάνες	1903
		Θ. Νέα Υόρκη	1969

Βιογραφικά

Ζωγράφος, χαράκτης. Σπούδασε οικονομικά σε Γαλλία και Γερμανία και επέστρεψε στο Ηράκλειο το 1926. Τότε αφοσιώθηκε στη ζωγραφική, φιλοτεχνώντας εικονογραφήσεις και σκίτσα λογοτεχνών στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, και το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Β. Δασκαλάκη *Οι ξεριζωμένοι* (Αθήνα 1930), με τεχνική και θεματογραφία που παραπέμπουν στα έργα της Käthe Kollwitz. Σκίτσα του συμπεριλήφθηκαν μαζί με άλλα του Τ. Καλμούχου* σε σειρά άρθρων των Β. Φρέρης* και Μ. Αναστασίου* για τα μοναστήρια της Κρήτης (1928, εκδόθηκε σε βιβλίο το 1993). Το 1933 αποφοίτησε από την ΑΣΚΤ. Εργάστηκε ως σκίτσογράφος στο *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό* του Ελευθερουδάκη (1927-30) και ως καλλιτεχνικός διευθυντής στο *Ελεύθερο Βήμα* (1930-47). Το 1947 μετανάστευσε στις ΗΠΑ.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Νεοελληνικά Γράμματα*): «Λευτέρης Αλεξίου» και «Βελ. Φρέρης» (προσωπογραφίες), 16 (1928) 719 και 735· δυο έργα χωρίς τίτλο, 17 (1928) 797 και 813· Εξώφυλλο, 19-20 (1928)· «Η Μονή Πρέβελη», 21 (1928) 978.

Πηγές

ΝΓ, 17-18 (1928) 856· ΝΓ, 19-20 (1928), 943· ΝΓ, 21 (1928) 990· ΛΕΚ, τόμ. 2, 436· Φρέρης 1993, 7 και *passim*· Αλεβίζου 2010, 204.

87. Σφακιανάκης Γιάννης γ. Νεάπολη Μεραμπέλλου 1903
 Θ. Αθήνα 1987
Ψευδώνυμα Γ(ιάννης) Θέμελης, Μάριος Τιβέριος, Μάριος Τίβερης, Μάρα, Θ μη, Φαέθων

Βιογραφικά

Πεζογράφος, δραματογράφος, κριτικός, μεταφραστής. Στο Ηράκλειο εγκαταστάθηκε σε μικρή ηλικία το 1912. Αποστρεφόμενος το εμπόριο για το οποίο τον προόριζαν, εργάστηκε στο Επαγγελματικό Επιμελητήριο και στην *Ελευθέρα Σκέψη* του Γ. Μουρέλλου*, όπου δημοσίευσε μεταφράσεις και κριτικές, και υπήρξε για σύντομο διάστημα αρχισυντάκτης. Ως μέλος της Πνευματικής Κοινότητας (1931) έδωσε δημόσιες διαλέξεις, ενώ ικανό μέρος της αρθρογραφίας του αφορά στην πνευματική ζωή της πόλης. Από το τυπογραφείο του Μουρέλλου κυκλοφόρησε η πρώτη συλλογή διηγημάτων του (1932), με επίκεντρο τη ζωή των «ταπεινών και καταφρονεμένων». Μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα για σπουδές φιλολογίας (1932), ο Σφακιανάκης ξεφεύγει από τη λογοτεχνία του ζόφου για να δώσει δείγματα μιας πιο προσωπικής γραφής, με ανανεωτική διάθεση, στη συλλογή *Νύχτες χωρίς δημιουργία* (1936). Κριτικοί σε Αθήνα και Ηράκλειο κατέκριναν το μακροσκελές ποίημα *Ο μύθος των σταγόνων* (1938) ως επιτηδευμένη απόπειρα συγγραφής νεωτερικής ποίησης, από έναν συγγραφέα με φυσική κλίση στη λυρική πεζογραφία. Από την πρωτεύουσα ο Σφακιανάκης συνεργάστηκε με το περιοδικό *Κρητικές Σελίδες* της Θάλειας Καλλιγιάννη*, δημοσιεύοντας φιλολογικές μελέτες, μεταφράσεις ποίησης και πορτραίτα λογοτεχνών. Ο κύριος όγκος του έργου του τοποθετείται μεταπολεμικά. Πρώτος σύζυγος της ποιήτριας Μαρίκας Κόμη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Διηγήματα (1932). Στο Ηράκλειο έγραψε και το δράμα *Οι Κένταυροι* (Αθήνα 1934). Στα παιδικά και εφηβικά χρόνια του Ηρακλείου αναφέρεται η μεταπολεμικά συλλογή διηγημάτων *Οδός Μαρτύρων* (Αθήνα 1975).

Στα περιοδικά:

«Το νεογέννητο», *Πρωτοπόρος*, 1 (1931) 9-10· «Κοντά στη φωτιά», *ΚΦΕ* (1932) 3· «J. J. Rabearivelo Madekasse» και «Grazia Deledda», *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 227-228 και 229-230· «Η έννοια του "μοντέρνου" στη σύγχρονη λογοτεχνία», *ΚΣε*, 1, 8-10 (1936) 258-261· «Η Ποίηση στο θέατρο του ο' Νηλ», *ΚΣε*, 1, τχ. 11-12 (1936) 302-304· «Στον άγνωστο φίλο» (μτφ.), *ΚΣε*, 2, τχ. 13-14 (1937) 354-356· «Ένας ξεχασμένος ποιητής: Μανώλης Βασιλάκης-Κουναβιανός», *ΚΣε*, 2, τχ. 15-18 (1937) 410-416· «Πώς γνώρισα τον Πατούχα», *ΚΣε*, 3, τχ. 1-3 (1938) 39-42· «Χριστούγεννα στο Παρίσι του 1906» (μτφ.), *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 401-404.

Στις εφημερίδες (αυστηρά ενδεικτικά):

«Η διδασκαλία των ξένων γλωσσών», *Ελ. Σκ.*, από φ. 518/30-4-1930· «Η πνευματική μας ζωή – Ηράκλειο και διανόησης», *Ελ. Σκ.*, από φ. 709/17-12-1930· «Ψευδώνυμα», *Ελ. Σκ.* 924/8-9-1931· «Γύρω από τον ρομαντισμό», *Ελ. Σκ.*, φ. 959/20-10-1931· «Το καπρίτσιο της αρτίστας» (μτφ.), *Ελ. Σκ.* 996/3-12-1931· «Η κρίσις του βιβλίου», *Ελ. Σκ.*, φ. 1043/10-2-1932· «Γύρω από τα εκατόχρονα του μεγάλου ποιητού – Ιωάννης Βόλφγκαγκ Γκαίτε», *Δράσις*, φ. 2/25-3-1932· Edge Tremois, «Ενώ η θύελλα μείνεται» (μτφ.), *Δράσις*, από φ. 4/27-3-1932 (κυκλοφόρησε και αυτοτελώς)· «Η λογοτεχνία στα σχολεία», *Ελ. Σκ.*, φ. 1120/4-9-1932· Mannel Schnizter, «Τρεις φιλενάδες του Γκαίτε» (μτφ.), *Ελ. Σκ.*, φ. 1154/15-11-1932· (ως Γ. Θέμελης) «Η *Ελβίρα*», *Δράσις*, φ. 1059/21-11-1935.

Πηγές

«Γύρω στην πόλι μας», *Ανόρθωσις*, φ. 2791/10-2-1931· «Γιάννης Κονδυλάκης», *Ελ. Σκ.*, φ. 792/31-3-1931, Π. Χάρης, «Γιάννη Γ. Σφακιανάκη: *Νύχτες χωρίς δημιουργία*», *Νέα Εστία*, τχ. 232 (1936) 1168-1169· Μ. Δημάκης, «Σφακιανάκη: *Νύχτες χωρίς δημιουργία*», *Κρητικά Νέα*, φ. 602/11-1-1937· Μ. Αποστολίδης, «Τα τελευταία τραγούδια Leo Ferrero», *Δράσις*, φ. 1591/9-9-1937 και Μ. Δημάκης, *Κρητικά Νέα*, φ. 1032/6-9-1937· Ν. Γρυπάρης, «Γύρω από τον υπερρεαλισμό, την Ελλάδα και ένα βιβλίο», *Δράσις*, φ. 1691/12-1-1938· Κ. Παράσχος, «Γ. Σφακιανάκης: *Ο μύθος των σταγόνων*», *Νέα Εστία*, τχ. 281 (1938) 1216-1217· Μ. Δημάκης, «Γ. Σφακιανάκης: *Ο μύθος των σταγόνων*», *ΚΣε*, 3, τχ. 4-6 (1938) 252· Γ. Σφακιανάκης 1975, 1988· Σανουδάκης 1978: 71· Κόρφης (επιμ.) 1996· Καρτσάκης 2000, 80 και passim· *ΑΝΛ*, 2121-2122.

Νεκρολογία: Ε. Ν. Μόσχος, «Γιάννης Σφακιανάκης», *Νέα Εστία*, τχ. 1453 (1987) 552-553.

88. Φραγκούλης Κωστής	Υ. Λάστρος Σητείας Θ. Ηράκλειο	1905 2005
Ψευδώνυμα	Ανταίος, Επαρχιώτης	

Βιογραφικά

Στοιχειοθέτης, αυτοδίδακτος χρονογράφος και ποιητής, τυπογράφος σημαντικών εκδόσεων. Η πρώτη του ποιητική συλλογή (*Μ' ανοιχτά φτερά*) εκδόθηκε στην Αθήνα το 1930, αλλά εξαιτίας μερικών στίχων κατασχέθηκε και καταστράφηκε αμέσως από τις αρχές λογοκρισίας ως ανατρεπτική. Ταυτόχρονα όμως, λιγότερο ανατρεπτικά ερωτικά και φυσιολατρικά ποιήματα της ίδιας συλλογής δημοσιεύθηκαν στη *Νέα Εστία*. Ο Φ. συνεργάστηκε με όλες τις σημαντικές εφημερίδες του μεσοπολεμικού Ηρακλείου, με πρώτη την *Ανόρθωση* του Α. Ζωγράφου*, και εξέδωσε το θνησιγενές περιοδικό *Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρησης* το 1932, «με σκοπό το καθρέφτισμα κατά το δυνατόν όλων εκείνων που γράφουν και δημιουργούν την πνευματική κίνησι του τόπου μας». Αμέσως μετά τον πόλεμο ίδρυσε το περιοδικό *Κρητικά Γράμματα* (1946), και του ανατέθηκε η στοιχειοθεσία των *Κρητικών Χρονικών* της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών (1947). Στις μεταπολεμικές ποιητικές συλλογές (*Τα Δίφορα*, 1961, *Τα Δίφορα, βιβλίο δεύτερο*, 1988) και στα διηγήματά του αποθησαύρισε με φυσικό τρόπο στοιχεία του κρητικού γλωσσικού ιδιώματος και της παραδοσιακής ζωής.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

Κείμενα σύνταξης της *Καστρινής Φιλολογικής Επιθεώρησης* 1932 (1932) και τα ποιήματα «Επιστροφή», «Εχιόνιζε», 7.

Στις εφημερίδες:

Στήλη «Στα πεταχτά», στην εφ. *Ίδη* 1921, και πλήθος χρονογραφημάτων και άλλων κειμένων σε άλλες εφημερίδες, «Μια εορτή», *Ελ. Σκ.*, φ. 300/6-8-1929.

Πηγές

Σ., «*Μ' ανοιχτά φτερά* του κ. Κωστή Φραγκούλη» *ΚΦΕ* (1932) 10· Άρης Δικταίος, «Η πνευματική ζωή και το Ηράκλειο της Κρήτης», *Νέα Εστία*, τχ. 238 (1936) 1592· Μ., «Επαρχία και πνευματική ζωή», *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 240· Φραγκούλης 2002· Μουδατσάκης 2005, 195-199· Γ. Χλουβεράκης, «Κωστής Φραγκούλης – Ανταίος : Ο υμνητής της Κρήτης», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 13-2-2008· Σ. Αλεξίου 2010, 127-128· «Έξι χρόνια χωρίς τον Ανταίο των κρητικών γραμμάτων», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 9-2-2011· Αρχείο Μουρέλλου ΒΔΒ, 7/5.64 (περιοδικό *ΚΦΕ*).

Νεκρολογίες: Λίνα Λαγουδιανάκη, «Ο Φραγκούλης που γνωρίσαμε», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 15-2-2005· Μ. Καρέλλης, «Μνήμη Κωστή Φραγκούλη», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 17-2-2005.

89. Συλαμιανάκης

Γεώργιος

γ.

1905*

Βιογραφικά

Καθηγητής εκκλησιαστικής μουσικής, διευθυντής χορωδίας στο Διδασκαλείο και έπειτα στην Παιδαγωγική Ακαδημία Ηρακλείου, πρωτοψάλτης του Αγίου Μηνά, ιστοριοδίφης. Δημοσίευσε απομνημονεύματα από τη Μικρασιατική Εκστρατεία, ταξιδιωτικές εντυπώσεις και την πρώτη συστηματική ιστορία του ναού του Αγίου Μηνά.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ο Άγιος Μηνάς. Συμβολαί εις την ιστορίαν (1939).

Στις εφημερίδες:

«Ταξιδεύοντας εις την άλλη Ελλάδα: Η εκπαιδευτική εκδρομή της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Ηρακλείου», *Δράσις*, από φ. 1823/25-6-1938· «Οι κολυμβητές του Καρτέσιου», *Δράσις*, φ. 1917/18-10-1938· «Λησμονημένα-αλησμόνητα», *Δράσις*, φ. 1915/15-10-1938.

Πηγές

«Ιστορικά εκδόσεις», *Ανόρθωσις*, φ. 5130/2-4-1939· «Η ιστορία του θρυλικού μητροπολιτικού ναού του Αγ. Μηνά», *Ανόρθωσις*, φ. 5130/2-4-1939· «Ο Άγιος Μηνάς», *Δράσις*, φ. 2056/4-4-1939.

90. Χατζηδάκης Άρης	Υ. Ηράκλειο	1905
	Θ. Αθήνα	1983
Ψευδώνυμα	ΑΡ-ΗΣ, ΑΡ-ΗΣ ΠΛΑΝΗΤΗΣ, Προσκυνητής, Κρητικός κριτικός	

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, λογοτέχνης. Σπούδασε Νομικά αλλά ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία (κοινωνικό ρεπορτάζ) και έγραψε ποίηση, διηγήματα, θέατρο και επιθεώρηση. Σθεναρός δημοτικιστής, αφιέρωσε –μάλλον ετεροχρονισμένα– στίχους στους Ψυχάρη, Πάλλη κ.ά., και έδωσε διαλέξεις για το γλωσσικό ζήτημα. Οξύθυμος χαρακτήρας, συχνά διαπληκτίστηκε με άλλους στις στήλες των εφημερίδων, κατηγορώντας π.χ. τα μέλη της Πνευματικής Κοινότητας για κομμουνιστική δράση. Στην Αθήνα έφυγε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και εργάστηκε στην εφ. *Βραδυνή*, επέστρεψε όμως μεταπολεμικά και ανέλαβε πρώτος αρχισυντάκτης της εφ. *Μεσόγειος*. Τα ποιήματα των πρώτων του συλλογών εμπνέονται από μνημεία και τοποθεσίες στην πόλη («ποίηση εντοπιότητας»), την επικαιρότητα και το ρεύμα του νεοσυμβολισμού, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις κριτικοί εντόπισαν την επιρροή του Καβάφη.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις: *Κοντυλιές* (1930)· *Ιδαία. Στίχοι* (1933)· Άλλα έργα εκδόθηκαν στην Αθήνα, π.χ. *Πολιτείες των Ωρών* (ποίηση, 1936)· θεατρικά: *Πρέβεζα* (1938)· *Πατούχας* (1938)· *Σπιναλόγκα* (1940).

Στα περιοδικά:

«Υπεράνω των κομμάτων», «Παγωνιά» και «Ζωή», *Κρητικό Λεύκωμα* (1928) 40-41, 47· «Ο παππάς της Προύσας (μια χριστουγεννιάτικη ιστορία)», «Ο καινούργιος χρόνος» και «Οι εκθέσεις μας: του κ. Κώστα Ρωμανού», *ΚΦΕ* (1932) 4-5, 6 και 9.

Στις εφημερίδες (αυστηρά ενδεικτικά):

«Η χώρα των κλαυθμών (Σπιναλόγκα)», *Ελ. Σκ.*, από φ. 77/7-11-1928· «Στη μνήμη του δασκάλου μας Ψυχάρη» (ποίημα), *Ελ. Σκ.*, φ. 391/22-11-1929· «Το Γυμνάσιο και η νεολαία», *Ελ. Σκ.* φ. 691/26-11-1930· «Sinclair Lewis», *Ελ. Σκ.*, φ. 703/10-12-1930· «Μια απάντησις στο "Οι βρυσίδες του Νουμά"», *Ελ. Σκ.*, φ. 779/14-3-1931· «Χ. Λεβάντα: Ο ίσιος δρόμος και άλλα διηγήματα», *Ελ. Σκ.*, φ. 1065/6-3-1932· «Δημοσιογραφικοί περίπατοι με τον Τάκη Κυριακό», *Ελ. Σκ.*, φ. 1066/1-8-1932· «Ο κομμουνισμός δρα υπό μορφήν πνευματικών σωματείων» [ανώνυμο, αποδόθηκε στον Χ.], *Δράσις*, φ. 189/3-11-1932· «Χάνιμπαλ άντε πόρτας», *Δράσις*, φ. 193/8-11-1932· «Η καμπάνια του πόνου – τι είδα εις όλα τα φιλανθρωπικά καταστήματα της πόλεώς μας», *Δράσις*, από φ. 824/25-11-1934· «Ευάγ. Μαρκογιαννάκης», *Δράσις*, φ. 842/16-12-1934· «Ανοικοδόμηση» (ποίημα), *Δράσις*, φ. 1573/18-8-1937· «Παρλαμάδων το ανάγνωσμα», *Δράσις* φ. 1984/6-1-1939.

Πηγές

Κ. Βιτάλης (σατυρικό επίγραμμα), *Ελ. Σκ.* φ. 290/26-7-1929· «*Κοντυλιές*», ο *Νουμάς*, 22, τχ. 792, 112· «Πρώτο πράμα 1931», *Ελ. Σκ.* φ. 753/11-2-1931· «Η σημερινή εικοσαετηρίς της Βικελαίας Βιβλιοθήκης», *Δράσις*, φ. 24/20-4-1932· Μιχ. Τζενάκης, «Ανοικτή επιστολή», *Ελ. Σκ.*, φ. 1148/6-11-1932· «*Πολιτείες των ωρών*», *Ανόρθωσις*, φ. 4397/14-10-1936, Μ. Παρλαμάς, «Απόπειρα δολοφονίας του Πατούχα, εντυπώσεις αυτόπτου», *Ανόρθωσις*, φ. 5058/5-1-1939· Τάκης Δόξας, «Σύγχρονη Λογοτεχνία στην Κρήτη», *Πατρίς* φ. 6018/22-9-1966· Ν. Α. Παπαδάκης 1985, 101-126· Ιερωνυμίδης 1996· Ζαϊμάκης 1999, 153, 240 και αλλού· Αποσκήτη 2003, 172· Μουδατσάκης 2005, 114, 193.

Νεκρολογίες: «Πέθανε στην Αθήνα ο Άρης Χατζηδάκης», *Μεσόγειος*, φ. 5772/4-9-1983· «Άρης Χατζηδάκης», φ. 5774/6-9-1983.

91. Καλλιγιάννη	Θάλεια	γ. Χανιά	1906
		θ. Αθήνα	1985
Ψευδώνυμα	Καρυάτις, Βοσκοπούλα, Λύα Άννη, Ναθαλία		

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, πεζογράφος, εκδότης του περιοδικού *Κρητικές Σελίδες*. Έφτασε στο Ηράκλειο από τα Χανιά το 1928, μετά το γάμο της με έμπορο, και το 1930 άρχισε να δημοσιογραφεί στην *Ελευθέρα Σκέψη* του Γ. Μουρέλλου*, σε δική της στήλη γυναικών. Γρήγορα στράφηκε στην πεζογραφία, όπου με φανερή τάση επανάληψης επικεντρώθηκε στις προβληματικές συζυγικές σχέσεις σε μικροαστικό περιβάλλον και την καταπίεση και εκμετάλλευση των γυναικών. Μέλος της Πνευματικής Κοινότητας και του Μορφωτικού Συλλόγου Γυναικών Ηρακλείου. Κορυφαίο της επίτευγμα υπήρξε η έκδοση του περιοδικού *Κρητικές Σελίδες*, με συνεργασίες λογοτεχνών και λογίων εντός και εκτός Κρήτης. Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1939. Στην μεταπολεμική της λογοτεχνική παραγωγή ανήκουν ηθογραφικά κείμενα και μεταφράσεις. Ανέπλασε τις εμπειρίες της στο Ηράκλειο στο αυτοβιογραφικό αφήγημα *Ναθαλία, η μεγάλη ένοχη* (1962).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ελβίρα (Αθήνα 1935, γραμμένο στο Ηράκλειο).

Στα περιοδικά:

Κείμενα σύνταξης, μελέτες, βιβλιοκρισίες και διηγήματα στο δικό της περιοδικό *Κρητικές Σελίδες* (1936-1939).

Στις εφημερίδες (επιλογή):

«Γυναικεία συνεργασία», *Ελ. Σκ.*, φ. 696/2-12-1930· «Ήλθε ο καιρός... κι ένοιωσε τις ψεύτικες συνθήκες», *Ελ. Σκ.*, φ. 698/4-12-1930· «Έρημοι κήποι», *Ελ. Σκ.*, φ. 701/7-12-1930· «Εδάμασαν το πειρασμό της Σάρκας», *Ελ. Σκ.*, 750/31-1-1931· «Ραϊσμένες φωνές», *Ελ. Σκ.*, από φ. 801/10-4-1931· «Ο δρόμος αυτός είναι γεμάτος αγκάθια», *Ελ. Σκ.*, από φ. 891/30-6-1931· [ως Λύα Άννη] «Μονάχα μια στιγμή», *Ελ. Σκ.* φ. 870/5-7-1931· «Μια περιπέτεια: Από το ημερολόγιο μιας ορφανής», *Αστραπή*, φ. 276/27-7-1931· «Η αγάπη ενός χωριάτη», *Αστραπή*, φ. 289/29-10-1931· «Μακάβρια ύλη», *Δράσις*, φ. 10/3-4-1932· «Διανοούμενη», *Δράσις*, φ. 12/6-4-1932· «Μια φορά κι έναν καιρό», *Δράσις*, φ. 1815/16-5-1938.

Πηγές

«*Ελβίρα*», *Ελ. Σκ.*, φ. 1333/8-9-1935· «Εκδόσεις», *Ανόρθωσις*, φ. 4090/24-9-1935· Ο. Δρακοπούλου και Γ. Θέμελης, «*Ελβίρα*», *Δράσις*, φ. 1059/21-11-1935· Π. Στυλίτης, «*Κρητικές Σελίδες*», *Δράσις*, φ. 1501/20-5-1937· Π. Κατηφόρης, «Οι νέοι Κρήτες ποιηταί και λογοτέχναι», *Έθνος*, φ. 8543/5-5-1938· Σ. Σκίπης, «Το πνευματικό Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938· Καλλιγιάννη 1962· Μηλολιδάκη 1972, 19· Δημάκης 1975, 14· Λ. Σαράτση, «Θάλεια Καλλιγιάννη, Μια λεβέντικη φωνή της Κρήτης», *Κήρυκας* (Χανίων) 2-12-1978· Σανουδάκης 1978, 67 και *passim*· Κορδάτος 1983, τόμ. 2, 793-794· Σ. Αλεξίου 1990, 14· Βαρελάς 1997, 136 και 142· Καρτσάκης 2000, 72-118· Αποσκήτη 2003, 171-174· *ΛΝΛ*, 991· *ΕΕΤ*, τόμ. 2, 636-638.

92. Φρέρη Μαρίκα

γ. Ηράκλειο
θ. Αθήνα1907
2004**Βιογραφικά**

Δασκάλα, συνθέτιδα, συγγραφέας. Στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου έγραψε μουσική και στίχους για έργα παιδικού θεάτρου του συζύγου της, διηγηματογράφου Βελ. Φρέρη*, αλλά ο κύριος όγκος της συγγραφικής της παραγωγής τοποθετείται μεταπολεμικά. Το 1979 εξέδωσε στην Αθήνα το ηθογραφικό χρονικό *Το Κάστρο μας*, με αναμνήσεις από την παιδική και νεανική της ηλικία στο Ηράκλειο. Στενή φίλη της Έλλης Αλεξίου*, παιδικά ποιήματα της οποίας μελοποίησε. Κόρη του γυμνασιάρχη Ηρακλείου Ανδρέα Βουρδουμπάκη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Στην Αθήνα εκδόθηκαν τα έργα *Παιδικό Θέατρο* (εκδ. Δημητράκου, 1931) και *Ο Πανταχού παρών και τα εγγονάκια του* (Δημητράκου, 1931).

Πηγές

Ο Καβαλιέρος σας, «Σάββατον και Κυριακή», *Ανόρθωσις* φ. 2803/25-2-1931· Μ. Αρναουτάκη «Ο Ηρακλειώτης μας ποιητής Μ. Δημάκης», *Μεσόγειος*, φ. 5772-1641/6-3-1975· Μ. Φρέρη 1979· 1994.

Νεκρολογία: «'Εφυγε' η Μαρίκα Φρέρη», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 4-6-2004.

93. Κορνάρος	Θέμος	Υ. Σίβας Πυργιωτίσσης	1907
		Θ. Αθήνα	1970

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, πεζογράφος. Αποσιώπησε το πρώτο, μάλλον άτεχνο έργο που εξέδωσε το 1929 στο Ηράκλειο (επανεκδ. Αθήνα, 1978), πεζογράφημα ιδεών γύρω από τη συγγραφική διαδικασία και την αληθινή φύση του έρωτα, με επιφανειακά δάνεια καζαντζακικής φιλοσοφίας. Ωστόσο, τα άρθρα που δημοσίευσε ως περιοδεύων συντάκτης της εφημερίδας *Ελευθέρα Σκέψις* το 1928-9 αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για τα βιβλία *Σπιναλόγκα: Ad vitam* (1933) και *Ο αλήτης* (1935), με τα οποία καθιερώθηκε ως συγγραφέας. Και στα πρώτα αυτά δημοσιογραφικά κείμενα είναι εμφανές το χαρακτηριστικό καταγγελτικό ύφος του Κορνάρου, η έγνοιά του για τους απλούς ανθρώπους, αλλά και ο τρόπος εργασίας του.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Έρωτας ή αναισθησία (1929).

Στις εφημερίδες:

«*Η Ελευθέρα Σκέψις* εις τας επαρχίας», *Ελ. Σκ.*, από φ. 77/7-11-1928· «Από τη ζωή των ορεινών χωριών», *Ελ. Σκ.*, από φ. 89/21-11-1928· «Το νησί της λέπρας», *Ελ. Σκ.*, από φ. 105/11-12-1928 ως φ. 109/14-12-1928· «Η προχθεσινή καταστροφική χιονοθύελλα εις το Λασήθι», *Ελ. Σκ.*, από φ. 158/14-2-1929· «*Η Ελευθέρα Σκέψις* εις την Ανατολικήν Κρήτην», *Ελ. Σκ.*, από φ. 180/12-3-1929· «Η σύγχρονος και η παλαιά Μεσσαρά», *Ελ. Σκ.* από φ. 200/6-4-1929.

Στο βιβλίο του Ηρακλείου ο Κορνάρος αναφέρει και άλλη μια σειρά άρθρων στον τοπικό τύπο με τίτλο «Το ημερολόγιο ενός αλήτη», η οποία όμως δεν εντοπίστηκε.

Πηγές

Καρανικόλας 1978· Σανουδάκης 1978, 70-71· Αργυρίου (επιμ.) 1996· Σαμουήλ 1998, 220-224· Μανουσάκης 2004, 547-549· ΛΝΛ, 1127-1128.

Νεκρολογία: Χατζ., «Θέμος Κορνάρος», *Νέα Εστία*, τχ. 1031 (1970) 816.

94. Γιαννακουδάκης Γιάννης γ. Ηράκλειο 1909
Ψευδώνυμα Πέτρος Στυλίτης (λογοτεχνικά και άλλα), Φώτος Ροδαίος (κοινωνικό ρεπορτάζ)

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, κριτικός, ποιητής. Εγκατέλειψε σπουδές Νομικής για να αφιερωθεί στη δημοσιογραφία και τη συγγραφή. Εκδότης της ανθολογίας νέων *Κρητικό Λεύκωμα* (1928) και του περιοδικού *Πρωτοπόρος* (1 τεύχος, Ιαν. 1931). Τακτικός συνεργάτης της *Ελευθέρας Σκέψεως* και άλλων εφημερίδων, αρχισυντάκτης του *Νέου Ελεύθερου Τύπου* (1931), ιδιοκτήτης του βραχύβιου τίτλου *Ο Λαός* (1933). Πολυγραφότατος, στις εφημερίδες ασχολήθηκε με το κοινωνικό ρεπορτάζ, την πνευματική κίνηση της πόλης και την κριτική, δημοσιεύοντας παράλληλα δικά του λογοτεχνήματα και μια διασκευή της *Ερωφίλης*. Μέλος της Πνευματικής Κοινότητας (1931) και της Λέσχης Επιστημόνων, έδωσε διαλέξεις για ποικίλα θέματα και έλαβε ιδιαίτερα ενεργό μέρος σε εκδηλώσεις απόδοσης τιμής στον Κονδυλάκη, για τον οποίο συνέγραψε ανέκδοτη μελέτη. Στα ποιήματά του κυριαρχεί η απαισιοδοξία και ο κοινωνικός σχολιασμός για ανθρώπους του περιθωρίου, με πιο γνωστό το «Κορίτσια των απόκεντρων συνοικιών». Ανάλογης θεματολογίας είναι πολλά από τα διήγηματά του. Σε φιλολογικό καυγά του 1938, ο Μ. Παρλαμάς* τον κατηγορήσε για επιτήδευση και σκοτεινή γραφή στην δεύτερη ποιητική του συλλογή *Σήματα στο χάος* (1938). Την επόμενη χρονιά ο Σ. δημοσίευσε προπαγανδιστικούς στίχους υπέρ του μεταξικού καθεστώτος, όπως τον «Ύμνο του Φαλαγγίτη» της Ε.Ο.Ν. (1940). Εκτός Ηρακλείου, συνεργασίες του δημοσιεύθηκαν στους *Πρωτοπόρους*, στη *Νέα Εστία* και στο περιοδικό της Ε.Ο.Ν. *Νεολαία*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Τραγούδια (1934)· *Σήματα στο χάος* (1938).

Στα περιοδικά:

Εισαγωγικό κείμενο, το διήγημα «Ξενύχτι» (5-12) και τα ποιήματα «Τα ρόδα» (12) και «Σονέπτο» (39) στο *Κρητικό Λεύκωμα* (1928). Κείμενα σύνταξης και το ποίημα «Ληξιάρχης» (13) στον *Πρωτοπόρο* (1931). «Στην κατώγα», *ΚΣε*, 1, τχ. 1 (1936) 19-24· «Θλίψη», *ΚΣε*, 1, τχ. 5 (1936) 153· «Αποτυχία», *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 215, Βιβλιοκρισίες έργων Μ. Αλεξίου, Γ. Αλιθέρση, Α. Ι. Μάρταλη, Γ. Παπαγιάννη, *ΚΣε*, 2, τχ. 23-24 (1938) 691-693· «Ανέκδοτα του Κονδυλάκη», *ΚΣε*, 3, 1-3 (1938) 139-141· «Αγωνίες», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 553.

Εσφαλμένα καταγράφεται σε προηγούμενες μελέτες ως συνεργάτης των *Νεοελληνικών Γραμμάτων* Ηρακλείου.

Στις εφημερίδες (αυστηρά ενδεικτικά):

«Παλιές τραγωδίες: Ο συνοικισμός Αλικαρνασσού», *Ελ. Σκ.*, από φ. 63/21-10-1928· «Η μητρόπολις μας», *Ελ. Σκ.*, από φ. 99/2-12-1928· «Ένα τραγούδι», *Ελ. Σκ.*, φ. 342/25-9-1929· «Η Φωτεινούλα», *Ελ. Σκ.*, από φ. 828/15-5-1931· «Πνευματική αριστοκρατία», *Δράσις*, φ. 83/30-6-1932· «Πνευματικό έλος», *Δράσις*, φ. 111/1-8-1932· «Ερωφίλη» (διασκευή), *Ελ. Σκ.*, από φ. 1103/14-9-1932· «Η τέχνη ελύσσαξε», *Δράσις*, φ. 1496/14-5-1937· «Η Σύμυρνη όπως είναι σήμερα: Οι Ηρακλειώτες Τουρκοκρήτες και η ζωή των», *Δράσις*, φ. 1606/28-9-1937· «Η κριτική του βιβλίου», *Δράσις*, φ. 1668/10-12-1937· «Ιπποψήφιοι», *Δράσις*, φ. 1957/ 4-12-1938· «Σιγά καλέ... σιγά», «Πνευματικοί μετανάστες» και «Επίλογος» (φιλολογικός καυγάς), *Δράσις*, φ. 1752/2-4-1938, 1757/8-4-1938 και 1761/13-4-1938.

Πηγές

Κρητικό Λεύκωμα 1928, 48· «Γιάννης Κονδυλάκης», *Ελ. Σκ.* φ. 792/31-3-1931· Μ. Δ_ς [Μηνάς Δημάκης], «Οι λόγιοι της Αθήνας και το Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 949/7-7-1935· *Ελ. Σκ.* φ. 1420/22-12-1935 (προσωπογραφία) · Γ. Περστικός, «Έλλη Δασκαλάκη», *Δράσις*, φ. 1637/3-11-1937 [αναδημ. από *Νεοελληνικά Γράμματα* Αθήνας]· Μ. Παρλαμάς, «Απογοητεύσεις» και «Πνευματικές στρατόσφαιρες και αιωρούμενοι λογοτέχναι», *Ανόρθωσις*, φ. 4826/1-4-1938 και φ. 4834/10-4-1938· Π. Κατηφόρης, «Οι νέοι Κρήτες ποιηταί και λογοτέχναι», *Έθνος*, φ. 8543/5-5-1938· Σ. Σκίπης, «Το πνευματικό Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938· Βιαννίτης, «Ο Σύλλογος Διαβάτης», *Δράσις*, φ. 1803/1-6-1938· Πέτρος Στυλίτης Γιαννακουδάκης, «Αγωνιστής», *Νεολαία* 2, τχ. 51 (1940) 738-739· Ε.Ο.Ν. 1940, 10-11, 14-16· Μηλολιδάκη 1972, 18· Σανουδάκης 1978, 71· Παγκαλιάς 1983, 360-361· Μαχαίρα 1987, 1· Καρτσάκης 2000, 83 και passim· Πανοπούλου και Τσιγκνάκης 1992, 172· *ΝΦΨ*, 187· Hamilakis 2007, 179.

95. Ζωγράφου	Μαρία	Υ. Κράσι Πεδιάδος	1909
		Θ. Ηράκλειο	1959

Βιογραφικά

Ζωγράφος και αγιογράφος, μαθήτρια του Γεραλή, απόφοιτος της ΑΣΚΤ, καθηγήτρια καλλιτεχνικών στο Γυμνάσιο Θηλέων Ηρακλείου τη δεκαετία του 1930. Έκανε ατομικές εκθέσεις και συνεργάστηκε με το περιοδικό *Κρητικές Σελίδες*. Έργα της κοσμούν εκκλησίες στο Κράσι και τα περίχωρα, καθώς και στο Ηράκλειο.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Στο λύχνο» και «Στον αργαλειό», *ΚΣε*, 2, τχ. 23-24 (1938) 681, 683· «Η Μαριώρα σκέφτεται να πάει στην Αθήνα», *ΚΣε*, 3, τχ. 1-3 (1938) 131.

Πηγές

«Μια ζωγράφος», *Ανόρθωσις* φ. 2538/2-4-1930· «Καλλιτεχνική κίνησης», *Ανόρθωσις* φ. 3932/11-11-1934· «Έκθεσις ζωγραφικής», *Ανόρθωσις*, 4754/1-1-1938· *ΚΣε*, 3, τχ. 23-24 (1938) 695· *ΛΕΚ*, τόμ. 1, 454· Αλεβίζου 2010, 201-2.

96. Σουκατζίδης	Ναπολέων	Υ. Προύσα, Μ. Ασία	1909
		Θ. Στρατόπεδο Χαϊδαρίου	1943

Βιογραφικά

Γλωσσομαθής γιος προσφύγων αγροτών εγκατεστημένων στο Αρκαλοχώρι Ηρακλείου, συνδικαλιστής, αρθρογράφος. Βοηθός της δασκάλας Μ. Λιουδάκη* στην καταγραφή μαντινάδων. Απόφοιτος της Εμπορικής Σχολής Ηρακλείου, εργάστηκε ως λογιστής στην Ιεράπετρα και αρθρογράφησε στον εκεί τύπο. Μετά την απόλυσή του κατέφυγε στο Ηράκλειο, όπου ανέπτυξε και πάλι συνδικαλιστική δράση. Τα δυο κείμενά του που εντοπίστηκαν στον τύπο του Ηρακλείου είναι λογοτεχνικά, με αριστερή προσέγγιση στο μήνυμα του Χριστιανισμού (δημοσιεύθηκαν τα Χριστούγεννα και το Πάσχα). Το 1936 εκτοπίστηκε στον Αϊ Στράτη και έπειτα σε διάφορες φυλακές της χώρας. Διερμηνέας στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, εκτελέστηκε την Πρωτομαγιά του 1944 με άλλους 199 συγκρατούμενούς του.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Η ουσιαστική του συμβολή του στην καταγραφή των *Κρητικών Μαντινάδων* εξαίρει η δασκάλα-λαογράφος Μ. Λιουδάκη (1933: δ').

Στις εφημερίδες:

«Αν ξαναρχότανε», *Ελ. Σκ.*, φ. 1422/25-12-1935· «Το Πάσχα των εργαζομένων», *Ελ. Σκ.*, φ. 1510/12-4-1936.

Για το συγγραφικό του έργο στην Ιεράπετρα βλ. Μ. Μ. Παπαδάκης 2000.

Πηγές

Μ. Μ. Παπαδάκης 1992, 77-86· Αρ. Ελ., «Ο συγγραφέας Ναπολέων Σουκατζίδης», *Ριζοσπάστης*, ηλ. έκδοση, 20-9-1996· Μ. Μ. Παπαδάκης 2000.

97. **Πέτρου** Χρήστος Ν.

γ. Καλύβια Αττικής 1909
θ. Αθήνα 1944

Ψευδώνυμα Μεσογειίτης

Βιογραφικά

Αριστούχος φιλόλογος, αρχαιολόγος, επιμελητής αρχαιοτήτων στο Μουσείο Ηρακλείου 1936-1939, μετά την αποχώρησή του από τη μέση εκπαίδευση. Εκτός από κείμενα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, όσο βρισκόταν στην πόλη δημοσίευσε κρητικά αστικά τραγούδια που ανακάλυψε σε χειρόγραφα του Μουσείου, στο αρχείο του ιατρού και εκκλησιάρχη Γεωργίου Νικολετάκη. Αποθησαύρισε αρβανίτικα τραγούδια και λαογραφικό υλικό της γενέτειράς του.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Της καθηγητικής μου ζωής αποχαιρετισμός», 1, τχ. 11-12 (1937) 327· «Ο απολογισμός των αρχαιολογικών ερευνών εις την Κρήτη κατά το έτος 1937», 2, τχ. 23-24 (1938) 664-676· «Το Λασήθι και αι ανασκαφαί της αγγλικής αρχαιολογικής σχολής», 1, τχ. 4-6 (1938) 211-231· «Μια πρόχειρη σύγκρισις: για τον *Αστραπόγιαννο* του Βαλαωρίτου», 1, τχ. 7-9 (1938) 384-388· «Αρχαία κρητικά επιγράμματα», *ΚΣε*, 3, τχ. 10-12 (1939) 614-616.

Στις εφημερίδες:

«Κρητικοί στίχοι από παλιό χειρόγραφο», *Δράσις*, φ. 1494/12-5-1937· «Κρητικά επιγραφαί», *Δράσις* φ. 1550/21-7-1937· «Φθινόπωρο», *Δράσις*, φ. 1653/23-11-1937.

Πηγές

Φιλίππου-Αγγέλου (επιμ.) 1984, 13-30.

98. **Παίζη** ΚατίναΥ. Ανώπολη Σφακίων 1911
Θ. Αθήνα 1996**Βιογραφικά**

Δασκάλα, ποιήτρια. Ανήκει στον εντυπωσιακό αριθμό γυναικών συγγραφέων που αποφοίτησαν από το Διδασκαλείο Ηρακλείου (Ε. Αλεξίου*, Σ. Μαυροειδή*, Σ. Αμαριώτου*, Μ. Κόμη*, Μ. Φρέρη* κ.ά.). Στον μεσοπόλεμο, σίχιοι της δημοσιεύτηκαν στον τοπικό τύπο, σε περιοδικά εντός και εκτός Κρήτης, και σε αυτοτελείς συλλογές. Η ανεπιτήδευτη, λυρική της ποίηση κατακρίθηκε από όσους ζητούσαν τη μορφική ανανέωση ή την κοινωνική στράτευση, κέρδισε όμως τη συμπάθεια των τοπικών κριτικών και αναγνωρισμένων λογοτεχνών της πρωτεύουσας (Σ. Σκίπη, Μ. Αυγέρη κ.ά.). Σε διαφορετικό, αισιόδοξο ύφος κινείται η ποίησή της για παιδιά, ανάλογο με εκείνο στην παιδική συλλογή (1933) της επίσης δασκάλας Μ. Λιουδάκη*. Από τα περιοδικά προκύπτει και το ενδιαφέρον της για τη λαογραφία. Μεταπολεμικά εξέδωσε άλλες δυο συλλογές (*Παραλλαγές*, 1955, όπου οι πειραματισμοί της με τον ελεύθερο στίχο θεωρήθηκαν λιγότερο επιτυχείς, και *Τα παιδιά τραγουδούν*, 1983), και έναν τόμο πεζά (*Σφακιανές κουβέντες*, 1988). Μέλος της συντροφιάς στο Studio του Λ. Αλεξίου*, στενή φίλη της Θ. Καλλιγιάννη*, τακτική συνεργάτιδα των *Κρητικών Σελίδων* από το πρώτο τεύχος.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ροδοπέταλα (1931)· *Απλοί Σκοποί* (Αθήνα 1936)· *Τραγουδία για μικρά παιδιά* (1938).

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Μελαγχολία» και «Εγκατάλειψη», 1, τχ. 1 (1936) 11· «Radio» και «Ένας κρητικός θρύλος - η αρπαγή της Χρυσαιγής από τους κουρσάρους» (λαογραφία), 1, τχ. 3-4 (1936) 76 και 85-87· «Απολογία» και «Μεταμόρφωση», 1, τχ. 6-7 (1936) 180 και 181· «Τρίπτυχο», 1, τχ. 11-12 (1937) 293· «Αποθάρρυνση» και «Προσπάθεια», 2, τχ. 15-18 (1937) 403· «Στο Γιάννη Κονδυλάκη», 3, τχ. 1-3 (1938) 20.

Την ίδια περίοδο ποιήματά της δημοσιεύτηκαν και στη *Νέα Εστία* π.χ. «Η μπαλλάντα της άρρωστης», τχ. 176 (1934) 349· «Τροβαδούρος της αγάπης», τχ. 179 (1934) 501.

Στις εφημερίδες:

«Το κύμα», *Ελ. Σκ.* φ. 275/6-7-1929· «Θλιμένες ώρες», *Ελ. Σκ.*, φ. 350/4-10-1929· «Μια βραδυά», *Ελ. Σκ.*, 879/16-7-1931· «Μια νύχτα», *Δράσις*, φ. 1240/2-7-1936· «Ξέρω», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938.

Πηγές

Π., «Κατίνας Κ. Παίζη: *Ροδοπέταλα*», *Νέα Εστία*, τχ. 115 (1931) 1062· «Πώς κρίνονται οι φιλολογικές εκδόσεις Ηρακλείου», *Ελ. Σκ.*, φ. 1338/14-9-1935· Π. Στυλίου, «Η πνευματική παραγωγή των νέων του Κάστρου», *Ελ. Σκ.* φ. 1341/18-9-1935· «*Απλοί σκοποί*», *Ανόρθωσις*, φ. 4310/1-7-1936· Μ. Δημάκης, «Κατίνας Παίζη: *Απλοί Σκοποί*», *Δράσις*, φ. 1241/3-7-1936· Α. Χουρμούζιος, «Μερικοί νέοι ποιηταί», *Καθημερινή*, 21-9-1936· «*Απλοί σκοποί*», *Ανόρθωσις*, φ. 4310/1-7-1936· Κ. Παράσχος, «Κατίνας Παίζη: *Απλοί σκοποί*», *Νέα Εστία*, τχ. 242 (1937) 155· «Η πνευματική ζωή», *Δράσις*, φ. 1405/22-1-1937· Π. Κατηφόρης, «Οι νέοι Κρήτες ποιηταί και λογοτέχναι», *Έθνος*, φ. 8543/5-5-1938· Σ. Σκίπης, «Το πνευματικό Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938· Μ. Αποστολίδης, «Κατίνας Παίζη: *Τραγουδία για μικρά παιδιά*», *Δράσις*, φ. 1841/16-6-1938· Ταρσούλη 1951, 222-230· Α. Καραντώνης, «Κατίνας Παίζη: *Παραλλαγές*», *Νέα Εστία*, τχ. 690 (1956) 482· Μηλολιδάκη 1972, 18· Σανουδάκης 1978, 73, 83· Κορδάτος 1983 Β', 785· Σ. Αλεξίου 1990, 14· Καρτσάκης 2000, 83· Παίζη 2011.

99. Μηλολιδάκη Μαρίνα	Υ. Ηράκλειο	1910
	Θ. Αθήνα	1980

Βιογραφικά

Διηγηματογράφος. Μέλος της Πνευματικής Κοινότητας (1931) και της συντροφιάς στο Studio του Λ. Αλεξίου*, πρωτοεμφανίστηκε στην ανθολογία νέων *Κρητικό Λεύκωμα*. Στα διηγήματα του μεσοπολέμου αποτυπώνει τη μοναξιά και τη μιζέρια απλών ανθρώπων στην πόλη και στην ύπαιθρο εξαιτίας των πολέμων, της αμάθειας και της φτώχειας, σπάνια ξεπερνώντας την απλή ρεαλιστική περιγραφή. Μεταπολεμικά εξέδωσε στην Αθήνα διηγήματα, νουβέλες και ένα σύντομο χρονικό του λογοτεχνικού Ηρακλείου στον μεσοπόλεμο.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ανθρώπινες ιστορίες. Διηγήματα (1938). Προηγήθηκε η συλλογή διηγημάτων *Περμανάντ* (Αθήνα: Γκοβόστης 1935)

Στα περιοδικά:

«Θύματα», *Κρητικό Λεύκωμα* (1928) 43-46· «Μασώνιοι», *ΚΣε*, 1, τχ. 2 (1936) 60-64· «Παραλοϊσμοί της νύχτας», *ΚΣε*, 1, τχ. 5 (1936) 158-162· «Ο άγγελος», *ΚΣε*, 3, 4-6 (1938) 206-210· «Κυρά Χρυσάνθη», *ΚΣε*, 3, τχ. 10-12 (1939) 627-632.

Στις εφημερίδες:

«Η Τζούλια», *Ελ. Σκ.*, από φ. 533/18-5-1930· «Το παρλάν», *Ελ. Σκ.*, φ. 948/7-10-1931· «Σκηνές από το χωριό», *Δράσις*, από φ. 90/8-7-1932· «Ποιος από τους δυο;», *Δράσις*, φ. 1322/11-10-1936· «Ο μπόγιας», *Κρητικά Νέα*, φ. 896/12-7-1937· «Σκηνές του χωριού», *Κρητικά Νέα*, φ. 1032/6-9-1937.

Πηγές

Κρητικό Λεύκωμα (1928) 48· «Πνευματική Κοινότητα Ηρακλείου», *Ελ. Σκ.* 826/13-5-1931· «Ανθρώπινες ιστορίες», *Ανόρθωσις*, φ. 4789/16-2-1938· Μ. Αποστολίδης, «Ανθρώπινες ιστορίες», *Δράσις* φ. 1784/10-5-1938· Μηλολιδάκη 1972· Δημάκης 1975, 42· Σανουδάκης 1978, 73 και passim· Σ. Αλεξίου 1990, 14· Αποσκήτη 2003, 172.

100. **(Αρναουτάκη-) Κόμη** Μαρίκα γ. Άνω Βιάννος 1910
 Θ. Αθήνα 1987
Ψευδώνυμα Νέλλη Αύρα (Περιοδικά Αθήνας)

Βιογραφικά

Δασκάλα, ποιήτρια, αρθρογράφος. Ανήκει στην ομάδα των γυναικών της Πνευματικής Κοινότητας που εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1930 (Θ. Καλλιγιάννη*, Κ. Παϊζή* κ.ά.) με ποιήματα, μελέτες και γυναικεία στήλη στην *Ελευθέρα Σκέψη* του Ι. Μουρέλλου*, και έπειτα στις *Κρητικές Σελίδες*. Έδωσε περιγραφές της κρητικής υπαίθρου και μετέφρασε διηγήματα. Η εκτεταμένη συνεργασία της με έντυπα του Ηρακλείου συνεχίστηκε μεταπολεμικά, και συμπεριλαμβάνει περιγραφές της πνευματικής κίνησης στον μεσοπόλεμο. Παντρεύτηκε σε πρώτο γάμο τον Γ. Σφακιανάκη*

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Γεναριάτικη νύχτα», *ΚΦΕ* (1932) 10· «Ήταν ώρα πολλή», «Νύχτα γαλάζια», «Abandon», «Πόθοι», «Μεσπριζόρνι», *ΚΣε*, 1, τχ. 2 (1936) 44-45· «Εφιάλτης», *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 198.

Στις εφημερίδες:

Pierre Benoit, «Πώς γεννήθηκε η Ατλαντίδα» (μτφ.), *Ελ. Σκ.*, φ. 618/28-8-1930· «Ο Φεμινισμός», *Ελ. Σκ.*, φ. 624/4-9-1930· «Γυναίκες και μόδα», *Ελ. Σκ.*, φ. 742/29-1-1931· «Απογοήτευση», *Δράσις*, φ. 38/8-5-1932· «Βιάννος, η Ελβετία της Κρήτης», *Δράσις*, φ. 54/27-5-1932· Rozny Aine, «Η νυχτερινή επισκέπτρια» (μτφ.), *Δράσις*, φ. 88/6-7-1932· Φ. Μπουτέ, «Η ελευθερία της Σολάνγ» (μτφ.), *Δράσις*, φ. 93/12-7-1932· «Στοχασμοί», *Ελ. Σκ.* φ. 1076/12-8-1932· «Νύχτα» και «Μέρα», *Δράσις*, φ. 1322/11-10-1936· «Είναι ένας δρόμος», *Κρητικά Νέα*, φ. 577/7-12-1936· «Στην Ελλάδα μας», *Κρητικά Νέα* φ. 2030/26-12-1940.

Πηγές

Άρης Δικταίος, «Η πνευματική ζωή και το Ηράκλειο της Κρήτης», *Νέα Εστία*, τχ. 238 (1936) 1591-1592· Μαλατάκης 1939, 233· Δημάκης 1975, 42· Μ. Αρναουτάκη, «Ο Ηρακλειώτης μας ποιητής Μ. Δημάκης», *Μεσόγειος*, φ. 5772-1641/6-3-1975· Α. Μανουκάκη, «Αναφορά στην Μαρίκα Αρναουτάκη-Κόμη», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 11-6-2005.

Νεκρολογία: Εμμ. Καδιανάκης, «Μαρίκα Κόμη-Αρναουτάκη (1908-1987)», *Μεσόγειος*, φ. 5772/22-11-1987.

101. Αποστολίδης Μανώλης	Υ. Ηράκλειο	1910
	Θ. Ηράκλειο	1938

Βιογραφικά

Βιβλιοφύλακας της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, κριτικός, διηγηματογράφος. Παρακολούθησε με αμηχανία την εμφάνιση της μοντέρνας γραφής, γράφοντας μια από τις πρώτες κριτικές της συλλογής *Στου γλυτωμού το χάζι* του Θ. Ντόρρου στον τοπικό τύπο, και μια ανέκδοτη μελέτη για τον υπερρεαλισμό. Τα λιγοστά διηγήματά του περιστρέφονται γύρω από τα προσωπικά αδιέξοδα και τους περιορισμούς της ζωής στην επαρχία. Υπεύθυνος της φιλολογικής σελίδας στην εφημερίδα *Δράσις* από την καθιέρωσή της επί Μεταξά ως το θάνατό του το 1938, έγραψε διασκευές λογοτεχνικών έργων, κριτικές για θεατρικές παραστάσεις και εκδόσεις της πόλης, και επιστράτευσε συγγραφείς από όλη την Ελλάδα (Σ. Σκίπη, Γ. Σκαρίμπα κ.ά.) προκειμένου να αντικρούσουν την άποψη του Μ. Παρλαμά* ότι δεν υπάρχει αξιόλογη πνευματική κίνηση στο Ηράκλειο. Φίλος του Μ. Δημάκη*, εμφανίζεται ως "φτωχός διανοούμενος" στο αυτοβιογραφικό αφήγημα της Θ. Καλλιγιάννη*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Ενώ είχαν χωρίσει», *ΚΦΕ* (1932) 12-13· «Θάλασσες... ωκεανοί... πολίτειες», *ΚΣε*, 1, τχ. 2 (1936).

Στις εφημερίδες (αυστηρά ενδεικτικά):

«Κρητικοί γάμοι» (διασκευή Ζαμπέλιου), *Ελ. Σκ.*, από φ. 537/23-5-1930· «Η μοντέρνα τέχνη», *Ελ. Σκ.*, φ. 733/18-1-1931· «Γρηγόριος Ξενόπουλος», *Ελ. Σκ.*, φ. 771/5-3-1931· «Ντόλη Νίκβα», *Ελ. Σκ.*, φ. 821/7-5-1931· «Η μοντέρνα τέχνη», *Ελ. Σκ.* φ. 881 και 882/18 και 19-7-1931· «Σονάτα του Κρόϋτσερ», *Ελ. Σκ.* φ. 920/3-9-1931· «Στα βάθη της ψυχής» (διήγημα), *Ελ. Σκ.*, από φ. 1157/28-11-1932· «Εντυπώσεις και κρίσεις: *Μαριάμπας* Γιάννη Σκαρίμπα», *Δράσις* φ. 1028/16-10-1935· «Τεχνοτροπία και καλλιτεχνικό αποτέλεσμα», *Δράσις*, φ. 1395/12-1-1937 και φ. 1410/28-1-1937· «Γύρω από την ποίηση» και «Γ. Καλαματιανού *Όνειρα και καύμοί*», *Δράσις*, φ. 1425/14-2-1937· «Μερικοί άνθρωποι» (διήγημα), *Δράσις*, από φ. 1494/12-5-1937· «Μ. Νικολαΐδη *Άσμα ασμάτων*», *Δράσις*, φ. 1579/25-8-1937· «Μια αλήθεια», *Δράσις*, φ. 1620/13-10-1937· «*Σήματα στο χάος*», *Δράσις*, φ. 1744/23-3-1938· «Επιβεβλημένη απάντησις», *Δράσις*, φ. 1757/8-4-1938· «Ανθρώπινες Ιστορίες», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938.

Πηγές

Καλλιγιάννη 1962, 130· Άρης Δικταίος, «Πώς γνωρίστηκα με τον Λαπαθιώτη», *Νέα Εστία*, τχ. 881 (1964) 361· Σανουδάκης 1978, 74.

Νεκρολογίες: «Μανώλης Αποστολίδης», *Δρήρος*, 2, τχ. 16 (1938) 504· Μ. Δημάκης, «Μανώλης Αποστολίδης», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 376-378· «Σαν μνημόσυνο: Μαν. Αποστολίδης: Η ζωή και η σελίδα του», *Δράσις*, φ. 2341/17-3-1940.

102. **Τζενάκης** Μιχάλης Υ. ; 1910*
Ψευδώνυμα ο κ. Ν., ο κ. Νας., Μιχ. Νας., Μηνάς, Μ. Ν.

Βιογραφικά

Δημοσιογράφος, χρονογράφος, σχολιαστής της πνευματικής ζωής στο Ηράκλειο του μεσοπολέμου. Συνιδρυτής και Γενικός Γραμματέας της Πνευματικής Κοινότητας (1931), έδωσε δημόσιες διαλέξεις. Χαρακτηρίστηκε «αρχικομμουνιστής» από μερίδα του τοπικού τύπου και εκτοπίστηκε στη Σητεία (Δεκ. 1935). Τελευταίος διευθυντής της *Ελευθέρας Σκέψεως* του Γ. Μουρέλλου*, εκδότης της βραχύβιας εφημερίδας *Φωνή του Λαού*, "όργανον των επαγγελματικών και εργαζομένων τάξεων" στα τέλη Ιουνίου 1936. Στην αρθρογραφία του παρακολουθεί τη λογοτεχνική παραγωγή της χώρας και την ανάδυση της νεωτερικής γραφής, αναλύει τους λόγους διάλυσης της Πνευματικής Κοινότητας και τονίζει την ανάγκη συλλογικής δράσης στα πολιτιστικά.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

«Πνευματικές ανησυχίες», *Ελ. Σκ.*, από φ. 875/11-7-1931· «Πώς παρουσιάζεται το πρόβλημα της πνευματικής κινήσεως – ανάγκη συνεργασίας», *Ελ. Σκ.*, φ. 970/1-11-1931· «Αθηναϊκά χειρόγραφα», *Δράσις*, φ. 7/31-3-1932· «Η οργάνωση της πνευματικής μας ζωής», *Δράσις*, φ. 15/9-4-1932· «Σκέψεις της στιγμής: Δροσιές», *Δράσις*, φ. 41/12-5-1932· «Ανοικτή επιστολή», *Ελ. Σκ.*, φ. 1148/6-11-1932· «Η δημοκρατική Αθήνα», *Ελ. Σκ.*, φ. 1354/3-10-1935· «Οι καταδιωκόμενοι ιδεολόγοι», *Ελ. Σκ.* φ. 1415/17-12-1935· «Δασκαλογιάννης», *Δράσις*, φ. 2428/29-6-1940.

Πηγές

«Νας», του ίδιου, *Ελ. Σκ.*, φ. 917/30-8-1931· «Γιάννης Κονδυλάκης», *Ελ. Σκ.*, φ. 792/31-3-1931· Ανών [αποδόθηκε στον Α. Χατζιδάκη], «Ο κομμουνισμός δρα υπό μορφήν πνευματικών σωματείων» και «Χάνιμπαλ άντε πόρτας», *Δράσις*, φ. 189/3-11-1932 και φ. 193/8-11-1932· «Μορφωτική εκδρομή εις Κνωσσόν», *Δράσις*, φ. 1145/6-3-1936· Παγκαλιάς 1983, 362.

103. Παρλαμάς	Μενέλαος Γ.	Υ. Πισκοπιανό Πεδιάδας	1911
		Θ. Ηράκλειο	1997

Βιογραφικά

Φιλολόγος, καθηγητής στο ιδιωτικό λύκειο «ο Κοραΐς», 1937-1977. Στην πνευματική ζωή του μεσοπολέμου έμεινε γνωστός για μια πρωτοποριακή διάλεξη προς τη Λέσχη Επιστημόνων το 1937, και τον φιλολογικό καυγά με ντόπιους λογοτέχνες που ακολούθησε. Και στις δυο περιπτώσεις εστιάζεται στις σχέσεις τέχνης, λογικής και κοινού, μεταδίδοντας στο Ηράκλειο τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε μετά την εμφάνιση του ελληνικού υπερρεαλισμού. Εξάιρετος δάσκαλος, μεταπολεμικά πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών και δημοσίευσε ιστορικές μελέτες στο περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*. Στη μεταπολεμική παραγωγή του ανήκουν και οι επιφυλλίδες στην εφ. *Μεσόγειος*, απάνθισμα των οποίων κυκλοφόρησε σε τόμο.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Το παράπονο των απλών ανθρώπων», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 394-396. Η διάλεξη του 1937 («Αι σχέσεις της συγχρόνου τέχνης προς την λογική») δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Παλίμψηστον*, τχ. 11 (1991) 23-32.

Στις εφημερίδες:

«Απογοητεύσεις» και «Πνευματικές στρατόσφαιρες και αιωρούμενοι λογοτέχνηαι. Ecce homines», *Ανόρθωσις*, φ. 4826/1-4-1938 και 4834/10-4-1938· «Βροντήσι», *Ανόρθωσις*, φ. 4974/25-8-1938· «Απόπειρα δολοφονίας του Πατούχα, εντυπώσεις αυτόπτου», *Ανόρθωσις*, φ. 5058/5-1-1939.

Φοιτητής ακόμα, ο Παρλαμάς χαιρέτησε τη διένεξη της Δ. Πουλή* με την Μ. Λιουδάκη* για το βιβλίο της δεύτερης *Κρητικές Μαντινάδες* (1933) ως τον πρώτο φιλολογικό καυγά μεταξύ γυναικών στην Κρήτη. Βλ. «Κριτική... επί κριτικών», εφ. *Ανατολή* (Αγ. Νικολάου), 2-11-1933.

Πηγές

Π. Στυλίας, «Σιγά καλέ... σιγά», «Πνευματικοί μετανάστες» και «Επίλογος» (της διαμάχης), *Δράσις*, φ. 1752/2-4-1938, 1757/8-4-1938 και 1761/13-4-1938· «Επί μιας Επιθέσεως», *Δράσις* φ. 1760/12-4-1938· Μ. Παπαδάκης 1992, 179-192· Ιερωνυμίδης 1996· Καρτσάκης 2000, 13-14· Τζεδάκη-Αποστολάκη 2002· Θ. Δετοράκης 2005, 501-506· Παρλαμάς 2007· Α. Παναγόπουλος, «Μ. Παρλαμάς και Ν. Γιανναδάκης», *Καθημερινή*, ηλ. έκδοση, 8-4-2008· Σ. Αλεξίου 2010, 87-92.

Νεκρολογίες: Αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας Στυλιανός, «Μενέλαος Παρλαμάς», *Νέα Εστία*, τχ. 1685 (1997) 1358-1359· «Μενέλαος Παρλαμάς, 1908-30-7-1997», *Μεσόγειος*, φ. 8244/31-7 1997· Κοπιδάκης 2007, 427-428 (επικήδειος).

104. **Πουλή** Δέσποινα

Υ. Ηράκλειο (;

1912

Θ. Αθήνα (;

1990*

Βιογραφικά

Από τις πρώτες γυναίκες φιλολόγους της Κρήτης (απόφοιτος του ΑΠΘ), λαογράφος, πρώτη γραμματέας του Μορφωτικού Συλλόγου Γυναικών Ηρακλείου (1935). Μέσα από την εφ. *Ανατολή* (Αγ. Νικολάου) άσκησε έντονη κριτική στις *Κρητικές μαντινάδες* της Μ. Λιουδάκη*, προκαλώντας εκτενή συζήτηση. Μαθήτρια της Μ. Κόρπη*, στον τύπο δημοσίευσε άρθρα και μεταφράσεις ποιημάτων από τα ιταλικά.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Δημοτική Ποίησης - Το Τραγούδι του Βέργα», *ΚΣε*, 1, τχ. 1 (1936) 25-26.

Στις εφημερίδες:

«Λεοπάρντι - Το τραγούδι του ανθρώπου που αυτοκτονεί», *Δράσις*, φ. 1410/28-1-1937· «Συζητήσεις και συμπεράσματα», *Κρητικά Νέα*, φ. 632/15-2-1937· Μαρί Κόρπη, «Τα πρόσωπα των *Μελλόνυμφων* του Μαντζόνι» (μτφ. διάλεξης), *Κρητικά Νέα*, από φ. 671/3-4-1937· «Ο εκφωνηθείς εις το Γήπεδον Χάνδαξ λόγος», *Κρητικά Νέα*, φ. 1903/6-8-1940. Για τη διένεξη με την Μ. Λιουδάκη* βλ. «Λαογραφικά σημειώματα, οι *Κρητικές μαντινάδες*, κρίσεις για την έκδοση της δίδος Λιουδάκη», *Ανατολή* (Αγ. Νικολάου), 13-10-1933 και επόμενα φύλλα.

Πηγές

«Αρχαιρεσίαι», *Ανόρθωσις*, φ. 4120/31-10-1935· «Εκδρομή εις Νεάπολιν», *Ανόρθωσις*, φ. 4138/22-11-1935· «Γύρω στην πόλι», *Ανόρθωσις*, φ. 4855/6-5-1938 (διάλεξη της Π. για τον Φρόνιτ)· Μ. Παπαδάκης 1992: 179-192 .

105. Δημάκης	Μηνάς	Υ. Ηράκλειο	1913*
		Θ. Αθήνα	1980
Ψευδώνυμα	M. Δ., M. Δ_ς		

Βιογραφικά

Ποιητής, κριτικός και μεταφραστής. Τραπεζοϋπάλληλος (1937), κατά τη διάρκεια της κατοχής (1943) μετατέθηκε στην Αθήνα, όπου εγκαταστάθηκε μόνιμα. Μέλος της Πνευματικής Κοινότητας (1931) και της συντροφιάς στο Studio του Λ. Αλεξίου*. Με την ιδιότητα του προϊσταμένου του Γραφείου Τουρισμού Ηρακλείου επί Μεταξά, επιμελήθηκε τη φιλολογική σελίδα των *Κρητικών Νέων* (1936-1937). Από τους πολυγραφότερους βιβλιοκριτικούς του Ηρακλείου, βασικός συνεργάτης των *Κρητικών Σελίδων* με μελέτες, βιβλιοκρισίες και στίχους. Στην ποίησή του ξεκίνησε από την έμμετρη νεοσυμβολιστική παράδοση, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος των *Φύλλων Τέχνης*, για να περάσει οριστικά στον ελεύθερο στίχο (*Φύλλα Τέχνης* τχ. 4, 1937, *Η χαμένη γη*, 1939), ακολουθώντας τις νέες τάσεις. «Στοχαστικά κατηφής» κατά την έκφραση του Μ. Λουκάκη, κατατάσσεται γραμματολογικά στην πρώτη μεταπολεμική γενιά, που άντλησε έμπνευση από τη νέα ποιητική γλώσσα της δεκαετίας του 1930. Η δημοσιευμένη αλληλογραφία του με τον Νίκο Καζαντζάκη* φανερώνει πολλά για τις σχέσεις της νεώτερης γενιάς των Ηρακλειωτών συγγραφέων με τον φθασμένο λογοτέχνη. Στις μελέτες του ασχολήθηκε μεταξύ άλλων με τον έτερο πνευματικό καθοδηγητή του στο Ηράκλειο, τον Λ. Αλεξίου, τηρώντας σαφείς αποστάσεις από την ποίησή του. Όπως και ο Άρης Δικταίος*, από νωρίς ήρθε σε επαφή με τον Τ. Αγρα και άλλους λογοτέχνες της Αθήνας, δημοσιεύοντας ποιήματα στη *Νέα Εστία* και άλλα γνωστά περιοδικά.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Φύλλα τέχνης (4 τεύχη, 1935-1937)· *Η χαμένη γη* (1939)· *Οι τελευταίοι της παράδοσης* (1939).

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*, επιλογή από τις 32 συνεργασίες): «Το βιβλίο», 1, τχ. 1 (1936) 27-30· «Παναγ. Μαυρέα: *Αυλητρίς* - Πέτρου Μάγνη: *Λαδανιές κ' ερείκια* - Ν. Παπαδημητρίου: *Προοίμια και χορικά*», 1, τχ. 3-4 (1936) 128-130· «Ήττα» και «Η τύψη», 1, τχ. 5 (1936) 139-140· «Τα Λυρικά του Λευτέρη Αλεξίου», 1, τχ. 6-7 (1936) 192-196· «Ολίγοι γενικοί χαρακτηρισμοί», 2, τχ. 19-22 (1937) 589-591· «Ν. Καζαντζάκη: *Ταξιδεύοντας Β' Ισπανία* - Κίνα - Π. Πρεβελάκη: *Το χρονικό μιας πολιτείας* - Κοσμά Πολίτη: *Eroica*», 3, τχ. 7-9 (1938) 587-593.

Στις εφημερίδες (επιλογή):

«Οι λόγιοι της Αθήνας για το Ηράκλειο», *Δράσις*, φ. 949/7-7-1935· «Τέλλος Άγρας», *Δράσις*, φ. 951/10-07-1935· «Γ. Σκαρίμπα: *Μαριάμπας*», *Ελ. Σκ.*, φ. 1349/12-9-1935· «Είπες θα γυρίσεις...», *Ελ. Σκ.*, φ. 1478/5-3-1936· «Κατίνας Παιζή: *Απλοί Σκοποί*», *Δράσις*, φ. 1241/3-7-1936. Επιμέλεια της σελίδας «Φιλολογικά Κρητικά Νέα», από φ. 577/7-12-1936 μέχρι φ. 1032/6-9-1937, με πολλές δικές του βιβλιοκρισίες, μεταφράσεις κλπ. Ενδεικτικά: «Κατίνα Τσατσαρωνάκη: *Καρδιοκτύπια στη λύχα*», φ. 577/7-12-1936· «Τουρισμός και λογοτεχνία», φ. 589/21-12-1936· «Βασ. Δεδούση: *Ο Ερωτόκριτος του Κορνάρου και η ελληνική ποίηση*», φ. 650/8-3-1937· «Ζωή» (ποίηση), φ. 671/3-4-1937· «Μα δεν πρόκειται για ποίηση», φ. 685/21-4-1937· «Νίκου Καζαντζάκη: *Η Ισπανία*», φ. 763/31-5-1937· «Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου: *Μορφές της ελληνικής γης*», φ. 777/16-6-1937.

Πηγές

Δ. Λαμπίκης, «Φύλλα τέχνης» και «Φιλολογικά παράπωνα», εφ. *Πατρίς* (Αθήνα), φ. 2907/1-9-1935 και 2915/9-9-1935· Μ. Παπανικολάου, «Μηνά Δημάκη: *Οι τελευταίοι της παράδοσης*», *Νέα Εστία*, τχ. 316 (1940), 256· Άρης Δικταίος, «Πώς γνωρίστηκα με τον Λαπαθιώτη», *Νέα Εστία*, τχ. 881 (1964) 361· Δημάκης 1969, 199-200· Μηλολιδάκη 1972, 5, 13· Δημάκης 1975, Μ. Αρναουτάκη, «Ο Ηρακλειώτης μας ποιητής Μ. Δημάκης», *Μεσόγειος*, φ. 5772-1641/6-3 1975· Σανουδάκης 1978, 87-88· 1982· Στ. Αλεξίου 1990, 14· Σ. Κοκκινάκης, «Μηνάς Δημάκης – ένας μοναχικός ποιητής», *Οδός Πανός*, τχ. 72 (1994) 59-64· Βαρελάς 1997, 163-164· Λουκάκης 1999· Αργυρίου (επιμ.) 2000, 26, 52-53· Καρτσάκης 2000, 30-31 και passim· *ΙΕΛ*, τόμ. 3, 117· Μανουσάκης 2004, 552-554· *ΑΝΛ*, 485-486· *ΠΛΤ*, τόμ. Γ' 1, 419· Δημάκης 2008, 9-16.

Νεκρολογίες: Α. Καραντώνης, «Με τον Μηνά Δημάκη», *Νέα Εστία*, τχ. 1275 (1980), 1123-1127· Μιχ. Μερακλής, «Μηνάς Δημάκης», *Νέα Εστία*, τχ. 1275 (1980), 1128-1132· Χ. Λιοντάκης, «Τα Φύλλα», *Το Δέντρο*, τχ. 16 (1980) 329-331· Μ. Κόμη-Αρναουτάκη «Μηνάς Δημάκης», *Μεσόγειος*, φ. 3255/17-7-1980.

106. Φιοράκης	Στέλιος	Υ. Σητεία	1913
		Θ. Ηράκλειο	1989

Βιογραφικά

Μέλος της συντακτικής επιτροπής του μαθητικού περιοδικού *Πρόσδος* (1929), συνεργάτης της φιλολογικής σελίδας στα *Κρητικά Νέα* (1936-7). Δικηγόρος, ιστοριοδίφης, υποστηρικτής του προσκοπισμού. Μεταπολεμικά διετέλεσε πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου, και υπήρξε δραστήριο μέλος της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

«Ο Tournefort στην Κρήτη», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 413-419.

Στις εφημερίδες (*Κρητικά Νέα*):

«Δημοτικισμός και εθνικισμός», φ. 577/7-12-1936· «Εκάς οι βέβηλοι», φ. 589/21-12-1936· «Ποιηταί και νομικοί», φ. 614/28-1-1937· «Ο Σαίξπηρ και η νομική», φ. 671/3-4-1937.

Εκτός Ηρακλείου δημοσίευσε άρθρα για την ιστορία και λαογραφία της Ανατολικής Κρήτης στο περ. *Δρήρος* (Νεάπολη Μεραμπέλλου, 1937-1941) και στην *Επετηρίδα* της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών (1938-1939).

Πηγές

Πρόσδος φ. 1/10-4-1929· «Εις Νέος Δικαστής», *Κρητικά Νέα*, φ. 1804/9-4-1940· Τσικνάκης 1986, 424.

Νεκρολογία: Γ. Κανακαράκης, «Στερνό αντίο στον Στέλιο Φιοράκη», *Μεσόγειος*, φ. 5744/14-2-1989.

107. Φωτάκης

Γιάννης Κ.

Υ. Ρέθυμνο

1914*

Βιογραφικά

Ποιητής, διηγηματογράφος. Από χωριό του Ρεθύμνου, μαθητής του Α. Βουρδουμπάκη* στο Β' Γυμνάσιο Ηρακλείου, πρωτοεμφανίζεται ως συνεργάτης του μαθητικού περιοδικού *Η Πρόσδος* (1929). Αμέσως μετά κυκλοφόρησε την πρώτη του ποιητική συλλογή, με στίχους όπου εκφράζει μια νοσταλγική διάθεση και εξυμνεί την απλή ζωή του χωριού, απηχώντας την παλαιότερη παράδοση. Σε πεζογράφημα που δημοσίευσε στην Αθήνα, παρουσιάζει τους κινδύνους της ζωής των βοσκών που χειμάζουν κοπάδια στα νησιά Παξιμάδια νότια της Κρήτης, ξεφεύγοντας από την εξιδανίκευση της βουκολικής ζωής.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Ξημερώματα (1930).

Στην Αθήνα εκδόθηκε το διήγημα *Στον Ψηλορείτη* (εκδόσεις Κτένα, 1933).

Στα περιοδικά:

«Νοσταλγία» *ΚΣε*, 1, τχ. 3-4 (1936) 120· «Ανοιξιάτικο ξύπνημα», *ΚΣε*, 1, τχ. 8-10 (1936) 256.

Στις εφημερίδες:

«Σονέττο», *Ελ. Σκ.*, φ. 1040/28-10-1932· «Τραγουδι», *Ελ. Σκ.*, 1041/7-2-1932· «Τα ρόδα», *Δράσις*, φ. 1538/7-7-1937· «Πρωί στο χωριό», *Δράσις*, φ. 1683/29-12-1937.

Πηγές

Α. Χατζιδάκης, «Το Γυμνάσιο και η νεολαία μας», *Ελ. Σκ.*, φ. 691/26-11-1930· Τσικνάκης 1986, 425· Φρυγανάκης 2009, 66.

108. Φανουράκης Θωμάς	Υ. Ηράκλειο	1915
	Θ. Ηράκλειο	1993

Βιογραφικά

Ζωγράφος, απόφοιτος της ΑΣΚΤ. Νωρίς αναγνώρισε την αξία του ο Μ. Δημάκης*, παρουσιάζοντάς τον στον τύπο το 1936, δυο χρόνια πριν από την πρώτη ατομική του έκθεση. Εικονογράφησε εκδόσεις του Ηρακλείου και τα τελευταία δυο τεύχη του περιοδικού *Κρητικές Σελίδες*. Έδειξε ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία, δημοσιεύοντας δικούς του στίχους και μεταφράσεις Γάλλων ποιητών στη φιλολογική σελίδα της εφημερίδας *Δράσις*. Μεταπολεμικά εργάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και αναδείχθηκε σε κορυφαίο ζωγράφο της πόλης.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

(εικονογράφηση) Μ. Δερμιτζάκης, *Τραγούδια* (1938)· Μ. Δημάκης *Η χαμένη γη* (1939, ένα σκίτσο)· Μ. Δερμιτζάκης, *Περγέλια* (1940).

Στα περιοδικά:

«Ηρακλειώτικο τοπίο», *ΚΣε*, 3, τχ. 7-9 (1938) 373. Δικές του οι βινιέτες στο ίδιο τεύχος, και στο επόμενο (βλ. σημείωση, σ. 597).

Στις εφημερίδες:

«Φθινόπωρο», *Δράσις*, φ. 1550/21-7-1937· «Κυριακή», *Δράσις*, φ. 1784/10-5-1938· Leconte de Lisle, «Λυδία» (μτφ.), P. Verlaine «Ο Πωβρ Λελιάν» (μτφ.), *Δράσις*, από φ. 1620/13-10-1937.

Πηγές

«Ένας νέος καλλιτέχνης: Ο κ. Θωμάς Φανουράκης», *Δράσις* φ. 1243/5-7-1936· «Έκθεση ζωγραφικής», *ΚΣε*, 3, τχ. 4-6 (1938) 267· Ι. Ριανός, «Έκθεσις ζωγραφικής του κ. Θωμά Φανουράκη», *Κρητικά Νέα*, φ. 1383/16-11-1938· Κ., «Η έκθεσις ζωγραφικής», *Δράσις*, φ. 1950/26-11-1938· *ΛΕΚ*. τόμ. 4, 357-358· Μηλολιδάκη 1972, 23· Ντουράν και Φουντουλάκη (επιμ.) 2002· Αλεβίζου 2010, 251-252 (με βιβλιογραφία)· Στ. Αλεξίου 2010, 123-126.

109. **Καραμπίνης** Μήτσος

γ. ;

1915*

Βιογραφικά

Ποιητής που εμφανίστηκε σε νεαρή ηλικία. Αντίθετα με τους περισσότερους συνομήλικους Ηρακλειώτες ποιητές, γράφει και χαρούμενους, ανάλαφρους στίχους. Τα «Τραγούδια της φυγής» που συγκροτούν το τρίτο μέρος της πρώτης του συλλογής *Εφηβικά τραγούδια* (1937) παραπέμπουν στην εξωτική θεματολογία και μουσική στιχουργία του Ν. Καββαδία (*Μαραμπού*, 1933). Αναφέρεται ως συγγραφέας του *Θρύλου της αγάπης*, ποιήματος άνω των χιλίων στίχων. Όπως και ο φίλος του Μ. Δημάκης*, από νωρίς κέρδισε την προσοχή και τη συμπάθεια του Τ. Άγρα. Ανήκει στην ομάδα νεαρών Ηρακλειωτών που δημοσίευσε στίχους στα αθηναϊκά περιοδικά *Νεοελληνικά Γράμματα* και *Πνευματική Ζωή*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Εφηβικά τραγούδια. Ποιήματα 1934-1936 (1937).

Εξέδωσε στην Αθήνα τη συλλογή *Σταθερές φωνές* (Γκοβόστης 1937).

Στα περιοδικά:

«Το ταξίδι του φίλου μου», *ΚΣε*, 2, τχ. 15-18 (1937) 420.

Στις εφημερίδες:

«Χαμένη προσμονή», *Δράσις*, φ. 1009/20-9-1935· «Σε μια μου πονεμένη αδελφή», *Δράσις*, φ. 1364/2-12-1936· «Όνειρα», *Δράσις*, φ. 1565/8-8-1937· «Ιστορία», *Κρητικά Νέα*, φ. 1008/9-8-1937· «Αναπτέρωμα», *Δράσις*, φ. 1682/28-12-1937.

Πηγές

«*Εφηβικά τραγούδια*», *Ανόρθωσις*, φ.4747/23-12-1937· Μ. Αποστολίδης «Μήτσου Καραμπίνη: *Εφηβικά τραγούδια*» *Δράσις* φ. 1717/17-2-1938, «*Νέαι εκδόσεις*», *Ανόρθωσις*, φ. 4942/19-8-1938.

110. **Σεγρεδάκης** Γιώργος

Υ. Ηράκλειο;

1915*

Βιογραφικά

Νεαρός ποιητής και διηγηματογράφος, έγραψε και το θεατρικό *Ανθρώπινα δράματα* που παίχθηκε στο Ηράκλειο το 1940. Οι στίχοι του αποπνέουν υπερβολική εφηβική μελαγχολία, και σε ορισμένες περιπτώσεις θυμίζουν το ύφος του Καββαδία που καλλιέργησε πιο συστηματικά ο επίσης νεαρός Ηρακλειώτης Μ. Καραμπίνης*.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Πρωτοβρόχια (1939).

Στο τύπο (*Δράσις*):

«Η στερνή ώρα», φ. 1059/21-11-1935· «Το παραλήρημα ενός τραυματικού», φ. 1089/29-12-1935· «Μια στερνή θέλησι», φ. 1116/31-1-1936· «Στα ξένα», φ. 1152/14-3-1936· «Θαρτώ μια νύχτα», φ. 1717/17-02-1938· «Η μπαλλάντα», φ. 1750/31-3-1938· «Γέλα μικρέ μου» φ. 1888/14-9-1938.

Πηγές

Χ., «*Πρωτοβρόχια*», *Δράσις* φ. 2073/25-4-1939· Β. Τατάκης «*Πρωτοβρόχια*», *Δρήρος*, 2, τχ. 23 (1939) 708· «Μια παράστασις», *Δράσις*, φ. 2406/5-6-1940.

111. Καβρού

Λέλα

γ. ;

1915*

Βιογραφικά

Δασκάλα, ποιήτρια, διηγηματογράφος. Μέλος του Μορφωτικού Συλλόγου Γυναικών Ηρακλείου (1935). Δημοσιευμένη αποκλειστικά στις εφημερίδες τη δεκαετία του 1930, η ποίησή της διαπνέεται από την εντονότατη απαισιοδοξία του προσωπικού αδιεξόδου, με μόνη παρηγοριά την αθωότητα των μαθητών της. Παρόμοια απογοήτευση εκφράζεται στα διηγήματά της.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες (εφ. *Δράσις*): «Το τέχνασμα», φ. 177/18-10-1932· «Πρωτοχρονιά», φ. 237/31-12-1932· «Πόνος», φ. 857/5-1-1935· «Δε σ' αγαπώ», φ. 859/9-1-1935· «Ο Μορφωτικός Σύλλογος Ηρακλείου εις την Νεάπολιν», φ. 981/18-8-1935· «Ας πούμε στον κόσμο πώς δουλεύουμε στα σχολεία», φ. 1044/2-11-1935· «Προς την ευτυχία», από φ. 1077/13-12-1935· «Από το δρόμο που σ' αντίκρυζα», φ. 1752/2-4-1938· «Στη γιορτή μου», φ. 1798/27-5-1938· «Προσδοκία», φ. 1849/26-7-1938· «Θλιμμένες ώρες», φ. 1852/29-7-1938· «Επιθυμία», φ. 1871/24-8-1938.

Πηγές

«Ευχαριστήριο», *Δράσις*, φ. 1629/23-10-1937.

112. **Μιγάδη (-Δειλινού)** Μαρίκα (Ριρή)

γ. ;

1915*

Βιογραφικά

Δασκάλα, ποιήτρια. Μέλος της Πνευματικής Κοινότητας Ηρακλείου (1931), παρουσιάστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με τη Μ. Κόμη*, με δημοσιεύσεις στο περιοδικό *Πρωτοπόρος* (1931) και στις εφημερίδες. Γράφει ποίηση έμμετρη, με το ίδιο χαμηλόφωνο, απαισιόδοξο ύφος που συναντάμε σε άλλες ποιήτριες της πόλης (Κ. Παϊζη, Μ. Κόμη κ.ά.). Νωρίς τη δεκαετία του 1930 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα, όπου εργάστηκε σε ιδιωτικά σχολεία.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στις εφημερίδες:

«Σοννέτο», *Ελ. Σκ. φ.* 937/24-9-1931· «Το χαμόγελό σου», *Ελ. Σκ. φ.* 1117/30-9-1932.

Στα περιοδικά:

«Φθινόπωρο», *Πρωτοπόρος* 1 (1931) 13· «Ένα φθινόπωρο» *ΚΦΕ* (1932) 10.

Πηγές

«Η βραδυά των νέων», *Ελ. Σκ. φ.*, 829/16-5-1931· Μηλολιδάκη 1972, 12· Δημάκης 1975, 43· Σανουδάκης 1978, 73.

113. **Τσατσαρωνάκη** Κατίνα γ. Ηράκλειο (;) 1915*

Βιογραφικά

Ποιήτρια. Γραμμένα σε παραδοσιακό στίχο, οι πρώτοι της στίχοι κρίθηκαν ευνοϊκά στον τοπικό τύπο, αν και θεωρήθηκαν δείγματα μιας ήδη ξεπερασμένης ποίησης από άποψη μορφής και περιεχομένου (με απηχήσεις του Κρυστάλλη και του Πολέμη). Μια δεύτερη συλλογή, ερωτικής ποίησης, είναι από τα ελάχιστα βιβλία που εκδόθηκαν στο Ηράκλειο κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Μέλος της συντροφιάς στο Studio του Λ. Αλεξίου*, συγκρίσιμη μορφή με την Κατίνα Παϊζή*, με παρόμοια χρήση φυσιολατρικών στοιχείων και δημιουργία ενός θλιμμένου προσωπικού κλίματος, αλλά με λιγότερο μουσική στιχουργία. Μεταπολεμικά δημοσίευσε άλλες 13 συλλογές (περνώντας στον ελεύθερο στίχο), καθώς και ιστορικές μελέτες στο περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, αξιοποιώντας υλικό από το αρχείο του θείου της, Αρχιεπισκόπου Κρήτης Τιμόθεου Βενέρη*. Σύζυγος του ελάσσονα Αιγυπτιώτη ποιητή Ελουά Τρουβέρ (Γ. Χριστοδούλου).

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Καρδιοκτύπια στη νύχτα (1936)· [*Λυρικός υμναιός* (1944)].

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Καρδιοκτύπια στη νύχτα», 1, τχ. 2 (1936) 66· «Αναλαμπές», 1, τχ. 5 (1936) 162· «Ξεκούρασμα», 2, τχ. 15-18 (1937) 421· «Αποσπερνός μονόλογος», 2, τχ. 23-24 (1938) 648· «Ηρθες», 3, τχ. 7-9 (1938) 420· «Αβρό νυχτέρι», 3, τχ. 10-12 (1939) 633.

Στις εφημερίδες (εφ. *Δράσις*):

«Βράδυ», φ. 180/21-10-1932· «Απαλές πνοές», φ. 876/29-1-1935· «Φωτερές αγάπες», φ. 954/13-7-1935· «Πινελλιές», φ. 1744/23-3-1938· «Εικόνες» φ. 1815/16-5-1938.

Πηγές

Σ. Βογιατζάκης, «Κατίνα Τσατσαρωνάκη: *Καρδιοκτύπια στη νύχτα*», *ΚΣε*, 1, τχ. 8-10 (1936) 283-284· Μ. Δημάκης, «Κατίνας Τσατσαρωνάκη: *Καρδιοκτύπια στη νύχτα*», *Κρητικά Νέα*, φ. 577/7-12-1936· Μ. Αποστολίδης, «Κατίνας Τσατσαρωνάκη: *Καρδιοκτύπια στη νύχτα*», *Δράσις* φ. 1459/28-3-1937· Π. Στυλίου, «Κατίνα Τσατσαρωνάκη: *Καρδιοκτύπια στη νύχτα*», *Δράσις*, φ. 1550/21-7-1937· Σανουδάκης 1978, 73· Τσατσαρωνάκη 1987· Στ. Αλεξίου 1990, 14· Καρτσάκης 2000, 83 και passim..

114. Μπιζάκη

Χρυσούλα

γ. Ηράκλειο (;

1915*

Βιογραφικά

Ποιήτρια. Μέλος της συντροφιάς στο Studio του Λ. Αλεξίου. Εμφανίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1930, ως τακτική συνεργάτιδα των *Κρητικών Σελίδων* από το πρώτο τεύχος, και περιστασιακά στις εφημερίδες. Όπως και άλλες σύγχρονές της ποιήτριες του Ηρακλείου (Κ. Παΐζη, Κ. Τσατσαρωνάκη), στην ποίησή της κυριαρχεί η μελαγχολική διάθεση προερχόμενη από προσωπικά αδιέξοδα και υπαρξιακή αγωνία. Όμως, οι εκφραστικοί της τρόποι διαφέρουν σημαντικά: αποφεύγει την ομοιοκαταληξία και χρησιμοποιεί γλώσσα αντιρητορική. Οι μεταφράσεις της δείχνουν εξοικείωση με τη γυναικεία ποίηση της Β. Αμερικής στα 1890-1920.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Σπάνιο θέαμα», 1, τχ. 1 (1936) 18· «Μακρυά», 1, τχ. 2 (1936) 65· «Στη σιωπή», 1, τχ. 3-4 (1936) 88· «Επιστολή», 2, τχ. 15-18 (1937) 404· «Το βράδυ» και «A. Angelier: Σονέττο», 3, τχ. 4-6 (1938) 148 και 149· I.Coolbrith, «Όταν θα με σκεπάσει το χορτάρι» (μτφ.) και M. Wilkinson «Τραγούδι στο ύπαιθρο» (μτφ.), 3, τχ. 7-9 (1938) 405 και 406· «Mendelssohn: Marche funèbre», τχ. 10-12 (1939) 616.

Στις εφημερίδες:

«Μπρος στον καθρέπτη» και «Απόγνωση», *Κρητικά Νέα*, φ. 577/7-12-1936· «Βράδυ», *Δράσις*, φ. 1459/28-3-1937· «Στην έκθεση», *Δράσις*, φ. 1579/25-8-1937· «Θυμήσου», *Δράσις*, φ. 1652/21-11-1937.

Πηγές

Γ. Περαστικός, «Έλλη Δασκαλάκη», *Δράσις* φ. 1637/3-11-1937 [αναδημ. από *Νεοελληνικά Γράμματα* Αθήνας]. Μηλολιδάκη 1972, 13 και 18· Σ. Αλεξίου 1990, 14· Καρτσάκης 2000, 83.

115. Ανεμογιάννης	Γιώργος	Υ. Ηράκλειο Θ. Αθήνα	1916 2005
--------------------------	---------	-------------------------	--------------

Βιογραφικά

Από τους πρώτους επαγγελματίες σκηνογράφους-ενδυματολόγους στην Ελλάδα. Το εξαιρετικό του ταλέντο εκδηλώθηκε από νωρίς – φωτογραφία από μακέτα σκηνογραφίας που έφτιαξε ως μαθητής γυμνασίου δημοσιεύθηκε στη *Νέα Εστία* το 1934, προτού αναχωρήσει για σπουδές στην Technische Hochschule Βιέννης. Το 1939 παρουσίασε μια πρωτοποριακή για τα ελληνικά δεδομένα ατομική έκθεση σκηνογραφίας, η οποία έγινε δεκτή με ενθουσιασμό σε Αθήνα και Ηράκλειο. Στον τοπικό τύπο ανέλυσε τη σημασία της νέας σκηνογραφικής τέχνης και σχολίασε τις εξελίξεις στον χώρο του κινηματογράφου. Μόνιμος συνεργάτης επί χρόνια της Μαρίκας Κοτοπούλη. Μακρινός συγγενής και οικογενειακός φίλος του Ν. Καζαντζάκη*, μεταπολεμικά ίδρυσε το Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη στους Βαρβάρους Ηρακλείου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*): «Η Μανον του Massenet» και «Η απαγωγή από το σεράι» (φωτ.), *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 178 και 222· «Για ένα συγχρονισμένο θέατρο», 3, τχ. 7-9 (1938) 397-400· «Μερικές σκέψεις γύρ' από το έγχρωμο φιλμ», 3, τχ. 10-12 (1939) 617-619.

Στις εφημερίδες:

«Τι είνε σκηνογραφία;», *Ανόρθωσις*, από φ. 5152/29-4-1939.

Πηγές

«Νεαρά ταλέντα», *Νέα Εστία*, τχ. 184 (1934) 752 (φωτ.)· Ν. Παπαμαθθαϊάκης, «Ένας νέος Ηρακλειώτης καλλιτέχνης: ο Γιώργος Ανεμογιάννης», *ΚΣε*, 1, τχ. 6-7 (1936) 222-223· Μ. Δημάκης «Ένας νέος καλλιτέχνης», *Κρητικά Νέα*, φ. 614/28-1-1937· Θ. Συναδινός, «Ένας Έλληνας σκηνογράφος», *Δράσις*, φ. 1558/30-7-1937· Σπ. Μελάς, «Ένα εκπληκτικόν ταλέντο: Ο Γεώργιος Ανεμογιάννης», *Κρητικά Νέα* φ. 1095/22-11-1937 (αναδημ. από το *Ελεύθερον Βήμα*)· «Αι σημειώσεις μας», *Δράσις*, φ. 1907/6-10-1938· «Η έκθεσις του κ. Γ. Ανεμογιάννη» (Αθήνα), *Δράσις*, φ. 2055/2-4-1939· Γ. Τζαμουζάκης «Γεώργιος Ανεμογιάννης - ο σκηνογράφος με το πολυσύνθετο ταλέντο», *Δράσις*, φ. 2062/12-4-1939· «Έκθεσις σκηνογραφίας Γεωργ. Ανεμογιάννη» (Ηράκλειο), *Δράσις*, φ. 2076/29-4-1939· Μηλολιδάκη 1972, 23· Γ. Ανεμογιάννης, «Μαρίκα Κοτοπούλη, δεκαέξι χρόνια κοντά της», *Νέα Εστία*, τχ. 1624 (1995) 305-314 · *ΛΕΚ*, τόμ. 1, 61· Χατζοπούλου 2008, 8-14.

Νεκρολογία: «Πέθανε ο ανανεωτής σκηνογράφος Γιώργος Ανεμογιάννης», *Καθημερινή*, ηλ. έκδοση, 20-10-2005· «Έφυγε' ο Γιώργος Ανεμογιάννης», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 20-10-2005.

116. Κωνσταντουράκης Κωνσταντίνος	Υ. Ηράκλειο Θ. Αθήνα	1919 1983
Ψευδώνυμα	Άρης Δικταίος	

Βιογραφικά

Ποιητής, δοκιμιογράφος, μεταφραστής. Παρακολούθησε μαθήματα Νομικής (1938-1939) χωρίς να αποφοιτήσει, αλλά ήδη από το γυμνάσιο τύπωσε τις πρώτες ποιητικές του συλλογές και αλληλογράφησε με λογοτέχνες της Αθήνας (Τ. Άγρα, Ν. Λαπαθιώτη κ.ά.). Μέλος της Πνευματικής Κοινότητας (1931) και της συντροφιάς στο Στούντιο του Λ. Αλεξίου*, από τους πιο τακτικούς συνεργάτες των *Κρητικών Σελίδων* και της φιλολογικής σελίδας της εφ. *Δράσις*. Στις δυο πρώτες συλλογές, γραμμένες σε παραδοσιακό στίχο, είναι εμφανέστατη η επίδραση του Καρυωτάκη και της ποίησης της παρακμής, με τις όχι σπάνιες στην ελληνική ποίηση της εποχής διαμαρτυρίες για την κοινωνική απομόνωση και την ασφυκτική ζωή της επαρχίας. Το εκτενές ποίημα *Ο αντιφατικός άνθρωπος* (1937) είναι γραμμένο σε κλωντελικό στίχο, τον οποίο είχε προηγουμένως αξιοποιήσει ο Σεφέρης σε ορισμένα ποιήματα της *Στροφής* (1931). Μαζί με τον Δημάκη*, ανήκει σε μια μειοψηφία των ποιητών της λεγόμενης πρώτης μεταπολεμικής γενιάς που δημοσίευσαν αρκετά δείγματα έμμετρης ποίησης, αλλά που διαμόρφωσαν προσωπικό ύφος αφού στράφηκαν στον ελεύθερο στίχο, κατά τα τέλη της δεκαετίας του '30. Στις βιβλιοκρισίες που έγραψε νέος στο Ηράκλειο –αρχή μιας μακράς σταδιοδρομίας στην κριτική– διαφαίνεται ο προβληματισμός του γύρω από την υποδοχή της νέας τέχνης και ιδιαίτερα του υπερρεαλισμού. Στην περίοδο αυτή ανήκουν και οι πρώτες του απόπειρες στον χώρο της λογοτεχνικής μετάφρασης. Το 1936 συμμετείχε στη χαρτογράφηση της επαρχιακής πνευματικής ζωής από τη *Νέα Εστία*, με μια περιγραφή της ντόπιας λογοτεχνικής κίνησης. Αφού υπηρέτησε στο Αλβανικό μέτωπο αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Κρήτη, αλλά μεταπολεμικά εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Στα κύματα της ζωής (1934)· *Δώδεκα εφιαλτικές βινιέτες* (1936)· *Ο αντιφατικός άνθρωπος* (1937)· *Αγνεία: το τραγούδι της εφηβικότητας* (1938).

Στα περιοδικά:

(*Κρητικές Σελίδες*, ενδεικτικά από τις 12 συνεργασίες)

«Εφιάλτης», 1, τχ. 2 (1936) 66· «Απόφαση», 1, τχ. 8-10 (1936) 257· C. Baudelaire «Ο αυτοτιμωρούμενος» (μτφ.), 1, τχ. 11-12 (1936-1937) 301· «Σκιές», 2, τχ. 15-18 (1937) 419· «Μια άποψη της δημιουργίας του Σκίπη», 2, τχ. 19-22 (1937) 623-625· G. Duhamel, «Η μοναξιά μου» (μτφ.) και «Γουέβρος», 3, τχ. 7-9 (1938) 411-412.

Στις εφημερίδες:

«Το δράμα του δισταγμού», *Δράσις*, φ. 1008/19-9-1935· «Κι' αργοδιαβαίνουν», *Ελ. Σκ.*, φ. 1469/22-2-1936· «Γιάννη Μπεράτη: Αυτοτιμωρούμενος», *Ελ. Σκ.*, φ. 1472/27-2-1936· «Εις εαυτόν», *Δράσις*, φ. 1299/13-9-1936· «Της θερινής νύχτας», *Δράσις*, φ. 1425/14-2-1937· «Β. Δεδούση: Ο Ερωτόκριτος του Κορνάρου και η νέα ελληνική ποίηση», *Δράσις*, φ. 1563/6-8-1937· «Ο Ιταλός ποιητής Ούγκο Μπέτι» (με μτφ.), *Δράσις*, φ. 1591/9-9-1937· «Θαρθώ μια μέρα», *Δράσις*, φ. 1620/13-10-1937· «Αμφιβολία», *Δράσις*, φ. 1640/6-11-1937· «Ν. Γρυπάρη: Γύρω από τον υπερρεαλισμό», *Δράσις*, φ. 1691/12-1-1938· M. Maeterlinck, «Θερμοκήπιο της πλήξης» (μτφ.), *Δράσις*, φ. 1744/23-3-1938.

Πηγές

«Εκδόσεις», *Ανόρθωσις*, φ. 3935/15-11-1934· Κλ. Παράσχος, «Άρη Δικταίου: *Στα κύματα της ζωής*», *Νέα Εστία*, τχ. 195 (1935) 157-158· του ίδιου, «Άρη Δικταίου: *Δώδεκα εφιαλτικές βινιέτες*», *Νέα Εστία*, τχ. 235 (1936), 1384· Μ. Αποστολίδης «Άρη Δικταίου: *Αγνεία*» *Δράσις* φ. 1691/12-1-1938· Μ. Παρλαμάς, «Απογοητεύσεις» και «Πνευματικές στρατόσφαιρες και αιωρούμενοι λογοτέχναι» *Ανόρθωσις*, φ. 4826/1-4-1938 και 4834/10-4-1938· Σ. Σκίπης, «Το πνευματικό Ηράκλειο» *Δράσις* φ. 1784/10-5-1938· Άρης Δικταίος, «Πώς γνωρίστηκα με τον Λαπαθιώτη», *Νέα Εστία*, τχ. 881 (1964) 361-366· Μηλολιδάκη 1972, 5, 13· Μηνάς Δημάκης, «Μια αντιπροσωπευτική φωνή των χρόνων μας. Η ποίηση του Σεφέρη», *Νέα Εστία*, τχ. 1087 (1972) 1425· Σανουδάκης 1978, 71-72· Μ. Μερακλής, «Η ποίηση του Άρη Δικταίου (ή η "δίχως κοινωνικότητα" κοινωνικότητα)», *η Λέξη*, τχ. 14 (1982) 261-265· Αργυρίου (επιμ.) 2000, 26, 68-71· «Σε β' πρόσωπο: Μια συνομιλία του Άρη Δικταίου με τον Αντώνη Φωστιέρη και τον Θανάση Νιάρχο», *η Λέξη*, τχ. 14 (1982) 307-313· Γ. Στεφανάκης, «Η αλληλογραφία Τέλλου Άγρα – Άρη Δικταίου», *η Λέξη*, τχ. 51 (86) 8-11· Σ. Αλεξίου 1990, 14· Βαρελάς 1997, 164· Καρτσάκης 2000, 83 και passim· Μανουσάκης 2004, 554-558· Beaton 2006· ΛΝΛ, 529· Δικταίος 2010.

117. Λεοντίδου	Ρένα	Υ. Ηράκλειο	1920
		Θ. Γαλλία	1999

Βιογραφικά

Ποιήτρια. Η εμφάνισή της σε μικρή ηλικία δίχασε τους κριτικούς: κέρδισε το βραβείο ποίησης του οίκου Γκοβόστη στα δώδεκά της, αποσπώντας τον θαυμασμό του Γιάννη Ρίτσου, κρίθηκε όμως αυστηρά από τον Κλ. Παράσχο. Η απλή, έντονα φυσιολατρική και τοπικής έμπνευσης ποίηση των προπολεμικών χρόνων είναι επηρεασμένη από το απαισιόδοξο κλίμα της εποχής. Αγωνίστρια για τα δικαιώματα των γυναικών, μεταπολεμικά η Λεοντίδου εκλέχθηκε δημοτική σύμβουλος Ηρακλείου.

Ενδεικτική εργογραφία Ηρακλείου

Αυτοτελείς εκδόσεις:

Η πρώτη συλλογή της Λεοντίδου (*Πνοές*, 1935) πιθανόν να εκδόθηκε στο Ηράκλειο. Η δεύτερη (*Πρώιμη εσπέρα*) κυκλοφόρησε στην Αθήνα από τον Γκοβόστη το 1939. Το 2002 ο ίδιος οίκος κυκλοφόρησε μια ανθολογία της ποίησής της με τον τίτλο *Ανοιγμένα ρόδα*.

Στις εφημερίδες:

Ποιήματά της δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Δράσις*, π.χ. «Βραδυά του Νοέμβρη», φ. 1691/12-1-1938.

Πηγές

Κ. Παράσχος, «Ρ. Λεοντίδου: *Πνοές*», *Νέα Εστία*, τχ. 211 (1935) 932· «*Πρώιμη εσπέρα*», *Ανόρθωσις*, φ. 5126/29-3-1939· «*Πρώιμη Εσπέρα*», *Δράσις*, φ. 2053/31-3-1939· «*Τα Ανοιγμένα Ρόδα της Ρένας Λεοντίδου-Τζανακάκη*», *Πατρίς*, ηλ. έκδοση, 24-9-2003, Λεοντίδου 2003.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

(συμπεριλαμβάνονται **μόνο** τα έργα που χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνταξη του Παραρτήματος 1 και των Πινάκων 3.1, 3.3 και 4.1)

- Αγγελής Β., 2006, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα;» (Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας), Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Άγρας Τέλλος (επιμ.) 1922, *Οι νέοι. Εκλογή από το έργο των νέων Ελλήνων ποιητών*, Αθήνα: Ελευθερουδάκης.
- Αϊβαλιώτου Μ. (επιμ.) 2010, *Εργογραφία και βιβλιογραφία Ιωάννη Γ. Κονδυλάκη*, Βιάννος: Βιβλιοθήκη Βιάννου.
- Αλεβίζου Ντ., 2010, *Η Κρήτη των καλλιτεχνών (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης.
- Αλεξίου, Έλλη, 1978, *Για να γίνει μεγάλος: Βιογραφία του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αλεξίου Ε., 1981, *Βασιλική δρυς*, 2 τόμοι (συνεχής σελιδαρίθμηση), Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αλεξίου Ε., 2006, *Υπολείμματα επαγγέλματος*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αλεξίου, Λευτέρης, 1947, «Οι Παραλλαγές στην Κρήτη», *Αφιέρωμα των Ελλήνων ποιητών στον ποιητή Απόστολο Μελαχρινό για τα σαράντα χρόνια των Παραλλαγών του*, Αθήνα: Εκδόσεις «Κύκλος», 122-123.
- Αλεξίου Λ., 1954, «Μια δίκαια αποκατάσταση», *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. Ι', 478-498.
- Αλεξίου Λ., 1956, *Αξέχαστοι καιροί: Χρονικό της νιότης*, Αθήνα: Εστία.
- Αλεξίου Λ., 1960, *Κρητικό χρονικό των πολέμων και των κατοχών*, ανέκδοτο χφ., Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
- Αλεξίου, Λ., 2011, *Λευτέρης Αλεξίου, ο ποιητής*, επιμ. Δημ. Δασκαλόπουλος, Ηράκλειο: Δοκιμάκης.
- Αλεξίου Στυλιανός Ε., 1990, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Λευτέρης Αλεξίου», *Παλίμψηστον*, τχ. 9-10, 7-40.
- Αλεξίου Στ. (επιμ.) 1997, Βισσέντος Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, Αθήνα: ΝΕΒ.
- Αλεξίου Στ., 2008, «Τρεις Αλεξίου εναντίον Καζαντζάκη», *Αντί*, τχ. 911-912, 24-26.
- Αλεξίου Στ., 2010, *Κείμενα φιλίας και μνήμης*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης.
- Ανεμογιάννης Γ., (επίμ.) 1995, *Ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει... στον Γιάννη Σταυριδάκη*, Βαρβάροι: Ίδρυμα Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη.
- Αποσκήτη Μ., 2003, *Κρητολογικά: Αναγεννησιακά και νεώτερα*, Αθήνα: Στιγμή.

- Αποσκήτη-Αλεξίου, Μ., 1978, «Τριάντα τέσσερα άγνωστα γράμματα του Νίκου Καζαντζάκη στον Χ. Στεφανίδη», *Αμάθεια*, τχ. 35, 117-163.
- Αποσκίτου, Μ., 1971, «Η πνευματική ζωή εις το Ηράκλειον από το 1210 μέχρι σήμερα», *Το Ηράκλειο και ο Νομός του*, Ηράκλειο: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, 215-226.
- Αργυρίου Α. (επιμ) 1996, «Θέμος Κορνάρος», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Ε΄, 122-157.
- Αργυρίου Α. (επιμ.)⁴2000, «Η πρώτη μεταπολεμική γενιά», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η ελληνική ποίηση*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Ε΄.
- Βαρελάς Λ., 1997, *Η αντιμετώπιση λογοτεχνικών και πνευματικών κινήσεων της ελληνικής επαρχίας (1929-1940). Θέματα ιστορίας και βιβλιογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Α.Π.Θ.
- Βαρουχάκης Β., υπό έκδοση, «Ιωσήφ Χατζιδάκης: Η λυσσώσα αρχαιολογία της Κρητικής Πολιτείας και οι αντιφάσεις της», *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην ανατολική Μεσόγειο, 1880-1920*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ.
- Βασιλάκης Στ. Γ., 1996, *Γράμματα μνημόσυνα λήθης*, Ηράκλειο: Τυποκρέτα.
- Βέργη-Νέρη Β., 2007, «Ο δημοδιδάκαλος Ιωάννης Ν. Ζωγραφάκης, τα χαμένα του χειρόγραφα και η διασωθείσα χειρόγραφη *Γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, 1903», *Παλίμψηστον*, τχ. 21-22, 353-369.
- Βιτσαξάκη-Δασκαλάκη Ε., 1989, *60 δραχμές 60 χαστούκια (βιογραφικό)*, Ηράκλειο: Σφακιανός.
- Βουρλιώτης Μ., 2011, «Επιστολές των Ι. Ζωγραφάκη, Γ. Καλαϊσκάκη και Ι. Κονδυλάκη στον Νικόλαο Πολίτη (1883-1884)», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 22, 83-106.
- Βουρλιώτης, Μ., (υπό δημ.), «Δίκτυα δημοτικιστών στην Κρήτη, 1890-1915», ανακοίνωση προς το συνέδριο *100 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, Βασιλική του Αγίου Μάρκου, Ηράκλειο, 26 Οκτωβρίου 2013.
- Γαλανάκη, Ρέα, 2002, *Ο αιώνας των λαβυρίθων*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γαραντούδης Ε. (επιμ.) 1997, «Ιωάννης Δαμβέργης», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Ζ΄, 310-337.
- Γοντικάκης Σ., *Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889)*, Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Δαρδαβέσης Θ., 2005, «Κωστής Χαριτάκης (1889-1956): Ο πρώτος και μοναδικός Καθηγητής Παιδολογίας και Σχολικής Υγιεινής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», *Παιδιατρική Βορείου Ελλάδος*, τχ. 17, 56-62.
- Δεληγιαννάκη Ν., 1992, «Άλλος ένας νέος *Ερωτόκριτος*», *Παλίμψηστον*, τχ. 12, 93-103.
- Δερμιτζάκης, Μανόλης, 2007, *Μανόλης Δερμιτζάκης, Ο μπαρμπέρης ποιητής*, επιμ. Μ. Καρέλλης, Ηράκλειο: Δοκιμάκης.

- Δερμιτζάκης Μανόλης, 2008 [1962-3], *Από όσα θυμούμαι: Το παλιό Κάστρο*, επιμ. Τασούλα Μαρκομιχελάκη, Ηράκλειο: Δοκιμάκης.
- Δετοράκης Θ., 1978, «Ο Στέφανος Ξανθουδίδης ως λαογράφος», *Αμάθεια*, τόμ. Θ', τχ. 36, 251-259.
- Δετοράκης Θ., 1981, «Γεώργιος Χατζιδάκης και Στέφανος Ξανθουδίδης», *Προμηθεύς ο Πυροφόρος*, τχ. 25, 197-209.
- Δετοράκης Θ., 2005, *Νεοκρητικά μελετήματα 1971-2005. Τόμος Α': Ιστορικά – προσωπογραφικά*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Δετοράκης Μ., 1986, «Ιωσήφ Χατζιδάκης (1848-1936)», *Παλίμψηστον*, τχ. 3, 127-148.
- Δετοράκης Μ., 1987, *Γιατροί αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων του ΙΘ' αιώνα*, Ηράκλειο: ιδιωτική έκδοση.
- Δετοράκης Μ., 1995, «Ο Ηρακλειώτης γιατρός και ποιητής Μύρων Νικολαΐδης», *Παλίμψηστον*, τχ. 14/15, 135-158.
- Δετοράκης Μ., 2003, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του (έτος ιδρύσεως 1875)», *Παλίμψηστον*, τχ. 18, 261-309.
- Δημάκης Μηνάς, 1969, *Λογοτεχνικά δοκίμια και μελέτες*, Αθήνα: Βάκων.
- Δημάκης Μ., 1975, *Καζαντζάκης: Επιστολές-σχόλια*, Αθήνα: Το ελληνικό βιβλίο.
- Δημάκης, Μ., 2008, *Μηνάς Δημάκης. Ανθολόγιο στην ποίησή του*, επιμ. Α. Σανουδάκης-Σανούδος, Ηράκλειο: Δοκιμάκης
- Δημαράς, Α., 2013, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και ανπιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δικταίος, Άρης, 1956, «Σχόλια στις Επιστολές προς τη Γαλάτεια του Ν. Καζαντζάκη» στον ομώνυμο τόμο, Αθήνα: Δίφρος, σ. 265-277.
- Δικταίος Α., 2010, *Άρης Δικταίος. Ανθολόγιο στην ποίησή του*, επιμ. Ντ. Κωνσταντόπουλος, Ηράκλειο: Δοκιμάκης.
- Δρακάκης Μ., 2011, «Το Κρητικό Γυμνάσιο Ηρακλείου ως σημείο πολιτικής αντιπαράθεσης (1881-1889)», *Κρητικά Χρονικά*, τχ. 31, 241-267
- Εκκεκάκης Γ. Π., χ.χ. , Λήμματα «Καραμπάσης Στυλιανός», «Μάρκελλος Ανδρέας» και «Δρακάκης Στυλιανός» από το υπό συγκρότηση *Βιογραφικό Λεξικό Κρήτης* του ίδιου (ευγενική παραχώρηση).
- Ε.Ο.Ν., 1940, *Τραγούδια της Νεολαίας*, Αθήνα: Ε.Ο.Ν.
- Ζαϊμάκης Γ., 1999, «Καταγωγή ακμάζοντα»: *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Ζαϊμάκης Γ., 2010, «Κρατικός παρεμβατισμός, νεολαία και αθλητισμός στη Μεταξική περίοδο. Η περίπτωση της Ε.Ο.Ν. στο Ηράκλειο», *Η ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης κ.ά., Αθήνα: Θεμέλιο, 400-413.

- Ζήκου Ε., 1979, «Η Έλλη Αλεξίου, ως ομιλήτης», *Έλλη Αλεξίου, Μικρό Αφιέρωμα*, επιμ. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, Αθήνα: Καστανιώτης, 121-128.
- Ζήρας Α. (επιμ) 1996, «Νίκος Καζαντζάκης», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Δ', 126-209.
- Ζωγράφου Λιλή, 1994, *Επάγγελμα πόρνη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ιερωνυμίδης, Φίλιππος [= Μ. Παρλαμάς], 1996, «Καστρινές αναδρομές», *Παλίμψηστον*, τχ. 16, 173-175.
- Καγιαλής Τ., *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διάνοησης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Καζαντζάκη, Γαλάτεια, 1948, «Εντυπώσεις και αναμνήσεις», «Οι Παραλλαγές στην Κρήτη», *Αφιέρωμα των Ελλήνων ποιητών στον ποιητή Απόστολο Μελαχρινό για τα σαράντα χρόνια των Παραλλαγών του*, Αθήνα: Εκδόσεις «Κύκλος», 137.
- Καζαντζάκη Γ., 2007 [1957], *Άνθρωποι και υπεράνθρωποι*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καζαντζάκης, Νίκος, 1981 [1954], *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*.
- Καλημεράκης Μ., 1961, *Μιχάλης Καλημεράκης (Θερσίτης - Καλυβίτης) 1886-1925 Το έργο του*, Αθήνα: Μαυρίδης.
- Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., 2000, «Το λόγιο Ηράκλειο της ύστερης τουρκοκρατίας: τα χρόνια της διαμόρφωσης», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ, τόμ. Γ'1, 129-146.
- Καλλιγιάννη Θ., 1962, *Ναθαλία, η μεγάλη ένοχη*, Αθήνα: χ.ε.
- Καρανικόλας Γ., 1978, *Το άγνωστο πρώτο βιβλίο του Θέμου Κορνάρου*, Αθήνα: Γραμμή.
- Καραντώνης Α., χ.χ., «Λίγα λόγια για τον Βελισάριο Φρέρη», στο Β. Φρέρης χ.χ., 165-168.
- Καράογλου Χ. Λ., 1991, *Το περιοδικό «Μούσα» (1920-1923)*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Καρπόζηλου Μ., 1987, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914). Καταγραφή*, Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Καρέλλης Μ., 2005, «Μανόλης Δερμιτζάκης, ο μπαρμπέρης ποιητής», *Παλίμψηστον*, τχ. 19-20, 355-360.
- Καρέλλης Μ., 2007, «Προσωπικότητες της Κρητικής Πολιτείας», *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα. Πρακτικά συνεδρίου (Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003)*, επιμ. Μιχ. Τρούλης, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 37-50.
- Καρτσάκης Α., 2000, *Λογοτεχνικά περιοδικά του Ηρακλείου 1900-1940*, ανέκδοτη εργασία σεμιναρίου, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Καστρινάκη Α., 1997, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20^{ού} αιώνα*, Αθήνα: Πόλις.

- Καστρινάκη Α. (επιμ.) 1997, «Γαλάτεια Καζαντζάκη», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Ι΄, 422-465.
- Καστρινάκη Α., 2004, «Η μουσώληπτη οικογένεια Αλεξίου», *Αποκαλυπτήρια των προτομών των Αλεξίου*, επιμ. Ε. Λαγουδάκη-Σασλή, Ηράκλειο: Δήμος Μαλίων, 8-18.
- Καστρινάκη Α., 2005, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: Πόλις.
- Κελαϊδής Σ., «Τα ποιήματα του Κωνσταντινίδη», *Κρητική Εστία*, τόμ. Η΄, τχ. 67, 31.
- Κεχαγιά-Λυπουρλή Α. (επιμ) 1986, *Το περιοδικό Μακεδονικές Ημέρες (1932-1939, 1952-1953)*, Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης - Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο.
- Κόπακα Κ. (επιμ.) 1990, «Μίνως Καλοκαιρινός: Ανασκαφές στην Κνωσό», *Παλίμψηστον*, τχ. 9-10 (παράρτημα), 5-69.
- Κόπακα Κ., 1995, «Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό», *Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, τόμ. Α΄1, 501-511.
- Κόπακα Κ., 2002, «Στέφανος Ξανθουδίδης. Ο πρωτεργάτης της κρητικής αρχαιολογίας», *Τιμητικός τόμος R.F. Willetts, Cretan Studies* 7, 125-40.
- Κοπδιάκης Μ, 2007, *Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης.
- Κορδάτος Γ., ²1983, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*, 2 τόμοι, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Κόρπης Π., 2012, «Ένας Ιταλοκρητικός στη δίνη του πολέμου», *Μέρες του '43: Καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, πρακτικά συμποσίου, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, 26 & 27 Νοεμβρίου 2010*, Ηρακλείο: ΕΚΙΜ, 41-58.
- Κόρφης, Τ. (επιμ) 1996, «Γιάννης Σφακιανάκης», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Η΄, 144-159.
- Κριαράς Εμμ., 2009, *Μακράς ζωής αγωνίσματα*, Αθήνα: Οι Φίλοι του περιοδικού *Αντί*.
- Λαγουδάκη(-Σασλή) Ε., 2000, *Κρασανός κύκλος: Αλεξίου-Βάρναλης-Καζαντζάκης*, Ηράκλειο: Δήμος Μαλίων.
- Λαγουδάκη, Ε., 2007, «Η πνευματική ζωή στο Ηράκλειο στα 1930-1940 (πληροφορίες από τον Τύπο της εποχής)», *Παλίμψηστον*, τχ. 21-22, 91-120.
- Λαγουδάκη Ε., 2011, «Η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Ηρακλείου», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 22, 279-300.
- Λουκάκης Μ., 1999, «Λάμψεις και μετά-πτώσεις στην ποίηση του Μηνά Δημάκη», *Μ. Δημάκης: Πορεία μέσα στη νύχτα*, επιμ. Χ. Λιοντάκης, Αθήνα: Ερμής, 13-36.
- Μαλατάκης, Β., 1939, *Η μεταγουσιανή διοίκησης εν Κρήτη*, Ηράκλειο: Σπ. Δ. Αλεξίου.

- Μαμάκης Γ., 2003, «*Το Μεραμβέλλον εν παιδεία φθεγγόμενον*»: *Συν-οπτική περιοδολόγηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην περιοχή του Μεραμβέλλου από την περίοδο της ενετοκρατίας μέχρι και πρόσφατα*, Άγιος Νικόλαος: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου.
- Μανουσάκης Γ., 2004, «Οι λογοτέχνες του Ηρακλείου από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα», *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: διαδρομή στο χρόνο*, επιμ. Ν. Μ. Γιγυρτάκης, Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 529-570.
- Μαρίνου-Χατζηθεοδώρου Α., 2003, «Ο ρόλος του ομογενειακού ελληνικού Τύπου και η συμβολή του στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων της Νοτιοτέρας Αφρικής», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Rand Afrikaans Γιοχάνεσμπουργκ.
- Μαρκίδης Θ., 1954α, «Εισέρχεται ο Φάβιος Πνευστίων», *Κνωσός*, τχ. 5-6, 14.
- Μαρκίδης Θ., 1954β, «Καραβανάδες και ξυπόλυτοι», *Κνωσός*, τχ. 7, 5.
- Μαρκίδης Θ., 1954γ, «Ο γεροδάσκαλος (Νικ. Παρασύρης)», *Κνωσός*, τχ. 9-10, 24-25.
- Μαρκίδης Θ., 1955, «Από την κοσμική και κοινωνική κίνηση του Ηρακλείου προ εξήκοντα ετών», *Κνωσός*, τχ. 14, 30.
- Μαυροειδή-Παπαδάκη Σοφία, 2005, *Ποιητικά άπαντα*, επιμ. Α. Κατσιγιάννη, Νεάπολη Μεραμπέλλου: Δήμος Νεάπολης.
- Μαχαίρα, Ε., 1987, *Η νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτογραφές*, Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Μηλολιδάκη-Κώτσηρα Μ., 1972, *Το λογοτεχνικό Ηράκλειο της δεκαετίας 1930-1940*, Αθήνα: Το ελληνικό βιβλίο.
- Μουδατσάκης Δ., 2005, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*, Ηράκλειο: Τυποκρέτα.
- Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, 2008, *Ο Νίκος Καζαντζάκης μέσα από τις συλλογές του Μουσείου*, επιμ. Λίτσα Χατζοπούλου, Βαρβάροι: Ίδρυμα Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη.
- Μπαλάνος Δ., 1937, *Εθνικόν και Καποδιτριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Εκατονταετηρίς 1837-1937*. Τόμ. Α': *Ιστορία της Θεολογικής Σχολής*, Αθήνα: Πυρσός.
- Μπαλούμης Ε., 1996, *Πεζογράφοι του '20*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νανάκης Α., 1991, «Η πνευματική κίνηση στην Κρήτη μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) και η συμβολή της Εκκλησίας», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 5-6, 51-67.
- Νενεδάκης Α., 1999, *Άδεια ηνιοχείας*, Αθήνα: Κέδρος.
- Νικολουδάκη-Σουρή Ε., 2005, «Έλλησ Αλεξίου Γ' Χριστιανικόν Παρθεναγωγείον: σχολική πραγματικότητα και διαπολιτισμική εμπειρία», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ, τόμ. Γ'2, 147-162.
- Ντενίση Σ., 2008, *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*, Αθήνα: Gutenberg.

- Ντουράν Τ. και Ε. Φουντουλάκη (επιμ.) 2002, *Θωμάς Φανουράκης 1915-1993. Ζωγραφική*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Ο. Θ., 1954, «Η κρητική μουσική: ο Γ. Χατζηδάκης και το έργο του», *Κνωσός*, τχ. 11, 26.
- Ξυριτάκης Δ., 2000, «Αντώνιος Μιχ. Μιχελιδάκης (Ο βίος, η πολιτεία, το έργο)», *Παλίμψηστον*, τχ. 17, 143-170.
- Ξυριτάκης Δ., 2001, «Αντώνιος Δ. Βορεάδης: Φιλολόγος και πολιτικός», *Λίνιες*, φ. 5, 1.
- Παγκαλιάς Ξ., 1980-1981, «Κρητικές εφημερίδες του περασμένου αιώνα», *Κρητική Εστία*, 260/261 (1980) 403-413 και 268/269 (1981) 259-263.
- Παγκαλιάς Ξ., 1983, «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983», *Προμηθεύς ο Πυροφόρος*, τχ. 36, 341-379.
- Παϊζή Κατίνα, 2011, *Κατίνα Παϊζή: «Πόσο πολύ σ' αγάπησα»*, έρευνα – κείμενα – επιμέλεια Ν. Τρουλλινού, Ηράκλειο: Δοκιμάκης.
- Παναγιωτάκης Ν. Μ., 1987, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκοπούλου*, Ηράκλειο: Τροχαλία.
- Πανοπούλου Α. και Κ. Τσικνάκης, 1992, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1936-1941). Καταγραφή*, Αθήνα, ΙΑΕΝ.
- Παπαγεωργίου Κ. (επιμ), 1996, «Έλλη Αλεξίου», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Β΄, 168-217.
- Παπαδάκη Α., 1994, «Εργογραφία Στέργιου Α. Σπανάκη», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 9-10, 121-124.
- Παπαδάκης Μ. Μ., 1992, *Μαρία Λιουδάκη, η ιέρεια της παιδείας*, Αθήνα: Μορφωτική Στέγη Ιεράπετρας.
- Παπαδάκης, Μ. Μ., 2000, «Το συγγραφικό έργο του Ν. Σουκατζίδη», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ, τόμ. Γ΄1, 299-313.
- Παπαδάκης Μανόλης, 1982, «Η πνευματική και κοινωνική Ιεράπετρα στα χρόνια της επισκοπείας του Αμβροσίου Σφακιανάκη», *Αμάθεια*, τόμ. ΙΓ΄, τχ. 50-51, 105-114.
- Παπαδάκης Μιχάλης, 1993, «Κρητική βιβλιογραφία», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 7-8, 41-44.
- Παπαδάκης Ν. Α., 1985, *Τέσσερις μορφές της λογοτεχνίας μας (Άγιος Θέρος, Κλ. Καρθαίος, Καρκαβίτσας, Άρης Χατζηδάκης)*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Παπαδάκης Ν. Ι., 1933, «Πολιτική σάτυρα εν Κρήτη», *Κρητικάί Μελέται*, τχ. 4, 123-139.
- Παπιομύτογλου Γ., 1980, «τα κρητικά και κρητολογικά περιοδικά», *Προμηθεύς ο Πυροφόρος*, 18, 19, 20, 22 (1980) 58-67, 143-149, 228-242, 397-405.

- Παπιομύτογλου Γ., 2010, «Τα εγκαίνια του Αμαριώτικου δρόμου, 28-5-1929», *Κρητική Επιθεώρηση*, φ. 17853/31-12-2009.
- Παρλαμάς Μ., 1949, «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα του Στέφανου Νικολαΐδη», *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 3, τχ. 1, 293-350.
- Παρλαμάς Μ., 1988, *Ανάλεκτα*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Παρλαμάς Μ., ²2007 [1973], *Οι επιφυλλίδες του Σαββάτου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ.
- Περάκης Μ., 2008, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης : Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος".
- Περτσελάκης Γ., 1986, «Ο αρχιτέκτων Δημήτριος Κυριακός», αδημοσίευτο απόσπασμα ανακοίνωσης προς το ΣΤ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά, 24-30 Αυγούστου 1986 (ευγενική παραχώρηση).
- Petre Β., 2010, «*Μαλλιαροί και ξυρισμένοι. Ο Ιωάννης Σφακιανάκης ως αρθρογράφος*», αδημοσίευτη ανακοίνωση προς το Επιστημονικό Συμπόσιο *Ιωάννης Σφακιανάκης (1848-1924). Ο πολιτικός, ο γιατρός, ο λόγιος*, Ηράκλειο, 10-11 Δεκεμβρίου 2010.
- Petre Β., 2012α, «Οι λόγιοι του Ηρακλείου και το γλωσσικό ζήτημα (1890-1920). Αναζητήσεις με αφορμή την αλλαγή στάσης του Κονδυλάκη», *Παλίμψηστον*, τχ. 29, 81-95.
- Petre Β., 2012β, «Το λογοτεχνικό «φυλλάδιο» *Πρωτοπόρος* (Ιανουάριος 1931) και η Πνευματική Κοινότητα Ηρακλείου Κρήτης», *Η νεοελληνική λογοτεχνία στον Μεσοπόλεμο. Ιστορική και φιλολογική προσέγγιση. Πρακτικά συνεδρίου (Πύργος Ηλείας, 14-16 Μαΐου 2010)*, επιμ. Αθαν. Θ. Φωτόπουλος, Πύργος 2012.
- Petre Β., 2012γ, «Ηρακλειώτες συγγραφείς και γερμανική κατοχή», *Μέρες του '43: Καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, πρακτικά συμποσίου, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, 26 & 27 Νοεμβρίου 2010*, Ηρακλειο: ΕΚΙΜ, 31-40.
- Πιτυκάκης Μ. (επιμ.) 1940, *Αναμνηστικόν τεύχος επί τη συμπληρώσει τριάντα πέντε χρόνων λογοτεχνικής και ιστορικής εργασίας του λογοτέχνου Ιωαν. Δ. Μουρέλλου*, Ηράκλειο: Περιοδικό *Δρήρος* και Ν. Αλικιώτης.
- Πλάτων Ν. (επιμ.), 1940, *Μνημόσυνα Στ. Ξανθουδίδη – Ι. Χατζιδάκη 1938-1940*, Ηράκλειο: Αλικιώτης.
- Πρατσίνης Γ., 2000, *Μαρία Αμαριώτου – Σοφία Μαυροειδή, οι πνευματικές ιέριες της Φουρνής*, Νεάπολη Μεραμπέλλου: Δήμος Νεάπολης.
- Πρατσίνης Γ., 2002, *Μεραμπέλλο, το Άγιον Όρος της Κρήτης*, Θεσσαλονίκη: ιδιωτική έκδοση.

- Πρεβελάκης Παντελής, 1984, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελένη Καζαντζάκη.
- Ρούσσος, π. Πέτρος και Παύλος Κόρπης, 2001, *Οι ξένοι στο Ηράκλειο τον 19^ο αιώνα και το παλαιό κοιμητήριο των καθολικών*, Ηράκλειο: Μικρός Ναυτίλος.
- Σακελλαράκης Γ., 1998, *Αρχαιολογικές ανησυχίες στην Κρήτη του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σάββας Δ., *Τίτος Ζωγραφίδης: η πολύπλευρη προσφορά ενός ιεράρχη, πατριώτη, αγωνιστή*, Νεάπολη Μεραμπέλλου: Ιερά Μητρόπολη Πέτρας και Χερρονήσου.
- Σαμουήλ Α., 1998, *Ο βυθός του καθρέφτη: Ο André Gide και η ημερολογιακή μυθοπλασία στην Ελλάδα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σανουδάκης Α., 1978, *Η Νεοκρητική λογοτεχνική σχολή*, Αθήνα: Κνωσός.
- Σανουδάκης Α., 1982, *Ψυχογραφία στην ποίηση του Δημάκη*, Αθήνα: Κνωσός.
- Σαχίνης Α., ²1978, *Αναζητήσεις της μεσοπολεμικής πεζογραφίας*, Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδης.
- Σημανδηράκη Ζ., 1994, «Το αρχείο Παύλου Βλαστού», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 9-10, 65-70.
- Σπανάκης Σ., 1960, «Η οικογένεια των Καλοκαιρινών της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. ΙΔ', 271-307.
- Σπανάκης Σ., 1978, *Η Βικελαία Βιβλιοθήκη και ο δημιουργός της*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Σπανάκης Σ. (επιμ.) 1981, *Ιωάννη Κωνσταντινίδη: Η εκστρατεία του Ομέρ Πασά κατά του Οροπεδίου Λασιθίου*, Ηράκλειο: Εκπολιτιστικός Λαογραφικός Σύλλογος Οροπεδίου Λασιθίου.
- Σπανάκης Σ., 1981, «Γιάννης Μουρέλλος (1886-1963)», *Αμάθεια*, τόμ. ΙΒ', τχ. 47, 145-160.
- Σπανάκης Σ., 1990, *Ο Νικόλαος Σταυρινίδης και το Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου*, Άγιος Νικόλαος: Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ν. Λασιθίου
- Σπανάκης Σ., 1993, *Η Οδύσσειά μου: Αυτοβιογραφία*, Ηράκλειο: Δετοράκης.
- Στεργιόπουλος, Κ. (επιμ.) ⁴2000, «Η ανανεωμένη παράδοση», παρουσίαση-ανθολόγηση, *Η ελληνική ποίηση*, Αθήνα: Σοκόλης, τόμ. Γ'.
- Στεφανάκης Γ., 2007, *Αναφορά στον Καζαντζάκη*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Στρατάκης Ν., 1955, «Πριν από πενήντα χρόνια», *Κνωσός*, τχ. 14 (1955) 27-28 και τχ. 15, 3-5.
- Στρατάκης Ν., 1968, *Χρονικό μιας ζωής*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Σφακιανάκη-Μανωλίδου Μαριέλλα, 1982, *Απόηχος*, Αθήνα: Μπουκουμάνη.
- Σφακιανάκης Γιάννης, 1975, *Οδός Μαρτύρων*, Αθήνα: Βάκων.

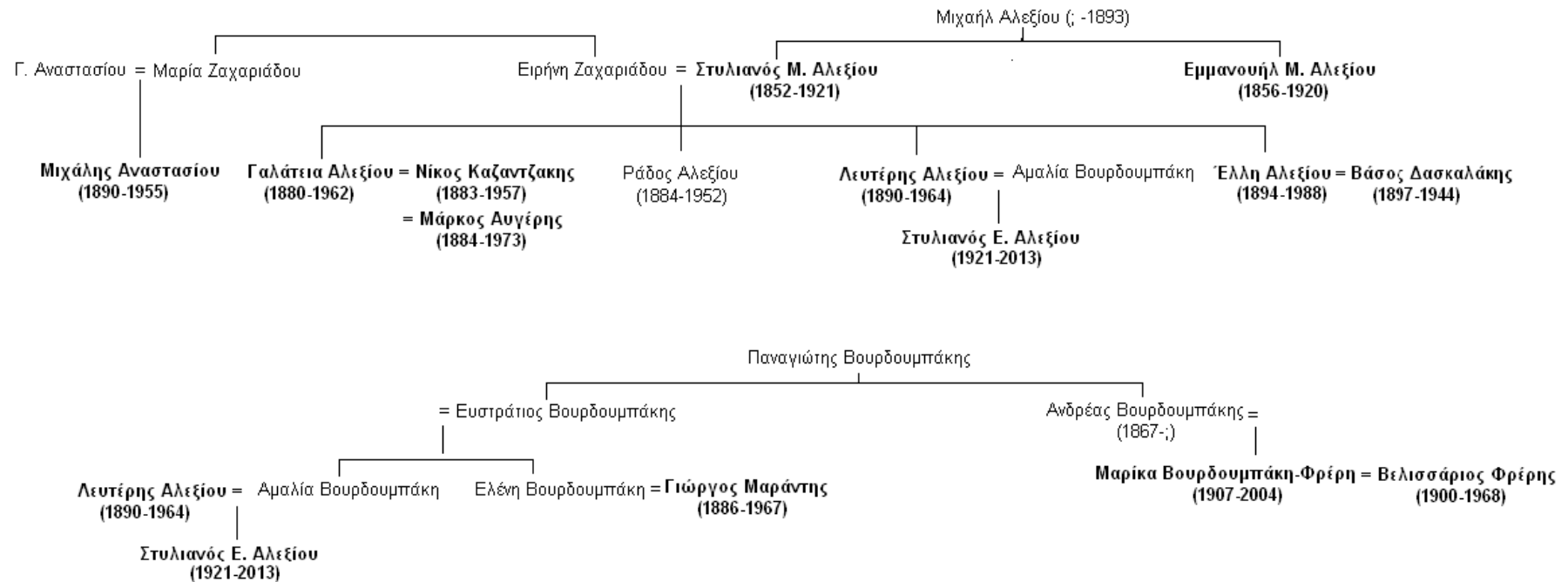
- Σφακιανάκης, Γ., 1988, *Η κριτική για το λογοτεχνικό έργο του Γιάννη Γ. Σφακιανάκη και μια απόπειρα αυτοβιογράφησης*, Αθήνα : Εστία 1988.
- Ταρσούλη Α., 1951, *Ελληνίδες ποιήτριες 1857-1940*, Αθήνα: χ.ε.
- Τατάκης Β., 1993, *Απομνημονεύματα: Βιογραφική μυθιστορία*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Τζεδάκη-Αποστολάκη Λ. 2000, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο. Το παράδειγμα της Ν. Αλικαρνασσού» *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ 2000, τομ. Γ'2, 99-105.
- Τζεδάκη-Αποστολάκη Λ., 2002, «Μ. Γ. Παρλαμάς. Ο δημιουργός του ενός», *Σήμα Μενελάου Παρλαμά*, επιμ. Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ.
- Τζομπανάκη Χ., 2005, *Η αρχιτεκτονική στην Κρήτη. Περίοδος των νεώτερων χρόνων*. Τόμ. Α1, *19ος αιώνας και περίοδος της αυτονομίας*, Ηράκλειο: ιδιωτική έκδοση.
- Τριπολίτης Α. (επιμ), 2009, *Συμβολή προς γνώσιν της νήσου Χίου και της ιστορίας της, υπό του Δ/ρος Ernst Friedrich Porro*, μτφ. Σταύρος Μπουρλώτος, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Τσακαλή Β., 2005, «Λευτέρης Αλεξίου - Νίκος Καζαντζάκης: παράλληλη ανάγνωση», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο: ΕΚΙΜ, τόμ. Γ'2, 133-145.
- Τσατσαρωνάκη Κ., 1978, *Το καράβι του Θησέα*, Αθήνα: Νέα Σκέψη.
- Τσικνάκης Κ., 1986, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936). Καταγραφή*, Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Τωμαδάκης Β., 1973, «Άγνωστος παράφρασις του Ερωτοκρίτου», *Αθηνά*, τόμ. 73-74, 661-667.
- Τωμαδάκης Ν., 1934, «Βιβλιοκρισία δυο μελετών του Νικολάου Ι. Παπαδάκη», *Μύσων*, 82-87.
- Φιλίππου Φ., 2007, *Ο θάνατος του Ζορμπά*, Αθήνα: Πατάκης.
- Φιλίππου-Αγγέλου Π. (επιμ.) 1984, *Άπαντα Χρήστου Ν. Πέτρου – Μεσογειή*, Καλύβια: Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων.
- Φραγκάκη Ε., 1978, *Χάνδαξ - Κάστρο - το Ηράκλειό μου*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Φραγκάκι Ε., 1966, *Αντώνιος Βορεάδης Κρης*, Αθήνα: χ.ε.
- Φραγκούλης, Κωστής, 2002 [1930], *Μ' ανοιχτά φτερά*, Ηράκλειο: ιδιωτική έκδοση.
- Φρέρη, Μαρίκα., 1979, *Το Κάστρο μας: Κρητικό ηθογραφικό χρονικό*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Φρέρη Μ., 1994, *Μηνάς ο Κρητικός*, Αθήνα: Σ. Βογιατζής.
- Φρέρης Β., 1993, *Τα ιστορικά μοναστήρια της Κρήτης το 1928*, επιμ. Μ. Φρέρη, Αθήνα: Δρυμός.
- Φρέρης Β., χ.χ., *Συριανές ηθογραφίες*, Αθήνα: Καλός Τύπος.

- Φρυγανάκης Γ., «Ρεθυμνιώτες συγγραφείς του 20^{ου} αιώνα », *Απόψεις* (Πειραματικού Λυκείου Ρεθύμνου), τχ. 3-4, 64-78.
- Φωσκαρίνης Θ., 1982, *Δοκίμιο χρονογραφίας για την Έλλη Αλεξίου*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χαβάκης Ι., 1960, *Οι γιατροί του Μεγάλου Κάστρου*, Ηράκλειο: Ανταίος.
- Χιόνης Κ. (επιμ.) 1978, *Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και το έργο του (1848-1917)*, Καβάλα: Δημοτικό Μουσείο Καβάλας.
- Χρηστάκης Γ., *Βιβλιοπώλες και βιβλιοπωλεία του Ηρακλείου (1880-2007)*, Ηράκλειο: ιδιωτική έκδοση.
- Beaton R., 2006, «Minoans in Modern Greek Literature», στο Hamilakis και Momigliano (επιμ.), 183-195.
- Bien P., 1989, *Kazantzakis. Politics of the Spirit*, τόμ. 1, Πρίνστον: Princeton University Press.
- Elliadi M., 1933, *Crete Past and Present*, Λονδίνο: Heath Cranton.
- Hamilakis Y. και N. Momigliano (επιμ.) 2006, *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans.'* *Creta Antica* 7, Πάντοβα: Bottega d'Erasmus.
- Hamilakis Y., 2006, «The colonial, the national, and the local: legacies of the "Minoan" past», στο Hamilakis και Momigliano (επιμ.), 145-162.
- Hamilakis Y., 2007, *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Οξφόρδη: OUP.
- Miller, Henry, 1945, *The Colossus of Maroussi*, Λονδίνο: Secker & Warburg.
- Schellinger A., 2010, «Zwischen den Stühlen: der Kulturmittler Alexander Steinmetz», *Hellas verstehen. Deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, επιμ. C. Cambas και M. Mitsou, Βιέννη: Böhlau Verlag, 269-287.
- Βραχυγραφίες: Εγκυκλοπαίδειες, έργα αναφοράς, εφημερίδες και περιοδικά
- ΕΕΚΣ* *Επετηρίς της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, περιοδικό, Αθήνα 1938-1941.
- ΕΕΤ* *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1984*, επιμ. Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου, 4 τόμοι, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 2008.
- Ελ. Σκ. Ελευθέρα Σκέψις*, εφημερίδα, Ηράκλειο 1928-1936.
- ΘΗΕ* *Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια*, 12 τόμοι, Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ 1962-1968.
- ΙΕΛ* *Αλέξανδρος Αργυρίου, Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, 8 τόμοι, Αθήνα: Καστανιώτης 2001-2007.

- ΚΗ* *Κρητική Ηώς*, περιοδικό, Ηράκλειο 1906-1908.
- ΚΛ* *Κρητικός Λαός*, περιοδικό, Ηράκλειο 1909.
- ΚΣε* *Κρητικές Σελίδες*, περιοδικό, Ηράκλειο 1936-1939.
- ΚΣΤ* *Κρητική Στοά*, περιοδικό-ημερολόγιο, Ηράκλειο, 3 τόμοι, 1908-1911.
- ΚΦΕ* *Καστρινή Φιλολογική Επιθεώρησης*, (θνησιγενές) περιοδικό, 1 τεύχος, 1932.
- ΛΕΚ* *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών: Ζωγράφοι, γλύπτες, χαρακτές*, επιμ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, 4 τόμοι, Αθήνα: Μέλισσα 1997-2000.
- ΛΝΛ* *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, επιμ. Μιχ. Μερακλής, Κάρολος Μητσάκης κ.ά, Αθήνα: Πατάκης 2007.
- ΜΕΕ* *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Παύλου Δρανδάκη), 24 τόμοι, Αθήνα: Φοίνιξ, χ.χ.
- ΝΓ* *Νεοελληνικά Γράμματα*, περιοδικό, Ηράκλειο, 1926-1928,
- ΝΕφ.* *Νέα Εφημερίς*, εφημερίδα, Ηράκλειο, 1911-1929.
- ΝΦΨ* Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, Αθήνα: Εστία³2005
- ΠΛΤ* *Περιοδικά λόγου και τέχνης*, γενική εποπτεία Χ. Λ. Καράογλου, τόμοι 1-4, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1996-2004.
- ΤΕΕ* *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, επιμ. Ν. Κιτσίκης, τόμ. 2, Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας 1934.
- ΧΚ* *Χριστιανική Κρήτη*, περιοδικό, Ηράκλειο, 1912-1913.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1B

Συγγενικοί δεσμοί: η μουσόληπτη οικογένεια Αλεξίου και οι σχέσεις της με άλλους λόγιους και λογοτέχνες

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: ΟΙ ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

2.1. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ 1878-1941 (πλην των σχολικών βιβλίων)

[Συντομογραφίες στη στήλη πηγές: Η πλειονότητα των τίτλων, με κωδικό αριθμό από Β και Γ, αντλείται από τους αντίστοιχους τόμους της βιβλιογραφίας Γ. Π. Εκκεκάκη *Τα κρητικά βιβλία Β' (1864-1913)*, Ρέθυμνο 1990, και *Τα κρητικά βιβλία Γ' (1914-1944)*, Ρέθυμνο 2001. Συμπληρωματικές πηγές: **ΕΚΠ1** = Γ. Π. Εκκεκάκης, «Οι πρώτες προσθήκες στα Κρητικά βιβλία 1864-1913», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 2 (1990) 139-146· **ΕΚΠ2** = Γ. Π. Εκκεκάκης, «Τα... σπάνια κρητικά βιβλία», *Κρητολογικά Γράμματα*, τχ. 15-16 (1999-2000) 287-344· **Αλεξίου 1926** = Λευτέρης Αλεξίου, *Σονέττα*, Ηράκλειο 1926· **Αλεξίου 1989** = Στ. Αλεξίου, «Ο Ηρακλειώτης ποιητής Λευτέρης Αλεξίου», *Παλίμψηστον*, τχ. 9-10 (1990) 7-40· **ΑΛΙΚ** = Γενικός κατάλογος εκδόσεων Αλικιώτη, Ηράκλειο 1939· **ΑΜΒΡ** = Ηλεκτρονικός κατάλογος AMBROSIA, στο <http://ambrosia.ascsa.edu.gr:8991/F>· **ΑΝΑΓ** = περιοδικό *Αναγέννηση*· **ΑΝΕΜΗ** = Ηλεκτρονική βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, στο <http://anemi.lib.uoc.gr/>· **ΑΝΟΡΘ** = εφημερίδα *Ανόρθωσις* Ηρακλείου· **ΑΠΘ** = Ηλεκτρονικός κατάλογος OPAC του ΑΠΘ στο <http://ipac.lib.auth.gr/>· **ΒΑΒ** = Ηλεκτρονικός κατάλογος της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, στο <http://vikelaiia-ebooks.heraklion.gr/>· **ΒΤΒ** = Ηλεκτρονικός κατάλογος Βιβλιοθήκης της Βουλής, στο <http://catalog.parliament.gr/>· **ΔΚΒΡ** = Ηλεκτρονικός κατάλογος Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης, στο <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=461>· **ΗΛΙΟΥ** = Φ. Ηλιού – Π. Πολέμη, ηλεκτρονικός κατάλογος *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα* στο <http://www.benaki.gr/bibliology/19.htm>· **ΙΜΚ** = Βιβλιοθήκη Ιστορικού Μουσείου Κρήτης· **ΚΝΕΑ** = εφημερίδα *Κρητικά Νέα* Ηρακλείου· **ΝΟΥΜΑΣ** = περιοδικό *ο Νουμάς*· **OLD BOOKS** = Κατάλογος του βιβλιοπωλείου Καββαδά (Θεσσαλονίκη), στο <http://www.old-books.gr/catalog/index.html>· **ΠΡΕΘ** = Ηλεκτρονικός κατάλογος Βιβλιοθήκης Πανεπιστημίου Κρήτης, στο <http://zeus.lib.uoc.gr/>· **ΣΚΕΑΒ** = Συλλογικός Κατάλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, στο <http://www.unioncatalog.gr/>· **ΤΡΟΥΛ** = Νίκη Τρουλινού (επιμ.), *Κατίνα Παϊζη. Πόσο πολύ σ' αγάπησα*, Ηράκλειο 2011· **ΧΡΗΣΤ** = Γιάννης Γ. Χρηστάκης, *Βιβλιπόλες και βιβλιοπωλεία του Ηρακλείου (1880-2007)*, Ηράκλειο 2007].

α/α Πηγή	Χρον.	Συγγραφέας	Τίτλος	Εκδότης	Είδος
1. B219	1879	Νέστωρ Ιεροδιάκων Βασιλάκης	<i>Ακολουθία των Ενεήκοντα Εννέα Οσίων και θεοφόρων πατέρων</i>	Τυπ. Προόδου	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ
2. B218	1879	Ανών [Στ. Νικολαΐδης]	<i>Ακολουθία του αγίου ενδόξου τροπαιοφόρου και μεγαλομάρτυρος Μηνά του θαυματοουργού, περιέχουσα και και ετέραν ακολουθίαν ψαλλομένην την Τρίτην της Διακαινησίμου προς διαιώνισιν του θαύματος του Αγίου Μηνά εις την εν Ηρακλείω μητρόπολιν κατά την ημέραν του Πάσχα του 1826</i>	Κ. Σιβάκης	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ
3. B244	1880	Βρισμιτζάκης Σπυρίδων	<i>Ευμέθοδος Λογιστική ή Αυτοδίδακτος Διπλογραφία</i>	Τυπ. Προόδου	ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

4. B258	1881	Ιωάννης Α. Γιαννικάκη εξ Ιεραπέτρου	<i>Ευτέρπη. Ποίημα</i>	Τυπ. Προόδου	ΠΟΙΗΣΗ
5. B259	1881	Ε. Μ. Α[λεξίου]	<i>Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1882</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΛΕΥΚΩΜΑ
6. B388	1881	Legrand du Saulle (μτφ. Ν. Α. Παπαδάκης)	<i>Περί Αυτοκτονίας</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
7. B267	1882	Περίδης Μ. Π.	<i>Εικών υγιεινής πασών των ηλικιών του ανθρώπου</i>	Τυπ. Προόδου	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
8. B291	1884	Βενέτικος Αναγνώστης	<i>Ποίημα δια το βακουφικόν ζήτημα</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
9. ΗΛΙΟΥ	1885	Ζωγραφάκης Ιωάννης Ν	<i>Πραγματεία επί της Νεοελληνικής Γλώσσης</i>	Χ. Π. Λυδάκης	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
10. ΕΚΠ2 116	1885	Σιβάκης Κωνσταντίνος	<i>Ποίημα ο καπετάν Φραγκιάς</i>	Κ. Σιβάκης	ΠΟΙΗΣΗ
11. ΗΛΙΟΥ	1885	Σ. Κ. [Σιβάκης;]	<i>Ο αγράμματος βουλευτής - ποίημα σατυρικόν</i>	Κ. Σιβάκης	ΠΟΙΗΣΗ
12. ΗΛΙΟΥ	1885	Χατζιδάκης Ιωσήφ	<i>Παρατηρήσεις τίνες επί της αγορεύσεως του βουλευτού Μήλου Ι. Νοστράκη</i>	χ.ε.	ΠΟΛΙΤΙΚΗ

13. ΗΛΙΟΥ	1885	Ζωγραφάκης Ιωάννης Ν	<i>Τα δαιμόνια της Κρήτης</i>	χ.ε.	ΑΓΝΩΣΤΟ
14. ΑΝΕΜΗ	1886	Ζωγραφάκης Ιωάννης Ν	<i>Το παραμύθι της Στακτοπούτας εξεταζόμενον υπό ιστορικήν έποψιν</i>	Χ. Π. Λυδάκης	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
15. ΗΛΙΟΥ	1887	Σιβάκης Κ.	<i>Ο Νέος Ερωτόκριτος, ήτοι Ο ήρως της Κρητικής Επαναστάσεως του 1866</i>	Κ. Σιβάκης	ΠΟΙΗΣΗ
16. Β343	1887	Παπαδάκης Στ. Ν.	<i>Σοφοκλέους Αντιγόνη μετενηνεγμένη εις την νέαν ελληνικήν, μετά σημειώσεων</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
17. ΗΛΙΟΥ	1887	Σιβάκης Κ.	<i>Η Κρήτη ενώπιον δικαστηρίου του Εικοστού Αιώνος - δράμα εις πράξεις τρεις</i>	Κ. Σιβάκης	ΘΕΑΤΡΟ
18. Β370	1888	Σταυράκης Νικόλαος	<i>Τελωνεία Κρήτης- Έκθεσις προς την Γενικήν Διοίκησιν Κρήτης</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΔΗΜΟΣΙΟ
19. Β371	1888	Σταυράκης Νικόλαος	<i>Ισοζύγιον εισπράξεων και δαπανών των Κρητικών Τελωνείων από 1ης Μαρτίου 1887 - 29 Φεβ/αρίου 1888</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΔΗΜΟΣΙΟ
20. Β361	1888	Χατζιδάκης Ιωσήφ	<i>Κατάλογος των εν των μουσείω του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου αρχαιοτήτων ου προετάχθη η κατά το λήξαν έτος 1887 λογοδοσία του προέδρου κ. Ιωσήφ Χατζιδάκη</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΣΥΛΛΟΓΟΙ

21. Β367	1888	Ταζεδάκης Παναγιώτης	<i>Νομολογία του εφετείου Κρήτης των ετών 1880-1888</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΝΟΜΙΚΗ
22. ΗΛΙΟΥ	1888	Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος	<i>Οργανισμός του εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΣΥΛΛΟΓΟΙ
23. ΗΛΙΟΥ	1889	Ανών [Κ.Σιβάκης;]	<i>Το παράπονον της βοσκοπούλας. Εν επεισόδιον του εν Κρήτη κομματισμού</i>	χ.ε.	ΠΟΙΗΣΗ
24. Β394	1889	Ψιλάκης Βασίλειος	<i>Φρονίμη</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΘΕΑΤΡΟ
25. ΗΛΙΟΥ	1893	Μυρταίος Κ	<i>Περί της συντελείας του κόσμου, της απωλείας του αστερόεντος ουρανού και της αναστάσεως των νεκρών υπό θεολογικήν, αστρονομικήν και φυσικήν έποψιν</i>	Χ. Π. Λυδάκης	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
26. Β460	1893	Περδικάρης Ιωάννης	<i>Το εν Χανίοις Γυμνάσιον, ήτοι οι απαγγελθέντες λόγοι και έκθεσις των πεπραγμένων κατά το σχολικό έτος 1892-1893</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
27. ΕΚΠ1	1894	Calocherinos Minos A	<i>Procède de Strabon contre le phylloxera, soumis par la première fois au ministère de l'agriculture de France le 5 décembre 1881</i>	χ.ε.(Candie, Crete)	ΓΕΩΠΟΝΙΑ
28. ΗΛΙΟΥ	1896	Σκαλτζούνης Σ	<i>Λόγος εκφωνηθείς εν τω μητροπολιτικώ Ναώ Ηρακλείου Κρήτης κατά Δεκέμβριον 1896 περί του ουσιώδους του χριστιανικού γνωρίσματος</i>	χ.ε.	ΘΕΟΛΟΓΙΑ

29. ΕΚΠ2 327	1899	Ανδρούτσος Χρήστος	<i>Προσφώνημα εκφωνηθέν εν τω Γυμνασίω Ηρακλείου υπό του γυμνασιάρχου αυτού Χρήστου Ανδρούτσου τη 9η Δεκεμβρίου, επετείω της απελευθερώσεως της Κρήτης και της αποβάσεως του Ηγεμόνος</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
30. ΗΛΙΟΥ	1899	Ευμένιος Μητροπολίτης	<i>1899 Δεκεμβρίου Θ' Ο επί τη επετείω ανρρήσει της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου Λόγος, εκφωνηθείς εν τω Μητροπολιτικώ Ναώ Ηρακλείου</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΛΙΤΙΚΗ
31. Β659	1899	Συλλογικό	<i>Καταστατικόν του Κρητικού Γυμναστικού Συλλόγου εν Ηρακλείω</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΣΥΛΛΟΓΟΙ
32. ΕΚΠ2 195	1900	Ευμένιος Μητροπολίτης	<i>Ομιλία ρειθείσα εν τω εν Ηρακλείω μητροπολ. ναώ τη Θ' Δεκεμβρίου 1900, επετείω της ανρρήσεως της Α.Β.Υ. του Πρίγκιπος Γεωργίου</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΛΙΤΙΚΗ
33. Β765	1900	Ζωγραφίδης Τίτος, επίσκοπος Πέτρας	<i>Ηθικάί Ομιλίας επί των ευαγγελικών περικοπών των αναγινωσκομένων καθ' όλας τας Κυριακάς του έτους</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
34. Β767	1900	Μπουνιαλής Μαρίνος	<i>Φυλλάδα της ψυχής, ήτοι ωφέλιμος κατάνυξις δια κάθε χριστιανόν, εις την οποίαν περιέχονται Διάλογος Ψυχής και Νεκρού, διηγήσεις τινές περί της συντελείας του Αιώνος, περί Κρίσεως και Παραδείσου και περί Κολάσεως. Και έτεροι σίχοι περί θανάτου. Ποίημα Μαρίνου Τζάνε του επιλεγόμενου Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου εκ Κρήτης.</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
35. Β897	1902	Ζωγραφίδης Τίτος, επίσκοπος Πέτρας	<i>Πίστις-Πατρίς, ήτοι Λόγοι τινές και προσφωνήσεις 1897-1901</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΘΕΟΛΟΓΙΑ

36. B879	1902	Ευμένιος Μητροπολίτης	<i>Λόγος επί τη ενάρξει των εργασιών της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
37. B960	1903	Βενέρης Τιμόθεος	<i>Λόγοι</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
38. B958	1903	Ξανθουδίδης Στέφανος	<i>Χριστιανικά αρχαιότητες Κρήτης (ανάπτυπο: Νομισματική Αρχαιολογία)</i>	χ.ε.	ΙΣΤΟΡΙΑ
39. B997	1904	Κουτετάκης Γεώργιος Κ.	<i>Περί αποξηράνσεως ξανθής σταφίδος</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΓΕΩΠΟΝΙΑ
40. B999	1904	Ματζαπετάκης Στυλ.	<i>Συμβολήν εις την Ιστορίαν της Κρήτης κατά την επανάστασιν του 1878</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
41. ΑΠΘ	1905	Κ. Σ. [Κωνσταντίνος Σιβάκης;]	<i>Συγγενικός έρωσ Καμέρ και Χουσεήν</i>	Κ. Σιβάκης	ΠΟΙΗΣΗ
42. Β1040	1905	Παπαδάκης Νικόλαος Μ	<i>Τα πρώτα μαθήματα της γεωργίας</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΓΕΩΠΟΝΙΑ
43. Β1072	1906	Κ. Σ.[ιβάκης]	<i>Ερωτόκριτος Βικεντίου Κορνάρου παραφρασθείς</i>	Κ. Σιβάκης	ΠΟΙΗΣΗ
44. Αλεξίου 1926	1906	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Παιδικά τραγούδια</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ

45. Β1063	1906	Μαρκίδης Θρασύβουλος	<i>Δια την ιστορίαν, ήτοι 83 έγγραφα επίσημα των Τούρκων πασσάδων Ηρακλείου Edhem και Chenki, αποσταλέντα μετά τας σφαγάς της 25^{ης} Αυγούστου 1898, προς τον Άγγλον ναύαρχον Noel, τους Προξένους κλπ.</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
46. Β1071	1906	Βενέρης Τιμόθεος	<i>Ερμηνεία εις τας επιστολάς του Αποστόλου Παύλου</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
47. ΕΚΠ2 248	1906	Ανών	<i>Διάφορα αστεία</i>	χ.ε.	ΧΙΟΥΜΟΡ
48. Β1126	1907	Σιβάκης Κ	<i>Νέος Ερωτόκριτος (Γ' έκδοση)</i>	Κ. Σιβάκης	ΠΟΙΗΣΗ
49. Β1104	1907	Παπασωτηρίου Γεώργιος	<i>Μελέτη περί της δημοτικής εκπαιδεύσεως, ήτοι τι θα εκέρδιζεν η κοινωνία αν ήσαν καλύτερα τα δημοτικά σχολεία</i>	Ν. Αλικιώτης - τύποις Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
50. ΠΡΕΘ	1907	Κελλενέκ (Quellenec Eduard)	<i>Λιμίν Ηρακλείου: συγγραφή υποχρεώσεων = projet de construction d'un port à Candie</i>	Κρητική Στοά	ΔΗΜΟΣΙΟ
51. Β1136	1907	Χαριτάκης Κωστής	<i>Κρητικόν Πάνθεον</i>	Ίδης	ΛΕΥΚΩΜΑ
52. Β1180	1908	Περνιέ Λουδοβίκος (μτφ. Θ. Οικονομίδης)	<i>Περί της αρχαίας Κρήτης ως κέντρου πολιτισμού και τέχνης</i>	Ίδης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

53. B1185	1908	Ζαχαριάδης Αναγνώστης	<i>Ο Βίος του Αρχηγού Μ. Κόρακα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
54. ΕΚΕΞ	1908	Πλούταρχος (μτφ. Γ. Σ. Περιστεράκης)	<i>Λόγος Πλουτάρχου περί παιδων αγωγής</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
55. B1178	1908	Ζωγράφος Ανδρέας Μ	<i>Κρητικόν Ημερολόγιον του έτους 1909</i>	Ίδης	ΛΕΥΚΩΜΑ
56. B1186	1908	Père Didon (μτφ. Τιμόθεος Βενέρης)	<i>Οι Καιροί (ο Ιησούς Χριστός)*</i>	Ίδης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
57. B1164	1908	Ανών	<i>Έκθεσις απολογισμού του Δήμου Ηρακλείου χρήσεως 1906</i>	χ.ε.	ΔΗΜΟΣΙΟ
58. ΕΚΠ2 263	1908	E. de Amicis (μτφ. Θ. Οικονομίδης)	<i>Πραγματεία περί των ψυχολογικών αποτελεσμάτων του οίνου*</i>	Ίδης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
59. B2141	1909	Περδικάρης Ιω.	<i>Κανονισμός του εν Ηρακλείω Ιδιωτικού Λυκείου ο Κοραής</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
60. B1260	1909	Σκαράκης Α	<i>Η διπλωματία εν Ανατολή. Δραματικόν ειδύλλιον</i>	Ίδης	ΘΕΑΤΡΟ
61. B1263	1909	Ξανθουδίδης Στ	<i>Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας (ανάτυπο: ΚΣΤ)</i>	Ι. Δ. Μουρέλλος	ΙΣΤΟΡΙΑ
62. B1248	1909	Διαλυνάς Μιχ.	<i>Ποιήματα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ

63. B1250	1909	Βλαστός Παύλος	<i>Νέαι ανακαλύψεις ποιήσεως</i> (ανάτυπο: ΚΛ)	Ίδης	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
64. B1255	1909	Βλαστός Παύλος	<i>Ο Διγενής αρχαίος γίγας</i> (ανάτυπο: ΚΛ)	Ίδης	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
65. B1251	1909	Καζαντζάκης Ν.Μ.	<i>Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
66. B1312	1910	Χατζιδάκης Γ.	<i>Κρητικοί χοροί</i> (ανάτυπο: ΚΣΤ)	Ανορθώσεως	ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
67. B1283	1910	Καραμπάσης Αγησίλαος Σ.	<i>Το Φιλοσοφικόν σύστημα του Πλήθωνος</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
68. Αλεξίου 1989	1910	Α. Σοφιστής (Λ. Αλεξίου)	<i>Εγώ ανάμεσα στη φύση και το θάνατο</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΔΙΗΓΗΜΑ
69. B1359	1911	Ευμένιος Μητροπολίτης	<i>Υπόμνημα προς την εκτελεστικήν επιτροπήαν Κρήτης</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΛΙΤΙΚΗ
70. B1361	1911	Couturier, Henri (μτφ. Τιμόθεος Βενέρης)	<i>Η Κρήτη: η θέσις αυτής εξ απόψεως του διεθνούς δικαίου*</i>	Ίδης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
71. B1385	1911	Βιστάκης, Σωκράτης Μ	<i>Το έργον του Βενιζέλου*</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
72. B1360	1911	Βορέαδης Αντώνης	<i>Η Κρήτη παλαιούσα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΘΕΑΤΡΟ

73.	Αλεξίου 1925	1912	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Ο Λατίνος ποιητής Γ. Βαλέριος Κάτουλλος, μεταφρασμένος ελληνικά σε στίχους</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
74.	B1399	1912	Λάτας Διονύσιος	<i>Άπαντα Διονυσίου Λάτα, Τόμος Α'</i>	Κρητική Στοά	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
75.	B1413	1912	Ξανθουδίδης Στέφανος	<i>Κρητικά συμβόλαια ενετοκρατίας 1575-1643 (ανάτυπο: ΧΚ)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
76.	B1418	1912	Ν. Σκωτάκης - Λ. Χ. Ζώης	<i>Νικηφόρου Σκωτάκη Μητροπολίτου Κρήτης Διαθήκη (ανάτυπο: ΧΚ)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
77.	B1425	1912	Σταυριδάκης Γ. Α.	<i>Η Μινωική Δημόσια Οικονομία</i>	Κρητική Στοά	ΙΣΤΟΡΙΑ
78.	B1416	1912	Διαλυνάς Μιχαήλ Γ.	<i>Η Κριπσωτοπούλα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
79.	B1520	1912	Καταλαγαριανός Στυλιανός	<i>Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
80.	B1423	1912	Κοκκέβης Πάνος	<i>Αι νόσοι των εσπεριδοειδών</i>	Κρητική Στοά	ΓΕΩΠΟΝΙΑ

81. ΠΡΕΘ	1912	Βενέρης Τιμόθεος	<i>Ποίημα Παύλου Πρεσβύτερου περί του εν Ηρακλείω Ναού του Αγ. Μηνά (ανάτυπο: ΧΚ)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
82. Β1427	1912	Δεινάκης Στυλ.	<i>Αι πηγαί της Ερωφίλης και του Ερωτοκρίτου (ανάτυπο: ΧΚ)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
83. ΒΔΒ	1912	Ξανθουδίδης Στέφανος - Αχέλης Αντώνης	<i>Αντωνίου Αχέλη Μάλτας πολιορκία (ανάτυπο: ΧΚ)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
84. ΧΡΗΣΤ	1912	Ανών (Δριμυτινός)	<i>Η εύμορφη βοσκοπούλα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
85. ΕΚΠ2 293	1912	Γαλανάκης Δ	<i>Η Ηχώ του Πανελληνίου ή Τα ήθη και έθιμα της Ελλάδος</i>	;	ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
86. Αλεξίου 1989	1913	Α. Σοφιστής (Λ. Αλεξίου)	<i>Vers Français d'un Grec (α' έκδοση)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
87. Β1500	1913	Ανών	<i>Εκλογικός κατάλογος των αγροτικών δήμων της περιφέρειας του τέως Δήμου Καββουσίου</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΗΜΟΣΙΟ
88. Γ (1913)	1913	Ανών	<i>Ιστορία Αειμνήστου Εποχής. Η Δράσις του ελληνικού στρατού. Κωνσταντίνου Διαδόχου, Βενιζέλου Πρωθυπουργού κατά τον Βαλκανοτουρκικόν πόλεμον</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
89. Β1441	1913	Βενέρης Τιμόθεος	<i>Λόγος πανηγυρικός επί τη εορτή των Τριών Ιεραρχών</i>	Ίδης	ΘΕΟΛΟΓΙΑ

90. ΕΚΠ2 311	1913	Poe, Edgar Allan (μτφ. Μ. Καλημεράκης)	<i>Διπλή δολοφονία εις την οδόν Μοργκ, μετάφρασις εκ του γαλλικού υπό Μιχ. Καλ[ημεράκη]*</i>	Νέας Εφημερίδας 1913 / Αλικιώτης 1922	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
91. Β1466	1913	Παλιεράκης Νικόλαος	<i>Αχιλλεύς (καθ' Όμηρον) τραγωδία (κατά Σοφοκλέα)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΘΕΑΤΡΟ
92. Β1462	1913	Ανών	<i>Λογοδοσία της προς περιθαλψιν των οικογενειών των απόρων εφέδρων του Δήμου Ηρακλείου Επιτροπής</i>	Ιω. Μουρέλλου	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
93. ΕΚΠ2 309	1913	Πλουτάρχου του Χαιρωνέως (μτφ. Γ. Περιστεράκης)	<i>Περί του από του θανάτου φόβου</i>	Ίδης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
94. ΕΚΠ1	1913	Μουράτογλου Κωνσταντίνος	<i>Διάλεξις περί χημικών λισπασμάτων γενομένη εν τω καταστήματι του Εμπορικού Συλλόγου Ηρακλείου</i>	Νέας Εφημερίδας	ΓΕΩΠΟΝΙΑ
95. Β1501	1913	Ανών	<i>Εκλογικός κατάλογος των αγροτικών δήμων της περιφέρειας του τέως Δήμου Κάτω Χωρίου της Επαρχίας Ιεραπέτρου του Νομού Λασηθίου</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΗΜΟΣΙΟ
96. ΕΚΠ1	1913	Ανών	<i>Εκλογικός κατάλογος των αγροτικών δήμων της περιφέρειας του τέως Δήμου Ανατολής της Επαρχίας Ιεραπέτρου του Νομού Λασιθίου</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΗΜΟΣΙΟ
97. Γ12	1914	Λιμπρίτης Ι.Α.	<i>Έκθεσις περί υδρεύσεως της πόλεως του Ηρακλείου</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΗΜΟΣΙΟ

98. BTB	1914	Καλιτσουνάκης Ιω.	<i>Το περί ξηνητείας ποίημα εκ νέου φυλοκρινούμενον</i> (ανάτυπο: ΧΚ)	Σ. Μ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
99. Γ1	1914	Βενέρης Τιμόθεος	<i>Η ζωή εν τω θανάτω</i>	Ίδης	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
100. ΙΜΚ	1914	Ξανθουδίδης Στέφανος	<i>Δυο νέα βιβλία περί της Εκκλησίας Κρήτης επί Ενετοκρατίας</i> (ανάτυπο: ΧΚ)	Σ. Μ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
101. Γ14	1914	Ιερά Επαρχιακή Σύνοδος	<i>Νέα πλήρης Ιερά Σύνοψις</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ
102. Γ11	1914	Λάτας Διονύσιος	<i>Άπαντα Διονυσίου Λάτα, Αρχιεπισκόπου Ζακύνθου (Τομ Β')</i>	Κρητική Στοά	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
103. Γ4	1914	Ζωγράφος Ανδρέας Μ	<i>Ηπειρωτική εκστρατεία. Πολεμικαί Σελίδες 1912</i>	Νέας Εφημερίδας	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ
104. Αλεξίου1989	1914	Α. Σοφιστής (Λ. Αλεξίου)	<i>Sonetum bene temporatum</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
105. Γ40	1915	Μαράντης Γ	<i>Οι Κρήτες στον αγώνα (από την δράσιν του ανεξαρτήτου)</i>	Ηλ. Διαλυνά - Ν. Εφημερίδας	ΙΣΤΟΡΙΑ
106. Γ32	1915	Καπετανάκης Δημήτριος	<i>Η επιστράτευσις της Ελλάδος</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ

107. Γ27	1915	Βενέρης Τιμόθεος	<i>Στοιχεία φιλοσοφικής ηθικής εφηρμοσμένα εις την αγωγήν</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
108. Γ42	1915	Μουρέλλος Ιωάννης	<i>Allons chauffeur</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΙΗΓΗΜΑ
109. ΙΜΚ	1915	Ξανθουδίδης Στέφανος	<i>Περί της Μητροπόλεως Κρήτης και του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Τίτου (ανάτυπο: ΧΚ)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
110. Γ30	1915	Ξανθουδίδης Σ. - Χατζιδάκις	<i>Ερωτόκριτος</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
111. Γ41	1915	Μουρέλλος Ιωάννης	<i>Πολεμικά</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΙΗΓΗΜΑ
112. ΠΡΕΘ	1917	Α. Σοφιστής (Λ. Αλεξίου)	<i>Οι Λύκοι: δράμα (1908)</i>	χ.ε.	ΘΕΑΤΡΟ
113. Γ79	1919	Μαράντης Γ	<i>Ελεύθεραι σκέψεις*</i>	Ίδης	ΧΡΟΝΟΓΡ/ΜΑ
114. Γ590	1920	Θιακάκης Ιωάννης Ζ	<i>Ελευθέρα έρευνα εις την Ανατολήν</i>	Νέας Εφημερίδας	ΠΟΛΙΤΙΚΗ
115. Γ102	1921	Ξανθουδίδης Στέφ.	<i>Οδηγός Μουσείου Ηρακλείου</i>	Νέας Εφημερίδας	ΙΣΤΟΡΙΑ
116. ΒΔΒ	1922	Παπαδογαμβράκης Αντώνιος	<i>Η Ομόνοια - Ποίημα Εθνικών Η Μεγαλουργός Δράσις του Βενιζέλου</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ

117. Γ126	1923	Πρώιμος Ευκλείδης	<i>Σχολείον της ζωής. Κοινωνικές μελέτες</i>	Ν. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
118. Γ596	1923	Κεφαλογιάννης Μιχ.	<i>Διδάγματα εκ της ιστορίας του Ανατολικού Ζητήματος</i>	Σταυρουλάκης	ΙΣΤΟΡΙΑ
119. Γ136	1924	Μισσοτάκης Γεώργιος Ε	<i>Πραγματεία περί των λιμενικών έργων Ηρακλείου*</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΗΜΟΣΙΟ
120. Γ128	1924	Αλοΐζος Στυλιανός	<i>Η σχολική γυμναστική</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
121. Γ620	1925	Μουρέλλος Γιάννης Δ	<i>Οι δυο τελάλισσες</i>	Νεοελληνικό Δ.	ΔΙΗΓΗΜΑ
122. Γ147	1925	Αλοΐζος Στυλιανός	<i>Η σχολική γυμναστική Β' Σουηδικές ασκήσεις και παιδιές</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
123. Γ139	1925	Φρέρης Βελισάριος	<i>Γιάννης Σαβαώθ και άλλα διηγήματα*</i>	Ν. Αλικιώτης	ΔΙΗΓΗΜΑ
124. Γ156	1925	Πετράκις Εμμανουήλ	<i>Ιστορία της εκκλησίας εν Κρήτη - Μέρος Α'</i>	Ν. Αλικιώτης	ΙΣΤΟΡΙΑ
125. Γ154	1925	Ξανθουδίδης Στέφανος	<i>Ιστορικά σημειώματα: Ο Ναός του Αγίου Τίτου. Ο απόστολος Τίτος*</i>	Γενικής Αγοράς	ΙΣΤΟΡΙΑ

126. Γ158	1925	Σηφάκης Μ.Ζ.	<i>Οδηγός για τη διδασκαλία της πρώτης αναγνώσεως, σύμφωνα με το σύστημα της Dr. Marie Montessori (ανάτυπο: περ. Φως)</i>	Φως	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
127. Γ157	1925	Πλάτων Ελευθέριος	<i>Τι είμεθα; Διάλεξις γενομένη την 10η Μαΐου 1925, επί θαυμασίων πνευματικών φαινομένων και της πνευματικής εξελίξεως*</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΝΕΥΜΑΤΙΣΜΟΣ
128. Γ170	1926	Κυνήγης Ν	<i>Δυο κόσμοι: ο παλαιός και ο νέος</i>	;	ΑΓΝΩΣΤΟ
129. Γ174	1926	Ξανθουδίδης Στέφανος	<i>Οδηγός του Μουσείου Ηρακλείου</i>	Γενικής Αγοράς	ΙΣΤΟΡΙΑ
130. Γ162	1926	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Η Γένεση. Οι δεκαπεντασύλλαβοι από ένα έπος που δεν θα τελειώσει</i>	[Αλεξίου]	ΠΟΙΗΣΗ
131. Γ163	1926	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Σονέτα</i>	[Αλεξίου]	ΠΟΙΗΣΗ
132. ΑΝΑΓ	1926	Φρέρης Βελισάριος	<i>Η αρρώστια της Ύβας</i>	Νεοελληνικά Γράμματα	ΔΙΗΓΗΜΑ
133. Γ182	1927	Αμαριώτου Σοφία	<i>Στη χώρα των ελάτων</i>	Νεοελληνικά Γράμματα	ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ
134. Γ199	1927	Ξανθουδίδης Στέφανος	<i>Χάνδαξ - Ηράκλειον Ιστορικά σημειώματα*</i>	Ι. Δ. Μουρέλλος	ΙΣΤΟΡΙΑ

135. ΠΡΕΘ	1927	Ξανθουδίδης Σ	<i>Guide to the Candia Museum</i>	J. Mourellos	ΙΣΤΟΡΙΑ
136. Γ203	1927	Τριανταφυλλίδης Κωστής	<i>Ταξιδιωτικά εντυπώσεις από την εκδρομήν των Κρητών δασκάλων εις Πελοπόννησον: Ηράκλειον 28 Αυγούστου 1927 - Αθήναι Σάββατον 10 Σεπτεμβρίου 1927</i>	Φως	ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ
137. Γ185	1927	Βιτάλης Κώστας	<i>Διηγήματα. Σειρά πρώτη Με πρόλογο Λευτέρη Αλεξίου</i>	Νεοελληνικά Γράμματα	ΔΙΗΓΗΜΑ
138. Γ194	1927	Λιμενικόν Ταμείον Ηρακλείου	<i>Οργανισμός Λιμενικής Επιτροπής Ηρακλείου</i>	Ν. Αλικιώτης	ΔΗΜΟΣΙΟ
139. Γ197	1927	Μπενάκης Χρήστος, πρωτοδίκου	<i>Κρητικοί Κώδικες Οργανισμός των Δικαστηρίων</i>	Εμμ. Σταυρουλάκη	ΝΟΜΙΚΗ
140. Γ209	1928	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Vers Français d'un Grec (β' έκδοση)</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
141. Γ211	1928	Γιαννακουδάκης Γ. - Σφακιανάκης Μ.	<i>Κρητικό Λεύκωμα - Ανθολογία των νέων</i>	; [Μουρέλλος]	ΛΕΥΚΩΜΑ
142. Γ208	1928	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Ηρακλής και Ομφάλη. Δράμα λυρικόν</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΘΕΑΤΡΟ
143. ΠΡΕΘ	1928	Μπενάκης Χρήστος	<i>Κρητικοί κώδικες: Αστικοί νόμοι εισαχθέντες εν Κρήτη</i>	Εμμ. Σταυρουλάκη	ΝΟΜΙΚΗ

144. ΠΡΕΘ	1928	Αναστασίου Μιχάλης	<i>Είκοσι σονέττα</i>	Νεοελληνικά Γράμματα	ΠΟΙΗΣΗ
145. Γ233	1929	Κορνάρος Θέμος	<i>Έρωτας ή αναισθησία</i>	Νέας Εφημερίδας	ΔΙΗΓΗΜΑ
146. Γ237	1929	Μπουρλώτος Σταύρος	<i>Παιδαγωγικαί ομιλίες</i>	Εμμ. Σταυρουλάκη	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
147. Γ266	1930	Ορφανός Αντώνιος	<i>Το μεγαλύτερον συνδικάτον μετά έναν αιώνα</i>	Εμμ. Σταυρουλάκη	ΔΙΗΓΗΜΑ
148. Γ273	1930	Σταυράκης Θ.Ν. (Ασμοδαίος)	<i>Η τεχνική του Ελ Γκρέκο*</i>	Ανορθώσεως	ΙΣΤΟΡΙΑ
149. Γ275	1930	Φωτάκης Γιάννης Κ	<i>Ξημερώματα</i>	Η Γορτύνη	ΠΟΙΗΣΗ
150. Γ247	1930	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Μπαγκατέλλες (έμμετρα και πεζά) 1908-1930</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
151. ΒΔΒ	1930	Συλλογικό	<i>Καταστατικόν της Ομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Κρήτης</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΣΥΛΛΟΓΟΙ
152. ΝΟΥΜΑΣ	1930	Χατζιδάκης Άρης	<i>Κοντυλιές</i>	χ.ε.	ΠΟΙΗΣΗ

153. Γ262	1930	Μουρέλλος Ι. Δ.	<i>Ύμνοι και τρόπαια: Κρητικές μπαλάντες</i>	Κρητική Στοά	ΛΕΥΚΩΜΑ
154. ΑΛΙΚ	1930	Μπάρνια-Βιρβιδάκη	<i>Τοκολόγιον</i>	Ν. Αλικιώτης	ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
155. Γ286	1931	Βασιλάκης Ε.Ν.	<i>Από τη ζωή ενός αιχμαλώτου. Μια θλιβερή ιστορία σαν παραμύθι*</i>	Ελευθέρας Σκέψεως	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ
156. ΤΡΟΥΛ	1931	Παΐζη Κατίνα	<i>Ροδοπέταλα</i>	Νέας Εφημερίδας	ΠΟΙΗΣΗ
157. Γ293	1931	Μουρέλλος Ι.Δ.	<i>Ιστορία της Κρήτης Τόμος 1ος</i>	Ελευθέρας Σκέψεως	ΙΣΤΟΡΙΑ
158. Γ307	1932	Δρακάκης Στέλιος Π.	<i>Η ζωή και ο θάνατος του Σωκράτους</i>	Ίδης	ΙΣΤΟΡΙΑ
159. Γ593	1932	Αυγερινός Μ (επιμ. Στ Αλοΐζος)	<i>Η μικρούλα η Μαρούλα. Κωμωδιούλες</i>	Ν. Αλικιώτης	ΘΕΑΤΡΟ
160. Γ579	1932	Αυγερινός Μιχ. (επιμ. Στ Αλοΐζος)	<i>Η Αυτού μεγαλειότης ο Γιαννάκης. Κωμωδία σε μια πράξι</i>	Ν. Αλικιώτης	ΘΕΑΤΡΟ
161. Γ594	1932	Αυγερινός Μ (επιμ. Στ. Αλοΐζος)	<i>Οι εξετάσεις. Κωμωδιούλες</i>	Ν. Αλικιώτης	ΘΕΑΤΡΟ

162. Γ323	1932	Σταυρακάκης Ιωάννης	<i>Οδηγός διδασκάλου</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
163. Γ326	1932	Σφακιανάκης Γιάννης	<i>Διηγήματα</i>	Ιστορίας της Κρήτης	ΔΙΗΓΗΜΑ
164. Γ607	1932	Λιουδάκη Μ	<i>Γύρω στο μαγγάλι. Παραμύθια, αινίγματα κι τραγούδια για παιδιά 7 χρόνων κι' απάνω</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
165. Γ608	1933	Λιουδάκη Μαρία	<i>Κρητικές μαντινάδες</i>	Ν. Αλικιώτης	ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
166. Γ353	1933	Ανών [Ν. Γιγουρτάκης]	<i>Το θλιβερό τραγούδι του Κανλί Καστελίου κατά το 1897</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
167. Γ345	1933	Παπαγιαννάκος Δ	<i>Τα σύγχρονα θαύματα της μεγάλης πίστεως...εις πεζόν και έμμετρον λόγον</i>	Ίδης	ΠΟΙΗΣΗ
168. ΒΤΒ	1933	Πλάτων, μτφ. Β.Ν.Τατάκης	<i>Ευθύφρων ή Περί οσίου πειραστικός</i>	Ν. Αλικιώτης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
169. Γ341	1933	Κουφάκης Θ	<i>Προς πολυτέκνους επιστολή</i>	Ελευθέρας Σκέψεως	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
170. ΒΔΒ	1933	Συλλογικό	<i>Καταστατικόν της Λέσχης Επιστημόνων Ηρακλείου</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΣΥΛΛΟΓΟΙ

171. Γ362	1933	Χατζιδάκης Αριστείδης	<i>Ιδαία. Στίχοι</i>	Ιστορίας της Κρήτης	ΠΟΙΗΣΗ
172. Γ333	1933	Αβρονιδάκης Ν	<i>Τα παιγνίδια των μικρών (οι παίδες του Δημοτικού Σχολείου με ποιήματα και μουσική)</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
173. ΒΤΒ	1934	Μάνθος, Νίκος	<i>Εμπορευματοχημεία: εξετάσεις, αναλύσεις, πραγματογνωμοσύνη</i>	Ν. Αλικιώτης	ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
174. Γ621	1934	Μουρέλλος Ι.Δ.	<i>Επίτομη ιστορία της Κρήτης</i>	Ν. Αλικιώτης	ΙΣΤΟΡΙΑ
175. Γ369	1934	Δερμιτζάκης Μανώλης	<i>Στίχοι</i>	Ελευθέρας Σκέψεως	ΠΟΙΗΣΗ
176. Γ367	1934	Ανδρεάδης Θεόδωρος	<i>Κρητική Πολιτική Δικονομία</i>	Ν. Αλικιώτης	ΝΟΜΙΚΗ
177. Γ373	1934	Κουφάκης Θ.Ι.	<i>Προς πολυτέκνους επιστολή (β' έκδοση)</i>	Ν. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
178. ΣΚΕΑΒ	1934	Μουρέλλος Ι.Δ.	<i>Η Κρήτη ανά τους αιώνες</i>	Ν. Αλικιώτης	ΙΣΤΟΡΙΑ
179. Γ381	1934	Παπαδάκης Νικόλαος	<i>Πρακτική γεωργία μετά γεωργικού ημερολογίου</i>	χ.ε.	ΓΕΩΠΟΝΙΑ

180. Γ376	1934	Κυβερνητάκης Ι.	<i>Από τον παράδεισο των γυμναστικών σκέψεων (φιλοσοφική μελέτη)</i>	χ.ε.	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
181. AMBP	1934	Δικταίος Άρης	<i>Στα κύματα της ζωής</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
182. Γ377	1934	Κυβερνητάκης Ιωάννης	<i>Η αγωνιστική στα δημοτικά σχολεία</i>	χ.ε.	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
183. Γ372	1934	Κουφάκης Θ.Ι.	<i>Αγρότης και αστός</i>	Ν. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
184. ΙΜΚ	1934	Ιδρύματα	<i>Κανονισμός λειτουργίας των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων Ανδρέου και Μαρίας Καλοκαιρινού</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΣΥΛΛΟΓΟΙ
185. ΠΡΕΘ	1934	Στυλίου Πέτρος	<i>Τραγούδια</i>	χ.ε.	ΠΟΙΗΣΗ
186. ΒΔΒ	1935	Δημάκης Μηνάς	<i>Φύλλα τέχνης Α'</i>	χ.ε.	ΠΟΙΗΣΗ
187. ΒΔΒ	1935	Ιωαννίδης Ιωάννης	<i>Ο βίος και τα θαύματα του ενδόξου μεγαλομάρτυρος και πολιούχου Αγίου Μηνά</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
188. ΒΔΒ	1935	Δημάκης Μηνάς	<i>Φύλλα Τέχνης Β'</i>	χ.ε.	ΠΟΙΗΣΗ

189. ΔΚΒΡ	1936	P. Ficker (μτφ. Σ. Μπουρλώτος)	<i>Η διδακτική του νέου σχολείου</i>	N. Αλικιώτης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
190. Γ436	1936	Πετυχάκης Μ	<i>Στου κύκλου τα γυρίσματα. 75 χρονογραφήματα Μανώλη Ν. Πετυχάκη - Πετύ*</i>	χ.ε.	ΧΡΟΝ/ΓΡΑΦΗΜΑ
191. Γ427	1936	Μουρέλλος Ι.Δ.	<i>Αγάπησε ποτέ; Ολόκληρη η προσωπική και καθαρώς ιδιωτική ζωή του Βενιζέλου</i>	Ελευθέρας Σκέψεως	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ
192. Γ418	1936	Δικταίος Άρης	<i>Δώδεκα εφιαλτικές βινέττες</i>	N. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
193. Γ423	1936	Κυβερνητάκης Ι. και Σ. Αλοϊζος	<i>Η Σχολική γυμναστική (έκδοσις Β)</i>	N. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
194. Γ420	1936	Ένωσις Κιτροπαραγωγών Κρήτης	<i>Τα αποτελέσματα της πρώτης πενταετίας της Ενώσεως Κιτροπαραγωγών Κρήτης (1931-1936)</i>	N. Αλικιώτης	ΓΕΩΠΟΝΙΑ
195. ΒΔΒ	1936	Κασέλος Στυλιανός	<i>Της πείρας συμπεράσματα</i>	N. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
196. Γ417	1936	Δερμιτζάκης Μανώλης	<i>Σαρκασμοί (ποιήματα)</i>	N. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
197. Γ438	1936	Τσατσαρωνάκη Κατίνα	<i>Καρδιοχτύπια στη νύχτα</i>	Μ. Φουντουλάκης	ΠΟΙΗΣΗ

198. ΒΔΒ	1936	Δημάκης Μηνάς	<i>Φύλλα Τέχνης Γ'</i>	χ.ε.	ΠΟΙΗΣΗ
199. Γ452	1937	Καραμπίνης Μήτσος	<i>Εφηβικά τραγούδια. Ποιήματα 1934-1936</i>	Μ. Φουντουλάκης	ΠΟΙΗΣΗ
200. Γ459	1937	Μπλέτσας Ευστρ.	<i>Κρητικοί κώδικες του έτους 1880. Αναγκαστική Εκτέλεσις</i>	Ν. Αλικιώτης	ΝΟΜΙΚΗ
201. ΠΡΕΘ	1937	Δικταίος Άρης	<i>Ο αντιφατικός άνθρωπος</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
202. Γ457	1937	Μάρκελλος Ανδρέας Θ	<i>Μια φωνή από το πέλαγο (στίχοι)</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου - Κρητικής Στοάς	ΠΟΙΗΣΗ
203. Γ449	1937	Δημάκης Μηνάς	<i>Φύλλα Τέχνης Δ'</i>	χ.ε.	ΠΟΙΗΣΗ
204. ΒΤΒ	1937	Τωμαδάκης Νικόλαος	<i>Επτανησιακά φιλολογικά (ανάτυπο: ΚΣε)</i>	χ.ε.	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
205. Γ581	1937	Αλεξίου Λ.	<i>Η Βοσκοπούλα. Αποκατάσταση του κειμένου, εισαγωγή και σημειώσεις</i>	Ν. Αλικιώτης	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
206. Γ454	1937	Κυβερνητάκης Ιωάννης	<i>Γυμναστική κατ' οίκον</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ

207. ΣΚΕΑΒ	1938	Κριτσωτάκης Ιωαν. Μ.	<i>Στέφανος Ξανθουδίδης 1864-1928 (ανάπτυπο: ΚΣε)</i>	χ.ε.	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ
208. Γ597	1938	Κιρμιζάκη Αγγαΐα	<i>Ταξίδια στην πατρίδα μας. Γ' εκπαιδευτική εκδρομή Κρήτης, 2-13 Ιουλίου 1937</i>	Ν. Αλικιώτης	ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ
209. Γ494	1938	Στυλίου Πέτρος	<i>Σήματα στο χάος</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
210. Γ466	1938	Αλεξάκης Ι.	<i>Σειρά Ομιλιών. 1 Ομιλία Ιαπωνία και Κίνα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
211. Γ478	1938	Κυβερνητάκης Ιω.	<i>Ανθολογία παγινιδίων της αρχαιότητας και των νεωτέρων χρόνων</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
212. Γ482	1938	Μηλολιδάκη Μαρίνα	<i>Ανθρώπινες ιστορίες. Διηγήματα</i>	Μ. Φουντουλάκης	ΔΙΗΓΗΜΑ
213. Γ483	1938	Μουρέλλος Ι.Δ.	<i>Η κρητική ψυχή. Διάλεξις</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
214. Γ493	1938	Σταυράκης Θρασύβ.	<i>Τα Μαλάβαθρα</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
215. ΠΡΕΘ	1938	Δικταίος Άρης	<i>Αγνεία: το τραγούδι της εφηβικότητας</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ

216. Γ475	1938	Φίλοι του Μουσείου	<i>Καταστατικόν του Συλλόγου των Φίλων του Μουσείου Ηρακλείου</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΣΥΛΛΟΓΟΙ
217. Γ485	1938	Παΐζη Κατίνα	<i>Τραγούδια για μικρά παιδιά</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
218. Γ481	1938	Λιναρδάκη Ελευθερία	<i>Το σχολείον της στενωτέρας πατρίδος: εισήγησις εις το Συνέδριον του Αγροτικού Σχολείου Μοιρών, 2-5 Οκτωβρίου 1935</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
219. Γ480	1938	Λιναρδάκη Ελευθερία	<i>Τα λουλούδια του Χριστού. Θρησκευτικά διηγήματα για παιδιά</i>	Ν. Αλικιώτης	ΔΙΗΓΗΜΑ
220. ΔΡΑΣΙΣ	1938	Πέτρου Χρ. Ν	<i>Ο απολογισμός των αρχαιολογικών ερευνών εις την Κρήτην κατά το 1937 (ανάτυπο: ΚΣε)</i>	χ.ε.	ΙΣΤΟΡΙΑ
221. Γ472	1938	Δερμιτζάκης Μανώλης	<i>Τραγούδια</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
222. ΑΝΟΡΘ	1939	Σπανάκης Στ.	<i>Η Λόδζα του Ηρακλείου (ανάτυπο: ΚΣε)</i>	εκτός εμπορίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
223. Γ501 - Γ585	1939	Δημάκης Μηνάς	<i>Η χαμένη γη. Ποιήματα</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
224. ΣΚΕΑΒ	1939	Πέτρου Χρ. Ν. - Μεσογειίτης	<i>Θ' Αρχαιολογική περιφέρεια της Ανατ. Κρήτης: πεπραγμένα 1938</i>	χ.ε.	ΙΣΤΟΡΙΑ

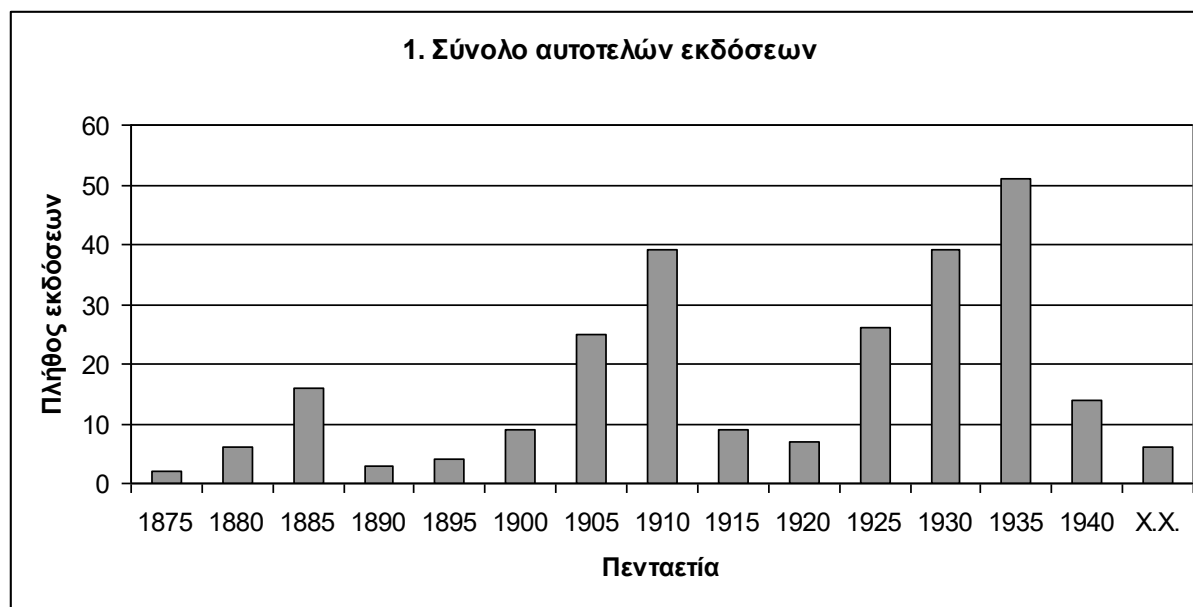
225. Γ513	1939	Ανών	<i>Πρόγραμμα Εορτασμού της Γ' Επετείου της Λαϊκής Επανάστασης της 4ης Αυγούστου</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
226. Γ616	1939	Μαλατάκης Β. Χ.	<i>Η μεταυγουσσιανή διοίκησης εν Κρήτη</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
227. Γ584	1939	Δημάκης Μηνάς	<i>Οι τελευταίοι της παράδοσης: Ν. Λαπαθιώτης, Κ. Ουράνης, Ι.Μ.Π., Τέλλος Άγρας, Λευτ. Αλεξίου, Μ.Δ. Στασινόπουλος</i>	Ν. Αλικιώτης	ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
228. Γ519	1939	Συλαμιανάκης Γεωργ. Α., καθηγητής	<i>Ο Άγιος Μηνάς. Συμβολαί εις την ιστορίαν</i>	Ν. Αλικιώτης	ΙΣΤΟΡΙΑ
229. ΠΡΕΘ	1939	Κριτσωτάκης Ιωάν. Μ.	<i>Κρητικά θεοφάνια (ανάτυπο: ΚΣε)</i>	;	ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
230. Γ511	1939	Πετράκις Ε.Λ.	<i>Αντίλαλοι από το θείον δράμα (κηρύγματα ...)</i>	Ν. Αλικιώτης	ΘΕΟΛΟΓΙΑ
231. Γ512	1939	Πλέσσας Δημήτριος	<i>Εφηρμοσμένη Εθνική Ηθική Αγωγή (Β' Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ')</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
232. ΕΚΕΒΙ	1939	Βουσβούνης Αντώνης	<i>Γαλάζιες ώρες</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ
233. Γ516	1939	Σεργεδάκης Γεώργιος	<i>Πρωτοβρόγια. Ποιήματα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ

234. ΑΛΙΚ	1939	Δελιβασίλης Ιωάννης	<i>Καστρινές κοντυλιές</i>	N. Αλικιώτης	ΜΟΥΣΙΚΗ
235. ΑΛΙΚ	1939	Δελιβασίλης Ιωάννης	<i>Καστρινή Ταβέρνα. Από την καστρινή επιθεώρηση (λόγια Μ. Τζενάκη)</i>	N. Αλικιώτης	ΜΟΥΣΙΚΗ
236. ΣΚΕΑΒ	1939	Κασέλος Στυλιανός	<i>Η Ελλάς αναγεννάται</i>	N. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
237. ΒΤΒ	1940	Κασέλος, Στυλιανός	<i>Ο Αντίλαλος της καρδιάς μου</i>	N. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
238. Γ503	1940	Κασέλος Στυλ.	<i>Οι παράγοντες της ευτυχίας (από το βιβλίο Η Πηγή της Χαράς)</i>	N. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
239. Old Books	1940	Κασέλος Στυλιανός	<i>Σύντομος μελέτη επί του νόμου 6298 περί κοινωνικών ασφαλίσεων</i>	N. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ
240. Γ541	1940	Σπανάκης Στέργιος	<i>Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας Τόμος 1</i>	N. Αλικιώτης	ΙΣΤΟΡΙΑ
241. Γ542	1940	Χαβάκης Ι.Ε.	<i>Οι Σπασμοί κατά την παιδικήν και μείζονα ηλικία</i>	N. Αλικιώτης	ΙΑΤΡΙΚΗ
242. ΑΝΟΡΘ	1940	Παπαδούλης Σπ. Χ.	<i>Νέος Οδηγός Δημοδιδασκάλου</i>	N. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ

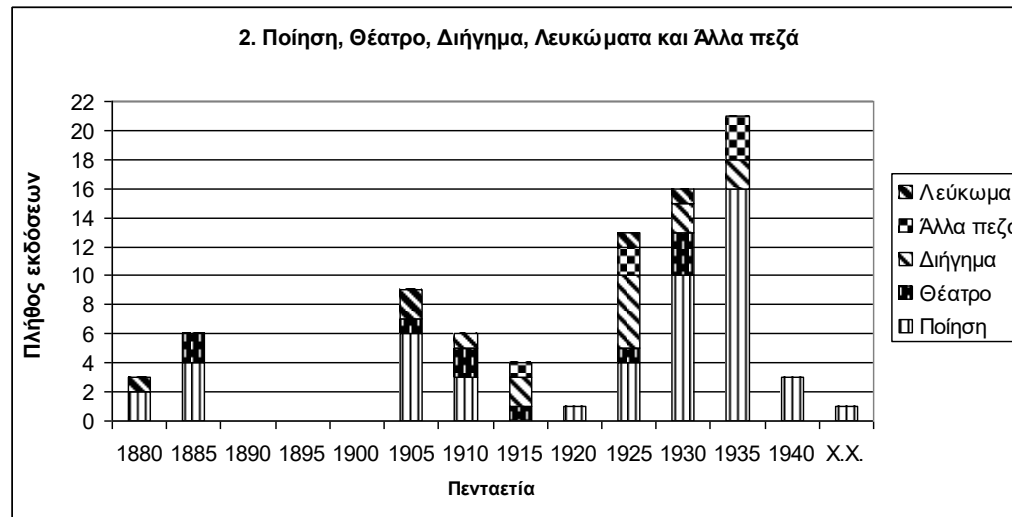
243. Γ532	1940	Περιοδικό Δρήρος	<i>Αναμνηστικόν τεύχος επί τη συμπληρώσει τριάντα πέντε χρόνων λογοτεχνικής και ιστορικής εργασίας του λογοτέχνου Ιωάν. Δ. Μουρέλλου</i>	Ν. Αλικιώτης	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ
244. Γ537	1940	Πλέσσας Δημήτριος	<i>Εφηρμοσμένη Εθνική Ηθική Αγωγή Γ' (Ιωάννης Δασκαλογιάννης)</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
245. Γ525	1940	Αλεξίου Λευτέρης	<i>Ανάγλυφα και σύμβολα</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
246. Γ619	1940	Πλάτων Νικόλαος	<i>Μνημόσυνα Στ. Ξανθουδίδη - Ιωσήφ Χατζιδάκη 1938-1940</i>	Ν. Αλικιώτης	ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ
247. Γ536	1940	Πλέσσας Δημήτριος	<i>Εφηρμοσμένη Εθνική Ηθική Αγωγή Β' (Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ') - Έκδοσις Β'</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΙΣΤΟΡΙΑ
248. Γ527	1940	Δερμιτζάκης Μανώλης	<i>Περγέλια (σε στίχο και πρόζα)</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΟΙΗΣΗ
249. ΚΝΕΑ	1941	Αλεξάκης Ιωάννης	<i>Ο Κωστής ο Αρκαλοχωρίτης και το τραγούδι του (ανάπτυπο: ΕΕΚΣ)</i>	χ.ε.	ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
250. ΑΜΒΡ	1941	Πετράκης Ε. Λ.	<i>Η Ελλάς και αι πρώται συνέπειαι του πολέμου</i>	Ν. Αλικιώτης	ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ

251. Γ605	χ.χ. Γαληνός (μτφ. Ι. Κυβερνητάκης)	<i>Η άσκησης δια της μικράς σφαίρας (De parvae pilae exercitio)</i>	Ν. Αλικιώτης	ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
252. Γ601	χ.χ. Ανών	<i>Κρητικές μαντινάδες</i>	Μ. Φουντουλάκης	ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
253. ΣΚΕΑΒ	χ.χ. Πετράκις Ε.Λ.	<i>Εν οργανικόν μειονέκτημα της σχολικής αγωγής μας: Ανάγκη γυμναστικής της καλωσύνης</i>	Ν. Αλικιώτης	ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑ
254. ΕΚΠ2 312	χ.χ. Χατζηζαχαριάδης (Ζαχαριάδης) Αναγνώστης	<i>Κρητικά τραγούδια, ήτοι Εξιστόρησις διαφόρων επαναστατικών γεγονότων της Επανάστασεως 1896-1899</i>	Σ. Μ. Αλεξίου	ΠΟΙΗΣΗ
255. ΠΡΕΘ	χ.χ. Καλαϊτζάκης Ανδρέας	<i>Κρητικές μαντινάδες</i>	Σπ. Δ. Αλεξίου	ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
256. Γ622	χ.χ. Mourellos J.D.	<i>La Crète à travers les siècles</i>	Ν. Αλικιώτης	ΙΣΤΟΡΙΑ

2.2. ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

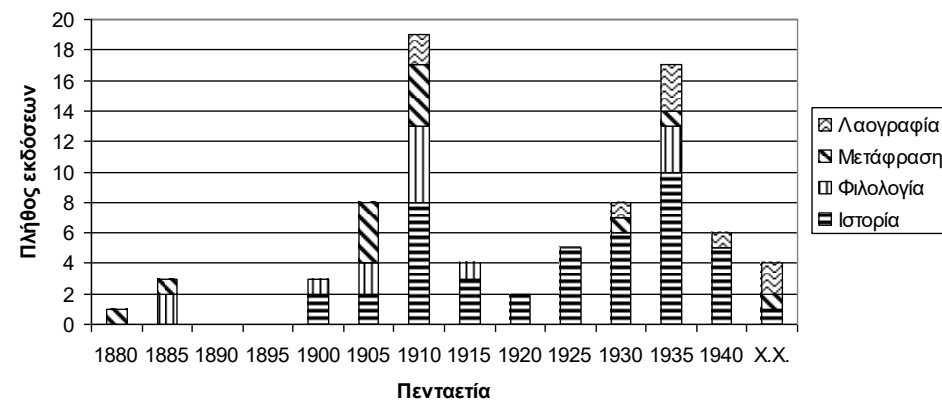

ΠΕΝΤΑΕΤΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
1875	2
1880	6
1885	16
1890	3
1895	4
1900	9
1905	25
1910	39
1915	9
1920	7
1925	26
1930	39
1935	51
1940	14
X.X.	6
Σύνολο	256

Πενταετία	Ποίηση	Θέατρο	Διήγημα	Άλλα πεζά	Λεύκωμα	Σύνολο
1880	2	0	0	0	1	3
1885	4	2	0	0	0	6
1890	0	0	0	0	0	0
1895	0	0	0	0	0	0
1900	0	0	0	0	0	0
1905	6	1	0	0	2	9
1910	3	2	1	0	0	6
1915	0	1	2	1	0	4
1920	1	0	0	0	0	1
1925	4	1	5	2	1	13
1930	10	3	2	0	1	16
1935	16	0	2	3	0	21
1940	3	0	0	0	0	3
X.X.	1	0	0	0	0	1
Σύνολο	50	10	12	6	5	83

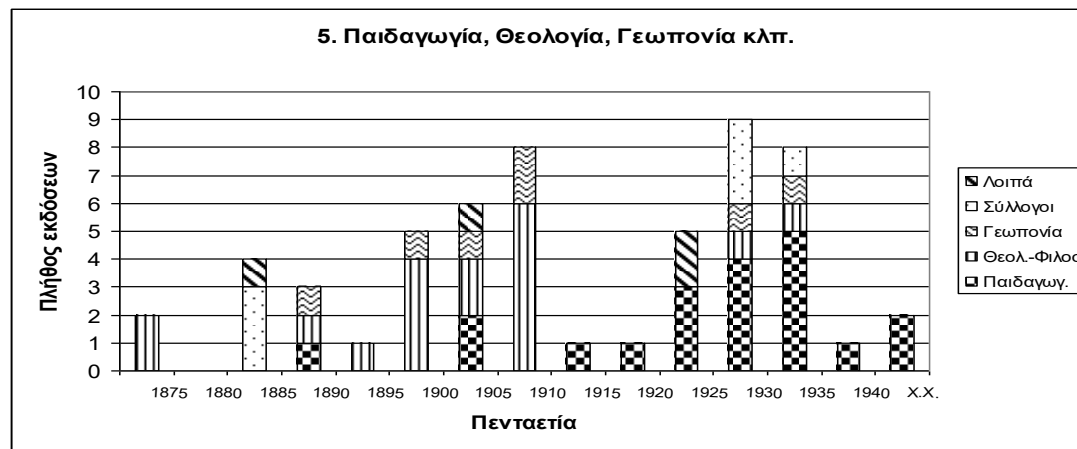
3. Ιστορία, Φιλολογία, Λαογραφία και Μετάφραση

Πενταετία	Ιστορία	Φιλολογία	Μετάφραση	Λαογραφία	Σύνολο
1880	0	0	1	0	1
1885	0	2	1	0	3
1890	0	0	0	0	0
1895	0	0	0	0	0
1900	2	1	0	0	3
1905	2	2	4	0	8
1910	8	5	4	2	19
1915	3	1	0	0	4
1920	2	0	0	0	2
1925	5	0	0	0	5
1930	6	0	1	1	8
1935	10	3	1	3	17
1940	5	0	0	1	6
X.X.	1	0	1	2	4
Σύνολο	44	14	13	9	80

Πενταετία	Κοινωνικά	Δημόσιο	Πολιτική	Νομική	Οικονομικά	Ιατρική	Σύνολο
1880	0	0	0	0	1	1	2
1885	0	2	1	1	0	0	4
1890	0	0	0	0	0	0	0
1895	0	0	1	0	0	0	1
1900	0	0	1	0	0	0	1
1905	0	2	0	0	0	0	2
1910	0	4	1	0	0	0	5
1915	1	0	0	0	0	0	1
1920	1	1	1	0	0	0	3
1925	0	1	0	2	0	0	3
1930	3	0	0	1	2	0	6
1935	4	0	0	1	0	0	5
1940	3	0	0	0	0	1	4
Χ.Χ.	0	0	0	0	0	0	0
Σύνολο	12	10	5	5	3	2	37

Πενταετία	Παιδαγωγ.	Θεολ.-Φιλοσ.	Γεωπονία	Σύλλογοι	Λοιπά	Σύνολο
1875	0	2	0	0	0	2
1880	0	0	0	0	0	0
1885	0	0	0	3	1	4
1890	1	1	1	0	0	3
1895	0	1	0	0	0	1
1900	0	4	1	0	0	5
1905	2	2	1	0	1	6
1910	0	6	2	0	0	8
1915	1	0	0	0	0	1
1920	1	0	0	0	0	1
1925	3	0	0	0	2	5
1930	4	1	1	3	0	9
1935	5	1	1	1	0	8
1940	1	0	0	0	0	1
X.X.	2	0	0	0	0	2
Σύνολο	20	18	7	7	4	56

2.3. Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Γραμμάτων

Καταγραφή διαφημιζόμενων τίτλων

(Βιβλία 2 ως 17/18 του περιοδικού)

A/A	Συγγραφέας		Τίτλος και πρώτη γνωστή έκδοση	Δρχ.
1	Γ. Μουρέλλος	(1886-1963)	<i>Ιστορία μιας γυναίκας</i> (Άγκυρα 1923)	15,00
2	»		<i>Πολεμικά</i> (Νέα Εφημερίς 1915)	15,00
3	»		<i>Δυο τελάλισσες</i> (Νεοελλ. Διήγημα 1925)	15,00
4	Β. Φρέρης	(1900-1968)	<i>Πρωτοβρόχια</i> (Έσπερος 1923)	15,00
5	»		<i>Γιάννης Σαβαώθ</i> (Ν. Αλικιώτης 1925)	15,00
6	»		<i>Η αρρώστεια της Ύβας</i> (ΝΓ 1926)	12,50
7	Λ. Αλεξίου	(1890-1964)	<i>Σονέττα</i> (1926)	30,00
8	»		<i>Η γένεση</i> (1926)	25,00
9	Γ. Μαράντης	(1886-1967)	<i>Το Μιχελιό</i> (Παρνασσός 1921)	10,00
10	Στ. Ξανθουδίδης	(1862-1928)	<i>Χάνδαξ-Ηράκλειον</i> (Γενική Αγορά 1927)	15,00
11	Δ. Ταγκόπουλος	(1867-1926)	<i>Η μητέρα</i> (1922)	15,00
12	»		<i>Δυο αγάπες</i> (1924)	14,00
13	Ε. Ανδρεοπούλου	(;)	<i>Σας γελούν</i> (Αλεξίου [Αθήνα] 1922)	12,50
14	Γ. Κιτρόπουλος	(1881-1943)	<i>Γύρω απ' το φως</i>	14,00
15	Γ. Ξενόπουλος	(1867-1951)	<i>Ισαβέλλα</i> (Κασιγόνης 1923)	19,50
16	Α. Παπαδιαμάντης	(1851-1911)	<i>Πρωτοχρονιάτικα διηγήματα</i> (Φέξης 1912)	20,50
17	»		<i>Οι έμποροι των εθνών</i> (Τύπος 1922)	28,00
18	Αλεξιάς [Μ. Αλεξανδρόπουλος]	(1881-1925)	<i>Η ωραία κι ο τραγουδιστής</i> (1925)	9,00
19	Ε. Θ. Γρηγορίου	(1904-1947)	<i>Ο Λέων και η Λιλίκα του Ραφτάνη</i> (1924)	14,00
20	Γ. Πρινέας	(1883-1963)	<i>Το μυθιστόρημα των απάχηδων</i> (Ταμπάκης)	12,00
21	Μ. Ανδρουλιδάκης	(1890-1953)	<i>Ένας χρόνος αγάπης</i> (Δελής 1925)	15,00
22	Γ. Τσουκαλάς	(1903-1974)	<i>Εκείνη</i>	15,00
23	Ξ. Λευκοπαρίδης	(1898-1971)	<i>Νιάτα</i> (1921)	8,00
24	Α. Παπαδήμας	(1897-1987)	<i>Ελεύθερη αγάπη</i> (1927)	15,00
25	Ε. Λυκούδης	(1849-1925)	<i>Ψαράδικες ιστορίες</i> (Άγκυρα 1921)	13,50
26	»		<i>Το κυνήγι</i> (Άγκυρα 1922)	16,50
27	Ε. Ιόνιος [Ν. Σ. Βάρθης]		<i>Από τα άντρα των ληστών</i> (1923)	20,50
28	Αιμ. Βεάκης	(1884-1951)	<i>Τραγουδία της ταβέρνας</i>	15,00
29	Κλ. Τριαντάφυλλος	(1849-1899)	<i>Τα τραγουδία του Ραμπαγά</i> (1898, Τύπος 1923)	18,00
30	Κ. Πασαγιάννης	(1872-1933)	<i>Σπάρτη-Μυστράς</i> (Τύπος 1923)	15,00
31	Π. Δ. Ρεδιάδης	(1879-1938)	<i>Θεωρία δημόσιας οικονομίας</i> (Λαμπρόπουλος 1927)	60,00
32	Μ. Σεράο	(1856-1927)	<i>Εκείνη δεν απήντησε</i> (Άγκυρα)	16,00
33	»		<i>Ερωτικά γράμματα</i>	15,50
34	Ε. Τσαν	(;)	<i>Εκείνοι που διαβαίνουν</i>	15,50
35	Ε. Χαρακούρτ	(1856-1941)	<i>Αφρικανικός ίλιγγος</i> (Μέλισσα)	15,00
36	Λ. Αντρέγιεφ	(1871-1919)	<i>Ο κυβερνήτης</i> (Αλεξίου [Αθήνα] 1922)	19,50

37	»		<i>Αυτός που δέχεται ραπίσματα</i>	15,00
38	»		<i>Ο βίος του παπά Βασίλη</i> (Γαλανός 1924)	10,00
39	»		<i>Ιούδας ο Ισκαριώτης</i> (Γανιάρης 1922)	12,50
40	Μ. Γκόρκυ	(1868-1936)	<i>Η αγάπη της μάννας</i>	7,00
41	»		<i>Το αφεντικό</i>	17,00
42	Φ. Ντοστογιέβσκι	(1821-1881)	<i>Ο παλιάτσος</i> (Δάφνης)	6,00
43	»		<i>Μια γλυκιά γυναίκα</i> (Γκοβόστης 1926)	12,00
44	»		<i>Αδύνατη καρδιά</i> (Τσουκαλάς)	12,00
45	Λ. Τολστόι	(1828-1910)	<i>Το τέλος της εποχής μας</i> (Φέξης 1912)	15,00
46	»		<i>Η ρίζα του κακού</i> (Φέξης 1922)	15,00
47	Ι. Τουργκένιεφ	(1818-1883)	<i>Τα τρία πορτραίτα</i> (Άγκυρα 1926)	14,00
48	Α. Κωνσταντίνωφ	(1863-1897)	<i>Ο Μπάι Γκάνιος</i> (Βασιλείου 1922)	12,50
49	Γ. Καζοπέ	(1719-1792)	<i>Ο ερωτευμένος διάβολος</i>	20,00
50	Μ. ντε Ουναμόνο	(1864-1936)	<i>Αυτός είναι άνδρας</i> (Λαμπρόπουλος)	10,00
51	Μ. Τουαίν	(1835-1910)	<i>Το ημερολόγιον Αδάμ και Εύας</i> (Τύπος)	7,00
52	»		<i>Οι κληρονόμοι του Ρόσμоре</i> (Άγκυρα)	15,50
53	Κ. Μαντές	(1841-1909)	<i>Το διαβολοκόριτσο</i>	7,00
54	Μ. Μαριάνι	(1884-1951)	<i>Πολύ αργά</i> (Σημιριώτης 1925)	10,00
55	Ε. Ροντ	(1857-1910)	<i>Η σιωπή</i> (Παρασκήνια 1924)	35,00
56	Ψυμπνσέβσκι (;)	(;)	<i>Έρωσ αδελφών</i>	9,50
57	Φ. Κοππέ	(1842-1908)	<i>Εριέττα – αντίζηλοι</i> (Μέλισσα 1922)	16,50
58	Π. ντε Κοκ	(1793-1871)	<i>Ο εμπαιζόμενος σύζυγος</i>	12,00
59	Π. Λοτί	(1850-1923)	<i>Η κυρία Χρυσάνθεμον</i> (Άγκυρα)	15,50
60	»		<i>Ο φαράς της Ισλανδίας</i> (Γανιάρης)	13,00
61	Β. Μαργκερίτ	(1866-1942)	<i>Κομπανιόν (Α')</i> (Παρασκήνια 1925)	32,50
62	»		<i>Κομπανιόν (Β')</i>	32,50
63	Ο. Μιρμπώ	(1848-1919)	<i>Απομνημονεύματα του φτωχού διαβόλου</i> (Τύπος)	7,00
64	Χ. ντε Μπαλζάκ	(1799-1850)	<i>Οι γάμοι της Αδέλας</i>	7,00
65	Φ. Μπερνέτ	(1849-1924)	<i>Ο μικρός λόρδος</i>	15,50
66	Κ. Μπωντλαίρ	(1821-1867)	<i>Ο μικρός γητευτής</i> (Λογοτεχνία 1924)	17,00
67	Γ. ντε Μωπασάν	(1850-1893)	<i>Εκλεκτά διηγήματα</i> (Άγκυρα)	19,00
68	Γ. Ονέ	(1848-1918)	<i>Η κόμησσα Σάρρα</i>	15,00
69	»		<i>Χωρίς αγάπη</i>	25,00
70	Ζ. Ρισπέν	(1849-1926)	<i>Μαντάμ Ανδρέ</i> (Άγκυρα)	22,00
71	»		<i>Τα πρώτα βήματα του Καίσαρος Βοργία</i> (Κασιγόνης 1923)	12,00
72	»		<i>Αριστουργηματικό έγκλημα</i>	7,50
73	Π. ντε Ταράιγ	(1829-1871)	<i>Ο Ροκαμβόλ</i>	16,50
74	Α. Φρανς	(1844-1924)	<i>Θαΐς</i> (Παρασκήνια 1924)	16,00
75	Ουίλ. Μίλλερ	(1864-1945)	<i>Ιστορία του ελληνικού λαού</i> (Τύπος 1924)	28,00
76	Φ. Νίτσε	(1844-1900)	<i>Γνώμαι και περικοπαί</i> (Φέξης 1910)	13,50
77	Δρ. Πιερό	(1871-1950)	<i>Εργασία και υπερκόπωσης</i> (Φέξης 1922)	14,50
78	Γ. Ντανβίγ	(1870-1933)	<i>Η ψυχολογία του έρωτος</i> (Φέξης 1923)	15,00

Εκτός καταλόγου:

(79)	Σ. Αμαριώτου	(1893-1981)	<i>Στη χώρα των ελάτων</i> (1927)	
(80)	Κ. Βιτάλης	;	<i>Διηγήματα</i> (1927)	
(81)	Μ. Αναστασίου	(1890-1955)	<i>Είκοσι σονέττα</i> (1928)	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3: ΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

3.1. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ 1878 – 1941

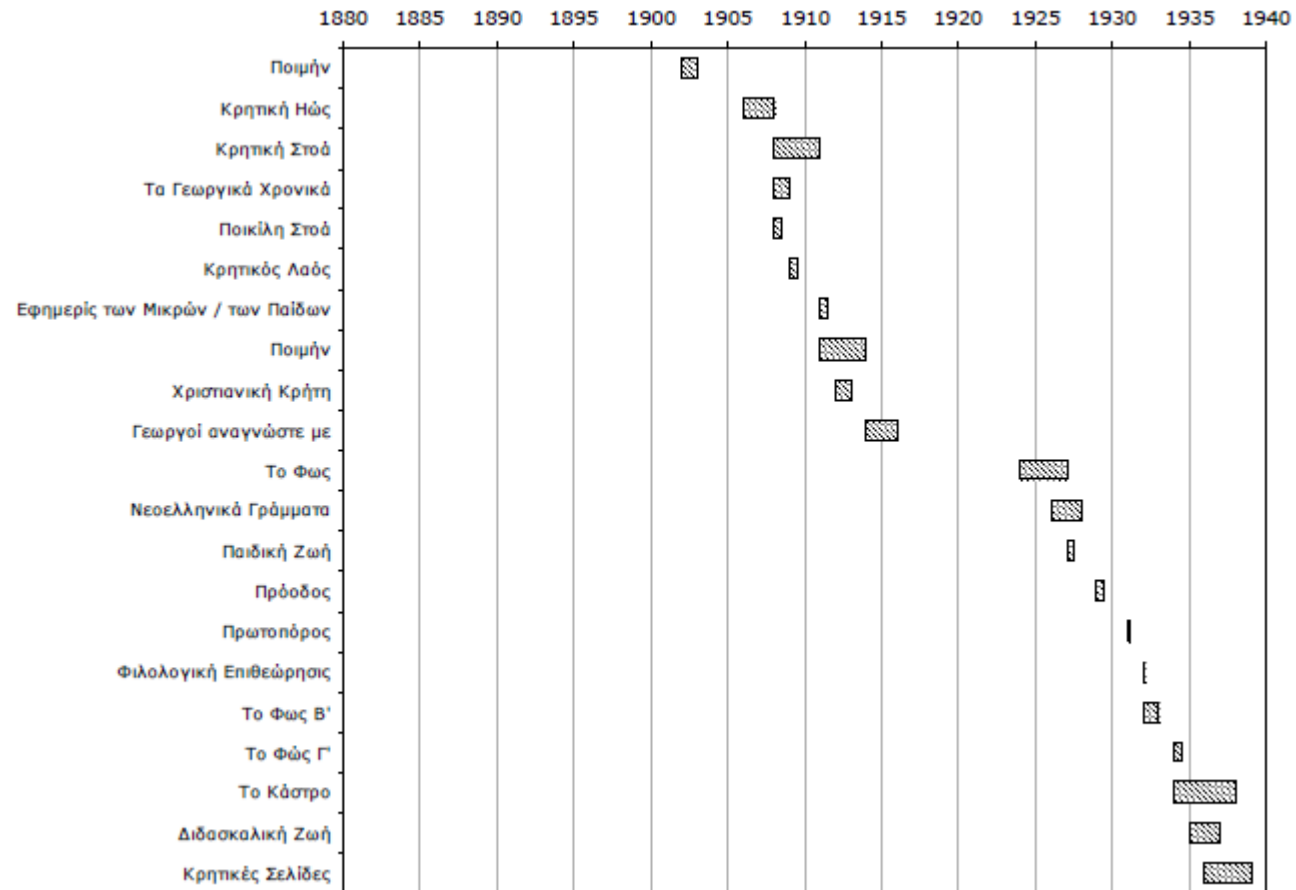
(Πηγές: Παπιομύτογλου 1980, Καρπόζηλου 1987, με προσαρμογή)

3.1.1. Χρονολογικός πίνακας

ΤΙΤΛΟΣ	ΙΔΡ	ΚΛ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ
<i>Ποιμήν</i>	1902	1903	1
<i>Κρητική Ηώς</i>	1906	1908	2
<i>Κρητική Στοά</i>	1908	1910	3
<i>Τα Γεωργικά Χρονικά</i>	1908	1909	1
<i>Ποικίλη Στοά</i>	1908	1908,5	0,5
<i>Κρητικός Λαός</i>	1909	1909,5	0,5
<i>Εφημερίς των Μικρών – των Παίδων</i>	1911	1912	0,5
<i>Ποιμήν</i>	1911	1914	3
<i>Χριστιανική Κρήτη</i>	1912	1913	1
<i>Γεωργοί αναγνώστε με</i>	1914	1916	2
<i>Το Φως</i>	1924	1927	3
<i>Νεοελληνικά Γράμματα</i>	1926	1928	2
<i>Παιδική Ζωή</i>	1927	1927,5	0,5
<i>Πρόοδος</i>	1929	1929,5	0,5
<i>Πρωτοπόρος</i>	1931	1931,1	0,1
<i>Φιλολογική Επιθεώρησης</i>	1932	1932,1	0,1
<i>Το Φως Β'</i>	1932	1933	1
<i>Το Φως Γ'</i>	1934	1934,5	0,5
<i>Το Κάστρο</i>	1934	1938	4
<i>Διδασκαλική Ζωή</i>	1935	1937	2
<i>Κρητικές Σελίδες</i>	1936	1939,1	3.1

Σημ: Ο τρίτος τόμος της *Κρητικής Στοάς* τυπώθηκε στα τέλη του 1910, αλλά ως ετήσια έκδοση φέρει τη χρονολογία 1911. Το περιοδικό *Πήγασος* (1932), που καταγράφεται από τον Παπιομύτογλου ως έκδοση Ηρακλείου (α/α 67, 147), κυκλοφόρησε στα Χανιά (βλ. *Ελ. Σκ.*, φ. 1084/23-8-1932).

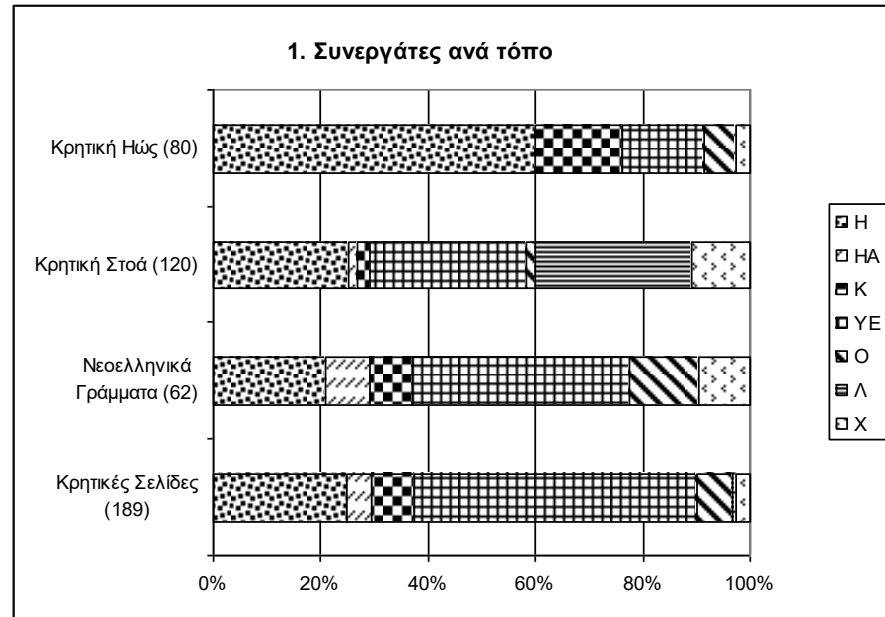
3.1.2. Διαχρονική ανάπτυξη

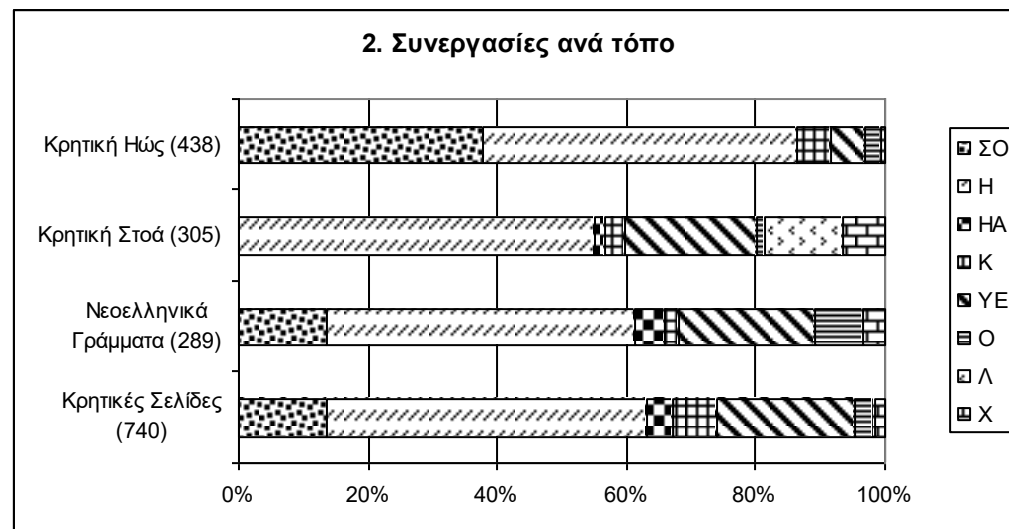
Πενταετία	Νέοι τίτλοι
1875	0
1880	0
1885	0
1890	0
1895	0
1900	1
1905	5
1910	4
1915	0
1920	1
1925	3
1930	5
1935	2
1940	0
<i>Σύνολο</i>	<i>21</i>

3.2. ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ «ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ»

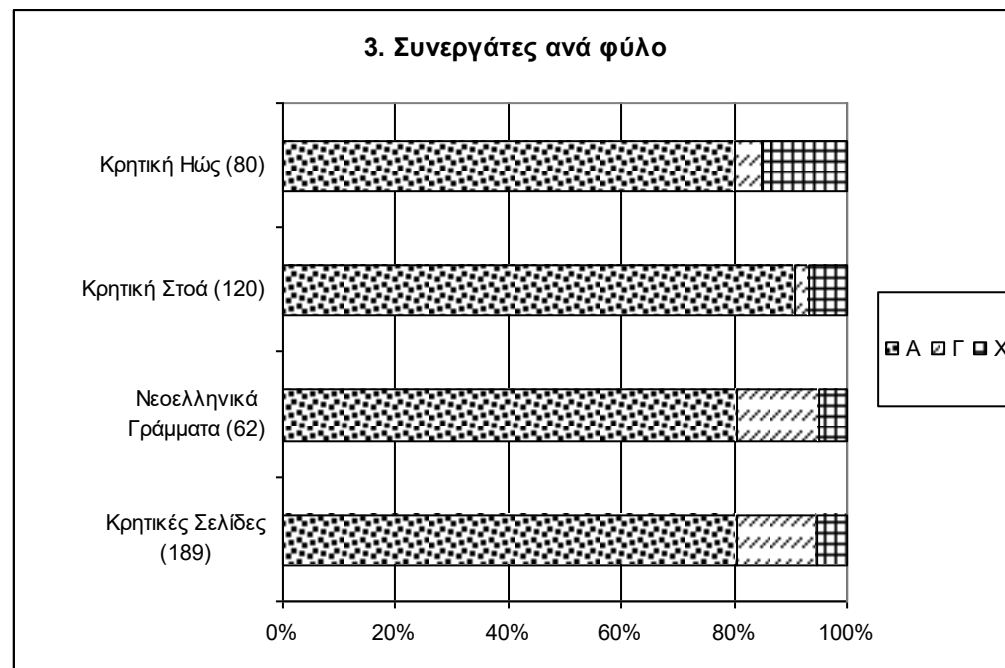
Τίτλος	Ηράκλειο (H)	Ηρακλειώτες αλλού (HA)	Άλλη Κρήτη (K)	Υπόλοιπη Ελλάδα (YE)	Ομογενείς (O)	Λοιποί (Λ)	Αταύτιστοι (X)
Κρητική Ηώς (80)	48	-	13	12	5	-	2
Κρητική Στοά (120)	30	2	3	35	2	35	13
Νεοελληνικά Γράμματα (62)	13	5	5	25	8	-	6
Κρητικές Σελίδες (189 / 128*)	47 / 44*	9 / 6*	15 / 13*	99 / 50*	13 / 9*	1 / 1*	5 / 5*

* χωρίς τα αφιερώματα στον Σκίπη (έτος 2, τχ. 19-22) και τον Κονδυλάκη (έτος 3, τχ. 1-3)

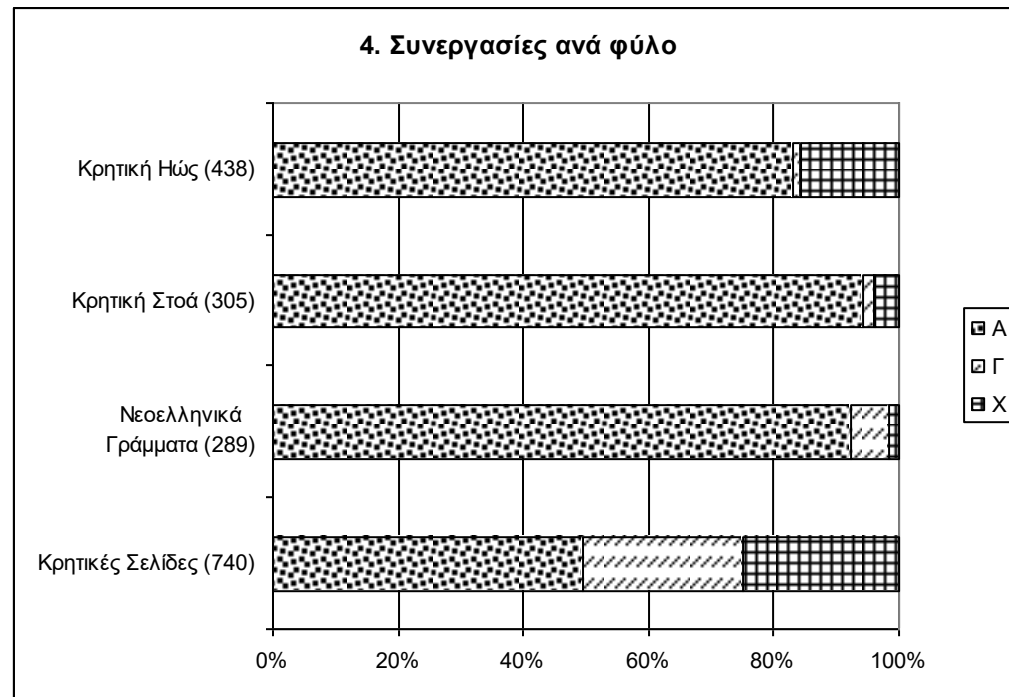
Τίτλος	Συντακτική Ομάδα (ΣΟ)	Ηράκλειο (Η)	Ηρακλειώτες αλλού (ΗΑ)	Άλλη Κρήτη (Κ)	Υπόλοιπη Ελλάδα (ΥΕ)	Ομογένεια (Ο)	Λοιποί (Λ)	Αταύτιστοι (Χ)
Κρητική Ηώς (438)	166	213	-	23	22	11	-	3
Κρητική Στοά (305)	0	168	5	9	63	3	37	20
Νεοελληνικά Γράμματα (289)	39	138	14	6	61	21	-	10
Κρητικές Σελίδες (741 / 582*)	100 / 91*	368 / 317*	31 / 21*	51 / 43*	157 / 83*	21 / 16*	3 / 3*	10 / 8*

* χωρίς τα αφιερώματα στον Σκίπη (έτος 2, τχ. 19-22) και τον Κονδυλάκη (έτος 3, τχ. 1-3)

Τίτλος	Άνδρες (Α)	Γυναίκες (Γ)	Άγνωστοι (Χ)
Κρητική Ηώς (80)	64	4	12
Κρητική Στοά (120)	109	3	8
Νεοελληνικά Γράμματα (62)	50	9	3
Κρητικές Σελίδες (189 / 128*)	152 / 94*	27 / 25*	10 / 9*

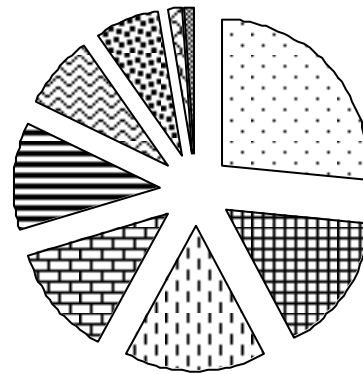
* χωρίς τα αφιερώματα στον Σκίπη (έτος 2, τχ. 19-22) και τον Κονδυλάκη (έτος 3, τχ. 1-3)

Τίτλος	Άνδρες (Α)	Γυναίκες (Γ)	Άγνωστοι (X)
Κρητική Ηώς (438)	364	6	68
Κρητική Στοά (305)	287	6	12
Νεοελληνικά Γράμματα (289)	267	17	5
Κρητικές Σελίδες (741 / 582*)	366 / 272*	191 / 172*	184 / 138*

* χωρίς τα αφιερώματα στον Σκίπη (έτος 2, τχ. 19-22) και τον Κονδυλάκη (έτος 3, τχ. 1-3)

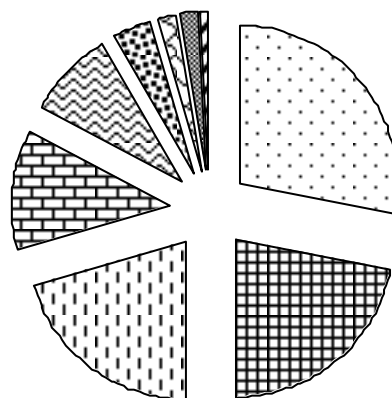
5. Κρητική Ηώς: Καταχωρίσεις ανά είδος

- Νέα κλπ
- Μετάφραση
- Ποίηση - πεζοτράγουδο
- Μυθιστόρημα κλπ .
- Μελέτες κλπ
- Ανέκδοτα - γρίφοι
- Αγγελία - Διαφήμιση
- Βιβλιοκρισία - κριτική
- Εικαστικά

Κρητική Ηώς	Καταχωρίσεις	%
Νέα κλπ.	116	26,54
Μετάφραση	69	15,79
Ποίηση - πεζοτράγουδο	68	15,56
Μυθιστόρημα κ.λπ.	54	12,36
Μελέτες κ.λπ.	52	11,90
Ανέκδοτα - γρίφοι	36	8,24
Αγγελία - Διαφήμιση	31	7,09
Βιβλιοκρισία - κριτική	6	1,37
Εικαστικά	5	1,14

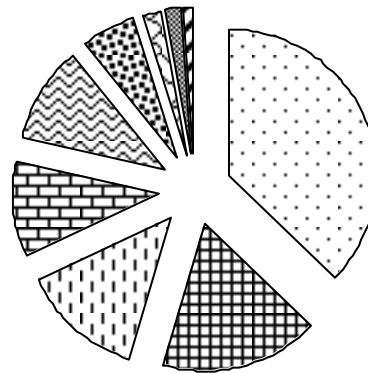
6. Κρητική Ηώς: Σελίδες ανά είδος

- Μετάφραση
- ▣ Μελέτες κλπ
- Μυθιστόρημα κλπ.
- ▣ Νέα κλπ
- ▣ Ποίηση - πεζοτραγουδο
- ▣ Ανέκδοτα - γρίφοι
- Βιβλιοκρισία - κριτική
- ▣ Αγγελία - Διαφήμιση
- ▣ Εικαστικά

Κρητική Ηώς	Σελίδες	%
Μετάφραση	53,8	28,11
Μελέτες κ.λπ.	41,9	21,89
Μυθιστόρημα κ.λπ.	39,55	20,67
Νέα κ.λπ.	23,04	12,04
Ποίηση - πεζοτραγουδο	17,32	9,05
Ανέκδοτα - γρίφοι	7,45	3,89
Βιβλιοκρισία - κριτική	3,5	1,83
Αγγελία - Διαφήμιση	3,46	1,81
Εικαστικά	1,35	0,71

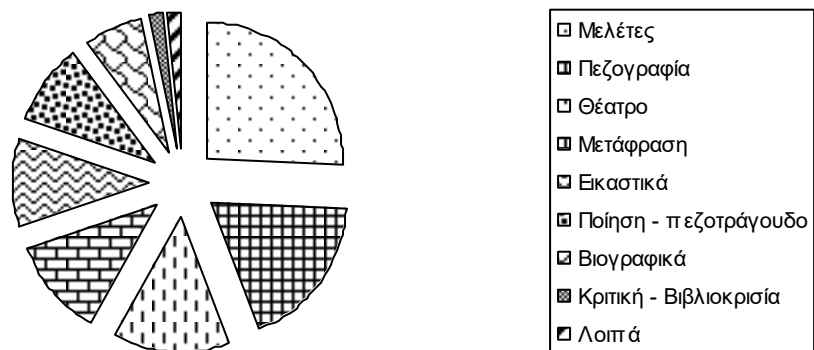
7. Κρητική Στοά: Καταχωρίσεις ανά είδος

- Εικαστικά
- Ποίηση - πεζοτράγουδο
- Βιογραφικά
- Πεζογραφία
- Μελέτες
- Μετάφραση
- Λοιπά
- Θέατρο
- Κριτική - Βιβλιοκρισία

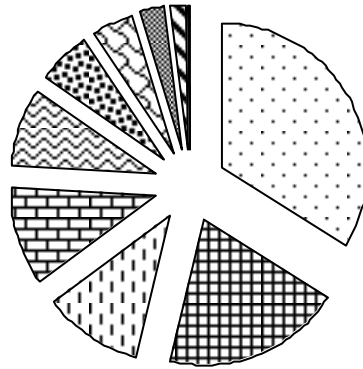
Κρητική Στοά	Καταχωρίσεις	%
Εικαστικά	113	37,29
Ποίηση - πεζοτράγουδο	53	17,49
Βιογραφικά	40	13,20
Πεζογραφία	32	10,56
Μελέτες	32	10,56
Μετάφραση	18	5,94
Λοιπά	7	2,31
Θέατρο	5	1,65
Κριτική - Βιβλιοκρισία	3	0,99

8. Κρητική Στοά: Σελίδες ανά είδος

Κρητική Στοά	Σελίδες	%
Μελέτες	216,75	25,81
Πεζογραφία	153,75	18,31
Θέατρο	116	13,81
Μετάφραση	99,5	11,85
Εικαστικά	88,25	10,51
Ποίηση - πεζοτράγουδο	79,25	9,44
Βιογραφικά	59,25	7,06
Κριτική - Βιβλιοκρισία	14	1,67
Λοιπά	13	1,55

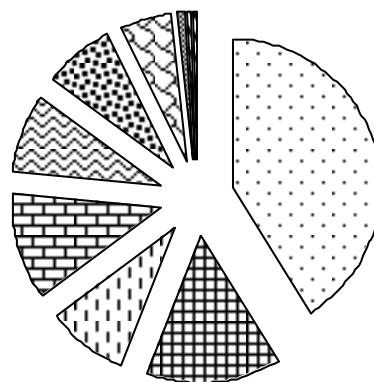
**9. Νεοελληνικά Γράμματα: Καταχωρήσεις
ανά είδος**

- Ποίηση - πεζό ποίημα
- ▣ Πεζογραφία
- Νέα κλπ.
- ▣ Μετάφραση
- ▣ Μελέτες και σχόλια
- ▣ Κριτική-βιβλιοκρισία
- Εικαστικά
- ▣ Θέατρο
- ▣ Διαφήμιση
- Μουσική

Νεοελληνικά Γράμματα	Καταχωρήσεις	%
Ποίηση – πεζό ποίημα	98	33,91
Πεζογραφία	58	20,07
Νέα κλπ.	32	11,07
Μετάφραση	31	10,73
Μελέτες και σημειώματα	26	9,00
Κριτική-βιβλιοκρισία	17	5,88
Εικαστικά	13	4,50
Θέατρο	8	2,77
Διαφήμιση	5	1,73
Μουσική	1	0,35

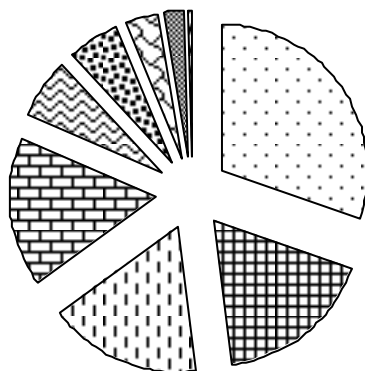
10. Νεοελληνικά Γράμματα: Σελίδες ανά είδος

- Πεζογραφία
- ▣ Μελέτες και σχόλια
- Νέα κ.λπ.
- Ποίηση - πεζό ποίημα
- ▣ Θέατρο
- ▣ Μετάφραση
- ▣ Κριτική-βιβλιοκρισία
- ▣ Διαφήμιση
- Εικαστικά
- ▣ Μουσική

Νεοελληνικά Γράμματα	Σελίδες	%
Πεζογραφία	401,5	40,99
Μελέτες και σημειώματα	146,25	14,93
Νέα κ.λπ.	113,75	11,61
Ποίηση – πεζό ποίημα	86,25	8,81
Θέατρο	85	8,68
Μετάφραση	75,75	7,73
Κριτική-βιβλιοκρισία	54,75	5,59
Διαφήμιση	7	0,71
Εικαστικά	6,25	0,64
Μουσική	3	0,31

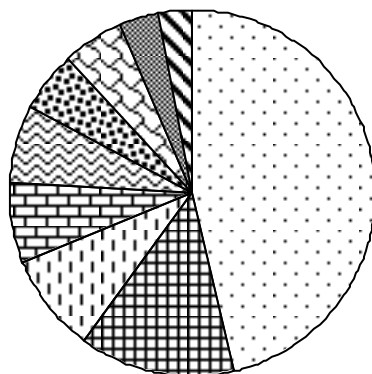
11. Κρητικές Σελίδες: Καταχωρήσεις ανά είδος

- Εικαστικά
- ▣ Μελέτες - σχόλια - βιογραφίες
- Ποίηση
- Αλληλογραφία - Νέα κλπ.
- ▣ Κριτική - βιβλιοκρισίες
- ▣ Πεζογραφία
- ▣ Μετάφραση
- ▣ Βιογραφίες και νεκρολογίες
- ▣ Θέατρο

Κρητικές Σελίδες	Καταχωρήσεις	%
Εικαστικά	225	30,36
Μελέτες - σημειώματα	132	17,81
Ποίηση	124	16,73
Αλληλογραφία - Νέα κ.λπ.	122	16,46
Κριτική – βιβλιοκρισίες	50	6,75
Πεζογραφία	42	5,67
Μετάφραση	27	3,64
Βιογραφίες και νεκρολογίες	16	2,16
Θέατρο	3	0,40

12. Κρητικές Σελίδες: Σελίδες ανά είδος

- Μελέτες - σχόλια - βιογραφίες
- ▣ Πεζογραφία
- Ποίηση
- Εικαστικά
- ▣ Αλληλογραφία - Νέα κλπ.
- ▣ Κριτική - βιβλιοκρισίες
- ▣ Μετάφραση
- ▣ Θεατρικό
- Βιογραφίες και νεκρολογίες

Κρητικές Σελίδες	Σελίδες	%
Μελέτες και σημειώματα	574,8	46,33
Πεζογραφία	170,25	13,72
Ποίηση	108,55	8,75
Εικαστικά	88,1	7,10
Αλληλογραφία - Νέα κλπ.	85,05	6,86
Κριτική – βιβλιοκρισίες	66,65	5,37
Μετάφραση	66,5	5,36
Θεατρικό	44,25	3,57
Βιογραφίες και νεκρολογίες	36,4	2,93

3.3. ΛΟΓΙΟΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, 1876-1940

Περιοδικά με τουλάχιστον έναν συνεργάτη εγκατεστημένο στο Ηράκλειο. Σε αγκύλες πρώην κάτοικοι που συνεργάζονται από άλλους τόπους, κυρίως την Αθήνα.

(Πηγές: Ευρετήριο του περιοδικού *Αθηνά*, τόμοι Α΄ - ΜΕ΄ [Αθήνα 1934], *ΠΛΤ* τόμ. 1-3, συλλογή ψηφιοποιημένων περιοδικών ΕΚΕΒΙ, ψηφιακές συλλογές *Πλειάς* και *Κοσμόπολις* του Πανεπιστημίου Πατρών, ιστότοπος ΕΛΙΑ, Πανοπούλου και Τσιγκάκης 1992)

A/A	ΟΝΟΜΑ	ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
1	<i>Εστία</i>	1876-1895	Αθήνα	Σφακιανάκης Ιωάννης Κ., Χατζιδάκης Ιωσήφ, [Κονδυλάκης Γιάννης, Κωνσταντινίδης Ιωάννης]
2	<i>Δελτίον της Εστίας</i>	1876-1892	Αθήνα	Περδικάρης Ιωάννης
3	<i>Παρνασσός</i>	1877-1895	Αθήνα	Χατζιδάκης Ιωσήφ
4	<i>Αθηνά</i>	1889-	Αθήνα	Δεινάκης Στυλιανός, Ξανθουδίδης Στέφανος,
5	<i>Παναθήναια</i>	1900-1915	Αθήνα	Ξανθουδίδης Στέφανος
6	<i>Πινακοθήκη</i>	1901-1926	Αθήνα	Αλεξίου Γαλάτεια, Μουρέλλος Γιάννης, Σταυράκης Θρασύβουλος, [Καζαντζάκης Νίκος, Κονδυλάκης Γιάννης]
7	<i>Ζωή</i>	1902-1920	Αθήνα	Αλεξίου Λευτέρης
8	<i>Ο Νουμάς</i>	1903-1931	Αθήνα	Αλεξίου Γαλάτεια, Καζαντζάκης Νίκος, Καλημεράκης Μιχάλης, Λουλακάκης Γιώργος, Φρέρης Βελισάριος
9	<i>Νέα Ζωή</i>	1904-1927	Αλεξάνδρεια	Χαριτάκης Κωστής, [Καζαντζάκη Γαλάτεια, Καζαντζάκης Νίκος]
10	<i>Νεότης</i> [του Μουρέλλου]	1905	Αθήνα	[Μουρέλλος Γιάννης, Καζαντζάκης Νίκος]
11	<i>Ηγησώ</i>	1907-1908	Αθήνα	Αλεξίου Γαλάτεια
12	<i>Ελληνική Επιθεώρησης</i>	1907-1941	Αθήνα	Δικταίος Άρης, Παΐζη Κατίνα, Χατζηδάκης Άρης, [Μαράντης Γιώργος, Μαυροειδή Σοφία (και μτφ.), Φρέρης Βελισάριος]
13	<i>Χαραυγή</i>	1910-1914	Μυτιλήνη-Αθήνα	Καλημεράκης Μιχάλης, [Καζαντζάκη Γαλάτεια]

A/A	ΟΝΟΜΑ	ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
14	<i>Ανθών</i>	1910	Αθήνα	Σταυράκης Θρασύβουλος
15	<i>Γράμματα</i>	1911-1919, 1920-1921	Αλεξάνδρεια	Αναστασίου Μιχάλης, Καλημεράκης Μιχάλης, Λουλακάκης Γιώργος, Παπαστεφάνου Μανόλης, [Σταυράκης Θρασύβουλος, Καζαντζάκη Γαλάτεια, Καζαντζάκης Νίκος]
16	<i>Οι Νέοι</i>	1919-1920	Αθήνα	Αλεξίου Λευτέρης, Αναστασίου Μιχάλης, [Καζαντζάκη Γαλάτεια]
17	<i>Μαύρος Γάτος</i>	1919-1920	Αθήνα	Σταυράκης Θρασύβουλος, [Καζαντζάκη Γαλάτεια]
18	<i>Νέα Τέχνη</i>	1924-1927	Αθήνα	Μουρέλλος Γιάννης, [Καζαντζάκη Γαλάτεια]
19	<i>Τα Παρασκήνια</i>	1924-1928	Αθήνα	Φρέρης Βελισάριος, [Καζαντζάκη Γαλάτεια]
20	<i>Κριτική και Τέχνη</i>	1924-1926	Αθήνα	Φρέρης Βελισάριος
21	<i>Νέα Σκέψη</i>	1925	Αθήνα	Φρέρης Βελισάριος
22	<i>Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια</i>	1926-1929	Αθήνα	Αλεξίου Λευτέρης
23	<i>Αναγέννηση</i>	1926-1928	Αθήνα	Παπασπυρίδη Σέμνη, [Καζαντζάκη Γαλάτεια, Καζαντζάκης Νίκος]
24	<i>Κυριακή Ελεύθερου Βήματος</i>	1926-1928	Αθήνα	Μαρινάτος Σπύρος, [Καζαντζάκη Γαλάτεια, Μαυροειδή Σοφία]
25	<i>Επιφυλλίδες</i>	1926-1929	Αθήνα	Ξανθουδίδης Στέφανος
26	<i>Αλεξανδρινή Τέχνη</i>	1926-1931	Αλεξάνδρεια	Αλεξίου Λευτέρης, Αναστασίου Μιχάλης, Καλμούχος Τάκης, Φρέρης Βελισάριος, [Καζαντζάκη Γαλάτεια, Καζαντζάκης Νίκος, Μαυροειδή Σοφία]
27	<i>Φύλλα Τέχνης του Φραγκέλιου</i>	1927-1931	Αθήνα	Αλεξίου Λευτέρης
28	<i>Ίόνιος Ανθολογία</i>	1927-1941	Αθήνα	Φρέρης Βελισάριος, [Καζαντζάκη Γαλάτεια]

A/A	ΟΝΟΜΑ	ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
29	<i>Νέα Εστία</i>	1927-(1941)	Αθήνα	Αναστασίου Μιχάλης, Ανεμογιάννης Γιώργος, Δημάκης Μηνάς, Δικταίος Άρης, Καλλιγιάννη Θάλεια, Μαρινάτος Σπύρος, Μουρέλλος Γιάννης, Παΐζη Κατίνα, Στυλίτης Πέτρος, Σφακιανάκης Γιάννης, Φραγκούλης Κωστής, Φρέρης Βελισάριος, [Αλεξίου Έλλη, Αμαριώτου Μαρία, Καλμούχος Τάκης, Καζαντζάκης Νίκος, Κορνάρος Θέμος, Κυριακού Νέλλη, Μαυροειδή Σοφία, Στρατάκης Νίκος]
30	<i>Ο Λόγος</i>	1930-1931	Αθήνα	Αλεξίου Έλλη, Σφακιανάκης Γιάννης (και μφ.), [Καζαντζάκη Γαλάτεια, Καλμούχος Τάκης, Μαυροειδή Σοφία (και μφ.)]
31	<i>Πρωτοπόροι</i>	1930-1932	Αθήνα	Στυλίτης Πέτρος, [Καζαντζάκη Γαλάτεια, Μαυροειδή Σοφία (και μφ.)]
32	<i>Ο Κύκλος</i>	1931-1939	Αθήνα	Αλεξίου Λευτέρης (και μφ.), Δημάκης Μηνάς, Δικταίος Άρης (και μφ.), Παΐζη Κατίνα, [Αλεξίου Έλλη (και μφ.), Καζαντζάκη Γαλάτεια, Καζαντζάκης Νίκος (και μφ.)]
33	<i>Ρυθμός</i>	1932-1934	Αθήνα	Δημάκης Μηνάς, [Μαυροειδή Σοφία (και μφ.), Φρέρης Βελισάριος
34	<i>Πολιτισμός</i>	1932-1933	Αθήνα	Μαρινάτος Σπύρος
35	<i>Το Ξεκίνημα</i>	1933-1934	Αθήνα	Δημάκης Μηνάς, Καλλιγιάννη Θάλεια, Μιγάδη Ριρίκα, [Καζαντζάκη Γαλάτεια, Μαυροειδή Σοφία, Σφακιανάκη Μαρίκα, Σφακιανάκης Γιάννης, Φρέρης Βελισάριος]
36	<i>Νεοελληνικά Γράμματα</i>	1935-1941	Αθήνα	Αποστολίδης Μανώλης, Δημάκης Μηνάς, Δικταίος Άρης (και μφ.), Καλλιγιάννη Θάλεια, Καραμπίνης Μήτσος, Μπιζάκη Χρυσούλα, Παΐζη Κατίνα, Τριανταφυλλάκη Φαίδρα, Φωτάκης Γιάννης Κ., [Αλεξίου Έλλη (και μφ.), Αμαριώτου Μαρία, Ανεμογιάννης Γιώργος, Καζαντζάκη Γαλάτεια, Καζαντζάκης Νίκος, Κορνάρος Θέμος, Μαυροειδή Σοφία (και μφ.), Σφακιανάκης Γιάννης (και μφ.)],
37	<i>Νέα Εποχή</i>	1935-1936	Αθήνα	Δημάκης Μηνάς, [Καζαντζάκη Γαλάτεια (μφ.), Σφακιανάκης Γιάννης (και μφ.)]

A/A	ΟΝΟΜΑ	ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ	ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
38	<i>Πνευματική Ζωή</i>	1936-1941	Αθήνα	Δερμιτζάκης Μανώλης, Δικταίος Άρης, Καραμπίνης Μήτσος, Παΐζη Κατίνα, Σταυρακ[ακ]ης Θρασύβουλος, [Αλεξίου Έλλη, Αμαριώτου Μαρία, Λουλακάκης Γιώργος, Μαυροειδή Σοφία, Φρέρης Βελισάριος]
39	<i>Νεοελληνική Λογοτεχνία</i>	1937-1940	Αθήνα	Αποστολίδης Μανώλης, Δικταίος Άρης (μφ.), Τριανταφυλλάκη Φαίδρα, Φωτάκης Γιάννης, [Αλεξίου Έλλη, Μαυροειδή Σοφία, Σφακιανάκης Γιάννης]
40	<i>Παγκόσμιος Ανθολογία</i>	1937-1938	Αθήνα	Δικταίος Άρης (μφ.), [Καζαντζάκης Νίκος (μφ.)]
41	<i>Νεολαία</i>	1938-1941	Αθήνα	Στυλίου Πέτρος, [Αναστασίου Μιχάλης, Καζαντζάκης Νίκος, Καφφετζάκης Γιώργος, Μαυροειδή Σοφία]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4: ΟΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

4.1. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ 1878-1941

(πηγές: Παγκαλιάς 1980-1981, 1983· Τσικνάκης 1986· Τζεδάκη-Αποστολάκη 2000· Λαγουδάκη 2011· πρωτογενή ευρήματα)

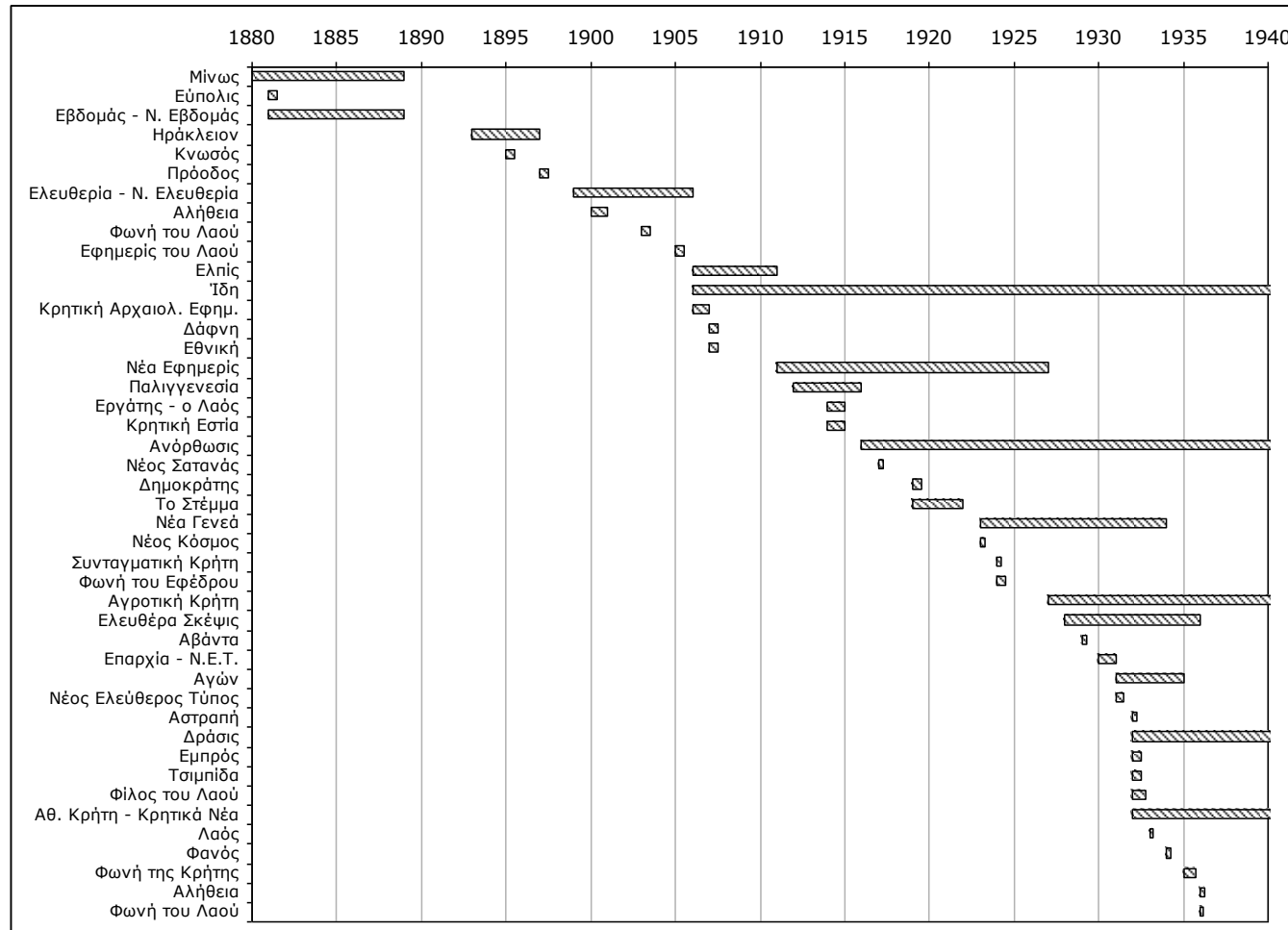
4.1.1. Χρονολογικός πίνακας

Τίτλος	Ίδρ.	Κλ.	Διάρκεια
<i>Μίνως</i>	1880	1889	9
<i>Εύπολις</i>	1881	1881,5	0,5
<i>Εβδομάς - Ν. Εβδομάς</i>	1881	1889	8
<i>Ηράκλειον</i>	1893	1897	4
<i>Κνωσός</i>	1895	1895,5	0,5
<i>Πρόοδος</i>	1897	1897,5	0,5
<i>Ελευθερία - Ν. Ελευθερία</i>	1899	1906	7
<i>Αλήθεια</i>	1900	1901	1
<i>Φωνή του Λαού</i>	1903	1903,5	0,5
<i>Εφημερίς του Λαού</i>	1905	1905,5	0,5
<i>Ελπίς</i>	1906	1911	5
<i>Ίδη*</i>	1906	1941	35
<i>Κρητική Αρχαιολ. Εφημ.</i>	1906	1907	1
<i>Δάφνη</i>	1907	1907,5	0,5
<i>Εθνική</i>	1907	1907,5	0,5
<i>Νέα Εφημερίς</i>	1911	1929	18
<i>Παλιγγενεσία</i>	1912	1916	4
<i>Εργάτης - ο Λαός</i>	1914	1915	1
<i>Κρητική Εστία</i>	1914	1915	1
<i>Ανόρθωσις</i>	1916	1941	25
<i>Νέος Σατανάς</i>	1917	1917,25	0,25
<i>Δημοκράτης</i>	1919	1919,5	0,5
<i>Το Στέμμα</i>	1919	1922	3
<i>Νέα Γενεά</i>	1923	1934	11
<i>Νέος Κόσμος</i>	1923	1923,25	0,25
<i>Φωνή του Εφέδρου</i>	1923	1926	3
<i>Συνταγματική Κρήτη</i>	1924	1924,2	0,2
<i>Αγροτική Κρήτη</i>	1927	1941	14
<i>Ελευθέρα Σκέψις</i>	1928	1936	8
<i>Αβάντα</i>	1929	1929,25	0,25
<i>Επαρχία</i>	1930	1931	1
<i>Αγών[†]</i>	1931	1935	4
<i>Νέος Ελεύθερος Τύπος</i>	1931	1931,5	0,5
<i>Αστραπή</i>	1932	1932,25	0,25
<i>Δράσις*</i>	1932	1941	9
<i>Εμπρός</i>	1932	1932,5	0,5
<i>Τσιμπίδα</i>	1932	1932,5	0,5
<i>Φίλος του Λαού</i>	1932	1932,8	0,8
<i>Αθλητική Κρήτη - Κρητικά Νέα</i>	1932	1941	9
<i>Λαός</i>	1933	1933,25	0,25
<i>Φανός</i>	1934	1934,25	0,25
<i>Φωνή της Κρήτης</i>	1935	1935,75	0,75
<i>Αλήθεια</i>	1936	1936,25	0,25
<i>Φωνή του Λαού</i>	1936	1936,2	0,2

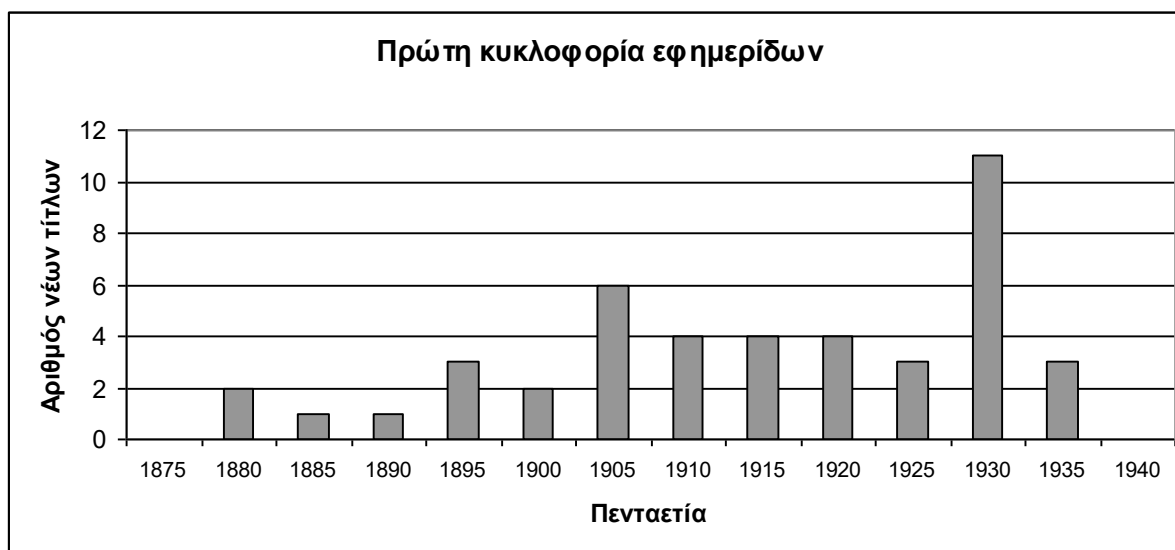
[†] Ελλιπή στοιχεία κυκλοφορίας

* Τίτλοι που ξανακυκλοφόρησαν μεταπολεμικά

4.1.2. Διαχρονική ανάπτυξη

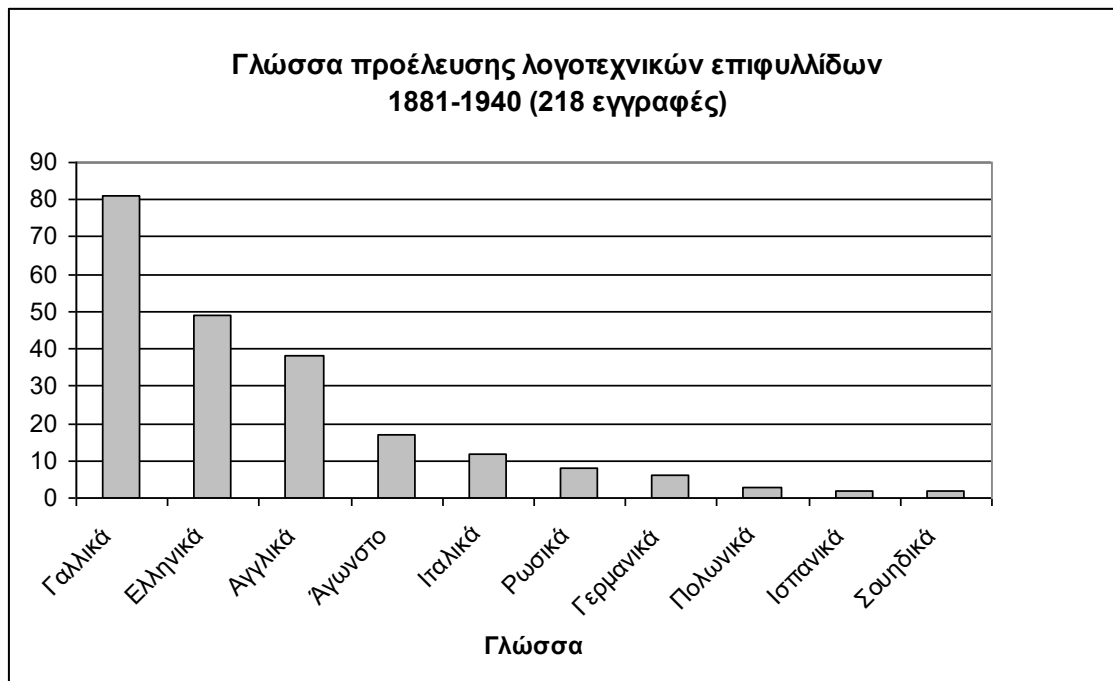
4.1.3. Εφημερίδες κατά πενταετία πρώτης κυκλοφορίας

Πενταετία	Νέοι τίτλοι
1875	0
1880	2
1885	1
1890	1
1895	3
1900	2
1905	6
1910	4
1915	4
1920	4
1925	3
1930	11
1935	3
1940	0
Σύνολο	44

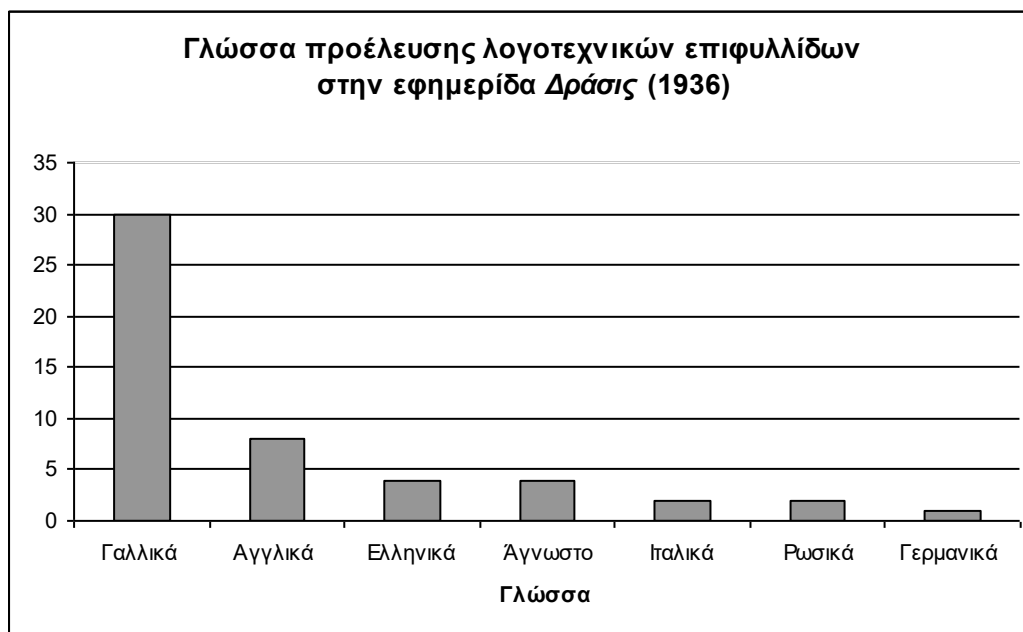
4.2. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΕΣ

4.2.1. Ενδεικτική καταγραφή λογοτεχνικών επιφυλλίδων 1881-1940 (218 εγγραφές)

Γαλλικά	81
Ελληνικά	49
Αγγλικά	38
Άγνωστα	17
Ιταλικά	12
Ρωσικά	8
Γερμανικά	6
Πολωνικά	3
Σουηδικά	2
Ισπανικά	2
Σύνολο	218

4.2.2. Γλώσσα προέλευσης επιφυλλίδων στην εφημερίδα Δράσις (1936)

Γαλλικά	30
Αγγλικά	8
Ελληνικά	4
Άγνωστο	4
Ιταλικά	2
Ρωσικά	2
Γερμανικά	1
Σύνολο	51

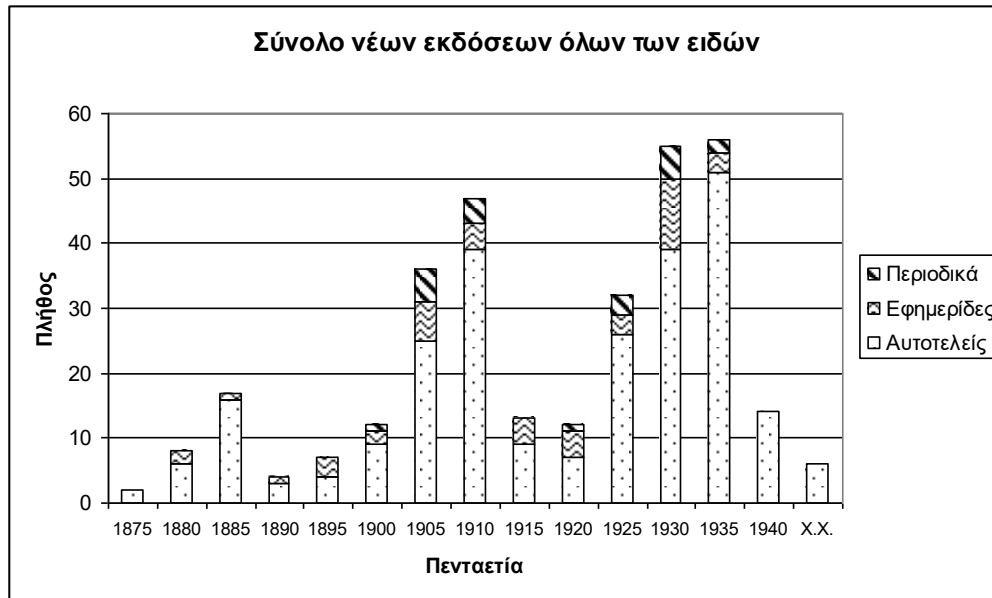
4.2.3. Πίνακας λογοτεχνικών επιφυλλίδων στην εφημερίδα Δράσις (1936)

A/A	Τίτλος	Συγγραφέας	Γλώσσα*	Από φ.
01	<i>Λήδα η κοκέττα</i>	P. Decourcelle	Γαλλικά	913/27-5-1935
02	<i>Καταραμένος έρωτας</i>	Y. Schultz	Γαλλικά	1102/15-1-1936
03	<i>Το φρούτο του έρωτος</i>	L. Lafage	Γαλλικά	1140/12-3
04	<i>Ένα ζευγάρι στενά παπούτσια</i>	K. Μπράουν	Αγγλικά	1147/8-3
05	<i>Ένα δράμα στα σύννεφα</i>	J. Bommart	Γαλλικά	1160/24-3
06	<i>Η γυναικεία καρδιά</i>	M. Dandolo	Ιταλικά	1164/1-4
07	<i>Τα δάκρυα του Πέτρου</i>	Ιεροκ. Λ. Ζαχάρης	ΠΡΩΤ	1171/9-4
08	<i>Απόδειξε πως μ' αγαπάς</i>	K. Ρότσι	[Ιταλικά]	1173/11-4
09	<i>Η επίθεσις</i>	C. Farrere	Γαλλικά	1176/16-4
10	<i>Η κοιμισμένη</i>	C. Farrere	Γαλλικά	1185/26-4
11	<i>Η τελευταία λέξις</i>	M. Μπενουά	[Γαλλικά]	1188/30-4
12	<i>Οι Κούμιτς και οι Λούκιτς</i>	L. Tolstoy	Ρωσικά	1191/5-5
13	<i>Ειλικρινής αγάπη</i>	M. Tinayre	Γαλλικά	1194/8-5
14	<i>Η μυστηριώδης δολοφονία</i>	K. ντε Μπυσσού	Γαλλικά	1199/15-5
15	<i>Θαλασσινές αγάπες</i>	A. Σιλβέστρ	[Γαλλικά]	1205/22-5
16	<i>Το ελιξίριον της νεότητος</i>	G. de Maupassant	Γαλλικά	1209/27-5
17	<i>Τα κόκκινα γιασεμιά</i>	H. Duvernois	Γαλλικά	1212/30-5
18	<i>Οι δυο καρδιές μας</i>	P. Ζαντύ	[Γαλλικά]	1216/4-6
19	<i>Ο ξανθός άγγελος</i>	M. Delly	Γαλλικά	1219/7-6
20	<i>Το μπουκάλι με το ροδόσταγμα</i>	H. Stacpoole	Αγγλικά	1221/10-6
21	<i>Μπαμπά</i>	C. Farrere	Γαλλικά	1225/14-6
22	<i>Η μικρή αρραβωνιαστική</i>	Γεϋ Σάντπλερ	ΑΓΝΩΣΤΟ	1229/19-6
23	<i>Ένας δολοφόνος</i>	E. Κιστμεκέ	ΑΓΝΩΣΤΟ	1238/30-6
24	<i>Η μάννα του προδότη</i>	M. Gorky	Ρωσικά	1247/10-7
25	<i>Το είδωλον</i>	M. Dekobra	Γαλλικά	1251/15-7

	Τίτλος	Συγγραφέας	Γλώσσα*	Από
26	<i>Θεατρίνας ψυχή</i>	Μπλ. Ιμπάνιεφ	ΑΓΝΩΣΤΟ	1255/19-7
27	<i>Σαν παραμύθι και σαν αλήθεια</i>	H. Muller	[Γερμανικά]	1259/24-7
28	<i>Το φίμωτρον</i>	Πιέρ Σαίν	[Γαλλικά]	1263/30-7
29	<i>Ένα παιγνιδάκι με τον έρωτα</i>	Φ. ντε Νιόν	[Γαλλικά]	1267/4-8
30	<i>Το μυστικόν της αιώνιας ζωής</i>	H. de Balzac	Γαλλικά	1271/9-8
31	<i>Ερωτική τραγωδία</i>	Π. Σανλαίν	[Γαλλικά]	1276/18-8
32	<i>Λόξεις φαγάδων</i>	Δ. Βουτυράς	ΠΡΩΤ	1279/21-8
33	<i>Υπερήφανη αγάπη</i>	M. Tinayre	Γαλλικά	1285/28-8
34	<i>Πώς μου πήραν την κληρονομιά</i>	E. Glyn	Αγγλικά	1289/2-9
35	<i>Κάποια ξανθά μαλλιά</i>	H. Bordeaux	Γαλλικά	1294/8-9
36	<i>Ένας ένδοξος ιατρός</i>	M. Τζέφερσον	Αγγλικά	1297/11-9
37	<i>Ιδιοτροπίες γυναικών</i>	J. London	Αγγλικά	1303/18-9
38	<i>Το μυστικό που σκοτώνει</i>	Ερασμία Ζαριφάκη	ΠΡΩΤ	1307/23-9
39	<i>Το μυστικόν του κιβωτίου</i>	A. Conan Doyle	Αγγλικά	1311/27-9
40	<i>Δάκρυα</i>	Μάριο Μπάραγατς	ΑΓΝΩΣΤΟ	1318/7-10
41	<i>Νεανικόν αμάρτημα</i>	Ζαν Ρομπέν	[Γαλλικά]	1322/13-10
42	<i>Ο στρατός της σιωπής</i>	M. Μιγερόν	[Γαλλικά]	1326/17-10
43	<i>Σβυσμένα όνειρα</i>	Ερασμία Ζαριφάκη	ΠΡΩΤ	1332/23-10
44	<i>Ένα τραγικό αστείο</i>	H. Lapaire	Γαλλικά	1340/3-11
45	<i>Θείον ψέμμα</i>	Λέο Νταρτέ	[Γαλλικά]	1346/10-11
46	<i>Το πλοίο του θανάτου</i>	Earl Derr Biggers	Αγγλικά	1355/21-11
47	<i>Η μοδιστρούλα</i>	P. Cervieres	Γαλλικά	1366/4-12
48	<i>Ο ρόλος της τύχης</i>	I. Ατκινσον	Αγγλικά	1370/9-12
49	<i>Η επιστολή</i>	M. Tinayre	Γαλλικά	1380/20-12
50	<i>Επιστροφή στο παρελθόν</i>	F. Ambriere	Γαλλικά	1380/20-12
51	<i>Μια πιστή σύζυγος</i>	A. Maurois	Γαλλικά	1385/29-12

*Η γλώσσα πρωτοτύπου σε αγκύλες, με βάση το όνομα του συγγραφέα, στις περιπτώσεις μη ταύτισης του έργου. Οι μεταφράσεις ενδέχεται να μην βασίζονται στο πρωτότυπο. Σε κάθε περίπτωση, η κυριαρχία των Γαλλικών είναι δεδομένη.

4.3. Συνοπτική παρουσίαση των εκδόσεων όλων των ειδών

Πενταετία	Αυτοτελείς	Εφημερίδες	Περιοδικά	Σύνολο
1875	2	0	0	2
1880	6	2	0	8
1885	16	1	0	17
1890	3	1	0	4
1895	4	3	0	7
1900	9	2	1	12
1905	25	6	5	36
1910	39	4	4	47
1915	9	4	0	13
1920	7	4	1	12
1925	26	3	3	32
1930	39	11	5	55
1935	51	3	2	56
1940	14	0	0	14
X.X.	6	0	0	6
Σύνολο	256	44	21	321

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5:
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

5.1. Πνευματικοί και φιλανθρωπικοί σύλλογοι Ηρακλείου

Όνομα	Ακρωνύμιο	Ίδρυση
Εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος	ΦΣΗ	1878
Γαλλικός Σύνδεσμος - Alliance Française	ΓΣ	1893
Φιλόπτωχος Επιτροπή	ΦΕ	1893
Φιλόπτωχος Αδελφότητα	ΦΑ	1900
Φιλανθρωπικός Σύλλογος των Κυριών Ηρακλείου	ΦΣΚΗ	1901
Σύλλογος Δημοτικιστών Ηρακλείου Κρήτης "ο Σολωμός"	ΣΟΛΩΜΟΣ	1909
Φιλολογικός Όμιλος Ηρακλείου	ΦΟΗ	1920
Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών	ΣΕΑ	1924
Ερασιτεχνικός Όμιλος ή Όμιλος Ερασιτεχνών	ΟΕ	1924
Καλλιτεχνική Συντροφιά	ΚΣ	1925
Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού	ΠΙΠΠ	1925
Σύλλογος Γραμμάτων και Τεχνών	ΣΓΤ	1928
Λέσχη Ηρακλείου	ΛΗ	1930
Πνευματική Κοινότητα	ΠΚ	1931
Λέσχη Επιστημόνων	ΛΕ	1933
Λέσχη Αποφοίτων Μέσης Εκπαίδευσης	ΛΑΜΕ	1933
Φίλοι της Γερμανικής Ακαδημίας Ηρακλείου	ΦΓΑΗ	1934
Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών Ηρακλείου	ΜΣΓΗ	1935
Εταιρεία των Φίλων του Μουσείου	ΕΦΜ	1938
Ελληνογαλλικός Σύνδεσμος	ΕΓΣ	1939

5.2. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ
ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΔΙΑΛΕΞΕΩΝ (1881-1940)

A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
1	Νιστεράκης Ν.	<i>Περί μέτρου του χρόνου</i>	ΦΣΗ	7-12-1881	<i>Μίνως</i> , φ. 51/12-12-1881
2	Σφακιανάκης Ι.	<i>Φυσική</i>	ΦΣΗ	27-12-1881	<i>Μίνως</i> , φ. 53/2-1-1882
3	Ζαφειρίδης Α.	[Κληρονομικότητα]	ΦΣΗ	;-5-1882	<i>Μίνως</i> , φ. 53/2-1-1882
4	Σφακιανάκης Ι.	<i>Φυσική</i>	ΦΣΗ	9-1-1882	<i>Μίνως</i> , φ. 54/16-1-1882
5	Χατζιδάκης Ι.	<i>Γεωλογία</i>	ΦΣΗ	13-1-1882	<i>Μίνως</i> , φ. 55/19-1-1882
6	Χατζιδάκης Ι.	<i>Γηγενής θερμότητα</i>	ΦΣΗ	19-11-1883	<i>Μίνως</i> , φ. 146/26-11-1883
7	Νιστεράκης Ν.	<i>Περί κομητών</i>	ΦΣΗ	26-11-1883	<i>Μίνως</i> , φ. 146/26-11-1883
8	Περδικάρης Ι.	<i>Περί αρχαίσις Έλλησιν ανατροφής και παιδείας</i>	ΦΣΗ	3-12-1883	<i>Μίνως</i> , φ. 147/3-12-1883
9	Περδικάρης Ι.	<i>Περί του γάμου παρά τοις αρχαίσις</i>	ΦΣΗ	;-1-1884	<i>Μίνως</i> , φ. 152/14-1-1884
10	Χατζιδάκης Ι.	<i>Περί ηφαιστειών</i>	ΦΣΗ	21-1-1884	<i>Μίνως</i> , φ. 154/21-1-1884
11	Κωνσταντινίδης Ι.	[Απαγγελία ποιημάτων]	ΦΣΗ	19-11-1887	<i>Μίνως</i> , φ. 348/14-11-1887
12	Κωνσταντινίδης Ι.	[Απαγγελία ποιημάτων]	ΦΣΗ	14-9-1894	<i>Ηράκλειον</i> , φ. 58/15-9-1894
13	Χαριτάκης Κ.	<i>Σχολική υγιεινή</i>		5-5-1912	<i>ΝΕφ.</i> 56
14	Κυπραίος Θ	<i>Το εργατικόν ζήτημα υπό εθνικήν έποψιν</i>		14-11-1914	<i>Ο Εργάτης</i> , φ.15/14-11-1914*
15	Μουράτογλου Κ.	[Χημικά λιπάσματα]		1917	Αυτοτελής έκδοση
16	Μαρκάκης Στ.	<i>Oscar Wilde</i>		21-4-1917	<i>ΝΕφ.</i> , φ. 551/22-4-1917
17	Μερκατάης Γ.	<i>Η Κρήτη δια μέσου των αιώνων</i>		11-12-1917	<i>ΝΕφ.</i> , φ. 747/12-12-1917*
18	Δρακόπουλος Ι.	<i>Το γέλιο</i>		;-1-1918	Χαβάκης 1964, 107
19	Κουβαράς Κ.	<i>Η γυναίκα και το τραγούδι</i>		29-3-1918	<i>ΝΕφ.</i> , φ. 830/22-3-1918
20	Χαριτάκης Κ.	[Σχολείο και υγιεινή]		5-12-1921	<i>ΝΕφ.</i> , φ. 1958/5-12-1921
21	Λαμπίση Ε.	<i>Πολεμικές εμπειρίες</i>		23-10-1923	<i>ΝΕφ.</i> , φ. 2531/23-10-1923
22	Αλεξίου Λ.	<i>Στη μνήμη του μεγάλου φιλέλληνος Μπάιρον</i>		19-4-1924	<i>ΝΕφ.</i> , φ. 2681/22-4-1924*
23	Παπασπυρίδη Σ.	<i>Ο Παρθενών, το Ερέχθιον και ο Ναός της Απτέρου Νίκης</i>		19-5-1924	<i>ΝΕφ.</i> , φ. 2704/21-5-1924

A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
24	Χατζιδάκης Γ. Ν.	Η ιστορία της Κρήτης		20-9-1924	ΝΕφ. 20-9-1924
25	Λουκαράς Εμμ.	Το πνεύμα νικά την ύλη	ΣΕΑ	;-11-1924	ΝΕφ., φ. 2876/1-12-1924*
26	Πετράκης Ε.	Τα παιδιά μας	ΣΕΑ	;-12-1924	ΝΕφ., φ. 2883/8-12-1924
27	Μουρέλλος Ι.	Ανάβαση στον Ψηλορείτη	ΣΕΑ	21-12-1924	ΝΕφ., φ. 2897/22-12-1924
28	Δρακόπουλος Ι.	Ο πνευματισμός	ΣΕΑ	17-1-1925	ΝΕφ., φ. 2907/20-1-1925*
29	Πετράκης Ε.	Ο άγνωστος στρατιώτης	ΣΕΑ (;)	;-2-1925	ΝΕφ., φ. 2632/26-2-1925
30	Αστρινάκης Ε.	Συνεργασία σχολείου και οικογενείας	ΣΕΑ	;-2-1925	ΝΕφ., φ. 2926/18-2-1925*
31	Πλάτων Ε.	Ύλη και υλισμός		15-3-1925	ΝΕφ., φ. 2958/22-3-1925*
32	Πλάτων Ε.	Τι είμεθα; [Πνευματισμός]*		10-5-1925	Ανόρθωσις, φ. 954/20-5-1925*
33	Τανάγρας Α.	Ο πνευματισμός		31-5-1925	ΝΕφ., φ. 3027/1-6-1925
34	Τριανταφυλλίδης Κ.	Το πρόσφατο διδασκαλικό συνέδριο	ΣΕΑ	;-6-1925	ΝΕφ., φ. 3054/28-6-1925
35	Βουρδουμπάκης Α.	Μινωική αρχαιολογία	ΚΣ	28-6-1925	ΝΕφ., φ. 2056/30-6-1925
36	Δελεάνδρος Α.	[Τα αφροδίσια νοσήματα]		8-5-1926	ΝΕφ., φ. 3357/8-5-1927
37	Αμαριώτου Μ.	[Το αγροτικό ζήτημα]		7-1-1930	Ανόρθωσις, φ. 2497/8-1-1930
38	Σφακιανάκης Γ.	Κρητική λογοτεχνία	ΠΚ	8-2-1931	Ανόρθωσις, φ. 2791/10-2-1930
39	Μέλη	Νεοελληνική ποίηση	ΠΚ	5-3-1931	Ελ. Σκ., φ. 7751/5-3-1931
40	Μέλη	Ν. Αρμόδιος: Ο παρθένος	ΠΚ	12-3-1931	Ελ. Σκ., φ. 777/12-3-1931
41	Σφακιανάκη Μ.	Η θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία	ΠΚ	19-3-1931	Ελ. Σκ., φ. 777/12-3-1931
42	Φρέρης Β.	Η ζωή των μεγάλων μουσουργών	ΠΚ	22-3-1931	Ελ. Σκ., φ. 777/12-3-1931
43	Φρέρης Β.	Τάσεις του σύγχρονου θεάτρου: κρίσις και αιτία	ΠΚ	26-3-1931	Ελ. Σκ., φ. 777/12-3-1931
44	Τζενάκης Μ. κ.ά.	Φιλολογικό μνημόσυνο Ι. Κονδυλάκη	ΠΚ	28-3-1931	Ελ. Σκ., φ. 792/31-3-1931
45	Δρακάκης Σ.	Η ζωή και ο θάνατος του Σωκράτη	ΠΚ	5-4-1931	Ελ. Σκ., φ. 798/7-4-1931
46	Μέλη Πνευμ. Κοιν.	Καλλιτεχνική βραδιά για τον Ρεθύμνιο Στ. Δρακάκη	ΠΚ	7-4-1931	Ελ. Σκ., φ. 800/9-4-1931
47	Γιαννακουδάκης Γ.	Οι κρητικές μαντινάδες και κοντυλιές	ΠΚ	13-4-1931	Ελ. Σκ., φ. 803/12-4-1931
48	Δασκαλάκη Ε.	Μια ποιήτρια	ΠΚ	23-4-1931	Ανόρθωσις, φ. 2853/21-4-1931
49	Μαρινάτος Σ.	Παρ' αρχαίους λέσχει και τόποι συγκεντρώσεων	ΛΗ	25-4-1931	Ελ. Σκ., φ. 811/23-4-1931
50	Γιαννακουδάκης Γ.	Μαντινάδες του κάμπου και της ρίζας	ΠΚ	30-4-1931	Ελ. Σκ., φ. 816/30-4-1931
51	Φρέρης Κ.	Ιστορία της ευρωπαϊκής μουσικής	ΠΚ	2-5-1931	Ελ. Σκ., φ. 816/30-4-1931
52	Τζενάκης Μ.	Φιλολογία και ελληνικό χρονογράφημα	ΠΚ	7-5-1931	Ελ. Σκ., φ. 820/6-5-1931
53	Φρέρης Β.	Η ζωή και το έργο του Π. Ταγκόπουλου	ΠΚ	9-5-1931	Ελ. Σκ., φ. 825/12-4-1931*

A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
54	Δασκαλάκη Ε.	<i>Βραδυά νέων</i>	ΠΚ	14-5-1931	Ελ. Σκ., φ. 826/13-5-1931
55	Μελισσειδής Α.	<i>Το επιβλαβές του συναγελασμού</i>	ΛΗ	16-5-1931	Ελ. Σκ., φ. 831/19-5-1931
56	Λογιάδης Ι.	<i>Η Ωραία βοσκοπούλα του Δριμυτινού</i>	ΠΚ	29-5-1931	Ελ. Σκ., φ. 842/31-5-1931
67	Άγνωστος	<i>Οι ανασκαφές της Ουρ</i>	ΠΚ	;6-1931	Ελ. Σκ., φ. 1148/6-11-1932
58	Μαρινάτος Σ.	<i>Περί την ανάπτυξιν του τουριστικού μέλλοντος της Κρήτης</i>	ΛΗ	6-6-1931	Ελ. Σκ., φ. 845/5-6-1931
59	Αμαριώτου Σ.	<i>Το παιδί και η οικογένεια</i>	ΛΗ	27-6-1931	Ανόρθωσις, φ. 2908/27-6-1931
50	Δασκαλάκη Ε.	<i>Η μεταπολεμική λογοτεχνία</i>	ΛΗ	17-12-1931	Ελ. Σκ., φ. 1010/19-12-1931
61	Πετράκης Ε.	<i>Η σύγχρονος ιστορία εις το βάθος της</i>		3-4-1932	Δράσις, φ. 10/3-4-1932
62	Μπουρλώτος Σ.	<i>Λόγοι ερεύνης της παιδικής ψυχής</i>	ΠΙΠΠ	10-4-1932	Δράσις, φ. 17/12-4-1932*
63	Μαρινάτος Σ.	<i>Ιατροί και ιατρική παρ' αρχαίους</i>	ΛΗ	26-5-1932	Ανόρθωσις, φ. 3175/26-5-1932
64	Βουρδουμπάκης Α.	Ι. Χατζηδάκης (απονομή βραβείου)	ΛΗ	17-7-1932	Ανόρθωσις, φ. 3221/19-7-1932
65	Μαρινάτος Σ.	<i>Σκηναί χιούμορ και ευθυμίας από τα παρασκήνια της ζωής της αρχαιότητας</i>	ΛΗ	15-12-1932	Ανόρθωσις, φ. 3347/15-12-1932
66	Γιαννακουδάκης Γ.	[Οι Κρητικές μαντινάδες]		26-12-1932	Ανόρθωσις, φ. 3352/21-12-1932
67	Πετράκης Ε.	<i>Κινηματογράφος και πραγματικότης</i>	ΛΗ	23-3-1933	Ανόρθωσις, φ. 3428/22-3-1933
68	Μουρέλλος Ι.	<i>Η Κρήτη ανά τους αιώνας (δόθηκε δυο φορές)</i>	ΛΗ	30-3-1933	Ανόρθωσις, φ. 3433/29-3-1933
69	Μαρινάτος Σ.	<i>Αμνιούς, το επίνειον του Μίνως</i>	ΛΗ	6-4-1933	Ανόρθωσις, φ. 3440/6-4-1933
70	Αλεξίου Λ.	<i>Ζωγραφική</i>	ΛΗ	19-4-1933	Ανόρθωσις, φ. 3454/23-4-1933*
71	Κουφάκης Θ.	<i>Η ανάγκη περιορισμού των γεννήσεων εις τους ανθρώπους*</i>	ΛΗ	5-5-1933	Ανόρθωσις, φ. 3462/4-5-1933
72	Μπουρλώτος Σ.	<i>Παιδεία και κράτος</i>	ΛΕ	12-11-1933	Ανόρθωσις, φ. 3625/10-11-1933
73	Μουρέλλος Ι.	<i>Ο εθνικός ρόλος της γυναίκας εν Κρήτη</i>	ΛΗ	7-12-1933	Ανόρθωσις, φ. 3647/6-12-1933
74	Μαρινάτος Σ.	<i>Αι περίεργοι θεραπείαι ενός αρχαίου κρητικού σανατορίου</i>	ΛΗ	15-12-1933	Ανόρθωσις, φ. 3654/14-12-1933
75	Πλάτων Ε.	<i>Η μουσική των αρχαίων</i>	ΛΕ	24-12-1933	Ανόρθωσις, φ. 3664/27-12-1933
76	Πετράκη Marie Ε.	<i>Nos enfants</i>	ΛΕ	28-12-1933	Ανόρθωσις, φ. 3664/27-12-1933
77	Λογιάδης Γ.	<i>Ο τιμάρθμος και η κυκλοφορία του χαρτονομίσματος</i>	ΛΕ	7-1-1934	Ανόρθωσις, φ. 3693/6-1-1934
78	Σφακιανάκης Γ.	<i>Εισαγωγή στο κρητικό θέατρο του 16ου και 17ου αιώνα</i>	ΛΕ	8-1-1934	Ανόρθωσις, φ. 3699/14-1-1934
79	Σπυριδάκης Δημ.	<i>Ο ρόλος του ύδατος και τα μεταδοτικά νοσήματα</i>	ΛΕ	16-1-1934	Ανόρθωσις, φ. 3699/14-1-1934
80	Μυλοποταμίτης Κων.	<i>Η λειτουργία του εγκεφάλου και η υγιεινή διαίτα του νου</i>	ΛΕ	23-1-1934	Ανόρθωσις, φ. 3705/21-1-1934

A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
81	Μυλοποταμίτης Κων.	Η υγιεινή των συναισθημάτων εν σχέσει με τον σκοπόν του ανθρώπου εν τη ζωή	ΛΕ	6-2-1934	Ανόρθωσις, φ. 3717/4-2-1934
82	Λογιάδης Γ.	Οι νόμοι του πόθεν έσχες από των αρχαιοτάτων χρόνων	ΛΕ	16-3-1934	Ανόρθωσις, φ. 3749/15-3-1934
83	Καρούζος Γ.	Η δίκη του Ιησού από νομικής απόψεως	ΛΕ	5-4-1934	Δράσις, φ. 627/7-4-1934*
84	Μαρούσης Γ. Μ.	Ο εκφυλισμός και τα αίτιά του	ΛΕ	27-4-1934	Δράσις, φ. 645/29-4-1934*
85	Σπανδωνίδου Ε.	Μπαχ (εκτενής πρόλογος σε συναυλία της ομιλήτριας)		24-6-1934	Ανόρθωσις, φ. 3834/24-6-1934
86	Πετρίδης Ιω.	Οι ιστορικοί δεσμοί Αιγύπτου και Ελλάδος ως εξελίσσονται σήμερα	ΛΕ	22-7-1934	Ανόρθωσις, φ. 3858/22-7
87	Κισθήνιος Ν.	Πώς αντικρύζει η σύγχρονος επιστήμη το πρόβλημα της ψυχής	ΛΕ	1-8-1934	Ανόρθωσις, φ. 3868/3-8-1934*
88	Μουρέλλος Ι.	Μαρία και Ανθούσα Δασκαλογιάννη	ΛΗ	10-1-1935	Ανόρθωσις, φ. 3979/9-1-1935
89	Μυλοποταμίτης Κων.	Έρωσ και γάμος από υγιεινής και κοινωνικής απόψεως	ΛΕ	19-1-1935	
90	Μουρέλλος Ι.	Η αιωνιότητα της κρητικής ψυχής	ΛΕ	24-1-1935	Ανόρθωσις, φ. 3991/23-1-1935
91	Γιαννακουδάκης Γ.	Η ζωή και το έργο του Ι. Κονδυλάκη	ΛΕ	20-12-1935	Ανόρθωσις, φ. 4163/23-12-1935
92	Αμαριώτου Σ.	Το παιδί και η οικογένεια	ΜΣΓΗ	2-2-1936	Ανόρθωσις, φ. 4201/8-2-1936
93	Μαρούσης Γ.	Η ψυχή και ο υλικός κόσμος	ΛΕ	14-2-1936	Δράσις, φ. 1130/16-2-1936*
94	Γιαμαλάκης Σ.	Ο αεροχημικός πόλεμος	ΛΕ	5-3-1936	ΚΣε, 1, τχ. 2 (1936) 71
95	Αλεξίου Λ.	[Οι αρχαιότητες της Κνωσού]		8-3-1936	Δράσις, φ. 1145/6-3-1936
96	Χατζησταυρής Γ.	Τα Δωδεκάνησα		15-3-1936	ΚΣε, 1, τχ. 3-4 (1936) 135
97	Μαρούσης Γ.	Η γυνή εν τη εξελίξει της ανθρωπότητας	ΛΕ	1-4-1936	ΚΣε, 1, τχ. 3-4 (1936) 135
98	Τιμόθεος Βενέρης Μητροπολίτης	Η πρόοδος από φιλοσοφικής και πρακτικής απόψεως	ΜΣΓΗ	4-4-1936	Ανόρθωσις, φ. 4211/4-4-1936
99	Λογιάδης Γ.	Για την άγνοια του ανθρώπου	ΛΕ	8-4-1936	ΚΣε, 1, τχ. 3-4 (1936) 135
100	Τζατζάνης Ε.	Οι κοινωνικές ασφαλίσεις αλλαχού και εν Ελλάδι	ΛΕ	;5-1936	ΚΣε, 1, τχ. 3-4 (1936) 135
101	Κρούγκερ Ε.	Ο Γκαίτε και ο κλασικισμός σε αντιπαραβολή προς τις σύγχρονες πνευματικές τάσεις	ΛΕ / ΦΓΑΗ	7-5-1936	ΚΣε, 1, τχ. 3-4 (1936) 135
102	Σουλιώτου Ο.	Η υγιεινή του στόματος	ΜΣΓΗ	;5-1936	ΚΣε, 1, τχ. 5 (1936) 175

A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
103	Πηγάκης Ε.	Περί του παρασίτου της ελονοσίας ως αιτιολογικού παράγοντος αυτής	ΛΕ	12-5-1936	Ανόρθωσις, φ. 4268/12-5-1936
104	Μουρέλλος Ι.	Αναμνήσεις και εντυπώσεις εκ Ρωσίας και Ρουμανίας		24-5-1936	Δράσις, φ. 1204/20-5-1936
105	Κισθήνιος Ν.	Η βιολογική σπουδή του πνευματικού κόσμου του άρρενος και του θήλεος	ΛΕ	25-10-1936	Δράσις, φ. 1352/28-10-1936*
106	Ρουσάκης Σ.	Ο πόλεμος και ο άμαχος πληθυσμός: περί αερίων		7-11-1936	Δράσις, φ. 1358/25-11-1936*
107	Ηλιάδης Κ.	Αντιαεροπορική άμυνα και υγειονομική υπηρεσία		16-12-1936	Δράσις, φ. 1382/23-12-1936*
108	Αμαριώτου Σ.	Η ποιήτρια Σοφία Μαυροειδή	ΜΣΓΗ	;-4-1937	Δράσις, φ. 1473/14-04-1937*
109	Τιμόθεος Μητροπολίτης	[Η ίδρυση ασύλου απόρων γυναικών]		31-1-1937	Δράσις, φ. 1417/5-2-1937
110	Περάκης	Παθητική αεράμυνα		;-2-1937	Ανόρθωσις, φ. 4486/2-2-1937
111	Corpi Μ.	Τα πρόσωπα των Μελλονύμφων του Μαντζόνι	Ιτ. Σχ.	23-3-1937	Κρητικά Νέα, φ. 671/3-4-1937*
112	Αλεξίου Λ. κ.ά.	Φιλολογικές βραδιές: Ο Καβάφης	ΛΕ	3-4-1937	Κρητικά Νέα, φ. 685/21-4-1937*
113	Βουρδουμπάκης Α.	Ναοί στην Έμπαρο	ΛΕ	7-4-1937	Ανόρθωσις, φ. 4537/8-4-1937
114	Άκατος Π.	Παθητική αεράμυνα		17-4-1937	Δράσις, φ. 1476/17-4-1937
115	Μαρινάτος Σ.	Η φοβερότερα θεομηνία από όσας έπληξαν την Κρήτην	ΛΕ	24-6-1937	Ανόρθωσις, φ. ; /23-6-1937
116	Πετράκης Ε.	Οι πρώτοι χριστιανοί και η πνευματική ζωή	ΛΕ	20-11-1937	Ανόρθωσις, φ. 4719/20-11-1937
117	Νικολακάκης	Αλκοολισμός	ΛΕ	25-11-1937	Ανόρθωσις, φ. 4725/27-11-1937
118	Μανδαλενάκης Ε	Φυματίωσις	ΛΕ	2-12-1937	Κρητικά Νέα, φ. 1119/20-12-1937*
119	Παρλαμάς Μ.	Αι σχέσεις της συγχρόνου τέχνης προς την λογικήν*	ΛΕ	9-12-1937	Ανόρθωσις, φ. 4736/10-12-1937
120	Μουρέλλος Ι.	Η Αρχανιώτισσα καπετάνισσα Μαριγώ Λαμπράκη	ΛΕ	10-12-1937	Δράσις, φ. 1668/10-12-1937
121	Ευγενής Κ.	Οι νέοι προσανατολισμοί και η εξέλιξη της ιατρικής	ΛΕ	16-12-1937	Δράσις, φ. 1672/15-12-1937
122	Ξανθουδίδης Α.	Οι εκ της φυλλοξήρας μεγάλοι κίνδυνοι της αμπελοκαλλιέργειάς μας	ΛΕ	23-12-1937	Δράσις, φ. 1682/28-12-1937*
123	Παπαδάκη Ρ.	Ο τουρισμός από οικονομικής απόψεως	ΛΕ	4-1-1938	Ανόρθωσις, φ. 4755/4-1-1938
124	Σπυρδιάκης	Η προστασία της μητρότητας και του παιδιού	ΛΕ	13-1-1938	Δράσις, φ. 1697/23-1-1938*
125	Μαμαλάκης Κ.	Οι λόγοι του διαζυγίου εις την νομοθεσίαν	ΛΕ	20-1-1938	Ανόρθωσις, φ. 4766/19-1-1938
126	Μουρέλλος Ι.	Η αιωνιότητα της κρητικής ψυχής		24-1-1938	Δράσις, φ. 1758/9-4-1938
127	Κανάκης Ε.	Πρόληψις και οργάνωσις προς καταπολέμησιν της φυματώσεως	ΛΕ	27-1-1938	Δράσις, φ. 1707/5-2-1938
128	Φιοράκης Στ.	Η συμβολή του προσκοπισμού εις την διαπαιδαγώγησιν της νεολαίας	ΛΕ	10-2-1938	Ανόρθωσις, φ. 4782/6-2-1938

A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
129	Αλεξίου Λ. κ.ά.	Φιλολογικές βραδιές: Ο Μαβίλης	ΛΕ	15-2-1938	ΚΣε, 2, τχ. 23-24 (1937) 650-659*
130	Πέτρου Χ.	Απολογισμός των αρχαιολογικών ερευνών εις την Κρήτην κατά το έτος 1937	ΛΕ	18-2-1938	Κρητικά Νέα, φ. 1193/22-3-1938*
131	Μουρέλλος Ι.	Η Μάννα του στρατιώτου [Άννα Παπαδοπούλου]		13-3-1938	Δράσις, φ. 1737/15-3-1937*
132	Μωραΐτη Ε.	Η ξενιτιά εις την νεοελληνικήν ποίησιν	ΛΕ	17-3-1938	Ανόρθωσις, φ. 4813/16-3-1938
133	Αλεξάκης Ι.	Ιαπωνία-Κίνα [Στρατιωτική Λέσχη Ηρακλείου]		3-4-1938	Δράσις, φ. 1753/3-4-1938
134	Μουρέλλος Ι.	Ισμαήλ Φερίκ Πασά	ΛΕ	7-4-1938	Δράσις, φ. 1756/7-7-1938
135	Λογιάδης	Ο ψυχολογικός παράγων εις την μάχην [Στρατ. Λέσχη]		10-4-1938	Δράσις, φ. 1760/12-4-1938
136	Τυλλιανάκης Ν.	Ο χριστιανισμός και η γυναίκα	ΜΣΓΗ	15-4-1938	Δράσις, φ. 1766/19-4-1938*
137	Νικολακάκης	Τα οιοπνευματώδη ποτά		16-4-1938	Δράσις, φ. 1764/16-4-1938
138	Πουλή Δ.	Η εξήγησις των ονείρων κατά τον Φρόντ	ΜΣΓΗ	6-5-1938	Ανόρθωσις, φ. 4855/6-5-1938
139	Μουρέλλος Ι.	Αναμνήσεις και εντυπώσεις εκ Ρωσίας και Ρουμανίας (επανάληψη διάλεξης του 1936)	ΛΕ	23-6-1938	Δράσις, φ. 1821/23-6-1938
140	Γιαννακουδάκης Γ.	[Η ζωοφιλία]		4-10-1938	Δράσις, φ. 1906/5-10-1938
141	Μουρέλλος Ι.	[Η νεολαία]	ΕΟΝ	; -12-1938	Κρητικά Νέα, φ. 1396/2-12-1938*
142	Πωλυδάκης Κων.	Αι βιταμίναι	ΛΕ	27-1-1939	Ανόρθωσις, φ. 5072/27-1-1939
143	Φραγκόπουλος Α.	Η θεωρία της εξελίξεως του ανθρωπίνου γένους		27-2-1939	Δράσις, φ. 2029/3-3-1939
144	Παναγιωτόπουλος Π.	Η συμβολή του κινηματογράφου εις την επαύξησι της εγλημματικότητας	ΛΕ	15-3-1939	Κρητικά Νέα, φ. 1532/16-5-1939*
145	Μαράντης Γ.	Ο Ηρακλειώτης ποιητής Μιχάλης Καλημεράκης	ΛΕ	27-3-1939	Δράσις, φ. 2053/31-3-1939*
146	Μαρκάκης Ε.	Παλαιά και νέα εποχή	ΛΕ	19-4-1939	Δράσις, φ. 2070/21-4-1939
147	Αλεξίου Λ.	Το ελληνικό πνεύμα στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας	ΛΕ	10-5-1939	Δράσις, φ. 2087/12-5-1939
148	Παπαματθαϊάκης Γ.	Πρόοδος και προβλήματα της αεροπορίας	ΛΕ	12-5-1939	Δράσις, φ. 2087/12-5-1939
149	Butlin και Curtis	Ο σκοπός του Ινστιτούτου Αγγλικών Σπουδών εν Ελλάδι	ΛΗ	15-5-1939	Δράσις, φ. 2091/15-5-1939
A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
150	Steinmetz Α.	Η ελληνική παράδοσις του Μονάχου	ΛΕ	20-5-1939	Ανόρθωσις, φ. 5167/18-5-1939
151	Hawkinson R.	Ανακοινώσεις επί των τελευταίων ανασκαφών της Κνωσού	ΛΕ	7-6-1939	Δράσις, φ. 2110/9-6-1939
152	Νικολαΐδης Κ	Απαγγελίες νεοελληνικής ποίησης	ΛΕ	22-7-1939	Ανόρθωσις, φ. 5223/22-7-1939

A/A	Ομιλητής	Θέμα	Φορέας	Ημερομηνία	Πηγή
153	Μουρέλλος Ι.	[Παθητική αεράμυνα]		; -8-1939	Ανόρθωσις, φ. 5265/12-8-1939
154	Μπόγγρης Δ.	[Οι απαρχές του νεοελληνικού θεάτρου]		15-11-1939	Ανόρθωσις, φ. 5321/15-11-1939
155	Φραγκόπουλος Α.	Η χριστιανική πίστις και ενστάσεις της απιστίας	ΛΕ	21-11-1939	Ανόρθωσις, φ. 5326/21-11-1939
156	Pellegrini	Η ζωή και το έργο του Ριχάρδου Βάγκνερ	ΛΗ	29-11-1939	Ανόρθωσις, φ. 5327/22-11-1939
157	Κασέλος Σ.	Η οικογένεια, η ιδιοκτησία και το κεφάλαιον ως κοινωνικοί παράγοντες	ΛΕ	16-1-1940	Δράσις, φ. 2291/14-1-1940
158	Κοκκώνης Γεώργιος	Λαοί και πολιτεύματα		19-1-1940	Δράσις, φ. 2294/21-1-1940*
159	Τσατσαρωνάκη Κ.	Το χριστιανικόν ιδεώδες και η ευτυχία των νέων	ΕΟΝ	; -2-1940	Δράσις, φ. 2317/17-2-1940
160	Συλλογικό	[Τα 35 χρόνια λογοτεχνικής δράσης του Μουρέλλου]*		7-4-1940	Ανόρθωσις, φ. 5432/28-3-1940
161	Κουκουλές Φ.	Ήθη και έθιμα στην ενετοκρατούμενη Κρήτη	ΛΕ	2-5-1940	Ανόρθωσις, φ. 5461/3-5-1940
162	Ταρσούλη Α.	Τέσσαρες σταθμοί εις το έργον του Παλαμά	ΛΕ	3-5-1940	Ανόρθωσις, φ. 5461/3-5-1940
163	Πέρδικα Ν.	Σκύρος, ο τόπος και οι κάτοικοι, ήθη και έθιμα, σκυριανά τραγούδια	ΛΕ	4-5-1940	Ανόρθωσις, φ. 5461/3-5-1940
164	Σπυριδάκης Δημ.	Λαϊκή υγιεινή διαφώτιση		12-5-1940	Δράσις, φ. 2385/11-5-1940
165	Σπυριδάκης Δημ.	Προφύλαξις κατά της φυματίωσης		19-5-1940	Δράσις, φ. 2390/17-5-1940
166	Συλλογικό	Φιλολογικό μνημόσυνο Χατζηδάκη – Ξανθουδίδη*		26-5-1940	Δράσις, φ. 2399/28-5-1940
167	Demangel R.	[Αρχαιολογία]	ΛΕ	27-5-1940	Ανόρθωσις, φ. 5481/28-5-1940
168	Μουρέλλος Ι.	Οι πρόγονοι των σημερινών Ιταλών εν Κρήτη	ΛΗ	6-1-1941	Κρητικά Νέα, φ. 2043/10-1-1941*

* (Στήλη τίτλου) = Το κείμενο των διαλέξεων-εκδηλώσεων αρ. 32,160 και 166 κυκλοφόρησε αυτοτελώς, και της διάλεξης αρ. 119 στο *Παλίμψηστον*, τχ. 11 (1991) 23-32.

* (Στήλη πηγής) = Το κείμενο της διάλεξης δημοσιεύθηκε στο συγκεκριμένο φύλλο της εφημερίδας ή / και στα επόμενα.